

ՄԵՐ ՉԱՎՈՐԱԼ ՄԻՋԻՆ
ՄԵՎԻՋԻՆ
ԵՐԿՐՆԵՐ
ԵՎ
ԺԵՆՈՎՈՒՆԵՐ

XXV

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**THE COUNTRIES AND PEOPLES
OF THE NEAR AND MIDDLE EAST**

XXV

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN – 2006

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**СТРАНЫ И НАРОДЫ
БЛИЖНЕГО И СРЕДНЕГО ВОСТОКА**

XXV

*Спонсор – "Фонд Армен и Берсабе Джереджан",
США*

ЕРЕВАН – 2006

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՈՒ Ա 26

**ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ**

XXV

*Մեկենասությունը
Արմեն Լ. Բերսաբե ճերեմեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

ԵՐԵՎԱՆ – 2006

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագլխության ինտիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀԱՏՈՐԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Ե ՀՀ ԳԱԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ 35-ԱՄՅԱԿԻՆ

ՀՏԴ 950
ԳՄՆ 63.3(5)
Մ 663

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Հովհաննիսյան Ն.Հ. (Մախագան),

Բայբուրդյան Վ.Ա., Կարամանուկյան Շ.Լ., Հաղորտմյան Ն.Վ.,
Չորանյան Պ.Ա., Սաֆրաստյան Ռ.Ա.

Տեխնիկական համակարգող՝ Ն. Վ. Կարախանյան

Մ 663 Անթալոյ և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ (XXV).-
Եր., Զանգակ-97, 2006, 480 էջ:

«Անթալոյ և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ» մատենաչափ
XXV հատույը թարգմանված է էինգ թատմաներից, որոնք ընդգրկում են Անթալոյ
և Միջին Արևելքի երկրները եւր և նորագույն, էին և միջին դարերի պատմուր-
յան, ինչպէս նաև նշակույթի և քանախորքայան հարցեր: Ձգալի տնդ է հատկա-
գան նաև ինչպէս տարածաչորքանի մերթադարական զարգացումները, միջազ-
գային և տարածաչորքանային, ցնդարարանագիտուրքայան և հարակնց էին-
նախնդիւրների յաարանուրքայանց, այնպէս էլ քնազուային կրապարակումներին:

Նախատեսվում է արևելագետների, միջազգայնագետների, պատմաբաննե-
րի, նշակույթի հարցերով զբաղւորների, ինչպէս նաև յայտնաբուրքայան ուսումնա-
կան հաստատուրքայանների ուսանուրքների համար:

Մ $\frac{0503000000}{0003(01)-2006}$ 2006 թ.

ԳՄՆ 63.3(5)

ISBN 99941-1-250-3

© Հելինակներ, 2006 թ.

ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ – 35

ՆԻՎՈՒՆՑ ՀՈՎՀԱՆՆՈՒՅԱՆ

ԲՈՍՏՖՈՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԽԱՂԱՂ ՕՎԿԻԱՆՈՍ

Մտորումներ ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
35-ամյակի առթիվ

Նոր 1943 թվականի դեկտեմբերին՝ Նրկբորդ համաշխարհային պատերազմի դժնդակ տարիներին, Խորհրդային Միության կառավարության որոշումով հիմնվեց Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան, սպա նրա կառույցներում չէր մախատեսված արևելագիտական առանձին կենտրոնի ստեղծում: Եվ դա այն դեպքում, երբ հայ արևելագիտության ծննդոթնան ակունքները հասնում են առնվազն հինգերորդ դար:

Սակայն արևելագիտությունն այդ “պարտության” դիմաց “ոճանջ” վերցրեց նրանով, որ նորաստեղծ ակադեմիայի առաջին պրեզիդենտ ընտրվեց արևելագետ Հովսեփ Օրբելին: Մեծ գիտելիքների տեր և արտակարգ մեղմչող արտաքինով օժտված այդ պատկառելի անձնավորության նշանակումը պրեզիդենտի պաշտոնում պատահականությամբ չէր: Նա այդ ժամանակ միջազգային ճանաչում չունեցող թերևս ամենամեծ և հայտնի հայ գիտնականն էր, անատարկելի հեղինակությամբ հասարակական գիտությունների՝ այդ թվում և արևելագիտության ասպարեզում: Նա Խորհրդային Միության գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս էր, դեկավարում էր Լենինգրադի աշխարհառչակ էրմիտաժը, եղել էր մի շարք միջազգային կոնգրեսների կազմակերպիչ և ղեկավար: Իսկ հիտլերյան հանցագործների դեմ 1945թ. Նյուրնբերգյան միջազգային դատարանում իր փայլուն մեղադրական ելույթով առաջացրել էր տարբեր երկրների գիտնականների, իրավաբանների, քաղաքական, սպորտական և հասարակական գործիչների հիացմունքն ու երախտագիտությունը:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտի բարձր պարտականությունները նման համբավավոր և մեծավատանակ գիտնականին վստահեցրեց մեծապես նպաստեց Հայաստանի գիտությունների ա-

կաղնիայի հեղինակության քարձրացմանը և գիտությունների ակադեմիաների համակարգում նրան արժանի բարձր տեղ ապահովելուն:

Արևելագետ-հայագետ Հովսեփ Օրբելիմ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան գլխավորեց մինչև 1947թ., երբ նա արդեն կատարել էր իր հիմնական խնդիրը՝ ոչ միայն ավարտել ակադեմիայի կազմակերպական ձևավորումը և կայացումը, այլև ամրապնդել նրա դիրքերը միջազգային գիտական համակարգում: Եվ նա հեռացավ՝ “Մավրն արեց իր գործը, մավրը հեռանում է”:

Տարիներն անցնում էին և քանի գնում, այնքան ավելի ու ավելի ակնհայտ էր դառնում հայկական գիտության կաճառում առանձին արևելագիտական կենտրոնի բացակայության բացասական հետևանքները՝ մի կողմից, և մյուս կենտրոն ունենալու անկասկածելիությունը՝ մյուս կողմից: Ռուս անհրաժեշտությունն ավելի էր ընդգծվում, եթե նկատի ունենանք, որ խորհրդային արևելյան մի շարք համրասպետություններում արդեն ստեղծվել և գործում էին արևելագիտական կենտրոններ՝ անգամ արևելագիտական ինստիտուտներ: Եվ դա այն դեպքում, երբ նրանք իրենց արևելագիտական ավանդույթներով, գիտության այդ ճյուղի հնությանը, սկզբաղբյուրների առատությամբ ու բազմազանությամբ, գիտական նվաճումներով ակնհայտորեն զիջում էին հայ արևելագիտությանը, որը վաղուց իր արժեքավոր, ինքնուրույն և շքեղ քնակատեղին էր կառուցել գիտության համաշխարհային այդ ուղղության մեջ, որն անհնար էր շփոթել ուրիշ մեկի հետ:

Եվ վերջապես եկավ այդ պահը: 1958թ.¹ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ստեղծումից 15 տարի անց, որտեղից գիտությունների ակադեմիայի կազմում ստեղծել ինքնուրույն արևելագիտական հաստատություն, որը կոչվեց “ՀՀ ԳԱ Արևելագիտության սեկտոր”: Այդ որոշման տակ զրկած էր ակադեմիայի պրեզիդենտ, համաշխարհային հռչակ ունեցող, հայկական ակադեմիայի պրեզիդենտի պաշտոնում արևելագետ Հովսեփ Օրբելու անմիջական նախորդի՝ աստորձիզիկայի հիմնադիրներից մեկի՝ Վիկտոր Համբարձումյանի ստորագրությունը:

Թեև արևելագիտական նոր կենտրոնը պաշտոնապես կոչվում էր “Արևելագիտության սեկտոր”, սակայն նա ինքնուրույն միավոր էր և ենթակա էր անմիջապես ակադեմիայի մախագահությանը¹: Այդուհան-

¹ Սեր Նպատակը չէ այստեղ համզամանորեն անդրադառնալ կամ լուսարանել հայ արևելագիտության և արևելագիտական կենտրոնի անցած ուղին և պատմությունը՝ իր մարմնամասնություններով: Այդ հարցը թավակամին համզամանորեն լուսարանված է Հ.Իմեփյակնի, Վ.Բալթորդյանի, Գ.Մարգարյանի և այլոց աշխատություններում: Տես նաև՝ Н.О.Оганески, Становление и развитие востоковедения в советской Армении: “Востоковедные центры в СССР

ղերձ, հայ մտավորականության շրջանում եղան դժգոհության արտահայտություններ այն կապակցությամբ, որ միանգամից չստեղծվեց արևելագիտության ինստիտուտ, ինչպես հարևան Վրաստանում և Ադրբեյջանում: Դրա եիմնական “մեղավորներին” պետք է փնտրել Հայաստանի և ակադեմիայի ղեկավարության մեջ, որոնք, ինչպես հաճախ է լինում, անհասկանալի և անհարկի զգուշավորություն էին ցուցաբերել այդ հարցում՝ դրսևորելով որոշ անվստահություն տեղական մասնագետների նկատմամբ: Այդ կարգավիճակի պատճառով Հայաստանի ակադեմիայի Արևելագիտության սեկտորը շատ հաճախ համամյութեման կան զանազան համոզիչությունների և միջոցառումների ժամանակ ռեյտինգային հարցերում հայտնվում էր ոչ նպաստավոր դրության մեջ:

Սեկտորի կարգավիճակը հետագայում բարդություններ և դժվարություններ ստեղծեց նաև նրա ինստիտուտի վերակազմավորելու հարցում, որի համար պահանջվեց տաս տարյուց էլ ավելի երկարատև ու համատարապար:

Ինչևէ, որոշումը կայացել էր և անհրաժեշտ էր ձեռնամուխ լինել նրա իրականացմանը:

Արևելագիտական կենտրոնի ստեղծումը պետք է համարել շրջադարձային փուլ հայ արևելագիտության զարգացման մեջ: Առաջին անգամ էր հայրենի երկրում ստեղծվում արևելագիտական ակադեմիական կենտրոն:

Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի ղեկավարությունը Արևելագիտության սեկտորի ղեկավարի՝ վարիչի, պաշտոնը վստահեց ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանին: Ընտրությունը կատարվել էր միանգամայն ճիշտ: Նա հայտնի պատմաբան էր և մի շարք աշխատությունների հեղինակ, ոյանք հիմնականում նվիրված էին հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի, հայ-ռուսական հարաբերությունների և ալ հարցերի ուսումնասիրությանը: Սակայն նրա որոշ աշխատություններ ուղղակի առնչվում էին XIX դարում հայ-թուրքական հարաբերությունների լուսարանությանը, որոնց մեջ առանձնանում է “Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ: 1850-1970թթ.” աշխատությունը, որի համար նրան շնորհվել էր պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Հետագայում ևս,

/Ազերբեյժան, Արմենիա, Գրուզիա, Սերբիա, Մոսկվա, Մալա, 1988: “Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան 60 տարում”, Երևան, 2003 և այլն:

Մեջ խնդիրն է ուրվագծել հայ արևելագիտության զարգացման հիմնական միտումները, առանձնացնել նրա զարգացման փուլերը, ցույց տալ այն դժվարությունները, որ կանգնած են ճեղք նրա ճանապարհին 1990-ականների վերջերին, նրա ճգնաժամից դուրս գալը և այն վերքերը, որ նա սպրից XX դարի վերջերին-XXI դարի սկզբներին:

երբ մա այլևս չէր աշխատում արևելագիտական կենտրոնում և հետագայ
էր նրանից, Մ.Ներսիսյանը երբեք չհետագավ արևելագիտությունից և
կապերը չխզեց նրա հետ: Օսմանյան կայսրության, Արևմտյան Հայաս-
տանի, հայկական հարցի և ցեղասպանության խնդիրների լուսաբա-
նությունը միշտ ուղեկցել են նրան՝ նրա գիտական ողջ գործունեության
ընթացքում:

Մ. Ներսիսյանին Արևելագիտության սեկտորի վարիչ նշանակելու
գործում իր դերը խաղաց մաև այն հանգամանքը, որ մա ուներ գիտա-
կազմակերպչական աշխատանքի քավականին հայտատ փորձ: Տար-
բեր տարիների մա զբաղեցրել էր ակադեմիայի փոխարեզիդենտի, Հա-
սարակական գիտությունների քաժամանուցի ակադեմիկոս քարտուղա-
րի և այլ պաշտոններ: Այդ հանգամանքը հատկապես կարևոր է, երբ
խոսքը գնում է գիտական նոր հաստատություն ստեղծելու մասին:

Ակադեմիկոս Մ.Ներսիսյանը ակաեց համարյա զրոյից՝ սեկտորի
համար աշխատակիցներ հավաքագրելով ակադեմիայի տարբեր ինս-
տիտուտներից, քարձյագոյն ուսումնական հաստատություններից և այլ
եիմնարկներից: Նրանք որպես կանոն պլոֆեսիոնալ արևելագետներ
չէին, սակայն լինելով հայ ժողովրդի պատմության կամ մշակույթի
մասնագետներ, իրենց աշխատանքի քերտումով առնչվել էին մաև արևե-
լագիտական հարցերին: Աշխատակիցների առաջին կազմում ներգ-
րավվեցին մաև որոշ հայրենադարձներ, որոնց մոտ եքև կաղում էր
կրթական-մասնագիտական կողմը, ապա դա փոխհատուցվում էր
նրանց արևելյան և եվրոպական լեզուների իմացությամք:

Մ.Ներսիսյանը Արևելագիտության սեկտորը գլխավորեց ոչ շատ
երկար ժամանակ՝ մինչև 1959թ. սեպտեմբերի 9-ը: Սակայն այդ ժամա-
նակն էլ քավարար եղավ ապացուցելու համար, որ արևելագիտությունը
Հայաստանում ռոնի զարգամալու ամուր հիմքեր և մեծ հնոանկարներ:
Դրանով փարատվեց քերահամախոսությունը Հայաստանում գիտության
այդ կարևոր ճյուղի հնարավորությունների վերաքերյալ: Կարձում ենք,
որ դա ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի ամենակարևոր ծառայուք-
յունն էր հայ արևելագիտության համղեպ:

1959թ. սեպտեմբերին Արևելագիտության սեկտորի վարիչի պաշ-
տոնում ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանին փոխարեինելու եկավ պատմա-
կան գիտությունների քեկնածու Հովհաննես Ինճիկյանը: Նա Մոսկվայի
փիլիսոփայության, զրահանության և պատմության ինստիտուտի շրքա-
նավարտներից էր, երկար ժամանակ վարել էր պետական և կուսակցա-
կան քարձի պաշտոններ, այդ քվում եղել Հայաստանի կոմունիստական
կուսակցության ԿԿ-ի պրոսպագամիայի և ագիտացիայի քաժնի վարիչ:
Չուզահեռաքար մա զբաղվել էր հայ պատմագիտության՝ այդ քվում և
կոմունիստական կուսակցության պատմության հարցերի ուսումնասի-
րությամք, որոնց մեք ուչաղրության է արժանի ակամավոր քուչիկ Բոգ-

դան Կնուսյանցին նվիրված նրա մեծագրական ուսումնասիրությունը, որի համար մա ստացել էր պատմական գիտությունների քեկնածուի գիտական աստիճան:

Հ. Ինճիկյանը Արևելագիտության սեկտորը գլխավորեց 12 տարի՝ մինչև 1971թ., որի ընթացքում մեծ փոփոխություններ կրեց սեկտորը: Եթե մինչ այդ սեկտորը մի տեսակ ամորֆ էր, շունք ուղղությունների հատակ ստորաբաժանում, փոքրաթիվ էր և չէր կարող իր առջև դնել մասշտաբային խնդիրներ, ապա մա 12 տարիների ընթացքում աստիճանաբար հասունացավ, համարվեց նոր աշխատակիցներով, որոնց մեջ արդեն առկա էին արևելագիտական պրոֆեսիոնալ կրթություն ստացածները: Դա հնարավորություն տվեց անցկացնել արևելագիտական ուղղությունների սահմանազատում և դասակարգում, ընտրություն կատարել ու զերակա ուղղություն համարել նրանք, որոնք առավել արդյունավետ էին և ուղղակիորեն առնչվում էին մաև հայ ժողովրդի ու նրա պատմության հետ:

Այս փուլում սահմանվեց հայ արևելագիտության հետազոտությունների աշխարհագրական արեալը: Այդպիսին ճանաչվեց Մերձավոր ու Միջին Արևելքը և գլխավոր խնդիրը համարվեց այդ տարածաշրջանի երկրների ու ժողովուրդների պատմության, տնտեսության, ճակատայի, սկզբնաղբյուրների և միջազգային հարաբերությունների, ինչպես մաև հայ համայնքների ուսումնասիրությունը: Այդ շրջանակներում ավելի կոնկրետացվեցին ամֆիջական հետազոտության առարկա հանդիսացող ուղղությունները: Այդպիսին համարվեցին արաբագիտությունը, բուրքագիտությունը, իրանագիտությունը և քրդագիտությունը՝ իրենց ենթարաժիններով ու բաղադրիչներով:

Շատ այդ, առաջին անգամ տեղի ունեցավ սեկտորի կառուցվածքային համակարգի ձևավորում: Ստեղծվեցին չորս գիտահետազոտական խմբեր՝ արաբագիտական (ղեկ.Ն.Հովհաննիսյան), բուրքագիտական (ղեկ.Ն.Սարգսյան), իրանագիտական (ղեկ. Հ.Եղամյան) և քրդագիտական (ղեկ. Հաջիե Ջնդի): Այս փուլում գերակշռող նոր ու նորագույն շրջանների հարցերն ու ժամանակակից թեմաներն էին:

Սեկտորի ձևավորումից ընդամենը երկու տարի անց՝ 1968թ., հայ արևելագետները պատրաստեցին և հրատարակեցին "Արևելագիտական ժողովածու"-ի առաջին հատորը, որը հանդիսացավ հայ արևելագիտության յուրատեսակ մամիֆեստը: Դրան հաջորդեցին այդ մատենաչարի այլ հատորներ, որը սկսած երրորդ հատորից՝ մեր առաջարկությամբ, կոչվեց "Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ": Սկսեցին լույս տեսնել մաև աշխատակիցների մեծագրական ուսումնասիրությունները և գիտական հոշվածները:

Այդ տարիներին արևելագիտության զարգացմանը նախկին Խորհրդային Միությունում, այդ թվում և Հայաստանում, նպաստում էր

խորհրդային իշխանությունների քաղաքականությունը, որի կարևոր խնդիրներից մեկը Արևելքում հաստատված գաղութատիրության համակարգի վերացումն էր: Այդ հարցում մազում էր արևելագիտության օգնության կարիքը՝ տեսականորեն հիմնավորելու գաղութային համակարգի վերացման և Ասիայի, Աֆրիկայի ու Լատինական Ամերիկայի երկրներում ազգային անկախ պետությունների կազմավորման անհրաժեշտությունը: Եվ երբ արևելագետները թերանում էին այդ հարցում, ապա մրանք արժանանում էին խորհրդային իշխանության ղեկավարության հանդիմանությամբ: Դրա վառ վկայությունն էր Խորհրդային Միության կառավարության մախազանի առաջին տեղակալ Անատոս Միկոյանի կյանքը Մոսկվայում 1960թ. կայացած արևելագետների ինտելեկտուալ խնդրանքային կոնգրեսում, որի ժամանակ մա հայտարարեց՝ «Արևելքը գաղութաբարձր է, իսկ արևելագետները շարունակում են մնալ ընած»: Ըստ էության դա յուրահատուկ ուղղորդ էր հասցնագրված արևելագետներին: Եվ նրանք արթնացան:

Արթնացան մաև հայ արևելագետները:

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության սեկտորի ձևավորման ու զարգացմանը զուգահեռ փոփոխության ենթարկվեց մաև ինքը՝ Հ. Ինճիկյանը որպես մասնագետ: Նա հետագավ կուսակցական բեմատիկայից և ավելի ու ավելի խորացավ քուրթագիտության բնագավորում: Նա գրեց «Օսմանյան կայսրության բուրժուազիան» մեմուարական ինքնատիպ աշխատությունը, որի համար նրան շնորհվեց պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, ապա մաև «Օսմանյան կայսրության անկումը» ուսումնասիրությունը:

Այս տարիներին սեկտորը կառուցվածքային և բեմատիկ առումով ձևավորվեց որպես իր դեմքն ունեցող արևելագիտական կենտրոն: Կատարված աշխատանքը, որն արժանի է բարձր գնահատականի, եկավ ապացուցելու, որ Հայաստանում կա արևելագիտական հզոր ներուժ, որին արդեն մեղ են գալիս սեկտորի շքանակները: Արդեն հասունացել էր սեկտորը ինտելեկտուալ վերակազմավորելու հարցը:

Դա պետք է համարել սեկտորի գոյության և գիտական գործունեության ամենակարևոր արդյունքներից մեկը, որի մեջ անուրանալի են նրա ղեկավար, պրոֆեսոր Հ. Ինճիկյանի ծառայությունները:

ՀՀ ԳԱ ղեկավարությունը՝ Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի և կառավարության աջակցությամբ, քազմիցս բարձրացրել էր Արևելագիտության սեկտորը Արևելագիտության ինստիտուտի վերածելու հարցը և այդ կապակցությամբ դիմել ԽՍՀՄ գիտությունների ակադեմիային և Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեին: Ըստ այն ժամանակներում գոյություն ունեցող կարգի՝ հանրապետությունների ղեկավար մարմիններն իրավունք չունեին առանց Մոսկվայի համաձայ-

նության որոշումներ ընդունելու համար պետություններում նոր ինստիտուտներ ստեղծելու վերաբերյալ: Սակայն Մոսկվան երկար ժամանակ մերժում էր Հայաստանից ստացված խնդրանքը, որը դժգոհությունների տեղիք էր տալիս Հայաստանի գիտական շրջաններում: Վերջապես Մոսկվան զիջեց և իր համաձայնությունը տվեց Արևելագիտության սեկտորը Արևելագիտության ինստիտուտի վերակազմավորելու հարցում:

Դրանից հետո Հայաստանի կառավարությունը՝ ՀՍՍՀ Մինիստրների Սովետը, 1971թ. հունիսի 24-ին ընդունեց Ն.Պ. 378 որոշումը՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայում Արևելագիտության ինստիտուտ հիմնելու մասին: Կառավարության այդ որոշման համաձայն ՀՀ ԳԱ նախագահությունը 1971թ. հուլիսի 28-ին ընդունեց համապատասխան որոշում, որն ամրագրված է Ն.Պ. 17 Արձանագրության մեջ:

1971թ. հուլիսի 28-ը Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի ծննդյան օրն է:

Բնականաբար, անհրաժեշտ էր առաջին հերթին լուծել նորաստեղծ ինստիտուտի տնօրենի հարցը, որը, ինչպես պարզվեց, այնքան էլ դյուրին գործ չէր: Այդ տեղին մի քանի հավակնորդներ կային՝ ինչպես ակադեմիայի ներսում, այնպես էլ նրանից դուրս: Ակադեմիայի նախագահության ընտրությունը կամեց առավ պատմական գիտությունների դոկտոր Գագիկ Սարգսյանի թեկնածության վրա, որը հավանություն ստացավ մահ Հայաստանի կոմկուսի կենտրոնի կողմից: Եվ Գ. Սարգսյանը դարձավ Արևելագիտության ինստիտուտի՝ ԱԻ առաջին տնօրենը:

Գագիկ Սարգսյանն ավարտել էր Լենինգրադի համալսարանի պատմության ֆակուլտետը, իսկ այնուհետև ասպիրանտուրան: Նա 1967թ. ստացել էր պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, իսկ 1986թ. ընտրվել ՀՀ ԳԱ իսկական անդամ: Չքաղեցրել էր տարբեր պաշտոններ, այդ թվում 1962-1966թթ. եղել պատմության ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ:

Գիտության բնագավառում կատարած առաջին քայլերից սկսած նրան մշտապես հետաքրքրել է երկու ուղղություն՝ հայագիտությունը և սեպագրագիտություն-ասուրագիտությունը: Եվ նա մինչև իր կյանքի վերջը հավատարիմ մնաց իր գիտական այդ երկու մախասիթություններին:

Մինչև ԱԻ-ի տնօրեն նշանակվելը նա արդեն հրատարակել էր մի շարք ուշագրավ աշխատություններ, ինչպես «Տիգրանակերտ», «Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» ժամանակագրական համակարգը» և «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին», որոնք նրան մեծ ճանաչում էին բերել: Նա հեղինակն էր նաև ասուրագիտական բնույթի մի շարք հոդվածների:

Ինստիտուտի տեղեկումով նոր փուլ սկսվեց նայ արևելագիտության զարգացման քննազավատում: Նրա զարգացումը ստացավ ավելի ամբողջական եվ խորքային բնույթ:

Սկզբնական շրջանում մեծ ուշադրություն դարձվեց կազմակերպչական-կառուցվածքային հարցերին: Սեկտորում գոյություն ունեցող արարագիտական, բուրբագիտական, իրամագիտական և քրոագիտական գիտահետազոտական խմբերը դարձան Արարական երկրների, Թուրքիայի, Իրանի և Քրդագիտության բաժիններ: Մտցվեց բաժնի վարիչի պաշտոն՝ որպես տվյալ գիտական ուղղության ղեկավար և պատասխանատու: Այդ բաժինների վարիչներ ընտրվեցին համապատասխանաբար Ն.Հովհաննիսյանը, Ե.Մարգարյանը, Հ. Եղանյանը և Հաջին Ջնդին, որին շատ չանցած փոխարինեց Խ.Չատուրը²:

Սակայն սխալ կլիմեր խմբերի վերակազմավորումը բաժինների դիտել որպես մեխանիկական փոփոխություն: Իրականում փոփոխությունը որակական բնույթի էր: Բաժինների տեղեկումով ավելի հստակ դարձան տվյալ գիտական ուղղության ուսումնասիրության սահմանները և հիմնախնդիրները: Բաժիններն ու նրանց ղեկավարներն ավելի լայն լիազորումներից էին օգտվում, քան քե գիտահետազոտական խմբերը, որոնց ղեկավարներն այդ պարտականությունները կատարում էին հասարակական կարգով:

Կարևոր փոփոխություն տեղի ունեցավ նաև արևելագիտական կենտրոնի ուսումնասիրությունների քննազավատում՝ ժամանակագրական կտրվածքի առումով: Սեկտորը հիմնականում ուսումնասիրում էր Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ու ժողովուրդների նոր և նորագույն շրջանի պատմությունը՝ քեև առանձին ղեպքերում, ինչպես արևելյան աղբյուրների ուսումնասիրության պարագայում, խախտվում էր այդ սկզբունքը: Ինստիտուտի կազմավորումից հետո անմիջապես ակնհայտ դարձավ այդ մտածման անընդունելի լինելը և խնդիր դրվեց արևելագիտական ուսումնասիրությունները ժամանակագրական առումով ամբողջացնել՝ ներառնելով միջին դարերը և անտիկ շրջանը: Դա միանգամայն ճիշտ որոշում էր, որի շնորհիվ նայ արևելագիտության առջև՝ ամբողջական դասնալու հետ միասին, բացվում էին նոր հորիզոններ: Ըստ այդմ, ԱԻ-ն համալրվեց երեք նոր բաժիններով՝ Հին Արևելքի (ղեկ. Ն.Հարությունյան), Կովկասագիտության և Բյուզանդագիտության (ղեկ. Պ. Մու-

² Հետագայում այդ բաժինների վարիչների պաշտոններում նշանակվեցին՝ համապատասխանաբար, Ե.Կարամանուկյանը, Ռ.Սահակյանը՝ ապա Ռ. Սաֆրաստյանը, Վ.Բայրուրյանը, Ե.Մոսիին՝ ապա Մ.Խամոյանը:

րադյան)³ և Արևելյան աղբյուրների (ղեկ. ԱՏԵՐ-Ղևոնդյան): Այսպիսով՝ ինստիտուտում զործող գիտական բաժինների թիվը դարձավ յոթը, իսկ արևելագիտական բնատիկական ընդգրկեց ամտիկ շրջանից մինչև մեր օրերը: ԱԻ-Ն՝ որպես ամբողջական մարմին ավելի լիաբոց սկսեց շնչել:

Նոր բաժինների կազմավորումով ավելացավ ինստիտուտում հրատարակվող մատենաշարների թիվը: “Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ” մատենաշարին ավելացան “Հին Արևելք”, “Կովկաս և Բյուզանդիա” և “Արևելյան աղբյուրագիտություն” մատենաշարները, որոնցից առաջին երկուսը հրատարակվում էին ռուսերեն լեզուներով:

Ինստիտուտի կազմավորումով, նոր բաժինների ստեղծումով և ուսումնասիրությունների ժամանակագրական շրջանակների ընդլայնումով՝ նոր խնդիրներ դրվեցին արևելագիտական կադրերի պատրաստման և համալրման ասպարեզում: Ոչ պրոֆեսիոնալ կամ սիրողական մակարդակը այլևս չէր կարող բավարարել արևելագիտական խնդիրների ուսումնասիրությանը՝ միջազգային գիտական չափանիշներին համապատասխան: Ժամանակները փոխվել էին և նոր մտածելու մեթոդներ ու նոր մակարդակ էր պահանջվում: Ծոռամամք, որ արևելագիտությունը համալսարանային գիտություն է: Արևելագիտական կադրերի պատրաստումը և ԱԻ-ին նոր կադրերով համալրելը կատարվեց ելակետ ունենալով այդ սկզբունքները: Մասնագիտական կրթության հետ պահանջվում էր նաև լեզուների բավարար իմացություն: ՀՀ ԳԱ պրեզիդենտ Վ. Համբարձումյանը մի առիթով անդրադառնալով արևելագիտության զարգացման խնդիրներին ՀՀ ԳԱ Արևելագիտական ինստիտուտում, ուղղակի պահանջեց ինստիտուտ ընդունել միայն այնպիսի երիտասարդ կադրերի, որոնք տիրապետում են առնվազն չորս լեզուների՝ հայերեն, ռուսերեն, մեկ եվրոպական և մեկ արևելյան: Ինստիտուտը մշտապես հետևել է այդ իմաստուն խորհրդին և այսօր լեզուների իմացության հարցում նրա բոլոր աշխատակիցները համապատասխանում են այդ պահանջներին, իսկ ռմանց մատչելի են անգամ հինգ և վեց լեզու:

1970-1980-ական բզականներին ԱԻ-ն մեծ վերելք էր ապրում և դարձել էր Խորհրդային Միության կարևոր արևելագիտական կենտրոններից մեկը: Դա աղբյուր էր այն ճիշտ քաղաքականության, որ վարում էր նրա տնօրեն ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանը՝ ինստիտուտի գիտական օղակների ղեկավարների ամենասակտիվ աջակցությամբ և օժանդակությամբ:

³ Այնուհետև հեթոականությամբ այդ բաժինը ղեկավարեցին Ա. Բոզդյանը, Պ. Չորամյանը, և Ա. Հակոբյանը, իսկ Արևելյան աղբյուրների բաժինը Ա. Փափուգյանը:

1991թ. Հայաստանի Հանրապետությունը վերանվաճեց իր անկախությունը և քակելիսեց մի դարաշրջան, որը ստացավ “անցման շրջան” անվանումը: Տարաբախտաբար այդ “անցման շրջան” կռվածը շատ ծանր մտեց երկրի վրա, որը նրան անկասելիորեն գլուխում էր դնել անդուռը: 1990-ական թվականներին հանրապետության տնտեսությունը կաթվածահար եղավ: Վրա հասավ անգլյազետ և կիսազրազետ դուրսացումների աստեղային ժամը, տեղի ունեցավ քաղաքական մորմների անկում, ժողովուրդի ճշմոք մեծամասնությունը հանկարծ հայտնվեց աղքատության ֆազավորությունում, քանդվեցին քաղաքական, տնտեսական, կրթական, մշակութային կառույցները, մոլեգնում էր ազատությունը և ընչաքաղցությունը, սկսվեց հայերի զանգվածային արտագաղթ Հայաստանից և երկրի հայաթափման մի նոր և վտանգավոր փուլ:

Առանձնապես ծանր պայմաններ ստեղծվեցին գիտության, նրա կառույցների և գիտական մտավորականության համար: Նրանց համար “անցման շրջանը” վերածվեց դժոխքի, մաքառումի և գոյատևման շրջանի: Անեքսակայելի ցածր աշխատավարձեր, գործնականորեն գիտության ֆինանսավորման դադարեցում, գիտական աշխատությունների հրատարակության խստագույն վերացում՝ այս էր 1990-ական թվականներին գիտության ոլորտում հաստատված “ոճժիմը”, որին ոչ բոլորն էին որ կարողացան դիմանալ:

Գիտական բոլոր ինստիտուտները և կենտրոնները հայտնվեցին կործանման եզրին: Գրանից յիստապից և չէր էլ կարող խուսափել ՀՀ գիտությունների ակադեմիան իր բոլոր ինստիտուտներով հանդերձ: Այդ ջրասպտույտի տակ ընկավ մաս Արևելագիտության ինստիտուտը: 1990-ականները եղան Արևելագիտության ինստիտուտի գոյության ամենածանր տարիները:

Արևելագիտության ինստիտուտի կորուստները մեծ էին և տարատեսակ: Գիտաշխատողների մի ստվար խումբ հեռացավ հայրենիքից և ապաստանեց օտար երկրներում: Մի խումբ էլ՝ չլիմանալով ստեղծված անտանելի նյութական պայմաններին, հրաժեշտ տվեց այս կյանքին: Եվ, վերջապես, արևելագետների համեմատաբար մի հոծ զանգված հեռացավ ինստիտուտից և նոր գործատեղ գտավ ավելի ապահով ու լավ վարձատրվող իշխանական կառույցներում՝ պրեզիդենտի աշխատակազմում, պառլամենտում, արտաքին գործերի նախարարությունում և նրա արտասահմանյան ներկայացուցչություններում, և այլուր: Ինստիտուտի մոտ 75-ի հասնող գիտաշխատողներից մնացին ընդամենը 20-25-ը: Եղավ մի պահ, երբ մի շարք բաժիններում մնացել էր ընամենը 2-3 գիտաշխատող, իսկ Արևելյան արդյունքների բաժինն ընդհանրապես դադարեցրեց իր գոյությունը: Քայքայման և վերացման եզրին հասած ինստիտուտում գիտական կյանքն առկայծում էր շնորհիվ մի երկտասնյակ “լսելահող” նվիրյալների:

Ծանր, իսկապես շատ ծանր ժամանակներ էին:

Առաջապահի իրադրության պայմաններում 1995թ. տեղի ունեցավ փոփոխություն Արևելագիտության ինստիտուտի ղեկավարության մեջ:

ՀՀ ԳԱ մախագիտությունը՝ պրեզիդենտ Վիկտոր Համարարձումյանի մախաճեռնությանը, ընդունել էր մի որոշում, ըստ որի չէր բույլատրվում վիցեպրեզիդենտներին և քաժամանակների ակադեմիկոս-քարտուղարներին միաժամանակ զբաղեցնել ինստիտուտի տնօրենի պաշտոն, որը վաղուց գործում էր Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի համակարգում: Նրանց առջև դրվեց ներկրնորանք՝ զբաղեցնել դրանցից մեկը՝ ըստ իրենց հայեցողության: Ակադեմիկոս Գ. Սարգսյանը 1994թ. զբաղեցնում էր ՀՀ ԳԱ փոխպրեզիդենտի պաշտոնը, իսկ 1995թվականից փոխպրեզիդենտի և Հումանիտար գիտությունների քաժամանակների ակադեմիկոս-քարտուղարի պաշտոնները: Եվ մա, որ մտա 24 տարի գլխավորում էր Արևելագիտության ինստիտուտը՝ նախընտրեց հրաժարվել Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնից և մնալ վիցեպրեզիդենտի ու քաժամանակների ակադեմիկոս-քարտուղարի պաշտոններում:

1995թ. փետրվարին Արևելագիտության ինստիտուտի նոր տնօրեն ընտրվեց տողերիս հեղինակը⁴:

Ստանձնելով տնօրենի պարտականությունները գիտության գոյության ու զարգացման համար ոչ նպաստավոր այդ ժամանակաշրջանում, ես կամզնեցի մի շարք քաղղ խնդիրների առջև և պետք է ընտրության կատարելի ու որոշելի՝ թի ինչից սկսել:

Երկար մտորումներից հետո եկա այն եզրակացության, որ այդ ժամանակ ամենագլխավորը իայ արևելագետների գեներալի պահպանումն է և այդ հիմքի վրա ինստիտուտի վերածննդի ապահովումը: Դա այդ ժամանակահատվածի համար դարձավ առատեզիական խնդիր: Ամերևակայելի ցամքերի գնով և գործնական քաղղերի միջոցով աստիճանաբար հաջողվեց լուծել այդ խնդիրը: Ինստիտուտը և արևելագիտությունը դարձավ հրապուրիչ երիտասարդ կաղղերի համար և մազնե-

⁴ Այդ ժամանակ ես արդեն 35 տարի է, ինչ աշխատում էի Արևելագիտության ինստիտուտում, մտա 10 տարի (1961-1971թթ.) ղեկավարել էի արարագիտության խումբը, 1971 թվականից եղել Արարական երկրների քաժնի առաջին վարիչը, իսկ 1984-1985թթ. ինստիտուտի տնօրենի տեղակալ՝ գիտական գծով, պատմական գիտությունների դոկտոր՝ 1968թ, պրոֆեսոր՝ 1972թ.: Տնօրեն ընտրվելու պահին 17 մեմագրական ռատմնասիրությունների՝ այդ թվում արարական երկրների նդագույն պատմությանը և ազգային-ազատագրական շարժաններին նվիրված քոք հատորների, միջազգային հաղղարեություններին և իսլամին նվիրված քազմաթիվ մեմագրությունների հեղինակ էի, արատասեմանյան մի շաղղ ակադեմիաների և գիտական ընկերությունների անդամ:

սի պես նրանց իրեն էր ձգում: Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում հնարավոր դարձավ ոչ միայն պահել արևելագետների գեներացիոն, այլև ինստիտուտը համալրել նրիտասարդ, մասնագիտական կրթությամբ ստացած և լեզուներին տիրապետող նոր խոստումնալից կադրերով: Եվ հպարտությամբ կարող ենք արձանագրել, որ այսօր Արևելագիտության ինստիտուտը և նրա բոլոր գիտական օղակները համալրված են նրիտասարդ գիտական կադրերով: ԱՐ-ն քերևս միակ ինստիտուտն է ՀՀ ԳԱ համակարգում, որ նրիտասարդ գիտական կադրերով համալրվելու խնդիր չունի:

Ինստիտուտ վերադարձան մաև նրա մախկին որոշ աշխատակիցներ: Եվ կարելի է ասել, որ սերնդափոխությունը ԱՐ-ում կատարվեց շատ սահուն կերպով՝ առանց ցնցումների կամ բախումների: Ավագ և նրիտասարդ սերնդի գիտաշխատողների միջև հաստատվել են զորմասկան և քաղաքակիրթ ներդաշնակ հարաբերություններ, որի շրջամակներում նրիտասարդ գիտաշխատողները խորը հարգանքով են վերաբերվում ավագ գիտնականների անձին ու վաստակին, իսկ վեցջիմներս հանույքով իրենց փորձն ու գիտելիքներն են հաղորդում նրանց:

Ինստիտուտում սկսեց աշխտժամագ գիտական կյանքը՝ գիտական կոնֆերանսների, սիմպոզիումների և այլ բնույթի քննարկումների կազմակերպումը մտավ իր բնականոն հունի մեջ: Իրենց աշխատանքները վերսկսեցին նրիտասարդ արևելագետների հանրապետական կոնֆերանսները, որոնք ընդհատվել էին 1990-ական թվականներին: 1995-2006թթ. կայացել է նրիտասարդ արևելագետների հանրապետական 11 կոնֆերանս: 2006թ. հունիսին տեղի ունեցավ նրիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXVIII կոնֆերանսը: Դա անփոխարինելի դպրոց է նրիտասարդ կադրերի համար: 1996թ. սկսվեց “Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ” մատենաշարի վերահրատարակումը, որն այնուհետև վերածվեց տարեգրքի: 2006թ. լույս տեսավ այդ մատենաշարի XXV հատորը: Դա հայ իրականության մեջ իր նախադեպը չունեցող արժեքավոր գիտական հրատարակություն է, որը մեծ հեղինակություն է վայելում մասնագետների շրջանում: Նման մատենաշար գոյություն չունի մախկին Խորհրդային Միությունում գործող և ոչ մի արևելագիտական կենտրոնում: Նման մատենաշար այսօր գոյություն չունի և ոչ մի տեղ:

Մեծ թափ առավ մենագրությունների, ժողովածուների և հողվածների հրատարակությունները: Ինստիտուտը կարողացավ այդ հրատարակությունների համար ապահովել հովանավորներ՝ ինչպես անհատներ, այնպես էլ ֆոնդեր: Դրանց մեջ պետք է առանձնացնել “Արժեն և Բերսարի Ջերեջյան Հիմնադրամը” (ԱՄՆ), որի ֆինանսական աջակցությամբ միայն 1997-2006թթ. հրատարակվել է մոտ 60 մենագրական ուսումնասիրություն և ժողովածու: ԱՐ-ի աշխատակիցները, այդ թվում և

երիտասարդ արևելագետները, գործնականում իրենց աշխատությունները հրատարակելու պոքորեմ չունեն:

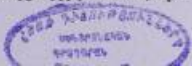
Այդ բոլորը հիմք տվեց XX դարի վերջերին արձանագրել, որ Արևելագիտության ինստիտուտի վերածնունդն արդեն կայացել է, մա վերելք է ապրում և բնակոխել է զարգացման մի նոր՝ ավելի բարձր փուլ: Մենք դա համարում ենք պատմական նվաճում:

Դրանում մեծ է ինստիտուտի ավագ սերնդի ներդրումը, որի աջակցությունը մենք՝ որպես տնօրեն, մշտապես վայելել ենք, և օգտվել նրանց բարի խորհուրդներից: Այդ առկայությամբ ցանկանում ենք նյութատեղիություններ նշել Ն. Հարությունյանի, Վ. Բայրուրյանի, Պ. Մուրադյանի, Ե. Սողոմանի, Ա. Քոսյանի, Ն. Սկրտչյանի, Մ. Խաչիկյանի, Ա. Բոգոյանի, Պ. Զորանյանի, Մ. Խամոյանի, Կ. Զաչանյանի Ե. Կարամանուկյանի, Ռ. Մաֆրաստյանի, Ա. Կողմոյանի, Հ. Կորխմազյանի, Ա. Ստեփանյանի, ԱՅ. Հովհաննիսյանի և այլոց անունները: Ես կցանկանայի մասն հիշել 1998թ. այս կյանքին հրաժեշտ տված Գ. Մարգարյանին, որը տնօրենի պաշտոնից հեռանալուց հետո էլ մշտապես հետևում էր ինստիտուտի զիտական գործունեությանը և լավատեսիակ էր նրանում ընթացող պրոցեսներին: Նա մանկանից մի երեք ամիս առաջ եկավ ինստիտուտ և հանգամանակից զրոյց ունեցավ ինձ հետ ինստիտուտի և նրա հետանկարների մասին՝ լրացրեցելով իր հիացմունքն այն դրական փոփոխությունների առթիվ, որոնք տեղի էին ունենում այն ինստիտուտում, որը մա գլխավորել էր մուտ քառորդ դար: Ավարտելով իր խոսքը, մա քառացիորեն ասաց հետևյալը՝ Նիկոլայ, ես հիմա տեսնում եմ, որ ինստիտուտը, իրոք, վերելք է ապրում և ճիշտ եմ ասում, որ տեղի է ունեցել վերածնունդ: Այդ կապակցությամբ ես քեզ շնորհավորում եմ: Ես հիմա հանգիստ եմ ինստիտուտի և հայ արևելագիտության սպասուկայի հանդեպ: Եվ մա իմ ծնողը ամուր սեղմեց: Չեմ քաքցնում որ նրա, որի հետ մենք աշխատել էինք մուտ քառորդ դար և միասին ճաչակել ինստիտուտի լավ ու վատ օրերը, տված գնահատականն ինձ շատ ուրախացրեց, մանավանդ եթե նկատի առնենք, որ մա ընդհանրապես շատ ժլատ էր և զուտալ իր գնահատականների մեջ:

Այսպիսով՝ ԱԻ-Ց, ինչպես մասն եայ արևելագիտական զննոթոնդը ոչ միայն պահպանվեցին, այլև համալրվեցին և հետագա զարգացում ունեցան:

Երկրորդ կարևոր խնդիրը, որը հառնեց ԱԻ-ի և իմ՝ որպես ինստիտուտի ղեկավարի առջև, և որն առանցքային քնույր ունեք, կապված էր այն իրողության հետ, որ Հայաստանը դարձել էր անկախ պետություն և դրան համապատասխան անհրաժեշտություն առաջացավ փոխել հայ արևելագիտության հայեցակարգը և ֆունկցիաները:

Խորհրդային Միության գոյության շրջանում նրա տարածքում գործող բոլոր արևելագիտական կենտրոնները՝ այդ քվում և ԱԻ-Ց, սպա-

սարկում էին Խորհրդային Միության արևելյան քաղաքականության պահանջները: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո այդ խնդիրը վերացավ և նրան փոխարինելու եկավ նորը: Հայաստանը դարձել էր անկախ պետություն և որպես այդպիսին դարձել էր նոր ձևավորված անդրկովկասյան-մերձավորարևելյան աշխարհաքաղաքական տառածքի որգանական մասը: Նա արդեն ուներ իր արևելյան քաղաքականությունը: Եվ իայ արևելագիտության խնդիրները համապատասխանաբար պետք է փոփոխության ենթարկվեին: Նա՝ պատկերավոր կերպով ասված, պետք է ապասարկեր Հայաստանի արևելյան քաղաքականությունը, մշակեր նոր մտածողմներ, առաջարկներ, նոր համձեռնարարականներ, լուծումներ և այլն: Տնօրենի կողմից մշակված հայեցակարգի համաձայն՝ հայ արևելագիտությունը, որը Խորհրդային Միության գոյության ժամանակ խորհրդային արևելագիտության մի մասն էր հանդիսանում, Խորհրդային Միության փլուզումից հետո դարձել էր, առաջին՝ ազգային գիտություն Արևելքի մասին՝ կազմելով համաշխարհային արևելագիտության քաղկացուցիչ մասը, երկրորդ՝ Հայաստանի Հանրապետության համար առատեղիական նշանակություն ունեցող գիտություն, երրորդ՝ Հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղությունների և ազգային անվտանգության հայեցակարգի մշակման տեսանկյունից: Եվ այդ հայեցակարգը 1995թ. սկսած դրվեց ԱԻ-ի գիտական գործունեության հիմքում: Ինստիտուտի հետազոտական աշխատանքները հանգեցրին այն եզրակացությանը, որ Հայաստանը անկախության նվաճումից հետո դարձել է մերձավորարևելյան և անդրկովկասյան աշխարհաքաղաքական շրջանի քաղաքական, ուսումնական, տնտեսական և տրամաշրջանային-կոմունիկացիոն կարևոր գործոն, որն անհնար է անտեսել կամ հաշվից դուրս մտնել:

Արևելագիտության վերածուրդ առատեղիական նշանակություն ունեցող գիտության քարձրացրեց նրա նշանակությունը հասարակական գիտությունների համակարգում:

Հայ արևելագիտությունը՝ որպես ազգային գիտություն, սպասարկում է հայոց պետության ոչ միայն գիտական, այլև քաղաքական պահանջները: Այդ քնազավատին վերաբերող հայ արևելագետների ուսումնասիրությունները, ինչպես նշվեց, խիստ կարևոր նշանակություն ունեն Հայաստանի արտաքին քաղաքականության և ազգային անվտանգության հայեցակարգի մշակման համար:

Հարկ է նշել նաև, որ այդ հայեցակարգի շրջանակներում գործնական համագործակցություն հաստատվեց Արևելագիտության ինստիտուտի և Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունն իրականացնող մարմինների՝ Հանրապետության պրեզիդենտի աշխատակազմի, ար-

տաքին գործերի նախարարության, Հայաստանի արտասահմանյան ներկայացուցչությունների, մասնավորապես Եզխատում, Լիբանանում, Արաբական Միացյալ Էմիրություններում, Չինաստանում, Հնդկաստանում և այլ երկրներում Հայաստանի դեսպանությունների հետ: Ինստիտուտի մի շարք աշխատակիցներ՝ որպես մասնագետ-փորձագետներ, արտաքին գործերի նախարարության կողմից հրավիրվում են զանազան հարցերի քննարկմանը: Իսկ ինստիտուտի տնօրենը՝ որպես պատվիրակության անդամ, հաճախ մասնակցում է Հայաստանի պրեզիդենտ Ռոբերտ Քոչարյանի արտասահմանյան պաշտոնական այցելուին: Այդ առումով հիշատակության են արժանի պետական պաշտոնական այցելությունները Հնդկաստան՝ 2003թ. և Չինաստան՝ 2004թ.: Իսկ 2006թ. փետրվարին Եզխատուի Ալբանոզիա քաղաքում՝ Եզխատում Հայաստանի դեսպանության անմիջական աջակցությամբ տեղի ունեցավ հայ-եզխատական գիտական համաժողով՝ նվիրված "Հայ-եզխատական պատմաքաղաքական հարաբերություններին": Դա առաջին դեպքն էր ինստիտուտի պատմության մեջ, երբ հայ-արաբական հարաբերություններին նվիրված գիտաժողով էր կազմակերպվում ուսումնասիրվող երկրում:

Ար-ի համագործակցությունը համրապետության արտաքին քաղաքականությունն իրականացնող մարմինների հետ, որի ելմբերը դրվեցին 1990-ականների վերջերին և հետագա զարգացում ստացան XXI դարի սկզբներին, նոր երևույթ է, որը նախկինում քաղաքայում էր: Նա նկատ ապացուցելու հայ արևելագիտության ներուժն ու կարևորությունը, նրա աստրատեգիական բնույթի գիտական ուղղություն լինելը: Այդ առումով մա համոզյասնում է "պետություն-գիտություն" համագործակցության հիանալի օրինակ:

Նոր ժամանակները և նոր պահանջները հրամայական դարձրեցին փոփոխություն մտցնել նաև մի այնպիսի սկզբունքային հարցում, ինչպիսին ինստիտուտի ուսումնասիրությունների արեսալի հարցն է: Թե՛ սեկտորի հիմնադրման, և թե՛ ինստիտուտի կազմավորման ժամանակ գիտական և պետական ղեկավար մարմինների կողմից հայ արևելագիտական կենտրոնի գիտահետազոտական ուսումնասիրությունների տարածաշրջան էր հաստատված Մերձավոր և Միջին Արևելքը: Եվ նրանց հետազոտական աշխատանքի կենտրոնում գտնվում էր այդ արեսալն ու նրա կազմի մեջ մտնող երկրները:

Անկախության նվաճումից հետո ընդլայնվեցին Հայաստանի արտաքին քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերությունները նաև աշխարհի տարբեր երկրների հետ, որոնք չէին մտնում Մերձավոր և Միջին Արևելքի աշխարհագրական սահմանների մեջ: Հայաստանի համար կարևոր դարձան հարաբերությունների հաստատումն ու զարգացումն այնպիսի երկրների հետ՝ ինչպես Հնդկաստանը, Չինաս-

տանը, Շապոնիան և մախկին խորհրդային միջինասիական համապետությունները :

Դա համապատասխան խնդիրներ առաջադրեց Արևելագիտության ինստիտուտի առջև՝ նրանում կառուցվածքային փոփոխություն մտցնելու տեսանկյունից: Մերձավոր ու Միջին Արևելքն այլևս նեղ էր գալիս հայ արևելագիտությանը և մա չէր կարող տեղավորվել նրա զգեստում ու սահմանափակվել միայն այդ տարածաշրջանի հիմնախնդիրների ուսումնասիրությամբ:

Այդպես հասունացավ Արևելագիտության ինստիտուտի ուսումնասիրությունների ոլորտում Արևելյան Ասիայի երկրների պատմության, քաղաքականության, տնտեսության, նրանց հետ Հայաստանի միջպետական հարաբերությունների հարցերի ուսումնասիրությունը ներառնելու գաղափարը: Նոր համապատասխան բաժին բացելը դարձավ օրակարգի հարց: ԱՄ-ին հանդես եկավ իր կազմում նման բաժին ունենալու մախածնությունը, որն արժանացավ ՀՀ ԳԱԱ մախագահության և ՀՀ արտաքին գործերի մախարարության ամենաակտիվ աջակցությանը: Հարցը մտցվեց Հայաստանի կառավարության քննարկմանը, որը 2002թ. սեպտեմբերի 18-ին որոշում ընդունեց ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի կազմում ստեղծել Արևելյան Ասիայի բաժին (ղեկ. Ռ. Կարապետյան):

Այդ բաժնի գլխավոր խնդիրները համարվեցին այդ տարածաշրջանի, հատկապես Հնդկաստանի, Չինաստանի, Շապոնիայի, Ժամանակակից պատմության, ներքին և արտաքին քաղաքականության, տնտեսության և տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական հարցերի, նրանց հետ Հայաստանի Համրապետության միջպետական հարաբերությունների, այդ երկրների հետ հայերի պատմաշակութային կապերի և հայ համայնքների պատմության ուսումնասիրությունը:

Բաժնի պարտականությունների մեջ է նույնում նաև ՀՀ կառավարության, արտաքին գործերի մախարարության և պետական այլ մարմինների համար վերլուծական համապատասխան նյութերի, առաջարկությունների և հանձնարարականների պատրաստումը:

Դրա շնորհիվ հայ արևելագիտության ուսումնասիրության արևալու խիստ ընդարձակվեց և այսօր այն ընդգրկում է մի վիթպարի տարածաշրջան՝ պատկերավոր ասված՝ Բոսֆորից մինչև Նախալ օվկիանոս: Այդ տարածաշրջանի արևմտյան եզրը Թուրքիան է, իսկ արևելյանը՝ Շապոնիան: Դրանով ևս մեկ լուրջ քայլ կատարվեց հայ արևելագիտությունն ազնի ամբողջական, բազմաշերտ և բազմաբնույթ դարձնելու ճանապարհին:

Շատ քիչ արևելագիտական կենտրոններ կան այսօր, որոնք ունեն նման ընդարձակ գիտական դաշտ:

Հայ արևելագիտական կենտրոնն իր գոյության համարյա 50 տարիների ընթացքում հրատարակել է մոտ 350 մեմագրական աշխատություն և ժողովածու ու մի քանի հազարի հասանդ գիտական հոդված: Դրանց նշանակալի մասը համապատասխան օտար լեզուներով հրատարակվել է արտասահմանյան տարրեր երկրներում՝ ԱՄՆ-ում, Անգլիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում, Կանադայում, Հունգարիայում, Ֆրանսիայում, Ռուսաստանում, Վրաստանում, Դանիայում, Հոլանդիայում, Լեհաստանում, Հնդկաստանում և այլուր: Ուշագրավ է, որ հայ արևելագետների աշխատությունները թարգմանվել և տպագրվել են մահ Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում, այսինքն այն երկրներում, որոնց ժողովուրդներին են անմիջականորեն հասցեագրված նրանց ուսումնասիրությունները: Այդ աշխատությունները լույս են տեսել Արարական Միացյալ Էմիրություններում, Եգիպտոսում, Թուրքիայում, Իրանում, Իրաքում, Լիբանանում, Սիրիայում, Քուվեյթում և այլուր: Դավկայում է այն հետաքրքրության մասին, որ արտասահմանյան մասնագետները դրսևորում են հայ արևելագետների աշխատությունների նկատմամբ՝ մի կողմից, և այն համզամանքի մասին, որ հայ արևելագետների աշխատություններն ավելի ու ավելի լայնորեն են ներգրավվում միջազգային ոլորտի մեջ՝ մյուս կողմից:

Վերջին տաս տարիներին բովանդակային փոփոխության ենթարկվեցին ԱԻ-ի գիտական համագործակցության ձևերը արտասահմանյան գիտական կենտրոններ հետ: Նախ, ճշեմ, որ խորհրդային տարիներին հանրապետությունների ինստիտուտները զբղված էին ըստ իրենց հայեցողության անմիջական գիտական կապեր հաստատել այս կամ այն արտասահմանյան գիտական կենտրոնի հետ: Այդ բոլորը գտնվում էր Մոսկվայի և նրա համապատասխան մարմինների հսկողության ներքո: Հայաստանի անկախումից հետո այդ արգելքը վերացվեց և նոր հնարավորություններ բացվեցին ինստիտուտների առջև: Բայց առաջացան մահ նոր դժվարություններ՝ կապված ինստիտուտների ֆինանսական և տնտեսական նվազ հնարավորությունների հետ: Այդուհանդերձ, համագործակցության հնարավորություններն այժմ անհամեմատելի ավելի բարենպաստ են, քան երբևիցե եղել են:

ԱԻ-ն՝ սլահաբանելով համագործակցության հին ձևերը՝ մասնագետների փոխադարձ այցելություն, գիտաժողովների մասնակցություն, գրքափոխանակություն և այլն, մախապատվությունը վերջին տարիներին տալիս է համագործակցության հաստատմանը պայմանագրային հիմքի վրա, որն ավելի հուսալի, կոնկրետ և արդյունավետ ձև է: ԱԻ-ն գիտական համագործակցության վերաբերյալ պայմանագրեր է ստորագրել Դամասկոսի ադաբական հետազոտությունների ֆրանսիական ինստիտուտի (14.IV.2000թ.), Ծանդիզարի (Հնդկաստան) գիտահետազոտական կենտրոնի (16.V.2003թ.), Դեյլի Բադաջական հետազոտույ-

յունների հնատխուտի (31.X.2003թ.), Չինաստանի միջազգային ուսումնասիրությունների հնատխուտի (5.XII.2003թ.), Մերձավոր Արևելքի ֆրանսիական հնատխուտի (15.VII.2004թ.), իսկ 2006թ. մայիսի 16-ին՝ Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտի հետ: Այդ պայմանագրերը ոչ թե ձևական բնույթ են կրում, այլ գործող վաստաբերքեր են: ԱՄ-ն համագործակցում է նաև այլ գիտական կենտրոնների հետ:

Դամասկոսի վերոնշյալ ինստիտուտի հրավերով յուրաքանչյուր տարի ԱՄ-ի մի քանի երիտասարդ մասնագետները ժնկ ամիս ժամանակով մեկնում են Դամասկոս գիտական աշխատանք կատարելու համար: Այդ ինստիտուտն իր վրա է վերցնում ԱՄ-ի գիտաաշխատողների բոլոր ծախսերը: ԱՄ-ն փոխադարձաբար և նույն հիմունքներով ընդունում է այլ ինստիտուտի աշխատակիցներին:

Ինստիտուտը ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության, Հայաստանում Եզիպտոսի դեսպանության և Եզիպտոսում Հայաստանի դեսպանության աջակցությամբ վերջին շրջանում՝ յուրաքանչյուր տարի մոտ մեկ ամիս ժամանակով, Կահիրեի համալսարան է ուղարկում ինստիտուտի 10 գիտաաշխատողների, որոնք այնտեղ լսում են դասախոսություններ և կատարում գիտական աշխատանքներ: Գործուղման հետ կապված բոլոր ծախսերը հոգում է եզիպտական կողմը:

Մի կարևոր վաստ ևս: Երբ Չանդիգարի ինստիտուտի տնօրենն է հետ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարությունում ստորագրում էինք համագործակցության պայմանագիր, ապա հնդկական կողմի խնդրանքով պայմանագրում մտցվեց հատուկ կետ այն մասին, որ Հայաստանի Արևելագիտության ինստիտուտը պարտավորվում է օգնել Չանդիգարի Գիտական կենտրոնին՝ նրա կազմում Կովկասյան ուսումնասիրությունների կենտրոն ստեղծելու հարցում: Մենք սիրահոծար համաձայնվեցինք այդ առաջարկության հետ, որն ամրագրվեց այդ երկկողմ պայմանագրում: Մեր պարտականությունների մեջ մտնում էր օգնել հնդիկ գիտնականներին խորհուրդներով, ամհրաժեշտ մասնագիտական գրականությամբ և այլն, որն ԱՄ-ն կատարեց մեծ պարտաճանաչությամբ: 2003թ. նոյեմբերի 1-ին, Հայաստանի պրեզիդենտ Ռաբրտ Քուչարյանի Հնդկաստան կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ, որի ծրագրում նախատեսված էր նաև այցելություն Չանդիգար, տեղի ունեցավ Կովկասյան ուսումնասիրությունների կենտրոնի հանդիսավոր քաջուճ, որը կատարեց Հայաստանի Հանրապետության պրեզիդենտը: Պետք էր տեսնել, թե ներկաները՝ նախագի դեկավարությունը, գիտական կենտրոնի աշխատակիցները, մամուլի ներկայացուցիչները և այլք, որոնք ներկա էին այդ արարողությանը, ինչպեսի խանդավառությամբ ընդունեցին այդ կենտրոնի քաջուճը: Այդ պահին ես ինձ շատ հաբարտ էի զգում:

Արտասահմանյան գիտական կենտրոնների հետ համագործակցության ծրագրերի էական մասն են կազմում նաև համատեղ աշխատությունների կատարումը և դրանց հրատարակումը: Երկար տարիներ աշխարհի համագործակցություն է իրականացվում Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի Արևելագիտական ինստիտուտի և Մանկագիտությունների համալսարանի հետ: Վերջերս այդ ոլորտի մեջ ներգրավվեց նաև Ճապոնիան: ԱՄ-ի Արևելյան Ասիայի համեմատաբար նորակազմ քաժնի աշխատակիցները և Հայաստանի այլ գիտական հաստատությունների մասնագետները Ճապոնիայի մասնագետների հետ համատեղ պատրաստեցին «Հայաստան-Ճապոնիա» աշխատությունը, սրբ հայերեն և ճապոներեն լեզուներով լույս տեսավ Երևանում 2005թ., և մեծ արձագանք գտավ Ճապոնիայում: Դա առաջին դեպքն էր պատմության մեջ, երբ Հայաստանում ճապոներեն լեզվով՝ ճապոնական իմաստագրերով գիրք է հրատարակվում:

Յուրատեսակ համագործակցություն է հաստատվել ԱՄ-ի և ԱՄՆ-ի կոնգրեսի գրադարանի միջև: Կոնգրեսի գրադարանը ԱՄ-ն մտցրեց է այն գիտական կարևոր կենտրոնների ցուցակում, որոնց նա ձրիաբար յուրաքանչյուր տարի մատակարարում է որոշակի քանակությամբ մասնագիտական գրականություն, իսկ ԱՄ-ն նրան է ուղարկում իր հրատարակությունները:

Այս բոլորը վկայում է այն ասիմ, որ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիան ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտը ձեռք է բերել որոշակի միջազգային ճանաչում և նվաճել կարևոր քննազոծ:

Դա է հաստատում նաև այն փաստը, որ արտասահմանյան շատ գիտնականներ իրենց համար պատիվ են համարում իրենց դոկտորական ատենախոսությունները պաշտպանել ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում գործող ատենախոսությունների պաշտպանության գիտական խորհրդում՝ «Համաշխարհային պատմություն» մասնագիտության գծով: Մեր գիտական խորհրդում են պաշտպանել և այդ գիտական աստիճանին են արժանացել արտասահմանյան մի շարք գիտնականներ ԱՄՆ-ից, Եգիպտոսից, Բարսելոնից, Իտալիայից, Իրանից, Լիբանանից և Սիբիրիայից:

ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի գիտական բարձր նշանակության մասին է խոսում նաև այն իրողությունը, որ 2000թ. սեպտեմբերին Մոմբենալում, որտեղ ըմբամում էր Արևելագետների համաշխարհային XXXVI կոնգրեսը, մեր համրապետության Արևելագիտության ինստիտուտը միաժամյան ընտրվեց Արևելագիտական և ասիական ուսումնասիրությունների միջազգային կազմակերպության անդամ, որը գործում է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հովանու ներքո: Ելնեք, որ մինչ այդ նրա՝ այդ խտնապահամբ միջազգային կազմակերպության անդամ էր ընդամենը 13 երկիր, այդ թվում արևելագիտության քննազավտում այնպիսի առա-

քատար և հեղինակություն ունեցող երկրներ, ինչպես ԱՄՆ-ը, Գերմանիան, Ֆրանսիան, Ռուսաստանը, Ճապոնիան, Հնդկաստանը, Հունգարիան և այլն:

Այսպիսով՝ հետադարձ ծայացք ձգելով հայ արևելագիտության զարգացման ուղղու և նրա նվաճումների վրա, այդ ուղին այլ կերպ, քան հաղթարշավ, չի կարելի գնահատել:

Մակայն աշխարհը արագորեն փոխվում է և նրա հետ փոխվում է մահ Արևելքը՝ լինի Հեռավոր, Մերձավոր, քե՛ Միջին: Նա այլևս միջնադարյան պատկերացումներին համաձայն քարացած, անշարժ կամ դանդաղաշարժ Արևելք չէ, այլ վերածվել է վերին աստիճանի դիմաճիկ և առաջ զարգացող աշխարհամասի: Փոխվում է մահ նրա տեղը միջազգային համակարգում՝ մա կրավորակամից վերածվում է ակտիվ գործունի, և իր վճռական խոսքն է ասելու XXI դարում համաշխարհային քաղաքական եղանակի և տնտեսական համակարգի ձևավորման գործում: Հեռավոր Արևելքում քարձրանում են երկու այնպիսի գիզանուններ, ինչպես Չինաստանը և Հնդկաստանը, որոնց արագընթաց զարգացմանը ապրանք աշխարհը հետևում է շունչը պահած: Իր հետագա ամակնկալները աշխարհին կմատուցի ճապոնիան: Մեծ փոփոխություններ տեղի կունենան Մերձավոր և Միջին Արևելքում: Նա ոչ միայն չի կորցնի իր դիրքերը, այլև ավելի ծանրակշիռ խոսք կասի XXI դարում՝ և անվերջ արյունախի քախումների կենտրոնից կվերածվի միջազգային խարաբեությունների նոր կարևոր կենտրոնի: Բոսնիայից մինչև Խաղաղ օվկիանոս ձգվող տարածքը՝ շնորհիվ իր մարդկային և բնական անսպառ ռեսուրսների, մոդերնիզացիայի և կատարելագործման, բացառիկ դեբակատարում կունենա և կդառնա համաշխարհային քաղաքականության և տնտեսության ծանրության կենտրոններից մեկը: Եվ դա տեղի կունենա գլոբալիզացիայի դարաշրջանում՝ նրան հաստիկ մարտահրավերներով հանդերձ:

Այդ փոփոխությունները նոր խնդիրներ կդնեն համաշխարհային գիտության և նրա ամբաժան մասը կազմող արևելագիտության առջև:

Եվ մենք, սիրելի ընթերցող, դույզմ ինչ կասկած չունենք, որ ասկազայում ևս՝ գլոբալիզացիայի և մարտահրավերների դարաշրջանում, հայ արևելագիտությունը կգտնվի խնդիրների քարձրության վրա և կկատարի ստրատեգիական ուղղության իր պատմական առաքելությունը:

FROM BOSPORUS TO PACIFIC OCEAN

A Meditation on the Occasion of the 35th Anniversary of the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Armenia

Establishment of the Institute of Oriental Studies, NAS Armenia, in 1971, was an outstanding event in the scientific life of Armenia and turning point in the history of the Armenian Orientalistics. The main area of studies for the institute at that time was defined the Middle East and the attention of the Armenian Orientalists was focused on the study of the Arab countries, Turkey, Iran, Kurdish problems, Christian East and Ancient East. The article deals with different stages of development of Orientalistics in Armenia, the main tasks, standing before the Institute in each stage, and its achievements. Since the establishment of the Armenian Orientalistic center it was published about 350 monographs and several thousands of scientific articles by the Armenian researchers, some of which in abroad in English, Arabic, Russian, Turkish, Persian, Germany, France, Italian,, Japanese etc.

A special period occupies in the history of Orientalistics in Armenia the 1990s, when Armenia restored its independence. It impacted directly on the character and functions of the Orientalistics. If in the Soviet period the Armenian Orientalistics consisted of a part of Soviet Orientalistics, which served mainly the political interests of the ex-Soviet Union, after its dissolution and declaration of independence of Republic of Armenia, the Armenian Orientalistics turned into Armenian national science and its main task became to serve the interests and demands first of all Armenia, which historically and geographically belongs to the Middle Eastern region. The Armenian Orientalistics now is carrying out strategical functions for the independent Armenia.

In this period, when Armenia achieved its independence and started to develop interstate relations with the countries not only of the Middle East, but also of Central and Eastern Asia, as India, China and Japan, it became clear that it is time to enlarge the geographic frames of the scientific study area including in it together with Middle East also the study of the Eastern Asian countries. For that purpose in 2002 a new Department of Eastern Asia was established in the Institute. From that time on the area from Bosphorus (Turkey) to Pacific Ocean (Japan) became the main research field for the Institute of Oriental Studies of Armenia.

Upon the opinion of the author the Institute of Oriental Studies of Armenia is one of the distinguished centers in the field of Orientalistics and is playing significant role in the study of fundamental problems of East from the ancient times to our days.

ՎԱՀԱՆ ԲԱՅՐՈՒՐՅԱՆ

ԻՍԼԱՄԵ ԵՎ ՆՐԱ ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ
ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԵՎ
ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Իսլամը համաշխարհային կրոններից մեկն է, ընդ որում՝ ամենաերիտասարդ կրոնը բուդդայականությունից ու քրիստոնեությունից հետո: VII դարում իսլամի ծագումը սոցիալ-քաղաքական մի շարժում էր, որն անվանել են մահմեդական հեղափոխություն, կամ Մուհամմեդի կրոնական հեղափոխություն: Դուրս գալով Արաբական թերակղզու սահմաններից, իսաիֆայության միջոցով իսլամը տարածվեց արևմուտքում մինչև Իսպանիա, իսկ արևելքում՝ Հնդկաստան, Չինաստան, Հարավարևելյան Ասիայի երկրներ և այլն: Իսլամի հաղթարշավը շարունակվեց և նաև մեր օրերում: Գործնականում այժմ նա թափանցել է աշխարհի բոլոր մայրցամաքները, թեև նրա ավանդական տարածման շրջաններ են համընդհանուր Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրները և Հյուսիսային Աֆրիկան: Մեր օրերում իսլամ է դավանում երկրագնդի մոտ մեկ միլիարդ երկու հարյուր միլիոն ազգաբնակչություն:¹ Այսօր մահմեդական աշխարհը իր չափերով ու քնակչության քվաքանակով մի վիթխարի տարածք ու զանգված է, որը գնալով մեծանում է: Ենթադրվում է, որ XXI դարի ընթացքում իսլամը իսաղաղ ճանաչարհով նվաճելու է նորանոր տարածքներ, իսկ 20-25 տարուց հետո մահմեդական երկրների քնակչությունը դառնալու է երկու միլիարդ:² Ներկայումս մուսուլմանական աշխարհը կազմում է ամենաբարձր ծննդաբերության գոտին, նրանում քնակչության աճի ցուցանիշը աշխարհում ամենաբարձրներից մեկն է: Բացի այդ, իսլամական երկրների քնակչությունը երիտասարդ է՝ 40%-ից ավելին 15 տարեկանից ցածր է, իսկ դա նշանակում է, որ նրանցում առկա է նկայական աշխատուժի ռեզերվ: Բացի այդ, իսլամի ավանդական տարածման շրջանների բոլոր պետություններում, քացի Աֆղանստանից և Իրաքից, մարդկանց կյանքի տևողությունը արդեն անցել է 60 տարուց, մինչդեռ XXդ. կեսերին այն կազմում էր ընդամենը 35-40 տարի: Պատահական չէ, որ որոշ վերլուծաբաններ սկսել են իսլամը դիտարկել որպես

ժողովրդագրական (դեմոգրաֆիկ) վաճաճ³: Կասկածից վեր է, որ հօգուտ մուսուլմանների գոյություն ունեցող ժողովրդագրական հաշվեկշիռը ոչ հեռու ապագայում ամխոսապիսիարեն կստեղծի՝ նոր քաղաքական իքս-վիճակ:

Իսլամական երկրներն ունեն մահ վիթխարի տնտեսական ներուժ. քափական է ասել, որ այդ երկրների 49% տարածքը պիտանի է հողագործության համար, միմյուր ներկայումս մշակվում է միայն դրանց 14%-ը: Հսկայական է մահ նրանց ընդերքի հարստությունները, հատկապես էներգակիրների՝ մալքի և գազի պաշարները: Իսլամի տարածման գոտում հարաճուն կերպով ընթանում է ինդուստրիալիզացման գործընթաց, աճում է նրանց համախառն ներքին արդյունքն ու քնակչության կենսամակարդակը, թեև այդ տարածաշրջանը մեկ շնչին ընկնող եկամուտների չափով երկու անգամ հետ է մնում ընդհանուր համաշխարհային մակարդակից և տեսանելի ապագայի շրջանակներում, ամենայն հավանականությամբ, այդ համամասնությունը չի փոխվի:

Մուսուլմանական երկրներում ստեղծվել է մահ հսկայական ռազմական ներուժ, շատ երկրներ ունեն սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրներ, որոնք ի վիճակի են արտադրելու ժամանակակից սպառազինության բազմապիսի տեսակա՛նի: Մահմեդական աշխարհը օժտված է մահ իր սեփական «խալամական միջուկային զենքով» (Պակիստան) և ապագայում չի բացառվում մահ նրա տարածումը այլ պետություններում: Վերջապես անշեղորեն զարգանում է մահ իսլամական աշխարհի մտավոր-գիտական ներուժը: Հատկապես վերջին տարիներս ուժգին բափ է ստացել (ճիշտ է ոչ բոլոր իսլամադավան երկրներում) ինտելեկտուալ-կրթական մակարդակի բարձրացումը և նոր սերնդի շվտմները բարձր տեխնոլոգիաների հետ: Այդ երկրներում հարաճուն կերպով մեծանում է կոմունիկացիաների և տեղեկատվության ժամանակակից միջոցներից, մախ և առաջ ինտերնետից օգտվողների քիվը: Այդ ցուցանիշը միայն 2002 թ. ավելացավ 2-3 անգամ (Եզիպտոսում՝ համարյա չորս անգամ), Թուրքիայում այն հասավ 5,1 միլիոն մարդու, Իրանում՝ 3,2 միլիոնի, Պակիստանում՝ 1,5 միլիոնի և այլն: Մահմեդական Արևելքի համարյա բոլոր երկրներում նկատելիարեն աճել է մահ կամանց գրագիտության ցուցանիշները: Այսպես, վերջին 12 տարիների ընթացքում Սաուդյան Արաբիայում այն աճել է 50-ից մինչև 69%, Օմանում՝ 38-ից մինչև 65%, Թուրքիայում՝ 66-ից մինչև 79%, Իրանում՝ 54-ից մինչև 70%, Միքիայում՝ 48-ից մինչև 78%: Վերջապես աշխարհում մահմեդականներով քնակեցված շրջաններն ունեն առաջնակարգ ստրատեգիական նշանակություն, ծովային, ցամաքային և օդային կոմունիկացիաների ծախլալում ցանց: Այս բոլորն, անշուշտ, կայուն երաշխիք է համըխանում այն քանի, որ համաշխարհային մասշտաբով աճեղանալու է իսլամա-

կան պետությունների ազդեցությանը իրադարձությունների ընթացքի վրա:

Այդ, ո՞րն է միաստվածության (մոնոթեիզմի) սկզբունքի վրա խաթարված այդ կրոնի ներքին ուժը, կենսամակությունը և մահ նրա աբսոլյուտ տարածման ու ծավալման աստիճանը: Անկասկած խլամն ավելին է, քան պարզապես հավատքը: Այն ոչ միայն կրոն է, այլև տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականության, կառավարման համակարգ, մշակութային նրբույթ և նույնիսկ կենցաղ ու ասպեկտներ: Իսլամը կանոնակարգում է կյանքի բոլոր բնագավառները, որոշում է ոչ միայն մշակութային, սոցիալական և իրավական նախադրյալ, այլև մտնում մուսուլմանական համայնքի անդամների անհատական նախաբեղումների մեջ: Իսլամը ներգործություն մեծ ուժ ունի զանգվածային գիտակցության վրա, քանի որ այդ գիտակցության իսլամական ստեղծողները ընդգրկում են ոչ միայն բարոյա-էթիկական բնագավառը, այլև անձի այդ վարքագիծը ընտանիքում և հասարակության մեջ, ներառյալ մահ տնտեսական գործունեությունը: Վերջապես հայտնի իրողություն է, որ իսլամը միշտ էլ հավանել է ձեռք բերել ունիվերսալ կրոնի կարգավիճակ:

Իսլամը ոչ թե մեկ ազգի կամ ժողովրդի, այլ մահմեդականների համաշխարհային համայնքի («ումմա») կրոն է, որի համար քաղաքական աստիճաններ գոյություն չունեն: Այլ կերպ ասած, իսլամին բնորոշ է տոտալ բնույթը: Այն մահ վերին աստիճանի ներքին մեծ լիցք պարունակող և դիմաճիկ կրոն է:

Գաղտնիք չէ, որ մահմեդական բնակչության շրջանում մեր օրերում ևս կրամական աշխարհայացքը շարունակում է մնալ որպես տիգրապետոլ: Մահմեդական արևելքի երկրներում քաղաքական իրադարձությունները մարդկանց կողմից հիմնականում ընկալվում են կրոնի սրիզմայի միջոցով: «Հայրենիք», «ազգ» հասկացությունները երկար ժամանակ նրանց մոտ կարգվում էին կոմկրեմ կրոնական համայնքին («ումմային») պատկանելու գիտակցության հետ, այլ ոչ թե իրենց բնակչության վայրի էթնիկական խմբի կամ տարածքի հետ: Այլ կերպ ասած, մահմեդականի համար առաջնայինը կրոնն էր, ապա նոր ազգությունը⁴: Միայն տևական ճանապարհ անցնելուց հետո նրանց մոտ ձևավորվեց ազգային ինքնագիտակցություն: Սակայն դա տեղի էր ունենում ոչ այնքան կրոնական ընդհանրության թուլացման հաշվին, որքան հենց դրա: Իսլամը նույնացվում էր ազգային ինքնագիտակցության հետ:

XXդ. 60-ական թվականները նշանավորվեցին իսլամի անմախքության աշխուժացմամբ, որը ստացել է «իսլամական բուն» կամ «իսլամի վերածնունդ» անվանումը: Դա մի շրջան էր, երբ իսլամը վերածվեց քաղաքիկ հզոր սոցիալ-քաղաքական ուժի: Այդ կրոնական վերածնունդի սկիզբ է համարվում 1967թ. արաբա-իսրայելական «վեցօրյա» պատերազմը, որի հետևանքով Իսրայելը գրավեց մի շարք արաբական տա-

բաժքներ, այդ թվում մաս իր նշանակությամբ երրորդ մասննդական սրբավայրը՝ Երուսաղեմը: Այդ իրադարձությունից հետո պայքարը մասննդականների միասնության համար համուն 'Ղոզսի' Երուսաղեմի ազատագրման, հանդիսանում է իսլամական երկրների արտաքին քաղաքականության անկյունաքարը:

Աննախընթաց կերպով ուժեղացան մաս քաղաքականության «խլամականացման» միտումները: Մի շարք պետություններում կատարվող վարչակարգերը ավելի ու ավելի լայնորեն սկսեցին իսլամն քննդրվել իրենց պաշտոնական գաղափարախոսությունների և քաղաքական կառույցների մեջ, նրեմն հրաժարվելով դիպի արևմտյան մոդերնիզացումը կողմնորոշումից և վաղ իսլամի վերածնունդը համարելով որպես հասարակական առաջընթացի հիմք: Իսլամի քաղաքականացման հետ միաժամանակ տեղի էր ունենում մասննդականների գիտակցության քաղաքականացում: Իսլամի քաղաքականացմամբ հատկորեն ձևավորվեցին արևմտյան կենսակերպի ու մշակույթի դեմ ուղղված տրամադրություններ: Մասննդական աշխարհի շատ վայրերում արևմուտքը ստացացվում էր շահագործման, բարոյական կործանման, ամպատասխանատու ինդիվիդուալիզմի և սեքսուալ սանձարձակության հետ: Իսլամը սկսեց ավելի ուժեղորեն, քան նախկինում, տեղական խոչընդոտներ հարուցել արևմուտքի գերակայության նկատմամբ: Նա սկսեց ակտիվորեն հակադրել իսլամի տարածման ավանդական շրջաններում Արևմուտքի քաղաքակրթական արժեքների արմատավորմանը:

Մասննդական աշխարհում կրոնական տրամադրությունների ակտիվացումը մի շարք իսլամագետներ վերագրում են նրան, որ հազորյակցության և ինժեռնացիայի զարգացման հետևանքով քրիստոնեական մշակույթն ու գաղափարները հախուռն թափով սկսեցին թափանցել մասննդական զանգվածների մեջ, առաջ բերելով համարժեք պաշտպանական ռեակցիա: Մեկ այլ տեսակետի համաձայն, «Մտող պատերազմի» տարիներին ազատական կասիտալիզմն ու կենտրոնաձիգ սոցիալիզմը երրորդ աշխարհի երկրներին համատորեն առաջարկում էին զարգացման իրենց մոդելը, որի հետևանքով իսլամական երկրները կանգնեցին դժվարին երկրներսանքների առջև: Կարծիք կա մաս այն մասին, որ պատմության գիրկն անցած արևելքի և արևմուտքի միջև ատոմային առճակատումը այսօր փոխարինվում է հյուսիս-հարավ առճակատմամբ, դրա տակ հասկանալով քրիստոնեական և մասննդական մեքսիլիտեռների միջև նրամ հակամարտությունը:

Այսպիսով, մինչև XXդ. 60-70-ական թվականները արևմուտքի քաղաքական շրջաններում տիրապետող այն տեսակետը, թե ժամանակակից աշխարհում իսլամը սահմանափակ ներգործություն ունի միջազգային հարաբերություններում մասննդական պետությունների գործելակերպի ու վարքագծի վրա, համոզիչ փաստերով հերքվեց:

Ի սկզբանն իսլամին բնորոշ էր կրոնի և քաղաքականության միասնությունը: Դրանում կարևոր դերակատարություն է ունեցել այն փաստը, որ հենց ինքը, մարգարեն, նոր կրոնի հիմնադիրը, կրոնական համայնքի ղեկավարը, համայնք, որը վերածվեց պետության, դարձավ այդ տեղության քաղաքական ղեկավարը, իր անձի մեջ մարմնավորելով հոգևոր, կրոնական և աշխարհիկ քաղաքական խոնկցիաների անբաժանելիությունը: Իսլամի հենց այդ անբաժանելիությունը քաղաքականությունից, ժամանակակից զարգացման առանձնահատկությունների պայմաններում, անսպասելիորեն կրկին մղվեց առաջին սլամ:

Այդ կրոնը իր սկզբնավորման օրվանից հանդես էր գալիս և՛ որպես կրոնական ուսմունք և՛ որպես քաղաքական ծրագիր: Հենց այդ պատճառով այն կարևոր դերակատարություն ունեցավ արևելքի երկրների քաղաքական մտքի զարգացման գործընթացում: Իսլամը կայուն կերպով ազդում է քաղաքականության վրա, չնայած այն հանգամանքին, որ հասարակական կյանքի աշխարհիկացման համաշխարհային գործընթացը այլևս դարձել է անշրջելի: Ուստի պատահական չէ, որ ժամանակակից իսլամը ևս համդիսանում է ակտիվ քաղաքական գործուն, այդ թվում նաև միջազգային հարաբերություններում:

Հիջրավի, իսլամական պետությունների արտաքին քաղաքականության և միջազգային հարաբերությունների մեջ իսլամական գործունը մեծ դերակատարություն ունի: Օրինակ, հայտնի է, որ իսլամն Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում ունի պետական կրոնի սահմանադրական կարգավիճակ: Դա նշանակում է, որ Իրանը համդիսանում է իսլամական պետություն, այլ ոչ թե պարզապես իսլամական երկիր: 1979թ. իսլամական հեղափոխությունը առնասարակ աննախընթաց մղում հաղորդեց իսլամի քաղաքականացմանը: Դուրս գալով իր ազդեցության առօրյա շրջանակներից՝ մահմեդական կրոնը այսուհետև որոշիչ դեր սկսեց խաղալ իսլամական երկրների հասարակական-քաղաքական կյանքում, պետական կառուցվածքի մեջ և միջազգային հարաբերություններում: Լայնորեն զիտակեցվեց նաև այն իրողությունը, որ իսլամական գործունի օգտագործումը հնարավորություն է տալիս աքազ և արդյունավետ լուծելու մահմեդական պետությունների ստղև դրված արտաքին քաղաքական խնդիրները: Արևելքի երկրների բնակչության զանգվածային զիտակցության մեջ կրոնական աշխարհայացքի տիրապետության պայմաններում իսլամական փաստարկումները մահմեդական երկրների կառավարություններին լայն հնարավորություն սկսեցին ընձեռնել առավել մատչելի ձևով բնակչության զիտակցությանը հասցնելու ընդունված որոշումների իմաստը, ստեղծելու իրենց արտաքին քաղաքական քայլերին աջակցող կոմսենտուս, սեփական հասարակության և ողջ մահմեդական աշխարհի աչքում արդարացնելու և օրինականացնելու իրենց վարած արտաքին քաղաքականությունը:

Իրանում իսլամական ինդոլոգիայից հետո «իսլամական միասնության» և «համերաշխության» շարժումը դարձավ օրվա հրամայականը: Այն լայնորեն սկսեց օգտագործվել որպես ազդու լծակ մահմեդական պետությունների դիվանագիտության և արտաքին քաղաքականության բնագավառում:⁶ Մահմեդական աստվածաբանների կողմից առաջ քաշվող այն դրույթը, որ հավատացյալները չպետք է պասիվորեն սպասեն «աստվածային թագավորության» հաստատմանը, այլ մշտապես պետք է պայքարեն իսլամական արժեքների հաղթանակի համար, միա ու արյուն ստացավ իմամ Խոմեյնիի «Հորոմաթ-ե Էլամի» («Էսլամական կառավարում» կամ «Էսլամական պետություն»)՝ տեսության մեջ, որը ներկայումս ընկած է ԻԻՀ սահմանադրության հիմքում: Երանում հիմնավորվում է կրոնապետության հիմքով իսլամական իշխանության գաղափարը: Մահմանադրության «Կառավարման կարգն իսլամում» բաժնում մասնավորապես նշվում է. «Էսլամի տեսանկյունից կառավարողը ձևավորվում է ոչ քն դասակարգային, անձնական կամ խմբակային շահերից ելնելով, այլ թխում է համակրոնակիցների, համախոհների և ժողովրդի խոճերից, որն ինքնակազմակերպվում է, որպեսզի կողոր և աշխարհայացքային էվոլյուցիայով հասնի վերջնական մպատակին՝ մերժենալ Աստուծո»:⁷ Հայտարարվում է, որ «իսլամական հասարակությունը» ազատ է լինելու շահագործումից, «դասակարգային պատերազմներից» և տնտեսական ու քաղաքական առումով անկախ՝ Արևմուտքից, որ մարդը նրանում ձեռք կրերի ազատություն և երջանկություն, որ մնան հասարակության մեջ կատեղծվեն բոլոր հնարավորությունները ամհատի բազմակողմանի զարգացման համար, քանի որ դա՝ իսլամի մպատակն է. որ «իսլամական պետության» մեջ կվերացվեն աղքատությունն ու սոցիալական անարդարությունը, քանի որ իսլամը դատապարտում է չբավոլությունը, շահամոլությունը, մերձավորի (Մախ և առաջ դավանակցի.) դժբախտությունների նկատմամբ անուարելությունը և այլն՝:

ԻԻՀ սահմանադրության մեկ այլ բաժնում նշվում է. «Էսլամական կառավարման մպատակը կայանում է նրանում, որպեսզի բարձրացվի մարդու անհատականությունը, որպես աստվածային համակարգ, ինչպես նաև մարդու հնարավորությունների ծաղկման ու բացահայտման շնորհիվ ցույց տրվի նրա աստվածահանա լինելը...»⁸: Մահմանադրության 4-րդ հոդվածում այդ բոլորը էլ ավել է կոնկրետացվում. «Քաղաքացիական, քրեական, ֆինանսական, տնտեսական, վարչական, մշակութային, ուսումնական, քաղաքական և այդ կարգի բոլոր օրենքները պետք է հիմնված լինեն իսլամական նորմերի վրա: Այս սկզբունքը տարածվում է սահմանադրության բոլոր հոդվածների, ինչպես նաև բոլոր օրենքների և նորմատիվ ակտերի վրա, իսկ դրա որոշումը վերապահված է Պահապան խորհրդի կրոնագետներին»⁹: Հաջորդ 5-րդ հոդվածում ասվում է.

«Ալախի Ասրի» (բող Ալլահը մտածցնի նրա հայտնությունը) քաջակայության ժամանակ Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում առաջնությունը և ժողովրդի հովանավորությունն իրականացնում է արդար ու հավատացյալ, ժամանակի խնդիրներին լավատեղյակ, համարձակ, հախաճեմեղ և կազմակերպիչ ֆառիեղ՝ առաջնորդը»¹²:

Ի դեպ, «վելայաթ-ե ֆառիեի» ինստիտուտը իսլամի մեջ արտացոլում է աշխարհիկի և հոգևորի միասնությունը:

ԻԻՀ սահմանադրության 11-րդ հոդվածը ազդարարում է. «Ըստ Գուրանի... բոլոր մուսուլմանները համարվում են մի ուժնա և Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը պարտավոր է իր համընդհանուր քաղաքականությունը հիմնել իսլամական ժողովուրդների համախոհության և միասնության վրա՝ հետևողականորեն աշխատելով իրականացնել իսլամական աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային միասնականությունը»¹³: Այլ կերպ ասած, այդ հոդվածում որպես նպատակ, խոսվում է իսլամական աշխարհի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային միասնության հասնելու ձգտման մասին: Դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ պանիսլամիզմ, ավելի ճիշտ նեոպանիսլամիզմ, որը ակամայից ԻԻՀ արտաքին քաղաքականությանը հաղորդում է ակտիվ «հարձակողական» բնույթ, միաժամանակ հավակնություն դրսևորելով ԻԻՀ-ը ներկայացնելու որպես իսլամական ժողովուրդների իրական շահերի մեծատեր արտահայտիչ: Սահմանադրությունը մաև պարզաբանում է, որ «մարդկության» (իմա՝ իսլամական ժողովուրդների Վ.Բ.) նպատակը՝ բոլոր մարդկանց կատարյալ հնազանդությունն է Ալլախի կամքին և համաշխարհային մի պետության ստեղծումը, որտեղ բոլորը կդառնան ուժմայի անդամներ: Իրանի Իսլամական Հանրապետության ստեղծումը մի էության է այդ ճանապարհին: Սահմանադրության 14-րդ հոդվածում ձևակերպվում է իսլամի վերաբերմունքը ոչ մահմեդականների նկատմամբ. «Լուրանի... համաձայն Իրանի Իսլամական Հանրապետության կառավարությունը և մահմեդականները պարտավոր են ոչ մահմեդականների նկատմամբ քաղաքական, բարեհաճ և արդար վերաբերմունք դրսևորել՝ պահպանելով վերջիններին մարդկային իրավունքները: Այս սկզբունքը տարածվում է այն մարդկանց վրա, ովքեր դավեր չեն նյութում իսլամի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեմ»¹⁴:

Իրանում շիական գաղափարախոսները «մահմեդական երկրներին» կոչ են անում միավորվել «Իսլամի միացյալ մահանգներին» և կամ, որ միևնույնն է, «Իսլամական հանրապետությունների դաշինքի» մեջ, վստահություն հայտնելով, որ ողջ երկրագնդի ժողովուրդները վերջ ի վերջո ապրելու են «իսլամի օրենքներով»¹⁵:

Խոնջեյնի և նրա համախոհները շեշտում էին, որ «իսլամական հասարակության» ստեղծման նպատակը մախ և առաջ իսլամի շահերի պաշտպանությունն է: Բարձրագույն իրավաբանական խորհրդի անդամ

այաբաղյա Ջավադի Ամելին դեռևս 1981թ. հայտարարել է, որ հենց իր՝ Մուհամմեդ մարգարեի կարծիքով, «հեղափոխությունն անհրաժեշտ է կրոնի ազատագրման և ոչ թե մարդկանց ազատագրման համար», որոնց իր իրենց ողջ ուժով ձգտում են դառնալ աստծո ստրուկները»¹⁶։ Այդ տրամաբանությանը համաձայն, պետության մեջ իշխանությունը պետք է կենտրոնացվի «աստծո ծառայելիք» ձեռքբերում։ Խոմեյնին իսլամական հանրապետությունը քննադատում է որպես «ԱՆՏՑ Ալլահի պետություն»։ Խոմեյնիի գաղափարական գիտակցիցներից մեկի՝ Թալեդանիի կարծիքով, «Իսլամական հասարակության մեջ մեկ անձը իրավունք ունի ղեկավարելու, սակայն իրավունք չունի տիրապետելու։ Հենց այդ պատճառով իսլամական հասարակության մեջ գոյություն չի ունեցել և գոյություն չունի կառավարող կուսակցություն»։ Իսլամական պետության կառուցման հիմքում, Թալեդանիի կարծիքով, ընկած է իսլամի ինտելեկտուալ շարժումը, որը միավորում է մարդկանց ոչ թե հասարակության դասակարգային միասնության հիմքի վրա, այլ իսլամի ցկատմամբ հավատի հիմքի վրա¹⁷։

Խոմեյնին ատազմակարգ մշակակություն էր տալիս դեպի մահմեդական տարածքի այլ երկրներ «իսլամական հեղափոխության արտահամմանը»։ «Իսլամական հեղափոխության» նպատակը, ըստ Խոմեյնիի, մահմեդականների ուժեղ տարածքային միավորման կազմակերպումն է մեկ միասնական կառավարման ներքո։ Խոմեյնին փորձում էր ներդնել մահմեդականներին, որ իսլամական համայնքի անդամների միասնությունը, որը «կախման մեջ է գտնվում միայն աստծուց», շատ ավելի քայծր է կանգնած, քան միասնությունը մաջլիմալիզմի և անհատի շահերի հիմքի վրա։

Տեղին է նշել, որ թեև ազգայնականությունը աշխարհիկ հասկացություն է, սակայն այն լայնորեն օգտագործվում է իսլամական պետությունների (ԻԻՀ, արաբական երկրների և այլն) կողմից իրենց արտաքին քաղաքականության մեջ։

Նորագույն պատմության ողջ ընթացքում իսլամը և մաջլիմալիզմը սերտորեն համագործակցում են միմյանց հետ, ավելի ճիշտ նրանք զգում են մեկը մյուսի կարիքը։ Ազգայնականները սովորաբար դիմում են իսլամին որպես ազգային արժեքների աղբյուրներից մեկի, ատազմորդվելով այն սկզբունքով, որ «յուրաքանչյուր քաղաքակրթության հետևում կանգնած է կրոնը»։ Որպես կանոն, իսլամական ազգայնականները համոզեա են գալիս մահմեդական ժողովուրդների քաղաքականության քարտզով և մաջլիմալիզմը օգտագործում են որպես միջոց, օրինակ, արևմտացի երկրների դեմ պայքարի ճակատ կազմելու համար։ Նույնիսկ լայնք քուրդական հանրապետությունում ազգայինը և կոմունիստականը հաճախ համոզեա են գալիս սերտ միասնությամբ, ձևավորելով քյուրդ-իսլամական մի սինթեզ։ Մերօրյա քուրդ ազգայնականները հա-

մարյա առանց քաղաքության, այն տեսակետին են, որ բուրքական նա-
ցիտնալիզմը և խլամը պետք է դիտել սերտ միասնության մեջ: Ավելին,
մթանք հանդես են գալիս խլամի բուրքականացման օգտին, պնդելով,
որ հազար տարուց ավել է, ինչ Ալլահի կամոք բուրքը ժառայում է խլա-
մին և բուրքական հանրապետությունը այն երկիրն է, որ խլամական
աշխարհում գլխավորելու է այդ առաքելությունը:

Հարկ է նշել, որ ազգայնականությունը Իրանում ևս միշտ էլ տնե-
ցել է խոլդ ադմատներ: Ռեզա շահի դիկտատուրայի շրջանում այն
գլխավորապես հանդես էր գալիս պամիրանիզմի գաղափարախոսու-
թյան մեկը: Իսլամական վարչակարգը ոչ միայն անցյալից ժառանգեց
ազգայնականության գաղափարախոսությունը, այլև մշտապես աշխա-
տել է գործնական քաղաքականության մեջ լայնորեն կիրառել այն: Սա-
կայն ազգայնականությունը ԻԻՀ-ում ունի այն առանձնահատկությունը,
որ այն առավելապես կոնֆեսիոնալ բնույթի է: Այդ երկրում անձի կամ
հավաքականության խլամի շիական ուղղությանը պատկանելությունը
դիտվում է որպես կոնֆեսիոնալ ազգայնականության հիմք: ԻԻՀ-ում պե-
տական կրոն հռչակված խլամի շիական ուղղությունը դիտվում է նաև
որպես եզակի մի ուսմունք, որն ի վիճակի է լուծել ժամանակակից մար-
դու առջև կանգնած պրոբլեմները և մտքի զգացնել հասարակության բո-
լոր անդամների հոսանքը ստեղծագործ աշխատանքի համար:

Կասկածից վեր է, սակայն, որ առայժմ մահմեդական արևելքի
երկրները իրենց միջազգային հարաբերություններում խլամական ար-
ժեքների համեմատ այնուամենայնիվ առաջնությունը տալիս են սլլազ-
մատիստական շահերին: Տարակույս չի կարող լինել այն հարցում, որ
արդի աշխարհում առաջին հերթին ոչ թե կրոնական արժեքները, այլ
ժամանակակից ազգային զարգացման պահանջները, մասնավորապես
ներքաղաքական կայունության ամրապնդումը, կառավարող վարչա-
կարգի լիզիտիմության ապահովումը, տնտեսական աճի արագացումը,
սոցիալական կոնֆլիկտների լուծումը և այլ ողորչ գործոններ են հիմք
հանդիսանում մահմեդական պետությունների կառավարող վերնախավի
արտաքին քաղաքականության հիմնական նպատակներն ու խնդիրները
ձևավորելիս: Ինչ վերաբերում է կրոնական արժեքներին, ապա դրանք
մասնակցություն են քերում գործընթացներին միայն այն ժամանակ, երբ
համընկնելով արտաքին քաղաքականության սլլազմատիստական
նպատակների ու խնդիրների հետ՝ հանդես են գալիս լրացուցիչ խթանի
դերում՝ ստեղծելով մակադղայաներ այս կամ այն արտաքին քաղաքա-
կան վճռի ընդունման համար:

Որպես տիպիկ օրինակ քերենք Իրանի Իսլամական Հանրապե-
տության սլլազմտիկան: Ընդհանրապես պետք է նշել, որ ավանդաբար ի-
րանական քաղաքական մտածողությանը և դիվանագիտությանը բնորոշ
է եղել սլլազմատիզմը: ԻԻՀ անցած քառորդ դար ճանապարհը վկայում

Լ, որ այդ պետության քաղաքականությունն ու պրակտիկան տեղապտույտ չի կատարում, աչք մշտապես ենթարկվում է փոփոխության, երբեմն նույնիսկ արմատական փոփոխությունների:

Հայտնի Լ, օրինակ, որ XXդ. 80-ական թվականներին Իրանի քաղաքական, տնտեսական, գաղափարական և մշակութային կյանքը ենթարկվեց արմատական իսլամականացման, որն ընդունված է անվանել «մշակութային հեղափոխություն» («Վեղելաբ-ե Ֆարհանգի»), կամ «մշակութային վերածնունդ» («Վեյայ-ե Ֆարհանգի»): Ընդ որում, այդ շարժումը իշխանությունների կողմից իրականացվում էր «ոչ արևելք, ոչ արևմուտք, այլ իսլամ» կարգախոսի նկարագրով: Հետագայում այդ կտրուկ քաղաքականությունը արձանագրեց մահանց և տեղի ունեցան որոշակի փոփոխություններ, որոնք ընթանում էին բոլոր վեկտորներով՝ քաղաքական, տնտեսական, արտաքին քաղաքական, ռազմական մշակութային և այլն: Ուշագրավ է, որ այդ տեղաշարժերն ու փոփոխությունները ևս հիմնավորվում էին իսլամական նորմերով: Այսպես, ժամանակին այսօրվա Խոմեյնին հրապարակել էր այսպես կոչված «Եղբայրական խաղտիա» («Մանշուրե բարադարի»), որտեղ մշվում էր, որ իջջիմադի (խլամի մեկնարանման) դարպասները բաց են բոլորի համար, և հասարակության կյանքի վերաբերյալ տարբեր տեսակետները հնարավոր են և օգտակար, երևի դրանք ուղղված են իսլամական պետության ամրապնդմանը¹⁶: Սա անշուշտ վկայում է այն մասին, որ Իրանում ներքին և արտաքին քաղաքականության մեջ փոփոխությունների շարժիչ ուժ է համընդհանուր պետական մարտակառավարությունն և ազգային շահերի սկզբունքը: Որպես դրա ցայտուն օրինակ կարելի է բերել ԻԻՀ քաղաքականությունը Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ, երբ Թեհրանը որպես կանոն տարբերություն չի դնում մահմեդական և քրիստոնյա լիճնելու հանգամանքի մեջ:

Առևտարակ պետք է մշել, որ Իրանի քաղաքական էլիտայի մի որոշակի հատված, այսպես կոչված պրագմատիկները, համապատասխանորեն է արձագանքում համաշխարհային զարգացման պահանջների նկատմամբ, ձգտելով մրանից Իրանի համար քաղել առավելագույն օգուտներ: Մինչդեռ այդ նույն էլիտայի մեջ քիչ չեն քարծր պաշտոններ զբաղեցնող այն գործիչները, որոնք ղեկավարվում են առավելապես գաղափարական կամ իսլամական սկզբունքներով:

1997թ. զարմանը նախագահական ընտրությունների ժամանակ տանելով համոզիչ հաղթանակ և ստանձնելով պետության ղեկը, Մահմուդ Խաթամին փոփոխության ենթարկեց նաև երկրի արտաքին քաղաքական ռազմավարությունը: «Բնականաբար հեղափոխության արտահանման» տեսությամբ փոխարինելու եկավ «քաղաքակրթությունների երկխոսության» մշակութային-քաղաքական հայեցակարգը: Այլ կերպ ասած, Խաթամին էթնո-ազգային հենքի վրա առնականություններին հա-

կադրեց միջբաղադրակրթական մշակութային երկխոսության սկզբունքը: Այնուհետև, եթե մախկիմում հեղափոխության արտահանման ղեկավարները համոզու էր գալիս խիստ ռազմաշունչ ոգով, որը խոցելի էր դարձնում ԻԻՀ արտաքին քաղաքականությունը, ապա Խաթամիի օրոք այն ենթարկվեց որոշ ազատականացման, ստանալով հետևյալ ձևակերպումը. «հեղափոխությունը արտահանվում է ոչ թե ավիաների ծայրով, այլ օրինակի հոգևոր գերազանցության ուժով»: Լինելով հոգևորական և պատշաճը մատուցելով իսլամական կրոնին, Խաթամին միաժամանակ համոզված ազգայնական էր, որովհետև հասկանում էր, որ իրանական ազգայնականության զարգացման հարստությունը՝ պամիրանիզմը, ազգին ոգևորելու և նրա պետական հարստությունը բարձրացնելու մի վերջնական ուժ է: Նրա խորը համոզմամբ, շահական վարչակարգի տապալումից հետո, արհեստականորեն մտացության փոշիների տակ մտցված ազգայնականությունը եննց այն միջոցն է, որը կրոնի հետ ձեռք-ձեռքի տված կարող է ապավնվել իրանական ժողովրդի քաղաքադաջական միասնությունը և ստեղծել ազգային համերաշխության հասարակություն: Խաթամին ոչ միայն փորձում էր գտնել տալ իրանական ազգայնականությանը, այլև համակարգել իսլամական արժեքները՝ օգտվելով նաև արևմտյան հնարքներից: Պատահական չէ, որ ԻԻՀ նախկին նախագահը մշտապես շեշտում էր, որ իր կողմից խոստացված սոցիալ-տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական հավասարակշռության հասարակությունը իր հիմքում անպայման պետք է լինի իսլամական և ոչ երբեք աշխարհիկ (սեկուլյարիստական):

Հիանալի գիտակցելով, որ իր քաղաքական ծրագրի և նրա գաղափարախոսության առանձին դրույթներ մերժվելու կամ վերապահության մեջ ընդունվելու ծայրահեղական-արմատական հոգևորականության կողմից, Խաթամին աշխատում էր ապավինել «չափավոր» կամ լիբերալ հոգևորականության, ինչպես նաև իսլամական ներշնչումներով տոգորված «հասարակ մարդկանց» աջակցությանը, եույս ունենալով մրանց օգտագործել որպես միջնորդի՝ ապահովելու համար իր շփումները քաղաքական ավանգարդի և լայն զանգվածների հետ, նրանց մտքիլզգացնելու և «շեշտ» համար իր առաջադրած ծրագրերի իրագործմանը: Պետք է խոստովանել, որ նրա այդ քաղաքականությունը մշտապես ստիպում էր նրան երկրի քաղաքական տարբեր ուժերի միջև վարել նրբին հավասարակշռության քաղաքականություն, իսկ նրբինն էլ հավասարակշռող մույնիսկ անդունդի եզրին:

Խաթամիի կառավարման շրջանում հայտարարվեց, որ լինելով իսլամական-աստվածապետական պետություն, ԻԻՀ իր ազդեցությունը տարածելու գլխավոր գործոն է համարում ոչ թե իր իսլամական ընդհանրությունը մի շարք երկրների հետ, այլ մշակութային գործոնը, ֆարսի լեզուն որպես միավորիչ ազդյակ, Իրանի դարավոր մշակութային ժառան-

գործունը և այլն: Հատկապես Իրանի պետական լեզուն՝ ֆարսին դիտարկվում էր որպես ռազմավարական, մշակութաքաղաքական ժառանգություն: Ոմանք այն նույնիսկ հռչակեցին որպես «խլամի երկրորդ լեզուն»՝ արաբերենից հետո: Երեւ թուրքիսմ տարածաշրջանի հետ իր խլամական ընդհանրության հետ միասնամանակ առաջադրում էր նաև բյուրքական մացիոնալիզմը, ապա Իրանը՝ կրոնի հետ միասնամանակ նաև հին իրանական մշակութային միասնությունը կամ ընդհանրությունը, այն համարելով մի լծակ, որը ապագայում կաբող է այսպես կոչված «իրանական աշխարհի» մեջ համախմբել տարածաշրջանի երկրների մեծ մասին: Պատահական չէ, որ Խաթամիի մախսազախության շրջանում Իրանը քայլ առ քայլ ուժեղացնում էր իր մշակութային ազդեցությունը տարածաշրջանում: Այնուհետև, եթե Խոմենիի արտաքին քաղաքական կոնցեպցիան ժխտում էր միջազգային հարաբերությունների ժամանակակից համակարգը, կոչ անելով ստեղծել իսլամական համաշխարհային կարգ, ապա Խաթամիի կառավարման օրոք ԻԻՀ քաղաքական քառացանկից ըստ էության հանվեց իսլամական ունիվերսալիզմի վերաբերյալ իմամի հայտնի դրույթը. «Ժրամում մահմեդականները չեն դադարեցնի իրենց սլաքարը, մինչև որ յուսուսաուդի համաշխարհային իսլամական վարչակարգ»:

Նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադի իշխանության գլուխ գալը նշանավորվեց ԻԻՀ արտաքին քաղաքականության էական փոփոխություններով: Արտաքին քաղաքական հարցերի կարգակցությամբ լայնորեն շրջանառության մեջ մտավ հակասխոնիզմը, Իսրայել պետության գոյության իրավունքի մերժումը, «բշնամու կերպարի» գաղափարը, ինչպես նաև հակաարևմտյան ֆրազեոլոգիան: Իրանը ավելի հաճախ սկսեց ներկայացվել որպես աշխարհի առավել ակտիվ «եներալիստական ու առաջադիմական ուժ» և այլն: Սակայն պետք է նշել, որ ԻԻՀ նոր մախսազադ երկրի արտաքին քաղաքականության հիմնարար սկզբունքների մեջ արժատական փոփոխություններ չմտցրեց: Նախկինի պես Թեհրանը գտնում է, որ պետք է պահպանվի սուկա երկրաքաղաքական հավասարակշռությունը, Իրանը և տարածաշրջանի երկրները չպետք է թույլ տան, որ արտաքին ուժերը միջամտեն ռեգիոնի երկրների ներքին գործերին, կամ փորձեն այս կամ այն ձևով որոշել տարածաշրջանի երկրների հետագա ճակատագիրը:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ մախսազահ Մ. Ահմադինեժադի հիպերտրոֆիկացված հակասխոնիզմը ունի իսլամական եմթախոլ: Մասնավորապես Իրանն աշխատում է իր համար ստեղծել «սխոնիզմի դեմ իսլամական ժողովուրդների պայքարի առաջնորդ» վարկ, որը վերջին հաշվով միտված է ապահովել տարածաշրջանային մասշտաբով Իրանի համար առաջատար դիրքեր: Առհասարակ Իրանի նոր վարչակարգը լայնորեն դիմում է իսլամին, որպես զանգվածներին ակտիվացնելու

վտանհեղի միջոցի: Ինչպես և ժամանակին Նոմենին, Մ. Անճաղինեժա-
ղը մշտապես շեշտում է, որ ժողովրդավարության գաղափարը ԻԽՀ-ում
երբեք չի կարող լինել արևմտյան դեմոկրատիայի կրկնօրինակը: Նա-
խագանել մաս չի խորշում հայտարարել, որ իր մեքքին և այտարին քա-
ղաքակաճության գերակայող մարտակենտրոն մեկը ԻԽՀ մտայնամա-
կան ինքնության ամրակայումն է: Գաղտնիք չէ, որ հանդիսանալով իս-
լամի շիական ուղղության կենտրոնը ողջ մահմեդական արևելքում, մեր-
կայունա Իրանի ձեռքերում է գտնվում կրոնական այդ ուղղության քա-
ղաքական բոլոր լծակները: Թեհրանից շիական-իմամական իսլամի բե-
լերը ձգվում են դեպի Իրաք (ոլտեղ բնակվում են 60-65% շիա մահմեդա-
կաններ), Աֆղանստան(10-15% շիաներ), Պակիստան (20%), Բալիզյն,
Սաուդյան Արաբիա, Լիբանան և Պաղեստին: Այդ ամբողջ գոտում ար-
դեն տարիներ շարունակ տեղի են ունենում քաղաքական ալեկոծումներ,
որոնց համար նոր խթան հանդիսացավ ԱՄՆ-ի կողմից Իրաքի ռազմա-
կարյունը:

Թուրքիան ևս, լինելով աշխարհիկ (լայիք) պետություն, բնև մրա
արտաքին քաղաքակաճության մեջ իսլամը որոշիչ դեր չի խաղում, սա-
կայն այդ գործոնի օգնությամբ մա աշխատում է առավելագույն տնտե-
սական և քաղաքական օգուտներ քաղել իսլամական աշխարհի հետ
կապերից: Առհասարակ բուրքական դեկավարները պրագմատիստա-
կան մարտակներով աշխատում են իրենց մերձավորարևելյան քաղա-
քականությանը տալ «խալամական համերաշխության» գումավորում:
Հանդիսանալով Մերձավոր և Միջին Արևելքի արդյունաբերական տե-
սակետից առավել գարգացած երկրներից մեկը՝ Թուրքիան ձգտում է
«խալամական գործոնի» օգնությամբ մահմեդական երկրների շուկաները
«քացել» իր ապրանքների արտահանման համար, մասնավորապես
դառնալ մի յուրատեսակ կամուրջ արևմուտքի և արաքական երկրների
միջև²⁹: Թուրքիայի դեկավարները մաս մեծ շահագրգովածություն են
դրսևորում իրենց ալեկոծակ աշխատուժը մալք՝ արդյունահանող արաքա-
կան հարստ երկրներ՝ Սաուդյան Արաբիա, Արաքական Միացյալ Էմի-
րություններ, Զուվեյթ, Լիբիա և այլն, արտահանելու համար, որը կարող
է ապահովել ոչ միայն տարադրամի մեծ հոսք դեպի երկիր, այլև մա-
սամբ մարտանել Թուրքիայում գործազրկության պրոբլեմի լուծմանը:
Ընդդիմ «խալամական գործոնի» Անկարան վերահիշյալ երկրներում ի-
րականացնում է մաս մի շարք խոշոր շինարարական մախագծեր, իսլա-
մական երկրներից Թուրքիա են այցելում մեծ բվով գրոսաշրջիկներ և
այլն: Չպետք է մոռանալ մաս, որ Թուրքիան իր հեղուկ վառելիքի 2/3-ը
սախաված է ներմուծել արտասահմանից՝ գլխավորապես արաքական
երկրներից, Իրանից և Ադրբեջանից: «Խալամական գործոնը» այդ հար-
ցում ևս Անկարային մատուցում է օգուտակար մատայություններ: Սա դեռ
բուրք չէ: Թուրքիան «խաղում» է իսլամի հետ մաս գուտ քաղաքական

նպատակներով: Նա աշխատում է ձեռք բերել մահմեդական աշխարհի քաղաքական ազակցությունը Կիպրոսի հարցում, որն անկասկած հասնելուսնում է քորրջական դեկափարտության ազգային քաղաքականության առաջնակարգ խնդիրը²⁰

Մի շարք երկրներ (Պակիստան, Բանգլադեշ և այլն) «խլամական գործունի» օգնությամբ արդյունավետ ֆինանսական-տնտեսական օգնություն են ստանում Պարսից ծոցի մավթ արդյունահանող հարուստ երկրներից²¹: Սաուդյան Արաբիան, որի վերահսկողության ներքո են գտնվում մահմեդական հիմնական սրբավայրեր Մեքքան և Մեդինան, «խլամական գործունի» օգնությամբ մախ փորձում է մահմեդական երկրներում և առաջին հերթին արաբական աշխարհում ձեռք բերել «ուժային կենտրոնի» դեր և ապա ապահովել սեփական կայունությունն ու ազդեցությունը տարածաշրջանում²²: Իր այդ նպատակին հասնելու համար Էր-Ռիադը փորձում է իսլամական աշխարհին ներկայանալ ոչ միայն «լիարժեք իսլամական պետության» կերպարով, այլև ամբողջ աշխարհի մահմեդականների քարեկեցությամբ մտահոգված երկրի կեցվածքով: Թեև համեմատաբար «աղքատ» արաբական երկրներին ցուցաբերվող նկատմամբ ֆինանսական օգնությունը Սաուդյան Արաբիայի կողմից ոնկլամվում է որպես «խլամական համերաշխության» օրինակ, սակայն իրականում այդ օգնությունը ոչնչով չի տարբերվում վարկերի տրամադրման այն քաղաքականությունից, որը լայնորեն օգտագործվում է արևմտյան տերությունների կողմից: Ընդ որում, շնորհիվ այսպես կոչված «խլամական ֆինանսավորման» քաղաքականության, Սաուդյան Արաբիան յուժում է իր համար հիմնարար նշանակություն ունեցող արտաքին քաղաքական մի շարք հարցեր, որոնց թվին է պատկանում, օրինակ, Էր-Ռիադի համար ձեռնառու վարչակարգերի և քաղաքական շարժումների ամրապնդումը, իր դավանած քաղաքական-կրոնական սկզբունքների ու գաղափարների տարածումը մահմեդական այլ երկրների վրա, «քարեմալաստ միջազգային շրջապատի» առեղծումը, կատավարող թագավորական ընտանիքի միջազգային ներդրության ամրապնդումը և այլն²³: Սակայն Սաուդյան Արաբիայի համախլամական ձգտումների առավել կարևորագույն նպատակն, անկասկած, նյա կողմից մահմեդական աշխարհում լիդերության ձեռքբերումն է²⁴:

Իդոլություն է նաև այն հանգամանքը, որ Արաբական թերակղզու նավթային միապետությունների համար (Սաուդյան Արաբիա, ԱՄԷ, Ղաթար, Զուվեյթ, Բահրեյն և այլն) մահմեդական աշխարհի «կենտրոնի» իրենց ունեցած դերը մեծ օրինում այլևս դժվար է պահպանել միայն նավթադուլարների օգնությամբ, ուստի այդ երկրները ներկայումս հաճախ հանդես են գալիս համամոսլովմանական շահերի պաշտպանության դիրքերից (օրինակ Պաղեստինի դատի), որը նրանց ննարավորու-

յուն է տալիս գոյատևելու որպես միասնական վարչակարգի ունեցող երկրներ:

Մի շարք պետություններում խաղամական սկզբունքները հայտարարված են որպես արտաքին քաղաքականության հիմքում ընկած առաջնային գործոններ (Իրանի Իսլամական Հանրապետություն, Պակիստան, Մալայզիա, Մարոկկո, Ալժերատան և այլն):

Այսպիսով, վստահ կարելի է ասել, որ այսպես կոչված «խաղամական համերաշխության» ներկան և ապագան, որն ըստ էության կառուցված է «հարուստների» և «աղքատների» փոխհարաբերությունների խախտում հիմքի վրա, չի կարելի կայուն և երաշխավորված համարել, քանի որ արաբական «հարուստ» պետությունների կողմից օգնություն տրամադրելու հույսերի խորտակման դեպքում քաղաքիվ մահմեդական երկրների համար խաղամական համերաշխության գրավչությունը կարող է կտրուկ անկում ապրել և նպաստել նրանց կողմից քաղաքական այլընտրանքների որոնմանը²⁵: Հետևաբար վերին աստիճանի դժվար է նկատել ընդունելով «իսլամի կոնցեպցիան», փորձել նախագուշակել մահմեդական պետությունների արտաքին քաղաքականության հիմնական «շտիչը արժեքները»: Դրա ցայտուն օրինակ կարող է ծառայել 1980-1988 թ.թ. Իրան-իրաքյան պատերազմի ժամանակ Իրանի կողմից նավթի գաղտնի վաճառքը ԱՄՆ-ին և ստացված նավթադոլարներով զենքի մեծ խմբաքանակի գնումը «իսլամի ոխերիմ թշնամի» հորջորջված Իսրայելից, որը հակասում է իրանական ղեկավարության կողմից հռչակված խաղամական արտաքին քաղաքական սկզբունքներին²⁶: Այդ քայլը միաժամանակ կարելի է մեկնաբանել և՛ որպես արտաքին քաղաքական հարցերի նկատմամբ պրագմատիստական վերաբերմունքի վառ դրսևորում, և՛ որպես մի քայլ, որն աղաքացված է «շար-ալ-խալամի» (իսլամի աշխարհի) քաղաքական շահերի պաշտպանության հանրահայտ սկզբունքով: Պատահական չէ, որ քաղաքական այդ սկանդալը, որը հայտնի է «Իրանզեյթ» անունով²⁷, ցնցող արձագանք ունեցավ աշխարհում, մրճղեռ խաղամական երկրներում ընկալվեց համեմատաբար հանգիստ, որպես «շար-ալ-խալամի» սկզբունքներից թուլատրելի քայլ:

Իսլամը իր ստոր ծայրով ուղղված է սիոնիզմի դեմ: Դեռևս 1920թ. սկսած, երբ Պաղեստինը վերածվեց բրիտանական մանդատի, մահմեդական արևելքում լայն տարածում գտավ այն տեսակետը, որ սիոնիզմը սպառնալից է հանդիսանում իսլամի նկատմամբ: Ինչպես հայտնի է, Պաղեստինի սիոնիստական գաղութացումը, որն իրականացվում էր դեպի «ավետյաց երկիր» հրեաների վերադարձի նշանաբանի ներքո, հիմնավորվում էր կրոնական մոտիվներով: Ըստ այնմ, արաբական քաղաքական մեջ սկսեց զարգացվել այն տեսակետը, որ հնուց ամուրի հուդայականությունը թշնամաբար է տրամադրված եղել իսլամի նկատմամբ: 1948-1949թ.թ. արաբա-իսրայելական պատերազմից հետո մի շարք

մահմեդական երկրներ որդեգրեցին «համաշխարհային հրեության» («ալ-յուհուդիա ալ-ալամիյա») դեմ տոտալ պատերազմի կարգախոսը, այն հիմնավորելով նրանով, որ դեռևս Մուհամեդ մարգարեի ժամանակ հրեաները թշնամարար են վերաբերվել մահմեդականների նկատմամբ: Մյուսիստները մեղադրվում էին նաև նրանում, որ ճգնառմ են գալիքի նոսրանոթ մուսուլմանական հողեր, աշխատելով մահմեդականներին ենթարկել հրեական քաղաքական նկողությունը, կոշտանել իսլամական մշակույթը, կոդուպտել մահմեդական երկրների բնական ռեսուրսները և այդ երկրների ժողովուրդներին ենթարկել տնտեսական ստրկացման: Պատահական չէ, որ բազմաթիվ իսլամական կազմակերպություններ («Մուսուլման երաշխներ», «Ալ-Կաիդա» և այլն), նույնիսկ պետություններ (ԻԻՀ և այլն) կոչ են անում սրբազան պատերազմ («ջիհադ») սկսել ոչ միայն սիոնիզմի, այլև ողջ հրեության դեմ: Իսլամական ժայռահեղական կազմակերպությունների հակասիոնիստական քառաչությունն ու պայքարը իր սուր ծայրով ուղղված է նաև Արևմուտքի դեմ: Իսլամական այդ սկզբունքներն ի վերջո վերանում են տոտալ գաղափարախոսության, որի նպատակն է անողոք պայքարը արևմտյան արժեհամակարգի և առիաստրակ «անհավատ» քնակչության ու «թշնամական աշխարհի» («դար-ալ-հարբ») դեմ: Միանգամայն ակնհայտ է, որ առիաստրակ հակաօտարերկրյա պայքարի ընթացքում իսլամը մահմեդական քնակչության նշանակալից մասի այցում համդիսանում է ոչ միայն կրոն, այլև հայրենասիրության դոստոքման առավել մատչելի ձև, բողոքի յուրահատուկ դրոշ: Դա միանգամայն բնական է, քանի որ պատմությանը վկայված է, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ, բախվելով ագրեսիայի հետ, կամ կանգնած լինելով արտաքին մարտահրավերների առջև, կամս թե ակամա դիմում է իր անցյալին, իր պատմությանը կամ կրոնին, նրանցից քաղելով ուժերի հավելյալ լիցք և վճռակամություն:

Պատմության մեջ վերջին խալիֆայության՝ Օսմանյան կայսրության վերացումից հետո, թվում էր, թե համաշխարհային հանրությունը զարգանում է առանց կոնֆեսիոնալ տարբերությունների օգտագործման: Միջպետական հակասությունները գլխավորապես կառուցված էին այնպիսի գաղափարական սկզբունքների վրա, ինչպիսիք էին ազգայնականությունը, դատակարգային խնդիրները և այլն: Սակայն 1969թ. շատերի համար միանգամայն անսպասելի կերպով հրապարակ եկավ իսլամական հիմքի վրա խաբսխված կոնֆեսիոնալ մի խաչոր կատույց՝ Իսլամական Կոնֆերանս Կազմակերպությունը (ԻԿԿ): Այն ցատ տության մահմեդական պետությունների քաղաքական մի համագործակցություն էր, որը կոչված էր խաղալու միջպետական միավորիչ դեր: Իր կազմավորման օրվանից այն դիտվեց որպես ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների ստրյեկտներից մեկը: ԻԿԿ հզակի կազմակերպություն է այն առումով, որ գործելով միջազգային ասպարեզում, նրա հիմ-

քում դրված է կոնֆեսիոնալ (իսլամական) սկզբունքը: Ներկայումս ԻԿԿԷ իրեն անդամակցող երկրների բժով (ավելի քան վեց տասնյակ) և նրանց վիթխարի բնական ու մարդկային ռեսուրսների և ֆինանսական միջոցների ծավալներով հանդիսանում է ժամանակակից աշխարհի հզորագույն կազմակերպություններից մեկը:

1981թ. ԻԿԿԷ պաշտոնապես նույնպես այսպես կոչված «իսլամական ազգի» տեսությունը, որի վերջնական նպատակն է հայտարարվում աշխարհում գոյություն ունեցող ուժերի հարաբերակցության փոփոխությունը հոգուտ իսլամի, կամ ծայրահեղ դեպքում զուրալ կամ տաբաժաշք-ջանային առումով այնպիսի վիճակի ապահովումը, որպեսզի նախկին գաղութային կամ կախյալ երկրները դառնան ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների իրավահավասար գործընկերներ: Այդ տեսության գաղափարախոսները ճշտում են տեղով կրոնական սկզբունքի վրա հիմնված ներդիակ մի համագործակցություն, ավելի ճիշտ իսլամական աշխարհը վերածել ինքնուրույն միջազգային տարածաշրջանի, որի իրականացման դեպքում, հավանաբար, իսլամական աշխարհը կհակադրվի մնացած աշխարհին: Սա «մահմեդական միասնություն» ծրագրի իրականացման կոնկրետ նախագիծ է, որի հիմքում ընկած է «բոլոր մահմեդականները եղբայրներ են» կարգախոսը: Դրա հիմքում ընկած է նաև իսլամի այն հայտնի տեսակետը, որ մարդկանց միավորում կամ բաժանում է ոչ թե մաշկի գույնը, սեռը, ծագումը քնդիանուր տարածքը կամ ընդհանուր շահերը, այլ հավատը: Այլ կերպ ասած, բոլոր երկրների մահմեդականները, անկախ իրենց էթնիկական, ռասայական և այլ տարբերություններից նույնն են և կազմում են մեկ միասնական ընդհանրություն կամ համայնք («ունմա»): Սա պոսիլադմիզմի (մասլալամականություն), ավելի ճիշտ նեոպոսիլադմիզմի տիպիկ դրսևորում է, որը քարոզում է աշխարհի բոլոր մահմեդականների միավորման գաղափարը կամ մեկ միասնական պետության, կամ տարբեր պետությունների համադաշնության մեջ: Որպես կանոն մերօրյա պոսիլադմիզմները քարոզում են իսլամի և քրիստոնեության ամհամատեղելիության մասին, ուստի և բացառում են երկխոսության հնարավորությունը Արևելքի և Արևմուտքի միջև և առաջին հերթին կրոնի բնագավառում: Նման հարցադրումը հիմնված է իսլամի աշխարհի (դար-ալ-իսլամ) հակադրման վրա ոչ մահմեդական աշխարհին, կամ պատերազմի աշխարհին (դար-ալ-հարբ), ինչպես մաև իսլամի բացառիկության կոնցեպցիայի վրա: Ընդ որում, ի դեմս քրիստոնեության և աստծո մասին նրա պատկերացումների (նկատելի ունենալով նրա երեք խառատախամերը) շիաները տեսնում են ոչ այլ ինչ, քան քազմաստվածություն: Ժամանակին դա Խոմենիի և նրա կողմնակիցների համար ծառայում էր որպես հակաարևմտակա-նության գաղափարական հիմնավորում, որը պետք է ըստ նրանց, ըն-

կան լինի ցանկացած իսլամական պետության քաղաքականության հիմքում:

Ընդտ է, թեև մաննեղական երկրները ներկայումս չեն առաջնորդվում «իսլամի աշխարհի» և «պատերազմի աշխարհի» սկզբունքով և ոչ իսլամական երկրների հետ հարաբերություններում պահպանում են միջազգային իրավունքի ընդունված նորմերը, սակայն աշխարհը և մարդկությունը երկու միմյանց հակադիր ու թշնամական մասերի բաժանման գաղափարը իսլամական աշխարհի արդի գաղափարախոսները ձգտում են հիմք ծածկել «համաշխարհային նոր աշխարհակարգ» ստեղծելու համար: Նման մտեցման արամաքսանական ելքը ի վերջո հանգում է նրան, որ իսլամական աշխարհը պետք է կազմի մի առանձին դաշինք կամ ընդհանուր համայնք («ումմա»), որի ժամանակակից ընկալումը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ազգերի իսլամական մի համագործակցություն, որը արևմուտքի կողմից իրականացվող գլոբալիզացման քաղաքականության պայմաններում իսլամական աշխարհը փրկելու է ատլանտիկյան աճող գրոհի սպառնալիքից: Այսպիսով, պետության վերաբերյալ շիական կոնցեպցիան որպես վերջնական մպատակ համարում է համաշխարհային իսլամական համագործակցության ստեղծումը, իսկ որպես միջանկյալ ստադիա՝ «իսլամական պետությունները» ստեղծումը: Շիական գաղափարախոսները կոչ են անում մաննեղական երկրներին համախմբվել «իսլամի Միացյալ Մահադզներին», կամ որ միևնույն է «Ժպամական Համրապետությունների միության» մեջ, միաժամանակ հույս հայտնելով, որ վերջ ի վերջո համայն աշխարհի ժողովուրդները կասցեն «իսլամի օրենքներով»:

Ինչպես հայտնի է, գլոբալացումը փոփոխություններ է մտցնում «պետություն-ազգ», «ազգային» (պետական) սահմաններ հասկացությունների մեջ: Այն ենթադրում է նաև ստանդարտացում, որն աստիճանաբար հանգեցնում է ազգային արժեքների կորստին: Դրա հետևանքով անխուսափելիորեն տեղի է ունենում արևմտյան ստանդարտների դեմ ընդվզում և պայքար հանում ազգային արժեքների վերածննդի ու պահպանման, ազգերի ու էթնիկական խմբերի ինքնորոշման: Ինչպես տեսնում ենք, գլոբալիզացումը իր որոշակի դրական հատկանիշների հետ միաժամանակ ունի նաև բացասական կողմեր, մասնավորապես նա տանում է դեպի միջքաղաքակրթական և այլ հակամարտությունների: Ստանդարտացումը հատկապես ցավոտ է ընկալվում ավանդական և կիսաավանդական գիտակցություն ունեցող հանրության կողմից, որովհետև նա գլոբալիզացիան գործընթացներն ընկալում է որպես բռնի ներխուժում դարերի ընթացքում ձևավորված իր աշխարհը, իր ավանդույթները, իր մշակույթը, իր կրոնը և առեսարակ իր արժեքային համակարգը: Դրա պատճառը գուցե այն է, որ աշխարհում իստատաված ու ընթացող գլոբալիզացիան գործընթացը բավականին անկատար է, միակողմա-

նի և չարից ավելի «արևմտամետ»: Երևի քե այդ մտքը հարմարեցված չէ լիարժեք միջբարադարձակրթական և միջմշակութային շփումների համար:

Ըստի որ իսլամը հիմքեր չունի գոյքալ գաղափարախոսություն դառնալու համար, ուստի նա որդեգրում է հակագոյքախոսական գաղափարախոսություն և վարքագիծ: Հայտնի է, որ հակագոյքախոսական գաղափարախոսությունն ունի բազմաթիվ տարրերակներ, սակայն վերլուծաբանները գտնում են, որ ներկայումս մրս իսլամական տարրերակը համըխաճում է ամենատար և գործուն տարրերակներից մեկը:

Առաջնորդվելով հակասարևմտյան Ենոցիաների անհարթահարելի լիցքով, իսլամական կազմակերպությունները ժխտում ու չեն ընդունում Արևմուտքի «սնամատված» սացելակերպը, իսկ արևմտյան ժողովուրդավարությունը, հատկապես մրս անձի ու իրավունքների պաշտպանության սկզբունքը, հայտարարում են մարդկության բոլոր դժբախտությունների հիմնական պատճառը: Այդ կազմակերպությունների գաղափարախոսության համաձայն, ժողովրդավարական սկզբունքների ճանաչումն ու ընդունումը և մահմեդական հասարակության կողմից նրանց գործնական կենսագործումը ծանր մեղք է իսլամի ճշմարիտ հետևորդների համար²⁸: Իսլամական երկրներում, հատկապես Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում, տիրապետող է նաև այն կարծիքը, որ Արևմուտքը մի շարք երկրներում և առաջին հերթին Իրանում, քաղաքականացնում է «մարդու իրավունքների» հարցը: Հայտնի է, որ իսլամի մեջ գոյություն ունի մահմեդականների վարքագծի գնահատման համակարգ, սկսած «Ֆարզ»-ից (պարտադիր), մինչև «մարամը» (արգելված): Մահմեդական հոգևորականությունը մշտապես, իսկ քաղաքական էլիտան ըստ անհրաժեշտության, դիմում է հիշյալ կրոնական կատեգորիաներին, ձգտելով դրանով իսկ բոլոր մուսուլմաններին մոքիդիզացնել իրենց քաղաքական մպատակներին հասնելու համար:

Այսպիսով, իսլամական աշխարհի առջև արդի ժամանակներում կանգնած մարտահրավերներին դիմակայելու միակ ձևը դիտվում է իսլամական դաշինքի կամ բլոկի ստեղծումը: Օժիտելով դրա ճանապարհին եղած դժվարությունները՝ մահմեդական աշխարհի ղեկավարները, այնուամենայնիվ, այն իրականացնելու հնարավորությունները համարում են միանգամայն իրական²⁹: Նման համագործակցության ստեղծման անհրաժեշտությունը այդ գաղափարի զատագուլմեքը հիմնավորում են ինչպես մի շարք օրյեկտիվ-պատմական, այնպես էլ սուրյեկտիվ բնույթի գործոններով: Դրանց բլին են պատկանում իսլամական ինքնագիտակցության վերածնունդը, հիասթափությունը արևմտյան արժեքների նկատմամբ, իսլամական քաղաքական համակարգի վերակառուցման ձգտումը, նախք այդուհասանող երկրների տնտեսական ու քաղաքական աճող ազդեցությունը և այլն: Ոչ պակաս կարևոր գործոն է և այն

իրողությունը, որ արդի միջազգային հարաբերությունների համակարգում մահմեդական երկրները դեռևս համդես են զալիս ստորադաս վիճակում, որը նրանց մոտ առաջ է բերում խոքը անբավարարվածության և դժգոհության զգացում, ինչպես նաև բնական ճգնաժամ ինքնավար քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային զարգացման համար³⁰:

Իսլամական տեսարանները շեշտում են, որ արևմուտքում մատերիալիզմով տարվելը տանում է դեպի իզոլացիոն արքատացում, իսլամական գիտակցությանը բնորոշ աշխարհի միասնական մոդելի խաթարում ու քայքայում: Որ առհասարակ տոտալ մատերիալիստական մտեցումը ի դեմս «սպառողական հասարակության» խորք է իսլամական կենսակերպին և մահմեդական ժողովուրդների պատմական ավանդույթներին: Ըստ այնմ իսլամը ներկայացվում է որպես սոցիալական ազատագրման գաղափարախոսություն, որը մատնանշում է առանձնահատուկ զարգացման ուղի, որի հիմքում ընկած են արդարության սկզբունքները և որի նպատակակետը «համընդհանուր սոցիալական քարոզության պետության ստեղծումն է»:

Մահմեդական միասնության կամ դաշինքի քառագույններն անչուշտ գիտակցում են, որ առկա են այդ միասնությունը արգելակող ու խոչընդոտող բազմաթիվ գործոններ, որոնց թվին են պատկանում, օրինակ, իսլամական պետությունների տնտեսական, առևտրական և ինտելեկտուալ կախումը նախկին մետրոպոլիտաններից, իսլամական երկրների միջև տարբերությունները քաղաքական գաղափարախոսությունների մեջ, նրանց մրցակցող աշխարհաքաղաքական ռազմավարությունները, կրոնական տարածայնությունները (շիաներ, սուննիներ և այլն): Սակայն կարևորն այն է, որ աշխարհիկ քաղաքական վարչակարգեր ունեցող մահմեդական երկրների կառավարող վերնախավը բնավ չի ձգտում իսլամական դաշինքի ստեղծման քաղաքական դոկտրինի անհապաղ իրականացմանը, որը, բնականաբար, նրանց համար հավասարազոր կլիներ ինքնասպանության:

Ըստ երը ներառում են, որ դեզինտեգրացիոն գործոնները իսլամական համերաշխության զգացումների համեմատ կրում են ժամանակավոր, անցողիկ բնույթ և ժամանակի ընթացքում դրանք կարող են հաղթահարվել և արևելքում ժամանակակից միջազգային հարաբերությունների զարգացման գործընթացը կտանի դեպի մահմեդական ժողովուրդների միասնական իրձի փուլ առ փուլ իրականացմանը³¹: Սակայն պետք է նշել, որ ավելի մեծ թվով վերլուծաբաններ այս տեսակետը համարում են ոչ իրատեսական:

Ներկայումս մահմեդական գաղափարախոսները հայտարարում են, որ արդեն մշակված է «միջազգային հարաբերությունների իսլամական տեսությունը», «իսլամական դիվանգիտության» սկզբունքները և այլն: Հիմնավորելով դրա շարժիչ դրդապատճառները, «Իսլամական դի-

վանագիտություն» հետազոտության հեղինակներից մեկը՝ Հ. Մալիքը գրում է. «Լարսիլ է արձանագրել, որ քրիստոնյա ժողովուրդների միջազգային իրավունքը պարտադիր էին ճանաչում միայն միմյանց միջև իրականացվող հարաբերություններում: Ընդհուպ մինչև երկրորդ աշխարհամարտի ավարտը արևմտյան երկրները միջազգային իրավունքը և դիվանագիտական սրբակտիվեան չէին տարածում ոչ քրիստոնյա աշխարհի վրա ... Ուստի Իսլամը ևս պատվիրում է հետևել մահմեդականների և ոչ մահմեդականների համար միջազգային վարքագծի տարբեր նորմերի»: Մի շարք պետությունների սահմանադրություններում և օրենսդրական փաստաթղթերում արձանագրված է, որ մրանց արտաքին քաղաքականությունը կառուցվում է «խլամական սկզբունքների վրա» (օրինակ, ԻԻՀ, ԱՖրամստան, Պակիստան և այլն)³²: Սակայն պետք է նշել, որ որպես կանոն, իսլամական այդ սկզբունքները կրում են ընդհանուր և դեկլարատիվ բնույթ՝ առանց ճշտելու դիվանագիտական սրբակտիվայի կոնկրետ իսլամական ձևերը: Հարկ է նշել, սակայն, որ վերջին տասնամյակներում լուրջ քայլեր են կատարվում դրանց կոնկրետացման ուղղությամբ:

«Իսլամական մեծ ընկերակցության» կամ «Իսլամական համաշխարհային պետության» գաղափարը ենթադրվում է սկզբում իրականացնել Ասիայում և ԱՖրիկայում, ապա ողջ երկրագնդի վրա: Ներկայումս արդեն առաջին քայլերն են կատարվում այդ ուղղությամբ: ԻՆԿ շրջանակներում ստեղծվել են մի շարք տնտեսական դաշինքներ, գիտական և տեխնիկական հետազոտությունների կենտրոններ, ազատավարական ընկերություններ, տանկերային և ուղևորային մավատորմիներ: Մտեղծվում են միացյալ առևտրական տարիֆներ, մշակվում են տնտեսական և տեխնիկական համագործակցության միասնական ծրագրեր, կապիտալ ներդրումների համապատասխան կառույցներ, կազմակերպվում են իսլամական տարադրամային ֆոնդեր, միջազգային իսլամական տարադրամային գոտիներ, գործում է զարգացման իսլամական բանկը, իսլամական առևտրաարդյունաբերական պալատը, վիճակագրական իսլամական կենտրոնը, քայլեր են կատարվում մահմեդական ընդհանուր շուկա ստեղծելու ուղղությամբ և այլն: Իրադրություն է դարձել «Իսլամական համալսարանների», «Իսլամական տեղեկատվական համակարգի», «Իսլամական միջուկային ուժերի» (Պակիստան) և այլն ստեղծումը: Քայլեր են կատարվում մահ «Նոր իսլամական տնտեսականագ» ստեղծելու ուղղությամբ, որի կարևորագույն խնդիրներից մեկն է դիտվում մահմեդական երկրների ինտեգրացումը: Իսլամական աստվածաբանները մախազներ են առաջ քաշում շարժաքի հիմքի վրա միասնական օրենսդրություն ստեղծելու, իսլամական օրենքները համակարգելու (կոդիֆիկացնելու) վերաբերյալ, փորձեր են կատարում մշակելու մի այնպիսի համընդհանուր սահմանադրություն, որը սխտանի լինի իս-

լամական համագործակցության բոլոր երկրների համար: Մրազվում է նույնիսկ «Իսլամական ՄԱԿ-ի տեղծում»: Իսլամական համադաշնության երկրների պաշտպանության հարցերով, ըստ մախազումների, գրադվելու է 20 միլիոնանոց «իսլամական մեծ բանակը»՝ 100-150 միլիոն մայրուց քաղկասցած պահեստային ուժերի առկայությամբ: Այդ բանակի խնդիրներից մեկն է համարվում մահ այն հողերի հետնվաճառումը, որոնք մահմեդականներից գրավվել են Իսրայելի և այլ պետությունների կողմից:

Իսլամական երկրները պլանավորում են տեղծել մահ սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիր: Արևմտյան փորձագետների կարծիքով, «իսլամական ռազմական արդյունաբերության» տեղծումը այսօր բոլոր հնարավորություններն ունի իրականություն դառնալու³²: Որպես ապագա իսլամական պետության տնտեսական ու ֆինանսական հիմք ենթադրվում է օգտագործել մահմեդական երկրներում առկա մավթի հարուստ պաշարները³³:

«Համաշխարհային մահմեդական պետության» կոնցեպցիան հնարավոր է համարում ամկախ իսլամական պետությունների միավորման տարրեր ձևեր: Ժամանակի ընթացքում այդ պետությունները կկազմեն համաշխարհային իսլամական համադաշնություն, որոնց անդամները կարող են ունենալ իրենց կառավարությունները, պետական սահմանները, սակայն կունենան կառավարման միատեսակ համակարգ ու ապրելաձև, կօգտվեն միասնական մահմեդական իրավունքից, սրի հիմքում ընկած են Ղուրանը, շարիաթը, հադիսները և ֆիկհը:

Այս բոլորը պանիսլամական երազանքնե՞ր են, քարոզչական նպատակներ հետապնդող տեսություննե՞ր, թե՞ ունեն իրականամաշտ ոնալ հնարավորություններ: Մի շարք արևմտյան վերլուծարաններ գտնում են, որ ազգերի իսլամական համագործակցության տեղծման նպատակը միանգամայն ռեալ է և նույնիսկ մոտ է իրականացման: Ամեն ինչ կախված է առաջին հերթին այն բանից, թե ինչպիսիք են իսլամական աշխարհի ինտեգրացման հնարավորությունները: Համեմայն դեպս ոչ որ չի կարող ժխտել այն փաստը, որ իսլամը, շնորհիվ իր ունիվերսալիզմի, որն ունակ է անցնելու ռասայական, գաղափարական և աշխարհագրական սահմանները³⁴, կարողանում է ապահովել մահմեդական աշխարհի կուլտուր-կրոնական միասնության որոշակի աստիճան:

Սակայն որպեսզի իսլամը վերածվի «նոր համաշխարհային համակարգի», ամիբաժեշտ է այն դավանող երկրների ինտեգրացման համեմատաբար քարձր մակարդակ բազմաթիվ քնազավառներում և առաջին հերթին տնտեսական, քաղաքական, գաղափարական, ռազմական և այլն, որը, սակայն, մերկայումս քացակայում է: Ղրա հետանկարները ևս, համեմայն դեպս տեսանելի ապագայի չբջանակներում, դժվար է հուսադրող համարել: Խոչընդոտող գործոնները բազմաթիվ են ու քազ-

մատնակ: Օրինակ, նազիս արդյունահանող երկրների միջև շուկաների համար սրայքայի հետևանքով առաջացող հակասությունները³⁶, տարբեր երկրների ազգային եկամուտների միջև եղած մեծ տարբերությունները, զարգացիւթախակեան, քաղաքակեան, կրոնական քնույթի մերհակութումները և այլն: Հատկանշական է, որ մահմեդական երկրներին առայսօր դեռևս չի հաբողվել մշակել միասնական դիրքորոշում մույթիակ այն հարցերի կախակցութայն, որոնք վերաբերում են մահմեդականների կոնֆլիկտներին ոչ մահմեդականների հետ (օրինակ Ղաղարաղ, Չեչենիա, հնդկա-սրակետամյան կոնֆլիկտ, Կիպրոսի պրոբլեմ և այլն): Մահմեդական երկրները քարծր աստիճանի համերաշխութում են դրսևորում միայն համաշխարհային քաղաքակամութայն գլոբալ հարցերի շուրջ:

«Վարամական միասնական պետութում» ստեղծելու զարգացիւթը համաշխ մեղքվածքներ է տալիս մակ այն պատմատող, որ ճակատ առ ճակատ քախվում է իսլամական երկրների տեղական մացիոնախիզմի հետ: Բացի այդ, մահմեդական շատ երկրներ մախսպատվութումը տալիս են ոչ թե կրոնական, այլ քաղաքական-ազգայնական զարգացիւթների մեղքը միավորման սկզբունքներին (օրինակ՝ սրամարաբիզմ): Վերջապետ կարևոր է մշել, որ աշխարհիկ-քաղաքական վարչակարգ ունեցող իսլամական մի շարք երկրների քաղաքական էլիտայի կողմից առհասարակ մերժվում է իսլամական քաղաքական դոկտրինը, կամ որ միևնույնն է, իսլամական միասնական պետութում ստեղծելու զարգացիւթը:

Դարերի ընթացքում արևմուտքը ոչ արևմուտքի մոտ խթանել է քերարծեղութայն զգացում: Իսլամական աշխարհը չախագամն զգայում է ընկալում այդ երևույթը և հատկապետ իր անանդական մշակույթին արտոմացող գործընթացները: Արևմուտյան ու իսլամական քաղաքակրքութումների միջև միմյաննց նկատմամբ անվստահութում ու վախ առաջացնող զգացումները հիմնված են դարերից եկող հիշողութայն վրա: Այսօր Արևելքը վերծում է իր վրայից թոթափել այդ թեղը: Իսլամը դարերի ընթացքում ենթարկվել է արևմուտյան քաղաքակրքութայն ինտենսիվ ազդեցութումը, իսկ այսօր մակ մերքաշվել է հետարդյունաբերական քարծր տեխնոլոգիական զարգացումների մեջ՝ իրականում պատրաստ շլինելով դրամ: Հիրախի, գլոբալիզացիային անպատրաստ քաղաքակրքութումները հայտնիում են ծամր վիճակում: Մեր օրերում մահմեդական Արևելքը դակ իսլամական արմատականութայն կամ իսլամիզմի էպիկենտրոնն է, որը մարտահրավեր է նետել Արևմուտքին³⁷: Իգուր չէ, որ դեռևս 1991թ. կետերին Ձ. Բժեզիմսկին Մերձավոր Արևելքն անվանել է ելքասիական Բալկաններ, նկատի ունենալով այն իրողութումը, որ մերկայումս այդ տարածաշրջանը համդիսանում է գլխավոր արկակայունացնող գործունը³⁸:

1990-ական քվականների սկզբից իսլամիստները ծավալեցին լայնամասշտաբ ահաբեկչական պատերազմ, որի շրջանակները դուրս եկան Մերձավոր Արևելքից և տարածվեցին համարյա ամբողջ աշխարհում: Ժամանակակից ահաբեկչությունը չունի աշխարհագրական սահմաններ, նրան բնորոշ են լոկ քաղաքական-հոգեբանական սահմանները: Միջազգային ահաբեկչությունը ինքնին ժամանակակից զինված առնակատման դրսևորումներից մեկն է, սակայն նա ունի նաև մի շարք յուրահատուկ գծեր, որոնք նրան տարբերում են փոքր պատերազմի մյուս ձևերից: Իսլամական ահաբեկչությունը միջազգային ահաբեկչության մաս է կազմում և գործում է թե՛ իսլամի տարածման ավանդական շրջաններում և թե՛ դրա սահմաններից դուրս:

Անկասկած իսլամը ահաբեկչական կրոն ներկայացնելը կարող է մեծագույն վնաս հասցնել աշխարհի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող հարաբերություններին: 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի ողբերգությունը Նյու-Յորքում մարդկությանը կանգնեցրեց նոր մարտահրավերների առջև: Գատերը հակված են կարծելու, որ սեպտեմբերի 11-ը ոչ թե պարզապես մի ողբերգություն է, այլ շրջադարձային իրադարձություն: Պետությունները և աշխարհի բոլոր մտածող մարդիկ գիտակցում են, որ իսլամական ահաբեկչությունը լուրջ սպառնալիք է դարձել աշխարհի անվտանգությանը: Գատերը նույնիսկ թյուրիմացաբար հակված են նույնացնել ահաբեկչությունը և իսլամը՝ մտայլ կանխագուշակումներ անելով ապագայում կրոնական պատերազմների հավանականության մասին: Սեպտեմբերի 11-ի իրադարձությունները շատերին քերեցին այն համոզման, որ իսլամը Արևմուտքի գոյության համար կարող է դառնալ ռազմավարական սպառնալիք՝ ինչպիսին Խորհրդային Միությունն էր «Մտղ պատերազմի» տարիներին: Ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ Մեյնոնը Հանդիմնգտոնի քաղաքակրթությունների բախման տեսությունը կրկին իր վրա է սևեռում պետությունների և քաղաքագետների ուշադրությունը: Ինչպես հայտնի է, այդ տեսության համաձայն²⁹, եթե XX դարը գաղափարախոսությունների բախման հարյուրամյակ էր, ապա XXI դարում կոմֆլիկտները պետք է տեղի ունենան քաղաքակրթությունների կամ կրոնների միջև: Հանդիմնգտոնը առաջին անգամ շրջամատության մեջ մտցրեց «քաղաքակրթությունների բախում» հասկացությունը: Համաձայն նրա տեսության, աշխարհում ամենավտանգավոր և արյունալի կոմֆլիկտներն ընթանալու են տարբեր մշակույթների և քաղաքակրթությունների պատկանող խմբերի միջև: Ընդ որում Հանդիմնգտոնը իսլամը համարում է միջազգային համրության ամփոփանգությունը ապատնացող նոր ծգոք գործոն: Նրա կարծիքով մարդկությանը սպասում են նոր գլոբալ պատերազմներ: Հակամարտության հիմնական առանձնահատկություններից մեկը կլինի քրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթությունների բախումը: Հանդիմնգտոնի կարծիքով արևմտյան և իսլամա-

կան քաղաքակրթությունները արդեն 1300 տարի գտնվում են պատե-
րազմական վիճակում և այդ պատերազմը չի դրսևորում համգելու մշա-
մեր: «Սառը պատերազմի» ավարտը մարդկության առջև քաղաքացի
չրջան՝ պայքար Արևմուտքի և «ուչ Արևմուտքի» միջև: Եռաստղապատե-
րազմյան աշխարհում կոնֆլիկտը գաղափարախտությունից ու տնտե-
սությունից վերանցնելով մշակութային: Համաձայն Հանդիմնագտնի, գլոբա-
լիզացիան պայմանավորում է միջազգային քաղաքակրթական նախաբե-
րությունները: Աշխարհը գնալով մեղանում է և սրվում է մշակութային
տարբերությունների գիտակցությունը: Հանդիմնագտնի ժողիքը հիմնված է
այն գաղափարի վրա, որ միջազգային համակարգը, որը նախկինում
բաղկացած էր երեք բլոկներից (աշխարհներից), այսօր վերակառուց-
վում և վեր է ածվում մեկ նոր համակարգի, որը բաղկացած է ութ քաղա-
քակրթություններից (արևմտյան, ճապոնական, իսլամական, սլավոնա-
կան, ուղղափառ-պալոնական, հիմդոխոտական, լատինաամերիկյան և
կոնֆուցիոնական): Հանդիմնագտնը համոզված է, որ իրար հետ մրցակ-
ցող ուժային բլոկները ապագայում կսկսեն տարբերակել իրենց պատ-
կանելությունը համաձայն որոշակի քաղաքակրթության: «Վերջին հաշ-
վով մարդկանց համար կարևոր է ոչ թե քաղաքական գաղափարախո-
սությունը կամ տնտեսական հետաքրքրությունը: Հակասկզբ, ընտանի-
քը, աղյուծը և համոզմունքը, սրանք այն տարրերն են, որոնցով մարդիկ
իրենց նույնականացնում են և ինչի համար նրանք պայքարելու և մահա-
նալու են: Այդ իսկ պատճառով քաղաքակրթությունների բախտը կփո-
խարհին «Սառը» պատերազմին որպես գլոբալ քաղաքակրթության
գլխավոր գործոն»: Տարբեր քաղաքակրթություններ, ըստ նրա, ստեղծում
են տարբեր արժեքային համակարգեր, որոնք շատ ավելի դժվար է հաշ-
տեցնել, քան գաղափարախտությունների բախտը:

Չնայած Արևմուտքը ուժերի ծաղկման շրջանում է, սակայն այ-
նուամենայնիվ մի շարք երկրներում նրա գաղափարները արժագանք
չեն գտնում, կամ ուղղակի կշիռ չունեն: Ընդ որում, դա հավասարապես
վերաբերում է ինչպես իսլամական երկրներին, այնպես էլ կոնֆուցիոնա-
կան, բուդդայական, հիմդոխոտական, ուղղափառ-քրիստոնեական և
այլ մշակույթներ ունեցող երկրներին: Ըստ քաղաքակրթություններ
հակված են դիմագրավելու այն գաղափարին, որ Արևմտյան նորմերը
համամարդկային են: Օրինակ՝ արևմուտքի քանցքերը արժատավորելու
ազատական ժողովրդավարություն և մարդու իրավունքների սկզբունքը,
շատ երկրների կողմից ցնկալվում է որպես նեոիմպերիալիզմ: Արևմտյան
արժեքներն ու «սարդակամություն» հասկացությունները շատ դեպքե-
րում խորթ են իսլամական աշխարհին: Հանդիմնագտնը մաս գտնում է, որ
մարդկանց մշակութային հակումները ենթագիտակցական, մախասակը-
մական և նախապատմական են: Այդ իսկ պատճառով մշակութային քա-
ժանուցը ժողովուրդներին շատ ավելի է հեռացնում մյուսանցից, քան

«Սառը պատերազմի» տարիներին «երկաթյա վարագույրի» գաղափարը:

Անկախ Հանդիմզտոնի տեսությունից, այսօր լուրջ խստակցություններ են գնում քրիստոնեության և իսլամի անհամատեղելիության մասին: Ի դեպ, սուադիմ անգամ այդ մասին արտահայտվել է իմամ Խոնեյնին: Մեր օրերում արևմտյան մի շարք վերլուծաբաններ կանխատեսումներ են անում, որ ապագայում ամենավտանգավոր բախումների տեղի կունենան Արևմուտքի անբարտապանության, իսլամի անհանդուրժողականության և չինական ինքնավստահության պատճառով:

Սակայն կան մահ այս մտայն կանխատեսումները մերժող գիտնականներ, որոնց կարծիքով ժամանակակից աշխարհում կրոնական ինքնագիտակցության վերելքը չի կարելի միանշանակորեն դիտարկել որպես բախումներ ծնող աղբյուր: Օրինակ, Ֆրանսիացի Օլիվյե Ռուան, որը իսլամի վերաբերյալ մեծաքիվ աշխատությունների հեղինակ է, գրում է. «Ես չեմ հավատում քաղաքակրթությունների միջև պատերազմին: Կարծում եմ, այստեղ խոսքը գնում է ավելի շուտ անցումային շրջանի պրոբլեմների վերաբերյալ, ինչպես մահ իսլամիստների շրջանում ինքնակրթության յուրահատուկ ճգնաժամի մասին: Ուշադրություն դարձրեք, որ ԱՄՆ-ում ահարկչությունների համարյա բոլոր մասնակիցները մի ինչ-որ ժամանակ ապրել են Արևմուտքում: Ուրեմն չի կարելի խոսել տարածաշրջանների բախման մասին, ինչպես դա եղել է «դասական» պատերազմների ժամանակներում: Խոսքը ավելի շուտ վերաբերում է Արևմուտքի ներքին ճգնաժամի մասին»:

Ինչպես հայտնի է, 2001թ. ՄԱԿ-ը հայտարարել էր քաղաքակրթությունների երկխոսության տարի, դրանով իսկ անշուշտ ցանկանալով շեշտել, որ քաղաքակրթությունների երկխոսությունը ալրընտյամբ չունի: Այսօր, ինչպես և դարեր շարունակ, երկրագնդի խաղաղությունը սբայմանավորված է տարբեր ազգերի ու մշտանց դեկավարների կողմից իրականացվող ցանքերով և բարի կամքի դրսևորմամբ:

VAHAN BAIBOURTIAN

**ISLAM AND ITS IDEOLOGICAL-POLITICAL REFLECTIONS IN
POLITICS OF MUSLIM STATES AND PRESENT-DAY INTERNATIONAL
RELATIONS**

Islam is a world religion - the youngest after Buddhism and Christianity. Though Islam is traditionally thought to be widespread in countries of the Near and Middle East and North Africa, it effectively has a present-day range from the Atlantic Ocean to the Pacific. Analysts report a growing world-scale impact of Islamic states on global events. Islam's internal strength and rapid proliferation can be attributed to the fact that it is the religion of the world community ("Umma") of Muslims, rather

than any one given nation or people, which does not recognize any political borders. Therefore, Islam is a religion of a total nature. To date, political events of the Muslim East continue to be perceived mainly through the lens of religion.

The paper provides a detailed overview of the reasons for the present-day "boom" of Islam. It analyzes the factors that facilitate the persistent politicization of Islam. It indicates that modern Islam is an active political factor, which influences, among other things, contemporary international relations. The paper provides comprehensive research into role of the Islam factor in domestic and foreign policies of the Islamic Republic of Iran. Special attention has been paid to the correlation of Islam and nationalism. The paper shows that often, Islam and nationalism act in conjunction. There is a special emphasis on the fact that in terms of their international relations, Muslim East countries still prefer pragmatic interests to Islamic values. The paper particularly highlights the problems of Islam and globalization. It specifies that in our days, the Muslim East is the epicenter of Islamic fundamentalism, which has challenged the West. Present-day terrorism does not recognize geographic borders. The paper also highlights that, in any case, Islam may not and should not be presented as a terrorist religion, because it can seriously undermine the relationship between world peoples.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Islam and International Relations, N.Y., 1965, p. VII; Davisha A., Islam in Foreign Policy, Cambridge, 1983, p. 33.
2. Barret D.B., Johnson T.M., Annual Table of World Religions, 1900-2025 [http://www.worl.org/Cms/status/Wr, Shime].
3. St'u Esposito John, The Islamic Threat: Tyth or Reality? N.Y., Oxford University Press, 1992.
4. St'u Амиров Н., Ислам и нации, Москва, 1975.
5. St'u Islam and International Relations, p. VII.
6. St'u Медведко Л.И., Германович А.В., Именем Аллаха: Политизация ислама и исламизация политики, Москва, 1988.
7. Շիրազի կոնցրեսիայի մեջ «պետություն», «նախարարություն», «համայնք» տերմինները օգտագործվում են որպես հոմանիչներ, իսկ «մողղությո՞ւն» տերմինին կերպով փոխարինում է «ընկազմակերպություն» հասկացությունը:
8. Իրանի Իսլամական Հանրապետության սահմանադրություն (եկմնական օրենք), բարձրագույնը Գանձիկ Բաղադրանքի, Թեհրան, 2005, էջ 19:
9. St'u Ислам в современной политике стран Востока (конец 70-х начало 80-х годов XX в.), Москва, 1986, с. 140.
10. ԻԻՀ սահմանադրություն, էջ 21:
11. Նույն տեղում, էջ 35:
12. Նույն տեղում:
13. Նույն տեղում, էջ 38:
14. Նույն տեղում, էջ 40:
15. Դոնյա, Թեհրան, 13.02.1979թ.: Փեյդամ-ե էնդեպար, 1982, № 55, էջ 3.

16. Երբնշար, Քննարան, 28.12.1981:
17. Այրաւայտի Բահմանի-Նեդրան Մեյլիդ: Քալիդանի վա րարիլու: Չափիւանն «Լաւը-ն րահան», շաֆ-ն քոֆլոն, 1360, ա.տ., էջ 17: Азиев Г. П., Некоторые концептуальные взгляды аятоллы Талегани на сущность исламской власти, в кн.: Иран: Ислам и власть, Москва, 2001, с.40.
18. Манедова Н.М., Исламское государство: соотношение государственных и идеологических приоритетов, в кн.: Иран: ислам и власть, Москва 2001, с. 15.
19. Иванова И.И., Роль Турции в „мусульманском мире“ и политика запада.- Влияние „исламского фактора“ на международные отношения в Азии и Северной Африке и политика Запада на современном этапе, Москва, 1985, с. 21.
20. Brown J., Turkey's Policy in Flux-Current History, 1982, January, p.37.
21. Richter W. L., Pakistan-Politics of Islamic Reassertion, London, 1981, p. 157-160; Bertocci P.J., The Politics of Islam in Bangladesh.-Asian Thought and Society, 1980, vol.5, №13, p.58.
22. Mortimer E., Power Faithand the Politics of Islam, N.Y., 1982, p. 159-162.
23. Ochsenwald W., Saudi Arabia and the Islamic Revival.-International Journal of Middle East Studies, 1981, , №3, p.227.
24. Knauerhase R., Saudi Arabia's Foreign and Domestic Policy.-Current History, 1981, , № 462, p.18
25. Dessouki A.E.H., The Islamic Resurgence: Sources, Dynamics and Implications.-Islamic Resurgence in the Arab World, N.Y., 1982, p.27.
26. Zartman I.W., Explaining the Nearly Inexplicable: The Absence of Islam in Moroccan Foreign Policy.-Islam in Foreign Policy, p.109.
27. Ramazani R.K., Khomeyni's Islam in Iran's Foreign Policy.- Islam in Foreign Policy, p.22-23.
28. Vatikiotis P. J., Islamic Resurgence. A Critical View.- Islam and Power, London, 1981, p. 172.
29. Ayoob A., Conclusion. The Politics of Islamic Reassertion, London, 1981, p.288-289.
30. Braibanti R., Saudi Arabia in the Context of political development Theory.- King Feisal and the Modernisation of Saudi Arabia, p.36-53.
31. Journal of Sout Asian and Middle Eastern Studies, Villanova, t, II, 1979, , № 3, p.86.
32. Sh'u ophiuл «The Constitution of Islamic Republic of Pakistan», Islamabad, 1973, p. 19.
33. Sh'u The Washington post, 27.11.1981.
34. Ракхов Б.В., Нефть и мировая политика, Москва, 1972, с.9.
35. Sh'u Piscatori J.P., Ramazani R.K., Middle East. Comparative Regional Systems, N.Y., 1980.
36. Նոյն տիղում, էջ 290-291.
37. Белокрыцкий В., Мусульманский Восток в начале XX века: тенденции и перспективы развития, „Центральная Азия и Кавказ“, 2(38), 2005, с. 23.

38. Sh'u Бжезинский Зб., Великая шахматная доска, Москва, 1998; Утцї Нїєїїшїїї Выбор: мировое господство или глобальное лидерство, Москва, 2004.
39. Sh'u Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, 1993; Huntington S., The Clash of Civilizations and Remaking the World Order. N.Y.: Simon & Schuster, 1996.
40. Шерматова С., „Запад перед Выбором“, Московские новости, 25 сентября-1 октября 2001, № 39.

ԳՈՂԱՐ ԻՄԿԱՆՎԱԲՅԱՆ

ԻՐԱՆԻ ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՒԿԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ԸՈՒՐՋ ԾԱՎԱԼՎՈՂ ԻՐԱԴԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Այսօր միջազգային համրության ուշադրությունն առավել քան երբևէ սևեռված է Իրանի Իսլամական Հանրապետության կողմը: Հիմնական խնդիրը Իրանի միջուկային ծրագիրն է, որը խիստ մտահոգում է հատկապես Արևմտյան տեղաբյուրեղներին: Թեման արդիական է, քանի որ տարածաշրջանում երեք պետություն արդեն ունեն միջուկային զենք՝ Հնդկաստանը, Պակիստանը և Իսրայելը, որոնք սակայն մեծամաստիպ խիստ վերաբերմունքի չեն արժանացել: Դրա հիմնական պատճառը կարող է հանդիսանալ ԱՄՆ-ի ռազմավարական շահերի առկայությունը Իրանում՝ կապված նրա աշխարհաքաղաքական դիրքի և բնական հարստությունների հետ: Չենք բացառում նաև այն փաստը, որ Միացյալ Նահանգները ոչ օրինական է համարում Իրանի կառավարող մարմինները: Մյուսոյն ժամանակ, կարծում ենք առավել կարևոր հանգամանք է հանդիսանում այն, որ Իրանն այսօր առավելապես համագործակցում է Ռուսաստանի Դաշնության և Չինաստանի՝ ԱՄՆ-ի նախկին և ապագա մրցակիցների հետ: Ի դեպ, Միացյալ Նահանգների կողմից Իրանի նկատմամբ կոչոտ դիրքորոշումը, միաժամանակ կարող է հարվածել և՛ ՌԴ-ի, և՛ Չինաստանի շահերին: Չէ՞ որ Իրանը հանդիսանում է Չինաստանին էներգակիրներ մատակարարող գլխավոր պետություններից մեկը, ինչպես նաև ՌԴ-ից զենք զնդր երբորդ պետությունը: Եվ ընդհանրապես, կարծում ենք, որ միջուկային զենք ունեցող պետությունների «ակումբը» լուրջ վերածնունդ կարիք ունի: Փաստացիորեն երեք պետություն արդեն ունեն միջուկային զենք, սակայն նրանք դեռևս պաշտոնապես չեն մտնում միջուկային զենք ունեցող պետությունների խմբի մեջ:

Ինչ վերաբերում է ԻԻՀ-ին, ապա կարծում ենք, որ այն հետապնդում է մեկ նպատակ. տարածաշրջանում դառնալ ազդեցիկ պետություն, մասնակցել տարածաշրջանային կարևորագույն խնդիրների կարգավորմանը, իր տեղն ու դերն ապահովել Մերձավոր և Միջին Արևելքում ծավալվող գործընթացներին: Դրա վառ ապացույցն է վերջերս մշակված՝ Իրանի «20-ամյա հեռանկարի» ծրագիրը, ըստ որի 20 տարի անց

Իրանը պետք է լինի տարածաշրջանում զարգացած և հզոր տերություն: Դրան հասնելու համար ԻԻՀ-ն առաջին հերթին մեծ ուշադրություն է դարձնում գիտատեխնիկական զարգացմանը, ենթոգնակ կարողությունների քազմազանեցմանը:

Հատկանշական է, որ դեռևս 1970-ականներին պաշտոնական Թեհրանը ներկի ենթոգնակ կարողությունների քազմազանեցման մասին որոշում էր ընդունել: Այդ գործում, որքան էլ տարօրինակ է, Իրանին օգնեցին հենց Արևմտյան տերությունները: Հիշեցման համար կարող ենք նշել, որ դրա ելմանը դրվել է դեռևս 1978թ. օգոստոսին, երբ ԱՄՆ-ի և Իրանի միջև ստորագրվեց համաձայնագիր, ըստ որի՝ ԱՄՆ-ը պաշտոնավորվում էր կառուցել ատոմային ենթոգնակ 8 կառույց: Բացի այդ, դեռևս 1960-ականների վերջին Թեհրանի համալսարանի միջուկային կենտրոնում գործում էր Մյացայա Լահանգաների կողմից տեղադրված 5 ՄՎտ ընդհանուր հզորությամբ հետազոտական ռեակտոր, որն աշխատում էր քարոք հարստացված ուրանով /հարստացման աստիճանը հետազոտում 93%-ից իջեցվեց 20%-ի/: ԱՄՆ-ը հատկացրել էր նաև «տաք խոց» ոչ մեծ քանակի պլուտոնիում ատանձնացնելու համար¹: Լախատեպոն էր մինչև 2000թ. կառուցել 20 ԱԷԿ՝ 23 հազար մեգավատ ընդհանուր հզորությամբ, որի շնորհիվ Իրանը կդառնար Մերձավոր և Միջին Արևելքում ատոմային էներգիայի կենտրոնների ցանց ունեցող հզոր տերություններից մեկը: 1976թ. ԳՖՀ-ի «Մյաննա» կոնսորցիան ատոմակայանների կառուցման առաջին փորձն իրականացրեց Բուշեհրում: Այդ գործին մեծապես աջակցում էր նաև Ֆրանսիան՝ ծրագրելով ատոմակայաններ ստեղծել Արաղանում և Ահվազում: Ֆրանսիացիները նախատեսում էին Քարոն գետի ափին՝ Ահվազում, կառուցել PWR (Pressured Water Reactor) տիպի 950 ՄՎտ հզորությամբ ներկու ռեակտոր (յուրաքանչյուրը մոտ 2 մլրդ դոլար արժողությամբ)²: Այդ ամենով հանդերձ, Իրանում սկսվեցին ուրանի հանքավայրերի որոնման աշխատանքները, որոնք պսակվեցին հաջողությամբ: Ցածր մասնագուր հայտնաբերվեց ուրանի որոշակի քանակի պաշար, որն այսօր Մերձավոր Արևելքում համարվում է ամենախաղողը:

Սակայն Իրանի Իսլամական Հեղափոխությունը խաղընդունեց գերհզոր տերությունների ծրագրերի իրականացմանը, քանզի նորաստեղծ քնուկառակ կառավարությունը հրաժարվեց Արևմտյան տերությունների յուրաքանչյուր օգնությունից, այդ թվում նաև՝ միջուկային որոնի աշխատանքներում: Իրանի Ատոմային ենթոգնակայի կազմակերպությունը չեղյալ հայտարարեց նախկինում կնքված պայմանագրերը ԳՖՀ-ի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի հետ:

Ինչպես Ջորջ Բուշ Ավագը, այնպես էլ Ռիլ Քլինթոնը Իրանի նկատմամբ վարում էին կոշտ քաղաքականություն՝ սահմանափակելով արևմտյան առաջադեմ տեխնոլոգիաների ներկրումը Թեհրան: Սպի-

տակ տան անմիջական ճնշման տակ հայտնվեցին Արզնետիան, Բրազիլիան, Մեծ Բրիտանիան, Գերմանիան, Հնդկաստանը և Ֆրանսիան, որոնք ստիպված դադարեցրին միջուկային նյութերի և սարքավորումների ներմուծումն Իրան: Միջուկային ոլորտում Իրանի հետ շարունակեցին համագործակցել Չինաստանը և Պակիստանը⁷:

Առաջին հայացքից, այսօր կարծես թե որևէ քան չի փոխվել ԻԻՀ-ն քաղվիցս հայտարարել է, որ Իրանի միջուկային հետազոտությունները գործում են «խաղաղ առում» ծրագրի շրջանակներում, այսինքն՝ այն, ինչ ժամանակին Իրանում փորձում էին իրականացնել ԱՄՆ-ը, Ֆրանսիան և Գերմանիան: Ի դեպ, 1997թ. հուլիսին Ատոմային էներգիայի միջազգային գործակալության (այսուհետ՝ ԱՆՄԿ) տնօրեն Հանս Բելիցսը, դրական էր համարել Իրան-ԱՆՄԿ համագործակցությունը⁸:

2001թ. մարտին Ռուսաստանի Գաշնություն այցելեց Իրանի նախագահ Մոհամմադ Նաբարանին, և բանակցությունների սեղանին, ի քիչս մի շարք այլ հարցերի, դրվեց նաև Իրանի միջուկային ծրագրերին Ռուսաստանի առավել գործնական աջակցության հարցը: Ի վերջո Բուշենի լի կառուցման գործն իր ծնողը վերցրեց Ռուսաստանը, և այժմ նրա աջակցությամբ Բուշենիում կառուցվում է ԵԵՅՔ-1000 տիպի ռեակտոր, որը չի կարող օգտագործվել միջուկային զենք ստեղծելու համար⁹:

2002թ. Իրանի կառավարությունը հայտարարեց երկրի միջուկային էներգետիկայի նրկարամյա ծրագրերի զարգացման մասին: Նախատեսվում էր 20 տարվա ընթացքում ստեղծել ԱՆԿ՝ 6000 ՄՎտ ընդհանուր հզորությամբ, ինչպես նաև միջուկային վառելիքի ամբողջական ցիկլ՝ ապագա ԱՆԿ-ներին վառելանյութ մատակարարելու նպատակով¹⁰:

Սակայն իրավիճակը կտրուկ փոխվեց 2002թ., երբ Իրանի կառավարությանն ընդդիմադիր համարվող Մոջահեդին-ե Խալը* խմբակցությունն ի լուր աշխարհին հայտարարեց, թե ԻԻՀ-ն համաշխարհային հանրությունից գաղտնի գրառված է ուրանի հարստացմամբ, և, որ անհնակարևորն է, աշխատում է միջուկային զենք ստեղծելու ուղղությամբ: Ավելին, 2002թ. դեկտեմբերին Պենտագոնը, հենվելով արքանյակներից

* Հիմնվել է 1965թ. Թեհրանի համալսարանականների կողմից, ովքեր դժգոհ էին շահի կառավարումից: Նրանց գաղափարախոսությունն էր՝ պայքարել շահական վարչակազմի, կապիտալիզմի, ինվերթիալիզմի և կոերակնության դեմ: Նրանց հիմնական նպատակն էր՝ ստեղծել սոցիալիստական իսլամական իսկաբախություն: Մոջահեդին-ե Խալըն աջակցում էր Խոմեյնիին հակաամերիկյան գործունեության ժամանակ, և ողջունեց 1979թ. Իրանում ԱՄՆ-ի դեսպանատան գրավումը: Սակայն շուտով նրանց դարձան Խոմեյնու վարչկազմին ծայրահեղ ընդդիմադիրներ և նրանց գործունեությունը դարձավ խիստ վտանգավոր Խոմեյնու համար: Նա միջոցներ մեծարկեց կազմակերպությունը լուծարելու համար: Բայց Մոջահեդին-ե Խալը, անցնելով ընդհատակ, շարունակեց իր գործունեությունը ԻԻՀ դեմ¹¹:

ստացված տեղեկատվության վրա, հայտնեց, որ Արաքի մոտ Իրանի կենտրոնական մասում, կառուցվում է ծանր ջրի արտադրության ռեակտոր⁷:

2003թ. փետրվարի 21-23-ին Իրան այցելեց ԱԷՄԳ-ի ներկայացուցիչների մի խումբ՝ Մ. Էրաթազնի գլխավորությամբ: Նրանց ցույց տրվեց Նաթանգի ուրանի հարստացման սարքը, սակայն նրանց արգելեցին այցելել Արաքում գտնվող ծանր ջրի արտադրության գործարանը և Յազդի մոտակայքում գտնվող ուրանի արտահանման հանքանոսերը:

2003թ. մայիսի 6-ին Իրանի փոխնախագահ և միջուկային էներգիայի հանձնաժողովի նախագահ Ռ.Աղազադին քաջատրեց, որ ծանր ջուրն անհրաժեշտ է Իրանին, CANDU-ն տիպի ռեակտորը շահագործելու համար: Սակայն այդ քաջատրությունը չգրեց սուկա լարվածությունը¹⁶:

2003թ. սեպտեմբերի վերջին Իրանում, մի շարք ուսումնասիրություններից հետո, ԱԷՄԳ-ի փորձագետները Նաթանգում հայտնաբերեցին բարձր հարստացված ուրանի հետքեր, որը հավելյալ լարվածության պատճառ դարձավ: Սակայն Իրանի ներկայացուցիչը ԱԷՄԳ-ում հայտարարեց, թե այն Իրան է ետևել ներմուծված սարքավորումների միջոցով (ստացը գնում էր Պակիստանից քեռված ցնեղիթթուցների մասին Ի.Գ.)¹¹: Բայց որոշ ժամանակ անց Իրանն ընդունեց, որ 1990թ. իրականացրել է ուրանի հարստացում չտեղեկացնելով այդ մասին ԱԷՄԳ-ին: Ի հավելումն այդ ամենի, 2004թ. փետրվարի 2-ին Արդույ Զադիր Խանը՝ պակիստանյան միջուկային զենքի հայրը, խոստովանեց, որ միջուկային տեխնոլոգիաներ է հանձնել Իրանին, Լիբիային, Կե՛ԿԷ-ին և Մալայզիային¹²: Այս հայտարարությունն ավելի ամրապնդեց Արևմտքի այն կասկածը, թե Իրանը ձգտում է Պակիստանի օրինակով ստեղծել իր միջուկային զենքը չնայած որ, 2004թ. նոյեմբերի 15-ին Վիեննայում ԱԷՄԳ-ի շտաբ-կայանում տեղի ունեցած քննարկումների ժամանակ, Իրանը կրկին վերահաստատեց պաշտոնական իր տեսակետը, որ Միջուկային զենքի շտապածման պայմանագրի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ չի ձգտել և չի ձգտում ձեռք բերել միջուկային զենք¹³: Փոխարենը, Եվրոմիությունն ընդունեց Իրանի իրավունքը այն է՝ Միջուկային զենքի շտապածման պայմանագրի անդամակցության շրջանակներում ատոմակայանը շահագործել խաղաղ նպատակներով: Սակայն այսօր Միացյալ Նահանգների ճնշման տակ եվրոպական երկրները փախել են իրենց դիրքորոշումը սույն խնդրի վերաբերյալ:

Հարկ է նշել, որ միջուկային ծրագրերի հարցում ԱՄՆ-ը դիմում է երկակի ստանդարտների: Իսրայելը, որ քաջահայտ պնդում է իր տրամադրության տակ եղած զանգվածային ոչնչացման զենքի առկայության մասին, չի ենթարկվում ճնշումների: Այդ կապակցությամբ ԱՄՆ-ի Ազգային անվտանգության նախկին խորհրդական Ջ. Բեթզինսկին մատնան-

չում է, որ Մերձավոր Արևելքում, փաստորեն, միայն Իսրայելն է, որ ունի միջուկային զենք, որն էլ, քնակամասքաք, մյարդայնացնում է Իրանին: Ըստ որոշ տվյալների՝ Իսրայելը ունի մոտ 200 միջուկային բոմբ¹⁴:

Միացյալ Նահանգներն անհասնելիստացած է մահ Իրանում տեղափոխման սարքերի՝ արդիականացված հրթիռների անկայությունից: ԱՄՆ-ի մախկին պետքարտուղար Քոլին Փաունելը իր ելույթներից մեկում մատնանշել է, թե Իրանն աշխատանքներ է տանում գոյություն ունեցող քայխտիկ հրթիռների վերահիտիսման ուղղությամբ այնպես, որպեսզի դրանք կարողանան կրել մահ միջուկային մարտագլխիկներ¹⁵: Խուսքը առաջին հերթին գնում է «Շահաք-3» տիպի հրթիռի մասին: Շահաք տեսակի հրթիռը կարող է հատել Իսրայելի սահմանը: Ի դեպ, հրթիռի թռիչքի առավելագույն հեռավորությունը 1500 կմ է, իսկ ճաշվարկայինը՝ 1300 կմ¹⁶: Այն կարող է տանել 750 կգ քաշով մարտագլխիկ: «Շահաքի» գործողության շատավորում են գտնվում Մերձավոր և Միջին Արևելքի, Կենտրոնական և Հարավային Ասիայի տարածքները:

Միացյալ Նահանգներն էլ ելնելով Ջ.Բուշ Կրտսերի վարչակազմի մշակած Սեմ Մերձավորարևելյան ծրագրերից՝ փորձում են իրենց վերահսկողության տակ պահել ողջ տարածաշրջանը՝ չնթարկվող պետությունների նկատմամբ իրականացնելով ճնշումների մի ամբողջ փաթեթ: Բազմիցս գրվել է, թե ԱՄՆ-ը կարող է հրթիռա-ավիացիոն ուժերով իրականացնել իրանական այն օբյեկտների վրա, որոնք համարում է ռազմավարական: Այնուհետև տեղեկատվություն տարածվեց, թե Իսրայելը ԱՄՆ-ից շուտ կոմրակտի Իրանի միջուկային օբյեկտները, մանավանդ, որ վերջինս նման փորձ արդեն ուներ Իրաքի հետ կապված: Սակայն, ի տարբերություն Իրաքի, Իրանի միջուկային օբյեկտները, որոնց թիվն անհայտ է, տեղակայված չեն մեկ վայրում, այլ ցրված են ամբողջ երկրով մեկ: Առաջին իսկ նման գործողության դեպքում, ԻԻՀ-ը կարող է օգտագործել Շահաք տեսակի հրթիռն ընդդեմ Իսրայելի:

Կարծում ենք, որ Ջ.Բուշի «ռազմատենչ» հայտարարությունն ավելի շուտ «տեղեկատվական անարեկչություն» էր Իրանի նկատմամբ, եվրոպական երկրների տեսակետները ճշտելու մի տարբերակ, ինչպես մահ միջազգային հանրության ուշադրությունը Իրաքից շեղելու ձգտում: Թեև չենք կարող բացատրել մահ ավագայում ԱՄՆ-ի մախագահի հայտարարության իրականացման տարբերակը: Բայց առավել հավանական ենք համարում ԱՄՆ-ի կողմից Իրանում խռովարար ուսանողների, ազգայնական շարժումների, թագավորամետ և կառավարությանն ընդդիմադիր ուժերի հրահրումը, որի արդյունքում կհաման փոխել գործող վարչակարգը:

¹⁴ 1981թ. Իսրայելը ուժերկոծության ենթարկեց Օսիթակում իսրայելյան միջուկային օբյեկտը:

2005թ. փետրվարին Ջ.Քուչը Կոնգրեսում հանդես եկավ նախագահական տարեկան ռոդերձով, որտեղ անդրադարձավ նաև Իրանին. «Այսօր Իրանը ճնամ է աշխարհում գլխավոր պետությունը, որը հովանավորում է ահաբեկչությանը: Զգտում է ձեռք բերել միջուկային զենք և զրկում իր ժողովրդին ազատությունից, ինչին (ազատությունից զրկվելուն, Ի.Գ) նա իրավամբ արժանի չէ: Իսկ Իրանի ժողովրդին, ես այսօր ուզում եմ ասել՝ եթե դուք ոտքի կանգնեք նստում ձեր ազատության, Ամերիկան ձեզ հետ կլինի»¹⁷:

Իրանի նկատմամբ լարվածությունն աստիվ սուր քննյթ կրեց, հատկապես ԻԻՀ նախագահ Մ.Ահմադինեժադի հայտնի ելույթները հետո: Սակայն կարծում ենք, որ այդ ելույթները զուտ պոթրկումներ չէին, այլ նախօրոք մշակված ծրագրի արդյունք: Դրանով լուծվում է մի քանի խնդիր. նոր լիցք է հաղորդվում խոմեյնիզմի գաղափարներին, որոնք վերջին տարիների ընթացքում (Ռաֆսանջանիի և Խաթամիի օրոք) կարծես փոքր-ինչ նախանցել էին, «աջակցություն» է ցուցաբերվում տաքածաշրջանում «նաղածված» պաղեստինցիներին, փորձելով այդպես ևս վանալորի դիր խաղաղ Արաբական աշխարհում: Եվ ակնհայտ է, որ Մ. Ահմադինեժադի ելույթները պետք է ընդունվեն ոչ միայն Իրանի հոգևորականության ու պահպանողականների կողմից, այլ նաև միլիտանվար այրաքների, որոնք աստելությանը են լցված սիոնիզմի դեմ:

Ի մի քննելով վերոշարադրյալը՝ կարող ենք ընդգծել մեր այն տեսակետը, որ Իրանը ձգտում է տաքածաշրջանում ունենալ իրական և կայուն ազդեցության ոլորտ: Որպես ապացույց մեջբերենք նաև ԻԻՀ նախագահի մի քանի առաջարկները, որոնք հնչեցին 2005թ. դեկտեմբերի 9-ին ԻԻԿ գազաթաժողովի ժամանակ: Համաձայն ԻՌՆԱ գործակալության՝ նա կոչ արեց գազաթաժողովի մասնակիցներին ձևավորել մահմեդական երկրների միություն, հետախաղորդագրության կազմակերպություն, հորդորեց քեթևացել մաքսային վերահսկողությունը, ստեղծել ընդհանուր Իսլամական շուկա, Իսլամական արքիտրաժային դատարան և հիմնել մարդու իրավունքների Իսլամական կազմակերպություն: Եւս հանդես եկավ նաև Իսլամական պետությունների միջև կոլեկտիվ անվտանգության և պաշտպանության պայմանագրեր կնքելու նախաձեռնությանը: Միևնույն ժամանակ, Ահմադինեժադը հայտարարեց, որ աշխարհի մեկ հիմնգերդղ մասը կազմում են մահմեդականները և անհրաժեշտ է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում ընդգրկել մահմեդական որևէ պետություն¹⁸: Հատկանշական է, նաև ԻԻՀ նախագահի Ջ.Քուչին հղած նամակը¹⁹, որով Իրանն ակնհայտորեն առաջատար պետության դիր խաղաղու փորձ է կատարում, որտեղ «նուգատարություն» է ցուցաբերվում Իրաքի և Պաղեստինի ժողովուրդների նկատմամբ:

Մեր կարծիքով Իրանի՝ միջուկային զենքի ձեռք բերումից զուտ, Արևմուտքը խիստ անհամզատում է Իրանի գլխատնխանիկական մեծ

«թօղիչք» պատճառով, որի արդյունքում, 10-20 տարի հետո Իրանն ամբողջությամբ կվարի ինքնուրույն քաղաքակառուցում և ամենայն հավանականությամբ տարածաշրջանում առաջացած խնդիրը կփորձի լուծել ուղեղների մեթոդի նեսուրաների հաշվին՝ քացառելով Արևմտյան երկրների միջամտությունը, դրանով իսկ նրանց հետո պահելով գերշահույթ բերող էներգակիրներին: Ինչ վերաբերում է Մալազախի տուր ելույթներին, ապա դրանք մտահոգիչ են այնքանով, որքանով հնարավոր է, որ Իրանում ոչ բոլորը կհոսեն մրա տեսակետները:

Բազմիցս խոսվեց նաև այն մասին, որ Իրանի հարցը կբարձրացվի ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդում, և խնդիրը կլուծվի այդ շրջանակներում: Իրանի հարցը ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին փոխանցելուն միշտ դեմ են արտահայտվել ՌԳ-ի Չինաստանը: Դա առավել ակնհայտ դարձավ, երբ 2005թ. սեպտեմբերի 24-ին ԱԵՄԳ-ն Իրանի նկատմամբ որդեգրեց կոշտ դիտրոտչում՝ Թեհրանից պահանջելով կասեցնել ուրանի հարստացման ուղղությամբ փորձերի վերսկսումը՝ սպառնալով հսկատակ դեպքում գործը հանձնել ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդ: Բանաձևը ընդունվեց ձայների մեծամասնությամբ, Ռուսաստանը և Չինաստանը մնացին ձեռնպահ: Ի զարմանս Իրանի՝ Հնդկաստանը, որը խոստացել էր իր աջակցությունը ԻԻՀ-ին, պաշտպանեց Արևմտյան տերությունների շահերը, քանի որ Միացյալ Նահանգներից ստացել էր միջուկային ուղրտի հետ կապված իրական խոստումներ: ԱՄՆ-ը և Եվրոպական «եռյակն» էլ, հաշվի առնելով Ռուսաստանի շահերը, որը ՉԺՀ-ի հետ ընդդիմացավ Իրանի գործը ՄԱԿ-ի ԱԽ հանձնելուն, վճռեց պաշտոնական Մոսկվային տալ հավելյալ ժամանակ՝ Թեհրանի հետ միջուկային ուղրտի խնդրի կապակցությամբ փոխզեղումների շուրջ քանակցություններ իրականացնելու համար²⁶:

Ուշագրավ է այն համաձայնագրը, որ 2005թ. վերջին Իրանի մեջլիսն ընդունեց օրենք, որի համաձայն՝ նքն ԱԵՄԳ-ն իրանական հարցը հանձնի ՄԱԿ-ի ԱԽ-ին, ապա Իրանը կդադարեցնի համագործակցությունն ԱԵՄԳ-ի հետ: Սույն օրենքը դեկտեմբերին վավերացվեց մախսազախի կողմից: Հնարավոր է, որ Իրանը հետապնդում է հենց այդ նպատակը. շեմագործակցել ԱԵՄԳ-ի հետ, դուրս գալ «Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագրից» և այդպիսով ամբողջովին ազատ կլինեն Իրանի «ձեռքերը»: Սակայն ճշմարտությունն արձանագրելու համար հարկ է նշել, որ Իրանը 1970թ-ից անդամակցում է Միջուկային զենքի չտարածման պայմանագրին, 1974թ. ԱԵՄԳ-ի հետ ստորագրել է համապարփակ երաշխիքի համաձայնագիր, իսկ 2003թ. դեկտեմբերի 18-ին Իրանը ստորագրեց երաշխիքների համաձայնագրին գուզահետ «Հավել-

յալ արժանագրություն»*, որով կարծես թե Իրանի միջուկային ծրագիրը ամբողջովին բաց է դառնում գործակալության համար:

Պաշտոնական Մոսկվան առաջարկում է Իրանի համար նախատեսված ուրանը հարստացնել Ռուսաստանի տարածքում՝ իրանցի մասնագետների վերահսկողությամբ: Իրանը դեմ է այդ տարրերակին՝ հայտարարելով, որ ուռնահարվում է «խաղաղ առումը» շրջանակներում ուրանի հարստացման իր օրինական իրավունքը:

Ըստ Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս.Լավրովի՝ դա Իրանի «խաղաղ առում» ծրագրի համար ամենահարմար տարրերակն է, մասնավաճ, որ Իրանի համար առավել շահավետ է գնել վառելիքն արտասահմանից, քան վառելի անոնի գումարներ սեփական վառելիքի ամբողջական ցիկլ տեղեղծելու համար²¹:

2006թ. նոյեմբերի 10-ին ԱԷՄԳ-ի մասնագետների մերկայությամբ Իրանի միջուկային 3 օբյեկտներում համվեցին կապարակմիքները: Իրանը դա բացատրում է հետևյալ կերպ: 2004թ. պաշտոնական Թևեհրանը որպես բարի կամքի դրսևորում դադարեցրեց միջուկային ոլորտում իր հետազոտությունները, որոնք, ըստ ձեռք բերված պայմանավորվածության, պետք է վերսկսվեին 2 տարի անց: Այդ պայմանավորվածության ժամկետը լրացել է, և այժմյան կառավարությունն իրեն պարտավորված չի զգում իրականացնելու նախկին կառավարության որոշեցում ուղին:

Եթե կապարակմիքների հետացման առաջին օրերին Ռուսաստանը զգալիորեն սուր արտահայտվեց Իրանի հասցեին, ապա մի քանի օր անց կարծես թե նրանց վերաբերմունքը մեղմացավ: Դրա վառ ապացույց կարող է հանդիսանալ Ս.Լավրովի մամուլի առավել, որտեղ նա, մասնավորապես անդրադառնալով Իրանի խնդրին, հայտարարեց, որ պատժամիջոցները միակ և լավագույն տարրերակը չեն միջազգային խնդիրների լուծման համար: Նա նշեց, որ պատժամիջոցների իրականացումը նույնն է, թե «սայլը կանգնեցնեն ձյու առաջ»: «Մենք հիշում ենք Իրաքի նկատմամբ պատժամիջոցների կիրառման պատմությունը և թե ինչով այն ավարտվեց: Մինչև այսօր մենք շարունակում ենք հստակարարել այն իրավիճակի հետևանքները, որում հայտնվեց Իրաքը»²²:

Ինչ վերաբերում է Չինաստանին, ապա նույնիսկ այդ լարված իրավիճակում նա ևս գտնում է, որ հարցը պետք է լուծվի միմիայն դիվաճակալական ուղիներով:

Դաշնակցային հարաբերություններից զատ, Իրանը, Ռուսաստանը, Չինաստանը իրար հետ կապված են տնտեսական մի շարք «անքակտելի» կապերով և Իրանի նկատմամբ հնարավոր պատժամիջոցները կհարվածեն ինչպես Չինաստանի, այնպես էլ Ռուսաստանի շահե-

* Համառոտ նախկին ծրագրի ԱԷՄԳ-ի մերկայացուցիչները կարող էին առանց նախապես զգուշացնելու մտնել երկիր և ուսումնասիրություններ կատարել:

րին,²⁶ և հենց դրանով է պայմանավորված Իրանի նկատմամբ երկու վե-
րոնկիչյալ պետությունների հովանավորչական քաղաքականությունը:

Վերջին շրջանում լրանաում է հայտ են զայն նյութեր, ԱՄՆ-ի
կամ Իսրայելի կողմից Իրանի նկատմամբ ուժի կիրառման մասին:
Շրջանավոր տեղեկատվության համաձայն ԱՄՆ-ը պատրաստվում է
Ադրբեջանի Հանրապետությունում տեղակայել ռազմական բազաներ:
Այդ յուրերն առավել արժանահավատ են դառնում հաշվի առնելով, որ
մեկ տարվա ընթացքում Պեմտագոմի ղեկավարը երկու անգամ այցելեց
Բաքու: Համաձայն ադրբեջանցի լրագրող Ջ.Ռասուլզադեի՝ մշվում է, որ
ամերիկյան բազաների տեղակայմամբ փորձ է արվում Ադրբեջանում
ստեղծել մարտահեմադաչտ (սլազդաթն) քնդդեմ Իրանի՝ ԱՄՆ-ի հնա-
րավոր ցամաքային գործողությունների ծավալման համար²⁷: 2006թ. մա-
յիսին էլ Ի.Ալիևն այցելեց ԱՄՆ, որտեղ Բուչի հետ քննարկեցին տարա-
ժաշրջանային մի շարք հարցեր: Համաձայն ԲիԲիՍի-ի տեղեկատվոթ-
յան երկու նախագահները հիմնականում քննարկել են Իրանի հարցը: Ի
դեպ, նույն տեղեկատվության համաձայն Միացյալ Նահանգները վեր-
ջերս Ադրբեջանում կառուցել են ռադիոտեղորոշման երկու կայան, որը
պաշտոնապես իրականացվել է ամերիկա-ադրբեջանական ռազմական
համագործակցության շրջանակներում²⁸:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ Միացյալ Նահանգներն առավելապես
անհանգստացած է ԻԻՀ-ի գետատեխնիկական ոլորտում ձեռք բերած
հաջողություններից և փորձելու է ամեն կերպ կանխել ԻԻՀ-ի զարգաց-
ման ընթացքը: Սակայն միևնույն ժամանակ Միացյալ Նահանգները իր
գործունեությանը նպաստում է տարածաշրջանում Իրանի հզորացմանը,
մի կողմից՝ ոչնչացնելով Իրանին անհանգստացնող քաղիքյան վարչա-
կարգը, մյուս կողմից՝ Սադդամի կառավարությունը:

Այսօր Իրանի միջուկային ոլորտում արդեն իրավիճակը փոքր-ինչ
այլ է, քանի որ գրանցվել է առաջընթաց: Վերջերս իրանական կառավա-
րության կողմից հայտարարվեց, որ հաջողվել է ուրանի հարստացման
աստիճանը հասցնել մինչև 4.8%-ի²⁹, և այժմ կարծում ենք, որ «եվրոսպա-

²⁶ 2004թ. հոկտեմբերին Չինաստանը Իրանի հետ կնքել էր 70 մլրդ դոլարի պայ-
մանագիր քնակաճ գազի մատակարարման²⁵ վերաբերյալ: Վերջերս Չինաստա-
նը Իրանի հետ կնքել է նոր պայմանագիր, որի ծածանայն, 250 մլն տոննա քնա-
կան գազ պետք է մատակարարվի Իրանի կողմից մինչև 2029թ., մեկ այլ պայմա-
նագրով Չինաստանը Իրանից օրական ստանալու է 130 հազար բարել նավթ
քառորդ դարի ընթացքում: Իրանի և Չինաստանի միջև 2005թ. առաջին ուր ա-
միսների ընթացքում առևտրաշրջանառությունը կազմել է 6,332 մլրդ. դոլար, որը
նախորդ տարվա համեմատությամբ 44,2%-ով ան է արժանազտում: Ռուսաս-
տանը համարվում է Իրանի ռազմա-տեխնիկական ոլորտի ամենախաշոր գոր-
ծընկերը: 1995թ-ից մինչև 2002թ. երկու երկրների միջև առևտրաշրջանառությունը
անել է հինգ անգամ և հասել է 1 մլրդ դոլարի սանդղակը²⁶:

կան եղյակք» Իրանի հետ տարվող բանակցություններում մեր ստա-
ջարկներ կներկայացնի: Հատկանշական է, որ դրանից հետո Միացյալ
Նահանգները ցանկություն հայտնեց մասնակցելու Իրանի հետ տարվող
բանակցություններին: Այս համատեքստում հետաքրքիր է մաև այն
համաձայնագրը, որ 2006թ. մայիսի 31-ին լրատվամիջոցները ներկայաց-
րին ԱՄՆ-ի տնօրեն Մուհամեդ էլ-Բարադեյի զեկույցը, որտեղ նա նշում
էր. «Իրանը չի համոզվում միջուկային տարածման միջազգային
խանութային համար»²⁴:

Եզրակացնենք. իր բնական անտեղի սրաշարժերով, տարածաշր-
ջանային խնդիրներին ակտիվորեն մասնակցելու հնարավորությամբ,
մրցակիցների՝ խաղից դուրս գալով, շնորհիվ գիտատեխնիկական մոր
նվաճումների և հզոր դաշնակիցների աջակցությամբ, ԻԻՀ-ն ձգտում է
Մերձավոր և Միջին Արևելքում ձեռք բերել մեծ ազդեցություն, որը
կնայաստի իր երբեմնի հզոր կարգավիճակի վերականգնմանը ողջ տա-
րածաշրջանում:

GOHAR ISKANDARYAN

THE NUCLEAR PROGRAMME OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF IRAN AND THE SITUATION CONCERNING IT.

The attention of international society among other world problems is now
focused on the Islamic Republic of Iran. The basic problem is the nuclear program of
Iran. It is noteworthy that though the mentioned program has been founded in 1970's
with the support of the USA, France and Germany, but now these states accuse Iran of
trying to make nuclear weapons. Although Iranian politicians declare that the main
aim of their nuclear program is to make atoms for peace, the great states do not take
these declaration trustworthy.

We think, that the goal of Iranian politics is to get real influence over the
Middle and Near East countries by getting realized the nuclear program.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Р.М.Тимербаев, Россия и ядерное нераспространение, М, 1999, с. 151.
2. Антон Хлопков, Иранская ядерная программа в российско-американских отношениях, Москва, 2001, Научные Записки ЦИП-Центра №18, М., 2001, <http://www.cipcenter.org/data/publications/nz18.pdf>
3. Международная жизнь, 1995, N 7, с. 20.
4. ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարություն, Պատմադիվանագիտական
բաժին (արխիվ), Մերձավոր և Միջին Արևելքի վարչություն, Իրանի բաժին,
ցուցակ 2, գործ N169, էջ 80, «Արթար» 24.07.1997.

5. А.В. Хлопков, В.Ф. Лата. Иран: ракетно-ядерная загадка для России. Вопросы безопасности, No 6 (140), июль 2003.
<http://www.pircenter.org/idea/publications/vb6-2003.html>
6. Р. Тимурбаев, Ближний Восток и атомная проблема, Ядерный контроль, N3, (69), т.9, с. 24.
7. Р. Тимурбаев, Ближний Восток..., Ядерный контроль, N3 (69), т.9, с. 25.
8. Mujahedin-e Khatq Organization, Muslim Iranian Student's Society
<http://terrorism.walst.ru/mek.htm>
9. Владимир Хлебников, Роль МАГАТЭ в решении актуальных проблем нераспространения ядерного оружия, Ядерный контроль, N1 (71), том 10, с. 89-90.
10. Там же, с. 90.
11. Там же, с. 91.
12. Владимир Хлебников, Роль МАГАТЭ в решении актуальных проблем нераспространения ядерного оружия, Ядерный контроль, N1 (71), том 10, с. 91.
13. Nuclear Agreement reached between Iran and the European Union (November 15, 2004) <http://www.irisatom.ru/reports/rep056.htm>
14. Интервью Э.Бжезинского
<http://www.irisatom.ru/news/media/year04/november/zb.htm>
15. Сегодня Иран приостанавливает ядерную программу, 22 ноября 2004,
<http://www.midcast.ru/new/index.php?base=rus&showme=891&fshowme=18&action=show>
16. Иран продемонстрировал на параде баллистическую ракету средней дальности "Шехаб-3" <http://www.defense-ua.com/rus/news/?id=10331>
17. Буш объявляет Иран главным спонсором терроризма http://www.iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&news_id=27347
18. Основные моменты выступления Махмуда Ахмадинежада на саммите глав государств-членов ОИК в Мекке, <http://www.ima.ir/ru/news/view/line-63/0512097484201253.htm>
19. Sbu' Полный текст письма Президента Исламской Республики Иран Президенту Соединенных Штатов Америки,
<http://www.ima.ir/ru/news/view/line-62/0605115150120344.htm>
20. Судьба иранского ядерного досье передается в руки России
<http://www.rian.ru/analitics/20051123/42190552.html>
21. Лавров: Россия не заинтересована в международной изоляции Ирана, Радио "Эхо Москвы",
12.01.06г.,
http://www.iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id& n=1&news_id=36721
22. Стенограмма ответов на вопросы СМИ Министра иностранных дел России С.В. Лаврова на пресс-конференции по итогам 2005 года, Москва, 17 января 2006 года, Сообщение №33-17-01-2006, МИД Российской Федерации,
www.irisatom.ru/news/media/year06/january/sten.htm
23. Будущий плацдарм США-Азербайджан, <http://www.pravaya.ru/look/4476>
24. Егор Шюлов, Би-би-си, Вашингтон, Буш и Алиев обсудили Иран?
http://news.bbc.co.uk/1/hi/russian/news/newsid_4956000/4956248.stm

25. А.В. Хлопов, В.Ф. Латы, Иран,
<http://www.piscenter.org/data/publications/vb6-2003.html>
26. Исламский Иран санкций не боится,
<http://www.iranatom.ru/news/aeoi/year05/april/relieff.htm>
27. Иран: предложения Евросоюза обсуждаемы, <http://www.iranatom.ru/news/iri/year06/may/comeu.htm>
28. Сенсационное заявление главы МАГАТЭ http://www.iran.ru/rus/news_iran.php?act=news_by_id&n=1&news_id=40174

ԱՂԱՎՆԻ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԱՄՆ-Ի ԼԻԲԱՆԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԻ ԸՈՒՐՋ (1982-1984 ԹԹ.)

1981-1982թթ. ԱՄՆ-ի մերձավորարևելյան քաղաքականությունը նշանավորվում է Մոցի անվտանգության խնդիրներից լիբանանյան ճգնաժամի և արաբ-իսրայելական հակամարտության նկատմամբ դիվանագիտական ջանքերի ուղղորդմամբ¹։ Նշյալ հակամարտության համապարփակ կարգավորմանը կասեցնող գարգացումները մպատեցին 1982թ. հունիսի 6-ին Լիբանան ներխուժմանը՝ վերջինիս նկատմամբ իսրայելական ազդեցիկ (Արիել Շարոնի «Մեծ մախազի») իրագործմանը։ Այն Իսրայելի կողմից մեծ տերության կարգավիճակի հասնելու նպատակով քաղմափուլ ծրագրի իրականացումն էր, որը կոչվեց «Գալիլիայի խաղաղության ռազմական գործողություն»։ Առաջին փուլում Իսրայելը պետք է օկուպացներ հարավային Լիբանանը՝ դուրս մղելով այնտեղ հաստատված ՊԱԿ-ի ռազմիկներին։ Վերջինիս ռազմաքաղաքական ենթակառույցների ոչնչացմամբ կապահովվեք պաղեստինյան գյուղներից Իսրայելի կյոսիսային սահմանամերձ քնակավայրերի անվտանգությունը։ Թեղ-Ավիվի կարծիքով՝ պաղեստինյան ազգայնականության քաղաքական ու մտավոր կենտրոնն ոչնչացման արդյունքում կբույանար ՊԱԿ-ի քաղաքական դիրքերն ու հեղինակությունը²։ Այնուհետև պետք է ամրապնդվեք Լիբանանի հարավում Իսրայելի դրածո համարվող լիբանանյան բանակի մախկին մայր Սասաղ Հադդադի կառավարությունը³։

Հաջորդ փուլում Իսրայելը պետք է ձգտեք բուլացնել Լիբանանի ծախ ուժերի⁴ դիրքերը՝ փոխարենը ամրապնդելով նրկրի քաղաքական կառույցներում իր հետ համագործակցության պատրաստ աջակողմյան ուժերի՝ դիրքերը։ Աջերի շրջանում գլխավոր դերում պետք է հանդես գար «Քաթաիր» կուսակցությունը, որն Իսրայելի հետ հաշտագիր ստորագրելու և դաշնակցելու մախապայմանով՝ Թեղ-Ավիվի աջակցությամբ «քաղաքական նոր վարչակարգ» (Բաշիր Ժմայելի մախազահությամբ) պետք է հաստատեր⁵։ ԱՄՆ-ի աջակցությունն իսրայելական ազդեցիկի հարցում ապահովելու նպատակով Իսրայելն այն պայմանավորում էր Մերձավոր Արևելքում (այսուհետ՝ ՄԱ) խորհրդայնամետ ուժերի՝ Սիրիայի և ՊԱԿ-ի բուլացման հետանկարով⁶։ Սիրիայի ռազմաքաղաքա-

կան ազդեցության վերացումը Լիբանանում մախառեալում էր երկրի տարածքից «Միջառարակյան զսպիլ ուժերի» (որի կազմում 1978 թվից մնացել էր միայն սիրիական զորացրածակը) դուրս բերման միջոցով⁸։

Թեկ-Ավիվի կարծիքով՝ լիբանանյան ներխուժումը քաղաքական ու հոգեբանական որոշակի փոխհատուցում կարող էր լինել Սիմոնից իսրայելական ուժերի դուրս բերման դիմաց։ Ազրեսիայի մարտակնքից էր մաս Իսրայելի տնտեսական զարգացման՝ մասնավորապես էյտախ-սային Գ-սպիլեային խանելը ցրով ապահովելու մարտակնքով Լիբանանի հարսավի (մինչև «կարմիր գիծը»՝ Լիբանի գետը) ջրային պաշարների օգտագործման հնարավորությունը⁹։

Ինչ վերաբերվում է ազրեսիայի նկատմամբ ԱՄՆ-ի դիրքորոշմանը, ապա մախազան Ռեյզանը և պետքարտուղար Ալեքսանդր Հեյզը՝ համոզված լինելով, որ ՊԱԿ-ի և Իսրայելի միջև 1981 թ. հրադադարը դատասարարված է ծախսով, Թեկ-Ավիվի լիբանանյան ներխուժման միջոցով հնարավոր էին համարում միաժամանակ երկու հիմնախնդրի՝ Լիբանանի ճգնաժամի և արաբ-իսրայելական հակամարտության խաղաղ կարգավորումը¹⁰։ Վաշինգտոնը կիսում էր Լիբանանում իսրայելամետ ու արևմտամետ քրիստոնյա փաղանգավորների ղեկավարությամբ «ուժեղ կենտրոնացված կառավարություն» հաստատելու ուղղությամբ Իսրայելի նկրտումները¹¹։ Հեյզի կարծիքով՝ այն մախառեալ էր ազատ, բաց, ժողովրդավարական և ավանդական աջուրեքային հասարակության կալցմանը¹²։

Վաշինգտոնի համոզմամբ՝ հետպատերազմյան Լիբանանից սիրիական, ՊԱԿ-ի (ոչոնց ԽՍՀՄ-ի արքանյակներ էին համարում), ինչպես նաև իսրայելական ուժերի դուրս բերման փաստը կարող էր մախաստել մերձավորարևելյան խաղաղության մեր գործընթացի մեկնարկին՝ հեշտացնելով Մյացյալ Նահանգներին մախասականարմար ձևով Լիբանանի հիմնախնդրի կարգավորման և ՊԱԿ-ի ինքնավարության շուրջ վարվող քամակցային գործընթացները¹³։ ԽՍՀՄ-ի արքանյակների պարտությունը կնստացնեի համայնավարների հերիմակությունը ՄԱՌում և կիմաստագրեի արաբական համատեքստում լիբանանյան հիմնախնդրի կարգավորման գաղափարը¹⁴։ Խաղաղության քամակցություններում խորհրդային ու սիրիական մասնակցության կրտեցման և Իսրայելի, Հորդանանի ու անկախության չհավակնող պատետիմնիցների ընդգրկման միջոցով ԱՄՆ-ին կվերապահվեր միանձնյա իմպանավորի ու միջնորդի դերակատարությունը։ Հետևաբար, Իսրայելի հետ (Եզիպտոսի օրինակով) Լիբանանի ներքաղաքական փոփոխություններով պարտադրված անջատողական հաշտագրի ստորագրման հավանականությունն ընդհանուր առմամբ համապատասխանում էր տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի շահերին, որն ըստ երևույթին հնարավորություն կտար

հաջողությամբ շարունակել 1978թ. սկսված քննիդևիդյան գործընթացը¹⁵:

Այնուհանդերձ, իսրայելական ազդեցիկայի սկզբում Սպիտակ Տունը «վնասի սահմանափակման» մտեցում որդեգրեց, որի համաձայն անհրաժեշտ էր կանխել «Վաշինգտոնի արաբ դաշնակիցների» հատկապես Սաուդյան Արաբիայի և Եգիպտոսի բացասական հակազդեցությունը, նվազագույնի հասցնել համայնավարների ազդեցությունն արաբական աշխարհում և խուսափել ԱՄՆ-ԽՍՀՄ ճգնաժամի առաջացումից¹⁶: Այս մտեցումը թերևս պայմանավորված էր մերձավորարևելյան քաղաքականության շուրջ ԱՄՆ Պաշտպանության քարտուղար Կասպար Վայքերգերի ու Ազգային Անվտանգության գծով հատուկ օգնական-խորհրդատու Վիլիամ Կլարկի՝ նախագահ Ռեյգանի ու պետքարտուղար Հեյզլի հետ ունեցած տարածայնություններով: Առաջինների համոզմամբ, Իսրայելի լայնամասշտաբ գործողությունները կարող էին հակաամերիկյան տրամադրություններ առաջացնել արաբական աշխարհում, սպառնալ Մոցի պահպանողական ամերիկամետ վարչակարգերին և Խորհրդային Միությանը հնարավորություն ընձեռել վերահաստատել իր ազդեցությունը տարածաշրջանում¹⁷: Կլարկն առաջ էր քաշում Իսրայելին զսպելու և սատուղիներին ընդատաջելու անհրաժեշտությունը, քանզի արաբական աշխարհում ԱՄՆ-ի դիրքերի ամրապնդման նպատակով հարկավոր էր միաժամանակ ինչ-որ բան խոստանալ նաև արաբներին¹⁸: Եվ եթե Վաշինգտոնը նախապես համակրանցով էր վերաբերվում Լիբանանի հարավից իսրայելցիներին անհանգստացնող պաղեստինցիների վտարմանն ուղղված 40 կմ. ներխուժմամբ իսրայելական գործադրությունների սահմանափակ քնույթին, ապա պատերազմի առաջին իսկ օրերից իսրայելական զինուժի գերազանց հաղթանակը Նահանգների պաշտոնատար շրջանակների մոտ մտահոգություն առաջացրեց ԱՄՆ-Արաբական երկրների հարաբերությունների հնարավոր վատթարացման և համայնավարների հավանական միջամտության տեսանկյունից¹⁹: Այնուհանդերձ, ի հեճուկա իսրայելական ուժերի կողմից Լիբանանի տարածքի 1/3-ը կազմող հարավի գրավման ու Բեյրութի պաշարման²⁰ դեմ Վաշինգտոնի բանավոր բողոքարկումներին և այլ քնույթի ծեստերին, ԱՄՆ-ը պատերազմի շարունակման նպատակով քաղաքական աջակցություն ցուցաբերեց Իսրայելին²¹: Եւ ոչ միայն վնաս դրեց Լիբանանում իսրայելական զորքերի շարունակվող ներկայությունը դատապարտող ՄԱԿ-ի ԱԽ ընդունած մի շարք բանաձևերի վրա²², այլ 1982թ. վերջին Իսրայելին 2.5 մլրդ. դոլարի տնտեսական օգնություն հատկացրեց ԱՄՆ-ի 1983թ. նախատեսվող բյուջեից²³:

Այնուհանդերձ, Իսրայելի արագ առաջխաղացումը և Իսրայելի ու Միջին Արևելքի միջև նշմարվող պատերազմը դուրս էին գալիս Վաշինգտոնի հետ իսրայելական պայմանավորվածությունների շրջանակից, որը

պաշտարանում էր Լիբանանից ՊԱԿ-ի դուրս բերման որոշումը, սակայն մտահոգված էր Լիբանանից խորայնական ուժերի հեռացումից հետո հնարավոր անկարգությունների առաջացման հարցում²⁴։ Հետևաբար, Իսրայելի ներխուժման արդյունքում ՊԱԿ-ի ու Լիբանանում սիրիական ուժերի կրած պարտությունը Միացյալ Նահանգների համար միաժամանակ թե՛ նոր հնարավորություններ ստեղծեցին, և թե՛ լարե խնդիրներ հարուցեցին։ Մի կողմից, խորհրդային երկու դաշնակիցների՝ ՊԱԿ-ի և Միլիայի պարտությունն ու Մոսկվայի անզուսպումը նման ելքի կամ-խարզելման ուղղությամբ կարող էին ուժեղացնել ամերիկյան լծակները տարածաշրջանում՝ միաժամանակ թուլացնելով իր հակասակորդին²⁵։ Մյուս կողմից էլ, արար առաջնորդների և նույնիսկ Նահանգների եվրոպական դաշնակիցների քննադատության պայմաններում ԱՄՆ-ը ստիպված էր զգուշավորության հանդես բերել Բեյրութի հանդեպ Իսրայելի ճնշումն ուժեղացնելու և ՊԱԿ-ին արմատախիղ անելու թույլտվության ուղղությամբ²⁶։

Ամերիկյան ցատկամիջոցներն ու նույնիսկ Կոնգրեսի որոշ անդամներ խստորեն դատապարտեցին քաղաքացիական զոհեր հարուցած (ազրեսիայի ընթացքում Լիբանանը տվեց 20 հազ. զոհ, 30 հազ. վիրավոր և կրեց 2 մլրդ. դոլլարի վնաս) իսրայելական ռազմափոխադրությունները և Վաշինգտոնի մերձավորարևելյան քաղաքականության դեմ Նահանգներում հասունացող հասարակական դժգոհությունը դարձավ Հեյզի պաշտոնաթողության պատճառներից մեկը։ Այն առավելապես կապված էր լիբանանյան ժզնաժամի նկատմամբ ամերիկյան կառավարության ներսում վերանշյալ դիրքորոշումների տարամխուման հետ։

Արտաքին գերատեսչության ղեկավարի պաշտոնում Հեյզին փոխարինելու եկավ Պետքարտուղարության ֆինանսների գծով նախկին քարտուղար Ջորջ Շուլցը, որի պաշտոնավարության սկիզբը (1982թ. նոյեմբ. 16) նշանավորեց ՄԱ-ում խաղաղության համապարփակ գործընթացի սկիզբը։ Շուլցի կարծիքով՝ Լիբանանի ճզնաժամի, Բեյրութից ՊԱԿ-ի հեռացման խնդրի բարենաջող կարգավորումը կարող էր նպաստել տարածաշրջանում տևական խաղաղության հաստատմանը։ Ուստի Լիբանանի հրադադարից (նոյեմբ. 5-ի) անմիջապես հետո Շուլցի՝ Պետքարտուղարության ՄԱ-ի գծով փորձագետների քիմի մշակած առար-խաղաղական հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ զարդոնի ծրագրի մշակումը²⁷ նախագահին մերձավորարևելյան նոր նախաձեռնությամբ հանդես գալու նպատակ էր հետապնդում։ 1982թ. սեպտեմբերի 1-ին, Մալիտակ Տան Օվալաձև գրասենյակից արված հեռուստառդիոյի ժամանակ Ռեյգանը հանդես եկավ մերձավորարևելյան խաղաղության «թալան սկիզբ» նախաձեռնությամբ, որը միաժամանակ հստակ քայլ էր արարական աշխարհի դժգոհությունը մեղմելու և ամե-

րիկյան քաղաքականությունն իսրայելականից տարրոչելու ուղղությամբ²⁶։ Եվ քանզի պաշտոնավարության ստանձնումից ի վեր մախագահ Ռեյզանը մերժավորաբարեկյան խնդիրներում առաջնորդվում էր մախորդ վարչակարգերի սրղեզրած քաղաքականությամբ, ուստի նրա մախաճեղձությունը հիմնված էր 1969թ. Ռոզերի ծրագրի²⁷ և 1979թ. Քեմփ Դևիդի համաձայնագրի վրա։ Նրանում առավել հանգամանակից էին ներկայացված քաղաքական ու տարածքային խնդիրների կարգավորումներին առնչվող առաջարկները։ Խաղաղության նոր գործընթաց մախամյոզ ծրագրից նպատակ ուներ արարական աշխարհին ցույց տալ, որ Այսցյալ Լահանգները համակրանքով է վերաբերվում արարներին և վերժում է արձագանքել նրանց դժգոհություններին։ Խնդիրն այժմ Իսրայելի օրինական անվտանգության խնդիրները պաղեստինցիների օրինական իրավունքների հետ համատեղելու մեջ էր, որին, մախագահի կարծիքով, կարելի էր ավելի շատ հասնել ոչ թե մարտադաշտում, այլ դիվանագիտական ճանապարհով և կողմերի միջև փոխզիջման զնով²⁸։

Ծրագրին առաջարկում էր Քեմփ Դևիդի ուղեգծի համաձայն, հնգամյա անցումնային շրջանում Իսրայելից մերքին իշխանությունը խաղաղ ու կարգավորված ձևով հանձնել Արևմտյան ափի և Դազայի պաղեստինցիներին՝ վերջիններիս մերքին գործերում «լիակատար ինքնավարություն» շնորհելով։ Մակայն խաղաղության հասնելու հնարավորությունը քացատվում էր ինչպես Դազայում ու Արևմտյան ափում անկախ պաղեստինյան պետություն ստեղծելու, այնպես էլ այդ տարածքների նկատմամբ Իսրայելի ինքնիշխանության կամ մշտական վերահսկողության հաստատման միջոցով։ Հետևաբար, ԱՄՆ-ը ինչպես Արևմտյան ափում ու Դազայում անկախ պաղեստինյան պետության ստեղծմանը, այնպես էլ Իսրայելի կողմից այդ տարածքների բռնակցմանը կամ մշտական վերահսկողություն հաստատմանը²⁹։

Ծրագրին անմիջապես էր տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության հասնելու նպատակով վերականգնել պատերազմից քայքայված Լիբանանը։ Մակայն դա չէր նշանակում, որ ԱՄՆ-ի խաղաղությունը սկսվում ու ավարտվում էր Լիբանանում։ ԱՄՆ-ի աջակցությամբ Լիբանանի վերականգնման գործընթացն արար-իսրայելական հակամարտության պատճառների արմատական կարգավորման ուղղությամբ քայլերից մեկը պետք է լիներ³⁰։

Այնուհանդերձ, Ռեյզանի խաղաղության մախաճեղձությունն ի վերջո մերժեցին հակամարտությանն ուղղակի և անուղղակի մասնակից բոլոր կողմերը՝ Հորդանանի քաղաքի Հուսեյնը, Իսրայելի վարչապետ Բեզինը, Միրոսլավի մախագահ Ասադը, ՊՄԿ-ի առաջնորդ Արաֆատը, ԽՍՀՄ առաջնորդ Բրեժնևը՝ փաստացի կերպով Վաշինգտոնին զրկելով ինչպես արար-իսրայելական հակամարտության կարգավորման հնարավորությունից, այնպես էլ արար չափավոր վարչախմբերի վստահությամբ

յունից: Լիբանանում հակամարտող ճակատներն էլ իրենց հերթին չկառողացան չունել իրենց ներքին տարածայնությունները:

Մինչ այդ, 1982թ. օգոստոսի 7-ին ամերիկյան պատվիրակ Ֆիլիպ Հարիթի միջնորդությամբ կնքված պայմանագրի համաձայն, պաղեստինյան ջոկատները Լիբանանում բնակվող կես միլիոն պաղեստինցիների կյանքի անվտանգության և Արևմտյան Բեյրութ Իսրայելի մուտքի կանխարգելման ուղղությամբ Վաշինգտոնի տված նրաշխիքների դիմաց պետք է դուրս բերվեին Արևմտյան Բեյրութից: Այս գործընթացի վերահսկողությունը և անվտանգության ապահովումը օգոստոսի 25-ից մինչև սեպտեմբերի 26-ը պետք է իրականացնեին իտալական, ֆրանսիական ու ամերիկյան զորակազմերից քաղկացած խաղաղապահայան՝ «Քազմազգ Ուժերը», որոնցում մեծաքանակը ամերիկյանն էր³³: Մակայն ՊԱԿ-ի ռազմիկների և սիրիական ռազմափախույժ դուրս բերման վերահսկողության իրականացումից հետո սեպտեմբերի 13-ից երկրից հեռացած «Քազմազգ Ուժերը» (ամերիկյան 1600 ծովային հետևակայիններ) ստիպված էին վերադառնալ սեպտեմբերի 14-ին Բաշիր Ժմայելի սպանությունից և սեպտեմբերի 16-ի գիշերը Իսրայելի ազակցությամբ փաղանգավորների կողմից Սաբրայի ու Շաբիլայի պաղեստինյան ճամբարների փախտականների նկատմամբ իրականացրած դաժան կոտորածներից և Արևմտյան Բեյրութից իսրայելական ուժերի հեռացումից հետո³⁴:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ը, որը մախկնեում Լիբանանին հատուկ քաղաքական ու ռազմավարական նշանակություն չէր տալիս, վերջինիս իսկապես հատուկ քաղաքականություն որդեգրեց: Վաշինգտոնը 1982թ. աշնանից ներքաշվեց լիբանանյան իրադարձությունների բարդ հորձանուտը և ստանձնեց Բաշիր Ժմայելի սպանությունից մի շարքս անց (սեպտեմբերի 21-ին) վերջինիս երրորդ Լիբանանի նախագահի պաշտոնում ընտրված Ամին Ժմայելի արտաքին հիմնական հովանավորի դերակատարությունը³⁵:

Երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ քարձրագույն իշխանությունը ստանձնած փաղանգավորների նոր վարչակարգը որդեգրեց Լիբանանից բոլոր օտարերկրյա ուժերի դուրս բերման և փաղանգավորների տիրապետող դիրքերի պահպանմամբ հակամարտող կողմերի հաշտեցման հիման վրա երկրի վերամիավորման քաղաքականություն:

Միացյալ Նահանգները հույս ուներ ամրապնդել արևմտամետ Ժմայելի կառավարությունը, հատկապես նրա բանակի³⁶ վերակառուցման, ընդլայնման և իշխանության ամրապնդման միջոցով, ինչպես նաև նպատակ Լիբանանից սիրիական և իսրայելական զորքերի դուրս բերմանը՝ անհամաձայնելով երկրում Միջին Արևելի ազդեցությունը: Թեև վարչակարգի կարծիքով Ամին Ժմայելը չէր կարող առավել աջոյունավետ կառավարիչ լինել, քան նրա եղբայր Բաշիրը, այնուհանդերձ, նրա քա-

դաքսական կողմնորոշումն առավել մուտ էր լիբանանյան քարեփոխումների ամերիկյան հայեցակարգին: Այն պայմանավորված էր ոչ այնքան ԱՄՆ-ի համար Լիբանանի ռազմավարական նշանակության, որքան արտաքին գործոնների առկայության հանգամանքով³⁷:

Այսպիսով, Ամին Շմայելի գլխավորած «Լիբանանյան ճակատը» օգտվելով ամերիկյան ու իսրայելական ռազմաքաղաքական աջակցությունից, վերածվեց տիրապետող ներքին ուժի³⁸: Վերոնշյալին նպաստեցին ինչպես նախագահության, քանակի, և այլ առանցքային ինստիտուտների նկատմամբ փաղանգավորների վերահսկողության հաստատման, այնպես էլ Միացյալ Նահանգների կողմից «Քաթաիբների» և պետական ինստիտուտների նույնացման փաստը: Վաշինգտոնը՝ րավարարված լինելով լիբանանյան քանակի «արագ առաջխաղացմամբ», գտնում էր, որ քանակի, միլիցիայի և ժամդարձերիայի կազմակերպված ուժերը պարտավոր են կարգ ու կանոն ապահովել երկրի 2/3-ում³⁹:

1982թ. վերջին ամիսներին և ողջ 1983թ. ընթացքում Սալիտակ Տունը փորձում էր քանակցել Լիբանանից օտարերկրյա՝ մասնավորապես սիրիական ուժերի դուրս քերման և այնտեղ արևմտամետ կառավարության կենսունակության ապահովման ուղղությամբ: Այս նպատակով ԱՄՆ-ն անհրաժեշտ էր համարում նախ՝ իսրայելալիբանանյան, այնուհետև իսրայելափրիական պայմանագրերի կնքումը՝ նախապատվությամբ տալով առաջինին և առավել ուշ փուլի հեռանկարով հետաձգելով երկրորդը⁴⁰: Շուրջի համոզմամբ՝ Լիբանանում խաղաղության հնարավոր էր հասնել առանց Միրիայի հետ դիվանագիտական երկխոսության: Մինչդեռ ղեկավար էր պատկերացնել առանց վերջինիս հետ համագործակցության Վաշինգտոնի վարած լիբանանյան քաղաքականությունը: Եսմանավանդ, որ Հաֆեզ ալ-Ասադի համար Լիբանանից դուրս գալու խաղաքարտը չափազանց մեծ էր՝ հատկապես Իսրայելի ու «Բազմազգ Ուժերի» դեմ Միրիայի կողմից նվազագույն ռիսկի ու ծախսերի գնով պահեստիմյան և լիբանանյան մարտիկներին ու միլիցիային օգտագործելու հնարավորության պարագայում: Դեռ ավելին, 1983թ. Միրիայի և ԽՍՀՄ-ի միջև ստորագրված պայմանագրով նախատեսվող ռազմական (օդային պաշտպանության համակարգի) աջակցությունը Դամասկոսին գոտեպնդել էր լիբանանյան իրադարձությունների վերահսկման որոշումը կայացնելիս⁴¹՝ արդյունքում Իսրայելին առավել մեծ նպատակից ներկայացնելով, քան մինչլիբանանյան ազդեցիկ: ԽՍՀՄ-ը զինվորական մեծաթիվ անձնակազմ ու տեխնիկա տրամադրելով Միրիային՝ իր պատրաստակամությունն էր հայտնել միջամտելու՝ վերջինիս նկատմամբ ռազմական գործողությունների կիրառման դեպքում⁴²:

Այսպիսով, Միրիայի նկատմամբ ռազմուժի դիմելու աննպատակահարմարության պարագայում, Վաշինգտոնը պետք է հենվեր Լիբա-

նանի դրամատիկ քաղաքական զարգացումների, կամ էլ՝ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով Իսրայելի ռազմական զերազանցությունը պահպանելու վրա: Հետևաբար, իսրայելական ազդեցության ընթացքում կենսական կարևորություն ներկայացնող բազմաթիվ դիրքերից դուրս մղված և ծանր ռազմական կորուստներ կրած սիբիական ուժերին շուրջ մեկ տարով լիբանանյան իսադարձություններում իբրև ամենաազդեցիկ արտաքին գործում փոխարինելու նկավ Իսրայելը⁴³: Սակայն, ինչպես ցույց տվեցին հետագա զարգացումները, դա բավարար նախադրյալն էր չէր, որպիսի Ֆիլիպ Հաբիբի միջնորդությամբ 1983թ. մայիսի 17-ին ստորագրված լիբանանաիսրայելական պայմանագրի⁴⁴ համաձայն, սիբիական ուժերը դուրս բերվեց Լիբանանի արևելյան ու հյուսիսային ռազմահանգրվաններից⁴⁵: Այդ էր պատճառը, որ Վաշինգտոնն արդեն 1983թ. վերջին փորձում էր արդարացնել Իսրայելի ազդեցության՝ վերջինիս կողմնորոշված ոչ միայն շաբուհակել պահպանել իր ներկայությունը Լիբանանում, այլև օգտագործել իր ռազմական իշխանությունը՝ Սիբիային կազմակերպելու, Ամին ժամայելի կառավարությանը ստատրեյտ և Միացյալ Նահանգներին լիբանանյան ճգնաժամից ձեռքազատելու հարցում աջակցելու նպատակով: Փաստորեն, Իսրայելը համարվում էր ամերիկյան մերձավորարևելյան այդժամ արդեն ուժային քաղաքականության և ռազմավարության կենտրոնական տարրը⁴⁶:

Այնուհանդերձ, Իսրայելին չհաջողվեց կենսագործել Նահանգների՝ իրեն վերապահված քաղաքականությունը, քանզի Ասադն իր գորքերը Լիբանանից դուրս բերելու փոխարեն աջակցություն ցուցաբերեց երկրում իրենց դիրքերի վերականգնման նպատակով Դամասկոսից ռազմաքաղաքական աջակցություն հայցող լիբանանյան շիաներին, դյուզներին, արաբստիցիներին և զինված այլ խմբավորումների⁴⁷:

Ի վերջո, լիբանանյան կառավարությունը դատապարտեց Իսրայելի հետ ուղղակի համագործակցության միջոցով Լիբանանից սիբիական ուժերի հեռացմանն ուղղված Ամին ժամայելի ջանքերը, իսկ Լիբանանի մարտնչող խմբավորումներից կոալիցիաների կազմավորման ուղղությամբ վերջինիս գործադրած բազում ջանքերը ձախողվեցին մերթ մի խմբավորման, մերթ մյուսի կողմից՝ թուլացնելով ճախագահի իշխանությունը⁴⁸:

1983թ. ամռանը ԱՄՆ-ի կառավարության և իսրայելական հասարակության (որը մեղադրում էր Իսրայելին իսադարձության գործընթացի կասեցման մեջ) ճնշումների տակ իսրայելական կառավարության կողմից իր զինուժի աստիճանական դուրս բերման (1983 թ. սեպտեմբերի 4-ից) պայմաններում սիբիական ռազմական աջակցությունից օգտվող դյուզները Շուֆում հաղթանակ տոնեցին մարտնիների նկատմամբ: Իսկ այս մարտերի մեջ ներքաշված «Քազմազգ Ուժերը» վերածվեցին լիբանանյան ձախերի հարձակումների քիթախի:

Հակառակ հակամարտությանը զինված միջամտության մտադրությամբ չունենալով վերաբերյալ Ռեյգանի հավաստիացումներին, այսօր-խոսքայելական հակամարտության պատմության ողջ ընթացքում առաջին անգամ ԱՄՆ-ն արարական կողմի հետ մտավ ուղղակի ռազմական առնակատման մեջ՝ Լիբանանի տարածքը ոճրակծությունների ենթարկելով ծովից ու օդից: Սպիտակ Տան համրապետական վարչակարգը կյանքի կոչեց տարածաշրջանային մակարդակով «ուղղակի հակամարտության» ղեկտրինամ⁴⁰: Աստիճանաբար ներքաշվելով խաչածև հրաձգության մեջ, ամերիկյան զորքերը ժամանակ առ ժամանակ հարձակման ենթարկվեցին իսրայելական, սիրիական և լիբանանյան զինված խմբավորումների կողմից: Եվ այսպես, աստիճանաբար ներհամայնքային պայքարի մեջ ներքաշված Վաշինգտոնը լիբանանցիների աչքերում դարձավ իշխանության համար մղվող կատաղի մրցակիցներից մեկը⁴¹:

Իսկ 1983թ. սեպտեմբերի 25-ին Սիրիայի և Սաուդյան Արաբիայի միջնորդությամբ լիբանանյան բոլոր հակամարտող կողմերի միջև հրադադարի հաստատման վերաբերյալ ստորագրված համաձայնագիրը, որն ըստ էության արտահայտում էր Լիբանանի քաղաքական քառեկաթնում ուժերի նոր հարաբերակցությունը՝ նախանշեց ճգնաժամի կարգավորման գործում Վաշինգտոնի, Թեյ-Ալիվի ու նրանց լիբանանյան դաշնակիցների կրած ծախսերից և լիբանանյան գործերում Սիրիայի ու լիբանանյան ծախսերի կողմից նախաձեռնության ստանձնումը:

1983 թ. հոկտեմբերի 31-ից նոյեմբերի 4-ը ժմեում Լիբանանի հակամարտող կողմերի միջև Ազգային երկխոսության կայացման նպատակով զումարված համաժողովի (Տախազահ Ամին Ժմայելի, ԱՓՇ առաջնորդ Վալիդ Ջուբրայի, Ռաշիդ Քարամի, Մուլեյման Ֆրանժիեի, «Ամալ»⁴² շարժման ղեկավար Նաբիհ Բերրիի, աջորիստոնեական առաջնորդներ՝ Պիեր Ժմայելի, Քամիլ Եամունի, ՍԱՀ արտգործնախարար Արդել Խալիմ Հադդադի և Սաուդյան Արաբիայի ներկայացուցչի մասնակցությամբ) արդյունքում վերահաստատվեց Լիբանանի՝ իրրև արարական պետության կարգավիճակը: Այս կանխադրությից ելնելով՝ համաժողովն արտահայտվեց մայիսի 17-ի լիբանանաիսրայելական համաձայնագրի մերժման օգտին: Համաժողովի որոշմամբ Ամին Ժմայելը՝ Լիբանանից իսրայելական ուժերի դուրս բերման վերաբերյալ այլ քանածև մշակելու նպատակով հրահանգավորվեց այցելել Վաշինգտոն, որը սակայն մերժվեց Ռեյգանի կողմից՝ առավել սրելով զինված հակամարտությունը:

Այսպիսով, 1983թ. երկրորդ կեսին Բեյրութի ամերիկյան դեսպանատան և ծովային հետևակայինները (հոկտեմբերի 23-ին) շտաբակայանի նկատմամբ իրականացված ահաբեկչական գրոհները, դրանց հետ կապված ԱՄՆ-ում աճող քննադատությունը, Սիրիայի վճռական գործո-

դրությունների կասեցման հարցում վաշինգտոնի անկարողությունը և ընդհանրապես, ներքինամայրամասն հակամարտության քաղաքական կարգավորման հարցում վերջինիս ծախսողունը մեծ հարված հասցրին ԱՄՆ-ի դիրքերին: Ռեյգանի կառավարության պատրասմանը Լիբանանի ճգնաժամի կարգավորման առնչությամբ ամբողջությամբ փարատվեցին 1984թ. փետրվարին, երբ լիբանանյան բանակը կազմալուծվեց, շիամիքը հարթմանակ տարան Արևմտյան Բեյրութում՝ լրացուցիչ պատճառ և հարձար պատրվակ դառնալով Լիբանանում ամերիկյան ոստանակամ ներկայությանը վերջ դնելու համար, որոնց օրինակին շուտով հետևեցին «Բազմազգ Ուժերի» նրանց մյուս գործընկերները⁵²:

Այս զարգացումներն էլ իրենց հերթին նպաստեցին, որպեսի ամերիկյան աջակցությունից զրկված և վրամամյան ծախսերի դեմ միայնակ հայտնված Ամին Ժմայելը քաղաքական աջակցության նպատակով վերականգնի Սիրիայի հետ մարտնչների հին դաշինքը: 1984թ. մարտի 5-ին մախագահ Ամին Ժմայելը՝ վերադառնալով սիրիական այցից, անվավեր հայտարարեց 1983թ. մայիսի 17-ի պայմանագիրը⁵³: Փաստորեն, Սիրիան ոչ միայն վերականգնեց Լիբանանում ունեցած իր նախկին ազդեցությունը, այլև երկրից 1985թ. հունվարին խրախելական ուժերի դուրս քիշումից հետո վերածվեց տիրապետող արտաքին ուժի⁵⁴:

Այսպիսով, ԱՄՆ-ի հեղինակությունը և նրա դիրքերը ՄԱ-ում, այնուհանդերձ, տուժեցին, իսկ նրա տարածաշրջանային հայեցակարգը դատապարտվեց ծախսողման: 1974 թ-ից արաբ-խրախելական հակամարտության կարգավորման գործընթացը միանձնյա տնօրինող գերտերության աջակցությանն ապավինած Իսրայելը 1984թ. ընկրկեց, և այդ տասնամյակում առաջին անգամ Միացյալ Նահանգների հովանավորած արաբ-խրախելական համաձայնագիրը ծախսողվեց Խորհրդային Միության տեղական դաշնակցի՝ Սիրիայի կողմից:

AGHAVNI HARUTYUNIAN

ON SOME ASPECTS OF USA LEBANESE POLICY (1982-1984)

In 1981-82 USA Administration believing that the cease-fire between the PLO and Israel was bound to collapse, saw the invasion as an opportunity both to bring about a solution to the Lebanese crises and perhaps even to begin a new effort at resolving the Arab-Israeli dispute- withdrawal of all foreign forces-the Syrians, the PLO and Israelis and the establishment of a strong central government. Since war in Lebanon did break out, on 6 June 1982, the United State adopted a "damage limitation" approach; limiting the cost of negative reactions from America's Arab allies, especially Saudi Arabia and Egypt, minimizing Soviet influence entrance in the Arab World: and avoiding the danger of an American-Soviet crises, blowing Soviet prestige in the Middle East resulting from a Syrian and PLO set-back thus

overshadowing a notion of a solution to the Lebanese problem within an Arab context. President Reagan's speech on 1 September 1982 on a new diplomatic initiative for the Middle East, designed to renew the peace process, deal with the Palestinian issue, improve Israel-Egypt relations and provide impetus for Jordan join the peace process. The defeats of Soviet-allied Syria and the PLO in Lebanon and Moscow's poor performance in that conflict-also reinforced the idea that the US held the best cards in mediating the Arab-Israeli conflict. But Reagan's peace plan was finally rejected by all sides of conflict. Consequently, the US-Israel alliance was strengthened, recovering from the blows it had suffered during Israel's 1982 invasion of Lebanon, and Syria was again identified as the prime obstacle to regional stability. While further events showed that without cooperation with Syria and Lebanese factions the conflict could not be resolved anyway. Thus, from mid-1984 the US returned, at least partly, to her 1976 policy reaching the conclusion that Syria could contribute more to the stability of the central regime in Beirut than an American military presence suggesting that Syrian role could be considered "helpful" within the context of Lebanon.

ՄԱՆԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Barry Rubin, *The United States and the Middle East: 1981-1982*, Middle East Contemporary Survey, 1981-82, Vol. 6 (NY, 1983).
2. Itamar Rabinovich, *The War for Lebanon 1970-1985*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1985, p. 349.
3. Е.Д.Пырлов, "100 лет протквоборства. Генезис, эволюция, современное состояние и перспективы решения палестинской проблемы", Москва, РОССПЭН, 2001, стр. 242. 1978թ. մարտի 15-ին Լիբանանի հարավ ներխուժումից հետո մ.թ. հունիսին իսրայելական ուժերի դուրս քերումից հետո Թեղ-Ալիվը առդում մի շարք քրիստոնեաբնակ վայրերում առեղծած հինակետերը համճեց փրանսիայան բանակի մախլեմ մայր Սաադ Հադդադի գերամիակերտմների վերահսկողությամբ: Վերջինս մի տարի անց հայտարարեց այդ շրջանում «Ազատ Լիբանանի պետության» առեղծման մասին:
4. Լիբանանյան ժախերի՝ «Ազգային Ծարժման» մեջ էր մտնում Լիբանանի Կոնոմիստական կուսակցությունը, Կոնոմիստական գործողության կազմակերպությունը, Լիբանանի Առաջադեմական սոցիալիստական կուսակցությունը, Սիրիական ազգային-սոցիալիստական կուսակցությունը, Լիբանանի մասերականները՝ մուսաբիթունները, Արաբական Սոցիալիստական վերածնության՝ ԲԱԱ կուսակցության լիբանանյան մասնաճյուղը: Նշյալ կուսակցությունների մեջ որպես օրենք մտնում էին ինչպես մուսուլմաններ, այնպես էլ քրիստոնյաներ: Ազգային Ծարժումն ուներ իր Կենտրոնական քաղաքական խորհուրդը՝ Քամալ Ջամբրաթի գլխավորությամբ, որի ապամությունից (1977-ի մարտին) հետո այն գլխավորեց Քամալի որդին՝ Վալիդ Ջամբրաթը: Այս մասին տե՛ս Հովհաննիսյան Ն.Հ., Լիբանանյան ճգնաժամը և Լիբանանի հայ համայնքի դիրքորոշումը (1975-1982թթ.), եր., «Հայաստան», 1982, էջ 23-24:

5. 1976թ. հունվարին «Հեջ ալ-Ջաթախ ալ-Լոքմանի» «Լիբանանյան փաղանգներ» կուսակցությունը, Ազգային լիբերալ կուսակցությունը (չամոմակամները), «Թանգիճը», «Մարտնական լիգան» հայտարարեցին «Ազատության և մարդու ճակատ» շարժարկան միավորում ստեղծելու մասին, որի նպատակն էր «կոմունիստական և սոցիալիստիկական սպառնալիքի դեմ պայքարը»: 1976թ. սեպտեմբերին նրանք ձևավորեցին «Լիբանանյան ճակատը», որի մեջ մտան «Լիբանանյան փաղանգներ» կուսակցությունը (ԼՓԿ) և նրա ռազմական զորամիավորումները, Ազգային լիբերալ կուսակցությունը (ԱԼԿ), «Լիբանանյան ճայրիի պաշտպանության» կազմակերպությունը: «Լիբանանյան ճակատի» նախագահը ԱԼԿ-ի ատաղնորդ Ջամիլ Շամունն էր, իսկ ռազմական ուժերի հրամանատարը՝ ԼՓԿ-ի ատաղնորդ Պիեր Ժմայեի որդի՝ Բաշիր Ժմայեյը, որն այդ ժամ իրանական աջերի ամենագործող դերն էր: Փաղանգավորներին և շահմոմակամներին աստարում էին ոչ միայն ԱՄՆ-ը, Իսրայելն ու արևմտյան այլ երկրներ, այլև Սաուդյան Արաբիան: Փաղանգավորները համոզեա էին գալիս «Լիբանանի մարտության», «Լիբանանը լիբանանցիների համար» կարգախոսներով և դեմ էին երկրում սոցիալիստիկան մերկայությանը:
6. Hamar Rabéovich, նշվ. աշխ., էջ 350:
7. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-Ամերիկյան նարարերությունները (1967-1996), Եր., ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2000, էջ 108:
8. 1976թ. հոկտեմբերի 16-ին Էլ-Նիյազում Սաուդյան Արաբիայի, Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Ջուզեյրի պետության ղեկավարների և ՊԱԿ-ի գործկոմի նախագահի համատեղ հանդիպման ժամանակ որոշվեց հոկտեմբերի 21-ից մեծացնել Լիբանանում Աճկտանգության Միջարարական Ուժերի (այդուհետ՝ «Միջարարական զսպիչ ուժերի») կազմը մինչև 30 հազարի: 1976թ. հոկտեմբերի 25-26-ը Կահիրեում անցկացվող արաբական երկրների ղեկավարների արտակարգ համաժողովի որոշմամբ այդ ժամ Լիբանանում գտնվող սիրիական 20 հազարանոց զորակազմը պաշտոնապես մտավ «Միջարարական զսպիչ ուժերի» կազմի մեջ: Դրանով ԱՊԼ-ն ճանաչում էր լիբանանյան զործերում Սիրիայի ատանգրային դերակատարությունը:
9. 1978թ. մարտի 15-ին Իսրայելի 30.000-անոց բանակն «անվտանգության գոտի» ստեղծելու պատրվակով մերխուծում է Լիբանանի հարավ՝ 10 կմ. լայնությամբ և 25 կմ. երկարությամբ՝ մինչև Լիբանի գետը: Բացի ջրային պաշարներին տիրելուց, այն Պաղեստինի դեմադրական շարժումը կտարելու և Լիբանանի հարավը «ԱՆժ Իսրայելի» կազմում ընդգրկելու նպատակ էր եենապնդում: Цы Ժաօին տե'ս Л.Л.Вольнов, Ливанский дневник, Актуальные вопросы международной жизни, Издательство политической литературы, Москва 1980, стр. 80.
10. William L.Cleveland, A History of The Modern Middle East, (Boulder: Wetview Press, 1994), p.124.
11. Fred J. Khouri, The Arab Israeli Dilemma, (The Reagan Administration, Israel, the Arabs, and Palestinians, January 1981-March 1985), Syracuse University Press, New York, 1985, p. 341.

12. Itamar Rabinovich, "The War for Lebanon 1970-1985". Cornell University Press, Ithaca and London, 1985, p. 183.
13. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 436:
14. Moshe Maoz and Avner Yaniv, Syria under Assad, London Sydney in association with The Gustav Heinemann Institute of Middle Eastern Studies, University of Haifa, 1986, p. 217.
15. Հարությունյան Լիլիթ, «1983թ. մայիսի 17-ի Լիբանանախորայելական համաձայնագիրը լիբանանյան հակամարտության միջազգայնագման համատեքստում», ՀՀ ԳԱԱ, Մերձավոր Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, երևան, 2005, էջ 125-126:
16. Moshe Maoz and Avner Yaniv, նշվ. աշխ., էջ 217:
17. Itamar Rabinovich, նշվ. աշխ., էջ 126:
18. Ե.Մ.Պրիմակով, «Մի դավադրության պատմություն», Երևան, «Հայաստան», 1987, էջ 342-343:
19. Robert O Freedman, "The Middle East After The Israeli Invasion of Lebanon", Syracuse University Press, 1986, p. 70.
20. Don Peretz, The Middle East Today, The Republic of Lebanon, Fifth Edition, New York Westport, Connecticut London, 1988, p. 391. Իսրայելցիների արագ առաջխաղացմանը նպաստեցին ԱՄՆ-ի իսրայելամետ քաղաքականությունը՝ ամերիկա-իսրայելական ռազմավարական համագործակցությունը՝ «աշխատանքի քառամյակ», ընկերակցության գործադրը, որի արդյունքում պատակտվել ու թուլացել էր համառարական-հակաիսրայելական ճակատը, ակրիա-իսրայելական պատերազմի սահմանափակ բնույթը, Իրան-իսրայելական պատերազմը, Մեզի պահպանողական մակրաբյուրոսահանող երկրների թույլ արձագանքը, խորհրդային զինուժի պարտությունն ու համայնավարների հեղինակության քուլացումը տարածաշրջանում:
21. Itamar Rabinovich, նշվ. աշխ., էջ 146:
22. Միջազգային հանրությունը դատապարտեց Իսրայելի գործողությունները: Արդեն հունիսի 5-ին ՄԱԿ Անվ. ընդունեց 508-րդ քանակակց. որը կոչ էր ամուսն հակամարտող բոլոր կողմերին անհապաղ և միաժամանակ դադարեցնել Լիբանանում ռազմական գործողությունները: Հաջորդ օրը Անվ. միաժամ ընդունեց 509-րդ նոր քանակակց. որով Իսրայելից պահանջվում էր «անհապաղ և առանց մախալայանների դուրս բերել իր ռազմուժը Լիբանանի միջազգայնորեն ընդունված սահմաններից դուրս»: Սակայն Վաշինգտոնի իսրայելամետ դիրքորոշումը թույլ չտվեց արդյունավետորեն օգտագործել ՄԱԿ-ի մեխանիզմը ազբեսիայի դադարեցման նպատակով:
23. Robert O Freedman, նշվ. աշխ., էջ 73:
24. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 125:
25. Barry Rubin, նշվ. աշխ.:
26. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 125:
27. Պետրոսյանի տաժաժ զգացմունքներն Իսրայելի նկատմամբ իր մախորդի համեմատությամբ հեռու էին բարեկամական լինելուց: Նա բննադատարար էր վերաբերվում Իսրայելի համրիկ լավատեսորեն տրամադրված Պետրոսյանի արտաքին քարապզտումներին: Ջորջ Շուլցն ու

Ազգային Անվտանգության գծով քարտուղար Վիլյամ Կլարկը վարչակարգում արարածն ազնիվ է և արար-խորայելական հակամարտության բանակցային ճանապարհով կարգավորման կողմնակիցներ էին: Կրկով պետքարտուղարի օգնական Նիկոլաս Վիլիոքսի գլխավորած Պետդեսիկ ԱՄՆ-ի գործընկ զբաղվող յուրյոյի ազդեցությունը, նրանք համոզված էին իսրայելության իսանելու հնարավորությունների մեջ և փորձում էին վերականգնել Պետքարտուղարության կապերը ԱՄՆ և Սալիսակ Տան միջև:

28. Itamar Rabinovich, նշվ. աշխ., էջ 146:
29. Այս մասին տե՛ս I.Mahmoud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, Quartet Books, London Melbourn, New York, 1981, p.137-158. 2. *The Rogers Plan*, Jewish Virtual Library, A Division of The American-Israeli Cooperative Enterprise (December 9, 1969). Տե՛ս <http://www.jewishvirtuallibrary.org/Source/History/rogers.html>.
30. Robert O Freedman, նշվ. աշխ., էջ 71:
31. Fred J. Khouri, նշվ. աշխ., էջ 437:
32. *The Reagan Plan*, Jewish Virtual Library, A Division of The American-Israeli Cooperative Enterprise, (September 1982), Տե՛ս <http://www.jewishvirtuallibrary.org/Source/Peace/reaganplan.html>.
33. Tabitha Petran, "The Struggle Over Lebanon", Chapter 18, *The Summer of 1982*, Monthly Review Press, New York, 1987, p. 282.
34. Moshe Maoz and Avner Yaniv, նշվ. աշխ., էջ 219:
35. Նույն տեղում, էջ 219: Ազգային հաշտեցման, Իսրայելի օկուպացիային վերջ տալու և Լիբանանի տարածքային անբողբուլակության քաղաքականության որոնելու մագառակով մտառված իսրայելարարականների աջակցությամբ Լիբանանի մախազահի պաշտոնում ընտրվեց փառանգավոր Ամին Շմայելը:
36. 1976թ. ամռանը լիբանանյան բանակը բաժանվեց երեք խմբերի՝ Ահմեդ ալ-Քաթիրի գլխավորած Լիբանանի ինքնախոյանական արարական բանակի, որը միացավ ճախարկյան հակահիթիական միջնորդներին, Լիբանանյան արարական բանակի ավանգարդներին՝ Բեքասա հարթավայրում կազմավորված ակավաթիվ ծաղտյալ սիրիամետ ռազմական ուժի: Բեյրութում և երկրի կենտրոնում գտնվող բանակի մնացած մասը սարայակազմը մեծամասամբ քրիստոնյաներ էին, որոնք համակրանքը «Լիբանանյան Շակատի» կողմն էր:
37. Լիբանանյան զարգացումները տվյալ պահին գրեթե անբողբուլի կախված էին անբիկասիրական հարաբերություններից: Այս մասին տե՛ս Moshe Maoz and Avner Yaniv, նշվ. աշխ., էջ 219:
38. ՊԱԿ-ի աջակցությունից զրկվելու և ներքին տարածայնությունների պատմառով, «Ազգային Շակատի» ու ճախարկյան ուժերը բուլաջան փառանգավորներին բողմելով երկրի կառավարումը: Գնայած Սիրիան և ՊՂԸ-ն (Պաղեստինի Դիմադրության Շարժումը) արևալանեցին իրենց ռազմական մերկայությունը Բեքասայի հովտում, երկրի կյուսիսում և Լեռնախրանանի մի շարք շրջաններում, իրադարձությունների ընթացքի վրա ազդելու հարցում նրանց կարողությունը նվազեց: Զախների դիրքերը էապես բուլացել էին, որն արտահայտվեց 1982թ. հոկտեմբերին Զախերի

Կենտրոնական քաղաքորդի՝ իրև նրանց համակենտրոնացնող մարմնի գոյության դադարեցման վերաբերյալ որոշման մեջ: Չախերի գործունեության հիմնական կենտրոնը Արևմտյան Բեյրութը անցավ արևելյան ռժմի հետ սերտորեն կապված լիբանանյան քանակի վերահսկողությանը: Այս մասին տե՛ս Новейшая история арабских стран (1917-1988), Академия Наук СССР, Издательство "Наука" Москва, 1988, стр.149.

39. Robert Sole, from Washington, Le Monde, April 12, 1983, p. 3. Բանակին զուտ «ճարարի» միջոցառյան օժանդակիչ գործառույթներ ընձեռելով, Ռեյզանի վարչակարգը նրան զրկում էր ազգային ինքնության որևէ հավակնությունից: Այս դիրքորոշման համաձայն՝ աներիկյան ժողովին հետևակալից լիբանանցիներին ծառայելու էր իջև տեղական մեկ այլ միջոցառում: Ամերիկյան փնիզորական խորհրդատուները ստանձնել էին լիբանանյան նոր քանակի վարժեցման պատասխանատվությունը: Վաշինգտոնը մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք էր տրամադրել, որոնց մեծ մասը նախատեսված էր ոստիկանական գործողությունների համար: Բանակը պետք է կայունություն հաստատեր իր կողմից վերահսկվող Լիբանանի տարածքում:
40. Moshe Maoz and Avner Yaniv, նշվ. աշխ., էջ 219:
41. William L. Cleveland, նշվ. աշխ., էջ 135-136:
42. Fred J. Khoury, նշվ. աշխ., էջ 435:
43. Don Peretz, նշվ. աշխ., էջ 392:
44. Եզրը մայիսին մեկնեց ՄԱ Լիբանանի ու Իսրայելի միջև Լիբանանից խրախելյան ուժերի դուրս բերման նպատակով համաձայնության ձևեր բերման նպատակով, որը նա մտադիր էր հետագայում օգտագործել: Դամասկոսի ու Բեյրութի միջև մամուտիպ համաձայնագրի կնքման համար: ՄԱ-ի մի շարք մայրաքաղաքների միջև մաքուրալիս անցողադարձերից հետո 1983թ. մայիսի 17-ին նա կարող էր հայտարարել, որ Լիբանանի տարածքի մեծ մասից հեռանալու ուղղությամբ Իսրայելի հետ մասնակի համաձայնագրերը ձևեր է բերվել, որով նախատեսվում էր նաև սիրիական զորքերի զուգահեռ դուրս բերում:
45. Իսրայելն իր զորքերի դուրս բերումը պայմանավորում էր նախապես սիրիական ուժերի դուրս բերմամբ: Սիրիան էլ հրաժարվում էր իր զորքերը դուրս բերել Լիբանանի տարածքից՝ պայմանավորելով այն ՄԱԿ-ի ԱԽ 1982թ. հունիսին ընդունված համապատասխան բանաձևերի հիման վրա խրախելական զորքերի դուրս բերմամբ:
46. Fred J. Khoury, նշվ. աշխ., էջ 449:
47. Ամին Ժնայելի քարեփոխումները մերժեցին Լիբանանի շիաներից, որոգներից, Տրիպոլիի սուննի և անգամ քրիստոնյա էլիտայից կազմված ընդդիմությունը՝ 1983 թ. հուլիսի 23-ին ձևավորելով «Ազգային Փրկության Մականտ» («ԱՓՄ») կոչվող մարտավարական դաշինքը, որի քնական արտաքին հովանավորը Սիրիան էր: Նրանց նպատակը լիբանանախրախելական համաձայնագրի ստապալումն ու վաղաձգվորների քաղաքական գերիշխանության վերացումն էր:

48. Питер Кальвокорессси, "Мировая политика после 1945 года", Книга 1, Москва "Международные отношения", 2000, стр. 515. Թեև լիբանանյան խորհրդարանը 1983 թ. եռմիսիս հավանություն տվեց համաձայնագրի ստորագրմանը, այնուհանդերձ, այն չէր վավերացվում լիբանանյան ժախեթի և Սիրիայի դիմակառքյան պատճառով: Լիբանանի ոչ միայն ժողովրդն համայնքները, այլ շատ քրիստոնյաներ ներառյալ եռյն ուղղափառները, եռյն կաթոլիկները, հայերը և եյտախային Լիբանանի մարմինները (փաղանգավորներին չըտտկանող) խիստ դժմ էին պայմանագրիէ Իսրայելին շատ մեծ հնարավորություններ ընձեռելու, Լիբանանի ինքնիշխանությունն իր սեփական տարածքի նկատմամբ ասեմանափակելու, և Լիբանանին արարական համեմալխությունից ու յշալությունից զրկելու պատճառով:
49. Современное Соединение Штаты Америки, Энциклопедический справочник, Москва, Издательство политической литературы, 1988, стр. 308. Այլուրի ծովափին մտնելուամ ամերիկյան ծովային նետակայինը և 6-րդ մակաոորմի մավերը երեսակոծորյան ներարկելին Լեոնայիբանանի դրուզների դիտքերը:
50. Polk William, "The Arab World Today", Harward University Press, 1991, p. 455-457.
51. 1975թ. երկրի հարավում և Այլուրի շիական արվարձամների շիարնակ շրջաններում հիմնադրվեց շիական շարժման զինված թնց՝ «ԱՄԱԼ» կազմակերպությունը («Դիմադրության լիբանանյան գոմարտակները»՝ («Ավիթաց ալ-մուքալիմա ալ-յուրնամիյա»), որը մաև «հույս» է նշանակում: Մինչ «ԱՄԱԼ»-ի ստեղծումը, շիաները Լիբանանի զինված խմբավորում յունեցող միակ համայնքն էին:
52. Itamar Rabinovich, նշվ. աշխ., էջ 185-186: 1984թ. մայնրերին ԱՄՆ-ում կայանալից նախազանեական ընտրությունների համար վտանգավոր եր հանարվում Լիբանանում ձգձգվող ու անհաջող զարգացումները:
53. Г.Мирский, Обзор, Ливан в 80-ые годы, Академия Наук СССР, Институт научной информации по общественным наукам, Отдел стран Азии и Африки, Москва-1987, стр. 32.
54. Don Peretz, նշվ. աշխ., էջ 393. 1984թ. Լիբանանից «Բազմազգ ումերի» նետացումից նետո «Արարական զուպի ումերի» կազմի մեջ մտնող սիրիական 30.000-ամեց բանակն իր հսկողության տակ առավ երկրի մոտ կեոց:

ԼԻԱԹ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

1980-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ԵՎ 1990-ԱԿԱՆՆԵՐԻ ՍԿՋԲԻՆ ԼԻԲԱՆԱՆՅԱՆ ԱՋ ՈՒԺԵՐԻ ԾԱԿԱՏՈՒՄ ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍՐՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՋ

1988թ. սեպտեմբերին լրացավ Լիբանանի Եգիպտոսի Ամին Ժմա-
յելի (1982-1988թթ.) պաշտոնավարման ժամկետը: Սակայն շարունակ-
վող զինված հակամարտության պայմաններում այդպես էլ հնարավոր
չեղավ նոր մախազահի ընտրության հարցում համաձայնության գալ
Խնչպես լիբանանյան աջ ուժերի¹, այնպես էլ ճախ շրջանակների² հետ:
Արդյունքում, սեպտեմբերի 21-ին, լիբանանյան խորհրդարանը ձախտ-
դեց նոր մախազահի ընտրությունը³: Ստեղծված պայմաններում հասցրել
օրն Ամին Ժմայելի հանձնարարեց իր աշխատակազմի ղեկավար գեներ-
ալ Միշել Աունին ձևավորել ժամանակավոր օգնվորական կառավա-
րություն: Կառավարությունը պետք է կազմված լիներ հինգ սպանելից,
որոնցից երեքը ներկայացնելու էին երկրի իսլամադավան համայնքները:
Սակայն վերոնշյալ երեք մախադահական արտոններն այդպես էլ մնացին
բավար, քանի որ որևէ ստեղծելի կամ շիա զինվորական չեմաձայնեց
ներգրավվել ձևավորվող կառավարության կազմում: Մրա հիմնական
պատճառը թերևս այն էր, որ Լիբանանի կառավարման հիմքում ընկած
կրոնապայմանական համակարգի համաձայն երկրի վարչապետի պաշ-
տոնը մշտապես պատկանում էր սուննի համայնքին: Այս պարագայում
Աունի ժամանակավորապես վարչապետի պաշտոնում նշանակվելն ու
կառավարություն ձևավորելու նախաձեռնությունը դիտվում էին որպես
ոչ օրինական, ինչը հակասում էր «Ազգային դաշինքով» ամրագրված
կրոնապայմանական համակարգի սկզբունքներին:

Հակառակ երկրի աջ ուժերի շրջանում քվադրալ միասնությանը
«Լիբանանյան ճակատը» և միամշակակրոն չընդունեց Ամին Ժմայելի⁴
ժամանակավոր կառավարության կազմավորումն Աունին հանձնա-
րարելու որոշումը: 1980-ականների վերջին աջերի զինված խմբավորում-
ների ղեկավարության շրջանում ուժեղանում էր մեմիխլասության հաս-
տատման համար մղվող պայքարը: Սամիր Ջազան⁵, որը 1987թ. կրկին
ստանձնեց աջ ուժերի զինված խմբավորումների հրամանատարությու-
նը, փորձում էր իր վերահսկողությունը հաստատել ռոջ «Լիբանանյան

ճակատի» նկատմամբ և յորովի էր պատկերացնում Լիբանանում քրիստոնյաների, մասնավորապես մարոնիների, շահերի պաշտպանությունն ու նրանց զերբալա դիրքերի պահպանումը⁶։ Պատասխական չէր, որ Սամիր Ջաֆան ձգտում էր կյանքի կոչել 1975թ. բռնկված քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում աջ ուժերի առավել ծայրահեղական, հատկապես «Ճաբաիթ» կուսակցությանը հարող որոշ արժանատիական շրջանակների պարբերաբար առաջ քաշած հեռույալ ծրագիրը. «քրիստոնեական ինքնավար պետության» ստեղծում՝ արևելյան Ասիայի կենտրոնով, որ զերծ կլիներ սիրիական ռազմական ներկայությունից և ամուր կապեր կապահպաներ Իսրայելի հետ։ Այն ամբողջությամբ պետք է լիներ լիբանանյան ուժերի վերահսկողության ներքո։ Կազմավորվելու էին ռազմական և քաղաքացիական կառույցներ, որոնց նպատակը «քրիստոնեական ինքնավարություն» «լիբանանյան պետությանը փոխարինելն» էր⁷։

1987-1988թթ. Սամիր Ջաֆան ակտիվորեն ստանձնեց վերանշյալ ծրագրի գործնական իրականացումը։ Լիբանանյան ուժերի հրամանատարը նախ վերականգնված իր զինված խմբավորումները՝ դրանց առաջով կանոնավոր բանակի բնույթ, որ զենք և զինամթերք էր ստանում Իսրայելից, իսկ 1987թ. սկսած մասամբ նաև Իրաքի նախագահ Սադդամ Հուսեյնից⁸։ Վերջինս ցանկանում էր հնարավոր բոլոր միջոցներով բուլացնել իր սրբակից՝ Սիրիայի Արաբական Հանրապետության նախագահ Հաֆեզ ալ-Ասադի դիրքերը Լիբանանում։ Ջաֆայի նախաձեռնությամբ կազմավորվեցին նաև «քրիստոնեական ինքնավար պետության» քաղաքացիական և իսասրակական կառույցները։ Ստեղծվեցին սոցիալական, բժշկական, մաքսային և մի շարք այլ ծառայություններ⁹։

Սամիր Ջաֆան իր քաղաքական նպատակ էր հռչակել նաև երկրի առջ քրիստոնյաներին «լիբանանականության» /*Lebanisme*/ զարգացման շուրջ համախմբումը։ Այս նախագիծը ևս զարգացնում էին մարոնի ծայրահեղական քաղաքական և մտավորական որոշ շրջանակներ, որոնք նախատեսում էին երկազգային /*bi-national*/ քրիստոնյաների և իսլամաբավանների ինքնավար հանրապետությունների կամ լայն ապակենտրոնացման ստեղծում՝ Լիբանանի դաշնային պետության համատեղությամբ¹⁰։ Այս առնչությամբ, մասնավորապես, էրին Սակըր՝ «Լիբանանյան ճակատում» ներգրավված մարոնիական քաղաքական կուսակցություններից մեկի՝ «Մայրիի պաշտպաններ» կուսակցության ռազմական քի հրամանատարը, որն այլի էր ընկնում Լիբանանի ինքնությանն առնչվող հարցերում խիստ արժանատիական հայացքներով, ճշում էր. «Լիբանանյան ազգը չի կարող նույնացվել արաբական, սիրիական կամ որևէ այլ, արաբական ինքնություն ունեցող ազգի հետ»¹¹։ Մարոնի պատմաբան ալ-Բուսթանին կոչ էր անում նեղացնել լիբանանյան պետության սահմանները, սահմանափակվելով միայն «քրիստոնեական

ինքնավար պետությամբ», ինչը նպատակ ունեւ պահպանել լիբանանյան ազգի քրիստոնեական քնույթը¹²:

Եւեներ, որ «Լիբանանյան ճակատի» ոչ բուր ռոժերն էին հավանության արժանացնում վերոնշյալ ծրագրի իրականցումը: Մասնավորապես՝ «Ազգային լիբերալ կուսակցությունը» կտրուկ քննադատության էր ենթարկում Լիբանանը դաշնային պետություն դարձնելու որոշ մաշտնիական շրջանակների փորձերը: «Շամունականները» համոզու էին գալիս Լիբանանի միասնականության և ամբողջականության պահպանմամբ և այս հարցում սեբտորեն համագործակցում էին հակադիր ժախճամբարի ղեկավար ուժի՝ հիմնականում դրուզներից կազմված «Առաջադինական սոցիալիստական կուսակցության» ղեկավարության հետ¹³:

Վերադառնալով Միշել Աունին՝ նշենք, որ համձինս սուննի ազդեցիկ ղեկավար Սալիմ ալ-Հուսի, նա ունեւ մրցակից, որը քնն մի քանի ամիս էր, ինչ արդեն պաշտոնանկ էր արվել, սակայն որևէ կերպ չէր ցանկանում հրաժարվել վարչապետի պաշտոնից և համձնել գործադիր իշխանությունը: 1988թ. սեպտեմբերի վերջից Լիբանանում հաստատվել էր երկիշխանություն: Գործում էր երկու կառավարություն, երկու քաղաքացիական վարչակարգ և երկու կանոնավոր բանակ¹⁴:

Ստեղծված իրավիճակն իր իշխանության ամրապնդմանը ծառայեցնելու և վերջնականապես երկրի կառավարումն իր ձեռքում կենտրոնացնելու, ինչպես նաև 1989թ. փետրվարից Մամիր Ջազայի իր նկատմամբ վերահսկողություն հաստատելուն ուղղված զինված հարձակումներին վերջ դնելու նպատակով, Աունը մայիսին հայտարարեց Լիբանանի տարածքը «Միդիայից ազատագրելու պատերազմ»¹⁵: Միդիան իր հերթին ցամաքային և ծովային շրջափակման ենթարկեց «քրիստոնեական ինքնավարության» այն շրջանները, որ գտնվում էին Միշել Աունի զինված խմբավորումների հսկողության տակ: Ի պատասխան զենեքայլ ոճրակոծեց արևմտյան Բեյրութում տեղակայված սիրիական ռազմական ուժերի դիրքերը: Միշել Աունն ընտրեց լիբանանյան ուժերի «Վանայի քո քշնամուն: Միդիան քո քշնամին է» կարգախոսը¹⁶: Որպես նպատակ նա իշակեց Լիբանանի միասնականության և անկախության վերականգնումն ա օրինքի ուժի հաստատումը, որին հասնելու համար նա ակնկալում էր լիբանանյան որջ քրիստոնյաների, ապա նաև իսլամադավանների աջակցությունը: Այս ընթացքում Աունի հեղինակությունը խիստ քարձրացել էր, ինչը բացատրվում էր այն հանգամանքով, որ վերջինս ծայրահեղ քննադատության էր ենթարկում և՛ աջ ուժերի և՛ ձախերի զինված խմբավորումների գործողությունները, որոնք չէին նպաստում Լիբանանում խաղաղության հաստատմանը և էլ ավելի էին խորացնում առկա պառակտվածությունը¹⁷: Սակայն իր քաղաքական նպատակների իրականացման ընթացքում Աունը բույլ տվեց երկու ռազմավարական սխալ, որոնք էլ հենց կանխադրեցին նրա պարտությունը.

1. Եւս հասկատում էր, որ արևմտյան տեղոբյունները, հատկապես ԱՄՆ ու Ֆրանսիան, հնարավորինս կաջակցեն իրեն Սիբիայի դեմ պայքարում: Գններալը շատ լավ հասկանում էր, որ առանց արտաքին օժանդակության նա կրքեք չէր կարող հաջրամակ տամեղ ինչպես հակասիբիական պայքարում, այնպես էլ աջ ուժերի չրրամում մեհիշխանության հաստատումն գործում: Սակայն, ԱՄՆ-ը, եղնելով տարածաշրջանում իր հետագա ուղղնակարական ծրագրերից, այդեն իսկ հավաստիացրել էր Սիբիային, որ աներիկյան վարչակազմը պատրաստ էր «այք փակեղ» Լիբրանում արիական ներկայության պահպանման նկատմամբ: Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային, ապա վերջինս բավարարվեց միայն Առնին «րամավոր աջակցություն» գույց տալով:

2. Առնին այդպես էլ չհաջողվեց միավորել լիբրանյան աջ ուժերի ողջ ճակատը: Վերջիննա գինված խմբավորումները միայնակ, առանց աջերի ամբողջական ճակատի աջակցության, անկարող էին չուրջ պայքար մղել արիական ուժերի դեմ: Սիբիական գինված ուժերի դեմ հարձակումների ընթացքում գզալորեն տուժում էին հատկապես Բելյուրի հյուսիսային արվարձանները: Արյունքում, Առնն իր «ազգային ազատագրման» պատերազմը, հակառակ Լիբրանին ամբողջականության և անկախության վերականգնման կոչերին, վերածեց սեփական իշխանության պահպանման պայքարի: Պարզ էր, որ նա ևս ծգտում էր «Լիբրանյան ճատակում» մեհիշխանության հաստատմանը¹⁸: Արյուհանդերձ, մինչև 1989թ. օգոտոսի 15-ը, Առնին հաջողվեց միավորել լիբրանյան 14 խմբավորումների, որոնք ճևավորեցին հակասիբիական ճակատ¹⁹:

1980-ականների վերջին ուժեղացել էր միջազգային հանրության, հատկապես ԱՄՆ-ի, լիբրանյան հակամարտության վերցնական կարգավորմանն ուղղված ջանքերը: Պատանական չէ, որ 1989թ. մայիսի 25-ին, նաև ԱՄՆ-ի ակտիվ աջակցությամբ, Արաքական պետությունների լիգայի 16-րդ համաժողովում որոշում ընդունվեց կազմավորել հանձնախումբ՝ Ալժիր, Մարոկկո և Սաուդյան Արաքիա կազմով, որ կույված էր առաջիկա վեց ամիսների ընթացքում ուղի հարթել դեպի լիբրանյան ճգնաժամի վերցնական կարգավորումը²⁰:

1989թ. սեպտեմբերի 30-ից մինչև հոկտեմբերի 22-ը լիբրանյան խորհրդարանի ողջ մնացած 63 պատգամավորներից 58-ը Տաիֆում Սաուդյան Արաքիա, քննարկում էին Ազգային համաժայնության խարտիվան: Եշենք, որ Սաիֆ ալ-Հուրը, լիբրանյան ճախերն ու աջ ուժերի հրամանատարությունը՝ Սամիր Ջաջայի գլխավորությամբ, նպատակ ունենալով վերջ դնել Լիբրանում երկարատև քաղաքացիական պատե-

քազմին, Շամաչեցին Տախթի համաձայնագիրը: Միայն Առնը կրածար-
վեց ընդունել այն: Նա փաստարկեց, որ վերոնշյալ համաձայնագիրը, ո-
րով Լիբանանի և Սիրիայի միջև հաստատվում էին հատուկ քնույթի հա-
յարարություններ, «օրինակահանգնում էր Սիրիայի Լիբանանի նկատ-
մամբ հաճանկություններն ու երկրի տարածքում սիրիական ռազմական
ուժերի ներկայությունը»²¹:

Տախթի համաձայնագրի համաձայն՝ սահարանվող կրոնադավա-
նական համակարգում տեղի էին ունեցել մի շարք բարեփոխումներ:
Հաշվի առնելով երկրում մարտիների, սոմնիների և շիաների միջև
ստեղծված ուժերի նոր հարաբերակցությունը, տեղի ունեցած ժողովր-
դագրական փոփոխությունները՝ հատկապես շիաների, քվարանակի
կտրուկ աճը²², նախատեսվում էր մեծացնել իսլամադավանների մաս-
նակցությունը երկրի կառավարման մարմիններում: Նվազեցվել էին երկ-
րի մարտի մախսազահի լիազորություններն ու ավելացվել սուննի վար-
չասպետինն ու խորհրդարանի շիա մախսազահինը: Հավասարեցվել էր
խորհրդարանում իսլամադավանների և քրիստոնյաների համամասնու-
թյունը: Նախկին 5:6 համամասնությունը փոխարինվել էր 5:5-ով²³: Ավե-
լացվել էր նաև պատգամավորների թիվը՝ 99-ից հասցվել էր 108-ի²⁴:

1989թ. նոյեմբերի 5-ին արդեն Լիբանանի տարածքում Բուրյա-
բում, Տախթի համաձայնագրի հաստատումից հետո, լիբանանյան
խորհրդարանը նախագահ ընտրեց Ռենն Մուաուադին, որը սակայն
սպանվեց նոյեմբերի 22-ին: Երկու օր անց նոր նախագահ ընտրվեց Ի-
սխաս Հրատին, որը վարչապետի պաշտոնում կրկին նշանակեց Սալիմ
ալ-Հոսին²⁵:

1989թ. դեկտեմբերին, ստանալով երկրի մախսազահի և վարչապե-
տի աջակցությունը, լիբանանյան աջ ուժերի հրամանատար Մամիր Ջա-
ջան ստանձնեց Աունին վերջնական պարտության մատնելու գործը:
Ջինված քախումներ տեղի ունեցան աջերի զինված խմբավորումների և
զենեքալ Աունի զորամիավորումների միջև, որոնք վերահսկում էին
օբյեկտոնական ինքնավարության» մեկ երրորդը: Ռախումները հատ-
կապես սատակացան 1990թ. ապրիլին, երբ Ջաջան պաշտոնապես իր
հավատարմությունը հայտնեց մախսազահ Իլիաս Հրատիին և Սիրիայի
հետ մերձեցման նրա քաղաքական ուղեգծին²⁶: Աունի անգիջում դիրք-
առնումը հանգեցրեց 1990թ. ապրիլ-հուլիս ամիսներին աջ ուժերի ճակա-
տում ներմարտնական հակամարտության ուժեղացմանը, որի ընթաց-
քում Աունը պայքարում էր լիբանանյան ուժերի նկատմամբ ամբողջա-
կան վերահսկողություն սահմանելու, ինչպես նաև «ազատագրված»
տարածքում Բելլութից մինչև Ջուբայլ, իշխանությունն իր ձեռքում
կենտրոնացնելու համար: Այս քախումների արդյունքում կային շուրջ
1000 սպանվածներ և 3000 վիրավորներ, ինչպես նաև զգալի ավերածու-
թյուններ²⁷:

Սիրիան լավագույնս օգտագործեց Մոցի II ճգնաժամի ընթացքում ԱՄՆ-ի երկամու ներքո հակաիրաքյան միջազգային կռիվների համաձայնագրերը, որով և ապահովեց Լիբանանում սիրիական ներկայության պահպանման նկատմամբ ամերիկյան վարչակազմի լուր համաձայնությունը: 1990թ. հոկտեմբերի 13-ին սիրիական ռազմաօդային և ցամաքային ուժերն, արդեն ամբողջովին լիբանանյան կառավարության վերահսկողության տակ գտնվող քանակի, ինչպես նաև Սամիր Ջազայի զինավորության լիբանանյան ուժերի զինված խմբավորումների հետ համատեղ, հաջողեցին վերջնական պարտության մատնել Աունին²⁸: Վերջինս ստիպված էր երկար ժամանակ ապաստան գտնել Լիբանանում Ֆրանսիայի դեսպանատանն, ապա նաև ֆրանսիական սուզանավով տեղափոխվել Ֆրանսիա²⁹: Երկարատև քաղաքացիական պատերազմն ավարտված էր³⁰: Լիբանանը փորձում էր հնարավորինս արագ վերականգնել հակամարտող ուժերի միջև հավասարակշռությունը:

Նշենք, որ լիբանանյան աջ ուժերի ճակատում հակասությունները չէին սահմանափակվում միայն Սամիր Ջազայի և Աունի միջև հակամարտությամբ: Աջերի նկատմամբ մեկնիչխանության հաստատման պայքարի վառ օրինակ էր նաև 1980-ականների վերջին կրկին սրված մրցակցությունը «Լիբանանյան ճակատի» երկու հիմնական ուժերի՝ «Շամունականների» և «Քաթաիր» կուսակցության զինված խմբավորումների միջև: Այդ հակասությունների ուժեղացման արդյունքում 1990թ. հոկտեմբերին ապամվեց «Շամունականների» ղեկավար, Լիբանանի նախկին նախագահ Քամիլ Շամունի որդին՝ Դենի Շամունը³¹: Այս ամենն ապացուցում էր այն իրողությունը, որ աջերի ճակատում նեղ ամենակամ շահերը դեռևս չարմատակում էին գերիշխող լինել համընդհանուր պետական շահերի նկատմամբ:

Լիբանանյան ուժերի ղեկավարները, որ ստացել էին «պատերազմի լորդեր» անվանումը, իրենց ձեռքում էին իմնականում կենտրոնացրել Սիրիայի և Իսրայելի հետ անողամտության, վառելիքի, զենքի և բժրամիջոցների ամօրինական առևտուրը, որ ապահովում էր խոշոր չափի նկատմամբ³²: Այս գործում սերտորեն համագործակցելով Լիբանանում տեղակայված սիրիական զորամիավորումների սպաների հետ՝ լիբանանյան աջերի որոշ ղեկավարների հովանավորյալներն իրականացնում էին լայնածավալ մաքսանենգություն: Լիբանանից դուրս էին քերվում մեծաքանակ զոդացված ապրանքներ և դրանք իրացվում էին Սիրիայում: Վերջիններս քաջալերում էին նաև Բեքաայի հովտում օփիումի աճեցումն ու կազմակերպում էին հերոինի առևտուրը³³:

Ամբողջությամբ լիբանանյան ուժերի վերահսկողության տակ էր գտնվում Ջունիյի մավահանգիստը, որ դարձել էր երկրի վարչական մայրաքաղաքն ու առևտրային կենտրոնը:

Պատերազմի ավարտից հետո Լիբանանում օրենքի ուժի հաստատումը դարձել էր անհնարաձեռն գործ: 1990թ. օգոստոսի 21-ին Լիբանանի խորհրդարանն ընդունեց որոշում, որի համաձայն երկրի սահմանադրությունը պետք է համապատասխանեցվեր Տաիֆի համաձայնագրի դրույթներին: 1991թ. մարտին բոլոր զինված խմբավորումները, բացառությամբ «Հիզբալլահի», որ շարունակում էր իր զինված պայքարն Իսրայելի դեմ երկրի հարավում «ամվտանգության գոտում», զինաթափվեցին: Հուլիսին վերականգնված և վերազինված լիբանանյան բանակն իր վերահսկողությունը հաստատեց Լիբանանի ողջ տարածքի նկատմամբ, բացառությամբ «ամվտանգության գոտուց», որ դեռևս գտնվում էր իսրայելական վերահսկողության ներքո: Լիբանանյան իսկամարտության մեջ ներգրավված բոլոր ուժերը, այդ թվում նաև աջերը, զրկվեցին իրենց ոչ օրինական եկամտի աղբյուրներից:

Քաղաքացիական պատերազմի ավարտից հետո լիբանանյան ուժերը փոխակերպվեցին քաղաքական կուսակցության, որ պահպանվեց մինչև 1994թ. մայիս, երբ Ջոնիյում մարտիական եկեղեցում պայթյուն կազմակերպելու, ինչպես նաև մինչ այդ՝ 1990թ. հոկտեմբերին Դեմի Շամունի սպանությունը կազմակերպելու մեղադրանքով քանտարկվեց այդ ուժերի ղեկավար Սամիր Ջաճան²⁴: 1995թ. նա դատապարտվեց մահվան, որն ավելի ուշ փոխարինվեց ցմահ քանտարկության²⁵:

1992թ. ամռանը, շուրջ 20 տարի ընդմիջումից հետո, երկրում անցկացվեցին խորհրդարանական ընտրություններ: Միջինական վերահսկողության տակ ընթացող այդ ընտրությունները բոլորտեցին լիբանանյան ուժերն ու նրանց ընտրազանգվածի շուրջ 80%-ը²⁶: Ընտրությունների արդյունքում ընտրվեց 128 պատգամավոր: Ավելացված խորհրդարանական տեղերը զբաղեցրեցին հիմնականում շիաները²⁷:

Մինչ այդ, 1991թ. մայիսի 22-ին, մախսազահներ Իլիաս Հրատին և Հաֆեզ ալ-Ասադը ստորագրեցին լիբանանա-սիրիական եղբայրության և համագործակցության համաձայնագիրը, որ պարտավորեցնում էր երկու հարևաններին համակարգել իրենց արտաքին, պաշտպանության և տնտեսական քաղաքականությունները²⁸: Այս համաձայնագիրը մեկ ամսամ ևս ամրապնդեց այն հատուկ թմուլթի հարաբերությունները, որ առկա էին երկու երկրների միջև:

1991թ. վարվող պաշտոնական քաղաքականության համաձայն՝ զինված խմբավորումների մինչև 25 տարիկան բոլոր մարտիկները համարվեցին կանոնավոր բանակի կազմը: Կառավարությունը լիբանանյան ուժերի 6.500 մարտիկների ևս ներգրավեց լիբանանյան բանակի շարքերում²⁹:

Փաստենք, որ 1980-ականների վերջին և 1990-ականների սկզբին լիբանանյան աջերի ճակատում մեմիշխանության համար պայքարն ու հակաարյունների սրումը համգեցրին ճակատի վերջնական սրտակտ-

մանր: Այս գործընթացում զգալի դեր խաղաց մահ Տաիֆի նստածայ-
նագրի ստորագրումն ու նրա դրույթների նկատմամբ լիբանանյան ուժե-
րի ազդեցիկ ղեկավարներից մեկի՝ Միշել Աունի բազասական դիպրոտ-
չությունը: Վերջինս Տաիֆի համաձայնագրի ստորագրման նկատմամբ ու-
նեցած առաքելությունները փորձեց հնարավորինս օգտագործել ի
նչապատ «Լիբանանյան ճակատում» և, ընդհանրապես, երկրում սեփա-
կան իշխանության հաստատմանը՝ իր պայքարին, որպես համախմբող
գործում, հաղորդելով հսկայաիրական քնույր: Սակայն Աունի «պատե-
րագրը» ավարտվեց պարտությամբ, որի այլույունքը եղավ «Լիբանան-
յան ճակատում» բևուստման գործընթացի էլ ավելի խորացումը:

LILIT HARUTYUNYAN

ON THE DEEPENING OF CONTRADICTIONS IN "LEBANESE RIGHT FORCES FRONT" IN THE LATE 1980'S AND IN THE EARLY 1990'S

In the late 1980's and in the early 1990's the struggle for the hegemony and the deepening of contradictions between different right forces inside the "Lebanese Front" (headed by Samir Geagea) led to the "Lebanese Front's" disunification.

In this process the sensible role played also the subscription of Taif Agreement (signed in September 22, 1989), as well as General Michel Aoun's (one of the influential leaders of the "Lebanese Right Forces Front") negative attitude towards Taif's theses. Michel Aoun optimally tried to use his objections concerning Taif Agreement in favour of the confirmation of his own rule not only in "Lebanese Front", but also in whole Lebanon. In his struggle as a unification factor General Aoun used anti-Syrian slogans.

In 1990 Michel Aoun failed his "War of liberation against Syria". The result was the deepening of polarization process in "Lebanese Right Forces Front" and its final division.

ՕԱՆՈՅԱԳՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1. Լիբանանյան աջ ուժերի հիմնական կոթիվը կազմում էին «Լիբանանյան փառյանգներ» («Ճարսափ») և «Ազգային լիբերալ» («Շամունականներ») կուսակցությունները, որոնց անդամները մեծամասամբ մարտնչել էին: 1976թ. հունվարին աջերը միավորվեցին «Լիբանանյան ճակատում»:
2. Լիբանանյան ձախ ուժերում համախմբված էին «Առաջադեմական սոցիալիստական կուսակցությունը», «Կոմունիստական կուսակցությունը», «Կոմունիստական գործունեության կուսակցությունը», «Լիբանանյան մասերականները», «Արաբական վերածննդի Ռասա կուսակցության» լիբանանյան մասնաճյուղը և այլն, որոնք դեռևս 1969թ. միավորվել էին «Ազգային շարժման» մեջ:
3. Elizabeth Picard, Lebanon. A Shattered Country: Myths and Realities of the Wars in Lebanon, New York, London, 1993, p. 155.

4. Raymond G. Helmick "Internal Lebanese Politics: The Lebanese Front and Forces", in Halim Barakat ed. *Towards a Visible Lebanon*, London, Groom Helm & Washington, Center for Contemporary Arab Studies, 1988, pp. 310-312.
5. Սամիր Ձաթան իրանմանյան աջ ուժերի զինված խնդրամանրի հրամանատարությունն առաջին անգամ տեսնենք 1985թ. մարտին:
6. *Nationalism & Ethnic Politics*, Vol. 8, No. 2, Summer, 2002, p. 36.
7. Walid Phares, *Lebanese Christian Nationalism: The Rise and Fall of an Ethnic Resistance*, Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1995, p. 221.
8. Elizabeth Picard, նշվ. աշխ., էջ 138:
9. Hani Faris, "The Failure of Peacemaking in Lebanon: 1975-1989", in D. Collings ed. *Peace for Lebanon? From War to Reconstruction*, Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers, 1994, pp. 18-30.
10. Raymond G. Helmick, նշվ. աշխ., էջ 320:
11. Fuad Fran al-Bustani, *De l' Erreur du Grand Liban*, Lebanon, Kislik University Press, 1988, p. 115.
12. Walid Phares, նշվ. աշխ., էջ 130:
13. Tracy Chamoun, *Au Nom du Père*, Paris, 1992, p. 135.
14. Waddah Charwa, "Deux Ans de Réunification Nationale: Une Libanisation Gigogne", *Cahiers de la Méditerranée*, No. 44, June, 1992, p. 168.
15. Dilip Hiro, *The Essential Middle East: A Comprehensive Guide*, New York, 2002, p. 300.
16. Elizabeth Picard, նշվ. աշխ., էջ 138-139:
17. Rigina Sneider-Parri, *Guerres Maronites 1975-1990*, Paris, 1995, pp. 181-182.
18. Georges Corm, "Hégémonie Milicienne et Problème du Rétablissement de l'Etat", in *Liban: Les Guerres de l'Europe et de l'Orient, 1840-1992*, Paris, 1992, pp. 225-230.
19. Dilip Hiro, նշվ. աշխ., էջ 300:
20. A. R. Norton, "Lebanon after Taif: Is the Civil War Over?", *The Middle East Journal*, Vol. 3. No. 54, 1991.
21. Նույն տեղում:
22. 1986թ. ոչ պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ շիաները կազմում են Լիբանանի քնակչության 31-ից 39%-ը:
23. *The Text of the Document of National Reconciliation մանրամասն տե՛ս J. Maïla, "The Document of National Reconciliation: A Commentary", Prospects for Lebanon*, No. 4, Oxford, Center for Lebanese Studies, 1992.
24. 1992թ. Լիբանանում տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններում պատգամավորների թիվն արդեն խազվել էր 128-ի:
25. Elizabeth Picard, նշվ. աշխ., էջ 160:
26. Rigina Sneider-Parri, նշվ. աշխ., էջ 182:
27. Elizabeth Picard, նշվ. աշխ., էջ 161:
28. Dilip Hiro, նշվ. աշխ., էջ 306:
29. Մլխել Աունի վերադարձը Լիբանան հնարավոր եղավ միայն 2005թ. մայիսի 7-ին՝ ուլյն թվականի փետրվարի 14-ին Ռաֆիկ Հարիրիի սպանությանը հետևած զարգացումների արդյունքում երկրից սիրիական զորքերի ամբողջությամբ դուրս բերումից հետո:

30. 1975-1990թթ. Լիբանանում քրեաբող քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում զոհերի քիվը կազմում է 150.000: Տե՛ս Dilip Hiro, նշվ. աշխ., էջ 300:
31. Hussein Syrieh, "The Triumph or Compromise: The Decline of Political Maronitism in Lebanon after the Civil War", Civil Wars, Vol. 1, No. 41, 1998, p. 61.
32. Elizabeth Picard, նշվ. աշխ., էջ 143:
33. Նույն տեղում:
34. Dilip Hiro, նշվ. աշխ., էջ 301:
35. 2005թ. հուլիսի 18-ին լիբանանյան խորհրդարանը ժայների մեծամասնությանը քվեարկեց Սամիր Ջաբալին մերում շնորհելու օգտին, և վերջինս ազատ արձակվեց շուրջ տասն տարվա ազատազրկումից հետո:
36. Dilip Hiro, նշվ. աշխ., էջ 306:
37. 1992թ. խորհրդարանում ընտրվեցին 64 քրիստոնյա՝ 34 մարոնի, 14 հույն ուղղափառ, 8 հույն կաթոլիկ, 6 հայ, 2 այլ քրիստոնեական համայնքների ներկայացուցիչ և 64 իսլամադավան՝ 27 սուննի, 27 շիա, 8 դրուզ, 2 աբադի: Մամբրամասն տե՛ս F. al-Khazen & P. Salem eds., *al-Intikhat al-ula fi Lubnan ma ba'd al-harb* (արաբերեն՝ «Պատերազմից հետո առաջին ընտրությունների Լիբանանում»), Beirut, Dar al-Nahar, 1993.
38. The Text of Lebanese-Syrian Treaty of Brotherhood, Cooperation and Coordination տե՛ս Dilip Hiro, նշվ. աշխ., էջ 303:
39. Նույն տեղում, էջ 301:

ԿԱՐՆ ԿԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՊԱՂԵՍՏԻՆՅԱՆ ՀԻՄՆԱՆԻՆԴՐԻ ՋՐԱՅԻՆ ԱՍՊԵԿՏԸ

Արաբ-իսրայելական հակամարտության հիմքում ընկած պաղեստինաիսրայելական հակամարտության ամենակնճոռ խնդիրներից մեկը ջրի հարցն է: Ի տարբերություն Իսրայելի՝ արաբ մյուս հարևանների հետ ունեցած հարաբերությունների, պաղեստինաիսրայելական հարաբերությունները չեն կրում միջպետական բնույթ: Այս հանգամանքով քելադրված՝ երկու հարևան ժողովուրդների միջև մեծ ամիսամայախություն գոյություն ունի առկա ջրային պաշարներից օգտվելու հարցում: Իսրայելը, ընդհուպ մինչև 1993 թվականը, ջրի, ինչպես նաև այլ հարցերը վճռում էր քաջատապես ուժի դիրքից՝ առանց հաշվի առնելու պաղեստինցիների պահանջներն ու իրավունքները:

Տեղագրական առումով Իսրայելն ու Պաղեստինը (Հորդանան գետի արևմտյան ափը և Ղազայի հատվածը) բաժանված են երեք գետիների՝ Մուսինյա հարթավայր, որը ծովի մակերևույթից ունի առավելագույնը 200 մ բարձրություն և ձգվում է Իսրայելի հյուսիս-արևմուտքից մինչև Ղազայի հատվածը, Կրասսարային վեռնաշերտ՝ մինչև 1000 մ բարձրությամբ, որի մեծ մասն ընկած է Արևմտյան ափի տարածքում, Հորդանան գետի հովիտ, որն արևմուտքում Իսրայելի, իսկ արևելքում Արևմտյան ափի տարածքում է ընկած և ծովի մակերևույթից ունի մինչև 400 մ ցածրություն:

Չնայած Արևմտյան ափ անվանումը վերաբերում է հինգ Հորդանան գետից արևմուտք ընկած պաղեստինյան տարածքներին, սակայն ներկայումս պաղեստինցիները զբղված են Հորդանան գետի ջրերից օգտվելու հմարավորությունից: Պաղեստինաիսրայելական ջրային վեճը կենտրոնացած է Արևմտյան ափի և Ղազայի հատվածի ստորգետնյա ջրահոսքերի վրա, որոնք քաղցրահամ ջրի հիմնական աղբյուրն են պաղեստինցի բնակչության համար: Արևմտյան ափի ստորգետնյա ջրապարունակ շերտերի համակարգը կամ Լևոնային ջրակիր շերտը (Mountain Aquifer) բաղկացած է երեք ավազաններից, որոնք ունեն հետևյալ ծավալները՝ Արևմտյան ավազան՝ 362 մլն մ³, Հյուսիսարևելյան ավազան՝ 145 մլն մ³, Արևելյան ավազան՝ 172 մլն մ³: Արևմտյան և Հյուսիսարևելյան ավազաններն ունեն երկուական ջրապարունակ շերտ,

խակ Արևելյան ավազանը՝ վեց: Ջրակիր այս շերտերը տարբերվում են քի խոշորությամբ և քի՝ պարտամակող ջրի որակով և, սրպես կանոն, կապված են միմյանց հետ ստորգետնյա երակներով: Լեռնային ջրակիր շերտի 83 տոկոսն ընկած է Արևմտյան ափի տարածքում²: Պաղեստինահայրաշխակամ ջրային մյուս վեճն էլ կենտրոնացած է այսպես կոչված Առաինյա ջրակիր շերտի վրա, որն ունի մոտավորապես 2200 կմ² մակերես և ընկած է Իսրայելի ու Ղազախի տարածքներում Միջերկրական ծովի օֆիազծի երկայնքով: Առաինյա ջրակիր շերտն ունի 250 մմ մ³ ծավալ, Ղազախի հատվածում՝ 55-65 մմ մ³: Հաճախ այս ջրերի վերգետնյա լափից ավելի շահագործումը հանգեցնում է որոշ ջրահոսքերի՝ ընդհանուր ստորգետնյա ջրային համակարգից անջատվելուն: Ավելի կոնկրետ, երբ մի ջրերից շատ ջուր է օգտագործվում, դա ազդում է մյուս ջրերների ջրի քանակի նվազմանը կամ չորամաղում:

20-րդ դարի առաջին կեսին Համաշխարհային սխեմատական կազմակերպությունը հավակնում էր ստեղծվելիք հրեական պետության կազմի մեջ ընդգրկել հարակից ջրային աղբյուրները: Հրեական գաղթը դեպի Պաղեստին խրախուսելու համար սխեմատները ձևոնարկեցին մի քանի ջրային ծրագրեր, որոնք միտված էին գաղթական հրեաներին ապահովելու նորմալ կենսապայմաններով և ստեղծելու տնտեսության զարգացման համար նպաստավոր պայմաններ: Սակայն անզիջացիմների կողմից հրեաների քնակեցումը Պաղեստինում առաջացրեց արաբների դժգոհությունը, ինչը դրսևորվեց 1930-ական թվականների ապստամբություններում: Չզուկով քուլացնել արաբների ապստամբական շարժումը՝ Մեծ Բրիտանիան հարկադրված էր սահմանափակելու հրեական ներգաղթը և սխեմատների գործունեությունը Պաղեստինում, ինչն առաջացրեց վերջիններին դժգոհությունը և վերակողմնորոշումը դեպի ԱՄՆ: 1939թ. քրիստոնական կառավարությունն ընդունեց Յոնիդեսի պլանը, որը նախատեսում էր Յարմուք գետի ջուրն ուղղել դեպի Թիբերիասի լիճ՝ Պաղեստինի հրեա և արաբ բնակչությանը ջրով ապահովելու համար: Միջխտմանը մերժեցին Յոնիդեսի մախսազիճը, որովհետև նրանց պատվերով 1938թ. ԱՄՆ-ի Հոդային պահպանման ծառայության ղեկավար Ռուբեր Բլեյ Լոտիդիլիցն արդեն մշակել էր մի նախագիծ, որն ազդարարում էր, որ շրջանի ջրային պաշարների օպտիմալ օգտագործման դեպքում Պաղեստինում հնարավոր կլինի 1.8 մլն հրեա և արաբ բնակչության կողմին քնակեցնել լրացուցիչ 4 մլն հրեաների³:

1948թ. արաբ-իսրայելական պատերազմն ամրապնդեց նորաստեղծ Իսրայել պետության դիրքը և, ընդհակառակը, վերահաստատեց պաղեստինցիների պետականագուրկ կարգավիճակը: Այդ պատերազմում Եզիպտոսը գրավեց Ղազախի հատվածը, իսկ 1950թ. Հորդանանը քանակցման ենթարկեց Հորդանան գետի Արևմտյան ափը: Պաղեստինցիների տարբեր հատվածները փատորեն հայտնվեցին տարբեր պե-

տուրյունների կազմում: Նրանց՝ պետականություն չունենալու հանգամանքն իր արտահայտությունը գտավ 1953-55 թվականների Ջոնսոնի քանակչությունների ժամանակ, երբ անտեսվեց ստորգետնյա ջրանոսքերի բաժանման շուրջ մոտեցումների մշակումը և հաշվի չառնվեց շրջանի ջրերի նկատմամբ պաղեստինցիների իրավունքը, քանի որ նրանք չէին դիտվում որպես առանձին պետական միավոր: 1964թ. սեպտեմբերի արարական երկրների գազաքառողուլից հետո, երբ որոշվեց Իսրայելի դեմ ջուրն օգտագործել որպես զենք, նորաստեղծ Պաղեստինի ազատագրության կազմակերպությունը հարձակում իրականացրեց Իսրայելի նորակառույց Ազգային ջրատարի վրա՝:

1967թ. պատերազմում Իսրայելը գրավեց ոչ միայն երբեմնի ենթամանդատային Պաղեստինի ամբողջ տարածքը, այլև Եգիպտոսին պատկանող Սինայի թերակղզին և Սիրիային պատկանող Գոլանի բարձունքները: Իսրայելը բացարձակ վերահսկողություն հաստատեց Արևմտյան ափի ու Ղազալի ջրային պաշարների նկատմամբ և սահմանափակեց պաղեստինցիների՝ ջրային աղբյուրներից օգտվելու հնարավորությունը: Թե՛լ Ավիվը պաղեստինցիներին արգելեց ոչ միայն նոր ջրհորներ փորելը, այլև նրանց համար առկա ջրհորների ջրի օգտագործման սահմանափակումներ մտցրեց: 1967-ից հետո Արևմտյան ափում հրեական քնակավայրերի հիմնումն ու գյուղատնտեսության զարգացումն սկսեց իրականացվել շրջանի ջրերի առկայության շնորհիվ՝ ի վնաս պաղեստինցի ջրօգտագործողների: Բռնազավթված Արևմտյան ափում զանգվածաբար հաստատվող հրեաներին տրվեցին բացարձակ առավելություններ նոր ջրհորներ փորելու և ջրի սակագնի հարցերում, մինչդեռ պաղեստինցիները ջրհորներ փորելու համար այդքան պետք է ստանային իսրայելական իշխանությունների թույլտվությունը: 1967-ից հետո նրանց տրվել է ընդամենը այդպիսի 23 թույլտվություն, ընդ որում չորացած ջրհորների փոխարեն նոր ջրհորներ փորելու, և այդ ջրհորներից միայն երեքն են օգտագործվել գյուղատնտեսական նպատակներով, որի հետևանքով պաղեստինյան գյուղատնտեսությունը 1990-ականներին շարունակում էր մնալ 1967թ. զարգացման մակարդակում: Բացի դրանից, թույլտվության դեպքում պաղեստինցիներն իրավունք ունեին փորելու մինչև 140 մ խորությամբ ջրհորներ, մինչդեռ իսրայելցիները փորում էին մինչև 400 մ խորությամբ ջրհորներ՝ ապահովելով ավելի օրակյալ և վարար ջրի ստացումը, ինչը հաճախ հանգեցնում էր պաղեստինյան ջրհորների ջրի նվազմանը կամ չորանալուն: Պաղեստինցիներին արգելվում էր նաև անտառներ տնկելը, որպեսզի ջրի «ավելորդ կորուստ» չլինի՝: Այս ամենն ուղեկցվում էր բռնազավթված տարածքներում հրեա քնակչության զանգվածային հաստատմամբ: Ինչ վերաբերում է ջրի սակագներին, ապա իսրայելցիները մեկ խորանալող մետր ջրի համար վճարում են 0.5 շեկել, իսկ պաղեստինցիները՝ 1.2 շեկել՝:

Արևմտյան ափում և Ղազաչի հատվածում մեկ պաղեստինցուն միջինը բաժին է քնկնում օրական 70 լիտր ջուր, իսկ մույն տաքածքներում հաստատված մեկ երես նորարմակին՝ 350 լիտր :

Պաղեստինցիները ջրի նկատմամբ իրենց իրավունքը ձևակերպում են հետևյալ կերպ.

1. Որպես Հորդանանի գետավազանի ժողովուրդ՝ պաղեստինցիներն ունեն Հորդանան գետի ջրերից օգտվելու քնական իրավունք: Նրանք վկայակոչում են 1955թ. Ջննսթոնի ծրագիրը, որը մախսատեսում էր Արևմտյան Ղարի ջրատարով Հորդանան գետից տարեկան 150 մլն մ³ ջուր մղել Արևմտյան ափ, որը չիրականացավ:
2. Պաղեստինցի ժողովրդի օրինական իրավունքն է իսրայելական բռնազավթման հետևանքով իրենց ջրերի կորստի համար ստանալ ամբողջական փոխհատուցում:
3. Որպես Հորդանանի գետավազանի ժողովուրդ՝ պաղեստինցիներն իրավունք ունեն սլահանջելու մասնաբաժին միլիոնաչափ լճի ջրից, ինչպես նաև վերականգնելու իրենց՝ լճում ձկնորսության իրավունքը:
4. Արևելյան ավազանն ամբողջապես գտնվում է Արևմտյան ափի ընդերքում, ուստի այն բաժանելի ջրային պաշար չէ:
5. Արևմտյան և Հյուսիսարևելյան ավազաններում պետք է սահմանվեն ջրից օգտվելու հավասար իրավունքներ, քանի որ դրանք սկիզբ են առնում Արևմտյան ափի տարածքից:

Ըստ պաղեստինցիների՝ ջրօգտագործման մերկայիս մասնաբաժինները հաստատվել են ոչ թե քանակությամբ, այլ ուժով, և դրանք պետք է վերահաստատվեն միջազգային իրավունքի հիման վրա: Պաղեստինցիները մեղադրում են Իսրայելին միջազգային մարդասիրական իրավունքի խախտման մեջ՝ վկայակոչելով մասնավորապես Պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական քնակչության պաշտպանության մասին 1949թ. Ժնևյան կոնվենցիան, ըստ որի զբաղող տերությունը իրավունք չունի իր քաղաքացիական քնակչության որևէ մասին իր կողմից գրավյալ տարածք բռնազաղթեցնել կամ տեղափոխել և շահագործել գրավյալ տարածքի մասնավոր և հասարակական սեփականությունը, օրինակ՝ ինչպես ու քնական պաշարները, ինչպես նաև արտահանել գրավյալ տարածքի որևէ ռեսուրս: Պաղեստինցիները համարում են, որ Իսրայելի կողմից գրավյալ տարածքների պաղեստինցի քնակչության հաշվին ջրի օգտագործումը միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմների կոպիտ խախտում է:

Իսրայելն իր հիջթին նշում է, որ Արևմտյան ափի և Ղազաչի հատվածի վրա չեն տարածվում 1949թ. Ժնևյան կոնվենցիայի դրույթները, քանի որ ինքն այդ տարածքները ձեռք է բերել իրեն սպարտադրված պա-

տերազմի արդյունքում՝ այդ տարածքները երկու տասնամյակ ստաջ զավթած Եգիպտոսից ու Հնդկաստանից, այսինքն՝ այդ տարածքները ձեռք է բերել ոչ օրինական տերերից, և առ այսօր դրանց (գրավյալ տարածքների) անունից որևէ մեկը չի ստորագրել ԺՆԵյան կոնվենցիաները¹⁰։ Իսրայելը պնդում է, որ 1967թ. գրավված Արևմտյան ափն ու Լազայի հատվածը ոչ թե բռնազավթման, այլ վերահսկողության տակ են, և միջազգային իրավունքի նորմերն ամբողջությամբ կիրառելի չեն այդ տարածքների նկատմամբ¹¹։ Ըստ Թե-Ավիվի՝ հրեաների քնակեցումը այդ տարածքներում միջազգային իրավունքի խախտում չէ, քանի որ մարդկանց չի արգելվում բնակություն հաստատել իրենց նախնիկն կամ իրենց նախահայրերի քնակության վայրերում, «իսկ հրեաներն այդտեղ ապրել են վաղմջական ժամանակներից»¹²։ Պետք է նշել, որ ՄԱԷ-ի Անվտանգության խորհուրդը 1980թ. N465 բանաձևով հատուկ նշել է, որ 1949թ. ԺՆԵյան 4-րդ կոնվենցիան կիրառելի է Իսրայելի կողմից 1967-ից հետո բռնազավթված բոլոր արաբական տարածքների, ներառյալ՝ Արևելյան Երուսաղեմի նկատմամբ¹³։ Ջավթյալ տարածքների ջրի օգտագործման վերաբերյալ Թե-Ավիվն այն տեսակետն է ստաջ քաշում, որ ջուրն այնտեղից ոչ թե տեղափոխվում, այլ քնակամորեն հոսում է դեպի Իսրայել, և որ մինչև 1967-ն էլ ինքն այդ ջրերից օգտվել է¹⁴։ Իսկապես, հիդրո-երկրաբանական առումով Արևմտյան ափն ավելի բարձրադիր է, և այստեղի ստորգետնյա ջրերը հոսում են (թեև շատ դանդաղ) դեպի Իսրայել։ Ըստ որոշ տվյալների՝ Իսրայելը 1955-ից մինչև 1967-ը իր բուն տարածքից տարեկան շուրջ 270 մլն մ³ ջուր է մղել վեր Արևմտյան ափի ստորգետնյա ջրահոսքերից¹⁵։ Մինչև 1967-ը, Արևմտյան ափում գործող հոբոյանանյան օրենսդրությամբ պաղեստինցիները հեշտությամբ կարողանում էին ռոտզման համար ջրհորներ փորելու քույրավությամբ ստանալ¹⁶։ Գրավյալ պաղեստինյան տարածքներում Իսրայելն իր ջրային քաղաքականությունը կոչում է պաշտպանական՝ հիմնավորելով այն հանգամանքով, որ նրան ստորգետնյա ջրերի օգտագործման նկատմամբ չլինի վերահսկողություն, ապա ծովի աղաջրերը կատրոն են ներխուժել այդ ջրակիր շերտերը¹⁷։

1991թ. վերջին Մադրիդում սկսված մերձավորարևելյան խաղաղության գործընթացը ենթադրում էր, որ արաբ-իսրայելական համապարփակ կարազավորման հասնել հնարավոր չէ առանց առանցքային իսրայելապաղեստինյան հակամարտության լուծման, որը նախևառաջ կապված էր (է) անվտանգության և տարածքային խնդիրների լուծման հետ, իսկ տարածքային խնդիրն անմիջականորեն առնչվում է ջրային աղբյուրների գտնվելու աշխարհագրության հետ։ Բանակցությունների ընթացքում 1992թ. ստեղծվեցին մի քանի քաղաքական աշխատանքային խմբեր, որոնցից մեկն էլ Ջրային ռեսուրսների քաղաքական աշխատանքային համձնախումբն էր (Multilateral Working Group on Water

Resources): Իսրայելապաղեստինյան շփումներում ջրի շուրջ հիմնական խնդիրը կենտրոնացավ Արևմտյան ափի և Ղազայի ծառվածի ստորգետնյա աղբյուրների վրա, որոնք արահուժում են Իսրայելի քաղցրահամ ջրի առաջաքիչ շուրջ 40 տոկոսը: Իսրայելապաղեստինյան շարժմակալան քանակցությունների աղբյուրը 1993թ. սեպտեմբերի 15-ին Վաշինգտոնում ստորագրված Ժամանակավոր ինքնավարության հաստատման մասին սկզբունքների հռչակագիրն էր (Օսլո I համաձայնագիր), որով, ի քիսս պաղեստինյան այլ ինքնավար մարմինների, առեղծվում էր Պաղեստինյան ջրային վարչություն (Palestinian Water Administration Authority)¹⁸: Սկզբունքների հռչակագրի 3-րդ հավելվածը վերնագրված է Համագործակցության և տնտեսական զարգացման ծրագրերի իսրայելապաղեստինյան արձանագրություն, որի 1-ին կետով Արևմտյան ափում և Ղազայի հատվածում ջրի հարցով համագործակցության համար երկու կողմերի փորձագետների կողմից ճշակվելու էր Ջրային զարգացման ծրագիր, որն ուսումնասիրելու էր երկու կողմերի շահերը ջրի նկատմամբ, ինչպես նաև ջրային պաշարների հավասար (equitable) օգտագործման հնարավորությունները¹⁹: 4-րդ հավելվածում խոսվում էր Մոռյալ ծովի շրջանի զարգացման համատեղ իսրայելապաղեստինա-նորդանանյան նախագծի, աղազրկման կայաններ կառուցելու, ինչպես նաև Միջերկրական ծովից (Ղազայի շրջանից) դեպի Մոռյալ ծով ջրատար կառուցելու մասին²⁰: Սկզբունքների հռչակագրի ամենակարևոր կետը, քերևա, Պաղեստինյան ժամանակավոր ինքնավարության հաստատումն էր, որի ենթամանրատությունը տարածվելու էր Արևմտյան ափի և Ղազայի հատվածի վրա: Ջրերի օգտագործման և զարգացման ծրագրերի վերաբերյալ պայմանավորվածությունները դիկլարատիվ բնույթի էին, քանզի ջրի քաժանման վերաբերյալ կոնկրետ քվեր և տեխնիկական մանրամասներ չէին նախատեսում: Այդուհանդերձ, Հռչակագիրն ամենախաղեսպ առաջընթաց էր մերձավորարևելյան խաղաղ կարգավորման ճանապարհին, որին հետևած շարունակական քանակությունները հանգեցրին Վաշինգտոնում 1995թ. սեպտեմբերի 28-ին Արևմտյան ափի և Ղազայի հատվածի մասին իսրայելապաղեստինյան ժամանակավոր համաձայնագրի ստորագրմանը (Օսլո II համաձայնագիր), որով Իսրայելը Արևմտյան ափում ճանաչում էր պաղեստինցիների իրավունքը ջրի նկատմամբ²¹: Համաձայնագրով պաղեստինցիները լրացուցիչ ջուր էին ստանալու Հեբրոնի, Բեթղեհեմի, Ումալլահի, Նաբլոսի շրջաններում, իսկ Ջենինի շրջանում տարեկան 1.4 մլն մ³ ծավալով ջրերը փոքրելու իրավունք, ինչպես նաև տարեկան 5 մլն մ³ ջուր Ղազայի հատվածում²²: Փաստաբարձով պաղեստինցիների համար ջրի հեռանկարային կարիքներն Արևմտյան ափում գնահատվում էին տարեկան 70-80 մլն մ³²³: Պայմանավորվածությունները կյանքի կոչելու նպատակով հաստատվում էր Համատեղ ջրային հանձնախումբ

(ՀԶՀ): Պաղեստինցիների համար ամենամեծ ձեռքբերումն այն էր, որ Ղազաչի հատվածում և Արևմտյան ափում մասնակիորեն ջրային պաշարների տնօրինությունն իսրայելցիներից անցնում էր իրենց, և իսրայելական գործերը դուրս էին բերվում պաղեստինյան քնակավայրերից: Պաղեստինաիսրայելական հարաբերություններում ամնախաղեպ էր մահ ջրային ռեսուրսների զարգացման համար միջազգային ֆինանսական կառույցների խոշորածավալ ներդրումները: 1995թ. հոկտեմբերին Փարիզում քսամիջև դռնը երկրներ և տաս ֆինանսական հաստատություններ որոշեցին Պաղեստինյան ինքնավարության տնտեսության վերականգնման և զարգացման համար հինգ տարվա ընթացքում շուրջ 2.5 միլիարդ դոլարի ներդրում կատարել²⁴: Չնայած արձանագրված առաջընթացին՝ իրականում հետագա տարիներին մեծ դժվարությամբ էին կյանքի կոչվում համաձայնագրով ջրի վերաբերյալ մախատեսված դրույթները: Դա մախառառաբ պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ ՀԶՀ-ն գործում էր միաձայնության (կոնսենսուս) սկզբունքով, ինչը իսրայելցիների համար գործնականում վետոյի իրավունք էր, քանի որ պաղեստինյան ջրային մախագծերն ու առաջարկությունները որպես կանոն մերժվում էին մրանց կողմից: Իհարկե, պաղեստինցիները նույնպես տեսականորեն ունեին այդ իրավունքը: Սակայն այն փաստը, որ ի տարբերություն պաղեստինյան քնակավայրերի՝ հրեական բոլոր քնակավայրերն ապահովված էին մշտական ջրով և ժամանակակից ջրային համակարգերով, ապա երկու կողմերի՝ ջրի պահանջարկի տարբերություններն ինքնօրոտինքյան քացասաբար էին անդրադառնում համատեղ ինստիտուտցիոնալ աշխատանքների վրա: Իսրայելցիները մեղադրում էին պաղեստինցիներին ապօրինի ջրհորներ փորելու, ինչպես մահ ջրային աղբյուրներն աղտոտելու մեջ, քանի որ, իսկապես, Արևմտյան ափում և Ղազաչի հատվածում պաղեստինյան քնակավայրերի 2/3-ը չունի կոյուղային համակարգ, և դրանց օգտագործված ջրերը ներխուժում են ստորգետնյա ջրակիր շերտեր՝ լուրջ քննարահպանական և սանիտարական սպառնալիք ստեղծելով ջրային այդ համակարգից բոլոր օգտվողների համար:

Ջրի հարցում համագործակցության շուրջ դժվարությունները քննադրվում էին մահ ափնի մեծ քաղաքական գործընթացներով: 1995թ. սեպտեմբերի 28-ի իսրայելապաղեստինյան ժամանակավոր համաձայնագիրը ստորագրելու համար Իսրայելի վարչապետ Իցիթակ Ռաբինը երկու ամիս չանցած վճարեց սեփական կյանքով: Նրան փոխարինած Շիմոն Պերեսի օրոք 1996թ. վետրվարի 13-ին Օսլոյում Պաղեստինի ինքնավարության և Հորդանանի հետ ստորագրվեց ջրի վերաբերյալ մեկ այլ փաստաթուղթ՝ Սկզբունքների հռչակագիր ջրի հետ կապված հարցերում և նոր ու լրացուցիչ ջրային պաշարների շուրջ համագործակցության համար²⁵: Այս համաձայնագիրը Իսրայելը չվավերացրեց, որով

հետև նույն քվակամի հունիսին այնտեղ իշխանության եկավ Բենյամին Լաքանյանի արժանատի Լիկոդ կուսակցությունը, ով իր ընտրաբաշխման սկզբից էր Օսրոյի համաձայնագրերի քննադատությամբ: Լաքանյանի առաջին քայլերից մեկը հրեական քնակավայրերի ընդլայնումն էր Արևելյան Երուսաղեմի արարական քաղաքում, որը 1967-ից ի վեր ամենաարյունալի պաղեստինախորհրդակցական քախմունքը հարուցեց: Այս պայմաններում ընդհանրապես հարցականի տակ էր դրվում Օսրոյի համաձայնագրերի իրականացումը: 1997թ. մայիսին Իսրայելի ենթակառուցվածքների նախարար Արիել Շարոնը հայտարարեց, որ պաղեստինցիներն Արևմտյան ափում «կոյուդային ինքիֆաղա» են իրականացնում իրենց դեմ՝ կոյուդային ջրերը դիտավորյալ ուղղելով դեպի հրեական քնակավայրեր, քեև, ըստ նրա, պաղեստինցիներն ունենին մաքրման կայաններ²⁶ 27: 1998թ. մայիսին Վաշինգտոնի Մերձավոր Արևելքի ինստիտուտում խոսելով պաղեստինյան պետության ստեղծման հետևանքների մասին՝ Լաքանյանի հայտարարեց, որ դա վտանգավոր կլինի Իսրայելի համար, որովհետև «իրենց» ջրերի 40 տոկոսը գտնվում է այն հողերի տակ, որտեղ պաղեստինցիները կհռչակեն պետություն²⁸: Պետք է նշել, որ չնայած Լաքանյանի պերճախոսությանը, շարունակվող արյունահեղություններն ու ներքին ընդդիմության ուժեղացումը նրան ստիպեցին Օսրո I համաձայնագրի 5-ամյա ժամկետը լրանալու կասակցությամբ Վաշինգտոնում 1998թ. հոկտեմբերին Պաղեստինյան ինքնավարության հետ ստորագրելու հուշագիր²⁹:

1999թ. հունիսին Իսրայելի վարչապետ դարձավ հաշտության կողմնակից Էհուդ Բարաքը, որը Պաղեստինի առաջնորդ Յասեր Արաֆաթի հետ ստորագրեց Շարո Աշ-շեյխի հուշագիրը՝ Արևմտյան ափում Պաղեստինյան ինքնավարությանը հանձնելով լրացուցիչ հողեր³⁰: Սակայն 2000թ. սեպտեմբերին սկսվեց պաղեստինյան երկրորդ ինքիֆաղան, և բռնությունների ալիքը նոր քափ ստացավ: 2001թ. մարտին Իսրայելում իշխանության եկավ Արիել Շարոնի կառավարությունը, որը շարունակեց ուժի դիրքից խոսելու քաղաքականությունը՝ իսրայելական զինված ուժերը մտցնելով Արևմտյան ափի և Ղազախի տարածքի պաղեստինյան քնակավայրեր: 2002թ. փետրվարին Արևմտյան ափի տարածքում Շարոնը ձեռնարկեց անջատիչ պատի կառուցումը, ինչն էլ ավելի քարդացրեց հակամարտության կարգավորումը: Նրա այդ քայլը դատապարտվեց նաև Հաագայի միջազգային դատարանի կողմից: Հակամարտ միջազգային հանդուրյան ճնշման տակ էր, որ 2002թ. հուլիսին Շարոնը հայտարարեց Ղազախի հատվածից իսրայելական ուժերի դուրսբերման մասին՝ նշելով, որ Իսրայելը շարունակելու է տնօրինել ջրի, կոյուդա և մի շարք այլ ոլորտներ³¹: Քաղաքական այս քայլը պայմաններում, քնակամարտ, ջրի խնդրում ձեռք բերված համատեղ աշխատանքի փորձը ի յից էր դառնում: Թեև Ջրային ռեսուրսների բազմա-

կողմ աշխատանքային խմբի շրջանակներում պաղեստինահարայելական շփոթմանը շարունակվեցին, իսկ 2002թ. հոկտեմբերի 20-ին ջրային հրատուսպ խնդիրները լուծելու օրակարգ հաստատվեց³², սակայն Շաբունի կոչոտ քաղականությունը և պաղեստինցիների պարբերական անաբեշկական գործողություններն Իսրայելի դեմ բույլ չուվեցին համագործակցությունը զարգացնել:

ԱՄԿ-ի Անվտանգության խորհրդի՝ պաղեստինահարայելական հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ ընդունած մի շարք քանաձևեր, այդ թվում այսպես կոչված Վանապարհային ուղեցույց³³, որով մինչև 2005 թվականը պետք է հաստատվեր Պաղեստինյան պետության կարգավիճակը, առ այսօր առաջընթաց չեն արձանագրել: 2004թ. նոյեմբերին Պաղեստինի երկարամյա առաջնորդ Յասիր Արաֆատի մահով կարծես խնդրի կարգավորման նոր հեռանկար բացվեց, սակայն Համաս կուսակցության հաղթանակը Պաղեստինի խորհրդարանական ընտրություններում 2006թ. փետրվարին կրկին փակուղային իրավիճակ ստեղծեց խաղաղ կարգավորման գործընթացը վերակեսելու, այդ թվում ջրի բաժանման շուրջ համաձայնության գալու առումով:

Այսպիսով, ջրի խնդիրը մշտապես որոշակիորեն պայմանավորել է իսրայելապաղեստինյան հարաբերությունները՝ լինելով այդ հարաբերությունների կարևորագույն ազդակներից մեկը: Պաղեստինի մշտական կարգավիճակի շուրջ ցանկացած համաձայնություն անպայմանորեն կենթադրի ջրի հարցի երկարատև լուծում: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Պաղեստինյան խնդրի լուծումը ենթադրում է նաև շուրջ երկու միլիոն պաղեստինցի փախստականների վերադարձը հայրենի օջախներ, ապա մշտնապես է, որ Արևմտյան ափում և Լազայում առկա ջրային պաշարները հազվա քի կարողանան բավարարել կտրուկ ավելացած բնակչության պահանջները: Ինչ վերաբերում է Հորդանան գետի ջրերից օգտվելուն, ապա պաղեստինցիները միանգամայն արդարացիորեն կարող են հավակնել նաև դրան, ինչը կարող է հարցականի տակ դնել նաև Հորդանանահարայելական համաձայնագրի ջրի վերաբերյալ դրույթները: Այսպիսիով, ջրի գործունը շարունակում է մնալ պաղեստինյան հիմնախնդրի լուծման բանալիներից մեկը:

KAREN HARUTYUNYAN

THE WATER DIMENSION OF THE PALESTINIAN PROBLEM

As one of the core issues of Arab-Israeli conflict, the water factor largely conditions relations between Palestinians and Israelis. The article discusses the importance of the Jordan River waters and the West Bank and Gaza Strip aquifers in the context of the Palestinian problem. It elucidates early Zionist water projects in Palestine, examines the hydropolitical consequences of 1948 and 1967 Arab-Israeli

wars, as well as 1953-55 US failed mediation to alleviate the Jordan basin water shortage through cooperation between Arabs and Israelis, considers Palestinian and Israeli positions on sharing common waters, reviews the Israeli use of the Palestinian occupied territories' waters from the point of International Humanitarian Law, particularly 1949 Geneva Conventions. The Palestinian-Israeli water dilemma is also considered in the light of the 1991 Madrid Conference triggered Middle East Peace Process and the Oslo agreements. The paper analyses perspectives and obstacles of water sharing between Palestinians and Israelis, focusing on the water factor's critical role on the way to the establishment of the Palestinian statehood.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Assessment of Legal Aspects of the Management of Shared Water Resources in the Economic and Social Commission for Western Asia (ESCWA) Region, United Nations, New York, 2002, pp. 84-85
www.escwa.org.lb/information/publications/division/docs/enr-01-3.pdf
2. Նույն տեղում, էջ 84-85:
3. Lowdermilk W.C., *Palestine, Land of Promise*, Harper and Brosers, New York, 1944, p. 101.
4. Allison Berland, "The Water Component of the Peace Process between the Israelis and the Palestinians," Fletcher School of Law and Diplomacy, May 2000, www.transboundarywaters.orst.edu/publications/related_research/berland/berland_toc.html.
5. Stephan Libiszewsky, *Water Disputes in the Jordan Basin Region*, www.fsk.ethz.ch/enecop/13/en13.htm.
6. Նույն տեղում:
7. Stephan Libiszewsky, op. cit., www.fsk.ethz.ch/enecop/13/en13.htm.
8. "Economic and Social Repercussions of the Israeli Occupation on the Living Conditions of the Palestinian Territory," General Assembly Economic and Social Council 59-th Session's Record, New York, June 2004, p. 8.
9. 1949թ. Ժնևի կոնվենցիաները և դրանց լրացուցիչ արձանագրությունները, Կաթմիր խաչի միջազգային կոմիտեի հրատարակություն, Երևան, 1999թ., էջ 234:
10. "Israeli Settlements and International Law," Government of Israel Policy Guidelines, May 2001, www.mfa.gov.il.
11. Նույն տեղում:
12. Նույն տեղում:
13. United Nations Security Council Resolution No 465, 1.03.1980, <http://daccessdds.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/399/58/IMG/NR039958.pdf?OpenElement>.
14. Stephan Libiszewsky, op. cit., www.fsk.ethz.ch/enecop/13/en13.htm.
15. Aaron T. Wolf, *Hydropolitics Along the Jordan River*, Chapter "Israel, the West Bank and Gaza," UN University Press, Tokyo - New York - Paris, 1995
www.unu.edu/utupress/

16. Aaron T. Wolf, op. cit.
17. The West Bank and Gaza: Israel's Options for Peace, Jaffee Center for Strategic Studies, Tel Aviv University, Tel Aviv, 1989, p. 200.
18. Declaration of Principles on Interim Self-government Arrangements, September 13, 1993, Article VII, www.mfa.gov.il/MFA/Peace+Process/Guide+to+the+Peace+Process/Declaration+of+Principles.htm.
19. Declaration of Principles, Annex 3, Protocol on Israeli-Palestinian Cooperation in Economic and Development Programs.
20. Declaration of Principles, Annex 4, Protocol on Israeli-Palestinian Cooperation Concerning Regional Development Programs.
21. Israeli-Palestinian Interim Agreement on the West Bank and Gaza Strip, September 28, 1995, Annex 3: Protocol Concerning Civil Affairs, Appendix 1, Article 40: Water and Sewage www.mfa.gov.il.
22. Կոյն տեղում:
23. Կոյն տեղում:
24. Alwin R. Rowley, "The Water Accords of Oslo II: Averting a Looming Disaster," *Middle East Policy*, Vol. VII, No 1, 1999, p. 119.
25. Declaration of Principles for Cooperation on Water-related Matters and New and Additional Water Resources, Oslo, February 13, 1996 www.mfa.gov.il.
26. "Palestinian Authority Intentionally Polluting Water," *Jerusalem Post*, 26.05.1997.
27. Օրինակ, Գերմանական GTZ կազմակերպությունն Արևմտյան ափում հրեական և պաղեստինյան բնակավայրերի կոյուղային համակարգերը զարգացնելու համար ստացարկեց իր օգնությունը, որը պաղեստինցիների կողմից մերժվեց զուտ քաղաքական նպատակներով, քանի որ նրանք չէին ցանկանում ճանաչել հրեական բնակավայրերի գոյությունը 1949թ. զինադադարի գծից մերս:
28. An Address by the Israeli Prime Minister Binyamin Netanyahu to Washington Institute for Near East Policy, May 14, 1998 www.washingtoninstitute.org.
29. The Wye River Memorandum, Signed in Washington D.C., 23.10.1998 www.mfa.gov.il.
30. The Sharm el-Sheikh Memorandum on Implementation Timeline of Outstanding Commitments of Agreements Signed and the Resumption of Permanent Status Negotiations, September 4, 1999 www.jewishvirtuallibrary.org.
31. The Disengagement Plan, February 23, 2004 <http://electronicintifada.net/bytopic/historicaldocuments/342.shtml>.
32. The Multilateral Negotiations: Water Resources Working Group, Meeting of October 20, 2002 www.mfa.gov.il.
33. UNSCR 1515, 19 November 2003, <http://daccessdds.un.org/doc/UNDOC/GEN/N03/621/85/PDF/N0362185.pdf>.

АНУШ ОГАНЕСЯН

СТАНОВЛЕНИЕ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ВЫРАБОТКА "НОВОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ" (1920-1930-ые гг. XX в.)

1920-1930-ые годы явились важным этапом в истории Турции. Именно в 1920-30-ые годы проводились важные преобразования, оказавшие значительное влияние на дальнейшее развитие страны. Без их изучения невозможно правильное понимание внутреннего положения Турции в последующие годы. Преобразования коснулись всех областей жизни Турции, включая науку и культуру. В области исторической науки этот период ознаменовался выработкой т.н. новой исторической концепции, которая в течение нескольких десятилетий являлась руководящей для турецких историков, да и сегодня содержится в "арсенале" многих турецких исследователей.

Вопрос о разработке "новой исторической концепции" не был предметом специального исследования в отечественной литературе. Вместе с тем в работах ряда советских и армянских востоковедов можно найти много ценных фактов и наблюдений по исследуемому вопросу¹. Много публикаций посвящено историческим исследованиям турецких ученых. Помимо рецензий на труды турецких ученых-историков или издания научной периодики важные наблюдения и выводы о состоянии и уровне исторической науки Турции содержат историографические обзоры в ряде монографий, а также статьи по отдельным проблемам турецкой историографии². Западные ученые также попутно касались данной проблемы³.

Задачей данной статьи является основываясь, в основном, на турецких источниках, рассмотреть причины и условия возникновения "новой исторической концепции" и ее отражение в первых трудах Турецкого исторического общества.

После завершения национальной войны 1918-1923 гг. и создания Турецкой Республики перед страной стояли задачи преобразований в области экономики, политического устройства, культуры.

В области духовной эти задачи заключались в выработке доктрины, которую турецкая национальная буржуазия использовала бы для философского, исторического обоснования своих прав на самостоятельное развитие. Идеологией нарождающейся турецкой буржуазии стал кемалистский национализм, нашедший отражение и в т.н. новой исторической концепции⁴.

Придя к власти, кемалисты формально объявили о своем отказе от политики и идеологии пантюркизма. Выступая с трибуны Великого национального собрания Турции в декабре 1921 г. Мустафа Кемаль Ататюрк заявил: "Господа! Каждый из наших сограждан, единоверцев и земляков мысленно может придерживаться любого большого идеала, он свободен и самостоятелен. Никто не может вмешиваться в его дела. Однако Великое национальное собрание Турции придерживается прочной и стабильной политики, а она направлена на обеспечение с его стороны жизни и независимости турок в пределах их определенных национальных границ. Великое национальное собрание Турции и его правительство, представляющее нацию, совершенно далеки от иллюзий, являются в своей политике весьма скромными и реалистичными ... Господа, корни действий и поступков, поставивших ныне эту нацию (турецкую — А.О.) перед эшафотом, кроются в иллюзиях и чувствах"⁵.

Кемалисты заменили термин "тюркчюлюк", значивший и туркизм (т.е. турецкий национализм), и тюркизм (т.е. пантюркизм) термином "миллиетчилик" (впоследствии "улусчулук"), что значит "национализм". Миллиетчилик был провозглашен одним из лозунгов Народно-республиканской партии и вошел в его программу⁶.

Однако ни кемалисты, ни лично Кемаль Ататюрк не были последовательны в осуждении пантюркизма. Ататюрк, например, впоследствии попустительствовал деятельности ряда лиц, в чьих статьях и книгах пропагандировалась эта реакционная идеология. Это говорит не только о неспособности и нежелании кемалистов вести последовательную борьбу против реакционных тенденций как в политике, так и в области общественной мысли страны, но и о генетической связи кема-

листского национализма с предшествовавшей идеологией пантюркизма. Кемалистский национализм нашел отражение в выдвинутой Ататюрком "новой исторической концепции", и, в частности в работе I турецкого исторического конгресса.

После крушения Османской империи перед кемалистами встал вопрос о создании единого национального государства (в границах, определенных Национальным пактом 28 января 1920г.)⁷. В связи с этим Ататюрк считал для себя важной "задачу уничтожить в сознании людей сохранившиеся идеи преданности империи или исламскому миру и заменить их идеей преданности отечеству"⁸.

Одним из орудий для достижения этой цели он выбрал историю. А созданное по его инициативе Турецкое историческое общество⁹ должно было стать посредником для проведения государственной политики в области идеологии и культуры: в его задачи входила координация всей исследовательской и пропагандистской работы в области истории. Перед турецкими учеными была поставлена националистическая по сути задача - доказать автохтонность анатолийских турок, и таким образом "научно" обосновать их право на территории Малой Азии. Это увлечение кемалистами историей не было случайным, а было продиктовано конкретной историко-политической обстановкой. Как известно, занявшие в 1919-1922гг. Западную Анатолию греки заявляли, что она должна принадлежать Греции, так как там в древние времена существовала греческая цивилизация. Итальянцы, также ссылаясь на времена, когда Анатолия входила в состав Великой Римской империи, заняли Южную Анатолию в 1919-1921 гг.¹⁰ Чтобы выбить почву из-под подобных заявлений, Ататюрк призвал турецких ученых искать предков современных турок среди древнейших обитателей на территории Турции.

Кроме того, кемалисты считали, что большинство исследований, посвященных истории турок, созданных европейскими учеными, носило необъективный характер. Вначале на турок смотрели как на "хару господню"¹¹; впоследствии, когда стало очевидным отставание Османской империи от Европы - с пренебрежением и презрением¹².

Ататюрк считал, что история должна стать духовным фронтом национальной борьбы. "Из-за вековых враждебных отношений между турками и европейцами, - писал он, - во

всемирной историографии относительно турок преобладали взгляды, являющиеся результатом неприязни и вражды. На турок смотрели как на второстепенный народ, во всех отношениях отсталый. На турок смотрели лишь как на воинов и разрушителей.

Кроме того, европейские государства, апеллируя к фактам истории, выдвигали идею о неправомочности турок занимать территории, на которых они живут вот уже несколько веков. Эти утверждения явились основанием для раздела Османской империи в конце первой мировой войны¹².

"Этот неприязненный взгляд на турок вызывал в душе Ататюрка глубокое возмущение", - пишет долгие годы руководивший турецким историческим обществом У.Игдемир¹⁴.

Уже из сказанного видно, что после победы революции у кемалистов имелись серьезные политические причины, по которым они обратились к изучению истории. Советский исследователь Ю.Тишанский, путешествовавший в 20-ые г. по Турции, пишет в своей книге воспоминаний: "Мустафа Кемаль проводит время за историко-лингвистическими изысканиями, создавая при помощи специальной комиссии, куда вовлечены почти все турецкие и некоторые европейские ученые, свою историческую теорию, назначение которой - доказать, что турки являются издревне культурным народом, давшим начало ряду позднейших культур, что они не варвары и азиаты ..."¹³.

К работе по исследованию материалов, связанных с пересмотром истории Турции, были привлечены все, кто занимался или мог заниматься историей. По материалам составлялись отчеты и предъявлялись Ататюрку. В результате этой деятельности появилась работа "Основные направления турецкой истории"¹⁴, подготовленная Ататюрком. В предисловии к ней говорилось: "Наши предки, создавшие огромное государство, являлись и создателями великих цивилизаций. Наш долг - исследовать, изучать их и рассказывать об этом турецкому народу и всему миру. Когда турецкие дети узнают о делах своих предков, они найдут в себе силы для свершения еще более важных дел"¹⁷.

Одна из отправных точек зрения этой работы заключалась в следующем: с древнейших времен из Средней Азии из-за засухи и по другим причинам экономического характера совершались великие переселения кочевников. Эти кочевые пле-

мена говорили на тюркских языках и принадлежали к брахикефальной альпийской расе. Они приносили передовую культуру в места своего переселения. Это положение легло в основу ставшей официальной "новой исторической концепции". Целый ряд работ турецких исследователей был посвящен ее "доказательству".

Для подготовки преподавателей в свете этой доктрины было решено организовать специальные курсы в июле 1932г. Они должны были называться "Курсы для преподавателей истории". Но впоследствии они получили название I Турецкого исторического конгресса, и протоколы их были опубликованы именно под этим названием¹⁸.

Этот конгресс был организован Министерством народного образования Турции. На нем присутствовали профессора истории Стамбульского университета, преподаватели лицеев, школ и других учебных заведений - всего 232 человек.

Основное внимание на конгрессе было уделено, и это понятно, этногенетическим проблемам, вопросу о происхождении турок. Турецкие ученые решили "доказать" извечность обитания турок в Анатолии, по крайней мере, со времен неолита. Этому, в частности был посвящен доклад Афет Инан "В доисторическое время и на заре истории"¹⁹. Она остановилась на следующих вопросах:

Возраст Земли. — Топография Средней Азии²⁰. — Распространение и расселение людей на земле. — Вопрос о расах. — Кто является автохтонным народом Средней Азии?²¹

В своем докладе Афет Инан замечает, что трудно было бы утверждать, что человечество возникло на земле где-то в одном месте. Но колыбель высокой культуры человечества могла быть и была только в одной точке земного шара — в Средней Азии. В ту далекую историческую эпоху, продолжает она, во всех уголках земного шара жили долихокефальные люди. А в Средней Азии образовалась другая раса, которая, собственно, и создала передовую неолитическую культуру. Прежде всего, именно они первыми освоили земледелие и животноводство и открыли человечеству эпоху металла. Они говорили на едином языке (тюркском). Из Средней Азии эта раса расселилась в разных направлениях, принося с собой высокую культуру. Она принесла высокую культуру в Иран, Ин-

дию, Малую Азию и Европу; одной из ветвей этой расы были хетты, заселявшие Анатолию, т.е. прототурки.

Западные ученые, рассуждает далее А.Инан, считают основоположниками европейской цивилизации арийские племена. Но даже в их самоназвании - арий или арья - прослеживается тюркское начало: ар - эр (мужчина, человек)²². В языках, которые называют арийскими, прежде всего надо искать не индийские или иранские, а тюркские корни. Надо лишь ждать разъяснений по этому поводу от наших турецких ученых, - заканчивает она.

На основе чего делались подобные заключения? Прежде всего, на "данных" антропологии. При содействии министерства здравоохранения, просвещения и обороны А.Инан в течение ряда лет проводила исследования более 64 тыс. чел., обобщив их в работе "Антропологическая характеристика народа Турции и турецкая история". Жители того или иного района обследовались без учета их национальной принадлежности, и сделано это было вполне сознательно. Автор пишет, что она желала показать расовое единство населения Турции²³. "Начиная с неолита (раскопки Кум-тепе) и до османов, скелеты в антропологическом аспекте обладают почти одинаковой характеристикой"²⁴. Таким образом, заключает А.Инан, "почти всегда завоеватели и покоряемые относятся к одному и тому же этносу"²⁵.

Как видим, выводы автора подтасованы под поставленные цели, и это обесценивает фактический материал, собранный ею.

Выступая с трибуны I конгресса турецких историков, тогдашний министр народного образования Эсад-бей заявил, что турецкий язык - это "праязык", основа всех других языков²⁶. Об этом говорил также выступавший на конгрессе Рыфат Самих в докладе "О связи турецкого языка с другими"²⁷.

Для доказательства "новой исторической концепции" турецкие ученые стали прибегать даже к таким отнюдь не научным методам, как простые фонетические уподобления. Например, слово "хати". "эти" (называть хеттов "эти" предложил сам Ататюрк), говорят они, является не чем иным, как турецким "ата" (праотец)²⁸.

Решид Галиб в своем докладе "Тюркская раса и общий взгляд на историю цивилизации" заявил: "Месопотамская цивилизация:

1. — не была местной
2. — ее создали пришельцы из Средней Азии,
3. — шумеры были туранцы, или же точнее — турки"²⁸.

Хасан Джемиль Чамбель в докладе "Общий взгляд на происхождение Эгейской цивилизации" говорил: "Хетты, шумеры, египетская и эгейская цивилизация — все они, как звенья одной цепи — тянутся из Аттая"²⁹.

А.Н.Толстой как-то сказал, что нет такого народа, который не искал бы в своей жизни утверждения национальной гордости. Турецкие политические деятели, а вслед за ними и турецкие ученые решили вызвать эту гордость у своего народа, приписав ему заслуги и достоинства других народов мира. Эсад-бей, например, заявил, что именно турки зажгли "первые факелы мировой культуры" и "спасли Европу от пещерной жизни"³¹. Это не просто громкие фразы, произнесенные из уст тогдашнего министра народного образования, они означали совершенно определенную политику в области просвещения — воспитание молодежи в духе крайнего национализма.

Главные положения "новой исторической концепции" легли в основу четырехтомного "Тарих"-а, предназначенного для преподавания истории в школах³².

В "Тарих"-е турецкие ученые идут еще дальше: таланту турок приписывается расцвет культуры в Древнем Китае³³, у скифов³⁴, в Индии³⁵, в Египте³⁶ и др. Для подобных утверждений они ссылаются на европейских авторов³⁷, которые иногда называют несемитические и неиндоевропейские народы и племена "туранскими", отнюдь не подразумевая под этим термином турок. Вот что пишет "Тарих" о происхождении письменности: "она была создана турками в доисторический период и распространена по всему миру"³⁸. Известно, что в конце IV — в начале III тысячелетия до н.э. в Южной Месопотамии возникла древнейшая письменность. Почти все народы Передней Азии заимствовали у шумеров систему клинописи, приспособив ее к особенностям своего языка³⁹. Но если следовать логике турецких ученых, по которой шумеры — это прототурки, то именно им человечество "обязано" этим великим достижением.

Итак, мы видим, что при выдвижения своих гипотез турецкие ученые пытаются обратиться к отдельным фактам из истории народов древнего мира. Обращение к исследованию конкретных фактов представляет собой положительное явление. Но, как известно, факты, если взять их в их целом, в их связи, не только "упрямая", но и безусловно доказательная вещь. Факты, если они берутся вне связи, если они отрывочные и произвольные, являются игрушкой или кое-чем еще хуже. Турецкие ученые, подтасовывая или фальсифицируя факты, результаты конкретных исторических исследований, приписывают "таланту турецкой нации достижения всех цивилизаций, существующих в Малой Азии"⁴⁰.

Главное внимание турецких историков после провозглашения республики было сосредоточено на поисках "чисто турецкого прошлого", в связи с чем с большим интересом изучались этнические истоки турок и делались попытки доказать раннее появление их в Анатолии.

Советский исследователь Д.Е.Еремеев, характеризуя турецкую историческую науку 30-ых гг. пишет, что она не избежала "болезней роста"⁴¹. Однако сознательное искажение истории в вполне определенных целях вряд ли может быть названо "болезнью". Кроме того, "новая историческая концепция", выдвинутая в 30-ые гг. XX в. до сих пор признается руководящей в уставе Турецкого исторического общества.

С трибуны I турецкого исторического конгресса, со страниц четырехтомного "Тарих"-а и в других трудах, историки Турции заявляли, что в отличие от европейских авторов, излагающих историю их страны с предвзятых позиций, они собираются писать "истинную" историю своей страны. Но в ходе осуществления этой задачи, они оказались на крайне реакционных позициях: европейскому национализму они противопоставили свой национал-шовинизм.

"Новая историческая концепция" вырабатывалась в условиях роста турецкого буржуазного национализма, была его продуктом и стимулом одновременно. Конкретная историческая обстановка поставила перед Ататюрком задачу формирования единого государства с единой нацией, единым языком, культурой и менталитетом. "Мы в прямом смысле слова являемся турецкими патриотами и националистами. Опора Республики — это турецкое общество. Насколько сильно будут полны турец-

кой культурой члены этого общества, настолько сильной и будет республика, опирающаяся на это общество. В деле руководства и защиты турецкой нации национальное единство, национальное чувство, национальная культура есть мой самый высокий и желанный идеал", - считал Ататюрк⁴². Идеология пантюркизма эволюционировала в кемалистский национализм, который использовался политическим руководством страны как сильное пропагандистское оружие, с помощью которого, по их мнению, турки должны были преодолеть своеобразный "inferiority-complex" и достичь национальной самоидентификации и самоутверждения⁴³. Этот крайний национализм привел к выработке догматической и "авторитарной" (как ее называют некоторые современные турецкие историки) "новой исторической концепции". Носившая скорее не научный, а пропагандистский характер, она тем не менее являлась господствующей и контролирующей в турецкой историографии долгие десятилетия. Она тормозила создание альтернативных, плюралистических школ. Турецкий историк Т.Акчам образно обозначил это явление как амнезию - болезнь забывчивости собственной истории⁴⁴. Кроме того, кемалистская историография, акцентировавшая внимание на событиях республиканской Турции, оставила без особого внимания огромный пласт османской истории.

В заключение еще раз отметим, что в республиканской Турции вплоть до 60-ых годов XX в. историческая наука носила официальный характер и находилась всецело на службе правящих кругов, всемерно насаждала выгодные этим кругам консервативные концепции исторического процесса. Лишь после государственного переворота 1960г. в Турции впервые за годы республики появились идеологические течения, неподконтрольные правящим слоям, что естественно оказало большое воздействие на состояние общественных наук в данной стране, на их научный и теоретический уровень. Не остались в стороне и проблемы, связанные с изучением национальной истории: там появились различные научные школы и направления, начали формироваться более или менее четкие научные течения. Однако это уже тема другого исследования.

THE FOUNDATION OF TURKISH REPUBLIC AND THE EMERGENCE OF "NEW HISTORICAL CONCEPTION" (THE 20-30S OF THE 20TH CENTURY)

The Kemalist reforms, carried on in Turkey in 20-30s of the 20th century covered all the spheres of State life, including science and culture. In the field of history this period is marked by the rise of so called "new historical conception" which became the leading one for the Turkish historians during many decades.

The kind of history which the state promoted largely through the work of the Turkish Historical Society (Türk Tarih Kurumu) founded in 1930, followed the lines set forth by Kemal Atatürk. This official conception carried not scientific but much more propagandistic and nationalistic character and it hindered the emergence of alternative and impartial schools in Turkish historiography.

The article is analyzing the emergence of "new historical conception" in its relation with the peculiarities of foundation of modern Turkey.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. См., напр. Зуляян М.К. Вопросы древней и средневековой истории Армении в освещении современной турецкой историографии, Ереван, 1970, Еремеев Д.Е. Этногенез турок, М., 1971.
2. См. напр. Тверитинова А.С. Фальсификация истории средневековой Турции в кемалистской историографии. "Византийский временник". VII, 1953, с. 9-31, Орешкова С.Ф. "Кризис" исторической науки и некоторые новые направления исторических исследований в современной Турции. В кн. "Великий Октябрь и Турция", тезисы и резюме докладов и сообщений научной конференции (1977, Тбилиси), М., 1977, с.61-65, Мейер М.С. Экономические проблемы Османской империи XVI-XVIII вв. в современной турецкой и западной историографии, "Социально-экономические проблемы генезиса капитализма", М., 1984.
3. См. напр. В.Lewis. The emergence of modern Turkey, London, 1962; D.Kushner. The Rise of Turkish Nationalism, London, 1977.
4. О кемализме см. Մ.Բաղդասարյան, Քեմալիզմի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թթ., Երեվան, 2001.
5. Atatürk'ün söylev ve demecleri, İstanbul, 1945, s.193-194.
6. Aykut Şeref. Kemalizm. (CHP programinin izahı), İstanbul, 1936, s.20-25.
7. См. Мустафа Кемаль (Ататюрк). Путь новой Турции, М., 1934, т.4, с.333.
8. В.Lewis, op. cit., p. 339.
9. Оно было создано в 1931г. на основе существовавшего ранее Общества по изучению османской (турецкой) истории "Для

осуществления систематических исследований в свете новой исторической концепции", - как говорится в уставе общества.

10. О планах раздела Османской империи в годы I мировой войны см.: Шамсутдинов А.М. Планы раздела султанской Турции и использование ее в вооруженной интервенции Антанты против Советской России (1918-1919). - Турецкий сборник. М., 1958, с. 32-47. Его же: Национально-освободительная борьба Турции 1918-1923 гг., М., 1966, с.14-43.
11. "The scourges of God" - St. Lane-Pool. Turkey. New York, 1914, p.3.
12. В этой связи следует заметить, что концепция извечно отсталого Востока и перелового Запада широко распространилась в Европе в XIX в. во время колониального порабощения многих стран Азии и Африки европейскими капиталистическими странами и создания колониальных империй - Британской, Французской, Германской и др. Теоретически она была обоснована в историко-философской схеме Гегеля, различавшего так называемые "исторические народы", к которым он относил древних греков и римлян, христианские народы Западной Европы, игравшие ведущую роль в истории, и "неисторические народы", бывшие лишь пассивными объектами исторического развития, к которым он относил население Востока. См. Гегель, Сочинения, т. 8.
13. Islam Ansiklopedisi, 10 cüz, İst. 1949, s.787.
14. U.Igdemir. Yılların içinden TT Kurumu. Ankara, 1976, s.203.
15. Ю.Тышанский, По новой Турции, ОГИЗ, 1933, с.120.
16. Türk tarihinin Ana Hatları. İst., 1930.
17. Ibid.
18. Birinci Türk Tarih Kongresi (Konferanslar ve müzakere zabıtları В дальнейшем TT Kongresi). İst. 1932.
19. Tarihten evvel ve tarih fecrinde, I TT Kongresi.
20. В географическое понятие Средняя Азия Афет Инан включает также Алтай и Памир.
21. В дальнейшем основные положения этого доклада были развиты в кн. Dr. Afetinan. Türkiye Halkinin Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi (Türk Irkının vatani Anadolu). Ankara, 1947.
22. Слово "арий" как название индо-европейских племен, перекочевавших в Индию, появилось за несколько тысячелетий до появления первых турок на арене истории. См.: История Древнего Востока, М., 1979, с.349-350.
23. Dr. Afetinan, op. cit., s.56.
24. Там же, с.49.
25. Там же.
26. I TT Kongresi —, s.7-8.
27. Этот тезис нашел впоследствии отражение в т.н. "солнечной теории" происхождения языка.

28. В 30-ые гг. в Турции появились даже банки со звучными названиями "Сумербанк" ("Шумерский банк") и "Этибанк" ("Хеттский банк"). Современная наука, а частности, работы Б.Грозного доказали, что хетты говорили на языках мидосаропейской семьи.
29. I TT Kongresi ..., s.117.
30. Там же, с.201.
31. Там же, с.6.
32. Tarih. İst., 1932.
33. Tarih, c.I, s.55-59.
34. Там же, с.69-71.
35. Там же, с.74-75.
36. Там же, с.103-105.
37. Например, Ж.Морган, Э.Питтара и др.
38. Tarih, c.I, s.41.
39. См. история Древнего Востока, с.181-182.
40. U.İrdemir. Yılları İçinden, s.203.
41. Еремеев Д.Е. Этногенез турок, М., 1971, с. 20.
42. См. Cobuo S. Mustafa Kemal Atatürkün Milliyetçilik Anlayışı, "Yeni Forum", с.14. N289. Ankara, 1993. s.51.
43. Там же, с. 48-53.
44. Akcam T. Türkiyeyi yeniden düşünmek, вст. стт. кн., с. 4-6. The Cenocide of the Armenians in "Problems of Genocide", Toronto, 1997, p.361-362.

ՔԵՆՈՒՄԻՆ ՄԱՒԵՆՆ

ԱՐԽԱԶԻԱՅԻ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ ՀԱՐՅԸ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՄԵՋ (ՄԱՐՏ 1919թ. - ՓԵՏՐՎԱՐ 1921թ.)

Համընդհանուր սկզբունքով ընտրված Արխազիայի ժողովրդական խորհուրդը (այսուհետև՝ ԱԺԽ) 1919թ. մարտի 20-ին ընդունեց «Արխազիայի ինքնավարության մասին Ակտը»¹: Փաստաբուրքը չէր պարունակում որևէ սկզբունք, ինչը կհակասեր Վրաստանի կառավարության սրաշտոնական տեսակետներին: 1919թ. փետրվարին Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիան ասում էր. «Երբ ցանկանում ենք ոչ բռնի ուժով, այլ բարի կամքով ամրապնդել մեր օգտին ծայրամասերը, ապա պետք է ընտրենք նրանց համար հատուկ սահմանադրությունների մշակման անապահրը»²: «Ակտ»-ն ընթերցվել էր և հավանության էր արժանացել Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի (այսուհետև՝ ՄԺ) 1919թ. մարտի 21-ի նիստում³: Նորընտիր ԱԺԽ-ի բացման նախօրյակին Վրաստանի կառավարությունը որոշել էր հայտարարել, որ. «Արխազիային իր բոլոր ներքին գործերում տրամադրվում է լիակատար ինքնավարություն: [Արխազիայի ժողովրդական] խորհուրդն իրավունք ունի վերցնել իր ձեռք բոլոր վարչական ֆունկցիաները, ներառյալ զենտոմայի դեկավարումը: Արխազիայի ինքնավար մարմինների լիազորությունների հստակեցված տեսակն ավելի հանգամանորեն հաստատված կլինի սահմանադրությամբ»⁴: Միաժամանակ անհասկանալի էր մնում, որ մի սահմանադրությամբ՝ Վրաստանի, թե՛ Արխազիայի: Հետագայում այս երկմիտ ձևակերպումը լուրջ տարածայնություններ էր առաջացրել:

ԱԺԽ-ն ենթադրվում էր իբրև օրենսդիր մարմին⁵, սակայն մինչև Արխազիայի սահմանադրության հաստատումը նրա լիազորությունների շրջանը չէր որոշված: Այդ իսկ պատճառով ԱԺԽ-ն ուներ ներկայացուցչական ֆունկցիա, ինչը հաստատում էր ՆԳ նախարար Ն. Ռամիշվիլու ելույթն ԱԺԽ-ում 1920թ. փետրվարին, երբ նա քազմիցս անվանում էր այդ մարմինը՝ «ներկայացուցչական»⁶: ԱԺԽ-ի քարտուղար Գ. Կոբուլո-

վի վկայությամբ ընդդիմությունն ամեն կերպ ջանում էր հայտային կարգով օժտել ԱժԽ-ն «քարճրագույն օրենսդրական մարմնի» ֆունկցիայով, սակայն սոցիալ-դեմոկրատական իշխող մեծամասնությունը համաձայն չլինելով՝ կասեցրեց այդ միտումը: Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական քանկության կոասկցության (այսուհետև՝ ՎՄԴԲԿ) Արխագիայի ճյուղը դիտում էր ԱժԽ-ն իբրև մի մարմին, որն աստիճան հերթին պետք է քաղաքականորեն համախմբեր երկրամասի բոլոր ազգությունները: 1919թ. մայիսի 13-ին ԱժԽ-ն ձևավորել էր տարածքային գործադիր իշխանություն՝ Կոմիսարիատ: Նրա կառավարման ներքո պետք է գործեին տեղական ինքնակառավարման մարմինները (Ջեմատով): Կոմիսարիատի դեկավորումը համոզարարել էր Դ. Էմոխվարիին, որը զիջել էր ԱժԽ-ում մախազահությունը Վ. Շերվաշիճեին⁸: ՎՄԴԲԿ պաշտոնաբեր «Էրթորա»-ն նշում էր, որ «մեր հանրապետությունը դեռևս չի պարզել իր հարաբերություններն ԱժԽ-ի հետ... քացի դրանից Արխագիայում գոյություն ունեն չորս գավառական և երեք քաղաքային տեղական ինքնակառավարում: ԱժԽ-ն չունի իրավունքների և պարտականությունների սահմանված չափ՝ ոչ միայն կենտրոնական հիմնարկների, այլ նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ: ԱժԽ-ի վերջին քայլերը քացահայտեցին երկու միտում: Մի կողմից յուրացնել ֆունկցիաներ, որոնք քննորչ են ինքնիշխան պետությանը, մյուս կողմից նա ռոտահարում է ինքնակառավարման իրավունքը: Կենտրոնական իշխանությունը պետք է վճռակետորեն սահմանազատի ԱժԽ-ի գործնական լիազորությունները: Անընդունելի է, որ մեր պետությունը զիջի իր իշխանության մասնաբաժինը, ինչպես նաև անթույլատրելի է սահմանափակել ԱժԽ-ի օգտին տեղական ինքնակառավարման մարմինների ֆունկցիաները⁹: Արխագիայի զեմատվաները դժգոհ էին, քանի որ Կոմիսարիատը վերցրել էր իր վրա երկրամասի քարճրագույն զեմատվայան մարմնի ֆունկցիա, այն էլ շատ լայն մեկնաբանելով իր լիազորությունները տեղական ինքնակառավարման մարմինների նկատմամբ: Ջեմատվաների բոլոր որոշումները հաստատման համար պարտադիր վերաքննվում էին Կոմիսարիատի կողմից¹⁰: ՎՄԴԲԿ-ն, որը հսկում էր երկրի կառավարությունը և ՍԺ, միանշանակ իրականացնում էր որքեզրված «դեմոկրատական պետության» գաղափարը, որի հիմքում պետք է գտնվեին զեմատվաները՝ օժտված լինելով տեղական կառավարման մարմինների ֆունկցիայով: Քաղաքների և գավառների մակարդակով պետությունը զրկվում էր որևէ պաշտոնյաներ կամ կառավարման մարմիններ ունենալու իրավունքից: Վրաստանը բաժանվել էր գավառական զեմատվաների, որոնք իրենց հերթին կազմված էին լինելու համայնքներից՝ «թեմի»¹¹: Չնայած, որ ՍԺ-ում դեռևս քննարկվում էր «Ջեմատվաների միության մասին» օրինագիծը, Արխագիայի զեմատվաների խորհրդակցությանը որոշվել էր երկրամասի շրջանակներում ձևա-

վորել նշանց միությունը: Ենթադրվում էր, թե Կոմիսարիատի բոլոր լիազորությունները կանցնեն այդ միությանը: Գազառական վարչակազմն աղոթն գտնվում էր զենտովաների տրամադրության տակ¹²: 1920 թ-ից գոյություն ուներ Սուխումի շրջանի գազառական զենտովաների Կենտրոնական վարչությունը¹³: Հետևապես զենտովայան ժողովներն ավելորդ էին համարում և ԱԺԽ-ի, և Կոմիսարիատի գոյությունը: Սամուրզակասնի (այժմ՝ Գալիի շրջան) առաջին իսկ զենտովայան ժողովում միաձայն որոշում էր ընդունվել, որը մատնանշում էր Թիֆլիսի հետ անմիջական կապի հաստատման անհրաժեշտությունը, առանց «սուխումյան իշխանությունների» միջնորդությամբ¹⁴:

Գ. Կորույովը կարծում էր, թե չափազանց աճած կառավարման մարմինները փոքր երկրամասն արտաբնուտ վերածել էին առանձին պետություն: Նա առաջարկում էր միաձուլել Կոմիսարիատը զենտովաների հետ, իսկ ԱԺԽ-ի նստաշրջանների քիվը կտրուկ նվազեցնել: Նրա կարծիքով այդ մարմինների գոյությունը չափազանց քանկ էր նստում երկրամասի քյույեի վրա, բացի դրանից այդ հիմնարկները չէին կարող ինքնաբերաբար կազմակերպել տեղական կյանքը¹⁵: Կորույովի հետ այդ հարցում համաձայն էր ԱԺԽ-ի քնդդիմադիր անդամ Մ. Թարնազան՝ գտնելով, որ «ինքնավար» իշխանության կեղծ մարմինները՝ ժողովրդական խարիտըղը և Կոմիսարիատն ունակ չեն որևէ քանուտ արտահայտել ինքնաբերաբար: Նրանց գոյությունը կարելի է համարել ավելորդ»¹⁶:

Թիֆլիսի մամուլը կասկածի տակ էր վերցնում Արխագիայի ինքնավարության անքակտելիության մասին Կրաստանի կառավարության հավաստիացումները: «Չկա Արխագիա և՛ ինչպես երկրամաս, և՛ ինչպես Կրաստանի դեմոկրատական հանրապետության ինքնավար միավոր: Արխագիայի ինքնավարությունը, որպես իրողություն դեռևս գոյություն չունի և պետք է տեղծվի»¹⁷, - գրում էր Սուխում գործուղված հատուկ լրագրողը: Արխագիայում տիրող կացության մասին Մ. Թարնազան արտահայտվում էր հետևյալ կերպ. «Թաղաքներում տեղծված են զինվորական պարետություններ, Սուխումում՝ գնդապետ Տուխարիլիի գլխավորությամբ «պաշտպանության շտաբ» կոչված շրջանային ռազմական վարչությունը: Գավառներում գործառնաբեր գործում են իրենց հայեցողությամբ՝ փոխարինելով վարչակազմը: Մի խոսքով՝ երկրի ռազմավարական կառավարումը գտնվում է վրացական կառավարության գործակալների ձեռքերում: Բոլոր հիմնարկները, չքացատեղով տեղական նշանակության, ստանում են նրահանգներ և վերահսկվում են կենտրոնական կառավարության կողմից»¹⁸:

Տարածայնությունների սկզբունքները պարզաբանել էր ընդդիմադիր Դ. Ալանիան, ասելով. «Մենչևիկներն (իմա՝ ՎՄԴԲԿ Արխագիայի ճյուղը - Բ. Մ.) առաջարկում էին մարզային ինքնավարության որևէ տեսակ: Մենք պահանջում էինք ամենալայն ինքնավարություն»¹⁹: Այդ

սկզբունքների նրբերանգությունը պարզ կերպով քաջատրվում էր ՎՄԴԲԿ-ի Արխագիայի ճյուղից առանձնացած «միջազգայնականների» խմբակցության 1919թ. նոյեմբերի 15-ի նշակագրում, որտեղ մասնավորապես ասված էր, որ ԱԺԽ-ի նոր ֆրակցիան «...արդի քաղաքական կոնյուկտուրայի պայմաններում (րժա՝ Ռուսաստանում ընթացող քաղաքացիական պատերազմը-Բ. Մ.) ճանաչում և սրաշտարմում է Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության անկախությունը... Երկրա ժամանակ չկանխորոշելով միասնական Ռուսաստանի պետության հետ կապի տեսակը և Արխագիայի ու Վրաստանի մերքին ինքնուրույնության չափի հարցը, ապագայում՝ քաղաքական իրադրության աչք պայմաններում, գտնում է ավելի նպատակահարմար և կողմ է արտահայտվում Արխագիայի և Վրաստանի մշակութային, տնտեսական ու քաղաքական զարգացման համար՝ միավորել երկրամասերը Ռուսաստանի ժողովուրդների ընդհանուր ընտանիքին»²⁰: ԱԺԽ-ում գործող ընդդիմությունը լայն ինքնավարության էր համաձայնվում Վրաստանի կազմում քանզի կրում էր սոցիալիստական բնույթ և, հետևապես, չէր կարող համակրել «Սպիտակ շարժմանը»²¹ և ամհամբեր սպասում էր նրա պարտությանը՝ Ռուսաստանին միանալու համար: Արխագիայի ԵԳ կոմիսար Մ. Ուրիշիան ասում էր, թե. «Սկզբնականապես արխագ ազգայնականներն Արխագիայի համար լիակատար անկախությանն էին ձգտում, սակայն համոզվելով այդ գաղափարի անկենսունակության մեջ առաջ էին քաշել Արխագիայի և Վրաստանի հավասարության գաղափարը, որի դեպքում հաջարկությունները պետք է՝ լինեին համադաշնային... Սահմանադրության նախագծի մշակման ընթացքում պարզվել էր, որ «անկախ սոցիալիստներին» խմբի նպատակն էր ստեղծել Վրաստանի հետ ժամանակավոր դաշինք, որպեսզի հետագայում՝ հարմար պահին, խզել կապը նրա հետ և շրջել Արխագիան դեպի այլ քաղաքական կողմնորոշում»²²: Արդի վրաց հետազոտողները, որպես ընդդիմության հակապետական և հակավրացական գործունեության օրինակ մեջբերում են Մ. Թարմավայի հուշերը: Նա գրում էր. «Չհաշտվելով ազգային ծարցում Արխագիայի նկատմամբ իրականացվող մեծչևիկյան կուսակցության քաղաքականությանը, ես դուրս եկա մեծչևիկյան կուսակցության շարքերից... և ստեղծեցի իմ ֆրակցիան...սոց.-դեմ. (միջազգայնականների): Գաղափարաբարերեն առավել մոտ գտնվող «միջազգայնականների» և «անկախ սոցիալիստներին» ֆրակցիաները, այսինքն՝ ես, Ալանիան, Մարգանիան, Չանբան ու Յագուրիան, վաբում էին միասնական քաղաքականություն և ռազմավարություն Խորհրդային Ռուսաստանին (ՌՍԽՍՀ) միավորվելու համար»²³: Այդ նպատակով մենք պաշտոնապես բոյկոտում էինք Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի ընտրություններն Արխագիայում, որպեսզի կրկին պետականորեն չկապել Արխագիան այդպես կոչված Վրացական դեմոկրատական հանրապետության հետ:

Մենչևիկյան վրացական կառավարության հետ մեր շփումներում ինքնավարության և Արխագիայի սահմանադրության ընդունման հարցերում ձախողում էինք որևէ համաձայնության գալու հնարավորությունը, իրականացնում էինք մենչևիկյան կառավարության գործունեության քննադատության քաղաքականություն: Գործելով այդպես, միաժամանակ, ՌՍԽՍՀ-ի հետ կապ հաստատելու և նրա կազմ ընդգրկվելու հնարավոր միջոցներ էինք փնտրում»²⁴: Այս հայտարարությունը հարկավոր է ընդունել որոշ վերապահումներով, քանի որ այն գրվել էր խորհրդային իշխանության տարիներին: Ռուսաստանի հարավում «Մայիտակ շարժման» վերելքի պահին, երբ 1919թ. զարմանն առաջացավ Այրևիկական Կամավորական բանակի ներխուժման վտանգը, Վրաստանի կառավարությունը որոշ չափով մեղմացրել էր իր քաղաքականությունը տեղի բուլժևիկների նկատմամբ, դիտելով նրանց որպես հնարավոր դաշնակիցներ ընդհանուր բշտամու առջև: Հետևապես, սոցիալիստական բնույթ և Խորհրդային Ռուսաստանի վրա կողմնորոշում ունեցող ընդդիմությունն Արխագիայում, այդ պահին չափավորում էր իր պահանջները Վրաստանի կառավարության առջև և համագործակցում էր նրա հետ: Արխագիայում բուլժևիկներն օգտվում էին կիսալեզալ պայմաններից²⁵: 1920թ. մայիսի 7-ի վրաց-խորհրդային պայմանագիրը տեղծել էր առաջիկ մագատավոր պայմաններ կոմունիստների գործունեության համար Վրաստանում: Արխագների միջավայրում նրանք քաղցում էին Խորհրդային Ռուսաստանին միանալու գաղափարը²⁶: Բուլժևիկներն ամեն կերպ ջանում էին ի շահ իրենց ժառանգյցնել ընդդիմությունն ԱՄԽ-ում: Դրա վկայությունն է Ն. Լակոբայի²⁷ ընդդիմությանը տրված գնահատականը. «Նրանք օգտվելով պատմամետական կարգերից, ամեն կերպ դատապարտում են [վրաց] շովինիստներին... պահպանում են գյուղացիական զանգվածներում տարերային դժգոհություն: Արխագական ժողովրդական խորհրդում մեր ընկերների խումբը... բարեխիղճ կատարեց իր հեղափոխական պարտքը»²⁸: Մոլոտովի չրջանային դատախոսը Չխարտիշվիլին 1920թ. օգոստոսին հաղորդում էր, որ ցամկանալով միանալ Խորհրդային Ռուսաստանին բուլժևիկների տեղական կազմակերպությունն աշխատանք է իրականացնում անջատողական տրամադրությունների հրահրման և արխագների ապստամբությունը կազմակերպելու ուղղությամբ²⁹: Ելնելով հայտնի նպատակներից բուլժևիկներն ձգտում էին վարկաբեկել անկախ Վրաստանի կազմում Արխագիայի ինքնավարության գաղափարը: Նրանց մամուլը գրում էր. «Արխագիայի տխրահուշակ ինքնավարությունը եղավ որևէ բովանդակությունից զուրկ դատարկ խայծ»³⁰: Նույն ոգով էր արտահայտվում ՌԿ(Բ)Կ-ի անդամ Մ. Ցագուրիան. «[Արխագիայի ժողովրդական] խորհուրդը սպասել է իրեն, լինելով ոչ կենսունակ մարմին... Մի՞թե մենք չէինք ասում, որ խորհուրդը պետք է Կենտրոնին իբրև բզառներ, որպես-

զի ցույց տրվի ինքնավարության գոյությունը³¹։ Այս ամենով արդի վրաց հեղինակները պնդում են, որ «բուլղարիկները ծագում էին սրել ազգամիջյան հարաբերությունները, համոզելով արխագներին, թե իբր Վրաստանը մվածել է Արխագիան և Ռուսաստանին միասնաբար խորհուրդ էին տալիս»³²։ Իսկ «Արխագիայի ինքնավարության մասին Ալետի» պահանջների իրականացման ձգձգումները նրանք հետևյալ կերպ են րացատրում. «Կառավարությունը... իրազեկ լինելով անջատողականների նպատակների մասին, գրավել էր զգուշավոր դիրք և ամեն կերպ հետաձգում էր Արխագիայի Սահմանադրության ընդունումը»³³, քանի որ մտավախություն ուներ, թե այն միջոց կհանդիսանա Վրաստանից առաձմանալու համար³⁴։

Տարածայնությունները ԱժԽ-ի ներսում մեծամասնության և ընդդեմության միջև թույլ չուվեցին կազմել սահմանադրության միասնական նախագիծ։ Երկու կողմն էլ պատրանք ունեին, որ իրենց միջև ծագած տարածայնությունները կհաջողվի հարթել կենտրոնական իշխանությունների միջնորդությամբ³⁵։ 1919թ. աշնանը Թիֆլիսում միաժամանակ գտնվում էին ԱժԽ-ի անդամներից կազմված երկու պատվիրակություն։ Առաջինը՝ ներկայացնում էր մեծամասնությունը, որի սրբազանական բնույթն ընդդեմությունը չէր ճանաչում։ Նրա կազմում էին սոցիալ-դեմոկրատներ՝ Մ. Ուրբիխան, Վ. Գուրջուման, Գ. Կորոյլովը, Մ. Ցասկան և սոցիալիստ-հեղափոխական Մ. Գրիգորիան³⁶։ Նրանց մանդատը նախատեսում էր Աժ անդամների հետ համատեղ մասնակցելն Արխագիայի սահմանադրության ձևավորման համձմամտողվում, ինչպես նաև կենտրոնական և Արխագիայի իշխանությունների փոխհարաբերությունների պարզեցումը³⁷։ Եթե ընդդեմությունը բոլոր թերությունները մեկնաբանում էր Արխագիայի գործերին Թիֆլիսի իշխանությունների չափազանց միջամտությամբ, ապա ԱժԽ-ի մյուս թևն ընդհակառակ՝ Արխագիայում տիրող անմխիթար կացությունը րացատրվում էր ոչ թե կենտրոնական իշխանությունների անզորությամբ, այլև նրա և երկրամասի միջև կապերի թուլությամբ³⁸։ Բացասական երևույթների վերացման համար ԱժԽ-ի մեծամասնությունն անհրաժեշտ էր գտնում մինչև սահմանադրության ընդունումը՝ կնքել ժամանակավոր բնույթ կրող իսամածայնագրեր, որոնք կկարգավորեին «սանդուխտ երևույթներն առաջացած կենտրոնական և տեղական իշխանությունների միջև»³⁹։ Հետևապես ԱժԽ-ի «չրացամետ» թևի կարծիքով՝ Թիֆլիսի և Սուխումի միջև հարաբերությունների կարգավորման արդյունքում նրանք պետք է ավելի ամրապնդվեին՝ ի շահ երկու կողմի։ Այս հայեցակարգից էր բխում 1919թ. հոկտեմբերի 4-ին կառավարությանը ներկայացված «Չեկուցումը», որի րովանդակությամբ հրապարակվել էր մամուլում⁴⁰։ Ընդդեմադիրների համձմարաբությամբ Թիֆլիս էին մեկնել Մ. Թարմալան, Ի. Մարգանիան, Գ. Ալանիան և Մ. Ցագուրիան։ Նրանք հանդիպել էին կառավարության անդամների

հետ: Ժողովանիան առաջարկել էր պատվիրակներին իրենց տեսակետներին տալ զրազոր ձևակերպում, ինչն էլ արվեց 1919թ. սեպտեմբերի 29-ին: Այս փաստաթղթի զգալի մասը նվիրված էր Արխագիայում Վրաստանի կառավարության ներկայացուցիչների գործելակերպի սուր քննադատմանը: Հետագոտողների կողմից ընդդիմության «նույազիդը» հրապարակվել է մասամբ, իսկ արխագական հեղինակները մեջբերում են միայն նրա քննադատական հատվածը⁴¹: Ի դեմս դրան, վրաց պատմաբաններն ուշադրություն են ևեւտում կառուցողական մասի վրա, որտեղ ասված էր. «Մենք գտնում ենք, որ ստեղծված կացությունից, ոչ մեր մեղքով հղի լուրջ հետևանքներով, միակ ելքն է Արխագիայի կարգավիճակի ձևավորումը լայն ինքնավարության սկզբունքների հիման վրա: Փոխադարձ անվստահության վերացման և մեր ժողովուրդների միջև քարեկամական հարաբերությունների հաստատման համար, մեր խմբի կողմից մշակված է ինքնավար Արխագիայի սահմանադրության նախագիծը, որպես միակ ընդունելի տարրերակ և՛ Արխագիայի, և՛ Վրաստանի շահերի համար»⁴²: Վրաց սոցիալ-դեմոկրատների պաշտոնաթերթը խմբագրականում հայտնում էր, թե ընդդիմության նախագիծը «Վրաստանի և Արխագիայի միջև հաստատում է մոտավորապես այնպիսի հարաբերություններ, ինչպիսիք զայություն ունեն Ավստրիայի և Հունգարիայի միջև [1867-1918թթ.]: Թեև պարզ է, որ այդ տեսակի «ինքնավարություն» Արխագիայի բնակչությունը չի յուրացնի: Այդ «սահմանադրությունը», բացի նորանոր դժվարությունների, ոչինչ չի տա Արխագիային: Նա ունի միակ նպատակ՝ փոս փորել Վրաստանի և Արխագիայի միջև»⁴³: «Էրթոքս»-ն նկատում էր, որ արխագների շահերը պաշտպանելու համար Սուխումի չրջանի վերածումն առանձին ինքնավար տարածքային միավորի չլինելը անարդար երկրամասի բնակչության մեծամասնության նկատմամբ⁴⁴: Ի վերջո երկու պատվիրակությունն էլ, մնալով անբավարար, վերադարձան Սուխում: Թիֆլիսում Կոմիսարիատի կողմից առաջարկվող և չափավոր բնույթ կրող Արխագիայի սահմանադրությունը՝ չարժանացավ որևէ ուշադրության: Այդ մասին լուրն ԱժԽ-ի անդամների մոտ ճնշված տրամադրություն էր առաջացրել⁴⁵: 1919թ. նոյեմբերի 15-ին Մ. Թարնավան զնկուցեց ԱժԽ-ին, թե Վրաստանի կառավարությունն ավելի նեղ առումով է դիտում Արխագիայի ինքնավարական իրավունքների ծավալը, քան ԱժԽ-ի ներսում «սակայա սոցիալիստները» հակառակորդները և կասկած էր հայտնում կառավարության հետ վերջնական համաձայնության գալու հնարավորության մասին⁴⁶: Այս տեսակի հայտարարությունները զրգոում էին հասարակական կարծիքն Արխագիայում: 1920թ. փետրվարին ԱժԽ-ում հուզող հարցերի շուրջ հանդես եկավ Ն. Ռամիշվիլին, արտահայտելով կառավարության տեսակետները: Իր ելույթում, որն ունեցր հայտարարական բնույթ, նախարարը ևս մեկ անգամ էլ վերահաստատեց խոստումը՝ տրամադրել Արխագիային ինքնա-

վարություն և պնդում էր Վրաստանի կառավարության այդ մտադրության անքակտելիության մասին⁴⁷:

Վրաստանի ՄԺ-ի հետ համատեղ Արխագիայի սահմանադրության մշակման համար 1920թ. մայիսի 21-ին ԱԺԽ-ն ընտրել էր լիազոր պատվիրակություն, որի կազմում էին՝ Վ. Շերվաչիժեն, Գ. Էմոխվարին, Դ. Չախարովը, Գ. Չուխբայան, Մ. Թարնավան, Վ. Անչարաձեն: Համաձայն 1920թ. հունիսի 24-ին նրանց տրված մանդատի՝ պատվիրակությունը պարտավորեցվում էր հետևել ԱԺԽ-ի կողմից հաստատված սահմանադրության նախագծի դրույթներին և հնարավոր չափով պիտի պաշտպաներ Արխագիայի լայն ինքնավարության սկզբունքը⁴⁸: Թիֆլիսում պատվիրակության անդամները 1920թ. հունիս-հուլիսին հանդիպել էին ժողովի ղեկավար գործիչների հետ: Սահմանադիր ժողովի մի խումբ անդամներին լիազորել համատեղ աշխատանքի համար՝ պատվիրակության խնդրանքը մերժվեց այն պատճառարանությամբ, թե Արխագիայի սահմանադրության համապետականից առաջ մշակումը հանդիսանում է վաղաժամ քայլ: Սակայն արխագական բանազմացները շարունակում էին պնդել հավասար սկզբունքներով կազմված համատեղ հանձնաժողովի ստեղծման վրա, որը պիտի օժտված լիներ վճռական իրավունքներով: Սահմանադիր ժողովի նախագահությանը հուլիսի 1-ին ելած գրության մեջ առված էր, որ Արխագիան «իրականում հանդիսանալով Վրաստանի ինքնավար մասը, մինչ այժմ չի առաջել իրավական ճանաչում, ինչը խաղընդոտում է ինքնավար մարմինների ստեղծագործական աշխատանքին»⁴⁹: Կրքերի հանգստացման նպատակով առաջարկվում էր ընթացող նստաշրջանում քննարկել հետևյալ հարցեր. 1) Շանայել Արխագիան որպես Վրաստանի ինքնավար մասը; 2) Օժտել ԱԺԽ-ն օրենսդրական գործունեությամբ զբաղվելու իրավունքով; 3) Որպես տեղական գործադիր իշխանություն ճանաչել Արխագիայի Կոմիսարիատը⁵⁰: Համառ պահանջներից հետո ՄԺ-ն ի վերջո համատեղ աշխատանքի համար լիազորել էր մի խումբ իր անդամների: Առաջին իսկ օրից վրաց-արխագական հանձնաժողովում առաջացել էին տարածայնություններ: Վրացական կողմը հայտարարել էր, որ օժտված է միայն նախնական տեքստի մշակման իրավունքով՝ ՄԺ-ի սահմանադրական հանձնաժողովում նրա հետագա քննարկման համար: ԱԺԽ-ի պատվիրակությունը, ելնելով «Արխագիայի ինքնավարության Ակտի» 2-րդ կետի պահանջներից, պնդում էր համատեղ հանձնաժողովի լիազորությունների վճռական դերի մասին Արխագիայի սահմանադրության քննարկի մշակման գործում: Սակայն ԱԺԽ-ի անդամները, անբավարարված լինելով հանդերձ, ստիպված էին համաձայնվել վրացական կողմի պայմանին: Երկրամասի վերջնական իրավական վիճակը պետք է որոշվեր Վրաստանի ապագա սահմանադրությամբ և, որպես վերջինիս գումարնին՝ կազմվեր «Ինքնավար Արխագիայի կանոնակարգը»: Երկար վիճա-

քանություններից հետո ձևավորվեց միասնական մախազիձ, որը, ինչպես ասված էր ԱժԽ-ի քանազանացների հաշվետվության մեջ. «Հանդիսանում էր միմիժում պատվիրակության համար և մարտիմում Սահմանադիր ժողովի (լիազորված) հանձնաժողովի համար»⁵¹: Տարածայնություններ առաջացնող «Կանոնակարգի» կետերը դուրս էին բերվել Աժ-սահմանադրական հանձնաժողովի ընդհանուր նիստի քննման, որն արխազական պատվիրակության ներկայությամբ երկու անգամ անդրադարձել էր խնդրին: Սակայն այդ նիստերին, Աժ վրաց պատգամավորների առարկությունների հետևանքով, մասնավորապես քնական պաշարների օգտագործման և մեմաշնորհի մասին նախկինում որոշված հարցերի շուրջ, հարուցվեցին նորանոր վեճեր: Անարդյունք քանակինեց հետո Աժ սահմանադրական հանձնաժողովի նախագահությունը սահմանավիճվեց վիճահարույց հարցերը նախագծի վերջնական մշակման ժամանակ լուծելու խոստումով և հրավիրել էր արխազ պատվիրակներին այցելել Թիֆլիս ևս մեկ անգամ: Մեկնելուց առաջ ԱժԽ-ի պատվիրակությունն ունեցել էր հանդիպում ժողովանիայի հետ: Վարչապետը տեղյակ էր պահվել, որ «Արխազիայի կացությունն այսպիսի անորոշ և անպարզ վիճակում պատկերացվում է... ծայրահեղ անցանկալի, քանի որ նախ և առաջ հարվածում է Արխազիայի Կոմիսարիատի ուժին և կարծրությունը» և գործնականորեն «առաջացնում է արխազական ժողովրդի մեջ կասկածի և անվստահության զգացումները»⁵²: Պատվիրակները խնդրում էին, որպես նվազագույն ցանկություն, ընդունել «Ինքնավար Արխազիայի մասին կանոնակարգն» առանձին օրենքով: Ժողովանիան խոստացել էր դուրս բերել խնդիրը կառավարության քննարկման: Մ. Ուրիբիան «СЛОБО» օրաթերթին տված հարցազրույցում ասել էր, որ «այս աշխատանքը պետք է ավարտել հնարավոր չափով շուտ, քանի որ Կենտրոնի հետ ստույգ սահմանադրական հարաբերությունների քացակայության պայմաններում յուրաքայուր մանր հարցի շուրջ մեներ ստիպված ենք շատ եռանդ կորցնել»⁵³: Վերադառնալով Սուխում պատվիրակությունը սեպտեմբերի 10-ին ներկայացրել էր ծավալում հաշվետվություն⁵⁴: Արխազիայի սահմանադրության վերջնական տարբերակը կազմելու նպատակով 1920թ սեպտեմբեր-հոկտեմբերին ԱժԽ-ի համապատասխան հանձնաժողովը Սուխումում շարունակեց աշխատանքը: Հոկտեմբերի 16-ին մշակված քնագիրը հաստատվեց ԱժԽ-ի նիստում: Նույն օրն ԱժԽ-ն որոշեց Թիֆլիս ուղարկել նոր պատվիրակություն՝ շնչտեղով, որ պատվիրակները պարտադրվում էին իրենց գործունեության մեջ առաջնորդվել 1919թ. մարտի 20-ի Ակտով և ԱժԽ-ի կողմից հաստատված նախագծով⁵⁵: Այսպիսով ԱժԽ-ի կենտրոնամետ և ընդդիմադիր («հակավրացական») բերի միջև կայացել էր համաձայնություն Արխազիայի հնարավոր կարգավիճակի շուրջ, ինչը նաև վկայում է պատվիրակության կազմը: Վ. Շերվաչիձեն, Դ. Ջախարովը, Վ.

Գործուան, Մ. Ուրիբիան, Ի. Փաշալիդին ներկայացնում էին մեծամասնությունը, իսկ Մ. Քարմավան, Դ. Ալանիան, Մ. Ցագառչիան, Մ. Բերդլավան լիազորվել էին ընդդիմադիր խմբավորումներից⁵⁶։ Այս հանգամանքը ևս մեկ անգամ ժխտում է ընդդիմության ընկալումը, որպես Վրաստանից տարանջատվելու համար հետևողական պայքարողների, ինչպես դա ներկայացվում է արդի հետազոտողների կողմից⁵⁷։ 1920թ. նոյեմբերի 6-ին ԱժԽ-ի պատվիրակությունը ժամանել էր Ցիֆլիս։ Սակայն այս անգամ վրաց պաշտոնյաներն անհամարիտ էին արխագ բանագնացներին և ծախտողում էին համատեղ աշխատանքը։ Բողոքից հետո միայն պատվիրակներին նոյեմբերի 16-ին ընդունեց Ժողովախմբան։ Նա ևս մեկ անգամ հաստատեց Արխագիայի ինքնավարության իրավունքը, քնսվեռ ընդգծել էր, որ ընդունել նրա սահմանադրությունն իրավագոր է միայն Վրաստանի ՍԺ, ինչը, ի դեպ, հակասում էր համատեղության գաղափարին «Արխագիայի ինքնավարության մասին Ալտում»։ Սակայն Ժողովախմբան համաձայնվելով, որ Արխագիայի սահմանադրության ընդունումը հանդիսանում է պահի հաստատական պահանջ, խոստացավ, չսպասելով Վրաստանի սահմանադրության հաստատմանը, անցկացնել իբրև առանձին օրենք ՍԺ-ում «Արխագիայի ինքնավարության մասին կանոնակարգը», որը Վրաստանի սահմանադրության ընդունման պարագայում կընդգրկվեր նրա մեջ⁵⁸։ Սակայն ինչպես հետևում էր պատվիրակների նոյեմբերի 19-ին արված հայտարարությունից, խոստումները չէին քավարարել նրանց⁵⁹։ Այս հայտարարությունը նշանակում էր, որ Վրաստանի հետ միություն կապելու հետևողական կողմնակիցներն ապրում էին որոշակի հիասթափություն և նրանց համախմբումն ընդդիմության հետ պիտի լիներ զգալի ազդակ կենտրոնական իշխանության համար։ Նոյեմբերի 22-ին ՍԺ սահմանադրական հանձնաժողովի անունից նրա նախագահ Պ. Մակվարելի-ձեն հայտնեց ՍԺ նախագահությանը, որ Արխագիայի ինքնավարության մասին հարցն ընդգրկվել էր օրակարգի մեջ պաշտոնական հաստատման մպատակով։ Նոյեմբերի 28-ին ՍԺ նախագահությունն իրազեկ էր պահել ԱժԽ-ի պատվիրակության անդամներին, որ Վրաստանի սահմանադրության նախագծի քննարկումը կտևի ևս երեք ամիս, իսկ ինքնավարության մասին հարցը վճռվում է նրա 120-121 հոդվածներով։ Նոյեմբերի 30-ին Ժողովախմբան խնդրում էր ՍԺ նախագահությունից գտնել միջոցներ և արագացնել Արխագիայի սահմանադրության նախագրծի քննարկումը⁶⁰։ Նույն օրը ՍԺ նախագահությունը հաղորդեց ԱժԽ-ի պատվիրակության անդամներին, որ ինքը քաջարձակապես մերժում է 1919թ. մարտի 20-ի մատնանշված կարգը և առաջարկում էր բոլորովին նոր պայման, ըստ որի Արխագիայի ինքնավարության հարցը պետք է վճռվեր միայն Վրաստանի ՍԺ-ի կողմից։ Հետևապես արխագական պատվիրակության անդամներին առաջարկվում էր մասնակցել գործըն-

բազին ժխտման տեղեկատվական կամ խորհրդակցական կարգադրված-
 կով, իսկ ԱՄԽ-ն կատարելապես չեզոքացվում էր Արխագիայի սանձա-
 մադարայան քննաճեղձ գործից⁶⁴։ Դեկտեմբերի 5-ին պատվիրակություն
 նրա կանչվեց Մոխամ ժանդարման հաշվետվություն տալու նպատա-
 կով⁶⁵։ Մեկնելուց առաջ ԱՄԽ-ի բանագնացները ներկայացրել էին
 գյուղյան Վրաստանի ՍԺ մախազահությանը, որը ևս մեկ անգամ հի-
 շեցնում էր հայխեկին պայմանավորվածությունների մասին և ներառակ-
 վում էր հայտարարությանը, բն «այլի առաջ ունենալով, որ կենտրոնա-
 կան կառավարության և Արխագիայի ժողովրդական խորհրդի միջև
 հիմնովին տարբերություն է տիրում, պատգամատրոսիանը չի ցանկա-
 նում իր վրայ պատասխանատվություն վերցնել և վերադառնում է Արխա-
 գիա...»⁶⁶։ 1921թ. հունվարին Թիֆլիսում Խորհրդային Ռուսաստանի
 ներկայացուցչության ռազմական կցորդ Սիտինը տեղեկացնում էր
 Մոսկվա, բն. «Թիֆլիսից ԱՄԽ-ի պատվիրակության վերադարձից հետո
 Խորհրդային ղեկա չի գումարվել։ Չնայած, որ մյուս անդամների մեծ մասը
 պնդում է Խորհրդի հրավիրման օգտին՝ Վրաստանի կառավարությունը
 վախենում է, որ ԱՄԽ-ն առաջին իսկ միտտին կխզի կապը Վրաստանի
 հետ և նկատի ունենալով 1919թ. մարտի 20-ի Ակտի պահանջների խախ-
 տումը... Այս ամենը վերջովում է զանգվածներն Արխագիայում և ստեղ-
 ժում է քարեմպատ պայմաններ մեզ համար»⁶⁷։ Վրաստանի կենտրո-
 նական իշխանությունների հետ հնարավորին համաձայնության գալու
 կողմնակիցները գտնվում էին տարակուսամբի մեջ, ինչը վկայում էր Վ.
 Շերվաչիճևի կողմից հրաժարական տալու ցանկությունը⁶⁸։ 1921թ. հուն-
 վարի 4-ին ԱՄԽ-ի միտումնա ասաց, որ «մինչդեռ ժողովրդական խոր-
 հուրը, որպես իր հիմնական խնդիր համարելով տեղում պետական իշ-
 խանության կազմակերպումը, փորձում էր բոլոր միջոցներով բալլ շտապ
 հակասությունների լարում, սակայն ժամանակն ընթանում էր և այս
 նարքով արդեն նրեք պատվիրակություն էր ուղարկվել ժողովրդական
 խորհրդի կողմից, իսկ Արխագիայի ինքնավարությունը մինչ այժմ ճ-
 ևակերպված չէ»⁶⁹։ 1920թ. դեկտեմբերի 29-ին Վրաստանի ՍԺ «փոքր»
 սանձամադրական հանձնաժողովը, առանց ԱՄԽ-ի որևէ ներկայացուց-
 չի, վերջապես հաստատել էր «Ժնքնավար Արխագիայի կառավարման
 մասին կանոնակարգ» կոչված մախազիճը, քնպետ որպես նիմք վերցնե-
 լով ԱՄԽ-ի կողմից 1920թ. հոկտեմբերին ընդունված տալիբրակը⁷⁰։
 Ռուսաստանի Կարմիր բանակի ներխուժման պայմաններում 1921թ.
 փետրվարի 21-ին ՍԺ հավանություն տվեց «Ժնքնավար Արխագիայի
 կառավարման մասին ժամանակավոր կանոնակարգին», որը պետք է
 գործեր մինչև Վրաստանի սանձամադրության վերջնական ընդունու-
 մը⁷¹։ Եվ վրաց, և արխագ արդի պատմաբանները միասնական են այն
 նարքում, որ ուշացած այս որոշումն այլևս ոչ մի նշանակություն չունե-
 ր, և ներկայես, չէր կարող որևէ իրական ուժ ունենալ⁷²։

Այսպիսով, 1918թ. հունիսի 8-ի և 11-ի վրաց-արխագական դաշնագրերը⁷⁰ յունեցան որևէ գործնական նշանակություն Վրաստանի մեջ Արխագիայի կարգավիճակի հասակեցման հարցում, ուստի գործընթացը փրօկվել էր միայն Վրաստանի ՍԺ-ի գումարումից հետո: Երկրամասն արխագական ազգային ինքնավարության վերածվելն առաջացնում էր դիմադրություն նրա բազմազգ լինելու հետևանքով: Ըստ արխագ ընդդիմադիր գործիչների երկրամասի շուրջված կարգավիճակի խնդիրն առաջացել էր Վրաստանի կողմից նրա բռնազրկվածն հետևանքով: Արդի արխագ պատմաբաններն այդ տեսակետը վերածել են հայեցակարգի: Այսպիսով քաղաքականացվում է հիմնախարքը և անտեսվում են խնդրի իրավական արձանագրերը: Վրաստանի ենթադրյալ սահմանադրությունն օժտում էր գավառական Ձեմստվոն ինքնավար լիազորություններով: Փաստորեն յուրաքանչյուր գավառը վերածվում էր տարածքային ինքնավարության: 1919թ. մարտ ամսից Արխագիայի «ինքնավար» մարմինները դիտվում էին իրեն զեմստվայական, ինչը, ի դեպ, 1918թ. դաշնագրերի դիմաց զգալիորեն նվազեցնում էր նրանց կարգավիճակը: «Ինքնավար» ԱԺԻ-ի և Կոմիսարիատի գոյությունը խլում էր Արխագիայի գավառական զեմստվաներից լիազորությունների մի մասը, որի շնորհիվ նրանց և Վրաստանի այլ գավառների կարգավիճակում զգալիորեն անհավասարություն էր առաջանում: Արխագիայում գավառական զեմստվաների վարչությունը մեկ նեղություն էր զգում իրենց և կատարության միջև ևս մի օղակի գոյության հետևանքով: Այսպիսի անհավասարաչափության հետ համաձայն չէին ոչ Կենտրոնում, ոչ էլ Արխագիայի գավառներում: Արխագիայի գավառական զեմստվաների իրավունքներն ամբողջական դարձնելու համար անհրաժեշտ էր վերածել ԱԺԻ-ն օրենսդիր, իսկ Կոմիսարիատը պետական կատարման մարմնի, ազատելով նրանց Ձեմստվոնի կարգավիճակից: Ուստի Արխագիայի ինքնավարության գաղափարը ենթադրվող տարածքայինի փոխարեն կատանար քաղաքական բնույթ: Դրա հետ համաձայն չէին վրաց պետական և կուսակցական շրջանակներում, քանի որ համարում էին, թե դա կվնասի Վրաստանի ինքնաիշխանությանը: Արխագիայի ինքնավարության հայտարարական բնույթը թխում էր մեկ վրաց քաղաքական շրջանակներում տարածված տեսակետից, թե երկրամասին իրական ինքնավարության տրամադրումը կհանգեցնի նրա տարանջատման: Արխագիայի «ինքնավար» մարմինները հայտնվել էին միանգամայն ավելորդ օղակի դերում: Այս կարևոր հանգամանքը, որն ուներ օրյեկտիվ հիմք, չէն նկատել, և հետևապես չէն լուսարանել ո՛չ վրաց, ո՛չ արխագ հետազոտողները:

THE QUESTION ABOUT STATUS OF ABKHAZIA IN ADMINISTRATIVE SYSTEM OF GEORGIA (MARCH 1919 – FEBRUARY 1921)

The Constituent Assembly of Georgia gives autonomy functions to regional organs of selfgovernment – called Zematvo. Each region of Georgia were became territorial autonomy. "Autonomy" institutions of Abkhazia – National Council and Commissariats were considered as Zematvo. Zematvo's rights of Abkhazia regions were repressed by this. To even the rights of Abkhazia regions and the rest part of Georgia it was needed to convert the National Council to legislative Organ, forward the state governing to Commissariats, to free them off from the functions of Zematvo. So Autonomy of Abkhazia would gain the political character instead of assumptive territorial one. Georgian politicians were not agree with this, which were beware of damaging the sovereignty of Georgia. Declarative character of Abkhazian autonomy arized because of the risk that it real autonomy is provided so it will lead to separation of Abkhazia from Georgia.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Ակա»-ն Աբխազիայի ժողովուրդների անունից որոշում էր. «1) Աբխազիան մտնում է Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության կազմը, ինչպես նրա ատոմոն միատրը, որի մասին տեղիկացում է Վրաստանի հանրապետության կառավարությանը և նրա Սահմանադիր ժողովին; 2) Աբխազիայի ատոմոնիայի Կոնստիտուցիան կազմելու, ինչպես և՛ կենտրոնական և՛ ատոմոն իշխանությունների փոխարարերությունները որոշելու համար, ընտրում է իստան՝ Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի և Աբխազիայի ժողովրդական խորհրդի կողմից՝ հաստատելով անդամների յանմնաժողով, սրա մշակած հիմնական որոշումները՝ Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի խորհրդի կողմից ընդունելուց յետոյ՝ ժողովում է Վրաստանի դեմոկրատական հանրապետության Կոնստիտուցիայի մեջ» (Աբխազիայի ավտոմոնիայի մասին ակտ. - «Աշխատավոր», 27. 11. 1920, N 262: Նաև տե՛ս Ментешавили А., Сургуладзе А., Только факты и документы. - "Литературная Грузия", N 11, 1989, с. 155-156):
2. Н.Н.Жордания, За два года (1.03.1917-1.03.1919). Доклады и речи, Тифлис, 1919, с. 207-208.
3. Грузия и Абхазия: телеграмма Учредительного собрания Абхазскому народному совету в Сухум.- "Кавказское слово", Тифлис, 26. 03.1919, № 54.
4. Местная жизнь: автономия Абхазии.-"Грузия", 21. 03.1919, N 63.
5. История Абхазии.Учебное пособие, гл. ред. Ланоба С. З. Гудаута, 1993, с. 315.
6. Н.В. Рамишвили в Народном Совете Абхазии.-"Борьба", 14.02.1920, № 35.

7. Г. Королев. Письма из Абхазии.- "Борьба", 01.10.1919, № 222; там же, 03.10.1919, № 224.
8. Վրաստանի Կենտրոնական Պետական Պատեմական Արխիվ (ՎԿՊՊԱ), ֆ. 1861, ց. 2, գ. 122, ք. 1:
9. "зритель" բերրի արտատված հոդվածը տն՝ Абхазский вопрос.- "Кавказское слово", 25. 07.1919, № 149.
10. Земская и городская жизнь.- "Борьба", 28.12.1919, № 297.
11. Доклад Н. Н. Жордания.- "Борьба", 17.12.1919, № 287.
12. Земская и городская жизнь.- "Борьба", 28.12.1919, № 297.
13. Վաշնակցականները և Սովխումի Հայոց ազգային խորհուրդը.- «Բանվորի ձայն», 03.10. 1920, № 40:
14. Земская жизнь. - "Борьба", 26. 06.1919, № 139.
15. Г. Королев. Письма из Абхазии (о положении и настроениях в Сухумском округе). - "Борьба", 01.10.1919, № 222.
16. М. Тарнава, Друзья и враги демократии Абхазии.-"Социал-демократ", Тифлис, 20.10.1919, № 87.
17. Абхазия. - "Слово", Тифлис, 20. 08.1920, № 188.
18. "Социал-демократ", 20.10.1919, № 87.
19. Д. Гамбахрия, Б. Гогия. Абхазия — историческая область Грузии (исторические документы, материалы, комментарии с древнейших времен до 30-х годов XX века). Тбилиси, 1997, с. 104:
20. Նույն տեղում, էջ 111:
21. Պատեմարաններ Զ. Գամեխարիան և Բ. Գոգիան անհիմն գրում են, քե. «В записку Денкина выступала фракция «независимых социалистов» (Д. Гамбахрия, Б. Гогия.Նշվ. աշխ., էջ 90): ՀԳՆ-ի Վրաստանի Կենտրոնի մախագահ Տիգրան Ավետիսյանը գտնում էր, որ «սպիտակների» հոգեբանական ազդեցությունը տարածվում էր համարյա ամբողջ Սովխումի շրջանի վրա (Համավորական Ռուսաստանը.- «Նոր աշխատավոր», 16. 08. 1919, № 166):
22. Абхазия.- "Слово", 05. 08. 1920, № 175.
23. 1920թ. մայիսի 7-ին Մոսկվայում Վրաստանի քանազմացների և Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության միջև կնքվել էր «ժառանգության պայմանագիր», ըստ որի ՌԱԽԱՀ-ն հրաժարվում էր վրաց ժողովրդի մկառնածր բոլոր ինքնիշխան իրավունքներից, որոնք մասկիմում պատկանում էին Ռուսաստանին, և պարտավորվում էր այսուետև շմիջամտել Վրաստանի մերքին գործերում, ինչպես մահ անվերապահորեն ճանաչում էր Սովխումի շրջանի տարածքն իրրև Վրաստանի Հանրապետության անքաժանելի մասը (Уратадзе Г. И., Образование и консолидация Грузинской Демократической Республики (исследования и материалы, серия 1, выпуск 29). Мюнхен: "Институт по изучению истории и культуры СССР", 1956, с. 103-104. Ментешашвили А., Октябрьская революция и национально-освободительное движение в Грузии (1917-1921 гг.). Тбилиси, 1987, с. 172): Անշուշտ, ինչպես հաստատեցին հետագա զարգացումները, Մոսկվայի կոմունիստական կառավարությունը սույն պայմանագիրը կնքել էր ելմելով մարտավարական

- მეცნიერებრივ, სასაზოგადოებრივ, ხელოვნობრივ და სხვადასხვა სახის მუშაოების წარმოების მიზნით, საჭიროა ჩვენი მხრიდან მისი მხარდაჭერის მოთხოვნის წარმოდგენა (სმ. ნ. მარტოვი, ავტონომიური რეგიონის ადმინისტრაციის განყოფილების დირექტორის განცხადებით (1921-1931წწ.).- სტრუქტურა და მართვა, 2004, ტ. 188-203);
24. მათემატიკის განვითარების მიზნით (მარტივი), ზ. 14, გ. 15, კ. 309 პ. 1-9, მწვრ. რედაქცია «Свободная Грузия», 9 марта 1994.
 25. О положении в Абхазии.- "Жизнь национальностей", Москва, 16. 09. 1920, № 28.
 26. ქართული, ზ. 1863, გ. 1, კ. 523, პ. 5, სმ. ნ. გამახარია დ., ჩანია ვ., ანექსია გრუზიის და რეგულაცია "აბხაზური რეგიონის".- "Свободная Грузия", 27. 06.1991, N 114.
 27. მართვის ავტონომიური რეგიონის რეგულაცია 1921-1931წწ.
 28. Н. Лакоба, Искры Октябрьской революции в Абхазии.- "К истории революционного движения в Абхазии". Сухум, 1922, с. 21, მწვრ. რედაქცია История Абхазской АССР (1917-1937гг.), под ред. Г. А. Дзидзария. Сухуми, 1983, с. 54.
 29. Г. А. Дзидзария, Очерки истории Абхазии (1910-1921 гг.). Тбилиси, 1963, с. 311.
 30. "Коммунист Грузии", 20.11.1920.
 31. История Абхазии, с. 317.
 32. Жоржидзани Г., Лекишвили С., Тоидзе Л., Хоштария-Броссе Э., Исторические и политико-правовые аспекты конфликта в Абхазии. Тбилиси, 1995, с. 26.
 33. Д. Гамахария, Б. Гогия. სტრუქტურა, ტ. 112:
 34. სტრუქტურა, ტ. 102:
 35. Автономия Абхазии.- "Слово", 26.11.1920, № 270.
 36. სტრუქტურა ავტონომიური რეგიონის რეგულაცია. - «სტრუქტურა და მართვა», 05. 10. 1919, № 208:
 37. Хроника.- "Борьба", 04.10.1919, № 225.
 38. Г. Королев. Письма из Абхазии. - "Борьба", 28.09.1919, № 220.
 39. Ответ делегации Народного Совета Абхазии.- "Борьба", 09.10.1919, № 229.
 40. სმ. ნ. "Борьба", 20.12.1919, № 290; სტრუქტურა, 21.12.1919, № 291; სტრუქტურა, 23.12.1919, № 292:
 41. Б. Е. Сагария, Национально-государственное строительство в Абхазии (1921-1931гг.). Сухуми, 1970, с. 17. С. З. Лакоба, Очерки политической истории Абхазии. Сухуми, 1990, с. 65-66. История Абхазии, с. 299, 316.
 42. "Социал-демократ", 06. 10. 1919, № 85. Д. Гамахария, Б. Гогия. სტრუქტურა, ტ. 101:
 43. Редакционная.- "Борьба", 09.10.1919, № 229.
 44. "სტრუქტურა და მართვა" რეგულაცია რეგულაცია რეგულაცია სმ. ნ. Абхазский вопрос.- "Кавказское слово", 25.07.1919, N 149.
 45. Автономия Абхазии.- "Слово", 26.11.1920, № 270.
 46. Д. Гамахария, Б. Гогия. სტრუქტურა, ტ. 101:

47. Н. В. Ракишвили в Народном Совете Абхазии. - "Борьба", 14.02.1920, № 35. Արխիւսը պատճառահանները համարում են, թե նախարարի ելույթը բնորոշման միակողմանի պատճառով բռնազրկւածութիւն ունեւ (История Абхазии, с. 318), սակայն ինչպէս ճիշտ նկատել էին վրաց հետազոտողները՝ որևէ պատճառով նրա մեր չկար (Д. Гамахария, Б. Гогия. Նշվ. աշխ., էջ 102):
48. А. Ментешашвили, Исторические предпосылки современного сепаратизма в Грузии. Тбилиси, 1998, с. 79, док. № 6.
49. Д. Гамахария, Б. Гогия. Նշվ. աշխ., էջ 105:
50. Նույն տեղում:
51. Նույն տեղում, էջ 461, վավ. № 254:
52. Նույն տեղում, էջ 462-463, վավ. № 254:
53. Абхазия. - "Слово", 05. 08.1920, № 175.
54. Д. Гамахария, Б. Гогия. Նշվ. աշխ., էջ 460-465, վավ. № 254:
55. Նույն տեղում, էջ 106:
56. Делегация Абхазии. - "Слово", 09.11.1920, № 255. «Աշխատավոր», 26. 11. 1920, № 261:
57. Ջ. Գամախարիան և Բ. Գոգիան գրում են, թե «ծայրնի անցատողականներ» Մ. Քարամազան, Դ. Ալանիան, Մ. Յագորիան, Ի. Մարգամիան և նրանց համախոհները պահանջում էին «այն ինքնավարութիւն», որպէսզի ստեղծվի գործնական միջոց Վրաստանից մեկտանալու համար (Д. Гамахария, Б. Гогия. Նշվ. աշխ., էջ 78, 81, 111):
58. Д. Гамахария, Б. Гогия. Նշվ. աշխ., էջ 108-109:
59. «Դեռ 1918թ. փետրուարի 9-ին, երբ գոյութիւն ունէր Անդրկովկասեան յատուկ կոմիտե., -տա՛նձ ևր «Հռչակագրում», -Վրաստանն ու Արխագիան իրար մէջ պայմանագիր կնքեցին, որի մէջ ընդհանուր գծերով ցույց էին տրուած այն փոխյարաբերութիւնները, որոնք կարող էին գոյութիւն ունենալ այդ երկու պետական կազմութիւնների միջև... Այդ փոխյարաբերութիւնները ձևակերպուեցին և շեղուզալուով Արխագիայի և Վրաստանի կառավարութեան միջև 1918թ. յունիսի 8-ի համաձայնութեան մէջ: ...Այսպիսիք են այն էնտենցները, որոնք հաստատում են Արխագիայի անվիճելի իրաւունքները համարեա երեք տարայ ընթացում: [ԱԺԻ-Ո] ելնելով... պայմանագիրերից, ակտերից և կառավարության հաստատուցումներից, շարունակ պատգամաւորութիւններ է ուղարկել Մահմանաղը ժոյղը, որպէսզի վերջնականապէս ձևակերպեն Արխագիայի և Վրաստանի փոխյարաբերութիւնները: ...Կառավարության հաստատուցումները Արխագիայի ատոնում իրաւունքների մասին, գործնականում շատ էին հետո իրականութիւնից... 1918 թից սկսած համարակետութեան կառավարութիւնը անել է անել է բայմազնում իր իրաւունքների ծառայը Արխագիայի ատոնում կյանքին միջամտելու համար, յաճախ խախտելով նոյնիսկ այն իրաւունքները, որոնց շուրջը [մախկնում] որևէ վեճ չէր յարուցում... Այս հակաութիւնները ճի կողմից, հաստատուցումները և միա կողմից, կառավարութեան միջամտութեան շնորհիւ Արխագիայում անվատահութիւն և զրգոն և ատեղծել ոչ միայն ղեպի համապետական իշխանութեանը, այլև նաև ղեպի Արխագիայի խորհուրդը: Մինչև այսօր [ԱԺԻ-Յ] կասեցնում էր

այն բոլոր նկտերը, որոնք ազդած էին համրապետության կառավարության վրա: Բայց... այս յուզումներն առաջացնող քաղաքականությունը, սակայն են մեզ հրաժարել ապագայ այն պատասխանատուությունից, որը կարող են վերջի յիշած հակասությունների հետևանք դառնալ: Վրաստանի և Աբխազիայի փոխյարարելու քննարկումները մինչև այսօր ճկվերպա՞ծ չեն և, հետևապէս, երկու կողմերի համար էլ իրարարանօրէն պարտաշրջ լինել չի կարող: Սրա համար, [Ելմեղով] համրապետության շահերի և երկու ժողովուրդների քարոզութիւն տեսակէտից, անհրաժեշտ է շտապ միջոցներ ձեռք առնել համաձայնութիւնը ձևակերպելու համար: [ԱՄԻ-Ս], ի դէմս իր վերջին պատգամատրմերի, դիմում է Վրաստանի համրապետութեան կառավարութեանը ցանկութիւն արտայայտում պարզ և հստակ շարադրած պատասխան ստանալ (ըստ) 1919թ. մարտի 20-ի Ակտի Լոթյանը, [ինչպէս նաև] պահանջում է, որ անմիջապէս հառասար թույլ Սահմանադիր ժողովի և Աբխազական ժողովրդական խորհրդի խառը յանձնաժողով կազմել Աբխազիայի անտոմոմիայի մասին նախագիծը քննելու և Սահմանադիր ժողով շտապ կերպով հաստատման մտցնելու համար: Մօտ երեք տարի շարունակ Աբխազիայի ժողովուրդը սպասում է այդ կոմստիտուցիային և ներկայ պատգամատրոտիւնը, դեկավարելով համապետական շահերի տեսակէտով, կարծում է, որ նոր յետաձգումների համար ոչ մի [իմնավոր] պատճառ չկայ, [որոնց համար] Աբխազական ժողովրդական խորհուրդը [այլևս] չի ուզում մեղք իր վրայ վերցնել և այդ մասին յայտնում է Աբխազիայի ազգաքմանչութեանը (Աբխազիայի ինքնավարութեան շտրքը. - «Աբխատավոր», 26. 11. 1920, № 261):

60. Д. Гамехария, Б. Гогия. Ելմ. աշխ., էջ 109: 1920թ. դեկտեմբերին և ժողովրդական խորհրդարանում հանդես էր եկել եղալքով, որտեղ առաջ էր քերել պարտադիր պահանջներ ազգագր սահմանադրութեան նկատմամբ, որի թվում էր Վրաստանում որևէ դաշնային միավորների բազակայութեան ակզրմքը: Նա ասում էր, որ «մեր նպատակն է օտեղծել դեմոկրատական այնպիսի սահմանադրութիւն, որը ապահովելիս լինի ունիտար դեմոկրատիկ համրապետութիւն, որտեղ իշխանութիւնը պէտք է բաժանւած լինի կենտրոնի և... տեղական օրգանների միջև» (Վարչապետ և. Ժողովրդական ժողով Սահմանադիր ժողովում. - «Աբխատավոր», 11. 12. 1920, № 274: Նույն տեղում, 19. 12. 1920, № 281):

61. Աբխազիայի ավտոմոմիայի շտրքը. - «Աբխատավոր», 09. 12. 1920, № 272:

62. Абхазия. - "Слово", 08. 12. 1920, № 280.

63. ՎԿՊՊԱ, № 1861, ց. 2, գ. 175, ք. 2: Աբխազիայի ավտոմոմիայի շտրքը. - «Աբխատավոր», 09. 12. 1920, № 272:

64. Борьба за Октябрь в Абхазии (1917-1921гг.). Сб. док. и мат., Сухуми, 1967, с. 172-173.

65. Д. Гамехария, Б. Гогия. Ելմ. աշխ., էջ 110:

66. История Абхазии, с. 319-320.

67. Д. Гамехария, Б. Гогия. Ելմ. աշխ., էջ 110:

68. ՎԿՊՊԱ, № 1833, ց. 1, գ. 863, ք. 93-95:

69. Д. Гамехария, Б. Гогия. Ելմ. աշխ., էջ 110: С. З. Лехоба, Очерки..., с. 78. История Абхазии, с. 320.

70. 1918թ. հունիսին Վրաստանի իշխանությունները ճանաչեցին Արխագիաժի ինքնավար դայնիստիկները, սակայն բաց մնաց Վրաստան-Արխագիա վերջնական փոխհարաբերությունների հարցը, որը, համաձայն դաշնագրերի, պետք է վճեի Արխագիայի ենթադրվող Ազգային ժողովը (А. Ментешашвили, Из истории взаимоотношений грузинского, абхазского и осетинского народов 1918-1921 гг. Тбилиси, 1990, с. 16. Նույնի՝ Исторические предпосылки..., с. 79, док. № 2-3. Նույնի՝ Октябрьская революция..., с. 117. С. З. Лакоба, Очерки..., с. 66-67. Д. Гамахария, Б. Гогия. Նշվ. աշխ., էջ 414, վավ. № 225):

ԿԱՐԻՆ ՍԱՄԵԼՆԱՐ

ՄԱԿ-Ի ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՔՈՒՄ ՕՐԻՆԱՍՏԵՂՑ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻՆ 2005 ԹՎԱԿԱՆԻՆ

Այս ժողովածուի նախդրդ պրակտիկ ամփոփված մեր հողվածում մասնակիորեն անդրադարձ է եղել մաս Իրաքի նոր Սահմանադրության նախագծի փաթեթին, որը այդ երկրի հասարակայնության հավանությանն արժանացավ 2005 թ. օգոստոսի 28-ին¹:

Իմպլես ցույց տվեց իրաքյան իրականությունը, փաստորեն 2005 թվականը օրինաստեղծ կարևորագույն գործընթացների հանգուցալուծման տարեթիվ կարելի է համարել. այդ նույն թվականի հունվարին Իրաքի խորհրդարանական ընտրություններն էին, հոկտեմբերի 15-ին կայացավ նոր Սահմանադրության հանրաքվեն, իսկ դեկտեմբերի 15-ին անցկացվեցին երկրի Ազգային ժողովի ընտրությունները:

Մույն հողվածի նպատակն է ցույց տալ ՄԱԿ-ի մասնակցությունը և կատարած դերը երկրի համար կարևոր և շքադարձային այնպիսի ժամանակահատվածում, որը ընդգրկում է վերը նշված իրադարձությունների շրջան:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը իր ամփոփական աջակցությամբ դրական դեր է կատարում, նպաստելով օրենքի իշխանությանը և ժողովրդավարության ճանապարհին, իրաքցիների համար դժվար ու քաղ իրադրության պայմաններում: Եվ պետք է նշել, որ այս ուղղությամբ առաջին քայլերը բավական հետաքրքրություն են ներկայացնում մաս գիտական լուսարանման տեսանկյունից:

Անդրադառնալով ՄԱԿ-ի, Իրաքին վերաբերվող փաստաթղթերին, այս կազմակերպությունը կարևորում և առանձնացնում է 2005թ. փետրվարի 16-ի թիվ 5124 ճիստի որոշումը, որտեղ ասվում է, որ Անվտանգության խորհուրդը շնորհավորում է Իրաքի ժողովրդին 2005 թ. հունվարի 30-ի ընտրությունների առիթով: Միաժամանակ տրվում է այդ ընտրությունների գնահատականը: Այն է՝ «այս ընտրությունները ներկայացնում են Իրաքի համար պատմական պահը, հանդիսանալով դրական քայլ քաղաքական անցումային շրջանում»: «Բնիարկության միջոցով իրաքցիները ցույց տվեցին իրենց վերաբերմունքը օրենքի իշխանությանը, մեր-

ժելով բռնությունը: Երանք ծայն տվեցին ժողովրդավարությանը և հաստատեցին սեփական իրավունքը՝ վճռականությամբ իրենց խնդիրներին տեր կանգնելու գործում: Անվտանգության խորհուրդը շնորհավորում է Իրաքի ժողովրդին այս քայլի և ձեռքբերման առիթով՝ հաստատել իր իրավունքը ազատորեն որոշելու իր սեփական քաղաքական ապագան և մաղթում է շարունակել առաջ ընթանալ իր ընտրած քաղաքական ճանապարհով:

Անվտանգության խորհուրդը շնորհավորում է այդ ընտրություններում նորընտիր կուալիցիաներին և առանձին անհատներին»⁷:

Եշվում է, որ ընտրություններն անցկացվեցին դժվարին պայմաններում, և Անվտանգության խորհուրդը ողջունում է Իրաքի ժողովրդի խիզախությունը, որը նա ցուցաբերեց, հաստատելով իր գոյակցությունը ժողովրդավարությանը, հաշվի չառնելով տեղոռիստներին: Անվտանգության խորհուրդը արձանագրել է տասնյակ հազարավոր իրաքցիների մասնակցությունը, ովքեր մերկայացել են որպես բեկմածուներ, ընտրություններում կատարել աղմինխտրատիվ աշխատանքներ, անձնապես ապահովել ընտրական ճշտված ցուցակների առկայությունը նաև սրահպանել ընտրությունների ընթացքը, ապահովելով անվտանգությունը:

ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը հատուկ ճշամակրություն է տալիս Իրաքի Անկախ ընտրական հանձնաժողովին՝ նրա ցուցաբերած համատության և ընտրությունների աղմինխտրատիվ աշխատանքը իրականացնելիս կազմակերպչական հմտության համար: Անվտանգության խորհուրդը հավանություն է տալիս Գլխավոր քարտուղարին և Միացյալ Ազգերին, ընտրությունների մախասպատրատությունը հաջողությամբ անցկացնելու համար, ներառյալ կոնսուլտացիաները և լայն աջակցությունը իրաքցիներին: ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարի Իրաքի գծով հատուկ մերկայացուցիչ Աշյաֆ Գազիի անձնական ակտիվ մասնակցության հեռ մեկտեղ մշվում են նաև ՄԱԿ-ի Իրաքի գծով Օժանդակության առաքելությունը (UNAMI)⁸, հատկապես ընտրական խորհրդատու դեկավար Կառլոս Վալենգուելայի, ՄԱԿ-ի ընտրությունների Օժանդակության բաժանմունքի (EAD)⁹ և նրա տնօրեն Կարինա Պերելլիի աշխատանքը և դրական արդյունքները:

Անվտանգության խորհուրդը ուշադրություն է հրավիրում նաև Իրաքի Անվտանգության ռոժերի և Իրաքում քազմազգ զինված ուժերի գովեստի արժանի դերին, ընտրությունների անվտանգությունն ապահովելու գործում:

⁷ UN Assistance Mission for Iraq - UNAMI

⁸ UN Electoral Assistance Division - EAD

Այդ ընտրությունները Իրաքի քաղաքական անցումային այս փուլում կարևոր քայլ համդիսացան, գտնվելով ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի 1546 որոշման շրջանակում: Անվտանգության խորհուրդը Անցումային ժամանակավոր Ազգային ժողովի դերը գնահատում է բարեհաջող և իր գործը կատարած, անհրաժեշտ համարելով Իրաքի նոր ժամանակավոր կառավարության ձևավորումը, որպես հաջող քայլ³: Եշենք, որ սա ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի տված պաշտոնական գնահատականն է:

Փաստորեն այս փաստաթուղթը ծրագրային է, քանի որ հաջողականությանը թվարկվում են այն օրինատեղի գործողությունները, որոնք ի կատար ածվեցին և կայացան 2005 թվականի ընթացքում:

Եշված փաստաթուղթում ասվում է՝ «Իրաքի Մահամաաղությունը նախագծվել է Անցումային Ազգային ժողովի գլխավորությամբ, որի վերջնաժամկետը կողմի 2005 թ. հոկտեմբերի ութերեկումով, որին կհաջորդեն 2005 թ. դեկտեմբերի համընդհանուր ընտրությունները՝ նոր Մահամաաղության պայմաններում: Անվտանգության խորհուրդը իր շարունակական աջակցությունն է հավաստիացնում Իրաքի ժողովրդին իր քաղաքական անցման, Իրաքի անկախության, սովորելության, միասնության և տարածքային ամբողջականության ամրապնդման ապահովմամբ»⁴:

Ուշադրության արժանի է ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի համապատասխան կառույցների մասնակցությունը Իրաքի հասարակայնության տարբեր շերտերի հետ աշխատանքներում՝ նպատակ ունենալով իրագրել նրանց, որպեսզի մարդիկ համոզված լինեն, թե ինչ նպատակ է հետապնդում երկրի նոր Մահամաաղությունը, և իրենց տված ծայրերի համրագումարը ինչպիսի դեր կխաղա այդ գործում:

«Կարևոր է խիստ անհրաժեշտ համարելով Իրաքի հասարակայնության բոլոր խավերի մասնակցությունը քաղաքական գործընթացներում, Անվտանգության խորհուրդը գտնում է, որ կարիք կա աջակցելու քաղաքական ուժերի անցման շրջանի այն հաջող քայլերին, որոնք բխում են սահմանադրական գործընթացից, լրավին ապահովելով ընտրողների մասնակցությունը, ընտրությունների բախանցիկությունը, որպես անհրաժեշտ պայման: Խորհուրդը ողջունում է այն հայտարարությունները, որոնք արվում են Իրաքի լիցերների կողմից այս ուղղությամբ և հասկապես խրախուսում է Իրաքի ժամանակավոր կառավարությանը և Իրաքի ժամանակավոր Ազգային ժողովին, որոնք իրականացնում են հնարավորը՝ Իրաքի հասարակայնության բոլոր հատվածները լայնորեն ներգրավելու այդ գործընթացին, կոչ անելով քաղաքական երկխոսության և ազգային համաձայնության, հույս ունենալով, որ բոլոր իրաքցիները կներկայանան և ծայն կունենան քաղաքական գործընթացներում, որոնք ծավալվում են Իրաքի Մահամաաղության նախագծի շուրջ»⁵:

«ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը կարևորում է ՏՐՏԳ-ի՝ և UNAMI-ի դեկլարար դերը, որը արտացոլված է UNSCR՝ 1546 որոշման մեջ, և աջակցություն Իրաքի սեփական շահերի, այն դիտելով Իրաքի կառավարության կողմից ստանձնած պատասխանատվության դրսևորում, ազգային երկխոսություն ծավալելու նպատակով և ազգային սահմանադրության մակագիծը ստեղծելու գործում կոմսենտուս ապահովելու համար: Այս տեսանկյունից, Անվտանգության խորհուրդը ամիքածեշտ է համարում, որպեսզի ՄԱԿ-ը ինքն էլ պատրաստ գտնվի արագորեն աջակցելու միջազգային հասարակայնության անդամներին՝ կոմսուլտացիաներ անցկացնելով նրանց հետ և ՄԱԿ-ի կողմից տեխնիկական քննարկի աջակցություն ցուցաբերելով օժանդակի իրականացման լու այս գործը»⁶:

Նշենք, որ Իրաքի նոր Սահմանադրության ընդունման գործընթացները ընթանում էին ընդդիմադիր ուժերի հետևողական հակազդեցության պայմաններում, երբ տեղ էին գտնում մահ տնորդիստական գործողություններ և այլ բռնություններ ու ճնշումներ: «ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը խստորեն դատապարտելով տնորդիստական գործողություններն Իրաքում, համարելով, որ դրանք չեն նպաստում երկրի քաղաքական և տնտեսական անցման շրջանի շահերին, կոչ է անում բոլոր նրանց, ովքեր դիմում են բռնի ուժ գործադրելուն քաղաքական գործընթացը ձախողելու նպատակով, վայր դնել իրենց զենքերը և մասնակցել քաղաքական սցեոցեններին: Այն մահ հավանություն է տալիս Իրաքի իշխանությունների դիրքորոշմանը, որոնք պատասխանատվություն են կրում բոլոր նրանց համար, ովքեր մեթծում են բռնի ուժը և ձգտում են ստեղծել քաղաքական մթնոլորտ՝ ինչը կնպաստի ազգային համաձայնությունը և քաղաքական մրցակցությանը խաղաղ միջոցներով հասնելուն»⁷:

Կարևոր է ընդգծել մահ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի համագործակցությունը Իրաքին մոտ կանգնած երկրների և ռեզիտնալ կազմակերպությունների հետ, ովքեր շահագրգիռ էին նպաստել այդ երկրում կարգ ու կանոն հաստատելու միտումներին՝ օրինատեղծ ճանապարհով:

«Անվտանգության խորհուրդը ընդգծում է քաղաքական գործընթացներում Իրաքին մոտ կանգնած երկրների և ռեզիտնալ կազմակերպությունների աջակցությունը շարունակելու կարևորությունը՝ համագործակցելով Իրաքի իշխանությունների հետ, վերահսկելու Իրաքի սահմաններով տրանզիտը և այլ բնույթի օգնություն ցուցաբերելու ամիքածեշտությունը Իրաքի ժողովրդին հանուն անվտանգության

⁶ Special Representative Secretary – General’s – SRSG.

⁷ United Nations Security Council Resolutions – UNSCR.

ապահովման և երկրի բարգավաճման նրանց գործադրած ջանքերի իրականացմանն⁶։

«ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի UNSCR-1546-ի համաձայն, խորհուրդը իր աջակցությունն է հայտնում ֆեդերալ, դեմոկրատական, պլյուրալիստական և ամբողջական Իրաքին, ուր հարգվում են մարդու իրավունքները։ Այն ուղջում է միջազգային հանրությանը, Իրաքի ժողովրդին աջակցելու համար, որի նպատակն է խթանել և ավելացնել տարբեր երկրներին և միջազգային կազմակերպությունների Իրաքին ցույց տրվող օգնությունը, առաջիկայում իրագործելու քաղաքական անցման գործընթացները և ջանքեր գործադրել ազգային համաձայնությամբ, տնտեսական վերակառուցման և կայունության օգտին, ինչպես նշված է UNSCR-ի 1546-ում»⁶, - նշված է 2005թ. փետրվարի 16-ի 5124 նիստի ընդունած փաստաթղթում։

Փաստորեն երկուսուկես տարի էր անցել անգլո-ամերիկյան կռակից զորքերի Իրաք ներծուծումից։ Եվ Իրաքի նոր Սահմանադրությունը պետք է ճանաչարի հարթեր այդ զորքերի իրենց երկրում գտնվելու պայմաններում։ Խուճապային տրամադրությունները տվորական էին դարձել րնակչության շրջանում։ Դրա սահմոկեցուցիչ օրինակներից է 2005թ. օգոստոսի 31-ի տեղորիստական խուճապը, որի հետևանքով ամբոխի գոնը դարձան ավելի քան 600 ուխտավորներ։ Եյա ուխտագնացների խաղաղ երթի ընթացքում խուճապի հետևանքով գոհվեց մուսավոր թվով 648 մարդ և հարյուրավոր մարդիկ վիրավորվեցին։ Այս անգամ ողբերգության պատճառները զիմված գրոհայինների գործողությունները չէին և ոչ էլ տեղորիստական գործողություն էր իրականացված։ Բազմաժազարանոց ամբոխի ներսում ինչ-որ մեկը աղաղակել էր, որ ինքը տեսել է մահապարտ-տեղորիստների։

Իրաքի մայրաքաղաք Բաղդադում էին հավաքվել համալրա մեկ միլիոն ուխտավորներ, հարգելու համար շիաների յոթերորդ խնամ Մուսա ալ-Կազիմի հիշատակը։ Օգոստոսի 31-ին նրանց մեծամասնությունը երթով շարժվեց ալ-Կազիմի շրջանում գտնվող «Ուսկե մզկիթ»։ Հենց այն ժամանակ, երբ նրանք անցնում էին Տիգրիս գետի վրայի կամրջով, ամբոխում, ըստ ուտիկանության տվյալների, յուր տարածվեց, որ այնտեղ՝ ուխտավայրում, գտնվում են շահիդ-ինքնասպաններ։ Տագնապից խեղակոտույս հավատացյալները ջանում էին հեռանալ կամրջից ցանկացած հնարավոր միջոցներով։ Առաջացած հրմշտոցի պայմաններում հարյուրավոր շիաներ գոհվեցին, մնացածներն էլ խեղդվեցին Տիգրիս գետի ջրերում, քանի որ կամրջի պատմեշները չիմամալով ամբոխի ճնշմանը փվվեցին։ Այս տեղեկությունը հայտնել է «Ալ-Ջազիրա» հեռուստաալիքը։

Այս ողբերգությունից երկու ժամ առաջ, հենց կամրջի վրա անհայտ անձիք կրակ էին քացել արկերից շիա մահմեդականների ուղղությա-

մք, որոնք հասցրել էին հավաքվել «մսկե մզկիթի» շուրջ: Դրա հետևանքով յոթ մարդ զոհվեց¹⁰:

Իսկ ամերիկյան զորքի քվակազմը գնալով ավելացվում էր:

Հոկտեմբերի 15-ին նախատեսված Իրաքի Սահմանադրության համրաքվեի կապակցությամբ Պենտագոնը հավելյալ 14 հազար զինծառայող է ուղարկել Իրաք, դրանով ամերիկացի զինծառայողների քվակազմը դարձնելով 152 հազար: «Ազգ»-ը գրում է, որ Վաշինգտոնում այդ մասին լրագրողներին հայտարարել է ամժամք գեներալ Քարտեր Հեմը:

Այդ հավելումը զինուժով ամսպասելի չէր և նախատեսված էր, քանի որ 2005թ. օգոստոսին ԱՄՆ պաշտպանության նախարար Դոնալդ Ռամսֆելդը հրապարակավ արտահայտել էր իր այդ մտադրության մասին: Դրանով նախարարը զորավիզ էր ԱՄՆ-ի նախագահին, նրա հետևյալ հայտարարությունների ոգուն՝ «Քանի դեռ ես ԱՄՆ-ի նախագահն եմ, մենք կմնանք Աֆղանստանում և Իրաքում, կպայքարենք անարեկչության դեմ և կնաղթենք»: Այսպես է արտահայտվել Ջորջ Բուշը Այդառոյի նահանգում Ազգային զվարդիայի զինծառայողների և նրանց ընտանիքների առջև իր կոչությամբ¹¹:

Իրաքն զբոս երևույթին վերածվում է մահճի», այս կարծիքն է հայտնել ԱՄՆ-ի նախկին նախագահ Բիլ Էլիմթոնը կանանց համար նախատեսված հանդեսներից մեկի իր հետ հարցազրույցի ընթացքում: Միաժամանակ նա նշել է, որ Իրաքի և Վիետնամի պատերազմների զլխավոր տարբերությունն այն է, որ ընտրություններին մասնակցեց իրաքցիների կեսից ավելին, մինչդեռ Վիետնամցիները երբեք չօրինականացրին իրենց կառավարությունը¹²:

Վերջ նշված գնահատականը քավական խոստուն և խոքոքային է, քանի որ սեղմ ու լակոնիկ համեմատությամբ, տարրդունակ ասելիք է պարունակում: Հասկանալի է, որ խոսքը 2005թ. հունվարին կայացած խորհրդարանական ընտրությունների մասին է:

Ինչ վերաբերվում է Իրաքի նոր Սահմանադրության տեքստին, ապա այս փաստաթուղթը կազմված է Իրաքի երկու հիմնական համայնքների՝ շիաների և քրեյների ներկայացուցիչների կողմից, որոնք 2005 թ. հունվարին կայացած ընտրությունների ժամանակ հաղթանակ են տարել: Իսկ սուննիների համայնքի ներկայացուցիչները, որոնք Սադդամ Հուսեյնի ղեկավարության օրոք առաջնակարգ դիրքեր էին զբաղեցնում, հրաժարվեցին այդ փաստաթղթի տեքստն ընդունելուց, ընդդիմանալով, Իրաքի ֆեդերատիվ կառուցվածքի մտավախությունից դրդված:

Քրդական համայնքի առաջարկված պետության անվանումը՝ այն է Իրաքի Ֆեդերատիվ հանրապետություն, չընդունվեց և մերժվեց: Սակայն քրդական համայնքին հաջողվեց սուննիների առաջարկը շրջափակել, այն էր, Իրաքն անվանել «արաբական աշխարհի մի մասը»:

»: Երբորդ հողվածում ասվում է, որ Իրաքը «իսլամական աշխարհի մի մասն է, նրա արարական մասի քաղաքացիները հանդիսանում են արարական աշխարհի մասը»: Միայն Քուրդիստանն է համարվում որպես ֆեդերալ մահաճգ (հոդ. 115), բայց Սահմանադրությունը նմարավորության տեղ է բողոմում կազմավորելու մեկ նոր ֆեդերալ սեզիոններ իրենց ինքնուրույն սեփական օրենքներով և անվտանգության սեփական համակարգով: Քուրդիստանում 137 հողվածի համաձայն, ուժի մեջ են մտնում այն օրենքներն ու որոշումները, որոնք հրապարակվել են սկսած 1992 թվականից, երբ այդ տարածքը ազատագրվեց Սադդամ Հուսեյնի իշխանությունից¹³:

Սակայն, չմոռանանք Իրաքի մավթի գործունը, որը կովան է հանդիսանում ոչ միայն արտաքին հարաբերությունների որոշ շրջանակների համար, այլ մեկ հենց բուն երկրի ներքում ընթացող խնդրումների առանցքն է կազմում:

Իրաքի սումնիները գտնում են, որ երկրի այդպիսի կառուցվածքը հղի է պետության փլուզման սպառնալիքով և ժողովրդին է արարական սումնի համայնքի իրավունքները, նրան ղեկավար անհավասար պայմանների և անբարենպաստ վիճակի մեջ: Փաստորեն, սումնիները մտավախություն ունեն արագալուծ Իրաքի հարավում շիաների սեզիոնի նմարավոր ձևավորման համար, որ գտնվում է իրաքյան մավթի 80%-ը:

Այսուհանդերձ, կարևոր մեխանիզմն է Իրաքի բոլոր համայնքների համար ամրագրված նոր Սահմանադրության մեջ՝ 109 հողվածը հաստատում է, որ մավթը հանդիսանում է բոլոր իրաքցիների սեփականությունը բոլոր նախնականներում, և նրանից ստացված շահույթը բաշխվում է ղեկավար ֆիլ սկզբունքին համապատասխան:

«Թեև հիմնականում Սահմանադրության դրույթները իրապես իրականացնում են շիաների և քրդերի կողմը, այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ սումնիները չափազանցում են Իրաքի կազմալուծման վտանգը: Այս երկրի արարական հատվածը չի կարող կարուկ բաժանվել՝ «սումնիները կենտրոնում», «շիաները հարավում», հենց թեև այն պատճառով, որ օրինակ Բաղդադում, որը գտնվում է երկրի կենտրոնում, ապրում են մեկուկեսից երկու միլիոն շիաներ: Հոծ համայնքով ապրում են միայն քրդերը, հյուսիսում: Թվում է, որ սումնի ղեկավարները մտածված կերպով ավելի սքում են դաշնության խնդիրը, այն նպատակով, որպեսզի իրենց կողմնակիցներին դրոնեն ճախողելու Սահմանադրության ընդունումը»¹⁴:

Պատմության ընթացքը և քաղաքական դաշտի պերախություններն Իրաքում ժամանակ առ ժամանակ սուր բևեռացման ցայտուն պատկերներ են ուրվագծում: Այսպես՝ Իրաքի շիա ազգաբնակչությունը, որը երկրի բնակչության ընդհանուր քվի մոտ 60%-ն է կազմում «հարյու-

լրամյակներ շարունակ համարվել են «երկրորդ կարգի» մարդիկ, հասարակությունից տարանջատված: Միայն Սարգսյան Հուսեյնի սուննիական դիկտատուրայի տապալումից հետո նրանք զգացին, որ իրենց ժամը եկել է:

Եիաները օրինական ճանապարհով ձեռք բերեցին ժայների ճնշող մեծամասնություն Իրաքի արաբական հատվածում և ազդեցիկ դիրքեր զբաղեցրին երկրի Ազգային ժողովում ու կառավարության կազմում¹⁵:

Իրաքի նոր Սահմանադրության ընդունումով, այնուամենայնիվ դրական քայլ է արձանագրվում մաև տնտեսության ոլորտում, իրաքյան մավթի խնդրով համաշխարհային շուկաների հետ հարաբերությունների հստակեցման առումով նույնպես:

Եգիպտոսի «Ալ-Աիմա» Քաղաքական և Խաղաղարական հետազոտությունների կենտրոնի առաջատար գիտաշխատող Մազդի Մոքիսիի տվյալներով՝ Բաղդադի փլուզման օրը, ԱՄՆ-ի փոխպրեզիդենտ Դեյվ Չեյնին հայտարարեց, որ 2003 թ. վերջին Իրաքը կարտադրի 3 մլն բարել մավթ օրեկան: Համաձայն որոշ մասնագետների նաշվարկների և կամխտոնումների, այսին 2006 թ. սկզբին երկիրը պետք է, որ օրեկան 5 մլն բարել մավթ արտադրեր: Սակայն իրականում իրաքյան մավթի համույթը չարտադրեց Վաշինգտոնի փայվայած հույսերը: Իրաքն այսօր՝ 2006 թվականին, ավելի քիչ մավթ է արտադրում, քան մինչև օկուպացիան: Եավթի համույթը Իրաքում ընդամենը կազմում է 2 մլն բարել օրեկան, իսկ արտահանությունը չի գերազանցում ամօամ 1,5 մլն-ը: Միայն 2004 թ. կեսերին գրանցվեց մավթի համույթի համեմատաբար քարձր մակարդակ՝ մոտավորապես 2,5 մլն բարել օրեկան:

Այստեղ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել վերը նշված դիտարկումների հեղինակի հետևյալ գնահատականի վրա՝ «Իրավիճակը բարդացնում են Իրաքի Սահմանադրության նախագծում որոշ հողվածներ, որոնք կարգավորում են բնական ռեսուրսների օգտագործումը սեզիտնալ սկզբունքով»¹⁶:

Այս միակողմանի նկարագրի ֆոնի համեմատությամբ, շատ ավելի իրատեսական է Վաշինգտոնի Արտաքին քաղաքականության գծով խորհրդի Մարձավորարևելյան ֆորումի ղեկավար Ջուդիթ Կիսայերի գնահատականը իրաքյան մավթի շուքք որոշ դիտարկումներին միջազգային ասպեկտով և հեռամկարային անցումներով:

Նա այն միտքն է հայտնում, որ իրաքյան մավթի արտադրության նշանակությունը գնալով շարունակում է աճել, նկատի ունենալով մավթի գների բարձրացումը միջազգային շուկաներում, նշելով մաև Չինաստանի և Հնդկաստանի նման երկրների կողմից մավթի մեծ պահանջարկը և այն սրբեսային վիճակը, ինչը հատուկ է մավթային շուկային զգրալ առումով:

Այսպեսով չի արվել նաև ԱՄՆ-ը ցնցած «Կատրին» փոթորկի հետևանքով վնասի չափը: «Նավթարդյունաբերության վերականգնման և արտադրության ավելացման համար, ինչը իր հերթին տալիս է լրացուցիչ եկամուտներ երկրի վերակառուցման համար, Իրաքին անհրաժեշտ է քաղաքական կայունություն և տնտեսական զարգացում: Պետությունը կարիք ունի ինվեստիցիաների, իսկ նրանք չեն հայտնվի, քանի դեռ խոշոր միջազգային մավթային ինվեստիցիաները և կոմպանիաները համոզված չեն լինի, որ իրենց ներդրումները և ամձնակազմը անվտանգության պայմաններում են: Մոտակա ժամանակներս զրոյալ մավթային շուկան ստիպված է քավարարվել իրաքյան սև ոսկու սահմանափակ առաքումներով: Սակայն երկարաժամկետ հեռանկարում (կարող է արդեն 5-10 տարի անց) այլ երկրում մավթարդյունաբերության կանխատեսումը քարեհաջող է»¹⁷:

Հետաքրքրություն է ներկայացնում «Վաշինգտոնը սպասում է Իրաքի աջակցությանը» հոդվածը, որի հեղինակն է Ռոբերտ Ս. Դոյլը՝ ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Կոնդոլիզա Ռայսի համար Իրաքի գծով կոնսուլտացիաներ վարող դիվանագետը: Նա է մշակել և իրականացրել Իրաքի, Իսրայիլ, Լիբիայի և այլ երկրների դեմ ամերիկյան սանկցիաների տեղիները:

“Независимая газета” քերթին տված էկսկլյուզիվ հարցազրույցում նա պատմում է Իրաքում քաղաքական իրադրության մասին, որից անբաժան չէ նաև իրաքյան մավթի շուրջ հետաքրքրությունը:

Այն հարցին, թե ինչ վիճակում է գտնվում Իրաքի մավթարդյունաբերությունը այժմ, նա պատասխանում է՝ «Երկրի բյուջեն համեմատաբար մեծ չէ և մավթային սեկտորի մեջ այնքան էլ չափ ներդրումներ չեն բախանցել, այնպես, ինչպես պլանավորել էր կառավարությունը... Իրաքցիները դեռ պետք է այդ քննազավատին վերաբերվող հստակ որոշումներ ընդունեն և դա չափ կարևոր է, քանի որ մավթը ապահովում է երկրի եկամուտների մոտավորապես 80%-ը:

Ներկա պահին ոչ մի երկիր չի կարող Իրաքի մավթային սեկտորում ներդրումներ կատարել: Գործող օրենքը արգելում է արտասահմանյան ներդրումների մուտքը քաղաքային մավթային ռեսուրսների ոլորտ: Իրաքցիները դեռևս պետք է մտածեն առաջիկայում, արդյո՞ք իրենց կատարությունը ի վիճակի է զարգացնել մավթային սեկտորը իր ուժերով, թե արժև հետևել մավթի համույթով զբաղվող շատ երկրների օրինակին և թույլատրել արտասահմանյան կապիտալի մասնակցությունը որոշակի քննազավատներում»¹⁸:

Մինչ մասնագետները իրաքյան մավթի շուրջ իրենց փորձագիտական հետաքրություններն էին գործի դնում շահավետ լուծումներ առաջարկելով իրենց երկրների քաղաքական ու տնտեսական ծրագրերի տեսանկյունից, Իրաքում 2005 թ. հոկտեմբերի 15-ը նշանավորվեց երկրի նոր

Մահմանադրության հաղթարշավով, ինչը ոմանց համար նաև անպասելի էր, անցանկալի: Արդեն հոկտեմբերի 19-ին, քվեարկությունից չօր օր անց, որոշված էր պաշտոնական արյությունը մի առ ժամանակ հետաձգելուց հետո հայտարարել: Մահավանդ որ նախնական տվյալներով, երկրի հիմնական օրենքը արժանացել էր ազգաբնակչության մեծամասնության հավանությանը, թայց հենց այդ վաաստը ինչպես նաև ընտրողների աննախադեպ ներկայանալը ընտրություններին, շատերի մտայն կարծիքն էր ստեղծում, որ ձայները հաշվելու ընթացքում հնարավոր է տեղ գտած լինեն քազմաթիվ օրինախախտումներ¹⁹:

Հայտնի իրողություն է, որ Իրաքի նոր Մահմանադրության նախագծի օգտին համրաքվեից առաջ հանդես էին գալիս գլխավորապես շիա քաղաքական գործիչները, որոնք մեծամասնություն են կազմում երկրի ժամանակավոր կառավարության կազմում գտնվելով: Սուննիների ներկայացուցիչները դեմ էին և մինչև օրս էլ դեմ են Մահմանադրության նախագծին:

Ֆրանսապրեսը նշում է, որ արդեն հինգշաբթի օրվանից՝ հոկտեմբերի 13-ին, իշխանություններն անվտանգության արտակարգ միջոցներ են ձեռնարկում՝ համրաքվեի ձախտում թույլ չտալու նպատակով: Մահավանդ որ նախադեպը կար՝ 2005 թ. հունվարի 31-ին օրենսդրական ընտրությունների տապալմանը միտված անհրեկչությունից զոհվեց 30 մարդ, քեև այդ ընտրությունները Իրաքում կայացան²⁰: Գաղով Մահմանադրության հանրաքվեին, պետք է նշել, որ երկրում կային քաջահայտ ընդդիմադիր ուժեր, որոնք ջանում էին առանց այն էլ շիկացած մթնոլորտը ապակայունացնել:

Հոկտեմբերի 13-ին Բաղդադի հարավային արվարձաններում ոստիկանությունը ձեռքակալեց «Ալ-դաիլայի» 65 անդամների: Հայտնարերվեցին 17 ակամված ավտոմեքենաներ, որոնք պայթեցվելու էին հենց համրաքվեի օրը: Համաձայն այդ աղբյուրի՝ Իրաքի իշխանությունները և ամերիկյան զորքերը որոշել էին համրաքվեի օրն արգելել ավտոմեքենաների երթևեկությունը:

Իրաքի սահմանները, Բաղդադի օդանավակայանը արդեն վակ էին, միջնահանգային տեղաշարժերն արգելված: Բաղաքներում զենք կրող օրենքով պատժվում էր: Ֆրանսապրեսի տվյալներով, հոկտեմբերի 13-16-ը հայտարարված էին տոնական օրեր: Մահմանադրության մուտքը երկրի օրենսդրական դաշտ վեր էր ածվել համընդհանուր տոնահանդեսի, օրի պատճառով դսրոցները, վարչական շենքերը և մեծ խանութները վակված էին, լինելով ոչ աշխատանքային օրերի շրջանակում²¹:

Չնայած սուննիների ուժեր ընդդիմությանը, 2005 թ. հոկտեմբերի համրաքվեն Իրաքում ավարտվեց զոհացուցիչ արյունքով: Այդ մասին առաջին անգամ իրազեկվեց Բաղդադում Իրաքի անկախ ընտրական

հանձնաժողովի անդամ Զարիդ Այյարի կազմակերպած մանր ասուլիսում, նրա հայտմամբ տվյալներով «համաքաղվեի ժամանակ Իրաքի Սահմանադրության մախազիժն ընդունվել է քվեների 78 տոկոսով»: Նրա տվյալների համաձայն՝ առավելապես սոցիալապես Սալլահեդդինի և Ամբարի մահազներում փաստաբույրը մերժել է ընտրողների 2/3-ը: Բայց Նիմվեի մահազում, որի կենտրոնը մավթառատ Մոսուլ քաղաքն է, Սահմանադրության մախազիժը ստացել է քվեների 55,1%-ը:

Իրաքյան 18 մահազների արդյունքները վկայում են, որ Սահմանադրության վերջնական մախազիժը ընդունված է³²:

Ուշագրավ է, և Զրամսարես գործակալությունը նույնպես նշում է, որ սոցիալիստների ծավալների սահմանադրությանը ընդդիմանալու հիմքում սահմանադրության «մասնատիչ» բնույթն է, քանզի դրանով մախառեսվում է Իրաքում դաշնային պետության ստեղծում: Միաժամանակ, հնարավոր է համարվում արդեն տարեվերջին՝ դեկտեմբերի 15-ին կայանալիք համընդհանուր ընտրությունների ժամանակ Սահմանադրության տեքստում փոփոխություններ կատարելու տարբերակը³³:

Զարիդ Այյարի խոսքերով, ընտրությունների արդյունքները «ստույգ են և անաչառ», քանի որ քվեների հաշվարկը կատարվել է «միջազգային չափանիշներին համապատասխան»:

Սպիտակ տունը հեկտեմբերի 15-ը որակել է Իրաքի համար «սպառնական օր»: Հակահրաքյան ռազմական կոալիցիայի գլխավոր ներկրները՝ ԱՄՆ-ը և Մեծ Բրիտանիան ողբում են Սահմանադրության ընդունումը:

ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանը նույնպես խոսել է «սպառնական իրադարձության» մասին: Իրաքում ՄԱԿ-ի ներկայացուցիչը հայտարարել է, որ քվեարկության արդյունքները «ցուցադրեցին իրաքցիների քաղաքական բնեղացման աստիճանը»³⁴:

Այս իրադարձությունը դեռ նրկար ժամանակ կմտա քազմակարծիք քննարկումների և դիտարկումների կիզակենտում:

Ռոբերտ Դոյլի կարծիքով՝ Իրաքյան Սահմանադրության ռեֆերենդումը հերթական քաղ համընդհանուր Իրաքի քաղաքական գործընթացում, դեմոկրատական և կայուն, ներկայանալի կատավարություն տեղեծելու համար այդ ներկում:

Հունվարյան ընտրությունների հետ համեմատած, այս համաքաղվեին մասնակցելու մպատակով գրանցվել էր մեկ միլիոնով ավելի շատ ընտրող: Հնարավոր է, որ ամենամեծ ձեռքբերումը անվտանգության միջոցների կազմակերպումն էր՝ իրաքյան իրավապահ մարմինները ստանձնեցին այդ խնդիրը, և տեղամասերում հաշվված թվով ինցիդենտներ տեղ գտան, այն դեպքում, երբ հունվարյան ընտրություններում, երբ Ազգային ժողովի կազմն էր ընտրվում, սպատահարների թիվը մի քանի հարյուր էր կազմում:

Յանկագած Սահմանադրություն կարող է փոփոխությունների ենթարկվել, համաձայն որոշակի սցեդեդուրամերի: Եվ դա վատ չէ: Իրաքցիները պետք է զարգացնեն ինստիտուտներ, որոնք կեանապատասխանեն իշխանության տարանջատման սկզբունքին, ինչպես նաև նախապատվության և հավակնությունների զսպման սկզբունքին:

«Հուսով եմ, որ մենք ունենք հեռանալու ռազմավարություն: Չէ որ մենք չենք պատրաստվում հավերժ մնալ Իրաքում: Իհարկե, ես չեմ կարող ձեզ ներկայացնել մեր գրաֆիկը: Կարծում եմ, որ ով էլ հիմա կոնկրետ ամսաթվեր նշի, կսխալվի»: «Սակայն, իրաքյան իշխանությունները նույնպես ընդունում են այն դժվարությունները, որոնց մենք քաղվում ենք: Նախագահ Ջալալ Քադաբուսին, վարչապետ Իբրահիմ ալ Ջաֆարին, արտգործնախարար Խոշիյար Ջիբարին աշխանը ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի սեսիայում հայտարարեցին Նյու Յորքում, որ իրենց երկիրը հաջորդ տարի միջազգային աջակցության կարիք կզգա: ԱՄՆ-ը մտադիր է այդ աջակցությունը ցուցաբերել»²⁵:

Այդ նույն ժամանակ անգլիացի լրագրող Գուին Դայերը գրում էր Իրաքում սահմանադրության համրաքվեի և 2000-րդ ամերիկացու սպանության մասին:

«Իրաքում քեև արդյունաբերություն չկա, որ ծաղկի, փոխարենը ծաղկում է պատմության ուղեծիղների «արդյունաբերությունը»: Անգլալ շաքաք մախկիններին ավելացան ևս երկուսը՝ յուրովին նոր սահմանադրությունն ու Իրաքում սպանված 2000-րդ ամերիկացի զինվորը»²⁶:

Հետաքրքիր է այն մամրագրումը վերաբերմունքը որով ուղեկցվում է Իրաքյան Սահմանադրությանը մվիրված հողավածի յուրաքանչյուր նախադասությունը:

«Քվեների հաշվումն ու վերահաշվարկումը քաղական երկար ժամանակ խլեցին, մինչև ի վերջո գտան ճիշտ պատասխանը և հանրաքվեից 10 օր հետո՝ հոկտեմբերի 15-ին, Իրաքի ղեկավարները պաշտոնապես հայտարարեցին «ուրախ լուրը»²⁷:

Երկրի 18 մահամզներից ընդամենը երկուսը՝ Ամբարն ու Մալահե-ղղինն էին դեմ քվեարկել Սահմանադրությանը:

Այս առիթով, անգլիացի լրագրողը գրում է որոշակի հեզմանքով և տարակուսամբով՝ «Եթե մի երրորդ մահանգ էլ նույն ձևով վարվեր, հանրաքվեն վստահաբար կձախտղվեր, քայք ինչ-որ իրաքցով այդ երբոր մահանգը, որ ամպարյան դեմ կքվեարկեր, չկատարեց այդ քայքը:

Այդ երրորդ մահանգը Նիմվեն է, որտեղ սուենիներն են մեծամասնություն կազմում և, ինչպես հայտնի է, նրանք դեմ են դաշնային աներիկամետ Սահմանադրությանը: Ամբարում քնակչության 97%-ն է «ոչ» ասել, իսկ Նիմվեում, որտեղ սուենիները 68% են կազմում, ընդամենը, ըստ քվեները հաշվարկողների, 55% էր «ոչ» ասել: Տարօրինակ երևույթ:

Տարօքինակ, որովհետև Նիմվեի քնակչության մյուս մասը (24%) եզդիներ, բուրքմեններ, շաբաքներ և քրիստոնյա ասորիներ են, որոնք սումնիների պես կտրականապես դեմ են Սահմանադրությանը: Միայն 8%-ը կազմող քրդերն են կողմ դրան»²⁸:

Շարունակելով իր դիտարկումները Իրաքի նոր Սահմանադրության օգտին քվեարկության արդյունքների շուրջ, Գուլին Դայերը գալիս է հետևյալ եզրահանգման՝ «Բայց վերջին հաշվով գուցե այնքան էլ կարևոր չէ, որ Սահմանադրությունը որոշ «սանաչաշտուն» օժանդակությունների միջոցով է վավերացվել, քանի որ Իրաքում պետություն չկա, որ Սահմանադրության կարիքը զգա: Կան մախարաբություններ և որոշ իմաստով մեկ բանակ, բայց պետություն չկա»²⁹:

Մեջբերված մյուսի տվյալները հաստատում են լուսաբանման առարկա դարձած և սույն հոդվածում առաջ քաշված այն իրողությունը, որ ՄԱԿ-ը իր որոշակի օժանդակությունն է ցուցաբերել Իրաքի ժողովրդին օրինատեղծ գործընթացներում, և իհարկե, նոր Սահմանադրության համրաքվեի մախարաբաստակալ աշխատանքներում և վերջնական ընթացակարգում: «Ամբաշտուն» օժանդակությունների շարքում է ՄԱԿ-ի ենթակազմակերպությունների մասնակցությունը և ցայտուն դերը:

Պարզվում է, որ Իրաքում մախարաբություններն առանձին կուսակցությունների «ավատություններ են» և դրանք կենտրոնական կառավարությանը չեն ենթարկվում: Իսկ պաշտոնյաների մեծ մասը զինվորականներ են, որոնք զոդանում են այն, ինչ կարող են, քանի որ զիտեն՝ մի քանի տարի անց իրենք այդ պաշտոններում չեն լինի, ժամանակավոր մարտիկ են այդ դիպքերում: Այդ նրանց իրականացրած քաղաքացիական պատճառը, որ Իրաքի միջին խավը զանգվածաբար լքում հեռանում է երկրից և հաստատվում Հոդյանանում»³⁰:

Իրաքի նոր Սահմանադրության համրաքվեի շուրջ նույնպես կարծիքները տարբերվում են:

Ուրբեթ Դոյլը ամերիկյան դիվանագիտական տեսանկյունով ետևադրվում է անզիացի լրագրող Գուլին Դայերի կարծիքին և հետևություններին, նշված խնդրի պարագայում՝ «Սահմանադրության համրաքվեն Իրաքում քաղաքական գործընթացներում հերթական քայլ համդիսացավ, այդ երկրում դեմոկրատական և կայուն ներկայանալի կառավարություն ձևավորելու գործում: Հունվարյան ընտրությունների հետ եթե համեմատելու լինենք, այդ քվեարկությանը մասնակցելու նպատակով մեկ միլիոն ավելի իրաքցի է գրանցվել:

Հնարավոր է, որ ամենամեծ ձեռքբերումը անվտանգության միջոցների կազմակերպումն էր՝ իրաքյան օրինապահ մարմինները իրենց վրա վերցրին այդ խնդիրը»³¹:

Այն հարցին, թե որքան է մտած ամերիկյան հարկատուների վրա ներկայությունը Իրաքում, նա պատասխանել է՝ որ մոտավորապես երեսուն երկրներ են մասնակցում քազմազգ ուժերի կազմում, որոնց իրենց ավանդն են ներդրում Իրաքում անվտանգության ապահովման գործում: Մեծ քանքեր է գործադրում ՆԱՏՈ-ն իրաքյան զինվորականների պատրաստման գործում: Հյուսիսատլանտյան խորհուրդը «վերջերս Իրաքում քացեց սպաների պատրաստման դպրոց»:

Բազմաթիվ երկրներ իրենց լուծան են ներդրում Իրաքի տնտեսության վերակառուցման գործում: 2006 թ. հունիսին Բրյուսելում հավաքվեցին ավելի քան 80 արագորժնախարարներ, որպեսզի քաղաքական աջակցություն ցույց տան երկրում իշխանության փոխանցմանը իրաքցիներին և հաստատեն իրենց շահագրգռվածությունը Իրաքի տնտեսության վերակառուցման խնդրում: Հենց այդ օրերին էլ Իրաքին խոստացել են տասներեք միլիարդ դոլար հատկացնել, շնաչված միջազգային ֆինանսական ինստիտուտների առաջարկները: Սակայն մեջ բերված բվերը նույնպես հակասական են, քանի որ Իրաքը առացել է ընդամենը երեք միլիարդ դոլար³²:

Եվ թեև Իրաքի տնտեսության վերակառուցումը ցանկալի է երկրի բնակչության բոլոր խավերին, ապա օտարերկրյա ռազմական ներկայությունը դեռավում է բուրբուրվին այլ ասպեկտով: Սահմանադրական հանրաքվեի առիթով, Գուին Դայերը հետևյալ տվյալներն է ներկայացնում՝ «Բրիտանիայի պաշտպանության մախարարությունը տեղական որոշ ակադեմիական կազմակերպություններին վճարել է, որ հարցում կատարեն Իրաքի բնակչության շրջանում: Հարցման արդյունքում պարզ դարձավ, որ Իրաքի բնակչության 45%-ը պաշտպանում է հարձակումները «կոալիցիայի գործերի» (ամերիկացի, քրիտանացի) վրա: Մեկ տոկոսը միայն համոզված է եղել, որ օտար զինվորական միջամտությունը նպաստում է երկրում անվտանգության հաստատմանը»³³:

Մեկ այլ աղբյուր նշում է՝ «իրաքցիների 82 տոկոսը դեմ է կոալիցիոն ուժերի ներկայությանը, իրաքցիների մեծ մասը լիովին առայարացնում է քրիտանացի զինժառայողների դեմ իրականացվող անճանապան անհարկչությունները: Այս հետևությունն է արվում Մեծ Բրիտանիայի պաշտպանության մախարարության պատվերով Իրաքի վերաբերյալ պատրաստած զարտնի զեկուցագրում: Չիմական Միմեռա գործակալությունը հայտնի են դարձել փաստաթղթի որոշ տվյալներ: Այսպես, Իրաքում օգուտոսին անցկացված հարցումները վկայում են, որ բնակչության 65 տոկոսը պաշտպանում է քրիտանացիների վրա հարձակվող անհարկչներին:

Օկուպացիոն գործերի ներկայության պատճառով իրաքցիների 67 տոկոսն իրեն անապահով է զգում: Բնակչության 72 տոկոսը չի

վատահում այդ զորքերին, 43 տուկտը կարծում է, որ երկրում իրավիճակը վատթարանում է»⁶⁴:

«Մենք պատերազմական վիճակում ենք: Սպանված են 2025 ամերիկացի զինծառայողներ, պատերազմի վրա շարաքական ծախսում ենք ավելի քան 2 մլրդ դոլար: Կարծում են, որ ամերիկացիները պետք է իմանան, թե ինչպես ենք հայտնվել մեզան վիճակում», ընդգծել է դեմոկրատ սենատորների առաջնորդ Հարրի Ռեյդը⁶⁵:

ԱՄՆ պաշտպանության նախարար Դոնալդ Ռամսֆելդը ճնշատալիսի ժամանակ լրագրողներին ասել է, թե իրաքցի գրեհայիններն արժանի չեն կոչվելու «սալաամադքներ», ինչպես նրանց հաճախ անվանում են լրագրողներն ու մեկնաբանները: «Երկար մտածելուց հետո ի վերջո հասկացա, որ «սալաամադք» կոչվելը նրանց տալիս է ավելի մեծ օրինակամտություն, քան իրենք արժանի են», ընդգծել է Պենտագոնի ղեկավարը:

Նրա կարծիքով, Իրաքում ամերիկյան զոհերի հակառակորդներին հարկավոր է անվանել «սիսթեմիկներ» և «հակակառավարական տարրեր»: Պարզվում է, որ որոշ դեպքերում օկուպացիոն ուժերի դեմ կռվող իրաքցի ապստամբներին հաճախ անվանում են մույմիսկ «հակաիրաքյան» կազմավորումներ:

Այս հայտարարությունների ֆոնի վրա պետք է դիտել իտալացի լրագրող Ջիզեֆինո Ռամուլլիի նկարահանած հետաքննական ֆիլմը՝ «Ֆալուֆա, քողարկված ջարդ» վերնագրով, որի որոշ հատվածներ 2005 թ. նոյեմբերի 7-ին լրագրողները դիտեցին մամուլ ասուլիսում, իսկ ամբողջությամբ ֆիլմը ցուցադրվեց հաջորդ օրը, իտալական արքայազնային RAI – News 24 հեռուստաալիքով:

Ժապավենում նկարահանված ամերիկացի նախկին զինծառայողներից մեկը պնդում է, որ ինքը լսել է «զգուշություն պաշտպանելու» նրանանց, քանի որ կիրառվելու էր «սպիտակ ֆոսֆոր»: «Հետո ես տեսա կանանց և երեխաների այրված մարմիններ», պատմում է այդ զինվորականը:

Մարտական գործողությունների ժամանակ ֆոսֆորի օգտագործումը թույլատրվում է միայն հակառակորդի դիրքերի վրա շաղ տալով, դրանք հայտնաբերելու նպատակով, նշում է իտալական AKI գործակալությունը:

Իտալացի լրագրողները մաև տեղեկություններ ունեն, որ Ֆալուֆայի մոտ մղված մարտերում օգտագործվել է MK 77 տիպի նաարվմ, որն արգելված է ՄԱԿ-ի միջազգայնորով:

2005 թ. փետրվարին Իրաքում առևանգված և ապա ազատ արձակված լրագրողուհի Ջուլիանա Ագրեման ֆիլմի հերոսակներին տված հարցազրույցում հայտարարել է, «Ֆալուֆայից վախած մարդիկ ինձ քանիցս ասել են, որ քաղաքի համար ծավալված մարտերի ժամանակ

ամերիկացիները կիրառել են մասպալմ և սպիտակ ֆոսֆոր: Ես ուզում էի այդ մասին պատմել աշխարհին, քայքայ առևանգիչներն ինձ զրկեցին այդ հնարավորությունից»³⁶:

ԱՄՆ-ը մինչև օրս չի ստորագրել խաղաղ բնակչության դեմ որոշ զինատեսակների, այդ թվում ֆոսֆորային զենքի կիրառումն արգելող ՄԱԿ-ի միջազգայինը:

Ֆալուջայի զիջման զրոհից հետո քաղաքի մոտ 300 բնակիչներ ստիպված էղան լքել տները: Գլխավորապես սուննիադեմակ այդ քաղաքում հիմնահատակ կործանվեցին բազմաթիվ շինքեր³⁷:

Գալով ՄԱԿ-ի գործունեությանը, պետք է նշել, որ ամերիկա-իրաքյան զինված հակամարտությունը այս միջազգային կազմակերպությանը նույնպես որոշակի փորձության դասեր մատուցեց:

BBC-ի տվյալներով, ՄԱԿ-ում ղեկավար պաշտոնների հավակնող թուրք անձինք այսուհետև պարտավոր են լրացնել եկամտների հայտագրեր՝ նշելով ոչ միայն իրենց, այլև մերձավոր ազգակցների (կանանց և զավակների եկամտները): Վերջին հանգամանքը հատկապես այժմեական է ՄԱԿ-ի «Ն-ավթ պարենի դիմաց» ծրագրի մի շարք սկանդալների կապակցությամբ³⁸: Ինչպես տեսնում ենք, ՄԱԿ-ը իր ներքին կանոնադրությունը խստացնում է:

ՄԱԿ-ի հատուկ հանձնախումբը հրապարակել է իրաքյան «Ն-ավթ պարենի դիմաց» ծրագրի շրջանակներում կատարված չարաչառումներին նվիրված զեկուցագրի ամբողջական տեքստը: Անցկացված քննության ընթացքում պարզվել է, որ 66 երկրների 2200 ընկերություններ նպաստել են, որ Սադդամ Հուսեյնի վարչակարգը 1,8 մլրդ դոլար ստանա շրջանցելով միջազգային պատժամիջոցները: «Ն-ավթ պարենի դիմաց» ծրագրի զույրթյան տարիներին դրան մասնակցել է ընդամենը 4700 ընկերություն: Հրապարակված ցանկում զգալի տեղ են զբաղում ռուսական և ֆրանսիական ընկերությունները:

Հակաիրաքյան պատժամիջոցների հետևանքներն իրաքցիներին համար մեղմացնող «նավթ պարենի դիմաց» ծրագրի ընդհանուր արժեքն ավելի քան 100 մլրդ դոլար էր, որից 64 միլիարդը նախատեսված էր իրաքյան նավթի վաճառքի և 39 միլիարդը՝ պարենի մատակարարումների դիմաց:

Հրապարակված զեկուցագրում ընդգծվում է, որ Հուսեյնի վարչակարգը 11 մլրդ դոլարի հասնող աճօրինական եկամուտ է ստացել նավթի մաքսանենթությունից: Փոլ Վուլկերը հայտարարել է, որ ամեն երկիր ինքը պետք է որոշի, թե կոնկրետ ում է դաստակամ հետապնդման ենթարկվելու:

ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Ջոնի Անանն աշխարհի պետություններին կոչ է արել պատժամիջոցներ ձեռնարկել Հուսեյնի վարչակազմին կաշառքներ տված ընկերությունների դեմ: Իսկ ԱՄՆ-ը այդ

առիթով հայտարարել է, որ Վոլկերի զեկուցագիրը ցուցադրում է ՄԱԿ-ի բարեփոխումներն արագացնելու անհրաժեշտությունը⁴⁰ :

2005 թ. նոյեմբերի 8-ին ՄԱԿ-ը մեկ տարով երկարաձգեց Իրաքում բազմազգ ուժերի ներկայությունը: Իրաքում ամերիկացիների հրամանատարությամբ գործող միջազգային կառիցիոն ուժերի ներկայության վերջնաժամկետը սահմանված էր 2005 թ. դեկտեմբերի 31-ը: Դեկտեմբերի կեսերին խորհրդարանական ընտրություններով նախատեսված էր ավարտել քաղաքական անցումային գործընթացը Իրաքում: Այս առիթով, բազմազգ ուժերի ներկայությունը երկարաձգելու խնդրանքով ՄԱԿ-ին էր դիմել Իրաքի ժամանակավոր կառավարության վարչապետ Իբրահիմ ալ Ջաաֆարին: ՄԱԿ-ի ԱՆ-ի բոլոր 15 անդամները միաձայն ընդունեցին քիվ 1637 քանաձեռն, որը կառիցիոն ուժերի մանդատը երկարաձգեց մինչև 2006 թ. դեկտեմբերի 31-ը⁴¹:

ՄԱԿ-ի որոշման մեջ ասված է, որ «Իրաքի կառավարությունը հաստատեց նախորդ ընտրությունների արդյունքները, կազմելով ընտրողների ցուցակները, որոնք տեղ կգտնեն 2005 թ. դեկտեմբերի 15-ին, խաղաղով խիստ կարևոր դեր, շարունակելու առաջ տանել ազգային երկխոսությունը և նամաձայնությունը, նախագծելով Իրաքի ժողովրդավարական ասլազան, արժանաւարով միջազգային հանրության հավանությունը՝ աշխատել Իրաքի կառավարության հետ մեկտեղ, սերտորեն օգնել ճրան, հարգելով Իրաքի ժողովրդի փանքերը»⁴²:

Միաժամանակ ընդգծվեց, որ տևողիստական գործողությունները չպետք է կասեցնեն Իրաքի քաղաքական և տնտեսական վերափոխումների ընթացքը և Անդամ պետությունների պարտավորվածությունը 1618 (2005) որոշման նամաձայն՝ 2005 թ. 4 օգոստոսի, գործին վերաբերվող այլ որոշումների և միջազգային պարտավորությունների հետ ուժի մեջ են մտնում⁴³: Գնահատելով ՄԱԿ-ի խաղաղասիրական և Իրաքի կայունությանը միտված քաղաքականությունը, նշենք, որ նախընտրական շրջանը երկրում հեշտ ու խաղաղ չանցավ: Բռնությունները չարմակվում էին: Իրաքցիների անձնասպան ահաբեկություններից սարսափած ամերիկացիները մեկ անգամ չէ, որ կրակ են քացել խաղաղ բնակիչների վրա, նոյեմբերի 21-ի առավոտյան Բաղդադում ժամանակավոր ուղեփակոցի մոտ տեղադրված զննարկի կրակից սպանվեցին Ալ-Մաուսուճա ընտանիքի հինգ անդամներ: Փրկվել էր միայն ավտոմեքենայի 22-ամյա վարորդը, որը տեսել էր իր ընտանիքի անդամների՝ 2 տղամարդու և 3 մանուկների զոհվելը⁴⁴: Իրաքի առյուծափայլ քաղաքական իրադրությանը բնորոշ էին նաև արտասահմանցիների առևանգումները: «Իրաքի իսլամական քանակ» խմբավորումը հատուկ տեսաբեկ էր փոխանցել «Ալ Ջազիրա» արբանյակային հեռուստաընկերությանը, որը փաստում էր՝ «քանակն» առևանգել է ԱՄՆ քաղաքացու, որը երկու օրից մահապատժի կենթարկվի, եթե ամերիկացիներն ազատ չարձակեն իրա-

քյան քանտերի կալանավորներին: Առևանգիչները ընդգծել էին, որ պատանդի ամուսն Ռոմադո Շույց է և նա «ամվտանգության գծով խորհրդատու» է և Իրաքի վերակառուցման մախարաբության աշխատակից⁴⁴: Վերջինս այդ օրերին Իրաքում առևանգված երկրորդ ամերիկացին էր: 2005 թ. նոյեմբերի 26-ին առևանգվել էին պատերազմի հակա-օակորդ ըրիստոնյա ոչ կառավարական մի կազմակերպության չորս ամուսնուհի՝ մեկ ամերիկացի, երկու կանադացի և մեկ թրիտանացի: Իր տնից առևանգվել էր ֆրանսիացի ճարտարագետ Բոնմար Պլանշը⁴⁵:

Մամուլում տեղեկություններ երևացին մաս իրաքյան որոշ լրատվամիջոցներին ամերիկյան քանակի կաշառումների երևույթների մասին: Քարոզչական իրավաբանները, որոնց հեղինակները ամերիկյան քանակի օտեղնկատվական գործողությունների» հատուկ ստորաբաժանումներն են, քարգանավել են արաբերեն և «էլիքուլն գրուպ» վաքը ընկերության միջնորդությամբ կրասպարակվել են իրաքյան քեքթերում⁴⁶:

2005 թ. դեկտեմբերի 6-ին սումնիների իզգևոր խորհուրդը հանդես եկավ հայտարարությամբ, հրապարակելով ամսի 15-ի խորհրդարանական ընտրություններին չմասնակցելու մասին իրենց ընդունած որոշումը՝ «Ուլեմայի (աստվածաբանների) խորհուրդը իշխանության ձգտումներ չի սնուցում, սակայն մերժում է զավթիչների ներկայությունն Իրաքում և նրանց քննադատությամբ առաջնորդվելու մտադրություն չունի»⁴⁷:

Իրաքյան անարեկյական հինգ խմբավորումներ «Ալ-Ղաիդայի գլխավորությամբ առաջին անգամ հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, դեկտեմբերի 15-ին Իրաքում մախատեսված խորհրդարանական ընտրությունները անվանելով «սատանայական»⁴⁸: Նրանք կոչ էին անում շարունակել սրբազան պատերազմը և ինտերնետից չօգտվող իրաքցիների համար ծայրահեղականները տարածել էին թուղիկներ, որոնցում նշվում էր, որ «անհավատների և նրանց կամակատարների դեմ պայքարը կշարունակվի»:

Ընտրություններից մեկ օր առաջ Իրաքում սկսվել էր մախանական քվեարկություն, որին մասնակցել էին զինվորականները, քանտարկալները և հիվանդանոցների հիվանդները: RFI օտղոկայանի տվյալներով Իրաքի մախսկին մախսագահ Սադդամ Հուսեյնը հրաժարվել էր ընտրություններին մասնակցել⁴⁹:

2005 թ. դեկտեմբերի 15-ին տեղական ժամանակով ժամը 7-ին սկսվեցին առաջին խորհրդարանական ընտրությունները, իսկ ընտրական տեղամասերի քացումից քիչ անց Ռամադի, Տիկրիտ քաղաքներում և այլուր որոշացին պայքարումներ: Տեղ-տեղ ընտրությունները ուղեկցվում էին ընտրական տեղամասերի գնդակծությամբ:

BBC-ն տեղեկացնում էր, որ այդ առավոտյան անհայտ անձինք ակամակոծել են Բաղդադի «կանաչ գոտին», որտեղ գտնվում են կառավարական ինժեներները և օտար պետությունների ներկայացուցիչները:

Ռոյթեր գործակալության քննողշմամբ, քվեարկությունը անցնում էր «չարված անվտանգության պայմաններում: Իրաքի նախագահ Ջալալ Թալաբանին հույս է հայտնել, որ երկրի ժողովուրդը «կպահպանի միասնականությունը»: Իրաքի քաղաքների փողոցներում պարեկում էին մոտ 150 հազար իրաքցի զինվորներ: Երկրում դեռ գործում էր 2005 թ. հունվարին կազմավորված անցումային խորհրդարանը: Մշտական օրենսդիր մարմնի ընտրության հաջող քայլը կառավարություն տեղեկել էր՝ չորս տարի ժամկետով:

Ընտրություններին մասնակցեց վեցուկես հազար թեկնածու՝ 275 պատգամավորական տեղերի համար, որից 1/4 կանանց մասնակցությամբ: Ընտրություններին մասնակցեցին 307 կուսակցություններ և 19 ընտրական դաշինքների ներկայացուցիչներ⁴⁹:

Ջոհերի մասին տեղեկությունները կցկտուր են: Ընտրություններից երկու օր առաջ սպանվել էր իրաքի ազատ առաջադիմական կուսակցության առաջնորդ Միզլաթ Դուլայմին: Բաղդադում պայթյունից սպանվեցին ամերիկացի չորս զինվորներ⁵⁰:

Նոր «իրաքյան» քանակի 115 զամաքտակներից միայն մեկն էր իր շարքերում ընդգրկել շիաների, սուննիների և քրդերի: Իրաքի խաղամական հեղափոխության գերագույն խորհուրդը՝ քաղկացած Շիա կրոնական կուսակցության անդամներից, վերահսկում էր երկրի ներքին գործերը և 110 հազարանոց ոստիկանական ծախվարզը: Ընտրությունների առիթով հատուկ հայտարարված էր, որ ոչ մի արաբ, եթե իրաքցի չէ, չի կարող մուտք գործել Իրաք, մինչև ընտրությունները չավարտվեն:

«Իրաքում մի քանի խարտսիկ «շրջադարձային իրադարձություններից» հետո վերջապես գալիս է իսկականը՝ դեկտեմբերի 15-ի ընտրությունը, որն ինչ-որ բան, երևի թե որոշելու էր: Գծրախտաբար այն հաստատելու է, որ 1918 թ.-ից գոյություն ունեցող իրաքյան պետությունը իր վախճանին է հասնում և միայն Աստծուն է հայտնի, թե ինչով է փոխարինվելու», - գրում է Գուին Դայքը Իրաքի ընտրությունների մասին «Իրաք՝ 1918-2006» հոդվածում⁵¹:

Գալով սուննիների վերաբերմունքին օրենսդրական գործընթացներին, նա գրում է՝ «Բնաս կուսակցության բուն «գանդակները» օտար ներխուժման հետևանքով, անպայման առաջացնելու էր կատաղի դիմադրություն սուննիների շրջանում: Այս դիմադրությունն էլ առաջ է քերել ադամդավորական իրաքանցումներ Իրաքում»⁵²:

Դեկտեմբերի 15-ի խորհրդարանական ընտրությունների նախնական արդյունքները առաջինը մերժեցին սուննի իրաքցիները: Երկրի 18 նահանգներից 11-ում հաղթել էր շիաների «Միացյալ իրաքյան դաշինքը»

»: Եիսաները չեն կարողանա կառավարություն կազմավորել, եթե չգործակցեն մյուս կուսակցությունների հետ, գտնում էին նրանք: Այսուհանդերձ հարթամակը ծանոզի էր՝ Բաղդադում և մերձավոր շրջաններում քվեների 89% մշակումը հենց առաջին օրերից փաստեց դրա մասին: Եիսաները ստացել էին ձայների 58%, սուննիները 18,6%: «Միացյալ իրաքյան դաշինքը» մրցակիցներին ծաղրեց մաև Բասրայում և իսրավի 8 այլ մահամզներում: «Բուրդիստամի դաշինքը» ծաղրողությամ հասավ Իրաքի հյուսիսային երեք մահամզներում³³:

Այս օրերին ամերիկյան իշխանությունները վերծեցին սիրաշահնել սուննիներին: Ըստ ամերիկյան քանակի, ազատ արձակվեցին չորս սուննի գործիչներ: Մինչդեռ իրաքցի փաստաբաններից մեկի տվյալներով ազատություն է շնորհվել 24 ամձանց: Նրանցից երկուսը կին զիտնակաձներ են, որոնք անցյալում մասնակցել են Իրաքի կենսաքանակամ զենքի մշակմամ ծրագրերին: Ազատ են արձակվել մաև տրանսպորտի և քարձրագույն կրթության մախկին մախարաքաները, ձեռնարկատեր Սաքամ ալ Գաուդը, որը Հոսեյնի օգտին առևտուր էր արել, շրջանցելով հակաիրաքյան տնտեսական արգելքը: Խոսքը սամկցիաների մախին է: Ազատ արձակված որոշ ամձանց տրվեցին ամձնագրեր, երկրից հեռամալու համար:

KARINE SAMVELYAN

THE PARTICIPATION OF THE UNITED NATIONS IN LAW-BUILDING PROCESS IN IRAQ IN 2005

The article deals with the analyses of the law-building process in Iraq during the 2005 year: the direct elections of the Transitional National Assembly on 30 January 2005, the drafting of a new constitution for Iraq and the recent approval of the draft constitution by the people of Iraq on 15 October 2005, the election by 15 December 2005 of a government pursuant to a newly adopted Constitution.

The United Nations role in Iraq in this period – very important factor.

Welcoming the beginning of a new phase in Iraq's transition and looking forward to the completion of the political transition process the United Nations should continue to play a leading role in assisting the Iraqi people and government with further political and economic development.

The participation of the United Nations contributing to coordination and delivery of reconstruction, development and humanitarian assistance, and promoting the protection of human rights, national reconciliation, as well as judicial and legal reform in order to strengthen the rule of law in Iraq.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կարինն Սաճկելյան, Քաղաքական իրադրությունն Իրաքում և ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը (2004 թ. հունիս – 2005 թ. օգոստոս), Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, պրակ. XXIV, երկամ, 2005, էջ 218-235:
2. United Nations Security Council, Press Release, Department of Public Information, News and Media Division, New York. SC/8627, 2 February 2006, Resolutions and Statements of the Security Council, S/PRST/2005/5 p. 138.
3. Նույն տեղում:
4. Նույն տեղում:
5. Նույն տեղում:
6. Նույն տեղում, էջ 139:
7. Նույն տեղում:
8. Նույն տեղում:
9. Նույն տեղում:
10. Террористическая паннока в Ираке, "Независимая газета", 1 IX, 2005, № 185, с. 6.
11. «Ազգ», 8, հոկտ., 2005, էջ 5:
12. Նույն տեղում:
13. Георгий Мирский, Угроза от конституции, "Независимая газета", Дипкурьер № 12, 10. X. 2005, с. 13.
14. Նույն տեղում:
15. Նույն տեղում:
16. "Независимая газета", Дипкурьер № 12, 10. X. 2005, с. 13.
17. Նույն տեղում:
18. "Независимая газета", Дипкурьер № 14, 14. XI. 2005, с. 14.
19. "Независимая газета", № 226, 19. X. 2005, с. 5.
20. «Ազգ», 19, հոկտ., 2005, էջ 5:
21. Նույն տեղում:
22. «Ազգ», 27, հոկտ., 2005, էջ 5:
23. Նույն տեղում:
24. Նույն տեղում:
25. "Независимая газета", Дипкурьер № 14, 14. XI. 2005, с. 14.
26. «Ազգ», 1, նոյեմբ., 2005, էջ 5:
27. Նույն տեղում:
28. Նույն տեղում:
29. Նույն տեղում:
30. Նույն տեղում:
31. "Независимая газета", Дипкурьер № 14, 14. XI. 2005, с. 14.
32. Նույն տեղում:
33. «Ազգ», 1, նոյեմբ., 2005, էջ 5:
34. «Ազգ», 25, հոկտ., 2005, էջ 5:
35. «Ազգ», 3, նոյեմբ., 2005, էջ 5:
36. «Ազգ», 9, նոյեմբ., 2005, էջ 5:
37. «Ազգ», 17, նոյեմբ., 2005, էջ 5:

38. «Ազգ», 20, հոկտ., 2005, էջ 5:
39. «Ազգ», 29, հոկտ., 2005, էջ 5:
40. United Nations Security Council. Press Release... S/RES/ 1637, Extension of Mandate of Iraq Multinational Force, 8 November 2005, meeting: 5300, p. 106-109, տես՝ նաև «Ազգ», 10 նոյեմբ. 2005, էջ 5:
41. Նույն տեղում, էջ 106:
42. Նույն տեղում:
43. «Ազգ», 23 նոյեմբ., 2005, էջ 5:
44. «Ազգ», 8 դեկտ., 2005, էջ 5:
45. Նույն տեղում, 2 դեկտ., 2005, էջ 5:
46. «Ազգ», 8 դեկտ., 2005, էջ 5:
47. «Ազգ», 14 դեկտ., 2005, էջ 5:
48. Նույն տեղում:
49. «Ազգ», 16 դեկտ., 2005, էջ 5:
50. Նույն տեղում:
51. «Ազգ», 15 դեկտ., 2005, էջ 5:
52. Նույն տեղում:
53. Նույն տեղում, 22 դեկտ., 2005, էջ 5:

**ՄԱՅՏԱԿԱՆ ՄԱՆԱՐՅԱՆ
ՍՈՒՐԵՆ ԲԱՂՂԱՍՄԱՐՅԱՆ**

**ՉԻՆԱՍՏԱՆԻ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՂԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Վերջին տարիներին ընթացքում մրցակցությունը բնական ռեսուրսների, հատկապես հիդրոէկարժոնային էներգակիների վերահսկման կամ դրանց կալում ժառանգաբարումներն ապահովելու համար գնալով ավելի մեծ տեղ է գրավում միջազգային հարաբերություններում: 2004-2005թթ. կտրվածքով մավթի, հեղուկ բնական գազի (ՀԲԳ) պահանջարկն և գների, ինչպես նաև միջուկային էներգետիկայի դերակատարման նորովի քննադման վերաբերյալ մամուլը հրապարակումները և գիտահետազոտական վերլուծությունները առաջնային տեղ զբաղեցրեցին համաշխարհային մամուլի էջերում՝ շատ դժվագներում երկրորդական թեմաների վերածելով այնպիսի միջազգային խնդիրների քննարկումներն, ինչպիսիք են՝ տարածաշրջանային ինտեգրացիան, գլոբալ պայքարն ախարնկչության դեմ, իրաքյան պատերազմը, «գունավոր» հեղափոխությունները մախկին ԽՍՀՄ տարածքում և Իրանի միջուկային ծրագիրը: Որտեղ հետազոտություններում էներգետիկ անվտանգության¹ խնդիրները ներկայացվում են նաև վերը թվարկված միջազգային գործընթացների համատեքստում՝ քացահայտելով դրանց փոխկապակցված բնույթը:

Չանազան օրյեկտիվ և սուրյեկտիվ կարծիքների համադրմամբ՝ կարելի է գալ այն եզրակացության, որ ներկայիս համաշխարհային գործընթացներում հումքային ռեսուրսների համար աշխարհատնտեսական մրցակցությունը նորից առաջնային դեր է ստանում՝ վերածվելով համաշխարհային ուղղակարական փոփոխությունների ելակետային պատճառի: «Էներգակիրների պահանջարկի կտրուկ աճով և էներգակիրների շուկայում տեղի ունեցող գնային արագ վայրիվերումներով պայմանավորված՝ միջազգային մրցակցությունն էներգակիրների համար առաջնային արտաքին ավելի լարված բնույթ է ստանում», նշվում է Չինաստանի Արդի Միջազգային Հարաբերությունների ինստիտուտի վերլուծության մեջ²: ԱՆ Արտաքին հարաբերությունների խորհրդի կողմից 2005թ. դեկտեմբերին հրապարակված «Գլոբալ մավթային շուկայի մի-

տումները» հողվածում³ ամփոփի ներկայացվում է համաշխարհային մավթի շուկայի ներկայիս իրավիճակը 2004-2005թթ. մավթային շուկայում տեղի ունեցած փոփոխությունների համատեքստում: Հողվածում մասնավորապես նշվում է, որ էներգակիրների համաշխարհային պահանջարկի մակարդակը, գոնքի հասնելով մատակարարման հնարավորություններին, հավելյալ լարվածություն է առաջացրել մավթային շուկայում: Միջազգային իրավիճակի այս փոփոխությունը կտրուկ տեղաշարժեր է առաջ բերում խոշոր պետությունների արտաքին քաղաքական կեցվածքում և գործունեության մեջ:

Երե տվյալ համատեքստում արևմտյան երկրների, նախկին խորհրդային տարածքի պետությունների և Հայաստանի ամփոփական հարևանների տնտեսական և քաղաքական գործունեությանը հայաստանյան վերլուծական իրապարակումներում անդրադարձում են բավականին հաճախ, ապա այս կապակցությամբ Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում (ԱԽՏ) տեղի ունեցող իրադարձություններին Հայաստանում անդրադարձում են օտարերկրյա մասն իրապարակումների տեսանկյունից: Այս իրողությունը շատ անգամ բացառում է Հարավային Կովկասի վրա վերջ նշված քաղաքատնտեսական տեղաշարժերի ազդեցության ամբողջական ընկալումը, քանի որ մեր տարածաշրջանում և դրա հարևանությամբ տեղի ունեցող վերադասավորումների ամբողջական պատկերից դուրս են մնում Չինաստանի, Հնդկաստանի և, որպես հետևանք՝ ԱԽՏ արագ տնտեսական և քաղաքական առաջընթացի հետևանքով տեղի ունեցած որոշակի զարգացումներ: Այն դեպքում, երբ հենց ԱԽՏ-ի սրընթաց զարգացման հետ կապված զանազան գործոններն են առաջացրել այս տեղաշարժերը Հարավային Կովկասում ներկա ուժային կենտրոնների ռազմավարական կեցվածքում և պատճառ են հանդիսանում արագորեն փոփոխվող համագործակցության և գործընկերության զանազան վերաձևումների համար, որոնք, ըստ ամենայնի, կունենան երկարաժամկետ հետևանքներ: Այս հողվածում փորձ է արվում ներկայացնել համաշխարհային զարգացումներում տեղի ունեցող փոփոխությունները՝ ելնելով վերահիշյալ տրամաբանությունից: Մեր վերլուծությունը հիմնականում կենտրոնանում է համաշխարհային էներգետիկ ամփոփանքային այն ասպեկտների վրա, որոնք զուգահեռ են Չինաստանի մավթային արդյունաբերության, մավթային պահանջարկի աճի և դրա արտաքին քաղաքական հետևանքների համադրությունից:

(Աղյուսակ 1) Նավթի համաշխարհային պաշարները 2004թ. դեկտյանբ/նոյր քարել

Աղբյուր՝ OPEC Annual Statistical Bulletin (Vienna, Austria: OPEC, 2005)

Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկա	ԱՄՆ՝ 21,8	Մեքսիկա՝ 14,8	Վենեսուելա՝ 79,9
Արևմտյան եվրոպա	Նորվեգիա՝ 9,6	Մեծ Բրիտանիա՝ 4,5	
Արևելյան եվրոպա	Ռուսաստան՝ 99,1		
Մերձավոր Արևելք	Իրաք՝ 115	Սաուդյան Արաբիա՝ 264	ՄԱԷ՝ 97,8
Աֆրիկա	Էգիպտոս՝ 37	Նիգերիա՝ 35,9	
Ասիա	Չինաստան՝ 17,1		

Աղյուսակ 1-ում քերված են նավթի համաշխարհային հայտնի պաշարների վերաբերյալ OPEC-ի կողմից կատարված մոտավոր հաշվարկի տվյալները: Բացի աղյուսակում նշված երկրներից, ներկայումս նավթի հարուստ պաշարներ ունեն մաև Իրանը (132,5 մլրդ քարել), Թուրքիյը (99 մլրդ քարել), Քարաբը (15,2 մլրդ քարել), Ղազախստանը (39,6 մլրդ քարել) և մի շարք այլ երկրներ, որոնց պաշարները տատանվում են 0,5-ից 10 մլրդ քարելի սահմաններում: Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ համաշխարհային նավթի հայտնի պաշարների գերակշիռ մասը կենտրոնացած է Մերձավոր Արևելքում: Բացի այդ նավթի հարուստ պաշարներ կան մաև Ռուսաստանում, Աֆրիկյան մայրցամաքում, Հարավային Ամերիկայում և Կենտրոնական Ասիայում: Տնտեսության կառուցվածքային տեսանկյունից նավթի պաշարները կենտրոնացած են զարգացող կամ քերի զարգացած երկրներում, միմյուր նավթի սպառման հիմնական պահանջարկը, բնակամարաք, առկա է զարգացած կամ արագ զարգացում ապրող երկրներում: Զարգացած երկրների տարածքում (ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայում և Նորվեգիայում) առկա, ամենաշուրթին և կայուն արտահանումներն ապահովող նավթի պաշարները վերջանում են: Նավթի և գազի արտադրության դիմամիկան Միացյալ Նահանգներում, Չինաստանում և Հնդկաստանում կամ նվազում է, կամ գտնվում միևնույն մակարդակի վրա նախորդ տարիների համեմատ, այն դեպքում, երբ էներգիայի սպառումն այս երկրներում կտրուկ աճ է արձանագրել: Դեֆիցիտը թավարարելու մպատակով այս երկրների կառավարությունները քաղեր են ձեռնարկում աշխարհի տարքեր տարածաշրջաններից համապատասխան ներկրումներ ապահովելու համար, ինչը հավելյալ մրցակցություն է առաք բերում հատկապես Ասիական տարածաշրջանում:

Այս իրավիճակում զարգացած և զարգացող առյուծաբերական երկրները որոշակի կախվածություն մեջ են ինչպես մերձավորարևելյան տարածաշրջանի երկրներից, այնպես էլ վերջին երկու տասնամյակներում մավթի արտահանումներից ավելացրած այնպիսի երկրներից, ինչպիսիք են Ռուսաստանը, Վենեսուելան, Նիգերիան և Սուդանը⁷։ Նավթային մատակարարումների հետ կապված իրավիճակը բնակիչն է մի փուլ, որտեղ մավթի մատակարարման իրավիճակն ամենամակալումն է 1973թ. մավթային ճգնաժամից ի վեր։ Ներկայիս ճգնաժամը նախևառաջ կապված է էներգակիրների մատակարարման ժամկետային խնդիրների հետ⁸, քանի որ արդի տնտեսական հարաբերությունների ինտենսիվ բնույթը ստիպում է միջազգային համայնքին ապահովել էներգակիրների կաշուն ու ամխափան, հետևաբար՝ նաև տարբերակված աղբյուրներ ունեցող էներգամատակարարման համակարգ։

Վերլուծելով Չինաստանի և Հնդկաստանի հիդրոկարբոնային վառելիքի ներմուծման պահանջարկի վերջին տարիների կտրուկ աճը, որոշ փորձագետներ գալիս են այն եզրակացության, որ տեսանելի ապագայում մավթի գները կպահպանեն անկանխատեսելի փոփոխությունների միտումը, պահանջարկ-առաջարկ համամասնության հավասարման սթայմաններում, անդրաբնարատ կլիմայական իրավիճակի, զանազան տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամերի հետևանքներին մավթային շուկայի առավել զգայուն արձագանքներով պայմանավորված։ Այսպիսով, էներգետիկ անվտանգությունը կրկին գտնվում է միջազգային համայնքի ուշադրության կենտրոնում⁹։

Մավթային շուկայի կայունության գրավականը դարձնելով առաջին հերթին անվտանգության հետ կապված հարցերի գլխակցումը։ Ինչպես նշեցինք, միջազգային իրավիճակի այս փոփոխությունները ազդում են մավթի համաշխարհային գների վրա, որն իր հերթին անկայունության ազդանշաններ է առաջ բերում համաշխարհային տնտեսական աճն ապահովող ներդրումային շուկաներում։ Այսպես, օրինակ, 2006թ. հունվարի երկրորդ տասնօրյակում հուն մավթի մեկ քարեկի ֆյուչերսային գինը կազմեց 68 ԱՄՆ դոլար, մեկ շաբաթվա ընթացքում աճելով 7%¹⁰։ Իդանի միջուկային ծրագրի շուրջ և Նիգերիայում ժամադրող իրադարձությունների հետ կապված¹¹։

2003թ. սեպտեմբեր ամսին Նյու Յորքի առևտրական բորսայում հուն մավթի մեկ քարեկի միջին տարեկան գնի առանդարող կազմում էր 25 ԱՄՆ դոլար։ Կտրուկ աճ արձանագրելով՝ 2005թ. օգոստոս ամսին հուն մավթի գինը հասավ մոտ 70 ԱՄՆ դոլարի՝ հիմք հանդիսանալով զանազան վատատես մեկնաբանությունների՝ կապված ԱՄՆ և համաշխարհային տնտեսության զարգացման հետ։ Այսպիսի մեկնաբանությունները ելնում են այն հանգամանքից, որ մավթային գների նմանօրինակ աճը 1973 և 1979թթ. էներգետիկ ճգնաժամների՝ ժամանակ հանգեցրեց

ԱՄՆ տնտեսական ռեցեսիային: Որոշ զնահատականներով՝ մերկայումս 70-ականների ռեցեսիային համարժեք ճգնաժամ կարող է առաջանալ եթե նավթի մեկ բարելի զինը հասի 90 ԱՄՆ դոլարի սահմանը: Սակայն, լավատես մեկնարամները դեռ են այս զնահատականներին և կամխատեսումներին՝ փաստելով այլ էներգետիկ աղբյուրների առկայությունը, մասնավորապես՝ հեղուկ բնական գազի (ՀԲԳ) աճող օգտագործումը զարգացած և զարգացող երկրների կողմից: Այնուամենայնիվ, մերքևում բերված զնայատևների տվյալներից երևում է, որ հում նավթի գներն արդեն մոտ 3 տարի պահպանել են աճելու միտումը:

Հում նավթի գները 2004-2006թթ. (Աղբյուր՝ New York Mercantile Exchange)

Հում նավթի գները 2004-2006թթ.

Փորձագետների որոշ մասը նշում է, որ նավթային գների աճը պայմանավորված է ոչ թե նավթային պաշարների մոտալուտ վերջացմամբ ու, իբրև դրա հետևանք, պահանջարկի աճով, այլ OPEC-ի երկրների կողմից համաձայնեցված զնային քաղաքականությամբ և նավթի արտահանման սահմանափակմամբ¹⁰: Մյուսները էներգետիկ ոլորտի հիմնական պրոբլեմը տեսնում են համաշխարհային տնտեսության արագ աճի պայմաններում համապատասխան էներգետիկ ենթակառուցվածքների հնացման, մաշման և անհամապատասխանության մեջ, հատկապես Ասիական տարածաշրջանում¹¹, ինչպես նաև շատ երկրներում էներգետիկ ամփոփանցության պետական ռազմավարական ծրագրերի բացակայության մեջ:

Ընդհանուր առմամբ՝ վերլուծելով զանազան փորձագիտական կարծիքներ, կարելի է հանգել այն եզրակացությանը, որ հեղուկ էներգետիկների շուրջ միջազգային իրավիճակի աշխուժացումը պայմանավոր-

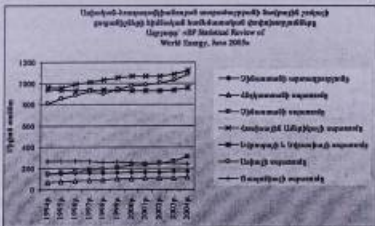
ված է ոչ այնքան դրանց մատակարարման կամ առկայության նվազմամբ, որքան տարբեր ուժային կենտրոնների աշխարհագրաքաղաքական շահերի բախման կենտրոն համագործակցության նվազմամբ, տարածաշրջանային խնդիրներով և այլն: Չնայած նրան, որ մավթի դրամման և արտահանման տեխնոլոգիաների կիրառման նորամուտությունները նոր հնարավորություններ են ստեղծել էներգակիրների նոր աղբյուրների շահագործման համար (ինչպես Մեքսիկոյի Արևելքում, այնպես էլ Ռուսաստանում, Դազախստանում և Չինաստանում), սակայն, դրանց հետ կապված ծրագրերի իրականացումը մեծապես կախված է այս մավթային տարածքների շուրջ ընդհանուր հասարակական, քաղաքական և տնտեսական մթնոլորտից: Այս իրողությունը հատկապես վերաբերվում է Ասիական-Նախադոկլիանոսյան տարածաշրջանին (ԱՆՏ):

Ասիական-Նախադոկլիանոսյան Տնտեսական Համագործակցության (APEC) անդամ երկրների¹² էներգետիկայի մալարարների՝ 2004թ. հունիսին Մանիլայում կայացած 6-րդ համընդհանուր ընթացքում՝ ներկայացվեցին Ասիական-Նախադոկլիանոսյան էներգետիկ հետազոտությունների կենտրոնի (APERC) կողմից կատարված հետազոտության արդյունքները¹³: Հետազոտությունը հանգում է այն եզրակացության, որ ԱՆՏ տարածքի էներգետիկ կախվածությունը 1999-2020թթ. ընկած ժամանակահատվածում աճելու է մոտ 60%՝ տարեկան մոտ 2%: Նույն ժամանակահատվածում ԱՆՏ էներգակիրների արտադրությունն աճելու է տարեկան 0.5%, իսկ կախվածությունը էներգակիրների ներմուծումից կաճի ներկայիս 36%՝ 2020թ. կազմելով 55%:

Ինչպես երևում է Աղյուսակ 2-ում բերված տվյալներից և դրա գծապատկերից Ասիական տարածաշրջանի երկրների մավթի սպառման ծավալներն անցյալ դարի 90-ականների վերջին՝ անցնելով Եվրոպական-Եվրասիական տարածքի երկրների սպառման ծավալներից, ներկայումս գրեթե հավասարվել են Հյուսիսային Ամերիկայի ցուցանիշին: Գծապատկերում երևում է նաև Չինաստանի մավթի սպառման ծավալների կտրուկ աճը 2001-2004թթ. ընթացքում: Օրինակ 2004թ. ՉԺՀ - մավթի սպառումը 2003թ. համեմատ աճել է 15.8%¹⁴: Նույն ժամանակաշրջանում մավթի արտադրության ծավալները Չինաստանում աճել են շատ ավելի դանդաղ տեմպերով: 2002թ. Չինաստանն, առաջ անցնելով Վաստինիայից, մավթի սպառման ծավալներով գրավեց աշխարհում երկրորդ տեղը Միացյալ Նահանգներից հետո¹⁵:

(Միջուակ 2) Արժեքավոր հարցաթուղթ (կատարյալ արժեքապայման) հարցաթուղթը լայնածախ քաղաքային շուկայի

Դրժան աստիճան	Կնիքային հարմարանքային ճանվարարարներ									
	1996թ	1997թ	1998թ	1999թ	2000թ	2001թ	2002թ	2003թ	2004թ	
Ըրժանաճան արժեքապայման	146.1	149	138.3	160.1	160.2	162.6	164.8	166.9	169.6	174.3
Ըրժանաճան արժեքապայման	140.2	160.7	134.4	185.6	193.3	207.2	230.1	232.3	246.9	266.4
Պատճառների արժեքապայման	287.4	297.6	268.8	263	233.6	257.3	255.5	247.5	243.6	241.5
Հեղինակների արժեքապայման	87.4	75.2	81.1	86.5	92.5	100.3	106.1	107	111.3	119.3
Հարձակող Ամերիկյան արժեքապայման	967.9	980.8	994.3	1033.3	1033.3	1028	1071	1071.6	1071.1	1122.4
Երկրորդ և երրորդ արժեքապայման	946.6	939.1	930.9	936.1	942.7	937.9	929.5	934.6	931.4	940.8
Արժեքային արժեքապայման	809.7	854.5	891.3	936.6	966.6	948.3	943.2	964.3	1008.2	1090.5

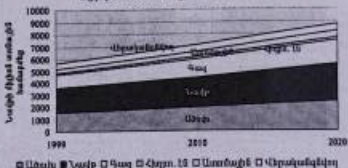

Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան մարզային շուկայի հիմնական փոփոխությունները

ԱԽՏՀ Ասիական-Խաղաղօվկիանոսյան էներգակիրների հետազոտությունների կենտրոնի կողմից 2002թ. հրատարակված՝ էներգակիրների շուկայում պահանջարկի 1999-2020թթ. կտրվածքով կատարված կախատեսումների համաձայն, ԱԽՏՀ ամբողջ երկրների էներգակիրների պահանջարկի կառուցվածքում զգալիորեն մեծանալու են մավթի, գազի և ածխի պահանջարկի մասնաբաժինները: Անգամ մավթային անառունը նվազեցնելու ծրագրերի իրականացման դեպքում, որոնց մեջ մտնում են արդյունաբերությունում գազային էներգետիկայի կիրառումը, միջուկային էներգետիկայի զարգացումը, այլընտրանքային էներգետիկ աղբյուրների զրոնումը և կիրառումը, տեխնոլոգիական նորամուտությունները և այլն, ներկայիս դրությամբ գրեթե անհնար է եսկանորեն նվազեցնել մավթի օգտագործումը զարգացող երկրների տնտեսության այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են ավտոմոբիլային տրանսպորտը և մավթաքիմիական արդյունաբերությունը:

Վերջինիս դեպքում այս համգամամբը կապված է մավթի վերամշակման ցիկլի ընթացքում տարբեր արդյունաբերական դերիվացիաների արտադրության համգամամբով: Քանի որ ԱԽՏ տարածաշրջանում կտրուկ աճում են ինչպես ավտոմոբիլային տրանսպորտի քանակը, այնպես էլ՝ մավթաքիմիական արդյունաբերության տարբեր ճյուղերը, հետևաբար անգամ այլընտրանքային էներգետիկ աղբյուրում կառուցվածքի ձևափոխման դեպքում, մավթի սպառումն աճելու է այլ էներգակիրների սպառման աճի հետ մեկտեղ:

ԱԽՏՀ անդամ երկրների էներգետիկայի պահանջարկը
Աղբյուր՝ Asia Pacific Energy Research Center 2002

ԱԽՏՀ անդամ երկրների էներգետիկայի պահանջարկը

Էներգետիկայի հայրաբայրաման համար ծավալվող մրցակցությունը մտահոգություն է առաջացնում Միացյալ Նահանգներում, քանի որ դրա արդյունքում տեղի ունեցող քաղաքական վերադասավորումները կարող են վնասել ԱԽՏ-ում ԱՄՆ ռազմավարական շահերին: Այսպես, 2004թ. հուլիսին ԱՄՆ Կոնգրեսի հետազոտությունների ծառայությունը (Congressional Research Service), վերլուծելով Հյուսիս-Արևելյան Ասիայում էներգետիկայի համար ծավալվող մրցակցությունը, մասնավորապես նշում է, որ մեղկատեսակ համաշխարհային էներգետիկայի շուկայում տեղի ունեցող փոփոխությունները¹⁶ պայմանավորված են Ասիական տարածաբլոկի էներգետիկայի պահանջարկով: Նշվում է, որ սա իր հերթին բխում է ԾժՀ արագ տնտեսական աճի արդյունքում առաջացած էներգետիկայի մեծածավալ պահանջարկից: Անդրադարձնալով այս համատեքստում ԱՄՆ տարածաշրջանային շահերին հնարավոր փոստիցներին՝ ծառայության վերլուծաբանները դրանց շարքում առանձնացնում են Ռուսաստանի Հեռավոր-Արևելյան էներգետիկայի պաշարների մատչելիությունն ապահովելու համար Չինաստանի, Տայվանիայի և Հարավային Կորեայի միջև ծավալված մրցակցությունը և, որպես դրա հետևանք, քաղաքական համագործակցության հնարավոր տեղաշարժերը: Նշվում է նաև, որ եթե այս երկրների համապատասխան քաղաքականության համատեքստում էներգետիկայի մատակարարման ապահովումը շաղկապվի տարածաշրջանի համընդհանուր անվտանգության համակարգին, ապա այս իրավիճակը շահերի բախում կարող է առաջացնել տարածաշրջանում: Մրաժամանակ, ծառայության վերլուծա-

բաններն ԱՄՆ, օրենսդրական և գործադիր մարմիններին այս կապակցությամբ շարադրված իրենց առաջարկություններում, խորհուրդ են տալիս քայլեր ձեռնարկելու համաշխարհային էներգակիցների մատակարարման հանգուցակետերում ԱՄՆ շահերի առաջնայնությունը պահպանելու նպատակով: Այս առումով օրինակ առաջարկվում է կանխել Չինաստանի և Հնդկաստանի կողմից ներկայումս ԱՄՆ կողմից ստեղծված ապահով մատակարարումների զանցի «անհատույց» շահագործումը, ինչպես նաև էներգակիրների ոլորտում համագործակցությունը խթանելու նպատակով մեր կապեր ստեղծել Չինաստանի, Հնդկաստանի, Հարավային Կորեայի և Վապոնիայի միջև¹⁷:

Ամերիկյան գիտական շրջանակների վերլուծաբանները ընկալանաբար արձագանք են գտնում Չինաստանի գիտահետազոտական հաստատություններում և մամուլում: «Որոշ արևմտյան վերլուծաբանների կարծիքով, էներգակիրների «մեծ պահանջարկը» Չինաստանում կվճարի համաշխարհային էներգակիրների կայունությունը, ինչպես նաև կլսախառնի նավթի և գազի աշխարհագրադարձական հաշվեկշիռը: Այս տեսակետն արտացոլում է էներգակիրների մեծ ապառում ունեցող պետությունների շահադիտական մտորումները՝ իրենց անձնական շահերի պաշտպանության նպատակով»¹⁸: Բացի այդ, չին տնտեսագետները նավթի գնի կտրուկ բարձրացման պատճառը տեսնում են ոչ այնքան Չինաստանի աճող պահանջարկի մեջ, որքան խոշոր մավթային ընկերությունների կողմից արհեստական շուկայական շահարկումներում¹⁹:

Միաժամանակ, Միացյալ Նահանգների գիտահետազոտական շրջանակների կողմից առաջարկվում է Չինաստանին և Հնդկաստանի ներառել տարածաշրջանային էներգետիկ համագործակցության կառույցներում: Այսպիսի առաջարկներ է մասնավորապես հնչեցրել էներգետիկ անվտանգության ոլորտի հայտնի փորձագետ Միկկայ Հերքերզը ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների կոմիտեի անդամներին ներկայացված իր զեկույցում²⁰:

Չինաստանի արտաքին էներգետիկ քաղաքականությունը

Այսպիսով, վերաիշխալից կարելի է փաստել, որ էներգետիկ անվտանգության ապահովման հարցը լրջագույն մարտահրավեր է Չինաստանի համար, քանի որ այն հարուցել է էներգետիկ պաշարների աշխարհի ամենախոշոր սպառողի՝ ԱՄՆ-ի մտահոգությունը: Ներկայումս համդիսանալով էներգակիրների աշխարհի երկրորդ խոշորագույն սպառողը ԱՄՆ հետո՝ ՉԺՀ ավանդաբար ինքնաբավ է եղել էներգակիրների մատակարարման ապահովման հարցում: Երկրի հարուստ ածխի հանքավայրերը թույլ են տվել զարգացնելու ածխի վրա հիմնված էներգետիկայի ճյուղերը: Ներկայումս ածուխը կազմում է Չինաստանի էներգա-

կիրների սպառման մոտ երկու երրորդը: Միաժամանակ Չինաստանի կառավարությունը վերջին տարիներին ուղղում ընդունեց ընդլայնելու հեղուկ բնական գազի (ՀԲԳ) կիրառումն արդյունաբերության մեջ՝ նավթից կախվածությունը նվազեցնելու, ինչպես նաև էկոլոգիական նպատակներով: 60-ականների կեսից Չինաստանը հանդիսացել է Ասիական տարածաշրջանի ամենախոշոր նավթային արդյունահանող երկիրը՝ վերջին տարիների ընթացքում արտադրելով մոտ 3 մլն բարել օրեկան: 1980-ականների սկզբից ընթացող արագ տնտեսական վերելքը աստիճանաբար առաջացրեց նավթի պահանջարկի սրընթաց աճ: Արագ տնտեսական զարգացման արդյունքում նավթի պահանջարկը 1985-1995թթ. կտրվածքում կրկնապատկվեց՝ օրեկան մոտ 1.7 մլն բարելից աճելով մինչև 3.4 մլն բարել և 2004թ. դյուրյամբ հասնելով մոտ 6.6 մլն բարել օրեկան (կամ 308.6 մլն տոննա) սահմանին²¹: Ներկայումս Չինաստանի նավթային ներմուծումները կազմում են պահանջարկի մոտ 40%:

Չինաստանի էներգետիկ անվտանգության խնդիրները քննելիս՝ հարկ է դիտարկել այն միտումը, որ կթե 1985թ-ին Չինաստանը հանդիսանում էր Արևելյան Ասիայի նավթի առաջին արտահանողը, ապա այսօր նա արդեն առաջին ներմուծողն է, իսկ մինչև 2020թ. չինական նավթային կարիքները պահանջելու են տարեկան նավթի այնքան քանակության ներկրումներ, որքան տարեկան արդյունահանում է Մաուդյան Արաբիան: Չնայած, որ Չինաստանն ունի ՀԲԳ զգալի պաշարներ, գանազան կանխատեսումներով 2010 թվականի դյուրյամբ ՀԲԳ պահանջարկը մույնպես կգերազանցի ԾԺՀ սեփական արտադրության ծավալները:

Վերոհիշյալից բխում է, որ չնայած էներգետիկ կախվածությունը նվազեցնելու ջանքերին, Չինաստանը կախվածության միտումը շարունակվելու, իսկ զանազան էներգակիրների ներմուծման ծավալները աճելու են: Այս միտումն ունի վճռորոշ նշանակություն Չինաստանի ամբողջ կենսագործունեության և քաղաքականության համար: Ինտենսիվ ուղղակի ներդրումների արդյունքում սրընթաց արդյունաբերական զարգացումը 2003-2004թթ. դարձյալ մեծ Չինաստանի որոշ արդյունաբերական մասնագնեներում առաջացրեց էլեկտրականության հովհարային անջատումներ²²: Այս իրողությունը վնասում է ոչ միայն Չինաստանի արդյունաբերությանը, այլև այս երկրում տարեկան մոտ 50 մլրդ արտաքին ներդրում կատարող օտարերկրյա ներդրողներին:

Երկրի ներսում դեռևս գոյություն ունի տեսակետ, համաձայն որի պետք է շարունակել սեփական ռեսուրսների նաշվին տնտեսական պահանջմունքների բավարարման գիծը՝ մեծացնելով ներքին մալթի և գազային հանքերի արդյունահանման ծավալները և միաժամանակ զարգացնելով այլ էներգետիկ աղբյուրները՝ էներգետիկ ինքնուրույնությունը պահպանելու նպատակով: Բացի դրանից, այդ տեսակետը հաշվի է առնում այն պատմական փորձը, որ Արևմուտքի էներգետիկ կախվածությունը Միջին Արևելքից բերեց ի վերջո 1970-ականներին մալթային էմբարգոյի կիրառմանը, իսկ Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները խորհրդային շրջանում հայտնվեցին փակուղային վիճակում: Նման իրավիճակների կրկնության հավանականությունը լուրջ սպառնալիքներ կառաջացնի Չինաստանի ազգային և տնտեսական անվտանգության համար: Մյուս տեսակետը պնդում է, որ էներգետիկ կախվածությունը ժամանակակից զոռալ շուկայում անխուսափելի երևույթ է ուստի, պետք է ապահովել Չինաստանի և նրա մալթային ընկերությունների ներկայությունը խաչոր մալթային շուկաներում:

Ներկայումս Չինաստանը ներմուծում է իր մալթը 20 երկրներից: 2004-05թթ.-ին Չինաստան ներմուծվող մալթի 60% զալիս էր հինգ երկրից՝ Սաուդյան Արաբիա, Օման, Անգոլա, Իրան և Ռուսաստան: Ընդ որում, 2004թ. Ռուսաստանից մալթային ներկրումները 2003թ. հետ համեմատ կրկնապատկվել էին՝ հասնելով 10.77 մլն. տոննայի: Մակայն, Մեքսիկոյի Արևելքի տարածաշրջանը շարունակում է ներառել չինական մալթային ներկրման աղբյուրների շուրջ 40%: Աֆրիկյան մայրցամաքից եկող ներկրումները կազմում են մոտ 20%: Միտակա տարիներին Չինաստանի համար մալթային ներկրումների խաչոր աղբյուրները կդառնան Ռուսաստանը (խողովակաշարով և երկաթուղով), Միջին Ասիական՝ (խողովակաշարով) և Աֆրիկյան²³ երկրները, ինչի մասին կխոսվի հաջորդիվ:

(Աղյուսակ 3) Չինաստանի հում մաշիկի ներկրան աղյուսակը (%)

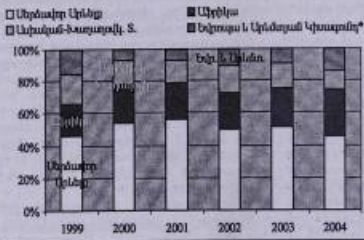
Աղյուսակ՝ ԾԺՀ մարային վիճակագրություն

Տարածաշրջան / Տարբերիչ	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Մերձավոր Արևելք	46.1	53.5	56	49.5	50.8	45.4
Ալիքիկա	19.8	24.1	22.7	22.7	24.3	28.7
Ասիական-Նասարազովի Տ.	18.6	15.1	14.4	17	15.2	11.5
Ենդոչաև և Արևմտյան Կիտայում*	15.4	7.2	6.9	10.6	9.5	14.3

*Պակ Ուստատան, Ղազախստան, Բրազիլիա, Արգենտինա, Վենեսուելա, Նորվեգիա

Չինաստանի հում մաշիկի ներկրան աղյուսակը (%)

Աղյուսակ՝ ԾԺՀ մարային վիճակագրություն

Միաժամանակ, 2004թ. Չինաստանի հարավային մահազներում սկսվել է մաշիկի ռազմավարական պահեստի ենթակառուցվածքների շինարարությունը, որտեղ հնարավոր կլինի կուտակելու մոտ 20-30 օրվա նավթային պաշարներ: Հետագայում այս հզորությունները ծրագրվում է մեծացնել²⁴:

Էներգակիրների պահանջարկի կտրուկ աճով առաջացած կախվածությունը արտաքին մերկրումներից ակտիվություն է առաջ բերել Չինաստանի էներգետիկ դիվանագիտության օրագարկում, խթանելով էներգետիկ համագործակցության իրականացման տեմպերը²⁵: Ինչպես

արդեն նշվեց՝ Չինաստանի էներգետիկ անվտանգության համար առաջնահերթ նշանակություն ունի Մերձավոր Արևելքի տարածաշրջանը և Չինաստանի կախվածությունը նավթային ներկրումներից ստիպում է Չինաստանին ակտիվացնելու դիվանագիտական քանքերն այս տարածաշրջանում: 2004թ. ԾԺՀ նավթային ներկրումների ավելի քան 45% իրականացվել է ներձավորարևելյան երկրներից: Միայն Իրանից իրականացված նավթի ներկրումները 2004թ. կազմեցին ԾԺՀ ընդհանուր նավթի ներկրումների 11%: Չինաստանն ու Իրանը ստորագրել են մոտ 70 ԱՄՆ դոլարի գումարի չափով նավթի և գազի արդյունահանման և առևտրի ոլորտում համագործակցության համաձայնագիր, որով Չինաստանը պարտավորվել է մասնակցել հսկայական Թադափարան նավթադաշտի զարգացմանը և 30 տարվա ընթացքում զննել 250 մլն տոնա ՀՔԳ, իսկ Իրանը՝ օրեկան Չինաստան արտահանելու 150 հզր քարել նավթ²⁶ 25 տարվա ընթացքում²⁷: Ի լրումն դրա, չինական «Սինոպեկ» ընկերությունը 2004թ. ձեռք է բերել իրավունք շահագործելու Սաուդյան Արաբիայի ալ-Խալի ավազանի բնական գազի հանքերը: Հատկանշական է, որ սաուդյան նավթի մատակարարումները Չինաստանին աճում են, մինչդեռ ԱՄՆ-ի դեպքում դրանք նվազում են:

Չինաստանը համընտ և բերում նաև աճող հետադրություն ավելի հեռավոր տարածաշրջաններից, մասնավորապես՝ Աֆրիկայից և Հասարակային Ամերիկայից, էներգակիրների ներմուծման գործում: Այսպես, չինական CNPC ընկերությունը Սուդանում տնօրինում է նավթային կոնստրեկտի 40%՝ այնտեղից օրական արտահանելով մոտ 300 հզր. քարել նավթ: ԾԺՀ-ն շահագրգռված է նաև այլ աֆրիկյան երկրների, մասնավորապես՝ Անգոլայի, Հասարակածային Գվինեայի էներգետիկ պաշարների արտահանման մեջ: Հարավային Ամերիկայում Չինաստանը համագործակցություն է էներգետիկ բնագավառում հաստատել Բրազիլիայի, Էկվադորի և Վենեսուելայի հետ²⁸:

Այստեղ հարկավոր է նշել, որ «էներգետիկ անվտանգության» հասկացությունն իր մեջ ներառում է ոչ միայն էներգակիրների աղբյուրների ձեռք բերման, այլ նաև մինչև օգտագործման վայր դրանց անվտանգ տեղափոխման տարրը: Չինաստանի աճող կախվածությունը Միջին Արևելյան նավթային ներկրումներից հարուցում է ԾԺՀ ղեկավարության մտահոգությունը Հնդկական Օվկիանոսից Հարավ-Չինական ծով տանող ծովային ուղիների ապահովության կապակցությամբ: Փաստորեն Չինաստանի ամբողջ միջինարևելյան նավթը (ինչպես նշել էինք վերևում՝ 2004թ. կազմել է ներկրումների մոտ 45%) Չինաստան է բերվում Մալաքյան նեղուցով, որով անցնում է աշխարհի բոլոր նավթանավերի 15%²⁹:

Չինաստանի արտաքին քաղաքականության ծրագրավորողները լավ են գիտակցում Հնդկական օվկիանոսի նշանակությունը ամբողջ Ա-

սիակամ-հաղադովկիանության տարածաշրջանի համար, քանզի Հնդկական օվկիանոսի ավազանում են անցնում ԱՍՏ-ի ծովային տեղափոխումների մայրուղիները: Միացյալ Նահանգները ի վիճակի են զգալի Չինաստանի գործողությունները Արևելյան Ասիայի տարածաշրջանում հենց մավթային արգելանքի հաստատման կամ Չինաստանի համար կենսական նշանակություն ունեցող Մալաքայի նեղուցների շրջափակման քաղեքով: Սակայն, այս տեսակետը հաշվի չի առնում այն հանգամանքը, որ Չինաստանում քաջ զիտակցում են ներկայիս համաշխարհային տնտեսության փոխընթացող և փոխկապակցված բնույթը: Չինաստանը ներկայումս հանդիսանում է ԱՄՆ ամենախոշոր աղյուցաբերական ղնկերություններից մի քանիսի հիմնական պատվիրատուն, ինչպես նաև տարեկան գնում է ԱՄՆ զանազան տարբերակի պարտատոմսերի քավակալանին զգալի յափարածին: Երբ հաշվի առնել երկու երկրների փոխադարձ շահագրգռվածությունը, քաղաքական երկխոսության մակարդակը, տնտեսական կապերի ծավալները և էներգետիկ ոլորտում տեխնոլոգիաների զարգացումը, ապա տվյալ հարթությունում ուղղակի առնականումն ԱՄՆ և ՉԺՀ միջև գրեթե անհնար է: Սակայն, քանի, որ Չինաստանի ակտիվությունը էներգակիրների շուկայում պայմանավորված է ներկայիս համաշխարհային շուկայական հարաբերությունների տրամաբանությամբ, որտեղ ցանկացած տեսակի դիվերսիֆիկացումն ապահովում է հարաբերությունների կայունությունը, ՉԺՀ կշարունակի այս ուղղությամբ ջանքեր գործադրել և հակված կլինի իր էներգետիկ անվտանգությունն ապահովելու նոր տարածաշրջանային ինտեգրացիոն գործընթացների միջոցով, օրինակ՝ Եանհայի Համագործակցության Կազմակերպության անդամների՝ Ռուսաստանի և Ղազախստանի հետ փոխշահավետ էներգետիկ համագործակցության ձևով:

2006թ. ապրիլի վերջին սկզբից Ռուսաստանի Արևելյան Սիբիրից Ասիական տարածաշրջան մավթի արտահանման խողովակաշարի շինարարությունը: Խողովակաշարը Իրկուտսկի շրջանի Թայշեո քաղաքի մոտ գնտվող մավթի հանքավայրը միացնելու է Ռուսաստանի հեռավորարևելյան ծովափնյա Նախտղկա քաղաքի մոտ գտնվող Պերմվոզնայա մավանդակներին: Խողովակաշարով տարեկան հնարավոր կլինի տեղափոխել տարեկան 80 մլն տոնա մավթ²⁰: Նավթի հիմնական գնորդները կլինեն Չինաստանը, Ռապոնիան և Հարավային Կորեան: Ծրագրի ընդհանուր զինը կազմելու է մոտ 15 մլրդ ԱՄՆ դոլար: Այս մախսագծի իրականացման առաձեռնահատուկ կարևորությունը կայանում է նրանում, որ ինչպես Չինաստանը, այնպես էլ Ռապոնիան, որը Մերձավոր Արևելքից ներկրում է իր մավթային պահանջարկի մոտ 90%, ստանում են մավթային ներկրումների այլընտրանքային աղբյուր՝ նվազեցնելով իրենց կախվածությունը Հնդկական օվկիանոսով անցնող ծովային ուղիներից: Բա-

ցի առ, նավթամուղի առանձին ճյուղ է կառուցվելու դեպի Չինաստան, որը ուսական Անվտոլոդինո քաղաքից կձգվի մինչև չինական Դացինը:

Այս փաստն ուշագրավ է այն առումով, որ 90-ականների վերջին Սիբիրի նավթային հանքավայրերից Խաղաղօվկիանոս նավթամուղի շինարարության ծրագրերը մի քանի անգամ փոփոխություն են կրել: Ակզբում համաձայնվելով նավթամուղն անցկացնել Չինաստանով, որի դեպքում ՉԺՀ-ն կստանար նավթի զմեռան որոշակի առավելություն այլ երկրների նկատմամբ, Ռուսաստանն այնուհետև քանակցություններ սկսեց ճապոնիայի հետ նավթամուղի դեպի Խաղաղ օվկիանոսյան ափ անցկացման վերաբերյալ: Ծնայած, որ նավթամուղն այնուամենայնիվ կառուցվելու է դեպի Խաղաղօվկիանոսյան ափ, սակայն, 2006թ.-ի մարտին Ռուսաստանի և Չինաստանի միջև ստորագրվեց ենթագետիկ ոլորտում համագործակցության համաձայնագրերի փաթեթ, ըստ որի բացի վերևում նշված նավթամուղի ճյուղավորումից, Ռուսաստանից Չինաստան կանցկացվեն երկու գազամուղ՝ տարեկան համապատասխանաբար 60 և 80 մլրդ խո/մ հզորությամբ: Գազի առաջին խմբաքանակը սպասվում է 5 տարի հետո³¹: Ինչպես նշել էինք Չինաստանում մեծամուտ է մաև քնական գազի պահանջարկը, որն այսօր կազմում է ենթագետիկ կարիքների 3%: Այս առումով հեռանկարային է համարվում Ռուսաստանի Իրկուտսկի շրջանում գտնվող Կովիկտա գազային հանքերի համալիրը, որը փաստացի տվյալներով այսօր աշխարհի ամենամեծ գազի հանքն է: Ընդհանուր առմամբ, Արևելյան Սիբիրում առկա գազի խոշորագույն հանքերը (մոտ 915 մլրդ խորանարդ մետրի հասնող պաշարներով) կունենան լուրջ ներգործություն Չինաստանի, ինչպես մաև ամբողջ Հյուսիս-Արևելյան Ասիայի երկրների զարգացման վրա: Սպասվում է, որ 2006 թվականին Չինաստանը ներկրելու է Ռուսաստանից 15 մլն. քարել նավթ:

Ներկայիս և ապագա ուսական վարչակարգերի համար դեպի Չինաստան, ինչպես և ամբողջ Արևելյան Ասիայի շուկաներ ուսական ենթագետիկների արտահանումը ձեռք է բերում քաջառիկ նշանակություն շուկաների դիվերսիֆիկացման տեսանկյունից: Բացի այդ, տվյալ մախազձի իրականացումը կմեղմացնի Հյուսիս-Արևելյան Ասիայի երկրների մրցակցությունը Միացյալ Նահանգների հետ աղղն մերձավորարևելյան նավթային ռեսուրսների համար, ինչը զսպող ազղնցություն կունենա մաև համաշխարհային նավթային զնների համար:

Չինաստանի համար ենթագետիկների կարևորագույն աղղյուր է դառնում Կեմտրոնական Ասիան, որը կապահովի Չինաստանի աղղի նվազ ենթագետիկ կախվածությունն ինչպես մերձավորարևելյան երկրների, այնպես էլ Ռուսաստանի ենթագետիկներից: Չինաստանը տեսնում է Դազախստանը որպես նավթի և գազի մատակարարումների աղղացման կարևոր աղղյուր ու տարանցիկ ողղի:

2005թ. դեկտեմբերին ավարտվեց Ղազախստանից Չինաստան Աբաու-Ալաշանբրու 1000 կմ նավթամուղի շինարարությունը, որով հնարավոր կլինի Ղազախստանից Չինաստան տարեկան 20 մլն տոննա (140 մլն բարել) նավթ արտահանել, իսկ 2005թ. հոկտեմբերին Չինաստանի Ազգային Նավթային Ընկերությունը (CNPC) 4.2 մլրդ դոլարով ձեռք բերեց կանադական Պետրոլազախստան (PetroKazakhstan) ընկերությունը, որը Ղազախստանում ունի նավթի հարուստ հանքավայրեր³²։ Մա մինչ այժմ որևէ չինական ընկերության ամենախոշոր ձեռքբերումն է արտասահմանում։ Չինաստանի Ազգային Նավթային Ընկերության կողմից Պետրոլազախստանի ձեռքբերումից հետո միայն մեկ ամսվա ընթացքում նավթի արտադրության ծավալները օրեկան 150 հզր բարելից հասան 200 հզր բարելի³³ (2004թ. Չինաստանը ներկրել է օրեկան 6.6 մլն բարել նավթ)։ Փաստորեն, ի տարբերություն ռուսականի, ղազախական նավթի Չինաստան ներմուծման նախագիծը, որի արժեքը մոտ 10 մլրդ ԱՄՆ դոլար է, արդեն կյանքի է կոչվել։ Այդ նախագիծը Ղազախստանի համար աշխարհաքաղաքական այլընտրանք է ինչպես Թեմգինգ-Նովոտոսիյսկ, այնպես էլ Բաբու-Ջեյհան նավթամուղերին։

Ռուսական Ռոսնեֆտ և Տրանսնեֆտ ընկերությունները 2006թ. ապրիլին, չափանելով Թրայնտ-Նախոդկա նավթամուղի շինարարության ավարտին, սկսեց նավթի մատակարարումները Չինաստան նորակառույց Աբաու-Ալաշանբրու նավթամուղով³⁴։ Ծրագրվում է այս տարվա ընթացքում մատակարարումների ծավալները հասցնել օրեկան 1.3 մլն տոննայի։ Այս փաստերը վկայում են այն մասին, որ ներկայիս դրությամբ հանգուցալուծում են ստացել Ռուսաստանի և Չինաստանի միջև Ղազախստանում այս համատեղատու հնարավոր մրցակցության խնդիրները։ Մեր կարծիքով՝ այս երկրների միջև հաջող համագործակցության գրավականն են արդեն մոտ 10 տարի ընթացքով տարածաշրջանային ինտեգրացիան գործընթացները։

Այսպիսով, ելնելով վերևում ներկայացված տվյալներից և կատարված վերլուծությունից, մենք կարող ենք համզել այն եզրակացության, որ Լենթգեոիկ անվտանգության հետ կապված նոր միջազգային իրավիճակում Չինաստանը շարունակելու է ֆանքեր գործադրել իր Լենթգեոիկ անվտանգության ապահովման և տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ Լենթգեոիկ արահանջարկով ձեռքբերման գործում։ ԾՄՀ պետք է լիովին օգտագործի Լենթգեոիկ արահանջարկով ստեղծված պատմական հնարավորությունը ստրատեգիական գնորդի իր առավելությունը լավագույնս օգտագործելու և այլ երկրների հետ համագործակցությունն ամրապնդելու նպատակով³⁵։ Այս իրավիճակում նավթ արտահանող և նավթ սպառող երկրների միջև հարաբերություններում հնարավոր է զարգացումների երկու սցենար՝ ինտեգրացիա կամ առճակատում։ Միևնույն ժամանակ օրյիկտիվ աշխարհաքաղաքական և տնտեսական

իրողությունները պարտադրելու են ինչպես Չինաստանի, այնպես էլ յուրաքանչյուր այլ միջազգային խաղոր դերակատարի էներգետիկ անվտանգության ապահովման համար միացյալ ռազմադիվերսիայի միջազգային ռազմավարության մշակում և իրագործում:

Պետք է հաշվի առնել մաև այն հանգամանքը, որ վերոհիշյալ քայլերն իրենց լուրջ ազդեցությունն են բողմելու Հարավային Կովկասի տարածաշրջանում ըմբռցող զարգացումների վրա՝ հաշվի առնելով տարածաշրջանի դիրքը, դերակատարումը և նշանակությունը միջազգային էներգետիկ խաղադաշտում: Անդրադարձները Հարավային Կովկասի համար կունենան երկարաժամկետ բնույթ, քանի որ դրանք փոփոխություններ են մտցնում մեր տարածաշրջանում առկա հիմնական ուժային կենտրոնների պահվածքում: Էներգետիկ անվտանգության առանձնահատուկ կարևորությունը կաթող է ինչպես մեղմացնել, այնպես էլ արել մրցակցությունը էներգակիրների մատակարարման այնպիսի մայրուղիների շրջանում, ինչպիսին է Բաքու-Ջեյհան մալթամուղը: Հաշվի առնելով համաշխարհային տնտեսության փոխկապակցված բնույթը, ինչպես նաև տնտեսության անփոխարինելի դերը գրեթե բոլոր երկրների ազգային անվտանգության համար, այս գործընթացները առաջին հերթին իրենց կրթությունն որպես լարվածության զսպման մեխանիզմ:

MNATSAKAN SAFARYAN and SUREN BAGHDASARIAN

THE FACTOR OF ENERGY SECURITY UNDER THE CURRENT INTERNATIONAL DEVELOPMENTS: CHINA'S CASE

This paper discusses the issues of China's energy security under the light of the strengthening international competition for the hydrocarbons, which assumes strategic importance for all big international actors, and especially for China. Here are considered some of the aspects of international politics that came into light by the rapid change of world crude oil demand and supply equilibrium, and the implications thereupon. A special attention is paid to the issue of the energy security of China as one of the decisive factors of today's world economy and world politics. Describing the current trends in oil and natural gas market, the relations of China in energy area with its major partners, the authors come to a conclusion that China is seriously concerned with the issue of its own security energy and will continuously make further efforts to secure stable supply of oil necessary to satisfy the country's growing economy. The paper also considers some of the repercussions of these processes on South Caucasus.

1. «Էներգետիկ անվտանգությունը» տարբեր տեսակի էներգիայի անլսալիան մատչելիությունն է բազմաթիվ ըսմանակով և մատչելի գներով (United Nations Development Program, 2000)
2. Zhao, Hongtu New Features of Int'l Energy Security Situation, , Contemporary International Relations, Vol. 15 No. 7, July 2005, China Institutes of Contemporary International Relations, Beijing, China, p. 20.
3. Bechner, Lionel, Global Oil Trends, December 30, 2005, Council on Foreign Relations: http://www.cfr.org/publication/9484/global_oil_trends.html .
4. Kiesow, Ingolf, Quest for Oil and Geostategic thinking, Energy and Security, The China and Eurasia Forum Quarterly, Volume 3, No.3, November 2005, Central Asia-Caucasus Institute & Silkroad Studies Program.
5. Bremmer, Ian, Prices transform oil into a weapon, , August 27, 2005, International Herald Tribune: <http://www.ihf.com/articles/2005/08/26/news/edbremmer.php>
6. Running on empty? Prospects for future oil supplies, No. 14 November 2000, Baker Institute Study, James A. Baker III Institute for Public Policy of Rice University, p. 1
7. Zhao, Hongtu, New Features of Int'l Energy Security Situation, Contemporary International Relations, Vol. 15 No. 7, July 2005, China Institutes of Contemporary International Relations, Beijing China, p. 20
8. Saefong, Myra, Crude sets fresh four-month high: Iran and Nigeria concerns send oil above \$67 a barrel, January 20, 2006, Market Watch
9. 1973 և 1973 թվականների էներգետիկ ճգնաժամերի պատճառն էին համապատասխանաբար Արաբ-իսրայելական պատերազմի և իրանական հեղափոխության հետ կապված նավթային մատակարարումների խափանումները
10. Эделман, Морри, Подлинная проблема нефтяного рынка (MIT), Regulation, "The Cato Institute", Vol. 27. № 1 (Spring 2004)
11. Morse, Edward L. and Jaffe, Amy Myers, Strategic Energy Policy Challenges for 21st Century, Report of Independent Task Force Cosponsored by James A. Baker III Institute for Public Policy of Rice University and Council on Foreign Relations, Council on Foreign Relations Press, p. 4:
<http://www.cfr.org/content/publications/attachments/Energy%20TaskForce.pdf>
12. ԱԽՏՀ անդամ երկրներն են Ավստրալիան, Բրունեյը, Կամադյան, Ինդոնեզիան, Ճապոնիան, Մալազիան, Նոր Զելանդիան, Ֆիլիպինները, Սինգապուրը, Հարավային Կորեան, Թայլանդը, Միացյալ Նահանգները, Չինաստանը, Մեքսիկան, Պապուա Նոր Գվինեան, Չիլին, Պերուն, Ռուսաստանը, Վիետնամը, ինչպես նաև Սյամգամը և Թայլանդը՝ որպես առանձին տնտեսական տարածքներ
13. Fujitomy, Masaharu, APEC Energy Outlook and Security Issues, Presentation, June 2004, APERC: http://www.icej.or.jp/aperc/pdf/APERC_EMM_Summary.pdf
14. BP Statistical Review of World Energy, June 2005, p. 9
15. Ibid

16. Rising Energy Competition and Energy Security in North East Asia: Issues for US Policy, July 14, 2004, CRS Report for Congress, Congressional Research Service, Library of Congress: <http://ecseonline.org/NLE/CRSreports/04Jul/RL32466.pdf>
17. Morse, Edward L., The US and the Changing Geopolitics of Asian Energy, Presentation, Conference on Asian Energy Security and Implications for the US, September 29, 2004, National Bureau of Asian Research: <http://www.nbr.org/programs/energy/conferences/2004/presentations/morse.pdf>
18. Zhao, Hongtu, New Features of Int'l Energy Security Situation, Contemporary International Relations, Vol. 15 No. 7, July 2005, China Institutes of Contemporary International Relations, Beijing China, p. 26
19. People's Daily Overseas Edition, China's Oil Import Not to Blame For Global Price Hike, November 2005, Front Page: http://english.people.com.cn/200511/28/eng20051128_224278.html
20. Herberg, Mikal E., Asia's Energy Insecurity, China, and India: Implications for the US, July 26, 2005, Testimony, United States Senate Committee on Foreign Relations, p. 15-16: <http://www.senate.gov/~foreign/testimony/2005/HerbergTestimony050726.pdf>
21. BP Statistical Review of World Energy, June 2005, p. 9
22. Ailing, Zhang, Yanjia Wang and Alun Gu, Energy Updates of 2003-2004 in China, May 2004, Tsinghua University, Beijing China, Asian Energy Security Workshop organized by the Nautilus Institute for Security and Sustainability of Berkeley, California in collaboration with the Energy and Environmental Technology Center (EETC) at Tsinghua University, Beijing, China: <http://www.nautilus.org/archives/energy/AES2004Workshop/papers.html>
23. Herberg, Mikal E., Asia's Energy Insecurity, China, and India: Implications for the US, July 26, 2005, Testimony, United States Senate Committee on Foreign Relations, p.5: <http://www.senate.gov/~foreign/testimony/2005/HerbergTestimony050726.pdf>
24. Storey, Ian, China's "Malacca Dilemma", China Brief, Volume VI, Issue 8, April 12, 2006, The Jamestown Foundation, p. 5
25. Շաո, Հոնգթու, Էներգետիկայի անվտանգության միջազգային իրավիճակը և Չինաստանի էներգետիկ դիվանագիտությունը, Ամերիկայի միջազգային ուսումնասիրության և անվտանգությանը 2004/2005, Չինաստանի արդի միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտ, էջ 45 (չինարեն, թարգմանությունը՝ Մնացական Մախարյանի)
26. Համեմատության համար՝ 2004թ. Չինաստանն օրկվան ներմուծել է 2.5 մլն քարեի օրկվան:
27. Zweig, David and Bi, Jianhai, China's Global Hunt for Energy, Foreign Affairs, September/October 2005, Volume 84, Number 5, Council on Foreign Relations, p. 28-29
28. Չինաստանը պարտավորվել է ներդնել 350 ԱՄՆ դոլար Վենեսուելայի նավթային ենթակառուցվածքների զարգացմանը և 60 մլն ԱՄՆ դոլար գազային նախագծերում
29. Storey, Ian, China's "Malacca Dilemma", China Brief, Volume VI, Issue 8, April 12, 2006, The Jamestown Foundation, p. 4

30. Radio Free Europe, Russia Starts Construction of Asian Oil Pipeline, April 28, 2006.
31. Sam, Knight, Putin fails to satisfy China's hunger for energy, Times Online, March 21, 2006.
32. The Associated Press, China Says Pipeline with Kazakhstan Complete, Hails Prospects for Closer Cooperation, Shanghai, China, 14 December, 2005.
33. An Bei, PetroKazakhstan Inc. fine after CNPC's takeover, Xinhua, Beijing, 13 January, 2006.
34. Blagov, Sergei, Russian Oil to flow to China even before pipeline completed, Eurasia Daily Monitor, Volume 3, Issue 84, 1 May, 2006, The Jamestown Foundation, p. 5.
35. Zhao, Hongtu, New Features of Int'l Energy Security Situation, Contemporary International Relations, Vol. 15 No. 7, July 2005, China Institutes of Contemporary International Relations, Beijing China, p. 26.

ՎԱՀՐԱՄ ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ՆԵՋՄԵԹԹԻՆ ԷՐԲԱՔԱՆԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆ ԲԵՄԵԼԸ ԵՎ «ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՐԿՈՒԹՅՈՒՆ» ԿՈՒՄԱԿՅՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ

1960 թ. ռազմական հեղաշրջմամբ Թուրքիայում սկսվեց մի նոր ժամանակաշրջան, որն ընդունված է անվանել Նրկերոզի հանրապետություն: 1961 թ. գինվորականների անմիջական հսկողությամբ ստեղծված երկրորդ սահմանադրությունն աննախադեպ ազատություններ սահմանեց երկրում, որոնց շրջանակներում էլ ընթացան հետագա քսան տարիների քաղաքական գործընթացները: Քաղաքական քառերարեմից հետագված Դեմոկրատական կուսակցությանը (հետայսու՝ ԱԿ) փոխարինեց Արդարություն կուսակցությունը (հետայսու՝ ԱԿ): Մուլեյման Դեմիրելը, ստանձնելով վերջինիս ղեկավարությունը, երկակի սկզբունքներ կիրառեց խլամական շարժումների նկատմամբ: ԱԿ-ին մեծապես աջակցում էր մեծ հեղինակություն վայելող նորքու կրոնական միաբանությունը¹:

Միաժամանակ մաքլըրենդի միաբանության առաջնորդներից մեկը՝ շեյխ Մեհմեթ Ջախիթ Քաթքուն, ձեռնամուխ եղավ խլամական գաղափարական սկզբունքների վրա հիմնված կուսակցության ստեղծման աշխատանքներին: Հենց նրա խրատումամբ քաղաքական քառերարեմ մուտք գործեց Նեջմեթթին Էրբաքանը, որն էլ հետագա երեք տասնամյակների ընթացքում կարևոր դեր խաղաց երկրի քաղաքական գործընթացներում²: Դեմիրելի հետ Էրբաքանի առաջին ընդհարումը տեղի ունեցավ վերջինիս՝ Առևտրական պալատի նախագահ ընտրվելուց հետո, երբ Դեմիրելը հարցականի տակ դրեց քվեարկության արդյունքները: Ավելին, Դեմիրելն Էրբաքանին գրկեց խորհրդի անդամության իրավունքից: Էրբաքանի աջակիցները որոշեցին հակահարված տալ Դեմիրելին՝ գալիք խորհրդարանական ընտրություններում աջակցելով Էրբաքանին, ով հայտ ներկայացրեց ԱԿ-ի համամասնական ցուցակով մասնակցելու համար: Սակայն Դեմիրելը մերժեց Էրբաքանի բեկնածությունը, այսպիսով սկիզբ դրվեց մախկին իմամկուրսեցիներ Էրբաքանի և Դեմիրելի երկարատև քաղաքական, գաղափարական և վերջին ծաշվով, անհատական առնակատմանը: Էրբաքանն այնուհանդերձ Քոնյայում

ընտրվեց պատգամավոր և, առաջին անգամ մտնելով խորհրդարան, ադրթեց՝ արժանանալով բռն քննադատության³:

Շուտով մի շարք ազդեցիկ իսլամամետ քաղաքական գործիչներ որոշեցին իլյյալ Քոթլուի համաձայնությամբ և էրբաքանի գլխավորությամբ ստեղծել իսլամամետ Ազգային կազմի կուսակցությունը (այստեղից՝ ԱԿԿ) (*Millî Nizam Partisi*): Նաքչլիբենլի և նուրբու աղամդներին մի քանի անդամներից բացի ԱԿԿ-ին միացան նաև մի շարք այլ ենդիմակավոր քաղաքական գործիչներ, որոնց թվում էին Աննեք Փաքքուն և Սյուլեյման Արիֆ Էմրեն: Վերջինս առժամանակ առանձնեց կուսակցության ղեկավարությունը, սակայն 1970 թ. փետրվարի 8-ին կայացած համագումարից հետո նրան փոխարինեց էրբաքանը: Այս համագումարին հետևեց կուսակցության առավել ակտիվ գործունեության ծավալումը և հանրապետության տարբեր շրջաններում մասնաճյուղերի հիմնումը: Չնայած կուսակցության անդամների իրական թվի մասին տեղեկատվությունը հակասական է այնուհամեղերձ, կուսակցությանը գլխավորապես աջակցում էր նրկրի արևելյան շրջանների փոքր քաղաքների և գյուղերի բնակչությունը: Առաջին հայացքից կասկածելի գաղափարախոսություն չունեցող կուսակցության ծրագրային դրույթների հրապարակումից հետո պարզ դարձավ նրա հետապնդած իսլամամետ քաղաքական օրակարգը: Կուսակցության 100 կետից բաղկացած ծրագիրը, որն ըստ Լանդաուի, «թերևս բարյական իսլամաբանություն էր ինչեցնում», ակնհայտորեն խուսափել էր քեծալիզմի և աշխարհիկության քննադատությունից և, առհասարակ, ծրագրում իսլամ բառը բացակայում էր, որի փոխարեն ընտրվել էին զգուշավոր բառեր և արտահայտություններ: Երագիրը դեմ էր արտահայտվում «լայիքիզմի» այն սահմանմանը, որը հակասում էր իսլամին: Կուսակցությունը հանդես էր գալիս նաև կրոնական կրթության ընդլայնման օգտին: Այս կուսակցությանը վիճակված էր գոյատևել ընդամենը 16 ամիս:

1971 թ. մարտի 12-ին քամակի երկրորդ ներխուժումից հետո այս կուսակցության նկատմամբ դատական գործ հարուցվեց, իսկ նույն թվականի մայիսի 20-ին երկրի Սահմանադրական դատարանն արգելեց կուսակցության հետագա գործունեությունը, քանզի այն «ձգտում էր թուրքիայում վերականգնել աստվածապետական կարգերը»⁴: ԱԿԿ-ի քաղաքական գործունեության արգելումից 17 ամիս անց՝ 1972 թ. նոյտեմբերի 11-ին նրա 19 անդամներ հիմնադրեցին Ազգային փրկության կուսակցությունը (հետայստ՝ ԱՓԿ) (*Millî Selamet Partisi*): Կուսակցությունը գլխավորեց ԱԿԿ-ի գլխավոր քարտուղար Սուլեյման Արիֆ Էմրեն, սակայն ակնհայտ էր, որ նորնուկ կուսակցության իրական առաջնորդն էրբաքանն էր: Վերջինիս առժամանակ Եվրոպայում գտնվելը գուտ արտաքին քողարկման նպատակ էր հետապնդում, քանզի նա մտահոգված էր այն հանգամանքով, որ ԱՓԿ-ն ևս կարող էր արժանանալ ԱԿԿ-ի

նակատագրին: ԱՓԿ հիմնադիրների շարքում էին այնպիսի ազդեցիկ քաղաքական գործիչներ ինչպիսիք էին Ռեֆայի Քութանը, Քուրբուր Օզալը, Սալիհ Օզանը⁵: Երկրում գործող իսլամամետ շարժումները և մամուլը ողջունեցին իսլամամետ կուսակցության վերադարձը քաղաքական քառերաբն: Կուսակցության պաշտոնաթերթը «*Milli Gazetes*»-ն դարձավ կուսակցության գաղափարախոսության տարածման կարևորագույն լծակներից մեկը: 1973 թ. հունվարի 21-ին ԱՓԿ-ն գումարեց իր առաջին համագումարը, որի ընթացքում Էմրեմ վերընտրվեց նախագահ, իսկ մայիսին Էրբաքանը պաշտոնապես անդամագրվեց ԱՓԿ-ին:

1. ԱՓԿ-ի քաղաքական վերելքը

Մինչ ԱՓԿ-ի հետագա գործունեության մանրամասներին անդրադառնալը՝ հարկ է ընթանել հետևյալ հարցադրումը, ինչպե՞ս մեկնաբանել այն հանգամանքը, որ «երկրի սահմանադրական կարգերը սասանող» կուսակցության արգելումից ընդամենը մեկ և կես տարի հետո երևան եկավ արտաքինից մեկ այլ, սակայն թե՛ տեսականորեն և թե՛ գործնականորեն նույն գաղափարախոսության կողմնակից, մեկ այլ քաղաքական ուժ: Թեև Շանկյանըը հակված է այն մեկնաբանել քանակի ակնհայտ միջամտության գործոնով, «ի դեմս ԱՓԿ-ի՝ քանակը ցանկանում էր ստեղծել հակակշիռ ընդդեմ Դեմիրելի ԱԿ-ի»⁶: Սակայն, մեր կարծիքով, Էրբաքանի և նրա ղեկավարությանը գործող ԱՓԿ-ի վերադարձը քաղաքական քառերաբնն ուներ առավել ընդգրկուն հավակնություններ. ա) խոչընդոտել կոմունիստական ուժերի հնարավոր ակտիվացմանը և բ) հակազդել իսլամի ժայռահեղական դրևորումների տարածմանը: Ասել է, թե քանակը վատան էր, որ ԱՓԿ-ն կարելի է օգտագործել որպես միջոց երկրի ներքին անվտանգությունը խաթարող երկու հավանական վտանգների դեմ: Այդ մասին է վկայում մահ այն հանգամանքը, որ Ըվնյցարիայից վերադառնալուց հետո Գլխավոր շտաբի զենքազներ Ռաբուրը և Սունալիան այցելեցին Էրբաքանին՝ տալով քաղաքական կյանքում հետագա գործունեության համապատասխան երաշխիքներ⁷:

1973 թ. հոկտեմբերյան խորհրդարանական ընտրություններում (նամանայն 1961 թ. սահմանադրության թուրքիայում գործում էր երկպալատ խորհրդարան՝ Սենատ և Ազգային ժողով) մասնակցում էր յոթ կուսակցություն: Նորաստեղծ ԱՓԿ-ն, առաջին անգամ մասնակցելով համապետական ընտրություններին, տպավորիչ հաջողության հասավ՝ ստանալով քվեների 11,8 % կամ 48 պատգամավորական մանդատ (Էջլեքի ԺՀԿ-ն առաջավ 33,3 % կամ 185, իսկ Դեմիրելի ԱԿ-ն 29,8 % կամ 150 պատգամավորական մանդատ, իսկ մյուս կուսակցությունները և անկախ թեկնածուները միասին ստացան 24,19 % կամ 68 մանդատ⁸: Ստեղծվեց մի իրավիճակ, երբ առանց ԱՓԿ-ի գործնականում անհնար

եղավ կուսիցիոն կառավարության առեղծուց: Ե՛ման իրավիճակը ճակ դրականորեն ազդեց կուսակցության հեղինակության վրա: Ընդդրոջ-յուններից մեկ շարքս անց Է՛րենն պաշտոնական հրատարական ներկա-յացրեց և նրան փոխարինեց Ե. Էրքաքանը:

Փորձելով մեկնարանել ԱՓԿ-ի հաղթանակի պատճառները՝ Լան-դամն այն կապում էր մի շարք գործոնների հետ, որոնք զգալիորեն ազ-դեցին ԱՓԿ-ի քաղաքական վերելքին. դրանք էին՝ ԱԿ-ի հեղինակության ամկումը, նրա կառավարման ընթացքում բանակի ներխուժումը քաղա-քական դաշտ, տնտեսական ամարդյունավետ քաղաքականությունը, լի-րայի օրջատորն աճող արժեզրկումը, ԱՓԿ-ի որպես նոր քաղաքական գործոնի բնեղը, նրա շրջահայաց և զգույշ մարտավարությունը և երկրի տարբեր հատվածներում աջակիցների մեծաքիվ բանակի ստեղծումը, ԱՓԿ-ի գաղափարական հիմնադրույթների ինքնատիպությունը, որն հի-շեցնում էր քաղաքական իսլամի գիտական շարադրումն համեմված սո-ցիալ-քաղաքական քարոզությունը՝ Սակայն հիշյալ գործոններին հար-կավոր է հավելել ճակ՝

ա) երկրում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումնե-րի արդյունքում օտարված, ինչպես ճակ՝ անհավասար մրցակցության, կոռուպցիայի և կաշառակերության զոն դարձած միջին և ստորին խա-վերի դժգոհության օրջատորն հզորացող ալիքի գործոնը, որն ԱՓԿ-ն խե-լամտորեն օգտագործեց իր քարոզարշավի ընթացքում.

բ) ի տարբերություն վերոհիշյալ իսլամամետ քաղաքական կու-սակցությունների՝ քարոզարշավի ընթացքում ԱՓԿ-ին տրամադրվեց ըն-դարձակ հնարավորություն սնվական ծրագրային հայեցակարգերը ներկայացնելու համար, որոնք ապացուցեցին, որ ԱՓԿ-ն իր նպատակ-ների հաքցում երկրի անեմանարական կարգերի փոփոխություն չի նա-խատեսում, այն, ամնվազն քացահայտ կերպով, ուղղված չէր քեմալիզմի և աշխարհիկ-հանրապետական կարգերի դեմ.

գ) քերևս վերջին գործոնը՝ հեղաշրջման արդյունքում ծախ գաղա-փարախոսության շարժումների վերացման փաստն էր, որոնք համղես էին զալխ սոցիալական անարդարության դատապարտման, եկամուտ-ների հավասար քաշխման կոչելով, իսկ ԱՓԿ-ն իր քարոզարշավի ըն-թացքում սոցիալական արդարությունը, եկամուտների անհավասար քաշխումը, հասարակության քարոչական մքնդորտի ատուղացումը հա-մարեց կարևորագույն խնդիրներ և առաջարկեց լուծման ուղիներ:

ԱՓԿ-ն ծայների մեծամասնությունը ստացավ թուրքիայի արևել-յան և կենտրոնական մահանգներում Էրզրում, Մարաշ, Միվաս, Բինգ-յուլ, Գյումուշհանե, Աղոյաման, Ռիզե, Չորում և այն, որոնք թուրքիայի Տնտեսական զարգացման պետական խորհուրդը դասակարգել էր որ-պես երկրի մվազ կամ քերզարգացած գոտիներ, իսկ երկրի հյուսիսային ու արևմտյան՝ Ալ. ծովին, նեղուցներին, Էգեյան ծովին հարող մահանգ-

ներում, որոնք տնտեսապես և սոցիալ-գարգացման առումով համարվում էին Թուրքիայի տնտեսության շարժիչ ուժերը, ԱՓԿ-ն պարտություն կրեց:

Ընտրությունների արդյունքում հարաբերական մեծամասնություն ձևեց բերած ԺՀԿ-ի առաջնորդ Էջևիթը սկսեց քանակեցել խորհրդարանում ներկայացված քաղաքական ուժերի հետ: Գաղափարական և մաքրատավարական տարածայնություններն ԱԿ-ի և մյուս կուսակցությունների հետ դաշնակցային կառավարության հիմնուժը դարձրին ամենաբուստին ԺՀԿ-ն ուղղվեց դեպի ԱՓԿ-ն, որի հետ միասին հնարավոր էր խորհրդարանում ձևեց բերել 233 մանդատ և հարաբերական մեծամասնություն: Հոկտեմբերից սկսված քանակցություններն արդյունավետ ավարտ ունեցան միայն 1974 թ. փետրվարին, իսկ պայմանամաղորվածություններն ամրագրվեցին 14 էջից բաղկացած 109 հոդված պայտմակող կուսիցիան կառավարության գործունեության ծրագրում:

Էջևիթի գլխավորությամբ ստեղծված կառավարության առաջին ուշագրավ հանգամանքն այն էր, որ Արաբաշյուքի օրոք հետադիմական համարվող կրոնը, հիմնգ տասնամյակների ընթացքում ոչ միայն պահպանեց իր ակտիվ ներկայությունը բուրջական ազգային ինքնության, հասարակությունում քաղաքական արժեքների պաշտպանի իր դերակատարությունը, այլ նաև վերածվեց քաղաքական ազդեցիկ ուժի: Կենսալիզմի ցատագովները շտապեցին այդ կառավարությանը տալ ամենատարբեր որակումները՝ «ասպապատմական կուսիցիա», «քաղաքական երեխոկոսության դրսևորում» կամ «պատմական անաղաղություն»¹⁰, այն որակվեց նաև «երկրի իսլամամետ ուժերի պատմական ռևանշ»¹¹: Կառավարությունում էրբաքանն ստացավ փոխվարչապետի պաշտոնը, ԱՓԿ-ն ստացավ նաև մեկ պետմախարաթի, Նեքթին գործերի, Արդարադատության և տնտեսության ոլորտները տնօրինող մի շարք կարևոր նախարարությունների պորտֆելներ:

Ծրագիրը նախատեսում էր տնտեսական լուրջ քարեկոխումներ, ամրագրվեց նաև քաղաքական քանտարեկաղների համաներման կարևորությունը, նվազեցվեց ընտրական իրավունքի տարիքային սահմանագիծը՝ այն հասցնելով 18-ի: Փորձելով մեկնաբանել վերջին երկու կետերի ենթատեքստը՝ ակնհայտ է դատմում, որ երկու կուսակցություններն էլ ակնկալում էին կուսակցության անդամների թվի մեծացում, իսկ նոր տարիքային սահմանագծի շնորհիվ մուտ երկու մե. երիտասարդներ ընտրական իրավունք ստացան, որոնց քաղաքական նախտակներով օգտագործման համար երկու կուսակցությունների գաղափարախտությունը քավական գրավիչ էր երիտասարդության համար: 1970-ական թթ. վերջին, հենց այս փոփոխության պատմառով մեծ թվով երիտասարդներ ներքաչվեցին աջ և ձախ ծայրահեղական շարժումների մեջ: ԱՓԿ-ի նախընտրական քարոզարշավում կրթության ոլորտում անիրաժեշտ քարե-

փոխումների անհրաժեշտության առաջ քաշված դրույթները և անբազմակցին կռաչիցիոն կառավարության ծրագրում, որտեղ ամբազանիցին դպրոցներում քարոչական կրթությանն ուղղված դասընթացների կազմակերպման անհրաժեշտությունը:

Հարկ է նշել, որ հակասությունների ելման վրա ստեղծված դաշինքի երկարատև գոյությունը գրեթե անհավանական էր, և պատահական չէր, որ ընդամենը տասն ամիս անց այն դադարեց գոյության ունենալ: Նպատակ չունենալով կենտրոնանալ այդ կառավարության գործունեության ճանաչման և փրկման վրա՝ այնուամենայնիվ հարկ ենք համարում անդրադառնալ այն կարևոր, մաս հակասական քայլերին և նախածեղծություններին, որոնք պատկանում էին էրբաքանի կուսակցությանը:

1974 թ. մարտին ԱՓԿ-ն երկրի խորհրդարանին ներկայացրեց Քրեական օրենսգրքում փոփոխությունների իրականացման փաթեթ, որի կարևորագույն կետերից մեկը նախատեսում էր խուտազույն պատիժ այն անձանց նկատմամբ, որոնք իրենց գործադրություններում և խոսքում կանպատվեն Ալլահին, Օրս մարգարեին և ընդհանրապես իսլամը: Ապրիլին պետությունը քննարկման ընթացքում պետնախարար Էմրեն տեղեկացրեց, որ այսուհետ կրոնական գործերի վարչությանը տրամադրվող միջոցներն ավելացվելու են 75 մլն. թուրքական լիրայով, որպեսզի 4000 հավելյալ կրոնական պաշտոնյաների հնարավորություն տրվի աշխատանքի անցնել երկրի տարբեր մահանգներում: Նախատեսվում էր նաև պետական ռադիոյով հեռարձակվող կրոնական բովանդակություն ունեցող քարոզչության ավելացում, ինչպես նաև «հաջ»-ի բուլլետենային տրամադրում ոչ միայն օդային, ինչպես մինչ այդ էր իրականացվում, այլ նաև՝ վերգետնյա տրամադրությամբ:

Շուտով ԱՓԿ-ի ղեկավարած նախարարություններն սկսեցին լայնածավալ պայքար մղել «ալկոհոլի և անպարկեշտության դեմ»: Ներքին գործերի նախարարությունը ոչ միայն հասարակական քարոզարշավ սկսեց ալկոհոլային խմիչքների ֆիզիկական և քարոչական վնասների վերաբերյալ, այն նաև արգելեց դրանց վաճառքը ռեստորաններում, սրճարաններում՝ մինչև նոր բուլլետենային ձևից քերտմանը, որն անուշտ ենթադրում էր երկարատև և խոցնեցուցիչ բյուրոկրատական քաշշուրմեր: Մայիս-հունիս ամիսներին էրբաքանի, Էմրեն և Արդարադատության նախարար Քոզանը «Արբազան պատերազմ» սկսեցին անբարոյականություն քարոզող երևույթների, մոլախաղերի և մարդաշահո հասարակական վայրերում գտնվող մերկ արձանների դեմ:

Դաշնակցային կառավարության փլուզման առիթ դարձավ երկու իրադարձություն: 1974 թ. օգոստոսին կիպրական ներխուժումից հետո թե՛ Էջևիթը և թե՛ էրբաքանի սկսեցին պահանջել հաղթանակի դափնիների սեփական մասնաբաժինը: Իսկ Էջևիթի Սկանդինավյան երկրներ կատարելիք պաշտոնական այցի նախօրինակիցք առած ճգնաժամն ավել-

յի բարդացրեց իրավիճակը. այցի մախտրեին Էլեկթր հայտարարեց, որ իր բացակայության ընթացքում չի ցանկանում էրբաքանին տեսնել «գործող վարչապետի» պաշտոնում: Նման առիթները, համատեղվելով առավել յուրք ընդգրկում ունեցող հակասություններով, որոնք վերաբերում էին կառավարման տարբեր ոլորտներին, տնտեսության պլանավորմանը, ներդրումային քաղաքականությանը և արտաքին քաղաքականությանը, հող մախապատրաստեցին կառավարության փլուզման համար: Մնալենների 18-ին Էլեկթր հրաժարական տվեց՝ կոչ անելով անցկացնել նոր խորհրդարանական ընտրություններ, սակայն մյուս քաղաքական ուժերից նա պահպանեց յուրացավ: Էրբաքանն իր հերթին գործադրեց հնարավոր ամեն ջանք՝ ստեղծելու մեկ այլ կոալիցիոն կառավարություն, այնուհանդերձ երկրի մախազահ Քորույրուրքի միջամտությամբ ստեղծվեց ժամանակավոր կառավարություն՝ սեմաուր Սադի Հրմաքի գլխավորությամբ: Այն գործեց մինչև 1975 թ. մարտը, որից հետո զիջեց դիրքերը Ազգայնական ճակատի (*Milliyetçi Cephe*) կառավարությանը, որը գլխավորեց Մուլեյման Դեմիրելը: ԱՓԿ-ն ընդգրկվեց կառավարության կազմում, Էրբաքանն ստացավ փոխվարչապետի պաշտոնը, իսկ 30 մախաքարական պորտֆելներին ուրք վստահվեցին ԱՓԿ-ին: Այս կառավարությունը գոյատևեց մինչև 1977 թ.: Մույն ժամանակահատվածում քաղաքական դաշտի աղճատվածությունը ավելի խորացավ, իսկ միջկուսակցական անհանդուրժելի մթնոլորտի շիկացումն առավել բարդացրեց փոխզիջման ուղիներին փնտրտուքը:

2. ԱՓԿ-ի գաղափարական հիմնադրույթները

ԱՓԿ-ի դավանած գաղափարախոսությունն ամփոփվեց 133 կետից բաղկացած ծրագրում, որն ստացավ «Ազգային տեսակետ» (*Millî Görüş*) անվանումը: Կուսակցության ծրագիրը զբված էր բավականին մանրակրկիտ, հստակ սահմանումներով և ներքին տրամաբանությամբ: Համաձայն ծրագրի՝ կուսակցության նպատակն էր բարոյական և նյութական առաջընթացի ճանապարհով «թուրք ազգին քերել երջանկություն և անվտանգություն»: Ծրագիրն ընդգծում էր բարոյական հասարակության կերտման անհրաժեշտությունը, որի գլխավոր գրավականը մարդու իրավունքների, երկրի պատմական ժառանգության և հնագույն ավանդույթների նկատմամբ հարգանքն էր: Նյութական բարօրության կարևոր պայմաններից մեկը երկրի տնտեսության ավելորդ և ծախսատար ոլորտների ու կորուստների կրճատումն էր, ծախսերի նկատմամբ իսկողությունը, շրջանայաց սցիալական, հարկային և տարածաշրջանային քաղաքականության իրականացումը: ԱՓԿ-ն պահանջում էր խորհրդարանի անդամների թվի զգալի կրճատում (խորհրդարանն ուներ 450 անդամ), երկրի մախազահի և վարչապետի պաշտոնների մեկտե-

դում: Կոտակցությունը կարևորում էր դավանանքի և հավատքի ազատությունը, որպես մարդու անքակտելի իրավունք և հետևաբար այն դեմ էր այդ ոլորտների վերահսկմանը: Ընտանիքը, երիտասարդությունը, ըստ կոտակցության, պահանջում են սոցիալական համապատասխան քաղաքականություն, ուստիև առավել խոցելի խավերը կարիք ունեն պետական հոգատարությամբ: Կրոնական դաստիարակությունը ԱՓԿ-ն համարում էր կարևոր նախապայման լուսավոր և բնություններից զերծ սերնդի դաստիարակության համար: Կոտակցությունը նաև խստորեն քննադատում էր իր երկու գլխավոր քաղաքական ախտյաններին՝ էթնիքի կոտակցությանը համարելով սոցիալիստական ու ժախ ուղղվածության, իսկ Դեմիքրեի ԱԿ-Ն՝ «կապիտալիստական և գումազրկված»¹²:

1974 թ. ԱՓԿ-ն վերանայեց մի շարք գաղափարական հիմնադրույթներ, արդյունքում որդ էր հիմնախնդիրների կապակցությամբ առավել հստակ դիրքորոշումներ մշակվեցին: Այս ընթացքում էրբաքանը երկրի օրաքերքերի և ամսագրերի էջերում սկսեց ավելի հաճախակի հանդես գալ հոդվածներով, նա անգամ հրատարակեց ԱՓԿ-ի գաղափարական հիմնադրույթների հետ սերտորեն առնչվող մի քանի զրքեր («Թուրքիան և Ընդհանուր շուկան», «Լ՛սվաճը և գիտությունը - կիմն խալամոճ», «Ազգային արդյունաբերության հիմնախնդիրները», «Ազգային տեսակետ»)՝: 1974-78 թթ. տնօրինելով Արդյունաբերության և տեխնոլոգիաների նախադարձությունը ԱՓԿ-ն ծանր արդյունաբերության զարգացումը համարեց տնտեսության վերելքի կարևորագույն նախապայման, քանզի Դեմիքրեի քաղաքաճ «կոկա-կոլայի տնտեսական համակարգը» (Էրբաքանն այդպես էր անվանում Դեմիքրեի որդեգրաճ քեքս արդյունաբերության զարգացման տնտեսական ծրագիրը) անկարող էր լուծել Թուրքիայի օրըատօրն խորագող տնտեսական հիմնախնդիրները: ԱՓԿ-ն սկսեց հանդես գալ հետևյալ կարգախոսով՝ «նկական գործաբան յուրաքանչյուր շրջանին, որոնք կօգնեն բուրքերին կոնական մոլեռանդությամբ զարգացնել երկրի ծանր արդյունաբերությունը»¹⁴:

Եթե 1973 թ. -ին երկրի հիմնական օրնեքին շուկասելու նպատակով ԱՓԿ-ն խուսափում էր անգամ «շարիաք» քառի օգտագործումից, ապա 1979-80 թթ. երկրի տարքեր շրջաններում անցկացրաճ ցույցերի, հանդիպումների ժամանակ Էրբաքանի կողմնակիցները քացահայտորեն կողմ էին արտահայտվում իրանյան կամ սրակիստանյան տարքերակների կրկնությանը և «շարիաքի վրա հիմնվաճ հաճայնքի» կառուցման գաղափարին: Էրբաքանը զգուշորեն, սակայն ինքնավառահ, սկսեց քննարկել «լայնցիզմի», քնմալիզմի ու Թուրքիայի հասարակական կառուցվաճքի անհամատեղելիության հարցը¹⁵: Օգտուրունի կարծիքով ԱՓԿ-ի գաղափարախոսությունը կրոճ էր նաև Ալիբաքսան Թուրքեքեի ազգայնական գաղափարախոսության ազդեցությունը և պատահական չէր, որ Էրբաքանն իր ելույթներում հաճախակի էր անդրադառնում Օս-

մանյան կայսրության երբեմնի հզորության դրվագներին: Այդ իսկ նպատակով Էրբաբանը Դեմիթրիին հաճախ քննադատում էր ճակ այն համազամանքի համար, որ վերջինիս կուսակցության կարգախոսը «Մեծն Թուրքիան» է, մինչդեռ այն պետք լիներ «Կրկին Մեծն Թուրքիա» կամ «Վերակենդան Մեծն Թուրքիան»¹⁴:

ԱՓԿ-ն ընդգծված «ջամասիրությամբ» սկսեց պայքար մղել կրոնական քարոզչությունն արգելող օրենքների վերացման դեմ: Քրեական օրենսգրքի 163-րդ հոդվածը կրոնական քարոզչությունը համարում էր ծանր հանցանք և մախառեսում էր ազատազրկում: Ծախակողմյան շարժումները ևս կողմ արտահայտվեցին ԱՓԿ-ի այդ քայլին, քանզի նրանց կարծիքով 163-րդ հոդվածն այնքանով էր հակադեմոկրատական, ինչքանով՝ կոմունիստական քարոզչությունն արգելող 142-րդ հոդվածը¹⁵: Սակայն 163-րդ հոդվածը վերացվեց միայն 1991 թ.-ին՝ Եվրամիության ազդեցության առյուծախնայում:

ԱՓԿ-ն հետևողականորեն ընդլայնում էր կուսակցության շարքերը՝ ընդգրկելով մեծ թվով երիտասարդների, որոնք հիմնադրեցին «*Ահուսուս*» (Արշավորդներ) կոչվող երիտասարդական կառույցը, որն էլ իր հերթին երկրի տարբեր հատվածներում ստեղծեց մոտ 600 մասնաճյուղ: Գերմանիայում հիմնադրվեց «Ազգային տեսակետ» կազմակերպության մասնաճյուղը, որը շուտով ընդլայնեց տեղական կառույցների թիվը՝ դրանք հասցնելով 170-ի: 1977 թ. ընտրությունների ժամանակ կազմակերպության մեծ թվով անդամներ հատուկ չվերքներով տեղափոխվեցին Թուրքիա՝ թե՛ կուսակցությանն աջակցելու, թե՛ նրա օգտին քվեարկելու համար¹⁶:

Հատուկ ուշադրության արժանացավ արտաքին քաղաքականությանն առնչվող մտեցումների վերանայման կարևորությունը: Համաձայն Ալքանի, արտաքին քաղաքականությանն առնչվող դրույթները կարելի է քաժանել 4 խմբի՝ «Ընդհանրապես արտաքին քաղաքականություն», «Կիպրոս», «Ընդհանուր շուկա» և «Ժպտմական երկրների հետ հարաբերություններ»: Թե՛ կոմունիզմը, թե՛ կապիտալիզմը համարելով սինիզմի ձևերի գործիքները՝ ԱՓԿ-ն կոչ էր անում ստեղծել համախառնական նոր միավորում-հակակշիռ: Կիպրոսի պարագայում ԱՓԿ-ն գրավեց ծայրահեղ դիկտորչում՝ քացահայտորեն քննադատելով ԺՀԿ-ի և ԱԿ-ի «պարտավողական քաղաքականությունը»: «Ընդհանուր շուկան» դիտվում էր, որպես սինիզմի պտուղ և քրիստոնեական Եվրոպային միաձուլելու փորձ: Եվրոպական տնտեսական համագործակցության երկրներին և ԱՄՆ-ին ԱՓԿ-ն անվանում էր «Արևմտյան (կամ Քրիստոնեական) ակումբ», որը դարձավ կուսակցության հակաարևմտյան դիկտորչման կարգախոսը: Հրեաները, ըստ կուսակցության ծրագրի, պատասխանատու են մարդկային պատմության գրեթե բոլոր դժբախտությունների համար, իսկ սինիզմի գաղափարախոսներ՝

Դարվինը, Ֆրոյդը, Գաբրիելը և Մարքսը իսլամի գաղափարախոսության բուլացման գլխավոր մեղադրյալներն են:

Իսլամական երկրների հետ հարաբերությունների հարցում ԱՓԿ-ն կողմ էր հարաբերությունների խորացմանը: ԱՓԿ-ն մաթատակ ուներ կերտել ՄԱԿ-ի, ՆԱՏՕ-յի մահմեդական տարբերակները, ստեղծել Մահմեդական տնտեսական համայնք՝ միասնական դրամական միավորով՝ իսլամական դինարով¹⁹:

Նման կոչերը չէին կատարում ամուսնի բողոք ԱՄՆ-ին, որը քաղական աչալքոցրեմ հետևում էր ՆԱՏՕ-յի հարավարևելյան դաշնակցի ներքաղաքական կյանքում տեղի ունեցող զարգացումներին: Իրավիճակն էլ ավելի քաղցրացավ Իրանում իսլամական հեղափոխության հաղթանակից հետո, երբ Վաշինգտոնն ընդգծված և քացահայտ մտահոգություն էր ցուցաբերում ԱՓԿ-ի և նրա ղեկավար Էրբասանի գործունեության կապակցությամբ՝ վերջինիս կոչելով «Թուրքիայում իսլամական արմատականության տրոյական ձի»²⁰:

3. Երբաղացական պայքարի քննադատը

ԹԻ՝ մեյքադաքական և թե՛ արուաքին քաղաքական անմախաղիս լարվածության մթնոլորտում 1977 թ. հունիսի 5-ին Թուրքիայում տեղի ունեցան արտահերթ խորհրդարանական ընտրություններ, որտեղ ԱՓԿ-ն ստացավ քվեների 8,6 % և 24 պատգամավորական մանդատ և կրկին գրավեց երրորդ հորիզոնականը (ԺՀԿ-ն ստացավ 213, ԱԿ-ն՝ 189 մանդատ): ԱՓԿ-ն զգալի քվեով ծայեր կորցրեց երկրի արևմտյան և կենտրոնական շրջաններում: ԱՓԿ-ին աջակցող միջին խավի մի ուղղակի հատված քեզվեց դեպի Ա. Թյուրքեչի ղեկավարած ժայրահեղ ազգայնական գաղափարախոսություն սերմանող Ազգայնական շարժում կուսակցությունը (հետախառ՝ ԱԸԿ) (*Milliyetçi Hareket Partisi*): Կուսակցությունը դարձավ «մահանգային շահերի» արտահայտիչ և շարունակեց հաղթանակել երկրի արևելյան թերակղզացած շրջաններում: Էրբասանը և նրա կուսակցության մի շարք այլ ազդեցիկ գործիչներ շարունակում էին սերտորեն համագործակցել մաքրորենողի Ստամբուլի մասնաճյուղի ղեկավար չեյիս Մահմեթ Ջահիդի հետ: Իմպաես նշում է Թուրքացը, նշյալ ևրադրության և ԱՓԿ-ի միջև գոյություն ունեցած կապը, հասկանալի սրտամտմեղով, ոչ մի տեղ չէր արժանագրել: ԱՓԿ-ին մասնակցորեն աջակցում էին նաև մարզու և սոխյմանցը կրոնական երայրությունները²¹:

Հունիսյան ընտրություններից հետո Էջվիթը վարձեց ստեղծել փոքրամասնության կառավարություն, որն արժանացավ կենտրոնամետ մամուլի գովաբանությանը՝ նշելով «Ընտրահաղադրություն քեզ աստված. կառավարությունն այս անգամ առանց Էրբասանի է», սակայն ուրախության նման պոթեկումը վաղ էր, քանզի Էջվիթի կառավարությունը

խորհրդարանում շտապավ փոփոխության քվե գնդակը Դեմիրելի կիսա-դաշտում էր: Վերջինս ԱՓԿ-ի և Թյուրքիշի ԱԿԿ-ի հետ ստացավ անհրաժեշտ փոփոխության քվե և ստեղծեց Ազգայնական ճակատի երկրորդ կառավարությունը: Կառավարության կազմը բավական ուռնացված էր, իսկ արհեստականորեն ստեղծված նախարարությունների թիվը՝ բավական մեծ էր, ինչպես զավեշտորեն նշում է Հեյրը «ստեղծվել էին հնարավոր թուրք մախարարությունները, բացի տեղեկագրության և տնային թույրմեների նախարարություններից»²²: Էրբաքանի կուսակցությանը փոստակցեցին կրկին ութ մախարարական պորտֆելներ (Էրբաքանը կրկին նշանակվեց փոխվարչապետի պաշտոնում): Առաջ անցնելով նշենք, որ Դեմիրելի գլխավորած Ազգայնական ճակատի երկրորդ կառավարությունը գոյատևեց վեց ամիս, որի ընթացքում մեղքադատական հակատարյունները էլ ավելի սրվեցին, իսկ անաբնկչությունների ու քաղաքական սպանությունների թիվը քառասպասկվեց:

1978 թ. հունվարի 5-ին Էջլիթը, հիմնվելով անկուտակցականների և ԴԿ-ի աջակցության վրա, ստեղծեց հաջորդ կառավարությունը, որն էլ իր հերթին գոյատևեց մինչև 1979 թ. հոկտեմբերը: 1979 թ. նոյեմբերի 12-ին ստեղծված Դեմիրելի փոքրամասնության կառավարությունը դարձավ Թյուրքիայի երկրորդ հանրապետության վերջին կառավարությունը:

1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին Գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Քեմալ Էլբինի գլխավորությամբ տեղի ունեցած երրորդ ռազմական հեղաշրջման արդյունքում երկրում հաստատվեց ռազմական դռություն, խորհրդարանը ցրվեց, իսկ 1981 թ. թուրք կուսակցությունների գործունեությունն արգելվեց: Ի սկզբանե երկրի ռազմական դատարանն Էրբաքանի և նրա համախոհների նկատմամբ դաժան և երկարատև պատիժ պահանջեց, ըստ որի Էրբաքանին պետք էր ազատազրկման ենթարկել 36, իսկ նրա մերձավոր համախոհներին 17 տարով²³: Ուշագրավ էին Էրբաքանի դատավարական գործընթացի մանրամասները, այսպես, Էրբաքանի և ԱՓԿ այլ անդամների դեմ մերկայացվող մեղադրականներում մանրամասներն նշված էր մինչև հեղաշրջումը, տարբեր հանդիպումների և ցույցերի ընթացքում նրանց կողմից արտասանած մտքերը և ճառերը: Այդ մտքերից էին «Աշխարհիկ պետությունը պետք է վերացվի» կամ «Խոսնային» Իրանում, Էրբաքանը՝ «Թյուրքիայում» և այլն: Էրբաքանը մեղադրվում էր Սաուդյան Արաբիայում՝ Մեքքայում, արտասանած ելույթի համար, որտեղ, խստելով Թյուրքիայում կրոնի ճնշված լինելու մասին, նա ընդգծել էր քիմալի («աքրազան պատերազմի») անհրաժեշտության գաղափարը: Դատախազության մեղադրականում շեշտված էր, որ զանգվածների մոտ «Էրբաքանը համարվում էր անպազա խալիֆ» կամ «Թյուրքիայի ապագա փրկիչ»: Մեղադրականում նաև նշվում էր, որ 1978-79 թթ. ԱՓԿ-ի կազմակերպած ցույցերի ժամանակ գրանցվել են նաև Արաբյուրդի հուշարձանների անարգման, անգամ՝ ոչնչացման

դեսպեր: Նշվում էր մահ, որ մա վեց անգամ խախտել էր աշխարհիկության դեմ կատարված հանցագործությունների մասին քրեական օրենսգրքի 163-րդ հոդվածը: Այնուհանդերձ, չնայած էրքաքանը ամբողջությամբ մերժեց մեղադրականը՝ հավելելով, որ ԱՓԿ-ն երբեք մերժարավիճած չի եղել ահաբեկչական գործողությունների մեջ, դատարանը 1983 թ. փետրվարին վճռեց նրան դատապարտել չորս տարվա ազատազրկման²⁴:

Այսպիսով, 1980 թ. պատմությունը կրկնվեց, բանակը մերիտոսելով քաղաքական դաշտ, ի թիվս այլ քայլերի, արգելեց խղամամետ էրքաքանի և նրա կուսակցության գործունեությունը՝ այն հստակ համոզմամբ, որ էրքաքանի քաղաքական վերադարձը անհավանական էր: Ավելին, այդ դրույթն անգամ ամրագրվեց 1982 թ. սահմանադրության անցումային դրույթների մեջ, որտեղ ոչ միայն էրքաքանին, այլ մահ 70-ական թթ. քաղաքական ճգնաժամի մյուս հեղինակներին արգելվեց տասը տարի զրադվել քաղաքականությամբ: Ինչպես նշում է Հեյլը, ԱՄՆ-ը կարծում էր, որ 1992 թ. արդեն բոլորը կմոռանան թե՛ Դեմիլեյին, թե՛ էրքաքանին և թե՛ Էջևիթին, քանզի մոտ քաղաքական մթնոլորտը կառուցվելու էր առանց նրանց²⁵: Մակայն 1980-90-ական թվականները ցույց տվեցին, որ թե՛ էրքաքանի և թե՛ մյուս քաղաքական գործիչների վերադարձի համար կար քաղաքական սթանանց:

Վերջաբան

Խոսելով ԱՓԿ-ի քաղաքական նշանակության մասին Ալքանը՝ իրավացիորեն նշում է, որ առանց խղամամետ կուսակցության ներկայության, որն արտահայտում էր հասարակության զգալի մասի քաղաքական շահերը և հետազդրությունները, երկրի դեմոկրատական համամասնությունը կխաթարվեր²⁶:

Քաղաքական իսլամի վերելքը քեմալիզմի աշխարհիկացման քաղաքականության դեմ ուղղված 4-5 տասնամյակների բողոքի պտոթկումն էր, այն ցույց տվեց, որ հանրապետության հիմնադրման տարիներից ի վեր կրոնը համդես էր եկել որպես բողոքական ինքնագիտակցության այլընտրանքային աղբյուր: Աթաթյուրքի «լայիցիզմի» քաղաքականությունը, որն ինքնատիպ էր յուրովի, քանզի ի տարբերություն Եվրոպական երկրներում տեղի ունեցած աշխարհիկացման գործընթացների, թուրքիայում կրոնը ոչ թե անջատվեց պետությունից, այլ ընդհակառակը այն դրվեց պետության հսկողության ներքո, սահմանափակվեց վերնախափային, բանակային մակարդակում, այդպես էլ անկեմտունակ գտնվելով արմատապես փոխել թուրքական մտածելակերպի առանցքային դրսևորումները:

Քաղաքական իսլամի վերելքը երկրում տեղի ունեցող սոցիալական, տնտեսական, քաղաքական բարդ և խճճված գործընթացների արգասիքն էր, այն ցույց տվեց, որ Թուրքիան զարգացող կամ ինչպես ժամանակին նշում էին մի շարք հեղինակներ, Երրորդ աշխարհի երկրներին բնութագրական ուղի էր անցնում, որտեղ տնտեսական ամենալատար զարգացման, եկամուտների ամեալատար քաշխման արդյունքում առավել պարզորոշ շուրվագծվեցին ավանդականն ու արդիականը, կենտրոնն ու ծայրամասը, հիմնն ու նորը: ԱՓԿ-ին աջակցող անդամների շարքում զգալի թիվ էին կազմում նաև նման գործընթացների արդյունքում օտարված մանր ու միջին ձեռնարկատերերը, առևտրականները, արհեստավորները: Ուստիս պատահական չէր, որ 70-ական թթ. իսլամի վերելքն իր ընդգրկմամբ ոչ միայն զիջելու էր 80-ական թթ. Օզալի տնտեսական հեղափոխությանն հետևած իսլամի վերելքին, այլ նաև հասակորեն ցույց էր տալու, որ քաղաքական իսլամը ոչ միայն ասրատամ է երկրում օրեցօր հզորացող իսլամական շարժումների, այլ նաև՝ գործող իշխանությունների սոցիալ-տնտեսական քաղաքականությունից դժգոհ հասարակական խավերի համար: Պատահական չէր, որ հաճախ էրբաքամի կուսակցությունը դիտվում էր որպես «մախներին փոխարինող քաղաքական ուժ»: Ուստիև, Թուրքիայում քաղաքական իսլամի վերելքը մշակութային, քաղաքակրթական, քաղաքական, սոցիալ-հոգեբանական, սոցիալ-քաղաքական ինքնատիպ, քազմարմոյթ և իրարամերժ գործընթացների համադրումն էր:

Ինչպես ցույց տվեցին վերջին երկու տասնամյակների Թուրքիայի զարգացումները, քաղաքական իսլամը ոչ միայն զիջեց իր դիրքերը, այլ համղես գալով «Բարօրություն» (1983-1997/8), դրա արգելումից հետո «Առաքինություն» (1997-2001), վերջինիս արգելումից հետո «Երջանկություն» և «Առաջադիւնություն և զարգացում» անուններով ի հեճուկս բանակի և Մասնամաղրական դատարանի շարունակեց իր առանցքային դերակատարությունը Թուրքիայի քաղաքական կյանքում:

VAHRAM TER-MATEVOSYAN

**THE POLITICAL ASCENT OF NECMETTIN ERBAKAN AND
THE PERFORMANCE OF THE NATIONAL SALVATION PARTY IN
TURKEY**

The article deals with the question of political Islam in Turkey in the 1970s. The "National Outlook" movement played a significant role in mobilizing Islam in Turkey both in political and social levels. The immortal leader of the movement Necmettin Erbakan has been active in politics for more than five decades now by actively contributing to the general rise of Islam in the socio-political life of Turkey. Islam has been a dominating socio-political force in the Ottoman era, but the legal and

cultural reforms of Atatürk pushed Islam to the periphery with a hope that it can be kept away from active politics. After the initiation of multi-party democracy in Turkey Islam had several political manifestations, but since the Democrat party 'covered all grounds', it was difficult for political Islamists to pursue their course separately. Only in 1970 Islamic groups in Turkey succeeded to establish a party ("National Order Party") led by Necmettin Erbakan, which was closely related to the Islamic principles and philosophy. That party was outlawed after the 1971 military intervention. In 1972 another Islamic party was established again under the stewardship of N. Erbakan, which was named National Salvation Party (NSP). In the matter of few years, the NSP become the third largest party in the country and played a significant role in the turbulent years of the 1970s by becoming a part of the coalition governments of that decade. The article presents the basic philosophical and principal features of the National Outlook movement in Turkey. The evolution of Islamic political discourse and its participation in daily politics are meticulously portrayed to reach a more nuanced vision of Islamic political movements in Turkish Republican history.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Թե՛ն Արաթյորը 1925 թ. արգելեց կրոնական միարանությունների, եղբայրությունների գործունեությունը, այնուհանդերձ նյաևը շարունակեցին գործել ընդհատակում և տակալին մեծ հեղինակություն են վայելում ոչ միայն արևելյան և հարավ-արևելյան Թուրքիայում, այլ նաև Ստամբուլում, Անկարայում և այլու: Հատկապես, Դև-ի կառավարման ընթացքում (1950-60 թթ.) այս շարժումներն սկսեցին ակտիվանալ և իրենց լուսան անդամի Թուրքիայում իրանի վերածննդի գործում: Երկրում հայտնի միարանություններից են Մարչըննդի, մուրջու, քիջամի, սուլեյմանը և այլն:
2. Էրբաքանը ծնվել է 1926 թ. Սիմեօնում, այնուհետև ընտանիքով տեղափոխվել են Քայսերի, ապա՝ Տրապիզոն: 1951 թ. Ստամբուլի Տեխնիկական համալսարանում գիտությունների ֆեկնամուսի աստիճան ստանալուց հետո նա մեկնել է Գերմանիա՝ Աախեն՝ հետագա վերապատրաստման նպատակով: Շուտով նա վերադարձել է հայրենիք և 1956 թ. ստեղծել չարժիկների սեփական արտադրություն, միևնույն ժամանակ դասավանդելով Ստամբուլի Տեխնիկական համալսարանում, իսկ 1965 թ. նրան շնորհվել է պրոֆեսորի կոչում:
3. St'u Landau M. Jakob, 1976, "The National Salvation Party in Turkey", *Asian and African studies*, 11/1, pp. 1-57
4. Landau, 1976, p. 5
5. Ոնեյալի Քոթրանը Էրբաքանի իսլամաարիմ գիմակիցներից մեկն է: 1997թ., երբ արդեն ակնհայտ էր, որ Էրբաքանի գլխավորությամբ գործող «Խարթոթյուն» (Refah) կուսակցության հետագա գոյությունը դատաազարտված է, Քոթրանի գլխավորությամբ ստեղծվեց «Ուաքիմոթյուն» (Fazilet) կուսակցությունը, որին անդամակցեցին «Բարոթոթյան» գրեթե ամբողջ կազմը: Իսկ Քոթրոթ Օզալը Թուրքիայի վարչապետ, իսկ այնուհետև նախագահ Թարգոթ Օզալի եղբայրն էր, ի դեպ վերջինս, 1977 թ.

ԱՓԿ-ի համաձայնական ցուցակներով մասնակցելով խորհրդարանական ընտրություններին, պարտություն կրեց: Եվ ընդհանրապես Օզալների ընտանիքը սերտորեն համագործակցում էին նաըլորենի եղբայրության հետ և հետագայում՝ 1980-ական թթ. այդ միացումության հետ համագործակցությունը դարձավ ստավիլ ակնհայտ:

6. Shankland David, 1999, *Islam and Society in Turkey*, The Eothen Press, p. 89
7. Տե՛ս Կաբազ Կ.Գ., 1998, "Светскость или шариат: раскол в турецком обществе на пороге XXI века", *Ближний Восток и современность*, Сборник статей (выпуск 6-ой), Москва, стр. 59
8. Տե՛ս Landau, 1976: p. 17-18: Սենատում, որը բաղկացած էր 52 անդամներից, ԺՀԿ-ն ստացավ 25, ԱԿ-ն՝ 22, ԱՓԿ-ն՝ 3, իսկ ամենախ թեկնածուները «Ժողովրդական վստահության» կուսակցության հետ միասին ստացան 2 սլաղագամավորական արտո:
9. Տե՛ս Landau, 1976, p. 19
10. Suna Kili, 2003, *The Atatürk Revolution: A paradigm of modernization*, Türk İq Bankası, Kültür Yayınları, p. 401
11. Կաբազ, 1998, p. 54
12. Özbudun Ergun, 1987, "Islam and politics in Modern Turkey: The case of National Salvation Party" in Barbara Freyer Stowasser ed. *The Islamic Impulse*, London: Croom Helm, p. 146
13. Կաբազ, 1998, стр. 75
14. Toprak, Binnaz, 1984, "Politicization of Islam in a Secular state: the National Salvation Party in Turkey" in *From nationalism to Revolutionary Islam*, Saïd Arjomand, The Macmillan Press Ltd, London 102
15. Տե՛ս Alkan Turker, 1984, "The National Salvation party in Turkey" in *Islam and politics in the Modern Middle East*, Metin Heper and Raphael Israeli, St. Martin's Press, New York, p. 91
16. Özbudun, 1987, pp. 146-147
17. Տե՛ս Բնյն տեղում, p. 147
18. Տե՛ս Toprak, 1984, pp. 128-29
19. Տե՛ս Toprak, 1984, p. 127
20. Birand Mehmet Ali, *The generals' coup in Turkey: an inside story of 12 September 1980*, London, Brassey's Defence Publishers, 1987, p. 24
21. Տե՛ս Toprak Binnaz, 1993, "The religious right", in *The Modern Middle East*, eds. Al Hourani, I.B.Tanuris & Co.Ltd, London. New York, p. 638
22. Hale William, 1994, *Turkish politics and the Military*, Routledge, London and New York, p. 230
23. Տե՛ս Иваница Н.И., 1986, "'Исламский фактор' в политике турецкого руководства после военного переворота 1980 г." в *Ислам и современность*, и.р. Гонковского, Москва, стр. 129
24. Տե՛ս Geyikdağı, Mehmet Yasar, 1984, *Political parties in Turkey: the role of Islam*, New York: Praeger, pp.139-140
25. Տե՛ս Hale, 1994, p. 260
26. Տե՛ս Alkan, 1984, p. 100

ԱՐՄԻՈՆ ԺԱՄԿՈՇՅԱՆ

РЕДКИЕ ОБРАЗЦЫ ЧАСТНЫХ ПИСЕМ САМАРИТЯН

С понятием "самаритянских писем" в европейской филологической науке прочно ассоциируется своеобразный жанр, известный с последнего десятилетия XVI века: ответы на анкеты, обращенные к самаритянской общине в целом и воспринимавшиеся первоначально как стремление неких предполагаемых единоверцев в Европе установить контакт с исторической родиной. Такие письма, которые в течение долгого времени были практически единственным источником сведений о самаритянской общине, в настоящее время представляют скорее исторический интерес.

В отличие от этого хорошо изученного корпуса документов частные письма самаритян друг другу до недавнего времени оставались практически неизвестны. Причиной этого послужило то уже, что в течение более столетия вся самаритянская община сосредоточена в Наблусе, где необходимости во внутренней переписке не было, а обстоятельства предшествующего периода отнюдь не способствовали, как будет показано ниже, сохранности сколько-нибудь конфиденциальных документов. Тем большую ценность составляют немногие чудом сохранившиеся образцы. Два таких письма хранятся в Российской Национальной библиотеке в Санкт-Петербурге в составе коллекции А.С. Фирковича (1787-1874). Они имеют следующие описания в картотеке Рукописного отдела Библиотеки.

Сам.XIV.27 Неустановленное лицо (самаритянин). Письмо сыновьям Марджйну (mrg'n) и Йусуфу (ywsp). [кон. XVIII-нач. XIX вв.] – филигрань "три полумесца" и литеры GF (Ср. Велков-Андреев № 1000), на палестинском диалекте араб.яз. в самаритянской графике. 1 л. 30,5 X 21,5, мельчайший курсив. Выделено из архива А.С. Фирковича. Опубл. (частично): Лебедев В.В. Поздний средневарабский язык. М. 1977, С.78.

Сам.XIV.28 Неустановленное лицо (самаритянин). Письмо самаритянину Абу Марджйну ('bw mrg'n) [1770-е гг.] – филигрань "три

полумесца" (?) с литерами CSC (Ср. Велков-Андреев № 782), на араб. яз. 1 л. 29 X 22, нижняя часть листа оборвана (с утратой текста). Текст частично в самаритянской графике (своеобразный курсив неустойчивого размера), частично в арабской (крупный беглый наслх). Просьба о присылке двух ратлей муки. Выделено из "пачки" Сам. IX, 268.

Второе описание невольно вызывает сомнение. Два ратля (по разным географически и хронологически приемлемым оценкам от 4,5 до 6 кг)¹ вряд ли заслуживали столь просторного документа, не говоря уже о сложностях сообщения на большие расстояния. Такое незначительное количество, наверно, проще было приобрести другим способом. Как будет показано ниже, это пожелание занимает отнюдь не первое место и означало, скорее, какое-то вознаграждение натурой ("пару ратлей") за оказию.

Обращает на себя внимание с внешней стороны и то, что письмо 27 не имеет подписи, а письмо 28 утратило завершающую часть.

Ниже дается предварительная попытка русского перевода обоих писем. Части текста, данные в оригинале арабской графикой, в переводе выделены жирным шрифтом.

РНБ. Фирх. Сам. XIV. 27.

Да хранят их Бог Всевышний. Аминь.

Дорогие наши дети Марджан и Йусуф. Сообщаем вам, что ранее прибыло к нам от вас письмо и то, что вы упомянули, стало нам известно. Мы посылаем сообщить вам, о том, что было после отъезда его Превосходительства нашего эфенди из дома в Нэблусе. Сообщаем вам, а Бог покровитель, а Мусей ибн 'Имрйн [Моисей сын Амрама] — заступник, то с того времени, как вы расстались с нами, не дошло до нас ничего: ни денег, ни припасов. Но, как мы сообщили вам, и это сейчас излишне для нас, раньше своего времени прибыл Халл-бек с письмом от его дяди к кадий, муфтию и нахйбу с позволением от них вывезти его домочадцев (ийял) из Нэблуса и упомянутые не согласились дать им возможность этого и воспретили им вывезти своих домочадцев. После этого стал Халл-бек укорять их, и был ответ от них: "Мы вам ни с какой стороны не должны. Все, что произошло с вашим дядей, это от му'аллима Шалаби и от остальных детей: Марджана и Ибрахима ибн [И]см'ила". Он сказал им: "Больших, чем вы, свидетелей нет. Вы хранители города в любом случае (фи куля хусе). Значит, мы тогда закрываем им дом 'Ахмад-бека и посылаем им его ключи и оставляем им город править по исламу, и они постоянно подучивают против нас маматир (?) города а также феллахов, которые в крепости, и каждый день платим поборы (джурм). Они хотят после правления его

превосходительства нашего эфенды, благодетеля в *аш-Шаме* [Дамаске], войти в Нэблус с саблей и сделать с нами то, что хотят. А рассказал нам об этом человек, с которым у нас договоренность, из братьев дома Тухайн; он послал нам тайно сообщить об этом и обо всем, что они хотят сделать после того, как его превосходительство наш эфенда отправился из этого края. Нужно, дети, в удобное время преподнести это перед *джамат аз-зад* (?) и смотрите, каков будет ответ".

РНБ Фирк. Сам. XIV. 28.

Дядюшка наш Абу Марджан, да продлится [Ваше] благополучие!

Доводим до Вашей Стороны получение Вашего письма и все, что Вы упомянули, стало нам известно. А сейчас дошло до нас известие, что Ахмад ал-Джарривр прибыл (*мабб*) в Нэблус и появилась у нас еще одна забота: желательно от Вас, чтобы Вы сообщали о каждом деле обязательно. И Ваша Сторона не сообщила нам совсем, что *аля* хочет знать, каково это притязание, да будет Вам известно, обязательно, обязательно нужно, чтобы Вы осведомляли нас о каждом обстоятельстве, обо всем происходящем подробно, и также хадже Хамдан и Ибн 'Азад(?) и Мухаммад ал-'Утман [Осман] и ал-'Аг'ут. А то, что в Нэблусе по поводу двух тысяч <...>. И Ваша сторона не уведомила нас ни о чем из этого желательного, по высоте Вашего высокого помысла сообщайте нам о каждом обстоятельстве не нужно для объяснения речи кроме этого. А относительно доли налога (*фирда*) *аз-зафтэйв*, нашего дяди, до того как пришло ваше письмо сейчас мы переправили [его] долю в наш дом, а относительно шести грузов мыла му'аллима Джабрэйла в Бейт-Мактише [Иерусалиме], то мы взяли и велели человеку му'аллима, и он переправил мыло. Но от Ваших слов появляется у нас забота. Желательно, < ? >, желательно послать письмо со всеми произошедшими обстоятельствами и не скрывать ничего из всех обстоятельств < ? >. И мы написали письмо к дядюшке Шалабб и письмо к дядюшке Мяхйялу и мы узнали о болезни дядюшки Шалабб, и если пожелает Бог, <...> когда направится суда (*шанйёр*) в 'Акку, мы пошлем их. Да будет известно Вам, что груз (*тарад*) дядюшки Свлиха Абу Исхяка прибыл, но мы не хотели отсылать его, опасаясь бедуинов (ал-'арабраб). И нужно порадовать Вас, что Ас'адбек пожалован Нэблусом, Бейт-Мактишем [Иерусалимом], Хабруном [Эль-Халилем] и Дженином. Да будет Вам известно, что *сурра*, которая с Хасаном < ? > и 'Абд ар-Рахман <...> Хасан с ними. Да будет Вам известно, если Мухаммад ал-Ахрас придет к нам, вы должны сделать нам два ратля муки <...> и послать их с ним (?) для нас, потому что < ... > как они договорились с нами. Да будет

известно Вашей Стороне, от нас Вам молитва, чтобы Бог Всевышний для спасения души нашей сестры, мальчиком. [Да будет Вам известно] < ... > жизни сделать для нее во спасение < ... > и мы хотели послать с < ... > сейчас <...>.

Далее текст утрачен.

Все приведенные ниже замечания по поводу текстов этих двух писем носят, безусловно, предварительный характер и не претендуют на бесспорность.

По содержанию очевидно, что письмо 27 отправлено из Наблуса, а 28 – в Наблус, причем один из адресатов письма 27 и отправитель письма 28 и, наоборот, адресат письма 28 и отправитель письма 27 могут быть одними и теми же лицами. В пользу этого говорит чрезвычайная малочисленность членов самаритянской общины в данную эпоху и, в особенности, вне Наблуса. Местом отправления письма 28 и адресатов письма 27 во второй половине XVIII века, которым предварительно датируются оба письма, вероятно, была Яффа, где присутствие самаритян отмечено знаменитым Карстеном Нибуром (1733-1815) в 1766 г. и Ульрихом Яспером Зееценем (1767-1811) в 1806 г., когда там оставалось только два самаритянина².

Безусловно, заслуживают внимание упоминающиеся в письмах имена, которые могут быть известны по другим источникам.

Наиболее известны, очевидно, представители правящих в Палестине семейств: Ахмад ал-Джерар (Джаррар), который прибыл в Наблус (28) и дом Токанов (Тукан), где у отправителя письма 27 имелся осведомитель. Некий Ас'ад-бек стал правителем Наблуса, Иерусалима ("Байт-Макташ"), Хеврона (совр. Эль-Халиль) и Дженина, что было воспринято как хорошая новость (28). Дом Ахмад-бека к моменту отправления письма 27, как можно понять, остался без хозяина, но подробности этого автору письма и адресату были, несомненно, хорошо известны³.

В обоих письмах упоминается некий Шалаби, очевидно один и тот же: Ибрахим ибн [И]Сманл (27), Халил-бек (27 дважды) и особенно упоминавшийся дважды "его Превосходительство наш эфенди" (27). Эти имена в принципе могли относиться как к самаритянам, так и к представителям мусульманской администрации. В последнем случае интересно было бы видеть намек на вынужденное бегство первосвященника Табия (Газл б. Исхак 1751-1787), который четыре года прожил в Яффе и Гизе, но это только догадка⁴.

Из географических названий кроме Набулуса (27,28) упоминаются также 'Акхй (совр. Акко, 28), Дженин (совр. Джинин 28), Хабрун (совр. Эль-Халиль, 28). Традиционно нелюбимый самаритянами

Иерусалим фигурирует в зашифрованной эвфемистической форме "Байт-Макташ" (28 дважды), а Дамаск – в обычной разговорной "аш-Шам" (27).

Безусловно, многое в этих письмах, не предназначенных для посторонних и написанных в обстоятельствах, когда самаритянская община подвергалась особой опасности, остается непонятым. Кроме традиционного Байт-Макташ (Иерусалим) (28) зашифровано, очевидно, сочетание "Джанд алдл", обозначающее какое-то лицо, которому следует что-то сообщить при необходимости (27). В конечном счете, судя по приведенному в начале статьи описанию, отправитель цели своей достиг.

Историки Палестины, очевидно, смогут установить по содержащимся в опубликованных выше самаритянских письмах данным более точные даты и, в свою очередь, получить новую информацию о малоизученном периоде в истории региона, сыгравшего столь важную роль для современной цивилизации.

HARUTUN JAMGOTCHYAN

RARE SPECIMEN OF THE SAMARITANS' PRIVATE LETTERS

Minor Samaritan items in the Russian National Library of St. Petersburg.

New lines in Samaritan and Arabic schrift discovered in the Library of Russia's Manuscript Centers in two private letters of the XVIII – XIX century.

These notes of former cover practically a common stock of Samaritan knowledge among the European scholars of his time.

These letters include most remarkable informations for specialists which are interested in Samaritano-Arabic studies.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Хинц В. Мусульманские меры и веса с переводом в метрическую систему. М., 1970, с. 35-37.
2. Schur, N. History of the Samaritans. Frankfurt am Main etc.: 1989. P. 136.
3. Бизикс К.М. Сирия и Палестина под турецким правительством в историческом и политическом отношениях. М., 1962. С.144.

ՆԻԿՈԼԱՅ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆՈՐ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ՍԵՊԱԳՐԵՐՈՒՄ

1. **աճ(ս)-** բայի ստուգաբանությունը

Այս բայի ստուգաբանությամբ մասնագիտական գրականության մեջ ըստ էության ոչ ոք չի գրադվել: Մյուսյն քն Ռուսա I-ի Թոփուզավայի երկնեզվյան արձանագրության ուրարտական տեքստում, փաստական մյուսի արտակարգ տղության պարագայում, **աճ(ս)-**ի եղծված վերջավորության համար **Գ.Ա. Մելիքիչվիլին** վաղուց իրավամբ առաջարկել է **-bi** վերականգնումը¹: Սակայն այդ **աճսbi-ն**, մի կողմից անգորշոքն նա դիտարկել է որպես **աճսbi-ի** տարընթեքում, իսկ մյուս կողմից, նույնքան անհամոզիչ, համարել Թոփուզավայի արձանագրության ասորեստանյան զուգահեռ տեքստի **հաճու-ի** համապատասխանությունը²: Եվ դա այն դեպքում, երբ ուրարտական **աճ(ս)-ն** ունի «դարձնել, վերածել»³, իսկ ասորեստանյան **հաճու-ն**՝ «դնել, կատարել, հաստատել»⁴ իրարամերժ իմաստները:

Խնդրո առարկա հարցում, դժբախտաբար, դրական արդյունքի չի հանգել նաև **Ֆ.Վ. Բյոնիզը**, երբ Թոփուզավայի երկնեզվյան արձանագրության ուրարտական **աճս[bi]-ի** փոխարեն առաջարկել է **աճ-ս-ն(?)** անմեկնելի ընթերցումը: Այնուհետև, կրկնակի խախտումներով, մերք անտեսելով տվյալ բայի իր իսկ կողմից առաջարկված **ն(?)** վերջավորությունը, **աճ-ս-ն** վերընթերցել է **աճ-ս-ն**, մերք էլ, ըստ երևույթին, հաշվի առնելով, որ ուրարտերենում փակ վանկով քասերը խալատ քացանված են՝ ստիպված այդ շինծու **աճ-ս-ն** դարձրել է **աճ-ս-ն**: Եվ այս ամենից հետո այդ խեղաթյուրված **աճսbi-ն** ի վերջո նա նույնացրել է Թոփուզավայի արձանագրության արտեստանյան տեքստի **e-ru-ba-ի** հետ⁵: Բայց չէ որ այստեղ **ա**, քացի մնացած անհամոզիչ հանգամանքներից, ասորեստանյան **erub-ն** ունի «մտնել»⁶, իսկ ուրարտական խեղաթյուրված **աճսbi-ն**՝ «բռնագրավել, գավթել»⁷ նույնպես իրարամերժ մեկնաբանությունները:

Դժվար է համաձայնվել նաև **Յ. Ֆրիդրիխի** և **Ի.Մ. Դյակոնովի** եզրահանգումների հետ, երբ ուրարտերեն **աճ(ս)-** անցողական բայի խորխորյան տարեզրության **աճ-ս**⁸ պակասավոր տարբերակի տակ

հակված են տեսնելու այլ խոսքի մասեր՝ «մնան»⁸ կամ «շնորհիվ»¹⁰, ել-մելով կոնտեքստից, կարծում ենք, կասկած չի հարուցում, որ խորհուր-յան տարեգրության ձձ-ժ-ի տակ, ի տարրերություն թուրքազանյի ար-ժամագրության եզակի I դեմքի ձձ-ժ-ի-ի, ինքնին ենթադրվում է նույն բայի եզակի III դեմքի ձձ-ժ-ն-ն, որն այժմ ամբողջական գրեթե անտի աղբյուրն հանդիպում է Կարմիր-բլուրի¹¹ և Այանիսի¹² նորահայտ արժա-նագրություններում: Դեռ ավելին, մերկայումս զիտությանը հայտնի են նաև ձձ(ս)- անցողական բայի գրության քերականական այլ տարբե-րեցումներ՝ ձձ-ժ-ն¹³ և ձձ-ժ-ն-ն¹⁴:

Ի դեպ, բացի հիշատակված օրինակներից, առկա են նաև մի ամբողջ շարք այլ ակնառու փաստեր, որոնք հատկորեն վկայում են, որ ուրարտերենում ամբողջական գրեթե անտի արտահայտված մույնիսկ հենց միևնույն բայերի կողքին, արժամագրություններում համատարած առկա են նրանց սքանաչափոր տարբերեցումները. իարհարսի (KYKH, 392, տող 7) և իարհարս (KYKH, 173, VI, տող 18), karubi (KYKH, 241F, տող 22), karuali (KYKH, 241D, տող 49) և karu (KYKH, 520 դիմ. կողմ, տող 14), 'aldubi (KYKH, 174B2, տող 26), 'alduni (KYKH, 77, տող 10) և 'aidu (KYKH, 393, դիմ. կողմ, տող 4), sudastuni (KYKH, 520, դիմ. կողմ, տող 13) և sudastu (KYKH, 520, հակ. կողմ, տող 8), nulsastubi (KYKH, 173, II, տող 42) և nulsastu (KYKH, 478, տող 7):

Դեռ ավելին, փաստական նյութի հանգամանալի հետազոտու-թյունը վկայում է, որ շարժե զուր կասկածներ տաժվ խորհուրյան տարեգ-րության երկու սքանաչափոր ձձ-ժ-ների բայ լինելու մասին, քանի որ հենց նրանք են, ինչպես մի փոքր հետո կտեսնենք, թուրքազանյի արժամագ-րության մասանք եղծված ձձ-ժ-ի հետ միասին, փաստորեն միակ հա-վաստի փաստարկները ձձ(ս)- անցողական բայիմաստը ըստ ամենայ-նի բացահայտելու համար: Ռատի հեղբակամությանը դիմենք հենց դրանց ծառայությանը:

Եվ, այսպես, թուրքազանյի երկեզվյան արժամագրության ու-րարտական և ասորեստանյան մույնական հատվածներում այլ մասին ասված է.

1. ...a-ru-[bi ^{LU} ^{UKU} ^{MES}] ^{URU} Ar-di-ni-ni a-ša-ni ձձ-ժ-ի [bi UD]^{MES} KUR-նի-[ն-ki] ... (KYKH, 387, ուրարտ. տեքստ, տողեր 23-24)

... կատարեցի ժողովրդի (համար) Արդինի քաղաքի տոնախմբու-թյուն, մտա (այդ) օրը երկիրն-ին...

2. ...[EZEN a]-na ^{LU} ^{UKU} ^{MES} ina ŠA ^{URU} Mu-ša-šir ձձ-[ku]-տ [i]-na նի-նի UD^{MES} ana KUR-ia e-ru-bu ana-ku... (KYKH, 387, ասորեստ. տեքստ, տողեր 22-23)

... Տոնախմբություն ժողովրդի (համար) Մուսասիր քաղաքի կատարեցի: (Այդ) օրը երկիրն-ին մտա նա...

Այսպիսով, եթե նկատի ունենանք, որ ուրարտական տեքստի *arubi-š* ասորեստանյան իդենտիկ հատվածի *aškun-š* և ^{LW}*Ardini-š* ^{KUR}*Mušašir-š*, *ašdubi-š*՝ *erubu anaku-š*, *KUR-ni-uki-š*՝ *KUR-ia-š*, ապա ակնհերձ է, որ աղբատանայն հատվածը փաստորեն փոփոխ հանդիսանում է ուրարտական տեքստի ճշգրիտ քարգմանությունը: Այստեղ միայն ավելացնենք, որ ուրարտական տարրերակի *KUR-ni-[e-di]* մակերևույթն անհաջող վերականգնումը մենք ճշգրտել ենք *KUR-ni-[ú-ki]* ձևով՝ Խորխորթյան տարեգրության *KYKH*, 173, II, տողեր 55-57, III տող 1 և III, տողեր 23-25 իդենտիկ տեքստերի հիման վրա: Ինչպես երևում է, դա ըստ ամենայնի ներդաշնակում է նաև Թուփուզազայի արձանագրության իդենտիկ հատվածի *KUR-ia-ji* հետ:

Միայն նշենք, որ ուրարտական տեքստում ձևակերպումն քաջակալում է տակ ասորեստանյան *anaku-ji* լեռն համապատասխանությունը, քանի որ *ašdubi-š*, առանց լեռն-ի և, ինքնին *erubu anaku* է նշանակում: Ի դեպ, հատկանշական է, որ եթե *anaku-š* քայերի հետ ասորեստանյան տեքստում օրինակափորեն հիշատակվում է եռակի, ապա լեռն ուրարտական հատվածում քաջակալում է համատարած: Հմնտ. *anaku... lu allik* (ասորեստ., տող 10) և *uladi* (ուրարտ., տող 9), *anaku... lu atalaka* (ասորեստ., տող 16-17) և *uladi* (ուրարտ., տող 17) և, վերջապես, *erubu anaku* (ասորեստ., տող 23) և *ašdubi* (ուրարտ., տող 23):

Այժմ անդրադառնանք Խորխորթյան տարեգրության *ašdu* պակասավոր քայով երկու կոնտեքստներին և տեսնենք, թե որքանով են նրանք ադարձացնում Թուփուզազայի երկրեզվյան արձանագրության վաստակալն նյութի հիման վրա առաջարկվող ուրարտա-ասորեստանյան *ašdu-erēbu* «մտնել» նույնացումը:

1. ^M*Argištiše* ^M*Menua[h]niše* ^{KUR}*Aš[šur L¹]A.SI]*^{MES} ^{gic} ^{KUR}*ebani-[u]ki ašdu* ^{L¹}*[hu]radineli uelidubi...* ^{SAD⁰}*Kulašini* ^{SAD⁰}*babani su[idulubi L¹]A.SI]*^{MES} *a]šubi šubi* ^{KUR}*ebani-uka[ni]...*(*KYKH*, 173, II տողեր 55-57, III, տողեր 1-7):

Արգիշտին, Մենուայի որդին, ասում է. Ասորեստանյան զորքը երկիրն-իմ ներխուժեց: Աշխարհազոր նավաբազրեցի,... մինչև Կուլաշինի լեռն հետ շարտեցի,... զորքին հետապնդեցի, վատարեցի երկրից-իմ:

2. ... ^M*Ar[gi]štiše* *alie É.GAL*^{MES} *šiduli* ^{KUR}*šurili(?)* *išrušubi* ^{KUR}*Aššur L¹]šuradie* ^{KUR}*e[ba]ni-uki ašdu...* ^{L¹}*su(e)rašili kid[a]nubi* ^{KUR}*Aššur sui[dulubi] za[šgu]bi [šubi]* ^{KUR}*ebani-uka[ni]* (*KYKH*, 173, III, տողեր 23-31):

Արգիշտին ասում է. Ամրոցներ կառուցեցի, քազավորությունը ամրապնդեցի: Ասորեստանի զորքը երկիրն-իմ ներխուժեց... Օժանդակ զորքեր առաքեցի, Ասորեստանը հետ շարտեցի երկրից իմ:

Ինչպես հասակ երևում է, եթե թուվուզական արձանագրությունը ազդարարում է հարթական ռազմական արչականքից հետո ուրարտական արքայի իսանդիսավոր մուտքը հարազատ հայրենիք՝ *ašdubi KUR-ni-uki* (*KUR-ia erube anaku*), այսա հորիտարյան տարեզարթյունը, ընդհակառակը, երկու դեպքում էլ գուծում է արքեստանյան անհոլ զորքերի իսանդուգն ներխուծումը Ուրարտու (^{KUR}Aššur ^{LC}A.SI^{MS15}-šie ^{KUR}ebani-uki *ašdu*, ^{KUR}Aššur ^{LC}šuradie¹⁵ ^{KUR}ebani-uki *ašdu*): Այդ պատճառով էլ թուվուզական արձանագրության ուրարտական տեքստում *ašd(u)*-բայը խոնարհված է եզակի բվի I դեմքով (*ašdubi*), իսկ հորիտարյան տարեզարթյան ցիտված հատվածների պակասավոր *ašdu* երկու տարբերակների տակ անկասկած ենթադրվում է նույն բայի եզակի բվի III դեմքը (*ašdani*), որը ներկայումս կատարյալ գրեթե անհայտ զիտարթյանը արդեն հայտնի է Ռուսա II-ի Կարմիր-բլուրի *KYKH*, 424, տող 21 ծավալում արձանագրությունից:

Հողվածի սույն բաժնի վերջում մեզ մնում է անդրադառնալ այն հարցին, քե *ašd(u)*-բայի համար վերոհիշյալ փաստական նյութի շնորհիվ մեր կողմից առաջարկված «մտնել», «ներխուծել» նշանակությունը որքանով է, արդյոք, իրեն արդարացնում նրա այլ հիշատակություններին վերաբերող ուրարտական արձանագրություններում: Ուստի, առաջին հերթին, ստորև ներկայացնում ենք այդ տեքստերը.

1. ... ⁶Hal-di-ni É me-i a-i-ni-i zu-ma-gi Éš-du-ú-ni a-li Éš-du-li-e Éi-na-am-di-ni mu-ri-e...(*KYKH*, 424, տողեր 21-22)
2. ... ⁶Hal-di-ni É me-i a-i-ni-i zu-ma-gi-e Éš-du-ú-ni a-li-e Éš-du-li II-am-di-ni mu-ú-ri... (*Ayanis*, I, էջ 257, սկզբիս III, տողեր 7-8)
3. ...^{Ru-sa-a-še} [a-li a-li-e ⁶Hal-di]-ni É Éš-du-li Éa-ab-ti-ni KIN(?) ma-nu-ni...(*KYKH*, 425, տողեր 9-10)
4. ...^{Ru-sa-a-še} a-li a-li-e ⁶Hal-di-ni-e É Éš-du-li Éa-ab-ti-ni-e KIN ma-nu-ni...(*Ayanis*, I, էջ 257, սկզբիս IV, տողեր 5-6)
5. ...^{Ru-sa-a-še} a-li a-li-e ⁶Hal-di-ni-e É Éš-du-li-e Éa-[ab-ti-ni KIN ma-nu-ni]...(*KYKH*, 415, տող 7)
6. ... a-li ⁶Hal-di-na-ni KÁ UDU e-ra-ši-ni ú-ú-li a-li ^{LC}pa-la-gi ma-nu-li Éš-du-li-ni ⁶Hal-di-ni-e É...(*KYKH*, 424, տող 14)
7. ... a-li ⁶Hal-di-na-a KÁ UDU e-ra-ši-ni ú-ú-li a-li Éš-du-li-ni ⁶Hal-di-ni É (*Ayanis*, I, էջ 257, սկզբիս II, տողեր 8-9)
8. ... a-li i-ni ú-li ^{KUR}šú-ri-li Éš-du-li-ni ⁸si-ir-Éa-ni-ni ma-ri-a-Éi-ni ⁶su-si-ni-ka-a-i...(*Ayanis*, I, էջ 257, սկզբիս II, տողեր 10-11)
9. ... [a-li ⁶Hal-di-na-ni KÁ] UDU e-ra-a-ši-ni-e ú-ú-li [a-li ^{LC}pa-la-gi ma-nu-li Éš-du-li-ni ⁶Hal-di-ni-e É] ...(*KYKH*, 270, տող 7)

10. ...[a-li i-ni 6-li ^{KUR}z6-ri-li₉ 6-6-la-li 66]-du-li-i-ni ⁶si-ri-ha-ni-ni [su-si-ni-ka]... (KYKH, 270, տող 9)

Հիտված տեքստերը, ղեքախոտաբար, առայժմ ենթակա չեն կապակցված քարգմանության: Սակայն կասկածից վեր է, որ Թովհուգավայի երկվեզկյան արձանագրության և Նորխոյրյան տարեգրության փաստական նյութի հիման վրա a6d(u)- քայի համար առաջարկված «նտնել» քարգմանությունը այստեղ ևս աղոթաբացմուն է իրեն: Այդ մասին վկայում է արարողության մասնակիցների մերթ ընդ մերթ ձեռնարկած ելումուտը պաշտամունքային ամբողջական կոմպլեքսի զանազան կառույցներ՝ տաճարային սպասավորի մուտքը Նաղդի աստծո տուն (¹⁰palagi a6dulini ⁹Halidini 6), ուրարտական տեքստի քնակչության մուտքը նշանավոր sirhani տուն՝ susi տան առջև (^{KUR}Surili a6dulini ⁶sirhanini mariahini ⁶susini-ka):

2. erašini քառի մեկնաբանությունը

Այս քառը ուրարտական սեպագիր աղբյուրներում ունի քավական սուղ գործածություն: «Աաղուց ի վեր իայունի է եղել նրա սուկ միակ հիշատակությունը, որի հիման վրա ուրարտական արձանագրությունների դիվանի հեղինակ Գ.Ա. Մելիքիչվիլին առաջարկել է UDU e-ra-a-ši-ni-e ընթերցումը՝ առանց ուրարտերեն քառի մեկնաբանության¹⁶: Իսկ Յ.Վ. Ջյունիզի դիվանում նույնիսկ առկա է erašini քառի խնդրաթյուրված ընթերցումը՝ ...]-ši-e-ra a-ši-ni-e¹⁷: UDU erašini քառակասակցության վերջին շրջանի երկու հիշատակությունների դեպքում ևս մասնագիտական գրականության մեջ դարձյալ այդ առթիվ որևէ առաջընթաց չի նկատվել, եթե նկատի ունենանք, որ տողերիս հեղինակը, UDU erašini-ին զուգընթաց, քյուրիմացաբար առաջարկել է նաև ^{UDU}erašinoe կամ ^{UDU}e-ra ši-ni¹⁸, իսկ Մ. Մալվինին՝ կրկնել է Գ.Ա. Մելիքիչվիլու առաջարկած վերոհիշյալ ընթերցումը՝ նույնպես առանց մեկնաբանության¹⁹:

Սակայն նորահայտ արձանագրությունների փաստական նյութը, ինչպես որոշ հասպարդումով ղրանում կհամոզվենք ստորև, կասկած չի հարուցում, որ ներկայումս քավական հուսալի կովաններ են առեղծվել վստահորեն անդրադառնալու erašini քառիմաստի քացահայտմանը: Ասենք նաև, որ մտան հեռանկարներ ժամանակին առկա են եղել նաև Արգիշտի II-ի Հադիի արձանագրության պակասավոր հատվածներից մեկում՝ աշխարհահռչակ արևելագետ Յ. Չրիդրիխի կողմից UDU.ŠE UDU «աշխար գեր (և) ոչխար» մեկնաբանության հիման վրա²⁰ (նախկին UDU-še UDU վիճելի ընթերցման փոխարեն), որի ճշգրիտ ընթերցումը, ինչպես նաև GUD.ŠE-6, քարեքախոտաբար, առկա է նաև խեթական սեպագիր աղբյուրներում²¹: Այնինչ UDU-ŠE ընթերցման պարագայում մեզ

(կարծում ենք, ոչ միայն մեզ) բյուրիմացության մեջ է գցել, մի կողմից
 ԵՄՇՆ-ՅԵ «սլխար» բառի իդեմտիկ վերգազորությունը, մյուս կողմից,
 Խորխարյան տարեգրության VII տարվա ռազմական ավարի 33 հազար
 203 զուխ UDU.ՏԵ «գեր սլխարներ» բացառիկ և արտասովոր բազմա-
 քանակությունը²²:

Նշենք նաև, որ Բ. Ֆրիդլիխի առաջարկած UDU.ՏԵ «սլխար
 գեր» ընթերցման և մեկնաբանման հայտնագործումը այժմ արդեն լատ
 ամենայնի հիմնավորվում է Ռուսա III-ի Գյովելքի նորահայտ արչտա-
 մունքային արձանագրության ստորև բերվող արտակարգ հարտատ
 փաստական նյութով.

“Rusaše ali guni telzuše terubi aše A^{MS} žuinini nikiduli
 UDU.MÁŠ.TUR “Haldie nipsidulini GUD V UDU “Haldie TAG UDU.ՏԵ
 UDU “IM UDU.ՏԵ U[DU] “UTU UDU.ՏԵ UDU “Aruban[ie] UDU.ՏԵ
 UDU DINGIR^{MS} UDU.ՏԵ UDU “NIN GUD “Rusainie DINGIR-gi²³ ^{CUO} ÁB
 “Rusainie “NIN ^{CUO} ÁB “Aniqu-gi²⁴ III UDU DINGIR^{MS} žuinini UDU.ՏԵ
 UDU “Aššur UDU.ՏԵ UDU “Nalainie UDU.ՏԵ UDU “Quera... aše A^{MS}
 nikiduli aše A^{MS} ešiašili UDU.ՏԵ UDU “Haldie²⁵ ...

Ռուսան ասում է. իսկապես երաման արձակեցի. երբ ջրերը ծո-
 վից բխեն, ու Խաղդի աստու (պատվին) բող մորթվի, ցու (և) կինգ ոչ-
 խար՝ Վարուրանիին, ոչխար գեր (և) ոչխար՝ աստվածներին, ոչխար գեր
 (և) ոչխար՝ դիցողիներին, ցու՝ Ռուսայան աստծուն, կով՝ Ռուսայան դի-
 ցուհուն, կով՝ Անիկու դիցուհուն, երեք ոչխար՝ աստվածներին ծովային,
 ոչխար գեր (և) ոչխար՝ Աշշուր աստծուն, ոչխար գեր (և) ոչխար՝ Նալաի-
 նի աստծուն, ոչխար գեր (և) ոչխար՝ Կուերա աստծուն... երբ ջրերը բխեն
 (և) երբ ջրերը հոսեն, ոչխար գեր (և) ոչխար՝ Խաղդի աստծուն...

UDU.ՏԵ-ով լատ ամենայնի հարտատ սույն փաստական նյութը
 մեր ուղղարությունը, բնականաբար, սեռում է նաև մի շարք այլ իդեմ-
 տիկ փաստերի վրա, երբ մասնագիտական զրահանության մեջ իրական
 GUD.ՏԵ-ի, ÁB.ՏԵ-ի, UDU.ՏԵ-ի, PIT.ĤALLU ՏԵ-ի փոխարեն ամենու-
 թեք սխալմամբ ընթերցվել են GUD-ՅԵ, ÁB-ՅԵ, UDU-ՅԵ և PIT.ĤALLU-
 ՅԵ: Սկս այդ տեքստերը.

1. ...VI ME VI [ANŠU].KUR.RA I ME LXXXIV ANŠU.A.AB.BA^{MS}
 VI LIM II ME LVII ^{CUO} pašini XXX LIM III LIM II ME III
 UDU.ՏԵ (KYKH, 173,III, տողեր 42-43)

...606 ձի, 184 ուղտ, 6.257 (զուխ) խոշոր եղջերավոր անասուն,
 33.203 (զուխ) ոչխար գեր...

2. ...LUGÁL “Disuši [^{CUO}dur]a aštubi aldubi mešini piei...ali meše
 “Argištiše “Disuhiniše [ar]uni... I LIM PIT.ĤALLU^{MS} III ME ^{CUO} pašini [I]
 atibi ^{UDU} žuše ali meše esia [“Di]suhinidi terubi MU.MU-ni ardilami... [I ME

GJUD.ŠE I ME ĀB.ŠE V ME UDU^{MS} III ME PIT.ĤALLU Š[E]...(KYKH, 174B1, տողեր 17-25)

Թագավորին Դիամիսի ցեղի ստրուկ դարձրի, ենթարկեցի հարկի: Անա քն ինչպեսի հարկ Արգիշտի (թագավորին) դիամիսցին մատուցեց... 1000 լծկան ձիեր, 300 (զուխ) խոշոր եղջերավոր անասուն, 10.000 զուխ մանր եղջերավոր անասուն: Անա քն ինչպեսի հարկ տեղում Դիամիսի ցեղի համար հաստատեցի ամենամյա վճարման... 100 ցուլ գեր, 100 կով գեր, 500 ոչխար, 300 լծկան ձիեր գեր...

3. UDU ^{MS}Argišti[nie DINGIR] ^{MS}ĀB ^{MS}Argišti[nie ^{MS}NIN]^{MS}... aše A^{MS} ešiašul[i] UDU.ŠE UDU ^{MS}Ḫaldie TAG UDU ^{MS}Teišeba UDU ^{MS}Šuinie UDU ^{MS}Arubanie UDU [^{MS}inaina]aue^{MS} UDU ^{MS}inuaaue... (KYKH, 407, հակ. կողմ, տողեր 6-7, 25-31)

...ոչխար՝ Արգիշտյան աստծուն, կով՝ Արգիշտյան դիցուհուն: Երբ ջրերը հոսեն, ոչխար գեր (և) ոչխար Խաղդի աստծուն թող զոհաբերվի, ոչխար՝ Թեյշեբային, ոչխար՝ Շիվինիին, ոչխար՝ Վարուբանի դիցուհուն, ոչխար՝ աստվածներին, ոչխար՝ դիցուհիներին...

4. ... ^{MS}Rusaše ali ^{MS}Ḫaldinani KĀ bōdini guni ardiše guni arqauše mansuli qudulani šahinaši MĀŠ.TUR ^{MS}Ḫaldie nipsidulini GUD II UDU ^{MS}Ḫaldie TAG UDU.ŠE^{MS} ^{MS}IM-a UDU.ŠE^{MS} ^{MS}UTU-nie ^{MS}ĀB ^{MS}Arubanie... (M. Salvini, Ayanis, I, էջ 254, սելցիա I, տողեր 8-10)

Ռուսան աստ է. Խաղդյան դոմերի կողմից իսկապես հրաման, իսկապես արգաւէ է եղել տաճարում մոր. ուլ Խաղդի աստծու պատվին թող մորթվի, ցուլ (և) երկու ոչխար Խաղդիին թող զոհաբերվի, ոչխար գեր՝ Թեյշեբային, ոչխար գեր՝ Շիվինիին, կով՝ Վարուբանի դիցուհուն...

Այսպիսով, անկա փաստական նյութից հետոսկ երևում է, որ Ռուբարտուն և հարևան երկրներում բնակչությունը զբաղվել է ոչ միայն սովորական, այլև տարատեսակ գեր ցուլերի, կովերի, ոչխարների և լծկան ձիերի աճեցմամբ:

Սակայն երի սովորական ուլերի, ցուլերի և ոչխարների զոհաբերությունը պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ եղել է համատարած երևույթ, ապա զոհաբերվող կենդանիների մեջ երբևէն հանդիպում են մահ UDU.ŠE-ներ, այսինքն՝ «գեր ոչխարներ», որոնք սովորական ոչխարներին զուգընթաց, սակայն առաջնահերթ, զոհաբերվում են սոսկ բացառիկ դեպքերում, այն էլ հիմնականում ուրարտական դիցարանի գերագույն եղանի՝ Խաղդիի, Թեյշեբայի, Շիվինիի և գերագույն դիցուհի Վարուբանիի պատվին:

Մյուս կողմից, հողվածի սույն բաժնի որչ շարադրանքում առավել մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում այն ակնառու փաստը, ըստ որի UDU.ŠE զաղտնարագրերի կոմբինացիայի ŠE բաղադրիչը փաստորեն հանդիսանում է UDU erašini կոմբինացիայի ուրարտերեն erašini

«գեր» բառի շումերական համասարասախամությունը: Ընդ որում *erašini-* ն որպես *UDU* «սլխար» գաղափարագրի մակդիր որպարական վիճակ-
րերում առայժմ հիշատակվում է ընդհամենը երեք անգամ: Մեա այդ ի-
րենտիկ տեքստերը.

1. ...[ali ⁴Haldinani KÁ] *UDU erašini* ūli [ali ^{LI}palagi manuli ašdolini
⁴Haldinie É]...(KYKH, 270, տող 7)
2. ... ali ⁴Haldinani ^{OS}KÁ *UDU erašini* ūli ali ^{LI}palagi manuli ašdolini
⁴Haldinie É...(KYKH, 424, տող 14)
3. ... ali ⁴Haldina KÁ *UDU erašini* ali ūli ^{LI}palagi manuli ašdolini
⁴Haldini É...(Ayanis, I, էջ 257, սեկցիա II, տողեր 8-9)

Հասկանալի է, որ *GUD.ŠE* «ցուլ գեր»-ը, ^{CIU}ÁB.ŠE «լուդ
գեր»-ը, *UDU.ŠE* «սլխար գեր»-ը, *PIT.HAL.LU ŠE* «լծկան ձի գեր»-ը, մի
կողմից, և *UDU erašini* «սլխար գեր»-ը, մյուս կողմից, լիովին համընկնում
են ոչ միայն իմաստային առումով, այլև բառակապակցությունների շա-
րահյունությամբ:

NICOLAY HAROUTHIOUNYAN

NEW OBSERVATIONS ON URARTIAN LEXICOGRAPHY

I. Verb *ašd(u)-*

ašdubi KUR-ni-aki of the Urartian text of the Topzawa bilingual, in all probability, corresponds to *ana KUR-la erubu anaku* of the Assyrian version of the text, meaning "I entered the country". Based on this correspondence, the author considers the form *ašd(u)-* as the Urartian translation of Ass. *erubu* "I entered" and offers the meaning "to enter" for the Urartian verb *ašd(u)-*. This interpretation is corroborated by the identical sentences ^{KIUR}Aššur ^{LA}A.SI ^{MEŠ} .šie ^{KIUR}ebani-aki *ašdu* and ^{KIUR}Aššur ^{LA}kuradie ^{KIUR}ebani-aki *ašdu* of the Khorkhorian inscription, which deal with the invasion of Assyrian troops into Urarta.

2. Lexeme *erašini*

The Urartian inscriptions, along with the sacrifice of bulls, sheep and kids, sometimes mention that of *UDU.ŠE* "fat sheep". The mention of the latter and *UDU erašini* in identical contexts leads to the conclusion that *erašini* is likely to be the Urartian reading of the sumerogram *ŠE* "fat". The sameness of the syntactical position of *erašini* and *ŠE* is also to be noted.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Г.А. Меликшвили, УКН, 264, ուրարտ. տեքստ, տող 23:
2. Նույն տեղում, էջ 391:
3. Н.В. Арутюнян, КУКН, էջ 438:
4. W. von Soden, AHW, III, էջ 1134-1138:

5. F.W. König, Hchl, II, էջ 91, ծանոթ. 6, էջ 145, §8 և էջ 175:
6. W. von Soden, AfHw, I, էջ 234-236:
7. Н.В.Арутюнян, КУКН, էջ 437:
8. Առյմի, КУКН, 173, III, տողեր 1, 25:
9. J. Friedrich, Caucasica, 8, Leipzig, 1931, էջ 117, ծանոթ. 5:
10. И.М. Дьяконов, УПД, էջ 73, 87:
11. Н.В. Арутюнян, КУКН, 424, տող 21:
12. M. Salvini, Ayanis, I, Roma, 2001, էջ 257, սեկցիա III, տող 8:
13. Н.В. Арутюнян, КУКН, 270, տող 7. 415 տող 7, 9. 424, տող 16, 21. 425, տող 10:
14. M. Salvini, Ayanis, I, էջ 257, սեկցիա II, տողեր 9, 11, սեկցիա III, տող 8. սեկցիա IV, տողեր 6, 7:
15. Իրենտիկ այս տերաքերում ակնհայտ է, որ մի դեպքում առկա է ուրարտերեն ^{LO}huradi բառը, իսկ մյուս դեպքում՝ նրա ^{LO}A.SI^{MSA} գաղափարագիր տարրերակց:
16. Г.А. Меликшвили, УКН, 143, տող 7:
17. F.W. König, Hchl, II, էջ 111 (97, III):
18. Н.В.Арутюнян, НУН, էջ 39 և ծանոթ. 139. Առյմի, КУКН, 424, տող 14 և ծանոթ. 36:
19. M. Salvini, Ayanis, I, էջ 257, սեկցիա II, տող 9:
20. J. Friedrich, Or., IX, 1940, էջ 214-215:
21. Առյմի, HWb, էջ 275, 298:
22. Н.В. Арутюнян, КУКН, 173, III, տող 43:
23. Այսպես ենք ճշգրտում Մ. Սարգիսի չիժմնավորված ⁶GI ըմբերքումը: DINGIR-ը գտարյան ցի-ն ուրարտերենի տրական հոլովի գաղչյն է: DINGIR-ը ⁶NIN-ը նշանակում է, որ կենդանիների զոհաբերությունը վերաբերում է մի դեպքում աստվածներին, իսկ մյուսում՝ դիցուհիներին: Հմմտ. քերևս հինգ այստեղ UDU.ŠE UDU DINGIR^{MSA} UDU.ŠE UDU ⁶NIN: Ի դեպ հարցի լուծմանը շատ ազնի մտտ է և համելի տպավորություն է թողնում Ե. Գրեկյանի քերևս երկակի ⁶GI/DINGIR-ը ըմբերքումը և մեկնաբանությունը: Տես ՊԲՀ, 2004, N1, էջ 225, հակ. կողմ, տող 9, ինչպես նաև էջ 243 և ծանոթ. 102:
24. Տարորինակ են Մ. Սարգիսի հապճեպ մտածումները, կր ըմբերքում ⁶Աուգս դիցանումը տրական հոլովի -ցի գաղչի հետ միասին բյուրիմագարսը դիտարկում է որպես ⁶Աուգսի (ոմմտ. վերոհիշյալ DINGIR-ցի-ն), իսկ մյուս պարագայում՝ կովի զոհաբերության պահին այն համարում է դիցուհի (dea), իսկ ոչխարի ժամանակ՝ «աստված» (dio). M. Salvini, SMEA, XLIV/1, էջ 123:
25. M. Salvini, նույն տեղում, էջ 117, 122, հակ. կողմ, տողեր 2-13, 16-17:
26. Վերականգնումը մերն է: Հմմտ. GUD ⁶Rusaini DINGIR-ցի ⁶AB ⁶Rusainie ⁶NIN. SMEA, XLIV/1, էջ 122, հակ. կողմ, տող 9-10:
27. Վերականգնումը մերն է: Տես Н.В.Арутюнян, КУКН, 407, հակ. կողմ, տող 30 և ծանոթ. 24:
28. Ճշգրտումները մերն են. Մ.Սարգիսի մտտ՝ UDU-ն:

ԱՐՔՈՒՐ ՄԱԹԵՆՈՍՅԱՆ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՅԱՆՔՆ ԸՍՏ 5-ԲԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՀԱՅՐԵՐԻ

Հոգևոր կյանքի գաղափարը սոսկ գաղափար չէ, քանզի այն դաքեր շարունակ, զանազան ձևեր ու դրսևորումներ առանալով, եղել է ամենատարբեր մշակույթների ու քաղաքակրթությունների ներքին առանցքն ու շարժիչ ուժը: Այն ազդել է ինչպես առանձին անհատների ներաշխարհին, այնպես էլ ամբողջ ժողովուրդների և հասարակությունների արժեքային համակարգի վրա: Մակայն, շնայած դրան, ճիշտ չէր լինի ասել, որ հոգևոր կյանքի գաղափարը համըղհամուր բնույթ ունի, և հավատարուպես բարձր տեղ է զբաղեցնում բոլոր մշակույթների արժեքային աստիճանակարգի մեջ: Կային մշակույթներ, որոնց համար բուն հոգևոր կյանքը բնավ արժեք չէր ներկայացնում, և դրա, թերևս, ամենավատ օրինակն ալոյի քաղաքակրթությունն է: Ուստի գիտական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հոգևոր կյանքի զանազան քաղաքակրթական համատեղատելում ավել կամ պակաս կարևոր լինելու պատճառների համակողմանի ուսումնասիրությունը: Մասնավորապես, սույն իմնասանքի հետազոտման համար հարուստ նյութ է տրամադրում հայ միջնադարյան մատենագրությունը, քանի որ հայ միջնադարյան մշակույթը պատկանում է այն մշակույթների թվին, որոնց համար հոգևոր կյանքը գերազույն արժեք էր: Այն իմաստավորում ու կարգավորում էր ինչպես անհատների, այնպես էլ ամբողջ ազգի կենցաղավարությունը:

«Հոգևոր» անվանիդ առաջացել է «հոգի» բառից, ուստի հոգևոր կյանքը ոչ այլ ինչ է քան մարդկային հոգու (բառիս ամենալայն մշանակությամբ) կյանքը: Ըստ այդմ բոլոր մարդիկ, անկախ իրենց ազգային և կրոնական պատկանելիությունից, օժտված են հոգևոր կյանքով ապրելու կարողությամբ: Մակայն քրիստոնեական հոգևոր կյանքն ունի իր անկրկնելի առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշ չեն այլ կրոններին: Այն սոսկ մարդու սեփական զանքերի և ճգնանքի արգասիք չէ, քանի որ մեծապես կախված է Ս. Հոգու շնորհից: Ուստի բուն քրիստոնեական տեսակետից հոգևոր կյանքով ապրում է այն մարդը, ով իր հոգու մեջ է կրում Ս. Հոգու ներգործությունը, այսինքն՝ սուրբը: Ս. Հոգու սույն գործառույթը նշված է արդեն Հավատո հանգանակում, որտեղ ասված է,

որ Նա «...քնակեցաւ ի սուրբսն»: Ս. Հոգու մասին եկեղեցական վարդապետությանը ամփոփականորեն հիմնված է Հայտնության վրա: Այդ տեսակետից առավել մեծ նշանակություն ունեն Ս. Գրքի հետևյալ վկայությունները: «Հոգին է կենդանարար, մարմնը ոչ մի քանով չի օգնում»: (Հովհ.Չ,63) «...Աստուծոց է մեր կարողությունը, որը և կարող դարձրեց մեզ մեր Ռիստի պաշտոնյաներ լինելու՝ ոչ թե զուով, այլ հոգով, քանի որ զիրն ապանում է, իսկ հոգին կենդանացնում»: (Բ Կոր. Գ,6)

Ս. Հոգու շնորհի կենարար ներգործությունը թափանցում է հավատացյալ քրիստոնյայի սրտի մեջ, համակելով այն հոգևոր կյանքով և միավորելով նրան Աստուծո հետ: Ս. Հոգին մարդկային քնության վերածննդի և նորոգման պատճառն է, որն ազատագրում է մարդուն մահվան և ապականությանից դատապարտված լինելուց: Ըստ Պողոս առաքյալի. «Եթե այդպես է, այլևս ոչ մի դատապարտություն չկա նրանց համար, որոնք Քրիստոս Հիսուսի մեջ են, որովհետև Քրիստոս Հիսուսով կյանք տվող հոգու օրհնքը ինձ փրկեց մեղքի և մահվան օրհնեցից» (Հռոմ. Ը 1-2): Այս կյանք տվող հոգին ոչ այլ ինչ է քան Ս. Հոգին՝ Ս. Երբորդության 3-րդ դեմքը: Եթե փորձելու լինենք որպես Ս.Հոգու միջոցով տրվող զերբնական կյանքի երթյունն, ապա այն կարելի է սահմանել որպես հավատի, հույսի և հաստկապես սիրո լիություն, «...որովհետև Աստուծո սերը սփռված է մեր սրտերում Ս. Հոգու միջոցով»: (Հռոմ. Ե, 5): Այս կյանքը մարդու մեջ զարգանում է ոչ թե նրա հոգու զուտ քնական կարողությունների գործադրման շնորհիվ, այլ ամերածիշտարար պահանջում է Ս. Հոգու շնորհի աջակցությունը: Նրա օգնությամբ մարդն ի գորտ է դառնում սիրելու Տեր Աստուծուն ամբողջ սրտով, ամբողջ հոգով, ամբողջ մտքով և ամբողջ զորությամբ: (Տես Մարկ, ԺԲ, 29) Հենց Ս. Հոգու շնորհը մկատի ունել Պետրոս առաքյալն, ասելով. «Արդարև նրա աստվածային զորությունը մեզ շնորհեց ամեն ինչ, որ վերաբերում է կյանքին և աստվածապաշտությանը՝ ճանաչեցնելով մեզ նրան, որ կանչեց մեզ իր փառքին և առաքիլությանը, որոնցով մեծամեծ և քանկազին խոստումներ պարգևեցին մեզ, որպեսզի դրանցով հաղորդակից լինեք աստվածային քնությանը»: (Բ Պետ. Ա 3-4)

Սույն աշխատությունը նվիրված է լինելու 5-րդ դարի հայ մատենագրության մեջ, առաջին հերթին «Հանախապատում ճառեր»-ում և Հովնան Մանդակունու երկերում տեղ գտած հոգևոր կյանքի ընթացումներին: Հայոց եկեղեցու հայրերը, օժտված լինելով տրամաբանելու հզոր կարողությամբ, այնուհամեղեթ՝ վերացական իմաստասերներ չլին: Նրանք, մախ և առաջ, հոգևոր հովիվներ էին, որոնց հիմնական նպատակը ժողովրդին ճշմարիտ հավատ և առաքինի վարք ուսուցանելն էր: Դրանով է պայմանավորված այն համզամանքը, որ հոգևոր կյանքի մասին վարդապետությունը նրանց կողմից սխտեծմատիկորեն չի շարադրվել, և հետագոտողը ստիպված է վերականգնել այն քարոզչական ու քա-

տագովական բնույթի երկերի մեջ առկա առանձին դրվագների հիման վրա: Քանի որ Հայոց եկեղեցու հայրերի վարդապետությունը Ոսկեհանրական եկեղեցու հայրերի վարդապետության անբաժանելի մասն է կազմում, իսկ վերջինս, իր հերթին, սերտորեն կապված էր անտիկ փիլիսոփայության հետ, մենք հարկադրաբար անդրադառնալու ենք մալ հոգևոր կյանքի մախարիատոնական ըմբռնումներին:

Հայն իմաստասերների մարդարանական գաղափարներն, ընդհանուր առմամբ, ընդգծված դուալիստական բնույթ ունենին: Մադկային անձը մրանց համար միասնական գոյացություն չէր, այն երկվեղկված էր, կազմված լինելով գոյաբանորեն տարասեռ բաղադրիչներից՝ մահկանացու և անմահ, երկրային և երկնային, ընդ որում առաջին բաղադրիչը նույնազվում էր մարմնի, իսկ երկրորդը՝ հոգու հետ: Այս գաղափարը պատկանում է օրփեոսականներին, որոնց վերագրվում է մալ «Մարմինը հոգու շիթին է» համըահայտ ասույթը: Օրփեոսականներից այս դուալիստական մարդաբանությունը ժառանգել ու կատարելության է հասցրել Պլատոնը: Նրա իմաստասիրական որոնումների կենտրոնում է գտնվել մարդկային հոգու դրաման: Վերջինիս պատճառը հոգու անկումն էր, որի հետևանքով մա ստիպված է հետանալ իր հայրենիքից՝ ճշմարիտ գոյի իղեալական աշխարհից, և քնակություն հաստատել նյութական աշխարհում, որը հոգու համար լոկ մի արտրազվայր է: Պլատոնի համար ըստ մարդը հենց հոգին է, իսկ մրա կասը մարմնի հետ իսկաբնական մի վիճակ է, յուրատեսակ ճիվանդություն, որ պիտի բուժվի ապամարմնացման և հոգու իղեալական աշխարհի վերադառնալու միջոցով:

Սույն դուալիստական մարդաբանությունն իր դասական ձևը ստացել է նորադատոնական փիլիսոփայության մեջ: Այստեղ էլ ավելի սուր բնույթ է ստանում իսկասությունը իղեալականի ու նյութականի, հոգևորի և մարմնականի միջև: Ի տարբերություն Պլատոնի, Պլոտինոսի համար նյութը պարզապես իմանալի էյոսաների ընդունաբան հանդիսացող դատարկ տարածություն չէ: Նա ուղղակիորեն նույնացնում է նյութն ու անգոյությունը, և մարդկային կյանքի իմաստն ու նպատակը տեսնում է հոգու և մարմնի անբնական կապի խզման մեջ: Անհատական հոգին պիտի վերամիավորվի մախ Տիեզերական Հոգու, հետո Տիեզերական Մտքի, և ի վերջո՝ Միակի հետ: Մարդկային հոգու մեջ Պլոտինոսը ընդգծում է մրա բանական բնությունը, ինչն օժտում է մրա մարդաբանությունը որոշակի ինտելեկտուալիստական երանգավորմամբ: Սակայն Պլոտինոսը չի սահմանափակվում հոգու և մարմնի միջև առկա գոյաբանական անդունդի փաստումով: Նա ճշակում է հոգևոր վերնոյքի մի ամբողջ ուղի, որի շնորհիվ հոգին կարող է բարոյական մարքագործման, մտավոր պայծառացման և էքստատիկ միավորման միջոցով վերամիանալ Նախապատճառի հետ: Այսպիսով, պլատոնական տիպի դուալիստա-

կան մարդաբանությունը սոսկ տեսական հայեցակարգ չէր, քանի որ նրա մեջ կար հոգևոր պրակտիկայի որոշակի մեթոդ, որի նարատակը մարդու կատարելագործումն էր: Սակայն պրատոնականները, մարդ առնելու, նկատի ունեին ոչ թե հոգեցուցիչ և մարմնից կազմված միասնական անձը, այլ լոկ այդ անձի հոգևոր, անմյութական բաղադրիչը:

Քրիստոնեական մարդաբանության մախաղոյրակները միանգամայն այլ են: Քրիստոնեությունը մեթոդից հայն իմաստասերների կողմից որոնված մարդու դուախտական ըմբռնումը: Չփառելով մարդու մեջ առկա երկու տարատեսակ սկզբունքների՝ հոգու և մարմնի գոյությունը, եկեղեցու Հայրերը դիտում էին նրան իբրև ամբողջական միասնություն: Ի տարբերություն պրատոնականների, նրանք մարդու անձը երբեք չէին նույնացնում հոգու հետ, քանի որ մարդն իր քնությանը ամենամիև հրեշտակ չէ:

Քրիստոնեական մարդաբանության մյուս կարևոր առանձնահատկությունը նրա ներքին դիմամիզմն է: Եթե նորպրատոնականների ծածար հոգին և մարմինը անփոփոխ գոյացություններ էին, ապա քրիստոնեության մեջ մարդը մեթոդաված է անկյալ վիճակից դեպի աստվածացում տանող գործընթացի մեջ, որի վճռական փուլը մարդկության քափությունն էր Աստուծո Արդու կամավոր խաչելության շնորհիվ: Քրիստոնեությունը, նորպրատոնականության նման, նույնպես համարում էր, որ մարդը, հրաժարվելով աստվոր կյանքից, պիտի վերադառնա հոգևոր աշխարհի (քրիստոնեության մեջ այն Երկնքի Արքայություն է կոչվում): Սակայն եթե նորպրատոնականության մեջ հոգին, իմանալի աշխարհի վերադառնալով, դուրս չի գալիս տիեզերական գոյի սահմաններից, ապա քրիստոնյա սուրբը, հոգևոր կատարելությանը հասնելով, դուրս է գալիս այդ սահմաններից, և չկորցնելով իր հղական քնությունը, շնորհի միջոցով աստվածանում է, հոգով և մարմնով հաղորդակից դառնալով Ս. Երրորդության անդրանցական կյանքին:

Մարդաբանական հայեցակարգերի սույն տարբերությունը շատ կարևոր է քրիստոնեական հոգևոր կյանքի տեսությունը ճիշտ ըմբռնելու համար: Ի տարբերություն նորպրատոնականների, Եկեղեցու հայրերը մյուսքը, և համապատասխանաբար մարմնից երբեք չարեք չէին ծածարում, քանի որ այն, արարված լինելով Աստուծո կողմից, իր քնությամբ բարի է: Չարաց արմատը մարդու ազատ կամքի, անձնիշխանության մեջ է: Չարիքն ի հայտ է գալիս այն ժամանակ, երբ մարդու կամքը հրաժարվում է Աստուծոց և ընդվզում է Նրա դեմ: Որպես հետևանք, մարդկային քնությունը խաթարվում է հիվանդանում է, և մարդու ռզին, որ պիտի հայեր Աստուծոն, երես է դարձնում Նրանից, և սկսում է արտապատկերել մյութական աշխարհը: Հետևաբար, չարիքը հաղթահարելու և հոգնպես ապաքինվելու համար անհրաժեշտ է կամքի արմատական շրջադարձ, որ քրիստոնեության մեջ ապաշխարություն է կոչվում:

Հնարավոր չէ թերագնահատել ապաշխարության կարևորությունը քրիստոնեական հոգևոր կյանքը սկսելու համար: Մեզքի ազդեցության մեղքը մարդու հոգևոր ուժերը ցրված վիճակում էին, ինչն անտարբերություն էր առաջացնում Աստվածիմացության նկատմամբ: Ապաշխարողի համար Աստված իր կյանքի գերագույն արժեքն է դառնում: Անշուշտ, անկարելի է միանգամից ճերմագատվել մեղքի հետևանքը հանդիսացող նախկնտրոնությունից, սակայն ապաշխարած մարդու գիտակցության մեջ նրա «ես»-ն այլևս չի գրադեցնում կենտրոնական դիրքն, իր տեղը զիջելով Աստծուն: Մեղքը հոգևոր մահվան պատճառ է, քանի որ այն հետացնում է կյանքի միակ աղբյուրից՝ Աստծուց: Ապաշխարության շնորհիվ քրիստոնյան պայքար է սկսում իր արատների ու կրքերի դեմ: Ապաշխարող մարդը մախ և առաջ պիտի լինի խոհարհ, քանզի «Աստված հակառակ է աճարտավաններին, իսկ խոհարհներին տալիս է շնորհ»: (Ա Պևտ. Ե 5) Եւ պիտի գիտակցի իր հոգևոր անկման ողջ խորությունը, իր ճանաչողական անկարողությունն ու քաղոյական ողորմելիությունը: Մեզքի այս խորին գիտակցումից առաջանում է հոգևոր լացը: Ըստ «Հանախապատմի»․ «Եւ ճնշեալ գմիտան ի զղջումն արտասուաց ի յիշատակս արեւոսաց խնամաղից պաղատանօք ետանդնատը խանդաղատանօք հեղոյ զարտասուս շնորհալիցս ւտ ի մաքրութիւն մտաց և մարմնաց, որ զանմաքրութիւն ստացեալ ամէլն զչար և զաղտնելի ցանկութիւնս: Ձի արտասուք ըզմեղացն հարտածոց դառնութիւն սրբն և ողբացուցանեն և զխտանն ի քաց ընկենուն ի մտաց և ի զգայութեանց, և լինի ընդ հովանեաւ մախախնամական սիրոյ փրկչին, և առնու յուսով զմխիթարութիւն: Արտասուք շարժն գմիտս ւտ Աստուած և զարթուցանեն յաիշտութենէ մեղացն որպէս ի քնոյ, և վտանն ի զգուշութիւն զգաստութեան շահատրն օգտից սիրով»:

Ապաշխարելով, մարդը հաղթահալում է նախկնտրոնությունը, և մուտք է գործում հոգևոր աշխարհ: Այս աշխարհի օրենքներն էսպես տարբերվում են նյութական աշխարհի օրենքներից, և այնտեղ չմոտրվելու և չկործանվելու համար քրիստոնյան պիտի առաջնորդվի աստվածային շնորհով, որը նա պիտի հայցի աղոթքի միջոցով: Առանց աղոթքի քրիստոնյան չի կարող ստամալ մեղքերի թողություն: Ըստ ս. Հովնան Մանդակունու․ «Ձի յորժամ աննենզ հաւատով յամենայն սրտէ աղոթես ւտ Աստուած, ընդունիս մեղաց թողութիւն և յանցանաց քաւութիւն. ընդունիս զերկնից զարքայութիւնն և զանքաւ քարութիւնան»²:

Իր էությանը ապաշխարությունը ոչ այլ ինչ է քան դարձ ւտ Քրիստոս: Այս դարձը քրիստոնյայի հոգևոր կյանքի համար վճռական նշանակություն ունի, քանի որ հենց դրանից է թխում սույն կյանքի առանցքը հանդիսացող փրկագործ հավատը: Այս հավատի դասական բանաձևը պատկանում է Պողոս առաքյալին․ « Եւ ամեն բան, արդարև, վնաս են համարում մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի գերագանց գիտության վերաբեր-

ժամը. նրա համար ամեն ինչից զրկվեցի. և այդ բոլորը արք են համարում,-որպեսզի չսահեն Քրիստոսին և գտնվեն նրա մեջ. ոչ թե նրա համար, որ ունեն իմ արդարությունը, որ օրհնեցիք է, այլ Քրիստոսի հավատից եղած արդարությունը. որ Աստուծոց եկող արդարություն է. որպեսզի ճանաչեն Նրան և Նրա եարության գործությունը ու մասնակից լինեն նրա չարարանքներին, կեքարանակից՝ նրա մահվան, որպեսզի ըստ կարելիության հասնեն մեռելներից հարություն առնելուն»: (Փիլ, Գ. 8-10)

Հետևաբար, ապաշխարությունը ոչ այլ ինչ է քան սեփական անձից լիակատար հրաժարում, և հետո նույնքան լիակատար մղիլվածություն Քրիստոսին, որպեսզի սրտի խորքում բնակություն հաստատում մեղքը իր տեղը զիջի Քրիստոսի սրբությանը: Նա պետի հավատով ընդունի Աստուծո Որդուն իր հոգու մեջ, և հաղորդակցվի Նրա հետ Ս. Հոգու շնորհի միջոցով: Դժամից ըիտև է, որ ապաշխարության և հավատի միջև սերտագույն կապ կա: Եշմարիտ, փրկագործ հավատն անհնար է առանց կյանքի նախորդ, մեղսական ընթացքի վճռական մեթոման, քանի որ այն անհարկ է Քրիստոսի անձի մեջ կատարյալ մարմնացում ստացած սրբության և առաքինության գերագույն իղեալի հետ: Տեսնելով Քրիստոսի անբասիր սրբության լույսը, ապաշխարողը տեսնում է նաև իր հոգու անմեկեցուցիչ ապականությունը, և դա նրա հոգու մեջ ամոթի և սզո զգացում է առաջացնում, արտաատք թխեցնելով նրա այլերից: Ըստ «Հանախասպատում»-ի, «Երանի, ասէ, ազատրաց, զի նոքա մխիթարեցին: Որոց ընկալեալ են շնորհս ի Հոգույն որ առ Աստուած. սէր բաղձալի,խնդիրս արտաատք անմեկեցելի լինել յԱստուծոյ սզատրն, որ անձկայ շնորհօք տեսանել զանճատելիան՝ որ սրբոցն տուա: Այլ և զղոցեալսն է իմանալ սզատրս, որք դատման ի շարաչար վարտց ստոյգ խոստովանութեամբ: և համապազ արտաատք խնդրեն զթողութիւն մեղաց յամենեցունց Տեսնէն, զի կարասցէն հասանել յօրևանս կենաց՝ որ լին է անզեղք ի մխիթարել և զուարթածաղիկ զուրախութիւնսն ընդ ճշմարիտ սզատրսն ժառանգել զբրամութիւնսն՝ որ յախտենից մխիթարութիւնն է»³:

Այսպիսով, ապաշխարությունը քրիստոնյայի սրտից շնջում է մեղսական հասկնաւորությունը, և վերականգնում է նրա մեջ առ Աստված սիրո զգացումը: Հոգևոր դարձի շնորհիվ քրիստոնյան հաղթահարում է աղամական մեղքի հետևանքով առաջացած ինքնասիրտունն ու ինքնահաճությունը, սակայն դա քրիստոնեական հոգևոր կյանքի լույսն է: Ապաշխարությունը մաքրագործել է նրա անձի հոգևոր կենտրոնը՝ սիրտը, սակայն նրա հոգու մյուս, ավելի մակերեսային շերտերում դեռ առկա են զանազան կրքեր և արատավոր հակումներ, որոնք խանգարում են աստվածային շնորհի մերթափանցմանը: Ապաշխարելով, քրիստոնյան որդւոյն է կայացրել վճռականապես հրաժարվել մեղքից, և այդ որդւոյնն ի կատար անելու համար անհրաժեշտ են համար ու

հետևողական հոգևոր քանքեր, որոնք հայրախոսական ավանդության մեջ ճգնաժողովություն են կոչվում: Արաչխաբության հետևանքով քրիստոնյայի սրտում բնակություն հաստատած Ս. Հոգու շնորհը տակավին մի փոքր սերմ է, որ չբնապատված է կրքերի որոճով ու տատանվելով, և ճգնանքի բուն նպատակն այդ հոգևոր մոլախոտի վերացումն է: Գնանքը աստիճանաբար դուրս է մղում կրքերը մարդու հոգուց, և իր տոբյանք այն ոչ այլ ինչ է քան քրիստոնյայի անձի համակողմանի սրբազորում: Առանց դրա քրիստոնյան չի կարող հասնել իր կյանքի վերջնական նպատակին, ինչն՝ վերամիավորմանն Աստծու հետ: Դրա համար Ս. Հոգին պիտի բնակվի ոչ միայն անձի ինքնագիտակցող կենտրոնում՝ սրտում, այլև մարդու հոգու, մտքի, և անգամ մարմնի մեջ: Քրիստոնյան պիտի դառնա Ս. Հոգու տաճար, և հենց դրանում է նրա հոգևոր կյանքի կատարելությունը: «Արդարև կենդանի Աստուծոյ տաճար եք դուք, ինչպես ասաց Աստված. «Միտի բնակվե՛մ նրանց մեջ և պիտի ընթանամ նրանց միջով. և նրանց Աստվածը պիտի լինե՛մ, և նրանք պիտի լինե՛ն իմ ժողովուրդը»: (Բ Կոր. Զ 16) Ընդ որում հարկ է շեշտել, որ խոսք այստեղ գնում է Ս. Երրորդության բոլոր Անձերի մասին: «Եթե մեկը սիրում է ինձ, իմ խոսքը կպահի, և իմ Հայրը նրան կսիրի, և նրա մտտ կգանք ու նրա մտտ կօրհանենք»: (Հովհ. Ժ՛ 23) Աստծո բնակվելը մարդու մեջ անբաժանելի է Աստվածահայեցողությունից: Դա ոչ քն ֆիզիկական, այլ հոգևոր հայեցողություն է, որ ի հայտ է գալիս Ս. Հոգու շնորհի ներգործությունից: Ս. Երրորդությունը հոգին հաղորդակից է դարձնում իր աստվածային սիրտ և իմաստությամբ, օժտելով նրան նոր ու գեղարկական կառուցողություններով, որոնց շնորհիվ մա ի զորու է դառնում թափանցելու աստվածային գոյի խավաբուն թաքնված խորհուրդների մեջ: Հասնելով այդ ճանաչողությանը, քրիստոնյան հասնում է նրանությամբ, հաղորդակից դառնալով հավիտենական կյանքին Երկնքի Արքայությունում: Այս ամենի կարևորագույն նախադրյալը սրտի մաքրությունն է: Ինչպես գրված է «Հանախապատումի»-ի մեջ. «Երանի այնոցիկ որ սուրբ են սրտիք, զի նոքա զԱստուած տեսցեն: Որ շնորհօքն Աստուծոյ հաւատով և ճշմարտութեամբ, սրբութեամբ և արդարութեամբ զամենայն քիծս մարմնոյ և զմտաց սրբել զչար ցանկութիսն: Եւ մաքուր խորհրդով և ամարատ մարմնով հայել ի փառս Տեսնն իբրև ընդ հայելի տեսանել իմանալեօքն զիմամալի աստուածութեանն զոյս:»⁴:

Այս հատվածից երևում է, որ հեղինակը սրտի սրբության ավետարանական պատվիրանն ընկալում է որպես մարդկային անձի համակողմանի մաքրագործման պահանջ, և դա բնավ զարմանալի չէ, քանի որ աստվածաշնչական մաքրաբանության մեջ սիրտը կենտրոնական տեղն է զբաղեցնում: Նրան վերագրվում են գիտակցության բոլոր գործառույթները՝ մտածողությունը, կամքը, զգացողությունը, սիրտ և խղճմտանքի դրսևորումները: Կարելի է ասել, որ Ս. Գրքում սիրտն առհասարակ ֆի-

զիկական և հոգևոր կյանքի կենտրոնն է: Դա մարդկային ամձի քարն-ված միջուկն է, որի խորհրդավոր խորքերը հայտնի են միայն Աստծուն: «Տերը քննում է ամենքի սրտերը, և նա գիտի բոլորի մտածումները»: (Ա Մնաց. 28, 9) Միտքը մաս կրճատական զգացմունքների կիմնական օրգանն է, և միայն նրա խորքում կարելի է զգալ Աստծու ամմիջական ներկայությունը:

Մեծելով սրտից, քրիստոնյան ճգնամքի միջոցով պիտի պայծառացնի, քափանցիկ դարձնի նաև իր հոգեկան աշխարհի պլուտարքին շերտերը, ինչն անհրաժեշտ է մերքին ամոգոր ձեռք բերելու համար: Իր էությունը ճգնավորությունն իսկական հոգևոր պատերազմ է կրքերի, մտքերի, և վերջին հաշվով՝ սատանայի դեմ: Հայրախոսական ավանդության մեջ մեղքերն ու կրքերը երբեք չէին համարվում քնակա նրկույթ, քանզի մարդն Աստծու կողմից ամենը և կատարյալ է ստեղծվել: Մեղքը հակաքնակա, հիվանդագին մի երևույթ է, որ դրսից է քափանցել է մարդկային հագու մեջ տատանայի գայրակղի: Մերգործության հետևանքով: Աստծու պատկերը լինելով, Ադամն օժտված էր Արարչին ճանաչելու և Նրա հետ միավորվելու կարողությամբ, ու եթե ներկայիս վիճակում մարդիկ զուրկ են այդ ունակությունից, դա պայծամավորված է սուս կրքերի առկայությամբ, որոնք, խաթարելով ու պղծելով ևուզին, զրկում են վերջինս Աստվածիմացության իր քնակա կարողությունից: Հայրախոսական գրականության մեջ կարելի գտնել կրքերի քազմակողմանի նկարագրություն ու մանրագնին դասակարգում: Ըստ ս. Հովնան Մանդակունու. «Եր պատմունանք պղծութանցն այսոքից, պոռնկութիւն, արծաքսիորքիւն, յարակնութիւն, քանաարկութիւն, նախանձ, վատասիրութիւն, հալարտութիւն. այսոքից և ոլք սոցին մնան են»³: Հարց է ծագում՝ ինչ՞ պիտի արվի սույն կրքերից ձերբազատվելու համար: Պատասխանը հետևյալն է՝ պետք է ծարկաղրել, ստիպել սեփական ամձը կրծարվել մեղսական կրքերից և քարին գործել, իսկ դա անհնարին է առանց ճգնամքի, որ իր էությամբ ոչ այլ ինչ է քան հոգևոր սխրամք: Այն հաջողությամբ ի կատար ածելու համար տխրամական ցանքեր են պահանջվում, որոնք կարող են մի ամբողջ կյանք տևել: Եզգանքի կարևորությունը նշված է նաև Ավետարանում: «Ըովիանես Աղուչի օրերից մինչև այժմ արքայությունը բռնադատվում է, և հզորներն են հափշտակում այն»: (Մատթ. ԺԱ 12)

Հայոց նկեղեցու հայրերը իրենց նրկերում տվել են զանազան կրքերի մանրակրկիտ նկարագրություն: «Չինչ՞ է պոռնկութիւն: Պոռնկութիւն է ցանկութիւն, որկորստութիւն, յագել քնոյ, դատարկութիւն, դատարկաքանութիւն, պաճտճանք մաքմոյ, և զեղոճմ և ընդ վայր ծաղր, անաճօրութիւն, թուլութիւն, դանդաղումն»⁴: Մյ խոսքով, պոռնկությունն այն ամենն է, ինչը ծակառակ է ռոգախոտությանը: Պոռնկության դեմ պայքարը քրիստոնեական ճգնակեցության կարևորագույն քաղաղրի-

ներից մեկն է, քանի որ վերջինիս նպատակը մարդու հրեշտակներին նմանվելն է, իսկ հրեշտակները սեռ չունեն: Եզնավորը պիտի ձևը բերի կատարյալ ողջախոսություն, այսինքն՝ հոգու և մարմնի մաքրություն, և ամատարբեր պիտի դառնա մարմնի քնակամ սեռական տարբերությունների նկատմամբ: Հայրախոսական ավանդության մեջ տարբեր միջոցներ են առաջարկվում պտոնկության ախտը հաղթահարելու համար: Նախ և առաջ, Եզնավորը ճշտապես պիտի վերահսկի իր տպավորություններն ու խորհույրները: Այս խոհերը գիտակից կամային ջանքերի միջոցով կարող են հաղթահարել միայն փորձառու Եզնավորները, ուստի սկսնակներին խորհույր չի տրվում կենտրոնացնելու նրանց վրա իրենց ուշադրությունը: Երբ խորհույրը, այնուամենայնիվ, կարողացել է քափանցել Եզնավորի սրտի մեջ, նա իր սրտում պիտի արթնացնի Աստծո երկյուղը և չմոռանա, որ Աստված տեսնում է մարդկային սրտի խորհրդավոր խորքը, և Նա անպատճառ պատժելու է այս զազրելի մեզը զործամ մարդուն:

Հաջորդ կիրքն արձաբասիրությունն է: «Ձինչ» է արձաբասիրություն: Արձաբասիրություն է ամնատառաքին, անյուստիքն, անգրոթիքն, անողորմութիւն, անյուստիքն, ազանութիւն, արհամարհութիւն, անբարի ստութիւն, անձնահաճութիւն, և ոչ հայել ի պատուիրանն Աստուծոյ»: Արձաբասիրության քրիստոնեական քարոչականությանն ամնարիւր լինելը բազմիցս շեշտվում է Ս. Գրքում: «Գանձեր մի դիզեք ձեզ համար երկրի վրա»: (Մատ. Զ 19) «...բոլոր չարիքների արձատը փորձախորունն է, որին ոմանց ձգտելով՝ վրիպեցին հավատից և իրենք իրենց գեցցին քազում ցավելի մեջ»: (Ա Տիմ. Զ 10) Արձաբասելի համար նյութական քարիքների դիզումը ինքնանպատակ և կյանքի իմաստ է դառնում: Այս կիրքը կարող է դրսևորվել ոչ միայն որպես փորձախորուն, այլև որպես զամազան, հաճախ ավելորդ և ոչ անհրաժեշտ իրերի ձևը բերելու ցանկություն, որոնք պետք են լույ տվյալ ամձի բարձր հասարակական կարգավիճակի մասին վկայելու համար: Մոյն արքատը հաղթահարելու համար պետք է գիտակցել, որ վտը կուտակելով իրր թե ապազան ապահովելու համար, մարդը դրանով դրսևորում է իր քեյահավատությունը Աստծո փրկարար նախախնամության նկատմամբ, և արհամարհում է Քրիստոսի խոսքերը, որ ասել է. «Այսուհետև հոգ մի արեք ու ասեք՝ ինչ՞ պիտի ուտենք կամ ինչ՞ պիտի խմենք կամ ինչ՞ պիտի հագնենք, որովհետև հեքանուսներն են այդ բոլորը որոնում... Նախ խնդրեցեք Աստուծո քազավորությունը և նրա արդարությունը, և այդ բոլորը ձեզ ավելյով կտրվի»: Մատ. (Զ. 31,33)

Հաջորդ կիրքը քարկությունն է: «Ձինչ» է քարկութիւն. քարկութիւն է հարատահարել գիւր կաման, հակառակութիւն, վիճութիւն, մենզութիւն, սուտ գիտութիւն, կարճատեսութիւն, մեղկութիւն, ճանճութիւն, ոչ քառնալ զբշմամանս մտօք, տալ և առնուլ»⁶: Բարկությունը ծանր մեղք է, որ կա-

բող արժեքնիկ բողոք բարի գործերը, և այն միշտ խիստ վտանգավոր է համարվել քրիստոնյա ճգնափոքների համար: Բարկություն մկառնամբ այդ քաջասակամ վերաբերմունքը բացատրվում է վերջինիս անհամատեղելիությանը քրիստոնեական սիրտ հետ: Բարկությունը սնրոտրեն կապված է հարարտության հետ, և սովորաբար առաջանում է այն ժամանակ, երբ որևէ մեկն իրեն նվաստացած է համարում: «Դրա հետևանքով ի հայտ է գալիս վրեժխնդր լինելու ցանկություն, առնվազն ստորացնելով, իսկ երբ հնարավոր է, նույնիսկ ոչնչացնելով ախտյանին: Բարկությունը միշտ առելություն է ծնում, իսկ առելությունը պարզապես անհամատեղելի է քրիստոնեական հավատի հետ: Բարկությունը խաթարում է ճգնափոքի ներքին անդորրը և խոչնդոտ է դառնում աղոթքի համար: Ըստ ս. Նեղոս Սիմայեցու. «Ձայրույթի դեմ քարկությանը և ոչ թե համբերությանը սպասազինվելը ավելի է նյութում գայրայր և այլախով խտվեցնում է իմամաի աչքը և ապականում սուրբ աղոթքի կարգավորությունը»:

Այս արատից ձերբազատվելու համար հարկ է մախ և առաջ, աղոթել այն մարդու համար, որ քարկության պատճառ է դարձել, խնդրելով Աստծուն օգնել նրան: «Գետը է քարեգործություն անել և օրինել նրան: Խիստ կարևոր է զարգացել խոնարհության զգացումը, ցամի որ քարկությունը սովորաբար առաջանում է հիվանդագին ինքնասիրության ու եսամոլության հետևանքով:

Մյուս կերպը փառավորությունն է կամ սմափառությունը: «Ձինչ» է փառաւորութիւն. փառաւորութիւն է անզգամութիւն, սիրել զաշխարհս և որ ինչ յաշխարհի է, և լինել ամուսնի ի մեջ մարդկան, և կատարել զկամս յանդգնութեանն»¹⁰: Ի տարբերություն որկրամոլության կամ շնորթյան, սմափառությունն ավելի նուրբ կերպ է, ու նրանով սովորաբար տատապում են այն մարդիկ, որոնք, սանձելով մարմնական քիրտ կրքերը, արդեն հասել են հոգևոր զարգացման որոշակի մակարդակի: Սմափառ խորհուրդները խիստ վտանգավոր են ճգնափոքի համար, քանզի նրանք, արտաքուստ շանդրադառնալով նրա վարքագծի վրա, ներքուստ ալլասներում են նրան, քարեպաշտ քրիստոնյային դարձնելով երեսպաշտ փարիսեցի: Սմափառությունը կարող է ամնկատելիորեն բափանցել ճգնափոքի հոգու մեջ և նենգափոխել նրա մտադրություններն ու գործողությունները, դրդելով նրան ճգնել ոչ թե առ Աստված սիրո, այլ ինքնահաստատման ու մարդաշահության համար:

Այս կերպը հաղթահարելու համար պետք է խուսափել տրիչների կողմից ամեն տեսակի գովասանքից ու դրվատանքից: Գնափորը երբեք չպիտի համարի, որ իրոք արժանի է նրան ուղղված գովաբանություններին, իրեն մեղավոր ու հանցավոր համարելով Աստծու առջև: Նույնիսկ եթե մա իրոք որոշակի հաջողությունների է հասել հոգևոր կատարելագործման ճամապարհի վրա, մա չպիտի մոռանա, որ քրիստոնեական սպտվեցմաները չափազանց քազմակողմանի և համապարփակ են, ինչի

հետևանքով նրանց կատարումը մարդու կողմից միշտ բերի և անբավարար է մնում, ինչը գրկում է սմափառությունը որևէ հիմքից և արդարագումից:

Եվ վերջապես, ամենավտանգավոր կիրքը՝ հպարտությունը: «Չինչ» է հպարտություն. հպարտություն է խստասրտություն, ամենագանդ լինել ամենեցուն, և քաջալերել յիւր զօրութիւնն, և համարելով զինքն իմաստուն, և առնել յաք ևեթ զիջ կաման, և արհամարհել զընկերն, և կարծել զինքեան իմաստուն գոյ, և ունելով զինքն իբրև ոչ իմիջ կարտոս գոյ»¹¹:

Այդ կերի էությունը գոյարամական մկիրապետության ժխտման մեջ է, ինչը համզեցնում է գոյի Նախասպառճառի իշխանությանը շեքարկվելուն ու նրան շեքկարգելուն: Հպարտը համզված է, որ իր գոյությամբ նա ոչ մեկին պարտական չէ և անկախ է բոլորից և ամեն ինչից: Հպարտի համար նրա «ես»-ը, իր անձի փառքն ու մեծությունը գերագույն արժեքն ու կյանքի միակ նպատակն է հանդիսանում: Հպարտությունը, որպես կանոն, գոգակցված է լինում ծայրահեղ ինքնավստահության հետ, և հպարտին քվում է, որ իր բոլոր նպատակներին նա կարող է հասնել սեփական ջանքերի շնորհիվ, առանց ի վերուստ օգնություն ստանալու: Եզմավորի համար հպարտությունն ամենավտանգավոր կիրքն է, քանի որ այն ամեկատելիորեն նենգափոխում է նրա երկրպագության առարկան: Հպարտացած ճգնավորի սրտում Աստծո տեղը զբաղեցնում է նրա «ես»-ը, և նա, փաստորեն, սկսում է աստվածացնել ինքն իրեն: Հպարտությունն անկարելի է դարձնում հոգևոր իմացությունն, առանց որի հոգևոր կատարելության մասին խոսելն ավելորդ է դառնում:

Դրանից ձերբազատվելու համար ճգնավորը երբեք չպիտի մոռանա, որ առանց աստվածային շնորհի որևէ հոգևոր առաջընթաց սքարգապես անհնար է, ու եթե որևէ մեկը որոշ հոգևոր կարողություններ է ձեռք բերել, որոնցից զուրկ են ուրիշները, ապա նա դրան հասել է ոչ թե սեփական ջանքերի ու ճիգերի, այլ ի վերուստ ստացված աստվածային օգնության շնորհիվ: Հպարտ խոքուրդներից ազատվելու համար պետք է ինչպես արտաքինապես, այնպես էլ ներքուստ հնազանդեցնել իր անձը: Եզմավորը երբեք չպիտի մոռանա իր գործած մեղքերն ու հանցանքները, և, ըստ այդմ, իրեն մյուսներից վեհ ու բարձր չպիտի համարի:

Հարկ է մշել, որ քրիստոնեության մեջ ճգնանքն ու կրքերի սամճահարումն ինքնամպատակ չեն: Դրանք անհրաժեշտ են հոգևոր զգայարանների առողջացման համար, առանց ինչի խոսք անգամ լինել չի կարող Աստվածիմացության մասին: Քրիստոնեական տեսակետից ճշմարտությունը չի տեղծվում մարդու կողմից, այն գոյություն ունի օրյեկտիվորեն, ու մարմնավորված է Քրիստոսի անձի մեջ: Հետևաբար մարդը, ձգտելով ճանաչել այդ ճշմարտությունը, պիտի յուրացնի, ընկա-

լի այն, իսկ դա ամենայն է առանց առողջ հոգևոր զգայարարաններ ունենալու, քանի որ մարդու ճանաչողական կարողությունը լրավին կախված է նրա ճանաչողական օրգանների բարոյաևհոգեբանական վիճակից: Գզնանքն ու քրիստոնեական պատվիրանների կատարումը կազմաբաժանում ու սրբազորում են այդ օրգանները, որոնք վերստին Աստվածիմացության կարողություն են ձեռք բերում: Պատահական չէ որ Մ. Հովհան Մանդակունին, ի թիվս մեղքերի այլ քաջասական հետևանքների, հիշատակում է նաև սուս գիտությունն ու կարճատևությունը: Վերջիններս ոչ այլ ինչ են քան մարդու մեղքով խաթարված քնական ճանաչողական կարողությունների վրա հիմնված խնացություն, որն ունի քնական ծագում, և հիմնված չէ հավատի վրա: Ուստի հավատի վրա հիմնված հոգևոր իմացությանը հասնելու համար ամենաժեշտ է ձեռքազատվել քնական գիտությունից, որը քրիստոնեական տեսակետից սուտ գիտություն է: Բնական ու հոգևոր գիտությունը անհամատեղելի են, քանի որ հիմնված են միանգամայն տարբեր ճանաչողական մեթոդների վրա:

Քրիստոնեական հոգևոր կյանքի առանցքն, անշուշտ, աղօթքն է, որը միշտ գտնվել է Հայոց եկեղեցու հայրերի ուշադրության կենտրոնում: «Եւ արդ պարտ է ամենայն ծանրացելոց մեղօք և մեղեկոց վշտօք և վտանգելոցն՝ ի թշմանաց և աշխատելոցն ցավօք միշտ աղաչել և ժողել և խնդրել հանապարզ անդադար ի ձեռն աղօթից և պարտաճանց, զի որք միամիտ մտօք և ամենեզ հաւատովքն աղօթեն առ Աստուած, և խնդրեն զբարիքն, ընդունին զխնդիրս ամենայն, որպես քնկարան հարքն մեր առաջինք»¹²: Աղօթքը քրիստոնեական հոգևոր փայտանքի զագարնակետն է հանդիսանում, առանց որի ամենայն է մարդու միացումն Աստծո հետ: Սույն դրույթը միշտ ըմբռնելու համար հարկ է հիշել արևելաքրիստոնեական աստվածաբանության խիստ էական մի առանձնահատկության մասին:

Եկեղեցու հայրերի համար քնորոշ էր Աստծո գաղափարի քաջասական, ապոֆատիկ ըմբռնումը, որի համաձայն Աստված անճանաչելի է մտքի և անճանաչելի՝ խոսքի համար: Ուստի Աստծուն հնարավոր չէ ճանաչել ոչ զգայարանների, ոչ էլ մտածողության միջոցով: Նույնիսկ ամենամուրթ ու վերացական աստվածաբանությունը ի զորու չէ հասնելու ճշամարիտ Աստվածիմացության, քանի որ այն հիմնված է ոչ թե հայեցողության, այլ դատողականության վրա: Սակայն Աստծու մտածողության համար անհասանելի լինելը քնավ չի նշանակում, որ Աստված առհասարակ անճանաչելի և անմատչելի է մարդու նամար: Մարդն, արարված լինելով ըստ Աստծու պատկերի և նմանության, տիեզերքում կենտրոնական տեղն է զբաղեցնում: Որոշ իմաստով մարդը նույնիսկ ավելի կատարյալ է, քան հրեշտակները, քանի որ վերջինները Աստծու պատկերի կրողներ չեն, ինչի հետևանքով նրանք սոսկ Աստծու կամակատարներ են, միմյուր մարդը ստեղծվել է բոլոր արարածների վրա իշխելու համար:

Հարկ է նշել, որ ըստ Աստուծո պատկերի արարված է համարվում ամբողջ մարդն իր ֆիզիկական մարմնով համոզեմ, և ինչպես արդեն նշվել է, քրիստոնեական տեսակետից անընդունելի է այն մանիքեական տեսակետը, որի համաձայն մարմինը շարիք ու մեղքի պատճառ է համարվում: Հետևաբար մարմինը, մարդագործված լինելով մեղսական կրքերից, կարող է էական դեր խաղալ քրիստոնյայի հոգևոր կյանքում: Ինչպես արդեն նշվել է, մարմնի կարևորագույն օրգանը սիրտն է, իսկ աղոթքն, իր էությունը, սերտորեն կապված է հենց սրտի հետ: Քրիստոնեական ճգնաճեղքայունն, ավելին քրիստոնեության բուն ոգին ենարավոր չէ պատկերացնել առանց աղոթքի, քանի որ քրիստոնեությունը ներքին, հոգևոր կյանքի կրոն է, ուստի «Աստուծոյ արքայությունը դրսից տեսանելի կերպով չի գալիս, և չեն առի, թէ առավաստիկ այստեղ է կամ այնտեղ, որովհետև առա Աստուծոյ արքայությունը ներսում, ձեր մեջ է»: (Դուկ. ԺԷ 21)

Իր էությանը աղոթքը մի արվեստ է, ընդ որում այն առավել բարդ և նորը արվեստներից մեկն է: Ընդհանուր առմամբ, աղոթքի գործառույթները երեքն են՝ Աստուծուց մեղքերի բողոքյան հայցում, հոգեկան անդորրի ձեռքբերում և Աստուծու հետ միավորում: Ս. Հովհան Մանդակունու վերոբերյալ հատվածում խոսվում է լուկ աղոթքի առաջին գործառույթի մասին, ինչը միանգամայն հասկանալի է, հաշվի առնելով մեծ հայրապետի գրական գործունեության հիմնականում հովվական ուղղվածությունը: Մակարյն մյուս երկու գործառույթները մույմպես նրա օրոք հայտնի էին Հայաստանում, ինչի, թերև, լավագույն ապացույցը դեռ 5-րդ դարում արված ս. Նեղոս Սինայեցու իմանալի և հոգևոր աղոթքին նվիրված խոսքի հայերեն թարգմանությունն է: Աղոթքի կենսական անհրաժեշտությունը քրիստոնյայի համար պայմանավորված է նախ և առաջ այն հանգամանքով, որ առանց նրա անհասանելի է սրտի սրբությունը, որն, ինչպես գիտենք, ավետարանական երանության պատվիրաններից մեկն է: Աշխարհա աղոթքը սրբագործում է սիրտը, ազատելով այն մեղսական խորհուրդներից և ենարավորություն ընձեռելով հայելու Ս. Երրորդության իմանալի լույսը, և այդ հայեցողության շնորհիվ վայելելու ամմահ կյանքի հավիտենական երանությունը: Այստեղ կարող է հարց ծագել՝ ինչ՞ կապ գոյություն ունի սրտի և զանազան խորհուրդների միջև: Կարելի է ասել, որ եթե սիրտը հոգու էությունն է, ապա խորհուրդները հոգու ներգործություններն են, այսինքն՝ հուզու մեջ սկիզբ առնող աշխարհա մտքերը, հույզերը և զգացմունքները: Հոգևոր աղոթքի շնորհիվ խորհուրդները վերադառնում են սրտի մեջ և բարձրանում են դեպի Աստված: Այդ վերջնական մպատակին հասնելուց առաջ պիտի միասնական դառնա հոգին, քանի որ մեղքի հետևանքով հոգու ներգործությունները՝ խորհուրդները անշատվում են սրտից ու ցրվում են, կենտրոնացալով ոչ թե Աստուծու, այլ արարածների վրա: Դա անհնարին է դարձնում Աստվա-

ծինացութեանը: Ինչպես ասված է «Հաճախասպառում»-ի մեջ. «... եթէ ժամգով մեղացն արտեղեալ իցէ չար ցանկութեամբքն և չար խորհրդովքն և չար գործովքն, և ոչ սրբէ զխորհուրդս և զզգայարաման և ճայի ի վեր ի ճառագայթս աստուածութեանն որ ի Քրիստոսն է աշխարհեան արեգակն, ոչ տեսանէ զլոյսն մեծ ամենասուրբ Երջողութեանն, որ յիմամաչիսն ծագէ և լուսաւորէ զսուրբսն սրտիւ և զամաքատսն անդամօք: Զի ժառանգեցեմն զերանութիսնս կենացն անմահից, որ տայ զսոսաւառչեալ տեսութիսնն ի Քրիստոս Յիսուս»¹³:

Հարկ է նշել, որ հայրախոսական ավանդության մեջ մտքերն ու խորհուրդներն իրարից տարբերվում էին: Առաջինները մոյժացվում էին մարդու մտածողությանը յնորոչ հասկացությունների, դատողությունների և մտահանգումների հետ, մինչդեռ երկրորդները ավելի հուզական ու զգացական բնույթ ունեին: Ըստ այդմ, եթե մտքերի բնական տեղն ուղեղում է, ապա խորհուրդները պիտի ամփոփվեն սրտի մեջ: Քրիստոսյա սուրբը մյուս մարդկանցից տարբերվում է հենց նրանով, որ նրա մտտ խորհուրդներն անջատված են մտքից, ինչի հետևանքով նա ի գոյու է մտածել արտաքին աշխարհի մասին, և միաժամանակ իր սրտում անդադար աղոթել Աստծուն: Սուրբ դառնալու համար քրիստոսյան մախ շնորհի միջոցով պիտի մաքրագործի իր սիրտն, ազատելով այն կրքերից: Հետո նա պիտի ծնոք բերի մտքի պայծառություն, և վերջապես, պիտի հասնի աստվածացման, և ըստ այդմ փրկության: Այստեղ անհրաժեշտ է նշել, որ խոսելով քրիստոսյայի մաքրագործման, պայծառացման և աստվածացման մասին, չպիտի մոռանալ, որ դրանք առավելապես ոչ թե մարդու անձնական ջանքերի, այլ աստվածային շնորհի ներգործության արգասիք են:

Հոգևոր կյանքն ու դրա արգասիքը հանդիսացող կատարելությունն ի սկզբանե եղել են ներկատակարամային հայտնության ներքին առանցքը: Առաքելական ժամանակներից ստ այսօր քրիստոսյաները կոչված են եղել նմանելու իրենց երկնային Հորը, իսկ դա անհնարին է առանց հոգևոր ճգնաճի: Իր էությանը դա ստեղծագործական գործընթաց է, քանզի Նոր Կտակարանն, ի տարբերություն Հնի, օրենսգիրք չէ: Թեև Ավետարանն իր մեջ բազմաթիվ պատգամներ է պարունակում, այն չի կարող դիտարկվել որպես մի յուրօրինակ տեղեկատու, որի մեջ հավատացյալը կարող է գտնել բազում ու բյուրավոր կենսական հիմնահարցերի ճիշտ պատասխանները: Նման մտածումը կհանգեցնեք լոկ ձևական ու փառիսեցիական բարոյականությանը, որը միանգամայն խորթ է Ավետարանի ոգուն, քանզի վերջինս Ս. Հոգու կողմից ներշնչված հույսի, հավատի, սիրո և ազատ խղճի գիրք է:

Ամփոփելով, փորձենք տալ քրիստոսնական հոգևոր կյանքի ընդհանուր բնութագիրը, ելնելով 5-րդ դարի հայ մատենագիրների վերոբերյալ տեսակետներից:

1. Քրիստոնեական հոգևոր կյանքն ունի, նախ և առաջ, ներանձն բնույթ, քանզի Աստուծո արքայությունը մարդու մեջ է: Կարելի է ասել, որ ներքին կատարելությունը ճշմարիտ հավատացյալի համար պիտի լինի նրա կյանքի էինենական նպատակը: Ի տարբերություն հրեականության, արտաքին օրինապաշտությունը մեծ արժեք չունի, և չի ապահովում մարդու փրկությունը, քանզի հակառակ դեպքում Փրկչի կարիք չէր առաջանա: Արտաքին բարեպաշտությունն, անշուշտ, չի մերժվում, սակայն դիտվում է լոկ որպես հիմք, որի վրա կարող է կառուցվել հոգևոր կատարելության ու սրբության վեհաստանը շինությունը: Դեպի սրբություն ու փրկություն տանում է միայն ներքին, հոգևոր բարեպաշտության ճանապարհը:

2. Հոգևոր կյանքի կարևորագույն նախադրյալներն են սրտի կատարյալ մաքրությունն ու Ա. Հոգու շնորհի ներդրումն: Քրիստոնյա սուրբը ոչ բն լոկ քարծր բարոյականության տեր անձնավորություն է, այլ մի մարդ, որը մաքրագործվելով խստակցում կյանքի ու ճգնափորության միջոցով դարձել է Ա. Հոգու, և ըստ այդմ՝ Ա. Սրբորդության տանար է դարձնել: Սրբերն ընդունում և ըմբռնում են աստվածային Հայտնությունը, ապրում են նրանով և իրենց կյանքով ապացուցում են այդ Հայտնության ճշմարտացիությունը:

3. Քրիստոնեական հոգևոր կյանքի առանցքն աղոթքն է: Այն հանգեցնում է ճգնափորի սրտում առ Աստված սիրո առաջացմանն, ինչն, իր հերթին, հոգևոր կատարելության և սրբության կարևորագույն նախապայմանն է:

ARTHUR MATEVOSYAN

THE CHRISTIAN SPIRITUAL LIFE ACCORDING TO THE ARMENIAN CHURCH FATHERS OF THE V CENTURY

The idea of a spiritual life has not only theoretical, but also the huge practical value. During centuries it was the internal core and driving force of various cultures and civilizations. It rendered determining influence both on a private world of separate individuals, and on value system of whole peoples. Therefore the investigation of various forms and manifestations of spiritual life is of great scientific interest as without it our conceptions of the history of world culture in many respects would remain defective. The mediæval armenian culture pertained to the number of those cultures in which the spiritual life was of great value. In this connection one can find the rich material for research in the works of the armenian Church Fathers of the 5-th century, mainly in "The diffuse discourses", attributed to St. Gregory Illuminator, and in the discourses of St. John Mandakuni. The basic conclusions of our article can be set out in the following three items:

1. The Christian spiritual life has, first of all, internal character. One can say, that for true believer the internal perfection should be the basic purpose of his life. In contrast to judaism, the christianity puts little value upon the external piety. It cant ensure the salvation of man, as otherwise the coming of Savior would be unnecessary. The external observance of the religious Law, certainly, is not denied, however it is considered as the basis on which can be raised the building of the spiritual perfection. Only the internal, spiritual way conducts to sanctity and salvation.

2. The preconditions for finding an original Christian spiritual life are the perfect purity of heart and reception of grace of the Holy Spirit. The christian saint is not simply a highly moral person, but a person who purified itself by means of severe asceticism and a selfless life, and became a vessel of the Holy Spirit. The saint receives divine Revelation and proves Its validity by his whole life.

3. The core of Christian spiritual life is the prayer. It awakes love to the God in the heart of the devotee, that, in turn, is the major precondition for finding sanctity and spiritual perfection.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Յաճախապատճ ճարք», Վարդաբլագատ, 1894, էջ 210:
2. «Տեսոն Յովհաննէս Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճարք», Վննոիկ, 1860, էջ 40:
3. «Յաճախապատճ ճարք», էջ 107-108:
4. Նոյն տեղում, էջ 109:
5. «Տեսոն Յովհաննէս Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճարք», էջ 189:
6. Նոյն տեղում:
7. Նոյն տեղում:
8. Նոյն տեղում:
9. «Գանձապար», Ա, Երևան 1992, էջ 182:
10. «Տեսոն Յովհաննէս Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճարք», էջ 189:
11. Նոյն տեղում:
12. «Տեսոն Յովհաննէս Մանդակունոյ Հայոց հայրապետի ճարք», էջ 39:
13. «Յաճախապատճ ճարք», էջ 107-108:

ՈՌԻՔՆ ՄՆԱՍԵՐՅԱԼ

ՍԻՐԻԱՆ 49 – 48 ԹԹ.-Ի ՀՌՈՍԵԱ-ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԻԻ-Ի ԴԻՐՋՈՐՈՇՈՒՄԸ

Հոռմում քաղաքացիական պատերազմի առաջին փուլը (49-48 թթ.) նշանավորվեց հռոմեա-պարթևական հակամարտության հանդարտմամբ: Խառանի ճակատամարտում (մ.թ.ա. 53 մայիս) հաղթանակ տարած պարթևները 51-50 թթ. ձեռնարկեցին Սիրիան՝ Արևելյան Սիֆերկրածովքում Հոռմի հաջատագույն մարզը նվաճելու փորձերը: Պարթևների երկու ներխուժումն էլ Սիրիա մատնվեց ծանր անհաջողության, հանդիպելով հռոմեական զորքերի՝ (Կրասոսի բանակից պահպանված երկու լեգեոնի) և տեղացի բնակչության՝ մախ և առաջ հելլենիստական քաղաքների դիմադրությանը¹:

49 թ.-ի օգոստոս – սեպտեմբեր ամիսներին Գնեսու Պոմպեոսը պարթևական արքունիք առաքեց դեսպանություն Հուլիոս Կեսարի դեմ ուղղված դաշինք կնքելու առաջարկով²: Օգոստոսյան դիմաց Արչակունի արքայից արքա Օրոդես II (57-38 թթ.) հռոմեացիներին պահանջեց համձնել իրեն Սիրիան³: Համաձայնություն չտեսնալով, Օրոդեսը կապանքների մեջ գցեց Հոռմի դեսպանին՝ Լուկիլիոս Հիտոսին: Այնուամենայնիվ, չնայած Սիրիայի նկատմամբ իր հավակնությանը և իր քննական վարվելաձևին Օրոդեսը ձեռնպահ մնաց Սիրիայի վրա հարձակումից: Պարթևները չփորձեցին զրավել Սիրիան մահ չտուով տեղծված բարենպաստ իրադրության մեջ, երբ 49 թ.-ի աշման կեսին Սիրիայի կուսակալ (պրոկոնսուլ) Սկիպիոնը, ակնհերևարար, ենթարկվելով Պոմպեոսի պահանջին, դուրս բերեց Սիրիայից հռոմեական զորքերը՝ երկու լեգեոն և տեղացի բնակչությունից հավաքագրված հեծելազոր, որոնց առաջնորդեց ղեպի Ասիոս մարզը՝ փոքր Ասիայի արևմուտքում, այնտեղից Հունաստան՝ Պոմպեոսի բանակատեղը, հասնելու մտադրությամբ⁴:

Համաձայն հավաստի աղբյուրի տվյալների՝ Սիրիայի բնակչությունը այդ պահին խիստ տազնապած էր պարթևների հարևանությունից և վախճնում էր պարթևների դեմ պատերազմից⁵:

Այսպիսով 49 թ.-ի աշմանից մինչև 48 թ.-ի վերջը (ճեքառյալ սեպտեմբերը, երբ Կեսարը արի իջավ Եգիպտոսում), այսինքն շուրջ մի տարի

Միրիան միանգամայն անպաշտպան էր մնում պարթևների դիմաց: Սահայն Միրիայի վրա հավակնելուց երբեք չերածարվող Օրոդեսը այդ ողջ ժամանակ ձեռնպահ էր մնում հարձակողական զործողություններից, պարթևները չէին անցնում Եփրատը: Ռոմանք իրենց հաջորդ՝ քվով երթարը և յորրորդ ներխուժումները Միրիա կատարեցին 46 և 41 թթ.):

Օրոդեսի այդ շեղանկությունը՝ Հռոմում քաղաքացիական պատերազմի առաջին փուլում (49-48 թթ.)՝ Միրիայում հռոմեական զորքերի լիակատար քաջակալության պայմաններում, քաջատրոբյուն չտուցած փաստ է:

Պարթևների այդ դիրքը առանց մեկնաբանման է բողոքած Ա. Շերվին-Ուայթի երկում⁵: Ա. Բիվարը միայն հպանցիկ այն հիշատակում է⁷, Ռ. Ֆրայը այն շրջանում⁸: Ա. Բոլչանինը, առանց փորձելու քաջատրոբյուն տալ Օրոդեսի դիրքորոշման պատճառներին, ենթադրում է, թե Պոմպեոսը իբր հաշտվել էր Միրիայի՝ պարթևական նվաճման հնարավորության հետ⁹: Այդ սպառնալիքը չիրականացավ, և Պոմպեոսը, պետք է կարծել, բավականին հիմքեր ուներ վստահ լինելու՝ Միրիայի՝ պարթևների հարձակումից ապահով լինելու նամար:

Եղած աղբյուրներում որևէ ցուցման քաջակալությունը Պարթևական տերության մեջ ներքաղաքական խլրտումների վերաբերյալ՝ 49-48 թթ. (և ի դեպ հաջորդ տարիներին) հիմք է տալիս պնդելու, որ Օրոդեսի ռազմական զապվածությունը սիրիական նարքում պայմանավորված պիտի լիներ պարթևական տերության արտաքին քաղաքական նարքերություններով: Անհրաժեշտ է նկատի առնել 49 և 48 թթ.-ին Հռոմի և Պարթևստանի նկատմամբ Արտավազդի վարած քաղաքականությանը՝ այդ քաղաքականությունը քաջահայտող փաստերը:

Հայոց աղքատի գահակալման 6 և 7 տարիներով՝ այսինքն հենց 49 և 48 թթ. քվազրված են նրա դրամահատումները, որոնց վրա մա նամդես է գալիս «արքայից արքա» տիտղոսով¹⁰: Այսպիսով, մեր առջև կարևոր վկայություն է հայոց թագավորի կողմից Արշակունիների մեծաշնորհը համարվող մեծատիրական տիտղոսը ընդունելու մասին¹¹: (Տվյալ տիտղոսի առկայությունն արտացոլում էր իր կրողի միջազգային դրությունը՝ քաղաքական վերադատությունը հարևան թագավորությունների նկատմամբ¹² կամ դրան հավակնությունը)¹³:

Մույն քայլով Արտավազդը ազդարարում էր իր տարածքային հավակնությունների մասին՝ պարթևներին հպատակ Ատրպատականի և Հյուսիսային Միջագետքի թագավորությունների նկատմամբ, որոնք նախկինում գտնվում էին Տիգրան Մեծի տիրապետության ներքո¹⁴:

Արտավազդի կողմից արքայից արքա տիտղոսի յուրացնելը 49 և 48 թթ.-ին անկարելի է դիտարկել մեկուսացված իր հարաբերությունների քննարկից Հռոմի հետ՝ նույն 49 և 48 թթ.-ին:

49 ք.-ին Արտավազըը քացահայտորին աջակցեց Գմեոս Պոմպեոսին՝ նրա պատերազմում ընդդեմ Հուլիոս Կեսարի: Համաձայն Լուկանոսի պոեմի տվյալների, 49-ին Հայաստան ռազմական օգնություն ստանալու նպատակով ժամանեց Գմ. Պոմպեոսի ավագ որդին՝ Գմեոս Պոմպեոս-Կրտսերը¹⁵: Հ. Կեսարը 49-ի դրությամբ քվարկելով Պոմպեոսի բանակում օտարազգի կոնտինգենտները չի հիշատակում հայերին¹⁶: Ապսիհանոթը նույնպես այդ պահի համար չի նշում Պոմպեոսի բանակում հայկական զինուժի ներկայությունը¹⁷: Սակայն, 48 ք.-ի ամռանը Փառսարոսի ճակատամարտում, համաձայն Ապսիհանոսի հաղորդման, արդեն մասնակցում էր Արտավազը արքայի ստաբլված հայկական հեծելազունը¹⁸: Արտավազի գործողությունները Հռոմի և Պարթևստանի նկատմամբ 49 և 48 քք.-ին, անշուշտ քելաղոված էին սեփական չափերը իրականացնելու ձգտմամբ՝ հռոմեա - պարթևական դիմակայության պայմաններում:

Հռոմեա - պարթևական ստրատեգիական շրջափակման մեջ գտնվող Հայաստանի համար հռոմեական աշխարհակառչության (մրցակցող տերություններից ուժեղագույնի) քաղաքացիական պատերազմում պատակավելը ստեղծում էր ընդհանուր առմամբ աշխարհաքաղաքական հեռանկարային կացություն՝ հղի գործողության որոշակի ազատությամբ:

Հարկ է նշել այն հանգամանքը, որ 49 - 48 քք. բաղկանյան ռազմաբեմից Հայաստանի հեռավորության պատճառով Արտավազըը ի վիճակի էր զերծ մնալու հռոմեական ներքաղաքական կռիվիկտի մեջ ներգրավվելուց: Այդ նրան ավելի դյուրին էր անել, քան 54-53 քք.-ին խուսափել Կրասոսի հակապարթևական արշավանքին մասնակցությունից¹⁹:

Հռոմի հանդեպ դիրքորոշման մեջ խարիստիկելի է որոշակի հետաքրքրությունը: 49-48 քք.-ին Արտավազի ցուցաբերած հակապարթևական տարածքային հավակնությունը համընկնում էր պարթևական հավակնությունների հետ՝ Միրիայի համդեպ, այսինքն չեզոքացնում դրանք, և առկա իրադրության մեջ միակ նրևելի արտաքին քաղաքական պատճառն էր, որը պիտի կասեցներ անպաշտպան Միրիայի գրավվելը պարթևների կողմից:

53 ք.-ին իր դիրքով պարթևների ռազմական հաղթանակը ապահոված հայոց թագավորը, այժմ, սպառնալից դիրք գրավելով նրանց քիլկոնքին, իր դժկամությունն էր ցուցաբերում պարթևների առավել հզորացման՝ տարածքային աճի հնարավորության հանդեպ: Հետագայում պարթևներին այլևս չվիճակվեց նման քարեպատեհ իրավիճակ՝ և նրանք հարկադրված էին 46 և 41-38 քք.-ին Միրիայի մվաճման իրենց փորձերում պայքար մղել այնտեղ վերահաստատված հռոմեական գործերի դեմ:

Այսպիսով, Արտավազդի հակապարթևական դիրքորոշումը 49-48 թթ.-ին (փաստորեն պատերազմական իրադրությունը իր և Օրոդեսի միջև), բայց էլ տալիս էր հռոմեական կողմին դուրս բերել իր զորքերը Սիրիայից: Սակայն հարկ է նշել, որ հռոմեացիների համար տվյալ պարագաներում կարևոր նշանակություն էր ստանում դաշինքի վերանորոգումը Արտավազդի հետ՝ հայոց քաղաքների կողմից պրոտեզնական դիրքորոշման հավաստումը: Հենց այդ դաշինքը հնարավոր էր դարձնում հռոմեացիներին՝ Պամպիտին և իր կողմնակիցներին վստահ լինել Սիրիայի անձեռնմխելիության համար, այնտեղից Սկիպիոնի զորքերի դուրս բերելուց հետո: Գրանով իսկ ստեղծվում էր մի իրավիճակ, որի շահավետությունը Արտավազդի համար ակնառու էր:

Քաղաքական մեթոդները Պամպիտի հետ բայց տվեց հայոց արքայի 49-48 թ.-ին հանդես գալ փաստորեն սրպես Սիրիայի անվտանգությունը և առհասարակ Արևելյան Միջերկրածովյան հռոմեական թիկունքի աքաբեությունը նրաշխարհըող կողմ: Այդ քաղաքական արդյունքի նշանակությունը վստիվն կգնահատվի, եթե նկատի առնենք, որ Արտավազդի կողմից այն ձեռք բերվեց՝ Հռոմեական աշխարհակալության անհաշտ քաղաքացիական պատերազմում պատակովելու պայմաններում, մի պատերազմում որտեղ կողմերի ուժերի հարաբերակցությունը այդ պահին չէր խտստանում դեռ արագ և որոշակի ծանցուցադուծումը:

Այստեղ, հռոմեական շահի պաշտպանության ցողի տակ արդեն զանազանելի է հասցրող տարիներին՝ 36-34 թթ.-ին Արտավազդի հետամտած բուն նպատակը՝ Հայաստանի մեծատիրական դիրքի վերականգնում՝ Հռոմի և Պարթևստանի երկուստեք բուլացման համընթաց:

RUBEN MANASERYAN

SYRIA IN THE ROMAN-PARTHIAN RELATIONS IN 49-48 B.C. AND THE ATTITUDE OF ARTAVAZDES II

In the year 49 the King of Kings Orodes in negotiations with Pompey claimed the Syria as concession for his military assistance. After the departure of Roman troops from Syria in the second half of 49 and during the all 48, Orodes, in spite of his pretensions on Syria, abstained from its annexation. The causes of Orodes neutrality consist in threatening attitude of Artavazdes, King of Armenia, who renovated by this time his alliance with Rome — Pompey's party and adopted the title of King of Kings (testified on his coinage just in 49 and 48 years). So, Artavazdes advanced his pretensions on the parthian territories (Atropatene and North Mesopotamia) in the rear of Orodes. The alliance with Armenian king permitted Pompey to lead away from Syria roman troops (two legions under the command of Scipion) in order to carry

them in Greece. Artavasdes himself wasn't interested in the excessive growth of each of his powerful neighbours - Roman and Parthian Empires.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. А. Г. Бокщанин и Парфян и Рим. М. 1966, ч II, с. 60-67. A.D.H. Bivar Iran under the Arsacids – The Cambridge History of Iran, London 1983 (v. 3,1), p. 56.
2. Dio Cass. XLI 55, 3,4; Caes. Com de bel. civ. IV. III, 82.
3. Dio Cass. XLI, 55, 3,4.
4. Caes. Com. de bel. civ. III, 31.
5. Ibid.
6. A.N. Sherwin – White. Roman Foreign Policy in the East. 168 .C to A.D. I. Duckworth, 1984, p. 299.
7. A D N, Bivar. Op. cit.
8. R.N. Frye The History of Ancient Iran. München, 1984, p. 233.
9. А.Г. Бокщанин, op. cit. с. 69,
10. Խ. Մուշեղյան, Արտավազի յորեքդարձյանը, - ՊԲՀ, 1964, N 2, էջ 322, Ռ. Վաղդանյան, Արտավազ II-ի դրամները, Երևան, 2004, էջ 95-96:
11. Ռ. Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազից մինչև Տրդատ Մեծ, Երևան, 1997, էջ 18, 21:
12. Р. Л. Мамсериан, Процесс образования державы Тигран II – Восточная древняя история, 1982, N 2, с. 129, 131, строк, 33.
13. Պեմպետը 62 թ.-ին, վերահաստատելով Տիգրան Մեծի արքայից արքա տիտղոսը, սատարում էր արքայի հավակնորդները պարթևների կողմից զրաված Հյուսիսային Սիջազետի և Ատրպատականի նկատմամբ. տե՛ս H.Seyrig. Trésor monétaire de Nisibe – Revue numismatique. P. 1955, p. 120-121.
14. Արտավազը դարձյալ սկսեց շեշտել իր արքայից արքա տիտղոսը 39-36 թթ.՝ պարթևների դեմ Ատրպատական Ամտոնիտի քանակի հետ իր համատեղ արշավի մոխորիկն. Տե՛ս մամբրաման Ռ. Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազից մինչև Տրդատ Մեծ, էջ 21-60:
15. Lucan, Pharsal. II, 630-637.
16. Caes. Com. de bel. civ. III, 4
17. App. Bel. Civ., XIV, 49
18. App. Bel. Civ., XIV, 71.
19. Ռ. Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազից մինչև Տրդատ Մեծ, էջ 12-17:

ԱՐՏԱԿ ՄՈՎԱՍՍՅԱՆ

ԳՐԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԻՃԱԿԸ IV ԴԱՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Նախաքրիստոնեական Հայաստանում հայրենաբերված գրավոր մշակույթի հուշարձանների ռազմամասիքությունը քույր է տալիս այսօր որոշակիորեն խոսելու հինգ տեղածիմ և ևս հինգ մերմուծված գրահամակարգերի կիրառության մասին:

Նյութական վկայությունների քաղաքայության հետևանքով այսօր դժվար է լիովին պարզել, թե ինչ կրադրություն էր տիրում Հայաստանի գրավոր մշակույթի ոլորտում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակման մախօրյակին, ուստի ստիպված ենք քավարարվել մատենագրական տեղեկություններով:

Դատելով պահպանված մատենագրական տեղեկություններից՝ Հայաստանի տաճարներում շարունակում էին կիրառվել հայալեզու մեհենագրերը², իսկ քաղալորական գրագրության ոլորտում քաղաքացիություն էր ստացել հունական այբուբենը³:

Քրիստոնեության պետականացումից հետո փոխվեց նաև Հայաստանի գրային իրավիճակը: Հայկական մեհենագրությունը, որպես մախտրդ կրոնի գրահամակարգ, արգելվեց և դուրս մղվեց կիրառությունից, իսկ առանձին մեհենամշանները շարունակեցին կիրառվել հայ իրականության մեջ հմայագրերի, փայտանների մշանների և այլ գաղափարակիր-մշանների տեսքով («մշանագիրք իմաստնոց» ցանկերը միջնադարյան մատյաններում, իմաստակիր մշանները կիրառական արվեստում և այլն)⁴:

Տրդատ III-ի հրամանով արքունի գրագրության, ինչպես քաղաքայության և ուսման ասպարեզներում հաստատվեցին հունարենն ու ասորերենը⁵: Հունարեն ու ասորերեն դպրության կենտրոններ հիմնվեցին նաև Արշակ Բ-ի օրոք՝ Ներսես Մեծի նախաձեռնությամբ⁶:

360-ական թվականներին, Մովսես Խորենացու հաղօդման համաձայն, Մերութան Արծրունու կողմից հունարեն դպրության արգելման և պարսկերենի պարտադրման փորձ է արվում (գիրք Գ, գլ. ԼԶ), ինչը, սակայն, հաջողությամբ չի պատկվում:

Ղազար Փարպեցին հայտնում է, որ Վռամշապուհից առաջ՝ Խոսրով արքայի օրոք շարունակում էին տիրապետող դիրք ունենալ հունարենն ու ասորերենը. «Մանուկ հասակում ստորելով հունարեն դպրութունը, Մաշտոցը Հայոց արքա Խոսրովի արքունիքում զինվորական ծառայության էր և կարգված արքունի մատենագիր դպիրների խմբի մեջ, քանի որ արքունի դպիրներն այն ժամանակ Հայոց թագավորների վճիռների ու հրովարտակների գործը կատարում էին ասորերենն ու հունարեն լեզուներով... Եկեղեցական արարողությունները և Սուրբ Գրքի ընթերցումները Հայաստանի վանքերում ու եկեղեցիներում կատարվում էին ասորերեն, օրից օրինչ չէին հասկանում կամ օգտվում այսպիսի մեծ երկրի բնակիչները... Եվ երանելի այդ Մաշտոցն այդ մասին երկար ժամանակ խորհամ էր ու լալիս իր մեքսում. չէ՞ որ կային հայերեն լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր է սեփական ժայռով և ոչ թե մուրացած լեզվով եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ թագմուրյան սրտերը»⁷:

Մովսես Խորենացին վկայում է նաև, որ Պարսկաստանի գերիշխանության տակ անցած Արևելյան Հայաստանի արքունիքում Վռամշապուհ արքայի օրոք կիրառվել է պարսկերենն՝ իր զրով. «... այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դոմից հեռացավ, նա (Վռամշապուհ արքան) ոչ մի ճարտար դպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական գիր էին գործածում»⁸: Իսկ իր ապրած ժամանակի մասին Մովսես Խորենացին տեղեկացնում է. «... կային պարսից և հունաց գրեր, որոնցով գրված այժմ գտնվում են մեզ մոտ ամբիվ քառակուսյանք գրություններ, գլուղների ու զարկոսների, յուրաքանչյուր տների սեփականության, ընդհանուր վեճերի ու դաշինքների, մամախանգ, սնպուհական ազմպականության ծագման վերաբերյալ»⁹:

Համադրելով Ազաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու և Ղազար Փարպեցու տեղեկությունները՝ կարելի է եզրակացնել, որ քրիստոնեության պետականացումից հետո արքունի գրագրության, հոգևոր քաղաքացության և ուսման ասպարեզներում ասորերենի ու հունարենի գործածման Տրդատ Գ-ի սահմանած կարգը փոփոխվել է Խոսրով արքայի զանգվեկեցությունից (389 թ.) հետո. նշված երկու լեզուներով դպրություններին Արևելյան Հայաստանի պաշտոնական գրագրության համակարգում ավելացել է պահլավերենի (միջին պարսկերենի) կիրառությունը: Այս իրավիճակում է, որ Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գյուտով սկզբնավորվեց հայ նոր դպրությունը:

Հայ մատենագիրները տեղեկացնում են IV դարի Հայաստանում կորոլային արձանագրությունների մշակույթի առկայության մասին, ինչի ակունքները, հասկանալիորեն զալիս են մախաբրիստոնեական ժամանակաշրջանից¹⁰ և շարունակվում մաշտոցյան դպրության առաջին լակ դարում¹¹: Բերենք այդ մասին վկայություններ:

Զինոր Գրակի գրառմամբ Հովհան Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմություն» էջերում պահպանվել են մեր նյութին առնչվող ուշագրավ տեղեկություններ, որոնք վերաբերում են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականացնելու դեպքերին: Հայոց վերջին՝ Արծան քրմապետի կողմնակիցների և նոր քրիստոնեացած քազավորի ու իշխանների ճակատամարտից հետո ընդհանուր քաղաք կատարվեց և հուշարձան կանգնեցվեց զոհվածների հիշատակին, որին «սասորի և հեղեմացի գյուղ և յայն և յամայրացի մշանով» գրեցին հետևյալը. «Տեղի ունեցավ ատաքին պատերազմը. այստեղ է հանգչում հայք քաջամարտիկ Արծան քրմապետը, մյուս հետ մահ հազար երեսուներեք հոգի, որոնք կովեցին հանուն Գիսանի կոթարքի և հանուն Զրխատոսի»¹³:

Մերոսին կից Անանուհի երկուս հեղինակը վաղ շրջանի պատմության իր սկզբնաղբյուրների մասին հաղորդում է հետևյալը. «... Այնտեղ մայրով Մարարա փիլիսոփա Մծուրնացու մատրանը խայն արձանագրությունը, որ նա գտավ սյան վրա դրոշմված, Մծուրն քաղաքում, Մանատյուկ արքայի ապարանքում, արքունական տաճարի դռան հանդեպ, արքայական կայանի ավերակների տակ ժամկված, կրք որ այդ տաճարի սյուներից պահանջեցին պարսից արքայի դուռը և կրք սյուների պատմատույ բացեցին ավերակները, հանդիպեցին արձանագրությանը՝ դրոշմված վեմի վրա՝ Հայոց և Պարսկաց հին քազավորների տարիները՝ համարեն գրությամբ: Մա գտնելով Միջագետքում, մյուս այսկերտների մոտ, կամեցա ձեզ պատմել, որովհետև սա ունեցր այսպիսի վերնագիր՝ «Ես՝ Ազարածգեղոս գրիչս, այս արձանի վրա իմ ձեռքով գրեցի Հայոց ատաքին քազավորների տարիները՝ քաղելով քաջն Տրդատի կրամանով», որի պատճենը կտեսնես քիչ հետո, իր տեղում»¹³:

Գրային հուշարձանների մյուս խումբը, որ գոյություն է ունեցել IV դարում, կազմում են այն գործերը, որոնք ստեղծվել (կամ քարգնանվել) են մախարիստոնեական ժամանակաշրջանում, չեն արգելվել նոր կրոնի քարոզիչների կողմից և հասել են մինչև V դար: Դրանցից, մասնավորապես, հիշատակելի են Մովսես Խորենացու օգտագործած սկզբնաղբյուրներից Մար Արսա Կատինայի, Օղյունյա քրմի, Բարդաձանի աշխատությունները:

Հայագիտական ուսումնասիրություններում երկար քննարկումների առարկա է եղել (և շարունակում է մնալ) չորրորդ դարի օտարալեզու հայ գրականության խնդիրը, մատնանշվել են մի շարք աշխատություններ, որոնք, մեծազույն հավանականությամբ, պետք է ստեղծված լինեն IV դարում: Դրանք հիմնականում կրոնական, վկայաբանական-պատմողական բովանդակություն ունեցող գրական հուշարձաններ են, որոնց ստեղծման անհրաժեշտությունը թելադրված էր նոր կրոնի քարոզչական-գաղափարախոսական պահանջներով: Մենք այստեղ կանգ չենք առնի այս հիմնահարցին, քանի որ վերջինս դեռ պետք է դառնա հատուկ

ուսումնասիրության առարկա, և կրավարարվեց միայն այն աշխատանքների քվարկումով, որոնց IV դարում ստեղծված լինելը, մեր կարծիքով, կասկած չի հարուցում: Մասնավորապես, յուրջ հիմքեր կան եզրակացնելու, որ Ագաբանգեղոսի «Հայոց պատմության» մի քանի հատվածներ (Գրիգոր Պարթևի վարքը, Խոսրովի և Տրդատի պատմությունը, Հոնիսիմյաց վկայարանությունը) IV դարում գրվել են հունարեն, իսկ V-ում քարգմանվել և խմբագրվել, IV դարում աստիճանով պետք է գրված լինեին Ջենոբ Գրակի երկի մի քանի հատվածներ, նույն դարում հունարեն պետք է գրված լինեն հետագայում «Կանոնագիրք Հայոց» մեքենաված մի քանի հատվածներ («Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի... յաւելումն ի Նիկիական կանոնս», «Կանոն Լուսաուրչին», «Մաննամաղոտքիս կարգաց»-ի վաղ շխտերը, «Կանոն սրբոյն Գրիգորի Պարթևի, դարձեալ հարցումն եւ պատասխանիք նորս», Վրթամես կաթողիկոսի և Եղուսաղեմի Մակար հայրապետի թղթերը և այլն), Արտիրես եպիսկոպոսի պատասխան քուրքը Մարկոս միայնակյացին, որն օգտագործում է Մովսես Խորենացին իր երկրորդ գրքի 2 զվխում, «Հարցումն տեառն Ներսէսի Հայոց կաթողիկոսի առ Եպիփան միայնակյաց» բնագիրը, Աշտիշատի ժողովի կանոնները և այլն¹⁴:

Չորրորդ դարի Հայաստանում ստեղծված գրային իրավիճակն մասին ուշագրտավ երկու վարկած է առաջ քաշել Գ. Խ Սարգսյանը: Նա ընդունում է նախաքրիստոնեական Հայաստանում հայալեզու դպրության հնարավորությունը, անգամ շուրջ 500-ամյա պատմագրական անընդհատ ավանդույթի գոյությունը¹⁵ և կարծում, որ չորրորդ դարում ևս հայալեզու դպրությունը չի ընդհատվել, այլ արտահայտվել է հետերիոգրաֆիայի («աղբալեզվագրության») եղանակով: «Վերջինիս համաձայն՝ օտարներից փոխառված գիրը կիրառվում էր բառերի նույն գծագրությամբ, սակայն կիրառողներն այն ըմբերքում էին ոչ թե տվյալ գիրը ստեղծող ժողովրդի լեզվով, այլ իրենց լեզվի նույնիմաստ քառով¹⁶: Տարիներ անց նա համոզու եկավ նոր տեսակետով: Ընդունելով քարոզչության ընթացքում սինքրոն քարգմանության կարևոր դերը՝ նա առաջ քաշեց IV դարի Հայաստանում նաև հետերոտալիկայի («աղբալեզվափոխության») սովորության հարցը, ինչը մասնակիորեն որոշ ժամանակ կարող էր բավարարել գրի պահանջը: Ընդ որում, հունարեն և ասորարեն դպրոցների ծնունդը, Գ. Խ. Սարգսյանի կարծիքով, հայ իրականության մեջ կարող է կապվել IV դարի հետերոտալիկ ավանդույթի հետ¹⁷:

Հայագիտության մեջ շատ է արժանրվել օտար (արամեական, հունական, ասորական, պարսկական) գրերով հայալեզու դպրության գոյության խնդիրը: Առանց խորամուխ լինելու հարցի մեջ և վկայակոչելու այդ մասին եղած տվյալներն ու հայտնված կարծիքները¹⁸, այստեղ քավարարվեց միայն մշխով, որ թեպետ տեսականորեն լիովին հնարավոր է նախամաշտոցյան Հայաստանում օտարազիր հայերեն գրության

գոյությունը, ներկայումս այդ մասին վկայող որևէ նյութական վկայություն չունենք (յնչպես որ չունենք նաև IV դարի հունարեն և ասորերեն ձեռագրեր կամ պատասխիկներ, կոթողներ, հետեթիզագրափայլի մուշկներ)...

Եվ վերջում մի շատ քննարկված, քայքայ պատասխան չգտած հարցի մասին:

Հինգերորդ դարում համրահայտ էր, որ գոյություն են ունեցել հայկական գրեր, և Մեսրոպ Մաշտոցն իր այբուբենի գյուտից առաջ ջանացել է գտնել ու կիրառել դրանք. այդ են վկայում Կոթողներ, Մովսես Խորենացին և Դավաթ Փարպեցին¹⁵: Ի՞նչ գրեր էին դրանք:

Թեքևս կարելի էր ենթադրել, որ խոսքը վերաբերում է մեհենագրության մասին պահպանված ճիշտությանը: Սակայն այն փաստը, որ մատենագիրները գործածում են *աղփարեստների նշանագրերս*, *առատների նշանագրերս* եզրերը, մղում է մտածելու, որ տեղեկությունները վերաբերում են ոչ քե բառա-վանկային մեհենագրական համակարգին, այլ այբուբենին: Այս դեպքում պետք է պատասխանել մեկ այլ հարցի՝ հնաբաժնի՞ր է, արդյոք, IV դարում գոյություն ունեցած լինե՞ր հայկական այբուբեն: Փաստերի քաջակայության պատճառով հարցին առայժմ հնաբաժնի չէ վերջնական պատասխան տալ՝ ո՛չ դրական, ո՛չ էլ քաջատակամ: Սակայն արժե այտուղ հիշատակել հայագիտության մեջ գրեթե անուշադրության մատնված երովպական ավանդազրույցը, որի համաձայն՝ Տրդատ Գ-ի օրոք երկու սքրակյաց հայեր՝ Թադեոս ու Մարտիրոսը, ստեղծել են 24 տառանոց այբուբեն հայոց լեզվի համար¹⁶: Թե ինչ է քաջնված այս ավանդության հետևում, մնում է հետագա ուսումնասիրության խնդիր: Այդուհանդերձ, մեզնի տեղեկության գոյությունը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Տրդատ Գ-ի օրոք կարող էր ստեղծվել այբուբեն հայերենի համար, իսկ քե ինչու դա չի պահպանվել, այդ մասին կարելի է անել միայն ենթադրություններ, այն էլ մեծ վերապահումներով...

Ամփոփելուց առաջ ընդգծենք, որ հինգերորդ դարում գրական հայերենի մշակվածության բարձր մակարդակը և գրարարի քառասուչարը ևս վկայում են հոգուտ հայերենի՝ մախամաշտոցյան դարաշրջանում (յնչպես մախաբրիատոմեական, այնպես էլ IV դարում) երկարատև գրավոր մշակման ենթարկված լինելու իրողության:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ Հայաստանի IV դարի գրային իրավիճակն ուրվագծվում է հետևյալ կերպ.

1. Տրդատ Գ-ի հրամանով քրիստոնեության պետականացումից հետո ազդեցի գրագրության, հոգևոր քարոզության և ուսման ապարեզմելում գործածվում են հունարենը և ասորերենը՝ իրենց այբուբեններով:
2. Տրդատ Գ-ի սահմանած կարգը փոփոխվել է խոսքով արքայի գանդնկեցությունից (389 թ.) հետո. նշված երկու լեզուներով

դպրոցայիններին Արևելյան Հայաստանի պաշտոնական գրագրության համակարգում ավելացել է սլավոնական (միջին պարսկերենի) կիրառությունը:

3. Արքունի գրագրության գոյությունը ենթադրում է արքունական դիվանների գոյություն, որտեղ պետք է պահվեին արտաքին հարաբերություններին, պետական-իրավական ակտերին վերաբերող և հասարակական կարևորություն ունեցող փաստաթղթեր:
4. Հոգևոր քարոզչության և կրթական ասպարեզների առկայությունն ինքնին ենթադրում է ռումբակյան, գլխա-կրթական ձեռնարկների գոյությունը մշակած լեզուներով:
5. Շարունակում են շրջանառության մեջ գտնվել այն գործերը, որոնք առեղծվել (կամ քարգմամվել) են նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանում և չեն արգելվել մեր կրոնի քարոզիչների կողմից (մաս հասել են մինչև V դար):
6. IV դարի Հայաստանում առկա է կորոլային արձանագրությունների մշակույթը:
7. Նոր կրոնի քարոզչական-գաղափարախոսական պահանջներով պայմանավորված՝ առեղծվում են հիմնականում կրոնական, վկայարամական-պատմական բովանդակություն ունեցող գրական հուշարձաններ:
8. Լուրջ հիմքեր կան ենթադրելու IV դարի Հայաստանում հետերիոգրաֆիայի («աղալեզվագրության») և հետերոնեպիկայի («այլալեզվախոսության») լայն կիրառության գոյությունը:
9. Չի կարելի բացառել օտար (արամեական, հունական, ասորական, պարսկական) գրերով հայալեզու դպրոցային գոյության հնարավորությունը:
10. Որոշակի վերապահումով, ելնելով երովսական ավանդազրույցից, կարելի է ենթադրել, որ Տրդատ Գ-ի օրոք վերոնշյալ արվել առեղծվելու այբուբեն հայերենի համար:

ARTAK MOVSISYAN

THE SITUATION OF WRITING CULTURE OF ARMENIA IN THE IV CENTURY

Under the king Trdat (Tiridates) III (298-330) the Christianity was adopted as a state religion, Armenian pre-Christian writing (*mebenagir*) was forbidden, after that Greek and Syrian became official languages of the Greater Armenia. Since 389 Pahlavic (middle Persian) became the official language in Eastern Armenia as well.

In article author shows the situation of writing culture in Armenia during the IV century, after adopting Christianity and before invention of alphabet by St. Mesrop Mashtots.

ՃԱՆՈՒՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տեղածին գրահամակարգերն են Հայաստանի վարչքրոնոգրայան զարգացման պատմությունը, Հայաստանի գծային գիրը, Կանի թագավորության մեհենագրությունը, առեղծվածային հեղեյանշանները և Հայաստանյան մեր սեպագիրը, իսկ երկրորդ խմբի մեջ են մտնում խնթա-լուծիական հիերոգլիֆիկան, ասորա-քարեյական և Կանի թագավորության սեպագիր համակարգերը, արամեական և հունական այբուրենները (ուսմանամորեն տե՛ս Մեդիսյան Ա. Ե., Լախամաշտոցյան Հայաստանի զգային համակարգերը, Երևան, 2003, էջ 8-40, 50-170, 200-212):
2. Այլ են վկայում հայ և օտար մատենագիրների մի շարք տեղեկություններ: II-III դարերի հույն պատմագիր Փիլոստրատոսը «Ալույուն Տիանացու վարքը» երկում հաղորդում է հետևյալ տեղեկությունը. «Պատմում են հույներն, որ մի անգամ Պամփյուլիայում բռնվել է մի հովազ, որի ունյա մանյայի վրա հայերեն տասերորդ զրգած էր հետևյալը. «Արչակ թագավոր՝ Նյուսիա ատտունա, այսինքն՝ Նյուսիա ատտուն նվիր Արչակ թագավորից: Այս Արչակն այն մասնանի հայոց թագավորն էր և իր բռնած հովազը այդ կենցառու մեծության պատճառով նվիրել էր Դիոնիսոսին: Դիոնիսոսը ինքնուրույն Նյուսիայի պատճառով ինդիպոսիկոց և արևելյան ժողովուրդներից կոչվում էր Նյուսոս» (Հարությունյան Ի., Հայոց գրերը, Թիֆլիս, 1892, էջ 252; Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնատիա, I, Ե., 1981, էջ 619-620, բարգմ. Ի. Հարությունյանի): Խոսքն այստեղ 34-35 բվականներին թագավորած հայոց թագավոր Արչակ Ա-ի մասին է:
Մեկ այլ հույն պատմիչ՝ Հիպոլիտոսի «Մասնանկագրության» մեջ, որը գրի է առնվել 234-235 թվականներին, սեփական դպրություն ունեցող ժողովուրդների մասին հաղորդվում է. «...նրանք, զորնք ունեն դպրություն, հետևյալներն են. ելլոսյացիները, լատինացիները, որով և համնացիներն են վարտու, սպանացիները, հույները, մարերը և հայերը» (Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոնատիա, I, Ե., 1981, էջ 621, բարգմ. Ա. Գ. Աբրահամյանի):

Լախամաշտոցյան Հայաստանում գրի ու գրականության երկարատև ավանդույթի զոյության ամենախառու փաստը Ազարանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ պահպանված հաղորդումն է դպրության Տիր աստծո և մերա մեղայնի մասին. «Ապա ինքն իսկ (Տրդատ) թագավորը ամբողջ գոթով հանցեթմ Հաջաղապատ թաղարից շարժվեց զմայ Արտաշատ թաղարը՝ այնեղու այնտեղ գտնվող Սմահիտ դիցուեա թագինը և այն, որ նրազամույթ կոչված տեղեկում էր գտնվում: Լախ ճամապարհին հանդիպեցին թրական գետտոթյան դպի, Որմիզդի (Արամազդի) գրչի Դիվան կոչված նրազացույց, նրազահան պաշտամուրնի Տիր աստծո մարտաթոթյան ռասնամ մեղայնը և ամենից առաջ սկսեցին այն թամոցի, այրոց, ավնոցի» (Ազարանգեղոս, Հայոց պատմություն (քնն. քննակիր Գ.Տեղ-Սվետլանի և Ս. Կոնյանցի, աշխ. բարգմ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Ե., 1983, ԳԸ, 778): Տիր աստծո պաշտամուրնը հայոց նախաքրիստոնեական դիցարամուտ թվագրման վկայում է այդ դարաշրջանում մեր ժողովրդի՝ սեփական դպրություն ունե-

նաչո ժառին: Առանց դպրության, քնակամարաբ, որևէ ժողովուրդ չէր կարող ռևիննալ դպրության աստծո պաշտամունք:

Ազգաբանգեղոսի երկում հայտնվում է նաև նախաքրիստոնեական Հայաստանում նշանագրերի գործածության ժառին, որոնք նախաճաշտոցյան հայ դպրության գոյության տեսակետի կողմնակիցները համարել են հայաելզո, հակառակորդները՝ այլաելզո: Առանց քննարկելու հայտնված կարծիքները՝ քերենք Ազգաբանգեղոսի երկո վկայությունները. «*Արդ՝ երսնան է հասել ինմ՝ Ազգաբանգեղոսի, որ մեծ Հոտ քաղաքից եմ, կրթված հայրենի գիտությունը, տարբեր եմ յայտներենն (հոտնայերենն) ու հոտնարենը, յասանց դպրությունը և ոչ յսխատ անտեղյակ (մնացել) նշանագրերն արվեստն...»* (Ազգաբանգեղոս, Առաջաբան, 12) և «*Այս ամենը (Գրեգորը) խոսեց այնպես կախված դուրբանք, և գրեցին նշանագրերի աստեմակայ դպիրները... գրեցին ու մատուցեցին այն քաղաքներն...»* (Ազգաբանգեղոս, Ը, 99):

Արծեղավոր տեղեկություններ է հաղորդում պատմահայր Մովսես Խորենացին: Դրանցից ամենավաղ շրջանին վերաբերողը կարելի է համարել Արտն նախապետի՝ արևմուտքում կատարած գործերի նկարագրությունը, երբ նա տիրելով Տիտանյանների նվաճած Աև և Միջերկրական ժողովրդի միջնատարածքին (ազմերաց երկուց ժողովուրդ մեծամեծաց, գ՛րծնտուն և գ/վկնանտո), հրամայեց տեղի քնակությանը՝ *տարբերել հայոց խոսքն ու լեզուն* (տոտանց զխոսս և գրգտս հայրապան, տես Մովսեսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց (աշխատութեամբ Մ. Արեղեան և Ս. Յարութիոնեան), Տփլիս, 1913 (Նմանառանգություն, քաղցումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Ե., 1991), գիրք Ա, գլ. ԺԴ): Հայոց լեզուն օտարներին սովորեցնելն, ինչ խոսք, հնարավոր էր միայն հայաելզո դպրության առկայության պայմաններում...

Պատմաաղ մատյանում ինչպիսի է Բարդաճան պատմիչը (II-III դդ.), որը Հայաստան էր եկել քրիստոնեություն տարածելու, տակայն անհաջողության էր մատնվել: Լինելով Դարասաղյաց գավառի Անիի մեհենակամ արխիվում նա *«կարդաց անհնազան պատմությունը, որի մեջ նաև քաղապետների գործերը: Լա իր կողմից ավելացրեց իր ժամանակի անցքերը, քոլորք քաղաքաներով անտղերենի և ապա նրանից հոտնարենի»* (Մովսես Խորենացի, գիրք Բ, գլ. ԿԵ): Գ. Խ. Սարգսյանը և, նրան հետևելով, Ա. Գ. Արրահամյանը իրավացիորեն գտնում են, որ Անիում պահվող անհնազան պատմության սկզբնագրի լեզուն եղել է հայերենը (քաղաքում են հոտնարենն ու ասորերենը, քանի որ Բարդաճանց այն քարգմանն է հենց այդ լեզուների, տես Սարգսյան Գ. Խ., Նախաճաշտոցյան շրջանի հայ պատմագրությունը, ՊՐՀ, 1969, N 1, էջ 124; Արրահամյան Ա. Գ., Նախաճաշտոցյան հայ գիր և գրչություն, Ե., 1982, էջ 96-98): Լիովին ամիմն են է. Ա. Պիվազյանի և Լ. Գ. Խաչերյանի առարկելումներն այդ կարծիքին, որոնք գտնում են, քի «մեհենակամ պատմության» լեզուն կարող էր լինել պարսկերենը (Պիվազյան է. Ա., Նախաճաշտոցյան հայ գրի ու գրակառության հարցի շուրջ, ՊՐՀ, 1962, N 4, էջ 158; Խաչերյան Լ. Գ., Հայ դպրութեան պատմությունը՝ քննակամ տեսութեամբ, Է. 1, Հայ դպրութեան սկզբնատրուց վաղմջական ժամանակներից մինչև հեթանոսական դարաշրջանի առաջուղ (ն.թ.ա. VIII դ. - IV դ.

- մ.թ.), Անթիլիաս, 2000, էջ 178-179): Պարսկերենը Հայաստանում (այն էլ միայն Արևելյան) կիրառվել է միայն 389 թ. հետո, այդ մասին տե՛ս ստորև:
3. Հայկական բազմալորությունների պաշտոնական զբաղմանը պարտում հունարենի և հունական այբուբենի կիրառման մասին տե՛ս Մովսիսյան Ա. Ե., Նախամաշտոցյան Հայաստանի ..., էջ 111-163:
 4. Մովսիսյան Ա. Ե., Հայկական մեկնագրություն, Երևան, 2003, էջ 129-142, 147-149:
 5. Ազարանգեղոսի խաղաղդամ համաձայն, Տրդատ Գ-ն *ՌՀայոց երկրի տար-րեր կորսնդին հրաման տվեց՝ իր իշխանության մասնագնեորդ, գավառներից ռանան համար մատաղ մանուկների բազմություն բերել և ռանց վրա ինտա ուսուցիչներ կարգել...* Երանց երկու մասի բաժանմանը, ռանց տվեցին ասորի դպրության և ռանց՝ ձեռննական Ազարանգեղոս, ԾԻ, 840):
 6. Ներսես Մեծ կարողիկոսի մախանիկությունը կատարված քարտեզագրումների շարքում հիշատակում է *ՌՀայաստանի թղթ գավառներում հունարեն և ասորիներ լեզուներով դպրոցներ ալիմները* (Փակառու Բազանդ, Պատմություն Հայոց (թարգմ., Մերած. և ծանոթ. Ստ. Մաշտոսյանցի), Ե., 1968, դպրություն Դ, գլ. Դ):
 7. Ղազար Փայրազցի, Հայոց պատմություն (քնն. քննակիր Գ.Տեղ-Ալուրչյանի և Ստ. Մալխասյանցի, աշխ. թարգմ. և ծանոթ. Բ. Ուլուբարչյանի), Ե., 1982, դրվագ Ա, գլ. Ժ:
 8. Մովսես Խորենացի, գիրք Գ, գլ. ԾԲ:
 9. Մովսես Խորենացի, գիրք Ա, գլ. Գ:
 10. Այդ մասին ունենք բազմաթիվ վկայություններ: Օրինակ՝ Տիգրան Բ-ի պատկերաքանդակով հունագիր մեծ կորոզը, որն անհետացել է 1869 թ. Տրապիզոնի անգլիական հյուպատոսի կողմից Բրիտանական թանգարան ուղարկվելուց հետո կամ ճանապարհին (Մովսիսյան Ա. Ե., Նախամաշտոցյան Հայաստանի ..., էջ 117-118), Մովսես Խորենացու տեղեկություններն այն մասին, որ Մար Արաս Կառնիմայի հավարած պատմության մի մասը Վաղարշակ աղբյուրն հրամայել է «արժանի վրա զոռնմբ» (գիրք Ա, գլ. Թ), Վաղարշ Բ-ի որդի Նուսրով Ա-ն Կապկասյան լեռնականների դեմ իրականացրած վրձածառու արշավանքից հետո կանգնեցրել է հունալեզու կոթող (գիրք Բ, գլ. ԿԵ), Տրդատ Մեծի թողած *ռեզնանացի գրույթ* արձանագրության մասին (գիրք Բ, գլ. Դ, քնակտ մեղկությունն ավելի ընդունված է Գանդիում թողած այդ արձանագրության հեղինակ համարել Տրդատ Ա-ին) և այլն:
 11. Դրա պերճանախոս վկայությունն է Եղիշեի տեղեկությունը Ավարայրի ճակատամարտում զոհված հերոսների հիշատակին կանգնեցված զոհակիր կոթողների մասին. «Բազում արձաներ էին կանգնեալ յանում մոցա եւ ամուսնք իրաքանկիւք մշամակեալ ի նոսա» (Եղիշեի վասն Վաղարշայ եւ Հայոց պատերազմին, ի լոյս ածեալ բարդատուրեամբ ձեռագրաց, աշխատութեամբ Ե. Տեր-Մինասեան, Երևան, 1957, էջ 203):
 12. Ձեներ Գլակ Ասորի, Պատմութիւն Տարժույ, զոր թարգմանեաց Ձեներ Ասորի, Վեմնուիկ, 1889, էջ 31; Հռոման Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Ե., 1989, էջ 41-42: Երբ ասորական և հունական գրեթե կիրառությունը քրիստոնյա Հայաստանում համըստալու իրողություն է, ապա այս

տեղեկության մեջ ամակենթալ է «իմայելացի», այսինքն՝ արարական նշանների գործածության վկայությունը, որը, հավանաբար, հետագա դարերի հավելում է, քանի որ արարներն իրենց մշակույթով, ինչպես հայտնի է, մեր տարածաշրջան են մտող գործել հարյուրամյակներ հետո միայն... Գուց կարելի է ենթադրել, որ սկզբնական բնագրում եղել է «իսրայելացի», մասնավոր, որ երկարագիր գրաբարում «ե» և «թ» տառերի գրությունը տարբերվում է առերին մի մասնիկով:

13. Արզախյան Գ., Սերեոսի պատմությունը և Ամանունի առեղծվածը, Ե., 1965, էջ 31-33:
14. Տն՛ս Խաչիկյան Լ., Օտարալիզու հայ գրականությունը չորրորդ դարում (Ներսես Պարբևի և Եղիշիանի ներածեսյա «Հարցման» առիթով), (արտատպված՝ ՊԲՀ, 1973, N 3-ից), Աշխատություններ, Խ. Ա., Ե., 1995, էջ 28-44 և եղված գրականությունը:
15. Սարգսյան Գ.Խ., Նախաձեռնարկայան շրջանի ..., էջ 122-126:
16. Саркисов Г. X., К предшествовавшей славянской письменности, «Հայ արվեստին մվիրված միջազգային II սինգոլոնում», Երևան, 1978, էջ 1-10 (նույնը՝ մեկ ֆրանսերեն): Ուշագրավ այս վարկածը, սակայն, ցայսօր չի հաստատվել չորրորդ դարով թվագրվող որևէ հնագիտական փաստով:
17. Սարգսյան Գ.Խ., Հայոց գրական լեզվի մախնակական փուլերը պատմաբանի հայացքով, ՊԲՀ, 1990, N 4, էջ 22-30:
18. Դրանց մասին տե՛ս, օրինակ, Աճառյան Հր., Հայոց գրերը, Ե., 1984, էջ 460-673 (որ հեղինակն ամփոփն է համարում օտարագիր հայերեն դպրության մասին տեսակետները): Արբառայան Ա.Գ., Նախաձեռնարկայան հայ գիր ..., էջ 81-93 (հեղինակը գտնում է որ մախնակայան Հայաստանում արտաքին աշխարհի հետ հարաբերվելիս գրել են օտար լեզուներով, իսկ ներքին կարիքների համար՝ հայերեն, քոլոր դեպքերում գործածելով օտար տառանիշերը) և այլն:
19. Կերյումի հաղորդումից հասկացվում է, որ գործածությունից դուրս եկած հայկական գրերը գտել է Դամիել ամունով ասորի եպիսկոպոսը. «Այն ժամանակ (Վասնդապուհ) արքան պատմեց նրանց մի մարդու՝ Դամիել ամունով մի ազնվական ասորի նախնակապուհի մասին, որ հանկարծ գտել է հայերեն լեզվի արվարեստների նշանագրերը» (Կերյում, Վարք Ս. Մարտակ Մաշտոցի (աշխատությանը՝ Ա. Մաթևոսյանի), Ե., 1994, գլ. 9): Մովսես Խորենացին, անդառաջատևարով նույն դրվագին, այդ գրերը կոչում է «զվառնցուց» գտնալ / գրեալ նշանագիր տառից» (գիրք Բ, գլ. ԿԶ): ձեռագրերը պատկանել են և՛ «զտեալ», և՛ «զրեալ» տարբերակները (տե՛ս Մովսեսի Խորենացույ Պատմություն Հայոց, 1913 (1991), էջ 326): Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մախնակական բնագրում պետք է լինի «զտեալ», տե՛ս, օրինակ, Աճառյան Հր., Հայոց գրերը, էջ 107-108): Նույնն է հավաստում Դավար Փարպեցին. «եղ իրանելի այդ Մաշտոցն այդ մասին երկար ժամանակ խորում էր ու լալիս իր ներսում. չէ՛ որ կային հայերեն լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր է սեփական ծայնով և ոչ թե մուսաբաժու լեզվով եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առեսարակ քազմության սրտերը» (դրվագ Ա, գլ. Ժ): Այն բանից հետո, երբ համոզվեցին, որ այդ նշանագրերը թավական չեն հայերենի հնչյունական

ողջ հարստությունը ճշգրիտ հաղորդելու համար, Մաշտոցն իր աշակերտներով գնաց Միջագետք՝ նույն Դանիելի մոտ՝ գտնելու պակասող տառերը, քայքայ չգտնելով իր ակնկալածը՝ շարունակեց պրպտումները, ինչի արդյունքը հղավ համեարիչ գլուխը...

20. Տաղավարյան Ն., Շագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895, տե՛ս հավելվածը:

ԿԱՐԵՆԵ ԶԱԶԱՆԻ

ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ ԿԱՏԱՐՎԱԾ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵՐԸ ԶՈՒՐԴ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ (19-ՐԴ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ)

Սույն ուսումնասիրության հիմնական խնդիրներից է քարզմանական գրականության դերի գնահատումը քրդական մշակույթում, որը սկզբնավորվեց հայ մտավորականների կողմից 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: Ինչպես աղոթեմ նշել ենք, հայ մտավորականներից շատերն են գրավել հայերենից քրդերեն և քրդերենից հայերեն քարզմանությամբ: Սակայն սկզբնական շրջանում հայերենից քրդերեն քարզմանությունները կատարվել են կրոնական գրականությունից՝ քրդախոս հայ ընթերցողին այդ գրականությանը ծանոթացնելու նպատակով: Պարզ է, որ հայ մտավորականներից շատերը միևնույն ժամանակ քանացել են մաս քրդերին ընտելացնել քրիստոնեական գաղղիարախոսությունն ու նրանց հետո պահել մուսուլմանական քարոզությունից: Բոլոր դեպքերում, հայերենից քրդերեն քարզմանությունները առավելապես խթանել են քրդական մշակույթի և հատկապես քրդերեն գրական լեզվի զարգացումը:

Մեր պրպտումների ընթացքում քրդական մշակույթի պատմության մեջ առաջին անգամ ի հայտ եկան այնպիսի աբժեքսակոր գործեր, ինչպիսիք են կրոնական գրքերի քրդերեն քարզմանությունները: 19-րդ դարի կեսերին քրդերեն է քարզմանվել Նոր Կտակարանը, որը 1857թ.-ին հայատառ քրդերենով հրատարակվել է Կ. Պոլսում, Ա. Յ. Պոյաջյանի տպարանում: Գիրքը բաղկացած է 398 էջից: Երկրորդ անգամ Նոր Կտակարանը քրդերեն տպագրվել է 1872թ. դարձյալ Կ. Պոլսում: Սակայն այդ երկու Կտակարաններում էլ նշված չեն քարզմանիչների անունները: Գրականագետ Գ. Ստեփանյանի կենսագրական բառարանից տեղեկանում ենք, որ հայ մտավորականներ Պեռոս Ամիրխանյանը, Ագատյանն ու Տեր-Ղազարյանը 1870թ.-ին Աստվածաշունչը քարզմանել են քրդերեն: Պատմաբան Ա. Ալպոյաջյանը, իր հերթին, «քրդական գիրն ու գրականությունը» հողվածում նշում է, որ Աստվածաշունչի առաջին քրդերեն քարզմանությունը կատարել է Դիարբեքիի վանահայր, հայատառ քրդերեն առաջին այբբենարանի հեղինակ Մկրտիչ Տիգրան-

յանը¹։ Սակայն հայտնի է մահ, որ տվյալ ժամանակաշրջանում կրոնական գրքերի, ինչպես մահ քրդերին վերոհիշյալ թարգմանությունները կատարվում էին Պոլսում գործող «Ատովածաշնչի ընկերության» նախաձեռնությամբ։ Հետևաբար, սույն ընկերության անդամը լինելով, կարծում ենք, Ալրաիչ Տիգրանյանը այդ շնորհաշատ գործն ինքն է հանձն առել և թարգմանել իր իսկ քրդերին հայատառ այբուբենով. (տես Մ. Տիգրանյան, Այրենարան քրդերին և հայերեն, Կ. Պոլիս 1860 թ.)

Ինչպես նշեցինք, 1872 թվականին Ստամբուլում ամբողջությամբ հրատարակվեց Ավետարանի թարգմանությունը։ Այն բաղկացած է 624 էջից և 28 գլուխներից։ Առաջին էջի վրա գրված է. «Բնիկ խօսող է Մն իսա էլ Մնսիհի նվիտանողն» («Նոր Կտակարան տեսնո Մնյո Յիսուսի Քրիստոսի»)։ Այս երկրորդ թարգմանությունը, որն ավելի հաջող է, քան առաջինը, կատարված է քրդերենի կուրմանջի բարբառով, սակայն, հայկական որոշ տառեր, չհամապատասխանելով քրդերենի հնչյունաբանությանը, զժվարացնում են ըմթերցումը։ Ոչ մի տառ նշանակելուց չի հարմարեցվել քրդերենի հնչյունաբանությանը։ Բոլոր դեպքերում, մեր համեմատությունից պարզվեց, որ թարգմանիչը լրիվ տիրապետել է կուրմանջին և կատարել է բավականին ղժվար, բայց հաջող թարգմանություն՝ սլանդանելով ազգալեզվաբանական ու հոգեբեզվաբանական հայեցակետերը։ Եվ ամենակարևորն այն է, որ այս թարգմանությունում որոշակիորեն պահպանված են քերականական և ձևաբանական առանձնահատկությունները։ Այդ առումով սա քրդերենին առաջին լուրջ մոտեցումն է հայ մտավորականության կողմից։ Դրանով իսկ դրվեցին քրդերենի քերականության ուսումնասիրման հիմքերը։

Քրդերեն հրատարակված երրորդ կրոնական գիրքը Մատթեոսի Ավետարանի առնձին թարգմանությունն է, որը բաղկացած է 148 էջից և լույս է տեսել 1891 թվականին Ստամբուլում՝ «Բնճիլա բապն մայի Յիսուս Քրիստոս քո Մատթեոս նվիսի» խորագրով։

Հայատառ քրդերեն չորրորդ կրոնական գիրքը «Գործք Առաքելոցն» է, որը հրատարակվել է 1911 թվականին Ստամբուլում, և որի թարգմանիչը նույնպես մեզ հայտնի չէ։ Այն բաղկացած է 138 էջից։ Այս գիրքը թարգմանվել է էլ՝ ավելի հաջողված կուրմանջի բարբառով և ավելի ըմթեռնելի է։ Ինչպես երևում է, թարգմանիչը արդեն ծանոթ է եղել մինչ այդ քրդերենով հրատարակված կրոնական գրքերին։ Թարգմանությունում արդեն որոշ հայկական տառեր շեշտադրությամբ հարմարեցվել են քրդերենի հնչյունաբանությանը։ Այստեղ արդեն քիչ են հանդիպում բուրբակյան և հայկական չթարգմանվող բառեր։ Թարգմանիչը ջանացել օգտագործել պարզ կուրմանջի բարբառը, որով հիմնականում խոսում են Թարքիայի քրդերն ու հայերը։

Իսկ 1934 թվականին Բեյրութում «11 երգ ու շարական է Պր գուրմանջի» խորագրով հայատառ քրդերենով հրատարակվում է կրոնական

երզի քարգմանությունների մի ժողովածու, որը կազմել էր Ղ. Տեր-Ղա-գարյանը: Երգերը հիմնականում նվիրված են Քրիստոսին և նրա ծննդին:

Պետք է նշել, որ խնդրո առարկա քարգմանությունները խիստ արժեքավոր են և հարուստ նյութեր կարող են մատուցել ոչ միայն լեզվաբաններին, այլև գրականությանը, պատմությանը՝ զբաղվողներին: Դրանք կարևոր են թե իրենց բառապաշարով, թե լեզվամտածողությամբ և թե իբրև գրական քրտերենի ստեղծման աղբյուր:

Քրդական մշակույթի պատմության մեջ ուշագրավ ու արժեքավոր են հայ մտավորականության մախաձեռնությամբ այլ լեզուներից կատարված քարգմանությունները, որոնք հիմնականում տպագրվել են հայկական պարբերական մամուլում: «Արարատի» 1899 թվականի 12-րդ համարում տպագրված «Թարխուլ Աքրալ կամ Շարաֆ Նամե քրտերի պատմությունը», կամ «Փառաց մատյան» ծավալուն հոդվածից տեղեկանում ենք մի հետաքրքիր քարգմանության մասին: Հոդվածի մանրակրկիտ ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ Դավթիժեցի հայոց վաճառականապետ Աղա Չաքարիա Նազարեկյանցը հայտնել է հոդվածի հեղինակին, որի նորյարդ՝ Արշակը, 1885-86թթ. Սուլջուպաղում (Իրան), Սուքրի Մաջիթ խանի տանը, ռուսական հյուպատոսի խնդրանքով Շարաֆ Նամեի որոշ հատվածներ քարգմանել է ռուսերեն, իսկ ինքը նպատակադրվել է դա քարգմանել հայերեն: Այս հոդվածում Շարաֆ Նամեից արված մեջբերումները վկայում են այն մասին, որ հայ մտավորականները դեռևս 19-րդ դարի վերջերին ձեռնամուխ են եղել քուրդ ժողովրդի այդ արժեքավոր պատմության քարգմանությանը, այսպիսով ինչպես հայ, այնպես էլ ռուս ընթերցող հասարակությանը ծանոթացնելով այդ գործին:

Վերոհիշյալ հոդվածի տպագրումից հետո ինչպես «Արարատում», այսպես էլ հայկական մյուս պարբերականներում առավել հաճախակի են սկսում տեղ գտնել քրդական մշակույթին ու պատմությանը վերաբերող հոդվածներ ու հաղորդումներ, որոնց շարքում հատկապես այդի են ընկնում օտար աղբյուրներից քրդական կյանքի վերաբերյալ քաղված քարգմանությունները:

Ինչպես հայտնի է, եվրոպական գիտնականներն ու ճանապարհորդներն անդրադարձել են ոչ միայն Հայաստանի և հայ ժողովրդի, այլև քուրդ ժողովրդի պատմությանը, ազգագրությանը, բանասիրությանը և մշակութային այլ հարցերի: Հայ մտավորականներից շատերը քարծր գմահատելով նման նյութերը, իրենք էլ քանասիրաբար զբաղվել են դրանց քարգմանությամբ և տպագրել հայ պարբերական մամուլում: Ինչոք, սույն նյութերը քուրդ ժողովրդի մշակույթի պատմության արժեքավոր նմուշ լինելուց բացի, միաժամանակ նպաստում են հայ ընթերցողին քուրդ ժողովրդի պատմությանն ու մշակույթին ծանոթանալու գործին:

Պետք է նշել, որ մեծաթիվ հողվածների քաղաքացիության մատուցումը «Մասնաց աղավնի» ամսագիրն է, որը 1864 թ. նոյեմբեր ամսվա իր համարում տպագրել է անգլիացի ճանապարհորդ Ջոն Մակդոնալդ Քինեյրի «ճանապարհորդություն ի Հայաստան» հոդվածը: Հեղինակը, ճանապարհորդելով Կարիմից մինչև Բաղնջ, մանրակրկիտ ցույց է տվել շրջանի քրդերի կյանքն ու նրանց փոխհարաբերությունները հայերի հետ՝ բարձր գնահատելով նրանց ազգային սովորությունները, հատկապես հյուրասիրությունը:

Այնուհետև իր 1876 թվականի 2-րդ համարում «Փորձ» ամսագիրը առաջին անգամ տպագրում է Ալեքսոս Այնեի «Montagne Kurde» (Քրդի լեռան) խորագրով քրդական կյանքի մասին պատմող վիպակը: Հայտնի է, թե այն ո՞վ է քաղաքացի հայերեն, սակայն քուրդ դեպքերում, խմբագրությունը նպատակ է ունեցել ըմբերդողներին ծանոթացնելու քուրդ ժողովրդի կյանքին, մշակութային հարցերին: Հանձնիս վիպակի ներս քուրդ Մելիմ ալայի, մատնանշվում են քուրդ ժողովրդի վեհաճճությունը, ազնվությունը, հումանիտական բարձր հատկությունները: Վիպակում մաս տեղ են գտել հայ և քուրդ ժողովուրդների բարեկամության, քուրդ ժողովրդի նիստուկացի, ոչ միայն արևելքու, այլև Մելիմի օջախում կյուրքնկալված եվրոպացիների հողին գերող բանահյուսության մասին պատմող գեղեցիկ նկարագրություններ: «Ոճը որում, քուրդ աշուղը երգում է երեք լեզուներով՝ քրդերեն, պարսկերեն և քուրքերեն, նվագում է սազը, իսկ եվրոպացի հյուրերը կրանված լսում էին նրան»¹:

«Փորձի» 1880 և 1881 թվականների մի շարք համարներում տպագրվում է Թեոդորոս Դեյուի «ճանապարհորդություն Լազխատանի և Հայաստանի մեջ» հոդվածի քաղաքացիությունը, որն արժեքավոր է զուտ քրդագիտության տեսանկյունից: Հեղինակն անդրադարձել է Քյուրդխատանի աշխարհագրական բաժանմանը, քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին, քուրդ կնոջ և տղամարդու փոխհարաբերություններին, քրդական տարագին, ժողովրդական բանահյուսությանը, քուրդ-եզդիների և հայերի բարեկամական կապերին²: Սույն հոդվածը հետագայում ամբողջությամբ, առանձին գրքով տպագրվում է հայերեն: «Փորձ» ամսագրում այնուհետև տպագրվում են մի քանի այլ հոդվածներ ևս, որոնք ժամանակին հետաքրքրել են հայ քրդագետներին և ընդհանրապես ըմբերդողներին: Աղյուրագիտական նյութերով հարուստ են Բ. Մանդրոյի «Կիլիկիա», Գ. Պատուի «Լանից մինչև Տիգրիս» հոդվածների քաղաքացիությունները, որոնցում մանրամասն տեղեկություններ կան Կիլիկիայի, Վանի և Դարսի քրդերի նիստուկացի, հայ քրդական հարաբերությունների մասին:

Հաջորդ արժեքավոր հոդվածը Ժամ Տիեղաձուայի «Ուղևորություն ի Պարսկաստան» քաղաքացիությունն է, որը տպագրվել է «Թագմավայի» 1894 թ. 4-6 -րդ համարներում: Հեղինակը քաղաքիվ օրինակնե-

բով ցույց է տալիս Պարսկաստանի քրդերի սոցիալ-տնտեսական վիճակը, կենցաղը, պաշտամունքը: Քրդագիտության ուսումնասիրման առումով հետաքրքրական են նաև Հանտրի մի քանի հոդվածներ, որոնք տպագրվել են «Քազմազեպի» մի քանի համարներում⁶:

1881 թվականին «Մեղու Հայաստանի» թերթը նախածնունդ է գնդապետ Ն. Լազարյանցի «Ռարձյալ մի քանի խոսք տաճկահայերի վիճակի բարվոքման մասին և մի հայացք Հայաստանի քրդերի և նրանց ծագման վերաբերյալ» ուսերեն հոդվածի բարգմանությամբ, որը տպագրվել էր «Казказе» թերթի 1881 թ. դեկտեմբերի 24-ի համարում: Այդ հոդվածի բարգմանության հիմնական նպատակն ընթերցողներին Հայաստանում բնակվող քրդերի անցյալին և ներկային, Օսմանյան թուրքիայի կողմից վարվող քաղաքականությանը ծանոթացնելն էր⁷: Այս ծանրակշիռ և քրդագիտական հարցերով հարուստ հոդվածը լայն արձագանք գտավ հայ ընթերցողների ու մտավորականության շրջանակներում և 1882 թվականին ամբողջությամբ տպագրվեց «Մեղու Հայաստանի» քազմաթիվ համարներում⁸:

Աստիճանաբար ավելի մեծ թվով էին այդպիսի բարգմանություններ տպագրվում հայկական մամուլում, որոնք առավել հարստացնում էին քրդական մշակույթի գանձարանը: «Արձագանք» պարբերականում 1890 թվականին տպագրվում է ֆրասիացի ամվանի սրտմարան, աշխարհագրագետ Էլիզե Ռեկլուի «Նզդի քրդեր» հոդվածը, որը մեծ հետաքրքրություն է առաջ բերում ինչպես հայ մտավորականության, այսպես էլ ընթերցողների շրջանում⁹: Եվ պատահական չէր, որ «Արարատ» ամսագիրը իր 1892 թ. N 23 ում տպագրում է հաջորդ՝ «Լազիստան, Հայստան ու Քուրդիստան» արժեքավոր հոդվածը, որը հետագայում, 1893 թ. Մայր Արոտի միաբանության կողմից հրատարակվում է առանձին գրքով: Էլիզե Ռեկլուի յուրաքանչյուր բարգմանված գործը բարձր է գնահատվում հայ մտավորականության և ընթերցաներ հասարակության կողմից:

Քրդական մշակույթի հանդեպ հայ մտավորականության վերաբերմունքն արտահայտվում է քրդերենի լիարժեք տիրապետմամբ: Նրանց քրդերենից հայերեն կատարված բարգմանությունները քազմիցս տպագրվել են հայկական մամուլում: Նրանք չրջագայել են քրդական բնակավայրերում, ծանոթացել քուրդ ժողովրդի ճոխ բանահյուսությանը, հայատառ քրդերենով գրի առել նրանց լավագույն նմուշները: Այս տեսակետից առավելապես աչքի է ընկնում հայ ակնհավոր ազգագրագետ Ս. Հայկունին, որը քրդերենից հայերեն հարյուրավոր տողեր է փարգմանել:

19-րդ դարի վերջին այդ ուղղությամբ զգալի աշխատանք է կատարել նաև Սադրաթի ամունով մի հայ մտավորական: Նա քրդերենից փարգմանել է «Մամ ու Ջինե» քրդական վիպերգը և տպագրել «Լուծայի»

1897 թ. երկրորդ գրքում¹⁰: Հեղինակը, հավատարիմ մնալով բնագրին, կարողացել է բանաստեղծական գրչով քարզմանն «Մամ ու Ջիննի» բուլբուլը ներգրծել, ընդ որում ոչ միայն «Մամ ու Ջիննն», այլև քրդական բանահյուսության քաղմաթիվ այլ նմուշներ հավասարապես հարազատ են եղել և՛ քրդին, և՛ հային: Դրանց մի մասը կրկին գրի է առնվել նրա կոմից:

Քրդական բանահյուսության լավագույն նմուշները հավաքվել և նրանց մի մասը հայերեն է քարզմանել բանահավաք Ա. Մկրտչյանը: Նա միևնույն ժամանակ զբաղվել է քրդական բանահյուսության ուսումնասիրությամբ, վեր հանել այդ գրականության արժեքները, հաճախակի մեջբերումներ անելով քրդական քարզմանություններից, բարձր է գնահատել բուրբ ժողովրդի մշակութային արժեքները և հատկապես քրդական ժողովրդական բանահյուսությունը: Քրդական մշակույթի պատմության մեջ իրենց ուղղում տեղն ունեն նրա մի քանի ուսումնասիրությունները, որոնցից հարկ ենք համարում կանգ առնել առաջին անգամ 1899 թվականին «Լուսնայում» տպագրված «Քրդական բանավոր գրականությունը» արժեքավոր հետազոտության վրա¹¹:

Իր այս ընդարձակ հոդվածում հեղինակն անդրադառնալով քրդական բան ու քանին առանձին-առանձին կանգ է առնում քուրդ ժողովրդի բանաստեղծական խոսքի, հեքիաթների, ասացվածքների, առակների և այլ ժանրերի վրա, ցույց է տալիս նրանց ակունքներն ու ստեղծման շարժառիթները: Անդրադառնալով քուրդ ժողովրդի ստեղծագործական տաղանդին, հեղինակն իր հոդվածի հենց սկզբում գրում է. «Քրդերը օժտված են բանաստեղծական ձիրքով ...»: Նա այնուհետև նշում է, որ քրդերն առանց լեռների, առանց գեղեցիկ բնության կյանք չունեն, նրանց ներշնչանքի աղբյուրը շրջապատող բնությունն է, ներքին ու արտաքին թշնամիների դեմ հերոսամարտերը, նրանց ստեղծագործական ոգեշնչման աղբյուրը գեղեցիկ, սևայա քրդաեին է՝ իր հավատարմությամբ ու ազնիվ սիրով. «Գատերագմական խաղերի մեջ նա վառաբանում է քաջին, հաղթության պսակը տանողին, ծաղրածանակի առարկա է դառնում վհատվողը, երկչուտը»¹²:

Անդրադառնալով հերոսական երգերին, Մկրտչյանը գեղեցիկ քարզմանությամբ մեջբերում է կատարում և նույնիսկ մի քանի տեղ հայատառ քրդերեն տեքստեր է ներկայացնում և տալիս է դրանց հայերեն քարզմանությունները: Նա կանգ է առնում հովվերգական՝ իմնականում սիրային և արկածային բեմաների վրա: Այս դեպքում ևս նա տալիս է տեքստերի հայերեն քարզմանությունը: Քրդական ժողովրդական հովվերգական երգերից ուշագրավ է «Մամն ու Այշեն» վարպետորեն կատարված քարզմանությունը: Բարձր գնահատելով քրդական ժողովրդական առակները, Ա. Մկրտչյանը գրում է. «Առակների մեջ արտացոլվում է ժողովրդի աշխարհայացքը, իմացությունը, փիլիսոփայությունը:

Դրանք ժողովրդի դարավոր փորձառության արդյունքներն են, եզրակացությունները: Ժողովրդի խնամասիրտունը, մտավոր և հոգևոր կարողությունը բանահյուսության ոչ մի ճյուղում այնքան խորը կերպով արտահայտված չեն, ինչպես առակներում¹³:

Այս հողվածը մյուսերի ընդգրկման տեսանկյունից, մաս փաստերի օրյեկտիվությամբ հայ մտավորականության կողմից քրդական բանավոր գրականության առաջին յուրք ուսումնասիրություններից մեկն է, և կարևոր ներդրում է քրդական մշակույթի պատմության մեջ:

Ա. Մկրտչյանը մաս զբաղվել է քրդական ազգագրության հարցերի և միջոցելային փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությամբ: Այս տեսակետից արժեքավոր է նրա «Դժիկներ» հողվածը¹⁴:

Ինչպես նշեցինք, հայկական պարբերական մամուլը հաճախակի էր անդրադառնում քրդական ժողովրդական բանահյուսությանը, թարգմանաբար տպագրում նրա լավագույն նշումները: Ըստ արժանավայն պետք է գնահատել «Մուրճ» ամսագրի 1905 թվականի 5-րդ համարում լույս տեսած քրդական ժողովրդական «Ամարի կընդջո» երգի թարգմանությունը: Մեր ուսումնասիրությունները վկայում են, որ այս երգը ստեղծվել է տպագրվելուց 30-40 տարի առաջ և «Ճիտն Ղոտո» անունով մեծ տարածում գտել ոչ միայն քրդերի այլև հայ ազգաբնակչության մեջ¹⁵: Պետք է նշենք, որ երգը առ այսօր էլ լայն ճանաչում ունի. և ամենակարևորն այն է, որ թարգմանիչ Ա. Հովհաննիսյանը ոչ միայն այն թարգմանել է մեծ վարպետությամբ, այլև վերլուծել և տվել է երգի տվյալ ժամանակի պատմության, քրդական որոշ բաների հայերեն թարգմանություններ¹⁶:

Քրդական ժողովրդական բանահյուսությունից հաջող ու արժեքավոր թարգմանություն է կատարել հայ մտավորական Ս. Մովսիսյանը: Նա քրդերից լսելով «Լեյլի և Մեջնուն» ժողովրդական վիպերգը, գրի է առել: Ապա այն թարգմանելով հայերեն՝ տպագրել է «Նոր դար» թերթի 1896 թվականի 141-142 համարներում¹⁷: Մովսիսյանն այն գրի է առել հայ բանասացներից, որոնք լրիվ տիրապետել են քրդերենին և համարյա ժողովրդական բանահյուսության բոլոր նշումները պատմել են քրդերեն: Ինչպես ինքն է նշում, «Լեյլի և Մեջնուն» վեպը երգեց Մշո Բաղադ գավառի Կոփ գյուղացի տանգրեթ (երգասաց) Մանուկ Ավդալյանը քրդերեն լեզվով¹⁸: Հաստատապես կարող ենք ասել, որ սույն ստեղծագործությունը մեր տարբերակ է և առաջին անգամ գրի է առնվել հայ մտավորականի կողմից:

Հարկ է փաստել, որ 19-րդ դարում հայ մտավորականության կողմից թարգմանական գործում հանդես բերած մասնաձեռնությունը ոչ միայն ջերմացրեց հայ և քուրդ ժողովուրդների հարաբերությունները, այլև մեծապես նպաստեց քրդական մշակույթի և գրականության պատմության առավել խորությամբ ուսումնասիրմանը, մեր լույս սփռեց քրդա-

կան զրականության, հատկապես զրական լեզվի ռուսոմասիրտան գործի վրա, է՛լ ավելի հարստացրեց քրդական մշակույթը, մոր ուղիներ հարթեց հայ քրդագիտության մեջ՝ հնարավորություններ ընձեռնելով խորասպես ռուսոմասիրելու ոչ միայն քրդական մշակութային հարցերը, այլև քուրդ ժողովրդի պատմության հարցերը: Հայ ընթերցողը էլ ավելի մտախիչ ծանոթացավ քուրդ ժողովրդի մշակույթի ու պատմության հարցերին:

KARLENE CHACHANI

**THE ROLE OF TRANSLATIONS BY THE ARMENIAN INTELLECTUALS
IN THE DEVELOPMENT OF THE KURDISH CULTURE
(SECOND HALF OF XIX CENTURY)**

The Armenian intellects have made multiple translations which promoted the development of Kurdish culture in the 2nd part of 19th century.

Such translations not only have warmed the relations between Armenian and Kurdish peoples on behalf of Armenian intelligentsia in the 19th century, but also highly have contributed to the Kurdish literature, particularly on the studies of literary language, have smoothed out the new ways in Armenian-Kurdish science.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ստեփանյան Գ., Կենսագրական քառաբան, հ. Ա, Երևան, 1997, էջ 84:
2. Մաչատրոսի անվան մատենադարան, Ա. Արարյացյանի ֆ., թղթ. 4, վավ. 94:
3. «Մատենաց աղավնի», 1864, նոյեմբեր, էջ 337-359:
4. «Փորձ», 1876, N 2, էջ 305:
5. Նույն տեղում, 1881, N 5-6, էջ 100:
6. Բազմալեզու, 1894, N4, էջ 168, 1895, N8, էջ 362, N10, էջ 451, 1896, N4, էջ 158, N5, էջ 211, 313, 362, 403, 460
7. «Մեղու Հայաստանի», 1882, N128-38
8. Նույն տեղում, 1882
9. «Արձագանք», 1890, N10,27, 28:
10. «Լուսաբեր», 1897, էջ 274-307:
11. Նույն տեղում, 1899, գիրք Ա:
12. Նույն տեղում
13. Նույն տեղում
14. Նույն տեղում, 1898, գիրք Բ, էջ 49:
15. «Մութ», 1905, N5, էջ 114:
16. Նույն տեղում:
17. «Նոր դար», 1896, N141:
18. Նույն տեղում, N142

ԱՐԱՄ ՔՈՍՅԱՆ

ԱՐԻԱՑԻՆՆԵՐԸ ՊԱՆԻՈՒՎԱՅՈՒՄ

Մեր վերջին հետազոտություններից մեկում ներկայացրել էինք մ.թ.ա. XIVդ. կազմված խեթական սեպարգիր մի արձանագրություն, որը պարունակում էր Իսուվային (հայկ. Մուխր) անջվող երեք անձնանուններ¹: Դրանցից առաջինը աներկրաշորեն խորթխական էր (Կումարացի), իսկ մյուս երկուսը, նմադդաբար, հնդարիական՝ Ռիտարմա և Ռովա- [.....]: Հողվածի՝ հրատարակության հանձնման պահին վերահիշյալ հնդարիական անձնանունները, հատկապես առաջինը (երկրորդի պակասավոր վիճակի պատճառով նմադդաբար քեական էր), որակել էինք որպես «արիական»²:

Այստեղ եսրկ ենք համարում նշել, որ «արիական» հորջորջվող անձնանուն(ներ)ը չենք դիտարկել որպես դրա(նց) մ.թ.ա. II հազ. Հյուսիսային Հնդկաստան մուտք գործած արիացիների կամ նույն ժամանակներում Առաջավոր Ասիայի տարբեր շրջաններում (Հյուսիսային Միջագետք, Սիրիա, Փոքր Ասիա, Պաղեստին) վկայված «միտանական արիացիների» լեզվի դրսևորում: Բննարկվող անձնանունները որակվեցին որպես «արիական» գերազանցապես «միտանական արիերենի» աշխարհագրական լայն ընդգրկման փաստի ճնշման տակ: Ընդ որում, ոչ պակաս կարևոր փաստարկ էր դիտվում ամենուրեք լավ վկայված խորթի-արիական համակեցությունը (սինթեզ). այս երկու էթնիկական խմբերի կողմերը սեպագրական աղբյուրներում մշտապես միասին են հիշատակվում:

Իսուվային և հարակից վերինեփրատյան շրջաններին վերաբերող խեթական տեքստերի նետագա հետազոտությունը հնարավորություններ է ընձևում այս տարածաշրջանում մատնանշելու «արիերենի» այլ հետքեր և:

Մ.թ.ա. XVդ. վերջերին – XIVդ. սկզբներին կազմված՝ խեթական արքա Աոնուվանդաս I-ի և վերինեփրատյան երկրների միջև կնքված «կոչվելով պայմանագրում»³, որպես Իսուվայի հարևան Պախխուվայի⁴ ազնվականության ներկայացուցիչներ⁵, հիշատակվում են մի շարք անձինք, որոնք խեթական արքայի կողմից երավիրվել էին մայրաքաղաք Խաթթուսաս՝ ապստամբած Պախխուվայի առաջնորդներին դեմ արքայի

մեղադրանքները լսելու նպատակով: Ստորև ներկայացնենք պայմանագրի տեքստի համապատասխան հատվածը.

Դիմային կողմ

2) [...d]u nu ka-a-aš a-pa-a-aš ¹⁰Lu-pa-ki-u-ut-ta-a[š.....]-ta-aš ¹¹Ar-zi-u-ut-ta-aš

3) [...u]t-ta-aš ¹²Wa-ar-ti-i-la-aš 2 LÚ¹³[.....](-)hu-wa-aš-ša-a-ta-aš BE-EL¹⁴TUKUL

Վերոհիշյալ պախխավացիներից երկուսի անունները՝ Arziutta և Lupakiutta, պարունակում են միևնույն –ut(t)a վերջածանցը (թեքստ, մաս պակասավոր ...-u]t-ta-aš-ը), որը խեթական և խորրիական օմոմաստիկոնում⁶ այլևս վկայված չէ: Նախքան այս անձնանունները քննարկելը, անդադարձ կատարենք ղեպի Առաջավոր Ասիայի մեկ այլ տարածաշրջան՝ Սիքիա-Պաղեստին, որտեղ համաժամանակյա սնպագրական աղբյուրները հիշատակում են «միտամնական արիերենուփ» քաղաքվոր տասնյակ անձնանուններ:

Տարբեր ուսումնասիրողներ առ այսօր հայտնաբերել են ավելի քան 40 անուններ⁷, որոնք բվագրվում են մ.թ.ա. XV-XIIIդդ.: Այդ քնդարձակ նյութերի շարքում կարող ենք առանձնացնել երկուսը, որոնց ստուգաբանություը «արիերենի» հիման վրա որևէ կասկած չի հարուցում: Դրանք են՝ Inderuta⁸ և Yamiuta⁹, որոնք կրում էին երկու մամր քաղաքական միավորների՝ Ակշապայի և Գուդյաստմայի կատավարիչները: Այս անունները թե՛խոր կառուցվածք ունեն՝ Inder «Ինդրա» + -uta և Yami «Յամի» + -uta. Ինդրան և Յամին վնդայական ղեցարանում լավ վկայված աստվածություններ են: Ինչ վերաբերում է -uta վերջածանցին, ապա այն նշանակում է «սիրելի, X-ից պահպանվող/հովանավորվող», այսինքն Ինդարուտա = «Ինդրայի սիրելի/Ինդրայից հովանավորվող», Yamiuta = «Յամիի սիրելի/Յամիից հովանավորվող»:

Այժմ վերադառնանք պախխավական անձնանուններին: Հնարավոր է արդյոք դրանք ևս որակել որպես թե՛խոր կառուցվածք դրսևորող «արիական» անձնանուններ:

Arziutta (¹⁰Ar-zi-u-ut-ta-aš). Վերին Եփրատի ավազանից արևմուտք՝ Խեթական տեքստայան տարածքում այս անձնանվան հիմքը (arzi-) վկայված չէ. մույնը կարելի է ասել խորրիական անձնանունների մասին¹⁰: Դա թույլ է տալիս քննարկվող անվան հիմքը փնտրել տեղական ինչ-որ լեզվում, մույնիսկ ժամանակագրորեն ավելի ուշ հատվածում:

Անհավանական չի թվում Գ.Ջահուկյանի կողմից առաջարկված համադրությունը Վանի քաղաքության ղեցարանի ¹¹Aršibedini աստվածության հետ, որը վկայված է «Մեերի դռան» արձամագրության մեջ¹¹ և որի հիմքում մասնագետները իրավացիորեն տեսնում են ուրարտ.

արձիւ քառը. վերջինիս համահնչումութեանը հայ. *արծիւ*-ի հետ թույլ է տվել այն բխցնելու հնդկեր. *rg'ipijo- հիմքից (d-ն ռուարտեքսնի վերջածանց է)¹⁵. Բննարկվող ռուարտական դիցանվան կապը *արծիւ*-ի հետ էլ ավելի է ամրապնդվում ԱՀմայակյանի դիտարկման շնորհիվ: Սերքաք թեփեից հայտնաբերված քրոնգի երեք թիթղների վրա արծիվը պատկերված է որպէս գերազույն աստված Խաղիի սուրհանդակ, այնպես ինչպես այն առկա է այլ ժողովուրդների առասպելաբանական համակարգերում (օր., հունական, խեթական և այլ)¹⁶:

Այսպիսով, հնարավոր ենք համարում առաջարկելու պախտավական *arzi*- քառահիմքը համեմատել ռուարտ. *arşibi*-, հայ. *արծիւ* քառերի հետ: Հնչյունական համապատասխանության խնդիր գրեթէ չկա, քանի որ խեթական սեպագրական համակարգում *z*-ը կարող էր արտահայտել *g*, *g*, *đ* կամ շիակամ-տուլական որևէ հնչույթ:

Lupaklutta (**Lu-pa-ki-u-ut-ta*). Այս անձնանվան երկրորդ վանկի ընթերցման հարցում մասնագետների շրջանում տարակարծություններ կան: Ա.Սեյալ 1930թ. տեքստի առաջին՝ մասնակի քարգմանաբար ներկայացրած հրատարակության մեջ¹⁷ այն ընթերցել էր *pa*: Ավելի ուշ Օ.Գլընին, նույնպես առանց հիմնավորման, առաջարկեց *á*¹⁸, որը և մտավ մասնագիտական հրատարակություններ. խեթական անձնանունների բառարանում և այլուր առկա է **Lu-á-ki-u-ut-ta-á* ձևը: Վ.Խաչատրյանը մատչելիորեն է Ա.Սեյալի ընթերցումը¹⁹, որը միանգամայն ընդունելի է, սակայն ոչ միայն *á* և *pa* նշանների արտաքին որոշ նմանությունից բխող մեկնաբանության տեսանկյունից:

Խեթական սեպագիր և հիերոգլիֆային լուվիական մեծաքանակ անձնանունների շարքում *luk*-ով սկսվողները խապառ քացակայում են, որը չնայած չի կարելի լուրջ փաստարկ համարել, սակայն այնուամենայնիվ անհրաժեշտ է հաշվի առնել: Միանգամայն այլ է իրավիճակը *Lupaklutta*-յի պարագայում: *Lupakki* անվան ավելի քան մեկ տասնյակ իշխատակությունները թույլ են տալիս կողմնորոշվելու դեպի *Lupaklutta* ընթերցումը: Եվ որ մեր ընտրության հարցում առանձնակի կարևոր է, վերոնկշյալ *Lupakki* անվան կրողների մի մասը (եթե ոչ մեծ մասը), համաձայն տեքստերի, հասակորեն առնչվում է վերինմիդրատյան տարածաշրջանին:

Lupakki անունը (որոշ դեպքերում՝ *Lubakki* ձևով) հանդիպում է առ այսօր հրատարակված չորս մեկ և կես տասնյակ խեթական տեքստերում: Այս անունը կրողներից միայն մեկն է թվագրվում հաստատապես մ.թ.ա.XIVդ.: Մյուս յուրը դեպքերում տեքստերը վերաբերում են մ.թ.ա.XIIIդ., գերազանցապես Խաթթուսիլիս III – Թուդիսալիյաս IV ժամանակահատվածին (մոտավորապես 1260-1220-ական թվականներ):

Ընդ որում վերջիններից երեքը (թերև, չորսը) վստահաբար առնչվում են Իսուվային: Մյուս դեպքերում, տեքստային ինֆորմացիայի սահմանափակ բնույթի պատճառով, դժվար է հետևություն անել դրանց՝ Իսուվայի հետ առնչակցության մասին, չնայած չի կարելի այդ բացառել: Ստորև ներկայացնենք Lupakki անունը կրող Իսուվային առնչվող ամձանց եիշատակող տեքստերի համառոտ բնութագիրը:

1) **KBo XVIII 4** – Իսուվայի արքայի (անունը չի հիշատակվում) նամակը խեթական արքունիքի քարձրաստիճան պաշտոնյա **GAL QARTAPPI** («գլխավոր կատավար») Լուպակկիին¹⁷, որտեղ արքան վերջինիս դիմում է որպես «իմ սիրելի հայր» (**ABI DÜG.GA-YA**): Արդյոք Լուպակկին Իսուվայի արքայի հայրն էր, վերոհիշյալ արտահայտությունից չի կարելի միանշանակ եզրակացնել, չնայած այդպիսի մեկնաբանությունը ճշմարտաման է ստորև ներկայացվող հաջորդ վկայությունից:

2) **KUB XXXI 68** – Մ.թ.ա.XIIIդ. երկրորդ կեսով թվագրվող տեքստ, որտեղ շարադրված են խեթական արքա **Մուղխալիյաս IV**-ի դեմ կազմակերպված դավադրության մանրամասները¹⁸: «Գլխավոր կատավար» Լուպակկին հիշատակվում է որպես դավադրության մասնակիցներից մեկը: Նույն տեքստում նշվում է այն մասին, որ դավադիրների շարքերում էր նաև Իսուվայի արքան:

3) **KUB XL 80** – Իսուվայի արքա Արիշարբումայի կնոջ՝ Բագուտի Կիլուշխեպայի մահվան հանգամանքները պարզաբանող տեքստ: Ի քիվս այլ ամձանց, հիշատակվում է Լուպակկին (**Lupakki** և **Lubakki** ձևերով):

4) **Korucutepe 6 (68-285)** – Մ.թ.ա.XIIIդ. Իսուվայի կարևոր հնավայրերից մեկից՝ Կորուչուտեպից հայտնաբերված եփերոզիֆային կնքադրոշմ¹⁹. ըմբերցումը՝ **Lu-pa-ki**:

Մեր կարծիքով, իրավացի էր Հ.Գ.Գյուտենբուլցը, որ ժամանակին հարց էր քարձրացրել Կորուչուտեպի կնիքի սիրոջ, **KBo XVIII 4**-ի և **KUB XXXI 68**-ի Լուպակկի անունը կրող ամձանց նույնակամության օգտին²⁰:

Իրոք, վերոհիշյալ չորս դեպքերում էլ Լուպակկին սերտորեն առնչվում է Իսուվային, ընդ որում նրա կնքադրոշմը առկա է Իսուվայի գլխավոր քաղաքներից մեկում. նա այստեղ պետք է որոշակի վարչական ֆունկցիաներ կամ առնվազն կալվածք ունենար: Թերև, Կորուչուտեպիին այս պետության մայրաքաղաքն էր, քանի որ այստեղ առկա են նաև Իսուվայի արքա Արիշարբումայի և Բագուտի Կիլուշխեպայի կնիքները: Լուպակկիի առնչակցությունը Իսուվայի արքայատոհմին հաստիք ուսումնասիրության կարիք ունի, սակայն ներկայումս կարելի է ենթադրել, որ խեթական արքունիքի «գլխավոր կատավարը» կարող էր լինել մեկը Իսուվայի ազնվականներից, որը մտել էր խեթական ժառանգության և նրա որդին հասել էր արքայական իշխանության: Թե Իսուվայի՝ առայժմ

մեզ հայտնի երկու արքաներից որ մեկի (Արծշարբրտմայի) քե էխիշարբրտմայի) հայրն էր Լուպակկին, պարզ չէ: Լուպակկի անունը պարտնակող մյուս տեքստերը, հմարավոր է, վերաբերում են խուվազի Լուպակկին (բազառոբյամբ, քերև, Սուպակլուպիտմաս I-ի գորավարից [XBo V 6 և KUB XXXI 121]):

Ինչպես կարելի է տուգարանել Լուպակկի անձնանունը: Որքան մեզ հայտնի է, առայժմ միայն Ն.Մլրամովն էր անդրադարձել այս խնդրին²¹: Առաջավոր Ասիայի տարբեր տարածաշրջանների գրավոր աղբյուրներում հիշատակվող արիական լեզվական իրողությունների շարքում մա ընդգրկել էր մեկ վերոհիշյալ անձնանունը, համեմատելով այն հին հնդկ. Լորձես «չախկալի տարատեսակ», Լորձես «չախկալ, աղվես» բառերի հետ: Այնուամենայնիվ, հեղինակը այնքան էլ վստահ չէր այս համադրության վրա, նշելով, որ Լուպակկի անվան հիմքում կարող էին ընկած լինել ասիանիկ (ընդգծումը մերն է - Ա.Բ.) **luba*, *lub(a)-ija*, կարիերեն *labios* բառերը:

Ակադ. Գ.Ջահուկյանը, քննարկելով հայերենի և խեթա-լուվիական լեզուների միջև առնչակցությունների խնդիրը, միջին խեթական տեքստերից մեկում հիշատակվող *Aliwašu* անձնանվան հետ էր համադրել հայ. *աղուէս* բառը, որին կցված ծանոթագրության մեջ հարցականի տակ նշելով հետևյալը. «Հետաքրքրական է նշել, այս կապակցությամբ, մույն պայմանագրի՝ քերևս կենտրոնային լեզվի պատկանող *Lupakiu-ta-š*՝ *Aliwašu*-ի համեմատությամբ(?)»²²:

Երկրորդ համադրության առնչությամբ անհրաժեշտ է նշել հետևյալը: Խեթական արքա Առնուվանդաս I-ի (մ.թ.ա.XVդ. վերջ - XIVդ. սկիզբ) օրոք կնքված սույն պայմանագրում²³ հիշատակվող *Aliwašu* անձնանունը միայն արտաքննապես է նման հայ. *աղուէս*-ին: Այն բարդ կառուցվածք ունեցող անձնանուն է, կազմված *ali-* (անհայտ ծագում ունի) և լուվիերեն *wašu-* «չավ, բարի» բառերից. երկրորդ բաղադրիչը լուվիերենում (մեկ խեթերենում *aššu-*) շատ տարածված անձնանվանակետ է:

Ինչ վերաբերում է հայ. *աղուէս*-ին, առաջ այն ծագում է **ulp-*, **lup-* հիմքից, որից հնդեվրոպական լեզուներում կազմված են շնագզիների անվանումներ (չախկալ, գայլ, աղվես)²⁴: Այսպես, ավեստ.*urpi-s* (*lupi-s*) «չում», *raopi-s* «աղվես, չախկալ», միջ.պրսկ. *rōpēs*, նոր պրսկ. *rōbēs* «աղվես», հին հնդկ. Լորձես «չախկալ, աղվես», լատ. *volpēs* «աղվես», *lupus* «գայլ», հուն. *ἀλώπηξ* «աղվես» և այլն:

Փաստորեն, ակադ. Գ.Ջահուկյանը ճիշտ էր նկատել *Lupakiutta* անվան առնչակցությունը վերոհիշյալ հնդեվրոպական բառահիմքին, սակայն *Aliwašu* - *աղուէս* համարժեքության վատարկի ազդեցության տակ այն չէր համադրել *Lupakki*-ի հետ:

Երբ Լուսակիի անձնանվան հիմքում հնարավոր է տեսնել վերո-
հիշյալ հնդեվրոպական հիմքը, ապա -k(k)-ն անհրաժեշտաբար պետք է
դիտել որպես անձնանվանակերտ վերջածանց: Խրթական տեքստերում
վկայված անձնանունների շարքում, որքան մեզ հայտնի է, ընդամենը
տասներկուսն են ավարտվում -k(k)-ով, որոնցից ամենևին ոչ բոլորի հա-
մար կարելի է վստահաբար առանձնացնել նմադրելի -ki վերջածանց:
Ստորև ներկայացնենք այդ ցուցակը²⁵.

Akarki	(KUB XXIII 72)
Dulakki	(HKM 68)
Garnalaki	(CCT I 34 - կապաղովկիական փուլի արքայերին տեքստ)
Hebattarakki	(KUB XXIV 14 - ծիսապաշտամունքային տեքստ)
Nahhuwaki	(KUB XXVI 62)(առկա է նաև Nahhuwa անձնանուն)
Pafakki	(HKM 100)
Pahinakke և Pihinakki	(HKM 10,19)(կա նաև Pihina)
Pizzumaki	(HKM 17)(կա նաև Pizzumari)
Šuplaki և Šuplakiya	(HKM 106,107)
Tarwaki(š)	(HKM 73; KUB V 22; KUB XIII 35)
Tišpinki	(KBo III 13 - Պարասիի արքա՝ Աքքադի արքա Նարամսինի տեքստում)
Tiššinki	(KBo III 13 - Գուրասուրայի արքա միևնույն տեքստում)

Վերոհիշյալ ցուցակում ուշադրության են արժանի հետևյալ դի-
տարկումները.

1) Միայն երեք դեպքում է հնարավոր վստահաբար առանձնացնել
-k(k)-ի վերջածանցը, քանի որ միևնույն հիմքից վկայված են այլ կազմա-
վորումներ (Nahhuwaki, Pahinakke/Pihinakki, Pizzumaki): Թերևս, սրանց
շարքին կարելի է դասել նաև Pafakki-ն և Tarwaki(š)-ը²⁶.

2) Անձնանուններից ոչ մեկի հիմքը հնարավոր չէ բացատրել խե-
թա-լուվիական լեզուների հիման վրա²⁷:

3) Այս անձնանունները կողո մարդիկ ներկայացնում են այն աշ-
խարհագրական տարածքները, որտեղ նմադրելի է կասկական հոծ
քնակչություն: Այսպես, ցուցակում ներկայացված տասներկու անուննե-
րից վեցը վկայված են Մաչատ հյույրքի արվսիվում, որը գտնվում էր
կասկական գոտու ամփոջական հարևանությամբ: Նույնը հաստատ է
նաև KUB XXVI 62-ում հիշատակվող երկու անունների համար: Akarki
անունը կրում էր Իսուվայի առաջնորդներից մեկը, այսինքն, սա էլ խե-

թական չէր: Արքայի արքա Նարամսինի փոքրասիական արշավանքների նկարագրող տեքստի երկու արքաների (Tisrinki և Tisinkki) անուններին կցված տեղանունները տեղադրվում են Հալիսից արևմուտք՝ ժաման. թիվ 16-ից հարավ-արևելք կամ արևելք²⁸, այսինքն, խեթերի բնօրրանից դուրս: Ինչ վերաբերում է վերջին անվանը (Garnalaki), ապա կապաղովկյան շրջանի տեքստերում շատ են ոչ խեթական անունները:

Ինչպես էլ որ լուծվի ենթադրյալ -k(k) վերջածանցի լեզվական պատկանելության խնդիրը, դրա առկայությունը Լուպակի անձնանվան մեջ գրեթե հաստատ է վերը բերված նյութերի հիման վրա:

Ավարտելով Լուպակի անվան հետ կապված մեկնաբանությունները, անհրաժեշտ է նշել դրան, մեր կարծիքով, առնչվող ևս մեկ քառած:

Խեթական տեքստի պաշտոնական դիցարանի՝ խտրիական ծագում ունեցող կարևոր աստվածություններից էր ռազմի աստծու ֆունկցիաներով օժտված Նուպատիկը (տվորաբար զբվում է *Nu-pa-ta-ti-ik/g)²⁹: Հյուսիսային Միջագետքի Նուզի խտրիական քաղաքի տեքստերում այս անունը հիշատակվում է մաս. *Lubadaga ձևով, որ վկայում է ո: I հեթազայության առկայության մասին:

Հատկանշական է, որ խտրիական գերագույն աստված Թեչուրի կնոջ՝ Հալեպ քաղաքի Խեթատ աստվածուհու հայտնի ծեսը ներկայացնող տեքստի տարբերակներից մեկում Նուպատիկի անունը զբված է առաջին հայացքից տարօրինակ նդանակով՝ *Lu-pa-ki-ta (KUB XXVII 13 Գիմային կողմ I 6), իսկ մյուսում՝ *Lu-pa-t(i-....)(KBo VII 27.9): Առաջին զրույթումը կարող էր գրչի վրիպման արդյունք լինել: Հարկ է նշել, որ ո: I հեթազայությունը քառասկզբում վկայված է հենց Նուզիում (Lakiru : Nakiru)³⁰, ինչպես մաս տարբեր դիրքերում խեթական տեքստերում³¹:

Նուպատիկ դիցանվան և Լուպակի անձնանվան միջև հնարավոր կապի մասին ենթադրությունը չի հենվում միայն զրույթյան նմանության փաստարկի վրա: Բանն այն է, որ Նուպատիկը ռազմի աստվածություն էր, իսկ գայլը կամ շունը ենդեվրոպական առասպելաբանության մեջ համընտես են գալիս որպես ռազմի աստված և սերտորեն առնչվում են գերագույն աստծու հետ. սույն աստվածության ուղեկիցները գայլերն են³²:

Այնուամենայնիվ, առայժմ նպատակահարմար ենք համարում ձեռնարկի մնալ վերոհիշյալ Nusatik/Lupatik դիցանվան և Լուպակի անձնանվան միջև կապ գտնելու ակնկալիքից, այն բողոնելով միայն որպես աշխատանքային վարկած:

Այսպիսով, հողվածում քննարկվող Arziutta և Lupakiutta անձնանունների -ut(t) վերջածանցի առկայությունը հիմք է տալիս ենթադրելու դրանց «արիական» ծագումը:

Ամբոխիլով սույն հետազոտությունը, ամենար է շնչել այս և մեր նախորդ հոդվածում քննարկվող «արիական» անճանաչողների առկայությունից բխող հնարավոր եզրակացությունները:

Մ.թ.ա. XV-XIV դարերում Վերին Եփրատի ավազանում և դրա մերձակցությամբ տեղադրվող քաղաքական միավորներում, այսպիսով, վկայված են եին հնդկերենով (վեդայական կամ սանսկրիտի փուլ) ստուգաբանվող մի շարք անճանաչողներ, որոնց կողմնորդ տեղական ազնվականության մերկայացուցիչներ են եղել: Այս երկու երկրներից պահպանված զգալի թվով անճանաչողների լեզվաբանական քննություն դեռևս չի իրականացվել, սակայն նախնական դիտարկումներից կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ միանշանակ առկա են տարբեր լեզուների հետքեր (այլ հնդեվրոպական և խտրիներեն):

Օրինակ, հասակ խտրիական *Ali-Sarruma*, *'Anzillik*, *Kili*, *'Kilushera*, *Tahšalli(?)* և այլն³³: Խեթա-լուվիական լեզուները մերկայացված են *Santa*, *Walwaxiti* և այլ անուններով: Սրանց կողքին առկա են էլ ավելի մեծաքանակ անուններ, որոնց լեզվական պատկանելությունը առայժմ հնարավոր չէ պարզել. օրինակ, *Agga*, *Aritku*, *Hateš*, *Hiniš*, *Huruš*, *Kalimuna*, *Kašiyaraš*, *Kuwaš*, *Mahuilu*, *Piggana*, *Ušara*, *Waltahiš* և այլն:

Սույն իրողությունից բխող առավել հստակապես ենթադրությունն այն է, որ ուսումնասիրվող տարածաշրջանը մ.թ.ա. II հազ. կեսերին իրենից մերկայացնում էր տարբեր էթնոլեզվական արեալների համդիպավայր:

Ամերածելու ենք համարում ուշադրություն երավիրելու նաև մեկ այլ կարևոր հանգամանքի վրա: Պախխուվայում, ինչպես նաև վերջինիս նարևան Իսուվայում արիերենի մերկայությունը կարող է հնարավորություն ընձեռել ավելի լրգորեն մտածնալու Հովհան Սամիկոնյանի «Պատմության Տարոնոյ» երկում հիշատակվող հնդիկ եղբայրներ Գեմետրի և Գիսաննի ու նրանց սելտոնդների առկայությանը Տարոնում: Սատեմագիրը սրանց գործունեությանն է վերագրել Աշտիշատի ու Քարքե լեռան վրա գտնվող քաղաքների կառուցումը: Այս առնչությամբ ամենար է շրջանցել վերոհիշյալ տարածքի հետ խեթական աղբյուրում հիշատակվող Պախխուվայի մերձակցության, եթե ոչ նույնականության փաստը: Վերջինս, դատելով ըստ ամենայնի, պետք է գտնվեր Բյուրակնի լեռների շրջանում՝ մերտեղով, քերես, Տարոնի մի մասը³⁴: Ոչ պակաս գրավիչ է Գեմետրի և Գիսաննի կողմից Վիշապ քաղաքի կառուցման մասին հիշատակությունը, մի ամուն, որ կարող է իր գուգահետը գտնել Պախխուվայի ապստամբության առաջնորդի անվան մեջ (*Ušara*):

P.S. - Թվում է, բոլոր հիմքերը կան վերանայելու ուրարտական արձանագրություններում վկայված որոշ քանակությամբ հատուկ անունների համար ժամանակին տարբեր մասնագետների կողմից առաջարկված առուգաբանությունները: Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր

չրջաններուն և հայրակից տարածքներում առնվազն Վ.Ք.ա. III հազ. կհանրից կանոնավոր կերպով հանդես եկող հնդիրանական (կամ հնդարիական) լեզուների հետքերը ինչ-որ կերպ պետք է պահպանվեին մեր տարածաշրջանի նյութերում: Այժմ վաղ է այդպիսի մի շարք դեպքերի համար հիմնավոր մեկնաբանություն առաջարկել, սակայն մշել որպես հնարավոր տարբերակ, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է:

⁴¹Arubani/ʾArubani – ուրարտական դիցարանի գլխավոր աստվածություններից մեկը՝ գերագույն աստված Խաղդիի կինը⁴²: Ս.Հմայակյանի կողմից համադրվել է միտանական դիցարանի «արիական» դիցախմբի ⁴³Uruwana-ššil-ի հետ (= հնդկ. Վարունա)⁴⁴:

⁴⁵Selardi – ուրարտական դիցանուն (լուսնի աստված)⁴⁷:

⁴⁶Adaruta – ուրարտական աստվածություն⁴⁸, որին Գր.Վափանցյանը համադրում էր սեմական Atar/Adar/Astor(et)/Astarta աստվածուհու հետ⁴⁹: Ինչու սեմական, եթե ավելի հավանական է հնդեվրոպական – հնդարիական ծագումը, օրինակ, star «կրակ, հուր» + -uta («երածին» մոտավոր իմաստով):

⁴⁷Arđini – ուրարտական տերության գլխավոր սրբավայրը՝ Խաղդիի պաշտամունքի կենտրոնը (= ասորեստ. աղբյուրների Masarir), որի անվանումը Գ.Ջահուկյանը թվեցնում էր ardi «աստված» բառից⁴⁸:

Վերոհիշյալ ցուցակը կարելի է ընդլայնել ի հաշիվ ոչ միայն անվանաբանական, այլև այլ բնույթի նյութերի:

ARAM KOSYAN.

ARYANS IN PAHHUWA

In one of the previous articles the author had pointed on the existence of two "Aryan" personal names in the cuneiform Hittite text of the XIVc. B.C. dealing with the country of Isuwa (*Uitarna* and *Uwa-[...]*) and one Hurrian (*Kumarpi*). Further studies had revealed two more names born by the elders of the neighboring Pahuwa – *Arziuta* and *Lapakuita*. Both names are built with the well-known Old Ind. suffix *-ar/ra*. As to the stem of these names, *Arzi-* could be compared with the Urartian (of Old Armenian origin) *arzi*bi, the another – with the IE **ar-*, **ar-* "wolf, dog, chakal".

ՃԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. A. K o s y a n. An Aryan in Isuwa. - Iran and the Caucasus, vol. 10/2 2006, p. 1-6.
2. «Արիացի» և «արիերին» տերմինների կիրառումն են մշելու հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի հնդիրանական (կամ հնդարիական) լեզվախմբի անդամ որևէ լեզու (կամ դրա բարբառները): Հարկ է մշել, որ վերջին շրջանում սիրողական բնույթի դուռը հրապարակումներում «արիացի» տերմինը

կիրառվում է որպես «ծնդելրոպացի» տեղմնի համարմբ: Ալիլին, սույն հեղինակները հավասարության նշան են դնում «ծնդելրոպացի», «սարիացի» և «հայ» տեղմնների միջև, եզրակացնելով, որ քաղաքակրթության արշալույսին և մուլնիս շատ ավելի վաղ արդեն զոյտբոյուն ոմներ մեծարանակ «հայ ժողովորդ», որից ժամանակ առ ժամանակ անջատվի են վերաբանակիչների խմբեր՝ սկզբնաղբերելով մնացած հեղելրոպական և ոչ-հեղելրոպական ժողովորդներին («Հայկական լեոնաշխարից հայոց և համաշխարհային քաղաքակրթության քնորբան» խորագրով հայագիտական գիտաժողովի թեղեր, Եր., 2004, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ):

3. Հրատ.՝ A. H. S a y c e. Hittite and Moscho-Hittite. - Revue hittite et asianique 1, 1930, p.1ff. (յարգմանարար); O. R. G u r n e y. Mita of Pabhuwa. - Liverpool Annals of Archaeology and Anthropology 28, 1948, p.32ff. (յարգմ.); Վ. Խ ա շ ա տ ր յ ա ն Ք. Հայաստանը մ.թ.ա.XV-VIդդ. Եր., 1998, էջ 87-93 (հատված.թարգմ.); Ա. Ք ո ս յ ա ն Անի-Կամայից խեթական դարաշրջանում. - Պատմա-բանասիրական Հանդես, 2002/3, էջ 227 (հատված.):
4. Պեմիստուպի համար հստակ տեղադրություն առայժմ հնարակող չէ առաջարկել. քերևա, այն պետք է փնտրել Խսուպից արևելք, հյուսիս-արևելք՝ Բյուրակնի լեռների շրջանում (այս երկրի անվան զտության մեծրը, տեղադրման և անվան ստուգաբանություն վերաբերյալ առկա կարծիքները տես Ա. Ք ո ս յ ա ն Ա. Հայկական լեոնաշխարհի տեղանունները. Եր., 2004, էջ.75-77,116-117):
5. Տեքստի սկզբում առկա վնասվածքների պատճառով կորել է այն հատվածը, որտեղ պետք է նշվեր այստեղ հիշատակվող անձանց ելակետը: Ամենայն հավանականությամբ, սրանք պախիստուպիներ էին, ջանի որ ամձանականը կցված չեն համապատասխան տեղանուններ կամ կարգավիճակը քնորոշող տեղմններ, ինչից առկա է պայմանագրի երկրորդ մասում, որտեղ խեթական արքան դեմում է Խսուպի և մյուս շրջանների «ավագներին»:
6. E.Leroche. Les Noms des Hittites. Paris, 1966; i d e m. Les noms des Hittites: Supplément. - Hethitica IV, 1981, p.1ff.; S. A l p. Hethitische Briefe aus Mqsat Hoyuk. Ankara, 1991, S.48ff.
7. N. D. M i r o n o v. Aryan Vestiges in the Near East of the Second Millenary B.C.. - Acta Orientalia XI, 1933, p.140ff.; R. T. O' C a l l a g h a n. Aram Naharaim. Roma, 1948, p.56ff.; M. M a y r h o f e r. Die Indo-Aryer im Alten Vorderasien. Wiesbaden, 1966 (passim):
8. 'em-da-ru-ta/'in-tar-u-da = Ind(a)ruta, որի համարմբը առկա է Ռեզվելոպյում՝ Indrota/Indrauta (M i r o n o v. loc.cit., p.175f.; R. T. O' C a l l a g h a n. loc.cit., p.61,152): Լ.Միլլոնովը նշում էր, որ Վեդաներում վկայված է մահ Indara ձևը: Լա միամամանակ արիական ստուգաբանություն էր առաջարկում Ալշառալա քաղաքանվան համար, որի կառավարիչը վերոնիշյալ Ինդարտուտան էր (Akšara = ինի հեղի. *akšarə «ամտասան» - p.185):
9. 'ya-mi-u-ta (R. T. O' C a l l a g h a n. loc.cit., p.61,152):
10. I. J. G e i b, P. M. P u r v e s and A. A. M a c R a e. Nazi Personal Names. Chicago, 1943.

11. Г. Б. Джаякян. О соотношении хайасского и армянского языков. — *Պատմաբանասիրական հանդես* 1988/2, ց.71,81; Н. В. Арутюнян. Корпус урартских клинообразных надписей. Ер., 2001, N.38 112, 120.
12. И. М. Дьяконова. Заметки по урартской эпиграфике. — *Эпиграфика Востока* 4, 1951, с.115 прим.3; Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. М., 1970, с.293сл.; Г. Б. Джаякян. Урартские заимствования в армянском языке. — В сб.: «Культурное наследие Востока», Ленинград, 1985, с.369; У. Ф. Հ ճ ա յ ա կ յ ա ն Գ. Վանի քաղաքապետության պետական կրոնը. Եր., 1990, էջ 58 և այլն:
13. У. Ф. Հ ճ ա յ ա կ յ ա ն Գ. *Նշվառչյա*, էջ 59.
14. A. H. Sayce. loc.cit., p.5.
15. O. R. Gurney. loc.cit., p.33.
16. E. Laroche. Les Noms, 1966, p.107 (այստեղ նաև սույն ամենամյան տեղադրումները):
17. Sbrusch տասնադարձումը և բարձրամությունը տես H. Kienge l. Nochmals zu Buwa. — *Oriens Antiquus* XV, 1976, S.86f.
18. Sbrusch մասնակի հրատարակությունը և մեկնաբանությունը տես R. Stefa nini. *Studi ittititi*. — *Athenaeum* 40, 1962, p.22ff.
19. H. G. Güterbock. Hittite Hieroglyphic Seal Impressions from Korucutepe. — *Journal of Near Eastern Studies* 32/1-2, 1973, p.142, N.6.
20. H. G. Güterbock. loc.cit., p.142 n.24; նաև A. Ünal. *Hattuşili III.1*, Heidelberg, 1971, S.119f. (ստացարկում է նույնաբանի KUB XXXI 68, Korucutepe, KBo IX 31 և KUB XXIII 45-ի՝ Լուպակկի անունը կրող անձանց). J. de Roos. Who was Kilušhepa?. — *Jaarbericht van het Vooraziatisch-Egyptisch Geselschap „Ex Oriente Lux“* 29, 1985-86, p.75 (այս Լուպակկիի հետ է համադրում խեթական քաղաքում [Խարթուսայիա III-ի կինը՝ Պուշուխական] առարկած KBo XVIII 1 մամակում հիշատակվող համանուն ամենավերջայանը):
21. N. D. Mironov. loc. cit., p.205f.
22. Գ. Բ. Ջ ա հ մ կ յ ա ն Գ. Հայոց լեզվի պատմություն. մախազրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ.340, ծանոթ.39.
23. A. Kempinski und S. Kosak. Der Imeriga-Vertrag, *Die Welt des Oriens* 5/2, 1969-1970, S.191ff.
24. J. Pokorny. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bd.1, Bern und München, 1959, S.1179.
25. Այս ցուցակում հաշվի են առնված փոքրասիական ամենամոմների հետևյալ բառարանների և նորահայտ տեքստերի նյութերը՝ E. Laroche. *Les Noms des Hittites*, 1966 (NH); i d e m. *Les noms des Hittites: Supplément*; S. A l p. *Hethitische Briefe aus Maşat Höyük*, Cuneiform Texts from the British Museum (CCT); J. - M. Durand et E. Laroche. *Fragments Hittites du Louvre*. In: *Atatürk Memorial*, Paris, 1982, p.73-107; G. Beckman and H. A. Hoffner. *Hittite Fragments in American Collections*. — *Journal of Cuneiform Studies* 37/1, 1985, p.1-60.
26. Երեւանի(3)-ի հիմքում Ա.Ազնից հավելած էջ տեղանկու կապադոկիական ժամանակաշրջանի փոքրասիական դիցարանի առավանձնեքից մեկը՝

Tarwa-ի անվանումը (S. A | p. Hethitische Briefe, S.99): Hebatarakki անվան մասնատման հարցում է. Լարոշը պայմանականորեն աստջարկում էր Hebat-arakki կամ Hebat-arakki (E. L a r o c h e. NH. p.348), այսինքն այստեղ նախկին չէր առանձնացնելու խնդրո ասարկա վերջածանցը: Ամեն դեպքում, այս անձնանունը վկայում է խորհրդերին լեզվով գրված ծիսական տեքստում, որը, սույն անձնանվան հիմքում ընկած խորհրդական Hebat աստվածուհու անվան հետ միասին, կարող է նշել դրա խորհրդական, համեմայնդելու, ոչ խերական ծագումը:

27. Բացառությամբ, քերև, մախրղ ծանոթագրության մեջ նշված Tarwaski(š)-ի, որի ամշակցությունը Tarwa դիցանվանը դժվար է ապացուցել:
28. Այս մոտավոր տեղագրությունը ենթվում է Ատրաքոնի կողմից հիշատակվող Գաթառ տեղանվան (S t r a b o XII 537,538,568, XIV 663) հետ համադրման վրա (E. L a r o c h e. Etudes de toponymie anatolienne. - Revue hittite et assyriologique 69, 1961, p.82):
29. V. H a a s. Geschichte der hethitischen Religion (= Handbuch der Orientalistik. Abt. I, Bd.15). Leiden, 1994, S.850ff.
30. I. J. G e l b, P. M. P u r v e s and A. A. M a c R a e. loc.cit., p.94.
31. Օրինակները տես H. K r o n a s s e r. Etymologie der hethitischen Sprache. I, Lief.2. Wiesbaden, 1963, S.58ff.
32. Мифы народов мира. том 1, М., 1987, с.242.
33. Խերագիտական հրատարակություններում գերիշխում է այն տեսակետը, ըստ որի Իտալիան գերազանցապես խորհրդարնակ է նդել (I. S i n g e r. Hittites and Hittites in Anatolia at the Beginning of the Second Millennium B.C.. Journal of Indo-European Studies 9, 1981, p.123; G. W i l h e l m. The Hurrians. Warminster, 1989, p.25; A. Ü n a l. Studies in Ancient Anatolian Magical Practices: The Hittite Ritual of Hantitassu from the City of Hurma Against Troublesome Years (CTH 395). Ankara,1996 p.9f.; նաև Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 323): Հարկ է նշել, որ այս ենթադրությունը հիմնականում ենթվում է Իտալայի մ.թ.ա.XIII դարի անվանարանական նյութերի վրա, որ ինքը պարունակում է խորհրդերին անձնանունների հոծ շերտ. այս փուլում Իտալայի իշխող զինատեսիան խորհրդական էր:
34. Պախխտալայի տեղագրության համար տես վերը՝ ծանոթ.4:
35. Н. А р у т ю н я н. Корпус, с.479сл. н 491.
36. Ա. Հ մ ա յ ա կ յ ա ն. նշվ.աշխ., էջ.110-111.
37. Н. А р у т ю н я н. указ.соч., с.490; Ա.Հմայակյան. նշվ.աշխ., էջ.48-50.
38. Н. А р у т ю н я н. указ.соч., с.477.
39. Г р. К а п а н ц я н. Об урартском божестве Адаруга. - В. Сб.: Историко-лингвистические работы, т.II, Ер., 1975, с.190сл.
40. Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն. նշվ.աշխ., էջ.434.

МАКСИМ ХАМОЯН

К ТЕОРИИ СЛОВСОЧЕТАНИЯ
(на материале курдского языка)

Задача разработки теории словосочетания ставит перед наукой ряд вопросов, среди которых значимыми и принципиальными являются следующие: Каков объективный метод исследования словосочетаний с подчинительной связью компонентов, соизмеримый с задачей их научного определения? Каково лингвистическое назначение подчинительных словосочетаний в языковой системе? И какова языковая модель образования подчинительных словосочетаний, демонстрирующая присущую только им структурно-семантическую организацию?

Правильное и четкое понимание сущности подчинительных словосочетаний как целых и целостных фактов языковой действительности, представляющих особый тип проявления языковой материи, непосредственно зависит от глубокого осмысления этих вопросов и обоснованного ответа на них. Между тем они как таковые не только специально не разработаны, но и в такой своей постановке не поставлены в науке, хотя их отдельные стороны постоянно находились и находятся в центре внимания исследователей.

Попытаемся в ограниченных рамках предлагаемой статьи представить наше понимание сущности этих вопросов при учете опыта и результатов изучения подчинительных словосочетаний разных языков.

Лингвистическая наука не располагает полноценным определением переменного (свободного) подчинительного словосочетания, которое образуется в условиях речи в составе предложения. Причина этому заключается, в первую очередь, в традиционном несоблюдении соизмеримости исследовательского направления с задачей научного определения словосочетания. В то время как вопрос определения синтаксического

словосочетания требует ответа — научного определения, основанного на характеристике его комплексной организации в целом, придаваемые ему определения обычно ограничиваются представлением отдельных частных признаков его внешней формы, т.е. формальной организации. Разные методики выделения и анализа словосочетания в этом аспекте обусловили, с одной стороны, появление в разных формулировках отдельных частных неполноценных определений и, с другой стороны, существенные расхождения в самой теоретической трактовке и интерпретации этой формы. Показательно, что и сами исследователи подчинительного словосочетания признают, что в определении словосочетания нет полного согласия и единства между разными научными грамматиками¹.

Обращает на себя внимание тот факт, что синтаксическая наука, имеющая длительную историю существования, в исследовании словосочетания и освещении его сущности в общих чертах находится еще на своем полпути. В ней основные вопросы теории словосочетания не имеют однозначного решения, некоторые из них мало разработаны, являются спорными. А некоторые вопросы, которые касаются природы значения словосочетания, его референтной соотнесенности и лингвистического назначения и т.д., как таковые вообще не ставятся.

Как показывают результаты изучения синтаксического материала разных языков и, в частности, построенные на их основе характеристики — определения непреходящих подчинительных словосочетаний, внимание ученых по сей день сконцентрировано исключительно на их внешней форме, на разных аспектах этой формы, элементах ее внутреннего членения, соотношениях этих элементов и т.д. В этих определениях необоснованно господствует убежденность в том, что исследуется и определяется не форма словосочетаний, а их комплексная организация в целом. В зависимости от этого структурно-семантическая организация внешней формы словосочетания представляется не иначе как структурно-семантическая организация всего словосочетания. Результатом подобной трактовки внешней формы словосочетания является практикуемый до сих пор в научной и учебной литературе так называемый структурный, синтаксический анализ словосочетания, рассматриваемый как анализ целостной организации словосочетания, но в действительности являющийся анализом лишь

его материальной оболочки, позволяющим детализировать и выделить элементы внутреннего членения этой оболочки. В результате смешения формы словосочетания с его структурно-семантической организацией в целом определение формы словосочетания необоснованно представляется как определение всего словосочетания. Приводим некоторые из этих определений, встречающихся в научной и учебной литературе: "Словосочетание – грамматическое и смысловое объединение на основе подчинительной непредикативной связи знаменательных слов, между которыми имеются атрибутивные, объектные или обстоятельственные отношения"². "Назначение словосочетаний: выражать отношения между понятиями, выраженными словами..."³. "Словосочетание – это смысловое и грамматическое объединение двух (или нескольких) полнозначных слов или форм слов, проявляющее их подчинительные свойства"⁴. Словосочетание – это "Соединение двух или более знаменательных слов (вместе с относящимися к ним служебными словами или без них), служащее для выражения единого, но расчлененного понятия или представления"⁵. "Словосочетание – это синтаксическая единица, образующаяся соединением двух или более знаменательных слов на основе подчинительной связи и тех лексико-грамматических отношений, которые порождаются этой связью"⁶, и т.д.

Согласно приведенным определениям, во-первых, подчинительные словосочетания образуются из двух или более знаменательных слов, между которыми имеются подчинительные отношения; во-вторых, внешней формой (материальной оболочкой) подчинительного словосочетания выступает сцепление форм слов, связанных формальной связью, называемой авторами определений синтаксической связью; в-третьих, план содержания подчинительного словосочетания составляет сцепление понятий, выражаемых словами – компонентами, связанными между собой смысловой связью, именуемой в определениях синтаксическим отношением, определяющим якобы значение словосочетания; в-четвертых, словосочетание является сцеплением формально-смысловых элементов, обладающим расчлененностью формы и значения; в-пятых, подчинительное словосочетание образуется по структурной, синтаксической модели и т.д.

Важно отметить, что все перечисленные особенности, приписываемые комплексной организации подчинительного словосочетания, относятся исключительно к его внешней форме. Крут вопросов, относимых теории словосочетания, таким образом, суживается формальными рамками его плана выражения и важные вопросы, касающиеся его плана содержания остаются вообще вне поля зрения. В результате, построенные на основе особенностей внешней формы словосочетания определения, в действительности являющиеся определениями формы словосочетания, квалифицируются как определения формальные, структурные и, стало быть, неполноценные.

Ознакомление с определениями, придаваемыми разными авторами словосочетанию, позволяет заметить, что словосочетание рассматривается как бы в самом себе и для себя. Но для языка как представителя отражаемой действительности образование словосочетания не самоцель. Оно предполагает соотношение словосочетания не с самим собой или соотношениями составляющих его слов, а с определенным, конкретным объектом действительности — денотатом, с особым понятийным содержанием — референтом. Оно не могло осуществиться, если бы в задачу словосочетания входило лишь отражение взаимодействия компонентов, которым, по мнению некоторых лингвистов, определяется синтаксическая семантика (значение), содержательная сторона словосочетания, и т.д.⁷

Несовпадения нашего понимания словосочетания со существующими взглядами на главные вопросы теории словосочетания сводятся к следующему:

1. Для разработки теории подчинительного словосочетания принципиально важное значение имеет исследовательское направление, для которого отправным моментом в изучении словосочетания является знание денотата, с которым оно соотносится.
2. Как уже отмечалось, не словосочетание, а форма словосочетания образуется из двух или более знаменательных слов, т.е. формой словосочетания является не сцепление форм компонентов, находящихся в формальных связях, а сцепление компонентов, находящихся в формальных и смысловых связях. Иными словами, то, что лингвисты до сих пор называют словосочетанием, в действительности, является формой словосочетания.

3. Словосочетание образуется не как сцепление формально-смысловых элементов — слов, (в котором формы слов находятся в формальных связях, а их значения — в смысловых), а как формально-смысловой элемент, имеющий форму в виде сцепления формально-смысловых элементов и единое значение, о котором и о характере объекта действительности, логическим представителем которого является это значение, ничего не сообщается в определениях.
4. Значение словосочетания определяется не отношениями компонентов и их взаимодействием, а отражением особого, до сих пор не выделенного наукой объекта действительности, о котором, как указывалось, ничего не сообщается в научной и учебной литературе.
5. Словосочетание образуется не по структурной (синтаксической) модели, допускающей расположение стержневого и зависимого компонентов непосредственно один за другим, а по особой структурно-семантической модели, интерпретация которой следует ниже.

В дополнение отметим, что в специальной литературе содержатся и такие определения подчинительного словосочетания, которые хотя и указывают на отдельные стороны его плана содержания, в частности на тот факт, что оно является единицей номинации, выражает расчлененное понятие и т.д., но в них опять-таки отсутствуют данные об объекте действительности, который обозначается словосочетанием, и о расчлененности понятия, являющегося отражением этого объекта.

Отметим некоторые из этих определений: "Вопросы грамматической сущности словосочетания, об объеме словосочетания, о его форме и значении ... в разных языках остаются мало изученными. Все признают, что словосочетание состоит не менее чем из двух полнозначных слов, что оно организуется по законам и правилам соединения слов и их форм, присущим данному языку, и что оно выражает единое, хотя и сложное, расчлененное понятие, цельное значение"⁸.

"Таким образом, с чисто грамматической точки зрения простыми словосочетаниями должны быть признаны синтаксически организованные и семантически цельные сочетания

двух знаменательных слов, выражающие единое значение и способные быть обозначением предмета, действия, качества⁹.

"Словосочетание — это минимальное грамматически связанное объединение слов, основная функция которого номинативная"¹⁰, и т.д.

Эти определения также, как предыдущие не являются полноценными. В них не раскрывается сущность перечисленных признаков словосочетания. Они хотя и указывают на номинативность словосочетания, но абсолютно не касаются вопроса о природе и самом существовании референта словосочетания, незнанием которого определяется отсутствие обоснованности таких понятий, каковыми являются "расчлененность понятия", "сложность понятия", "цельность понятия", "способность обозначать предмет, качество", "семантическое распространение стержневого компонента" и т.д. в этих определениях. Но прежде чем представить обоснование нашего понимания всех этих вопросов, касающихся организации словосочетания, следует также отметить, что и сам термин "словосочетание", которым пользуемся и мы, нуждается в некотором уточнении. Речевое образование, традиционно называемое словосочетанием в действительности не является сочетанием слов в их виртуальном проявлении. Оно представляет собой объединение синтаксических проявлений слов, к тому же в его построении нередко принимают участие и синтаксические проявления фразеологизмов, целых предложений и т.д.

Перечисленные возражения основываются на результатах рассмотрения подчинительных словосочетаний, с одной стороны, в плане их денотативной соотнесенности — в аспекте их связей с отдельным участком отражаемой действительности, который противопоставлен другим ее участкам, обычно представляемым соответствующими типами проявления языковой материи — лексическими и фразеологическими единицами, предложениями и паремнологами, и с другой стороны, с точки зрения занимаемого ими места среди разных типов проявления языковой материи, находящихся в преемственно-эволюционных отношениях, лежащих в основе формирования и существования языковой структуры¹¹. Объектом исследования служат подчинительные словосочетания курдского языка.

Важность изучения подчинительных словосочетаний языков, в том числе и курдского языка, вытекает из того, что

они, будучи особым типом проявления языковой материи, отражают строго определенную сферу реальных действительности, а именно разные типы проявлений объектов действительности, которые не могут обозначаться лексическими и фразеологическими средствами — словами и фразеологизмами, специализированными исключительно по обозначению самих объектов. Что касается состояния изученности подчинительных словосочетаний курдского языка, то вопрос о них не только не решен, но и как таковой специально не поставлен в работах по курдской грамматике.

Подчинительные словосочетания курдского языка стали фигурировать в специальной курдоведческой литературе впервые в связи с исследованием категории рода имен существительных и средств ее выражения — так называемых изафетных показателей в изафетных (определятельных) конструкциях¹². В дальнейшем подчинительные словосочетания все больше привлекали внимание исследователей в связи с разработкой проблем фразеологии курдского языка и разъяснением отношений устойчивых и свободных словосочетаний с целью выделения их отличительных особенностей и т.д.¹³. В последнее время, при разработке вопросов теории курдского языка среди всех главных задач важное значение приобрела задача освещения сущности словосочетания, моделирования процесса его образования, его лингвистического назначения и т.д. Некоторые результаты решения этих задач содержат опубликованные работы автора, посвященные разработке отдельных общелингвистических проблем, касающихся социалингвистической потребности, проявления языковой материи, формирования языковой структуры, единого критерия построения лингвистических дефиниций и т.д.¹⁴.

Объективное освещение сущности подчинительного словосочетания осуществляется путем его исследования в плане его сравнения с другими типами проявления языковой материи на основе метода социалингвистического анализа, позволяющего в деталях определить единство его социальной и лингвистической сторон¹⁵.

При сегментации курдской речи — предложения в общем ряду с другими элементами его внутреннего членения выявляются две структурные разновидности словосочетаний с подчинительной связью компонентов, которые несмотря на

сходство во внешней форме являются принципиально разными типами проявления языковой материи, отличающимися друг от друга разными моделями образования и присущими только им разными лингвистическими назначениями в языковой системе.

Одну из этих разновидностей составляют устойчивые, воспроизводимые в готовом виде словосочетания, которые возникают и существуют в качестве характеризующего, квалифицирующего или оценивающего обозначения объектов действительности и известны в курдской фразеологии как фразеологизмы со структурой словосочетания¹⁶.

Другую разновидность представляют свободные (переменные), каждый раз вновь образующиеся словосочетания — синтаксические единицы, обладающие специфической структурно-семантической организацией и особым лингвистическим назначением в языковой системе.

Для объективного разграничения этих двух разновидностей единиц, встречающихся в составе предложения, принципиально важно рассматривать их на общем фоне проявлений языковой материи в ряду с другими языковыми и речевыми единицами.

Отражаемая языковой материей действительность в реальности существует в своих отдельных конкретных проявлениях, которые познаются и обозначаются, как правило, знаменательными словами и/или соотносящимися с ними фразеологизмами — двумя известными и, как уже указывалось, единственными в своем роде специализированными типами единиц номинации, являющимися двумя разными типами проявления языковой материи. Примерами таких отдельных, конкретных типов проявления действительности, обозначаемых словами и фразеологизмами, являются, в частности, *av* ("вода"), *pap* ("хлеб"), *ba* ("ветер"), *ava pept* ("тихий, неприметный, но хитрый, коварный" букв. "тихая, спокойная вода"), *axa sag* ("могила, вечный покой", букв. "холодная земля") и т.д.

Вместе с тем сами типы проявления действительности в виде отдельных, конкретных объектов (предметов, явлений, действий, состояний, свойств и т.д.), обозначаемых исключительно словами и фразеологизмами, в свою очередь, в действительности существуют и функционируют лишь в своих особых проявлениях, обозначение которых, как уже сказано, словами

и фразеологизмами в их виртуальном проявлении оказывается невозможным. Они, т.е. проявления проявлений окружающей действительности, или иначе говоря, проявления объектов действительности, обозначаемых знаменательными словами и фразеологизмами, обозначаются принципиально иными средствами номинации, являющимися в своем роде проявлениями проявлений языковой материи. Дело в том, что языковая материя проявляется через свои разнообразные и разнообразные проявления и проявления самих этих проявлений не сама по себе, а из социальной потребности в реализации в языкотворческих и речетворческих целях путем ее самоопределения, направленного на ее приспособление к нормам и правилам создания речи, упорядочивания речевой деятельности, а также и на построение речевых единиц и создание на их основе языковых образований более сложного характера и т.д. Исходным и главным фактором, обуславливающим эту потребность, служит то, что отражаемая языковой материей действительность, существующая в своих проявлениях и проявлениях самих этих проявлений, требует своего адекватного языкового представления, определяющего необходимость в соответствующем проявлении языковой материи. В частности, в результате анализа соотношений проявлений отражаемой действительности и проявлений языковой материи возникла убежденность в том, что языковая материя служит средством представления этой действительности в различных формах ее проявления, среди которых отдельные места занимают проявления:

1. в форме познаваемых конкретных объектов — предметов, явлений, действий, состояний, их свойств и т.д., представляемых единицами двух подсистем языка — лексики и фразеологии;
2. в форме типов проявления познанных объектов, представляемых морфологическими и синтаксическими проявлениями слов и фразеологизмов, синтаксическими словосочетаниями и их морфологическими и синтаксическими проявлениями.

Таким образом, в языковой системе морфологические и синтаксические проявления знаменательных слов и фразеологизмов, синтаксические словосочетания и их морфологические и синтаксические проявления являются теми специализированными номинативными средствами, в задачу которых входит

обозначение типов проявления объектов действительности, как правило, обозначаемых только словами и фразеологизмами в их виртуальном проявлении.

Будучи обозначениями объектов действительности, знаменательные слова и фразеологизмы отличаются друг от друга тем, что слова являются номинативными единицами, а фразеологизмы — номинативно-характеризующими — квалифицирующими единицами.

Морфологические проявления слов и фразеологизмов, основанные на их морфологических категориях, составляют основную часть словоизменяющей и фразеологической систем курдского языка, охватывающих всю парадигму спряжения глаголов и глагольных фразеологизмов, склонения имен существительных и субстантивных фразеологизмов.

Синтаксические проявления слов и фразеологизмов, основанные на их валентности — сочетательных свойствах, выступают обозначениями соответствующих типов проявлений объектов действительности, которые стоят за синтаксическими категориями (категории подлежащего, сказуемого, дополнения и т.д.).

Принципиально иную характеристику представляют подчинительные словосочетания.

Образование словосочетаний — это особое языковое явление, обусловленное потребностью в обозначении не отдельных предметов, а именно типов их проявлений, в своей совокупности образующих отдельную специфическую сферу объективной действительности. В отличие от знаменательного слова, которое возникает как обозначение объекта действительности на основе понятия об этом объекте, синтаксическое словосочетание образуется из потребности в обозначении типа проявления объекта действительности, обозначаемого его главным, стержневым компонентом. В этом легко убеждаемся, обращаясь к конкретным примерам.

Словосочетание *ava sag* ("холодная вода") — это речевое образование, обладающее статусом формально-смыслового элемента (знака). В своей минимальной конструкции оно имеет в качестве своей материальной формы сцепление двух знаменательных слов в их синтаксических проявлениях, выступающее описанием — характеристикой объекта *av* ("вода") на основе его признака *sag* ("холодная"), определяющей собой его

данное состояние (- воду в ее холодном состоянии), воспринимаемое как особый тип ее проявления в действительности. Этот тип проявления воды встречается в общем ряду с другими, всевозможными типами ее проявления, каковыми являются: *awa gəpt* ("теплая вода"), *awa zəla* ("прозрачная вода"), и т.д., и т.п., которые обозначаются одноименными словосочетаниями. Другой пример: словосочетание *hədf dīnīvə* ("медленно пишет") описывает — характеризует действие *dīnīvə* (от глагола *nīvīn* ("писать") на основе признака *hədf* ("медленно"), выявляя его особое состояние (- действие в его медленном темпе), являющееся особым типом его проявления, наряду с его другими типами проявления в виде *zū dīnīvə* ("быстро пишет"), *xirāb dīnīvə* ("плохо пишет") и т.д., и т.п. Еще один пример: *Kitəba šagīr* ("книга ученика") образуется как характеристика объекта *kitəb* ("книга") на основе приписываемого ему признака принадлежности ученику, придающего ему определенную классификационную отнесенность — положение — нахождение в собственности ученика, воспринимающееся как отдельный тип его определения — проявления.

Сравнение обозначаемых словосочетаниями типов проявления одного и того или разных объектов в плане их конституирующего признака приводит к осознанию того, что подчинительные словосочетания образуются из потребности в расподоблении смежных состояний одного и того же объекта в целях различения типов его проявлений. Таким образом под типом проявления объекта действительности в широком понимании подразумевается любое состояние, в котором объект оказывается в результате необходимости его функционирования — включения в связь с другими объектами. Рассматривая нахождение объекта в том или ином отношении или состоянии как свойство или признак объекта, можно дальше осознать основу соответствующего типа его проявления: тип проявления объекта основан на том или ином его признаке или отношении. Поскольку признак объекта отдельно от него не существует и не отделим от него ("холодная вода — это один предмет, от которого не отделим его признак "холодная"), то тип его проявления, основанный на данном его признаке, воспринимается как целостный, единый предмет познания. Понятие об этом типе проявления объекта, образующее план содержания словосочетания, оказывается типом проявления понятия об

объекте. Оно является единицей мысли идеального содержания в виде единого нерасчлененного понятия как особой формой мышления, из потребности в выражении которой образуется словосочетание в расчлененной, внутрираздельнооформленной материальной оболочке. Расчлененная материальная оболочка словосочетания — это аналитическая форма выражения нерасчлененного понятия о нерасчлененном референте, знание которого является первоочередной задачей и главным условием на пути создания теории подчинительного словосочетания, оно служит отправным пунктом объективного освещения его комплексной организации и отграничения его от других типов проявления языковой материи, выступающих представителями других референтов. Аналитическая форма словосочетания, образующая его план выражения, является единством сцепления форм компонирующих слов, связанных формальными связями и сцепления их значений, связанных смысловыми связями. В этом виде она совокупно выступает означившим словосочетанием. Таким образом, форма словосочетания — это синтаксическое объединение, образующееся соединением двух или более знаменательных слов, связанных между собой формально-смысловыми связями. В зависимости от этого правомерно моделировать процесс образования подчинительного словосочетания по схеме: "Понятие о типе проявления объекта (план содержания) + формально-смысловое сцепление компонирующих слов (план выражения)".

Таким образом, характер структурно-семантической организации подчинительного словосочетания в его минимальной, двучленной конструкции определяется целью его образования, которая заключается в обозначении типа проявления предмета на основе понятия о нем, выражаемого через сцепление понятий о предмете и его признаке в соответствующей материальной оболочке.

MAXIM KHAMOYAN

ON THEORY OF WORD COMBINATION
(on the Material of Kurdish Language)

In this paper we prove, that subordinate word combinations formed from requirement in marking types of displaying objects of reality, marking them as the crucial components.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Грамматика русского языка, Том II, Синтаксис, часть первая. Издательство АН СССР, М., 1960, с. 10.
2. Р.Н.Попов, Д.Н.Валькова, и др., Современный русский язык, "Просвещение", М., 1978, с. 273.
3. А.Н.Гвоздев, Современный русский литературный язык, часть 2, Государственное учебно-педагогическое Издательство МП РСФСР, М., 1961, с. 19.
4. Н.С.Валгина, Синтаксис современного русского языка, Из. "Высшая школа", М., 1978, с. 23-24.
5. О.С.Ахмина, Словарь лингвистических терминов, Из. "Советская энциклопедия", М., 1966, с. 426.
6. Современный русский язык, часть 2, Синтаксис, М., "Высшая школа", 1979, с. 7.
7. Н.С.Валгина, цит. работа, с. 11.
8. См. примечание 1-е, там же.
9. Там же, с. 20.
10. Современный русский язык, часть 2, Синтаксис, М., "Высшая школа", 1979, с. 5.
11. О преемственно-эволюционных отношениях см.: М.У.Хамоян, К проблеме моделирования процесса становления языковой структуры. - "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока", Ереван, 2002, с. 354-363.
12. Шамилов А., Курдоев К., Цукерман И. Об изафете в курдском языке. - "Революция и письменность", 1933, № 1 (16), с. 51-56; Шамилов А., Цукерман И., Курдоев К. О проблеме рода в курдском языке. - "Письменность и Революция", сб. 1, М. - Л., 1933, с. 160-178.
13. М.У.Хамоян, Основы фразеологии курдского языка. Издательство АН Армянской ССР, Ереван, 1988, с. 17-53; Очерки именной фразеологии курдского языка. Издательство Ереванского университета, Ереван, 1971, с. 3-16.
14. М.У.Хамоян, К проблеме потребности в лингвистике. - "ИФЖ АН Армянской ССР", 1987, N 1, с. 172-182; Проблема проявления в лингвистике (на материале курдского языка). - "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XX", Изд. "Зангак-97", Ереван, 2001, с. 270-289; К проблеме моделирования процесса становления языковой структуры. - "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XXI". Изд. "Зангак-97", Ереван, 2002, с. 354-363; Проблема дефиниции в лингвистике (на материале курдского языка), - "Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, XVII", Изд. "Гитутюн" НАН РА, Ереван, 209-229.

15. Хамоян М.У., Основы фразеологии курдского языка, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, М., 1989, с. 6-9.
16. Там же, с. 26.

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԽԱՉԻԿՅԱՆ

**ԿԵՐՊԻ/ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ
ՇՈՒՄԵՐԵՐԵՆՈՒՄ, ԷԼԱՄԵՐԵՆՈՒՄ,
ԽՈՒՌԻԵՐԵՆՈՒՄ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆՈՒՄ**

Հեղվածի մայատակը Առաջավոր Ասիայի մի շարք հին լեզուների՝ շումերերենի, էլամերենի, խուտիերենի և ուրարտերենի կերպա-ժամանակային համակարգերի ձևավորման ընթացքի վերականգնումն է և նրանցում մկատվող ընդհանրությունների և առանձնահատկությունների մատնանշումը:

Տարբեր ծագումնաբանության այս լեզուների համատեղ քննությունը պայմանավորված է նրանց տիպաբանությամբ. մախանոմիատիվ (երգատիվ) տիպի այս լեզուները համդես են քերում որոշակի կատեգորիաներով ընդհանրություններ, որոնց քացահայտումը տիպաբանական լեզվաբանության կարևոր խնդիրներից է:

Շումերերեն

Քանի որ շումերերենի կերպային համակարգը համաժամանակյա և տարածամանակյա տեսանկյուններից մանրամասնորեն քննարկվել է սույն մատենաշարի XXIII հատորում [Խաչիկյան Մ., 2004], կրկնությունից խուսափելու համար այստեղ կներկայացնենք միայն լեզվի մախանոմիատիվ շրջանում անցած զարգացման ենթադրյալ ընթացքը, որը հանգեցրել է գրավոր աղբյուրներում վկայված համակարգի ձևավորմանը, տե՛ս աղյուսակ I, փուլ III:

*Աղյուսակ I
Շումերերեն քայի խոնարհումը*

I փուլ	Գործողության քայ		Վիճակի քայ
	Անցողական	Ամանցողական	
	*R-e ²		*R-Յ
II փուլ	Անցողական քայ		Ամանցողական քայ
	*R-e		*R-Յ
III փուլ	Կատարյալ կերպ (երգատիվ)	Անկատար կերպ (ոչ-երգատիվ)	Ամանցողական քայ
	-e/b ¹ -R-Յ ²	R-e	R-Յ

1. Աստղանիշով նշված են վերականգնված ձևերը:

2. Այստեղ և ստորև հորվածը ավելորդ տեղեկություններով շճանրաբեռներու նպատակով բերում ենք միայն 3 դեմքի սուբյեկտային ցուցիչները, մասնավորապես որ հատկապես 3 դեմքի ձևերում է ի հայտ գալիս մեր քննության համար առավել նետաքրքրություն ներկայացնող սուբյեկտային ցուցիչների տարբերակումը՝ բայի իմաստով պայմանավորված:

3. Կատարյալ խոնարհման սուբյեկտային նախածանցային ցուցիչները անկատար խոնարհման հարացույցում հանդես են գալիս օբյեկտի դերում:

4. Արտւյտով շարքի օբյեկտային ցուցիչ:

Շումերերեն բայի զարգացման փուլերը կարելի է քննարարել հետևյալ կերպ.

I փուլ՝

ա/ գործողության բայերը հակադրված են վիճակի բայերին, ինչը հետևում է գործողության սուբյեկտի -e և վիճակի սուբյեկտի -Ø ցուցիչների հակադրությունից (տե՛ս աղյուսակ 1);

բ/ բացակայում են կերպային (ասպեկտային) կամ ժամանակային տարբերություններ արտահայտող քերականական միջոցները;

գ/ այս փուլին կարելի է վերագրել մահ աղյուսակում արտահայտություն չգտած գործողության կերպը (Aktionsart) քննարարող տարբեր բառակազմական կամ բառապաշարային միջոցները (ոնդուպլիկացիա, սուպլեմենտիվ արմատներ), ինչպես մահ ըրձական/հարկադրական իմաստ արտահայտող և բայածին ասրասնի ժամանակի իմաստ հաղորդող -ed- նդանակային ածանցը, որը վկայված է ինչպես անցողական, այնպես էլ անանցողական գործողության բայերի հետ, տե՛ս [Խաչիկյան Ա., 2004, էջ 499]:

II փուլ՝ լեզվի տիպարամական զարգացումը համգեցնում է նախորդ փուլին հասուկ գործողություն : վիճակ հակադրության բուրացման և բայերի վերաբաշխման ըստ անցողականության (ներգործական սեռ): անանցողականության (չեզոք սեռ) հատկանիշի, որ հատուկ է երգատիվ կառուցվածքի լեզուներին: Այդ վերաբաշխման այլուցում գործողություն արտահայտող բայերի զանգվածը տյոնվում է. անցողական գործողություն արտահայտող բայերը ներկայանում են առանձին՝ ներգործական սեռի բայերի խմբով, մինչդեռ անանցողական գործողության բայերը վիճակ արտահայտող բայերի հետ միասին կազմում են անանցողական բայերի խումբը: Համապատասխանաբար գործողության սուբյեկ-

տի ցուցիչ -e-ն, վերափոխադրվում է ներգործական սեռի բայի, իսկ վիճակի սուբյեկտի ցուցիչ -Յ-ն՝ չեզոք սեռի բայի սուբյեկտի ցուցիչ:

III փուլ՝ ի տարբերություն մախող փուլերին հատուկ մեկ միասնական վերջածանցային խոնարհման, նշանավորվում է նոր՝ էրզատիվ խոնարհման ձևավորմամբ՝ մախածանցային սուբյեկտային (էրզատիվ շարքի) և վերջածանցային օբյեկտային (արտոյուտիվ շարքի) ցուցիչներով, որոնք համընկնում են չեզոք սեռի բայերի սուբյեկտային ցուցիչների հետ (տե՛ս աղյուսակ I): Այսպիսով, վիճակի սուբյեկտային ցուցիչները (I փուլ), վերափոխադրվելով չեզոք սեռի սուբյեկտային ցուցիչների (II փուլ), III փուլում վերածվում են էրզատիվ տիպարանության լեզուներին հատուկ արտոյուտիվ շարքի ցուցիչների: Իսկ քանի որ բարձր անցողականության (high ergativity) հատկանիշներից է, բացի էրզատիվությունից, մաս կատարյալ կերպը [Hopper P. J. & Thompson S. A., 1980, p. 252], ապա զարմանալի չէ, որ նոր՝ էրզատիվ խոնարհման ձևերը արտահայտում են կատարյալ կերպի իմաստ ի հակադրություն մախող փուլերից ժառանգված մախ գործողության բայերի (I փուլ), իսկ ապա ներգործական սեռի բայերի (II փուլ) խոնարհման, որի միջոցով այսուհետ արտահայտվում է անկատար կերպի իմաստը:

Այսպիսով, էրզատիվ խոնարհման ի հայտ գալով ձևավորվում է շումերական տեքստերից մեզ հայտնի կերպային համակարգը, որի համար հատկանշական է կերպի քերականական արտահայտությունը միայն ներգործական սեռի բայերի ոլորտում:

Էլամերեն

Էլամերենի կերպա-ժամանակային համակարգը մեզ ներկայանում է հետևյալ տեսքով (աղյուսակ 2, փուլ III). բային հատուկ է երկու ժամանակ՝ կատարյալ/անցյալ : անկատար/չ-անցյալ (ներկա/ապստ-նի), անցյալ ժամանակն ունի երկու խոնարհում՝ էրզատիվ (անցողական) և արտոյուտիվ (անանցողական):

Անցյալ ժամանակի ներգործական՝ I խոնարհումը կազմվում է բայի հիմքին սուբյեկտային (էրզատիվ) ցուցիչների կցումով: Նախադասության օբյեկտը արտահայտվում է բայածևին մախողող այսպես կոչված ռեզումբտիվ/անաֆորիկ դերանուններով (-r 3դ. ակտիվ/չմշակվոր օբյեկտի դեպքում, -n՝ մնացած դեպքերում):

Անանցողական բայերի անցյալ ժամանակը բաղկացած է -k- ածանցով կազմված դերբայական հիմքից և սուբյեկտը արտահայտող դիմա-դասային ցուցիչներից: Անանցողական՝ II խոնարհման միջոցով արտահայտվում է ոչ միայն չեզոք, այլ մաս կրավորական սեռը: II խոնարհման բայածևերին սովորաբար մախողություն են մույն այն ռեզումբտիվ դերանունները, որոնցով արտահայտվում է էրզատիվ խոնարհման օբյեկտը: Այս դեպքում, սակայն, նրանք կատարում են ոչ թե օբյեկտի, այլ

սուրբնկուտի դեր: Փաստորեն արտյուտիով (սուրբնկուտ-օրնկուտային) շարքը ներկայացված է տեգումպտիով դեռամումներով:

Ոչ-անցյալ ժամանակը արտահայտող ձևերը (III խոնարհում) կազմված են -ո-ով դերբայական հիմքից և դիմա-դասային սուրբնկուտային ցուցիչներից: Ուշադրության արժանի է տարբեր սուրբնկուտային ցուցիչների գործածությունը II և III խոնարհման 3 դ. ձևերում. -Պ ցուցիչը ի հայտ է գալիս անցյալ ժամանակի չեզոք սեռի քայածևերում, իսկ ակտիվ/չնչափոր դասի -ր ցուցիչը ոչ-անցյալ ժամանակաձևերում:

Ոչ-անցյալ քայածևերը ունեն մեկ ստորադասական (ըզմական, պայմանական և այլն) եղանակի իմաստ:

Բացի վերոհիշյալ երեք խոնարհումներից, էլամերենյի հայտնի են մեկ քայահիմքից և դասային ցուցիչներից կազմված քայական/դերբայական գոյականներ. տոնկ-ր 'արքա', քառացի 'քազավորող', քառոնկ-ր 'գանձապահ', քառացի 'գանձարանը պահող' և այլն:

Քանի որ ա/ II խոնարհման 3 դեմքի սուրբնկուտ արտահայտված չէ ակտիվ գոյականների -ր դասային ցուցիչով, ի տարբերություն III խոնարհման ձևերից և դերբայական գոյականներից, բ/ II խոնարհման ձևերը արտահայտում են մեկ կրավորական իմաստ, այլ կերպ ասած, գործողությունից թխող վիճակ, կարելի է ենթադրել, որ այս խոնարհումը սկզբնապես արտահայտում էր վիճակ, ինակտիվ էր:

Իսկ այն փաստից, որ չեզոք քայի 3 դ. նոզմակի ձևը կազմված է ոչ թե II խոնարհման դերբայական հիմքից, այլ քայահիմքից և 3 դ. նոզմակի դասային ցուցիչից (իմմ. Նոս-թ 'մրանք գնացին', ոչ թե *Նոս+կ-թ), կարելի է ենթադրել, որ սկզբնապես գործողության (ինչպես անցողական, այնպես էլ անանցողական) քայի ձևերը կազմվում էին քայահիմքից դիմա-դասային ցուցիչ կցումով:

Վերջ ներկայացված տվյալների քննությունը քայլ է տալիս էլամերենում առանձնացնել կերպա-ժամանակային համակարգի ձևավորման հետևյալ փուլերը.

I փուլ՝ քնութագրվում է գործողության և վիճակի քայերի հակադրությամբ: Գործողության քայը խոնարհվում է քայահիմքից, իսկ վիճակի քայը՝ -կ-հիմքից դիմա-դասային ցուցիչների կցումով: Գոյություն ունեն մեկ -ո-հիմքից կազմված ստորադասական/անիրական եղանակային ձևեր:

II փուլ՝ լեզվում տեղի ունեցող բովանդային փոփոխությունների արդյունքում գործողություն : վիճակ հակադրությունը վերաիմաստավորվում է անցողականություն : անանցողականություն հակադրության և քայական քառապաշարը վերաբաշխվում է նոր սկզբունքի համաձայն: Քերականորեն այդ փոփոխությունը արտահայտվում է, մի կողմից՝ անցողական գործողության քայերի առանձնացումով գործողության քայե-

րի զանգվածից, մյուս կողմից՝ անանցողական գործադրության և վիճակի քայերի համախմբումով և II (սկզբնապես վիճակի) խոնարհման վերածումով անանցողական (չեզոք/կրավորական) խոնարհման:

Աղյուսակ 2
Էլամերեն քայի խոնարհումը

I փուլ	Գործադրության քայ		Վիճակի քայ	Ամիլազան նշանակ (գործադրության մահ վիճակի* քայ)
	Անցողական	Անանցողական		
	*-R-r		*-R+k-Ø	*-R+n-r
II փուլ	Անցողական քայ		Անանցողական (չեզոք/կրավորական) քայ	Ամիլազան նշանակ (անցողական և անանցողական քայ)
	*-R-r		*-R+k-Ø	*-R+n-r
III փուլ	Կատարյալ կերպ/անցյալ ժամանակ			Ամիլազան կերպ/չ-անցյալ (մերկա/ապսոնի) ժամանակ
	Անցողական քայ (I Էրգատիվ խոնարհում)		Անանցողական (չեզոք/կրավորական) քայ (II խոնարհում)	Անցողական և անանցողական քայ (III խոնարհում)
	*-R-l		-R+k-Ø	-R+n-r

III փուլ՝ նշանավորվում է ներգործական սեռի քայերի ոլորտում մտք՝ էրգատիվ խոնարհման ի հայտ գալով, որը զբաղեցնում է մախորդ փուլի ներգործական խոնարհման տեղը՝ դուրս մղելով այն քայական համակարգից անվանական: Այդ փոփոխությունը հիմք է հանդիսանում կերպա-ժամանակային համակարգի ձևավորման համար: Տեղի է ունենում հետևյալը.

ա/ էրգատիվ խոնարհման քայաձևերը ընկալվում են որպես կատարյալ կերպի/անցյալ ժամանակի ձևեր (դա պետք է քացատրել կատարյալ կերպի/անցյալ ժամանակի գաղափարի կապով քարժր անցողականության և, հետևաբար, էրգատիվության հետ, տե՛ս [Hopper P. J. & Thompson S. A., 1980, p. 252]);

բ/ համարանությունը անցյալի գաղափարը տարածվում է չեզոք/կրավորական խոնարհման վրա, մասնավաճող որ այդ խոնարհմանը հատուկ կրավորական իմաստը (որպես անցյալում կատարված գործողության արդյունք) նույնպես առնչվում է անցյալի գաղափարի հետ;

զ/ ասինճանական եղանակի էրգատիվ և չեզոք խոնարհումների կատարյալ կերպի հանցյալ ժամանակի իմաստ ստանալուն համընթաց առոչադասական եղանակի խոնարհումնր ձևոք է քերում անկատայ կերպի/ոչ-անցյալ ժամանակի ճշանակություն, որը սերտորեն կապված է անիքական իմաստի հետ (հմմ. ՛ եղանակչիչով ձևերի գործածությունը արևելահայերենում ապատնի և արևմտահայերենում ներկա ժամանակի իմաստով):

Խոտիերեն և ուրարտերեն

Տերտերից ճեգ հայտնի չեզվական նյութը արտահայտում է խոտիերենի գարգացման երկու փուլ, որոնք պայմանականորեն անվանել ենք հին և նոր: Երե հին խոտիերենի դնացում կարելի է խոտել կերպային տարբերությունների մասին, ապա նոր խոտիերենում գործ ունենք ժամանակային համակարգի հետ (Хачикян М. Л., 2005, с. 244-5):

Աղյուսակ 3

Խոտիերեն և ուրարտերեն քայի խոնարհումը

		Գործողության քայ		Վիճակի քայ			
		Անցողական	Անանցողական				
I	Խոտ.	$R+o^{-}b/m$	$R+^{-}b, R+a^{-}b$	$R-a^{-}b$			
	Ուրարտ.	$*R+o^{-}b$	$R+i(a)^{-}b, R+a^{-}b$	$R-a^{-}b$			
II		Անցողական քայ		Անանցողական քայ			
	Խոտ.	$R+o-b/m$	$R+i-b, R+a-b, R-u-b$				
	Ուրարտ.	$R+o-b^2$	$R+i(a)-b, R+a-b, R+u-b$				
III		Անցողական քայ		Անանցողական քայ			
		Անկատար	Կատարյալ				
	Խոտ.	$R-is^a$	$R+o-b/m$	$R+i-b, R+a-b, R+u-b$			
	Ուրարտ.	$R-is^{-}c^a$	$R+o-b^2$	$R+i(a)-b, R+a-b, R+u-b$			
IV	Խոտ.	Ներկա	Անցյալ	Ազատի	Ներկա	Անցյալ	Ազատի
		$R-is$	$R+o-b-a^a$	$R+cd-a^a$	$R+a^{-}b^a$	$R+o-b^a$	$R+cd+u^{-}b^a$

Ծանոթագոտություններ

1. Բայի քննադիկ ձայնավորի գործածությունը պայմանավորված է քայի քնույթով, -o-ն անցողական, կնույթնախոյս գործողության

ցուցիչն է, -i(a)-ն՝ անանցողական, կենտրոնամետ, -a-ն՝ շարժման քայն-րի, -u-ն՝ վիճակի, տե՛ս [Khachikyan M., 1999, p. 258]:

2. Էրզատիվ շարքի 3 դ. սուբյեկտային ցուցիչը այս ձևում հանդես է գալիս -Յ ենթաձևությի տեսքով:

3. -ոս ձևորդը արսուլյոտիվ շարքի 3 դ. եզակի բվի օբյեկտային ցուցիչն է:

4. Էրզատիվ շարքի 3 դ. ցուցիչ:

5. Գործողության սուբյեկտի -b/m ցուցիչը դուրս է գալիս գործածությունից՝ իր տեղը զիջելով վիճակի սբյեկտի -Յ ցուցիչին:

6. -ս վիճակի քեմատիկ ձայնավորով անցյալ և ապառնի ժամանակների ձևեր վկայված չեն:

Հին խուռիերենը կերպային տարբերություններ է հանդես բերում միայն անցողական քայի ոլորտում. անկատար կերպի ձևերում էրզատիվ շարքի ցուցիչները միասնում են անմիջականորեն քայի հիմքին, կատարյալ կերպը կազմվում է դիմային ցուցիչների կցումով -օ- քեմատիկ ձայնավորին: Վրայված են կատարյալ կերպի միայն 3 դ. ձևեր, որոնք լեզվի նախաէրզատիվ շրջանից ժառանգված սելիկտային ձևեր են՝ -ո/ս գործողության սուբյեկտի ցուցիչով¹: Սակայն կասկածից դուրս է, որ կատարյալ կերպի խոնարհման մյուս դիմային ձևերը էրզատիվ էին: Նման պնդման համար հիմք է ծառայում անկատար կերպի ձևերի խոնարհման փաստը ըստ էրզատիվ մոդելի (էրզատիվության առնչությունը կատարյալ կերպի/անցյալ ժամանակի հետ [Hopper P. J. & Thompson S. A., 1980, p. 252] ենթադրում է, որ եթե որևէ լեզվում անկատար կերպը արտահայտվում է էրզատիվ խոնարհման միջոցով, ապա կատարյալ ձևերը նույնպես էրզատիվ են): Դա են հաստատում նաև ցեղակից ութարտերենի տվյալները. ութարտական տեքստերում բազմիցս վկայված 1 դ. եզակի և հոգնակի ձևերը էրզատիվ խոնարհման են:

Կատարյալ կերպի ձևերը հին խուռիերենում արտահայտում են անցյալի, անկատարինը՝ ինչպես ներկայի, այնպես էլ ապառնիի իմաստ: Ապառնի ժամանակի իմաստ են արտահայտում նաև անիքական եղանակի ձևերը, տե՛ս [Xachikyan M. Մ., 2005, c. 244]:

Հին խուռիերենի կերպային համակարգը գրեթե նույնությանը կրկնվում է ութարտերենում: Այստեղ ևս կատարյալ : անկատար հակադրությունը չի տարածվում չեզոք սեռի քայերի վրա, անցողական քայի ինչպես կատարյալ, այնպես էլ անկատար կերպի ձևերը էրզատիվ են, տե՛ս [Xachikyan M. Մ., 2005, c. 245]:

Նոր խուռիերենում հին փուլին հասուկ անկատար : կատարյալ հակադրությունը իր տեղը զիջում է ներկա : անցյալ : ապառնի հակադրությանը, որն ընդգրկում է ոչ միայն անցողական, այլև անանցողական քայերը: Ժամանակային ցուցիչներն են -Յ- (ներկա), -օժ- (անցյալ), -եժ-

(ապառնի): -օձ- և -եժ- ածանցները վկայված են մասն էին խտոհերենում, սակայն ոչ թե քերականական, այլ բառակազմական գործառնությո՛ւմ: Դա է վկայում կատարյալ կերպի -օձ- ածանցով և առանց այդ ածանցի, ինչպես մասնակատար կերպի -եժ- ածանցով և առանց այդ ածանցի ձևերի գուգահեռ գործածությունը: Այդ ածանցների հետագա վերախմաստավորումը ժամանակային ցուցիչների բույժ է տալիս ենթադրել, որ, հավանաբար, -օձ- ածանցով արտահայտվում էր կատարված գործողության աղբյուրը, իսկ -եժ-ը բայաձևին հաղորդում էր լրացուցիչ նդանակային իմաստ (ցանկության/մտադրության) [Хачикян М. Л., 2005, с. 244-245]:

Խոտի-որարտական կերպա-ժամանակային հանակարգի ձևավորումը, հավանաբար, ընթացել է հետևյալ կերպ.

I փուլ՝ բայական բառապաշարը բաժանված է գործողության և վիճակի բայերի: Այդ է վկայում, մասնավորապես, գործողության և վիճակի 3 դ. եզ. բ. տարբեր սուբյեկտային ցուցիչների գոյությունը հին խտոհերենում և ուրարտերենում (տե՛ս աղյուսակ 3); գոյություն ունեն գործողությունը քննազդող բառակազմական որոշ ածանցներ (դրանց թվին են պատկանում, մասնավորապես, -օձ- և -եժ- ածանցները), սակայն բացակայում են կերպը/ժամանակը արտահայտող քերականական միջոցներ;

II փուլ՝ լեզվի էրգատիվացման հետևանքով գործողության բայերը տրոհվում են ըստ անցողականություն/անանցողականություն ետականիչի և ձևավորվում է անցողական (էրգատիվ) խոնարհում, որը կազմվում է անցողականության -օ թեմատիկ ձայնավորին էրգատիվ սուբյեկտային ցուցիչների կցումով:

III փուլ՝ բարձր անցողականության սեմանտիկ կապի հետևանքով կատարյալ կերպի/անցյալ ժամանակի հետ (տե՛ս Hopper P. J. & Thompson S. A., 1980, p. 252) էրգատիվ խոնարհումը ձևք է քերում կատարյալ կերպի իմաստ: Ի հակադրություն վերջինիս առաջանում է նոր՝ անկատար խոնարհում, որը տարբերվում է կատարյալից թեմատիկ ձայնավորի բացակայությամբ:

IV փուլ՝ միայն խտոհերենին հասուկ այս փուլում տեղի է ունենում կատարյալ : անկատար հակադրության չեզոքացում և կատարյալ կերպի խոնարհման (տե՛ս փուլ II) վերացում: Դրան համընթաց էին խտոհերենում վկայված բառակազմական Aktionsart-ային -օձ- և -եժ- ածանցները վերախմաստավորվում են ժամանակային ձևերի. -օձ-ը վերածվում է անցյալ ժամանակի ցուցիչ, -եժ-ը՝ ապառնի: Ներկա ժամանակի ձևերում այդ ածանցները բացակայում են: Իսկ քանի որ այդ ցուցիչները ծագում են գործողությունը քննազդող Aktionsart-ային ածանցներից, ապա նրանք գործածվում են ոչ միայն, ներգործական այլև չնգոց սեռի բայերի հետ: Այսպիսով, միայն ներգործական բայերի ոլոր-

տով սահմանափակված կերպային համակարգը փոխարինվում է ավելի ընդգրկուն ժամանակային համակարգով: Համապատասխան նյութի բացակայության պատճառով բաց է մնում այն հարցը, թե, արդյո՞ք, այս համակարգը տարածվել է մաև վիճակի բայերի վրա:

Եումերերենի, էլամերենի և խուտի-ուրարտերենի կերպա-ժամանակային համակարգերի ձևավորման ընթացքի համադրությունը բույլ է տալիս բացահայտել մի շարք ընդհանրություններ և տարբերություններ:

Քննվող բոլոր լեզուներին սկզբնական փուլում հաստիկ էր գործողություն: Վիճակ հակադրությունը և կերպի/ժամանակի արտահայտման քերականական միջոցների բացակայությունը:

Հաջորդ փուլում այդ լեզուների հետագա զարգացման արդյունքում տեղի է ունենում անցողական բայերի ամբաստում գործողության բայերի զանգվածից, անցողական (էրգատիվ) խոնարհման առաջացում և դրան համընթաց կերպային համակարգի ձևավորում:

Այս փուլից սկսած առանձին լեզուներում ի հայտ են գալիս որոշակի տարբերություններ.

ա/ կերպային տարբերությունները շումերերենում և խուտի-ուրարտերենում ի հայտ են գալիս ներգործական բայի ոլորտում, մինչդեռ էլամերենում այդ համակարգի մեջ ընդգրկվում է մաև չեզոք սեռի բայը;

բ/ էրգատիվ խոնարհումը՝ էրգատիվ շարքի ցուցիչներով, խուտի-ուրարտերենում տարածվում է ինչպես կատարյալ, այնպես էլ անկատար կերպի բայերի վրա, մինչդեռ շումերերենում և էլամերենում էրգատիվ խոնարհումը սահմանափակված է կատարյալ կերպի ոլորտով, իսկ ներգործական սեռի անկատար կերպի և ցեզոք սեռի բայերի սուբյեկտային ցուցիչները նույնական են (3 դ. ձևերում ի հայտ եկող տարբերությունները տեղիկտային են՝ ժառանգված այն փուլից, որի համար բնութագրական էր գործողություն: Վիճակ հակադրությունը);

գ/ երբ շումերերենում և խուտի-ուրարտերենում էրգատիվ ցուցիչները փոխառյալ են մախա-էրգատիվ շրջանի լեզվամթերքից (շումերերենում էրգատիվ շարքի ձևերը ներկայացնում են ոչ-էրգատիվ խոնարհման օբյեկտային ցուցիչների հետ, խուտի-ուրարտերենում ծագում են առաջական ածանցներից), ապա էլամերենի էրգատիվ ցուցիչները միանգամայն ինքնուրույն են և նյութապես չեն առնվում քերականական որևէ ձևերի հետ:

ON THE FORMATION OF ASPECTS/TENSES
IN SUMERIAN, ELAMITE, HURRIAN AND URARTIAN

The author examines the aspectual/temporal systems of four non-nominative ancient languages - Sumerian, Elamite, Hurrian and Urartian, pointing out the similarities and peculiarities of these systems.

In Sumerian the opposition perfective/past : imperfective/non-past covered only the sphere of the transitive verb. The perfective conjugation was ergative, the imperfective conjugation, as well as the intransitive one, was absolutive (the only difference between imperfective and intransitive conjugations is revealed in the 3rd person).

In Old Hurrian and Urartian, like in Sumerian, aspectual differences were limited to the transitive verb, but, unlike Sumerian, both perfective and imperfective forms were ergative as opposed to the absolutive intransitive conjugation.

In Late Hurrian aspectual distinctions (perfective/imperfective) gave place to the temporal ones (present/past/future), which embraced both the transitive and intransitive verb.

In Elamite the opposition past/non-past was known to both transitive and intransitive verbs. The past (perfective) forms distinguished between transitive verbs conjugated ergatively and intransitive ones conjugated absolutively. The imperfective (non-past) conjugation did not distinguish between transitive and intransitive verbs: both were conjugated according to the absolutive pattern.

The author traces back the formation of grammatical aspects in the languages under consideration to the point when the opposition action : state, which can be reconstructed in these languages, gave place to the opposition transitivity : intransitivity.

ԾԱՆՈթԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մեր կարծիքով, միայն անցողական բայի ձևերում վկայված -տ ձևորոշ հանդիսանում է և՛ անցողական, և՛ անանցողական բայաձևերում հանդիպող -b ցուցչի բարբառային կամ արտասանական տարրերակը: Այս ձևորոշի վերաբերյալ արտահայտվել են նաև այլ կարծիքներ. ի. Մ. Դյակոնովը համեմատում է այն ուրարտական կատարյալ կերպի խոնարհման համազարտասխան ձևերում վկայված -ո արտալուծիլ շարքի օրյեկտային ցուցչի հետ [Дьяконов И. М., 1967, с. 444, քառ.6; Diakonoff I. M., 1971, S. 111], իսկ Գ. Վիլհելմի կարծիքով, այն երկրեն ճասնիկ է, որ մրամանանակ արտահայտում է 3 դ. սուբյեկտը և օրյեկտը [G. Wilhelm, 1992, S. 666]: ի. Մ. Դյակոնովի մեկնաբանությանը հակասում է այն փաստը, որ հին խոտիերենին հայտնի է ուրարտական -ո դերանվանական ցուցչին համապատասխանող -ա ձևորոշ., իսկ Գ. Վիլհելմի այն փաստարկի վերաբերյալ, որ կցական լեզուներում ևս հնարավոր է մեկից ավելի քերականական իմաստի արտահայտում մեկ ձևորոշով, ասինք, որ կցական

(զգումբում մեկ դիրքում համառոտված են, մի կողմից դեմքի և թվի (ման դասի), մյուս կողմից՝ ժամանակի և եղանակի կարգերը [Воложен А. П., Храковский В. С., 1975, сс. 191-192], բայց ոչ սուբյեկտի և օբյեկտի:

Օգտագործված գրականություն

Քաչիկյան Մ. (Хачикян М. Л., Khačikyan M.)

1999 - The Hurrian Verb Revisited, *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians* 10, Bethesda, pp. 257-265.

2004 - Կիրառի քերականական կարգը շոմերիերենում, *Մեծապար և Միջին Արևելքի հնդեմեր և ժողովուրդներ XXIII*, Երևան, էջ 497-506:

2005 - Вид/время в хурритском и урартском языках, *Зубовы вечны и постоянны* (Материалы конференции, посвященной 90-летию со дня рождения И. М. Дьяконова), СПб, сс. 242-247.

Воложен А. П., Храковский В. С.

1975 - Типология морфологических категорий глагола (на материале индоевропейских языков), *Типология грамматических категорий*, М., сс. 170-196.

Дьяконов И. М. (Diakonoff I. M.)

1967 - *Языки Древней Персией Азии*, М.

1971 - *Hurritisch und Urartäisch*, München.

Hopper P. J., Thompson S. A.

1980 - Transitivity in Grammar and Discourse, *Language* 56/2, pp. 251-297.

Wilhelm G.

1992 - Zum hurritischen Verbalsystem, *Texte, Sätze, Wörter und Moneme* (Festschrift für Klaus Heger zum 65. Geburtstag), Heidelberg, SS. 659-671.

ԱՐՄԱՆՈՒՇ ԿՈԶՄՈՅԱՆ

ՂՈՒՐԱՆԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՉԵՌԱԳԻՐ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴՐԻ ԸՈՒՐՁ (Մատենադարանի հավաքածուից)

Մտնամաղի և նրա վարդապետության մասին համաշխարհային պատմագրության մեջ առաջին գրավոր տեղեկությունը պատկանում է 7-րդ դարի պատմիչ Մեթեոսին: Հայերը մահ առաջիններից էին, որ մտան Արարական խալիֆայի կազմի մեջ և մեկ-երկու դար հետո զարմանալի հետաքրքրություն ցուցաբերեցին մահմեդական աշխարհի և, մասնավորապես, նրանց Սուրբ գրքի՝ Ղուրանի նկատմամբ: Արարական խալիֆայի հետ անմիջական շփումներից հետո հայ պատմիչները և քրիստոնեական մտքի ջատագույնները որոշակիորեն տեղյակ էին իսլամի կայացման, Ղուրանի տարրեր եզրերի, նույնիսկ առանձին սուրաների ձևավորման, Մտնամաղի վարքի, արարական քամաստեղծական արվեստի և այլ խնդիրներին¹: Հասկանալի է, որ հատկապես հայ պատմիչներն էին առավելապես իսկապետում երկու աշխարհները և ջանում էին հիմնավորել իրենց գաղափարները և դրույթները՝ ելնելով սկզբնաղբյուրներից: Պետք է նշել, որ հայ մատենագրության մեջ չկան ուղղակի մեջբերումներ Ղուրանից, որ հասկանալի է դարձնում նպատակը՝ չամբագրել տեքստը, որի դրույթները իսկասում են քրիստոնեական հավատի ոգուն և դոգմային:

Սակայն առաջին քրիստոնեախալամական քանավեճերը, իսլամի տեսության հետևողական մերժումը, քաջառումը X-XIII դդ. հայ կրոնական և գիտական մտքի կողմից, խոսում են այն մասին, որ հեղինակները տիրապետում էին Ղուրանի լեզվին, կամ էլ, ինչպես նկատում է հայտնի արարագետ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը, ծանոթ էին Ղուրանի հայերեն հատվածային թարգմանություններին, որ, հնարավոր է, մեզ չեն հասել²:

Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուում պահպանվել են Ղուրանի լիարժեք թարգմանություններ և նրա մասերի որոշ փոխադրություններ: Ղուրանի թարգմանությունների ձեռագրերը հաճախ ողիկցվում են մահ քաղցրաբան պարականոն քննադրերով՝ պատմություններով, պայմանագրերով, որոնք վերաբերում են իսլամին և այն պատմական փաստերին, որոնցում ար-

տացոված են վաղուց ի վեր հայոց և արաբական աշխարհների մեջ գոյություն ունեցող կապերը:

N 934 և N 3109 ձեռագրերը իրենցից ներկայացնում են գրաբարով մեզ հայտնի Ղուրանի առաջին լիարժեք թարգմանության տեքստերը՝ կատարված հնուս թարգմանիչ, լեզուների զետակ Ստեփանոս Լեհացու կողմից (մահ. 1689թ.), որը մեր մատենագրության մեջ բազմաթիվ հրաշալի գնահատականներով է հայտնի՝ «...նեղումն թարգմանիչ», «վարորսն մարտակենցաղ՝ և պարկեշտ», Լեհաստանի Լեմբերգ քաղաքից, որ էջմիածնում, դեռ երիտասարդ, ձեռնադրվել է քահանա և քիչ անց առաջել էր վարդապետի զավագան²:

Ստեփանոս Լեհացու գրչին են պատկանում բազմաթիվ թարգմանություններ (Պրոկլեմնոս, Հովսեփոս, Արիստոտել, Փլարինոս ևն), որանց մեջ Ղուրանը երևի միակններից է, որը հայ մատենագրության մեջ կամ չի հիշատակվում, կամ էլ հիշատակվում է առանց գնահատականի և քննության⁴:

Ղուրանի միջնադարյան թարգմանության ձեռագրերի մեջ ուշադրության է արժանի N 934 ձեռագիրը, որը վերանորոգված է և բավարար վիճակում է: Այն, ինչպես ցույց տվեց ուսումնասիրությունը, կատարված է երկու տարբեր գրիչների ձեռքով: Ենթադրվում է, որ նրա առաջին մասը եղել է վնասված, հետագայում արտագրվել և նորոգվել է: Այդ պատճառով 11-րդ տետրը կրկնվել է և առաջին մասի գրչի ձեռքով և՛ երկրորդ (119-128):

Սակայն մեր ուշադրությունը գրավեց այն հանգամանքը, որ Ղուրանի մյուս՝ 3109 ձեռագիրը, Լեհացու կենդանության օրոք կատարված կրկնօրինակ է (1680 թ.): Դա մեզ հուշեց ճշտել 934 ձեռագրի երկրորդ մասի գրչի անձը: 934 ձեռագրի երկրորդ՝ չվերամտրոգված մասի ձեռագիրը համեմատվեց հենց Ստեփանոս Լեհացու ձեռագրի հետ, որ պահպանվել էր նրա կողմից կատարված Փլարինոսի «Հրեական պատերազմ» թարգմանության մեջ: Եվ թղթի մույնությունը և ձեռագիրը ենթադրել տվեցին, որ 934 ձեռագրի երկրորդ՝ չվերականգնված մասը երջանկաբեկապետակ Ստեփանոս Լեհացու ինքնագիրն է: Այն չի քվազված, սակայն երկրորդ մասը, որը մենք համարում ենք հենց Լեհացու ինքնագիրը, վերջանում է հեռույալ քառերով. «Կատարեցաւ դուրսն, թարգմանեալ ի լատինացոց բարբառոյ ի հայոց լեզու, ձեռամբ Լեհցի Ստեփանոսի քանասիրի»:

Ինչպես տեսնում ենք, Ստեփանոսը իրեն որակում է քանասեր՝ ելնելով իր մասնագիտական տարյունից, առանց այլ մակերիմների: Հենց այդ ձևակերպումը ճիշտ և ճիշտ կրկնօրինակում է 3109 ձեռագրի գրիչը սակայն, կարծես մի աննշան ավելացումով՝ «... լեհցի Ստեփանոս վարդապետի, իմաստն և քանասիրի... (ընդգծումը մերն է Ա.Կ.):

Հայտնի է մեր միջնադարյան մատենագիրների համեստությունը, որ մերձենում էր առավելապես ինքնամերժմանը, այդ պատճառով մեր կողմից նկատված նրբությունը դիտում ենք որպես կրկնակի փաստարկ, որը մեկ անգամ ևս հաստատում է, որ 934-ի դեսպոմ մենք գործ ունենք Լեւոսցու ինքնագրի հետ, իսկ հրկրոյտ՝ 3109 -ի դեսպոմ՝ կրկնօրինակի:

Վարանի թարգմանությունը երկու դեսպոմ է սկսվում է հետևյալ ծանուցումով.

«Այս է զիցք օրինաց Հագարացոց կամ իսմայելացոց որ կոչի Ղուրամ: Այսինքն, հաւացումն պատիրամաց», որից հետո սկսվում են գլուխները՝ «Ազօարա, գլուխ առաջին», «Ազօարա, գլուխ երկրորդ... (ձ.934)» ևն⁵:

Այսպիսով, չկան սուրաների անվանումները ո՛չ արաբերեն և ո՛չ էլ հայերեն թարգմանությամբ: Իսկ «Ազօարա» (Sura - Ա.Կ.) եզրը մշտապես բյուրինացության մեջ է գցել նույնիսկ փորձված ձեռագրագետներին, որոնք կարդացել են «աղօ(ք) արա», իսկ Վիննմայի Մխիթարյան Մատենադարանի ձեռագրացուցակի 575 և 576 ձեռագրերի նկարագրությունում կարդում ենք՝ «Աղօարայ», «Աղօարա»⁶:

Մտեխանու Լեւոսցու թարգմանության մեջ մեզ զարմացնող առաջին համզամանրը սուրաների քանակն է՝ 124: Իրականում հայտնի է, որ դրանք 114-ն են:

Հայոց թագմաթիվ աղբյուրներից իմանալով Լեւոսցու թարգմանական արվեստի բարձր վարպետության մասին, մաս՝ ելնելով Ղուրանի թարգմանության հիշատակարանից, որը ճշտում է, որ այն կատարվել է լատիններենից, մենք վերջ նշված անճշտությունների «մեղքը» վերագրեցինք լատիններեն քննագրին: Սակայն դա հարկավոր էր հաստատել:

934 ձեռագրի թարգմանությունից առաջ ներկայացված է ցանկ.

«Այս է ցանկ դուրանին, կարգաւ որի սուրա, որի Վի՛՛ սուրա»: Չեռագրի ցանկում պահպանված է գլուխների իրական հերթականությունը՝ արաբերեն տառադարձումով, սուրաների անվանումների հայերեն թարգմանությամբ և ստեղծման տեղանվամբ: Սակայն այդ վերնագրերը չեն համապատասխանում Լեւոսցու թարգմանության տեքստին ո՛չ հերթականությամբ, ո՛չ նշված այբերի քանակով: Գուցե այդ է պատճառը, որ ցանկում թվարկված է ընդամենը 67 անուն, որից հետո 5 դասարկ թերթ կա, հավանական է՝ հետագա լրացման համար: Եթե այդ կիսատ ցանկը չի բխում լատինական քննագրից, ուրեմն պետք է ներառել, որ այն կապ չունի Լեւոսցու հետ և հետագայի ավելացում է:

Լեւոսցու կողմից կատարված Ղուրանի թարգմանության մեջ այբերն առանձնանում են կարմիր գլխատառով: Ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ թարգմանության մեջ տեղափոխություններն ու անճշտությունները սկսվում են համարյա առաջին սուրաներից: Օրինակ, ա-

մենանրկար՝ երկրորդ «Կոփը» սուրան 286 այսքի փոխարեն ունի 46 ա-
յաք (համարս իսգ):

Ղուրանի 4-րդ սուրան «Կամայք», Լեհացո քնագրում 8-ն է, իսկ
հայտնի «Հովսեփ» սուրան, որ քնագրում 12-ն է, դարձել է 22-րդը: Այդ
նտրացումներն ու ավելացումներն էլ հանգեցրել են արարերեն քնագրի
հետ սուրաների և այսբների անհամապատասխանությանը:

Ի դեպ. 3109 ձեռագրի լուսանցազուրյունում որպես կողմնորո-
շում գրված է «Սուրա Հովսեփ, գլուխ 12»: Այդտեղ մահ նշված է, որ
Հովսեփին ոտնձգողը «ոչ քազատրի կինն էր, այլ դահճապետին»: Այդ
դիտողությունը գալիս է Աստվածաշնչից: Այսպիսով, լուսանցազուր-
յունները երբեմն կողմնորոշում են, իսկ երբեմն էլ հակաճառում:

Լեհացին Ղուրանի իր թարգմանությունը սկսում է «Ճաթիհայի»
(ցացող) երեք տարբերակով: Երկրորդը դրված է «այլ թարգմանություն»,
իսկ երրորդը՝ «այլ թարգմանիչ» վերնագրերի տակ: Իրականում «Ճաթի-
հայի» երեք թարգմանությունն էլ տարբեր են, սակայն հիմնականում ո-
ճով:

Լեհացո թարգմանության մեջ այդի է ընկնում մահ այն, որ վեր-
ջին 14 սուրաները ունեն ընդամենը մեկական այաք (ունի քան մի), այն
դեպքում, երբ քնագրում դրանք մեկից ավելի են (ձ.3109): Սակայն
թարգմանության տեքստի մեջ, ինչպես մենք համոզվեցինք, հիմնական
մտքերը փոխադրված են: Գուցե այդ շատ ակնհայտ անհամապատաս-
խանությունն է դարձել պատճառ և ստիպել Լեհացուն վերջացնել իր
թարգմանությունը՝ արդարանալով, թե «ի վերջոյ Ղուրանից քանի մի ո-
տամաուրք եղեալ կան, որք ոչ են թարգմանեալ ի լատինացոց թարքատ
ոչ զիտեմ զպատճառն» (ձ.934, էջ 285 ա):

Կարծում ենք՝ Լեհացո թարգմանության այս «առեղծվածների»
վրա քավականաչափ լույս են սփռում լատիներեն թարգմանությունների
մասին այն տեղեկությունները, ըստ որի՝ դրանք կատարվել են 12-16-րդ
դդ.՝ Երկրաբայում: Դրանցից առաջինը (գուցե ամենաամիսջողը),
թարգմանվել է 12-րդ և հրատարակվել 16-րդ դարում: Այն կապված է
Ռոբերտ Կետոմացո անվան հետ:

Պարզվում է, որ Լեհացին հարազատ է մնացել լատիներեն այդ
քնագրին, որտեղ թարգմանիչները, ինչպես ռուս արարագետ Եփիմ Ռեզ-
վանն է բնորոշում, սեփական մախաձեռնությամբ և «թարգմանիչի աշ-
խատանքի վերաբերյալ իրենց պատկերացումներով» միջամտել են
քնագրի՝ իրենց կարծիքով «քարքաշտական» տեքստին⁷:

Թարգմանական գործունեության մասն եղանակը միջնադարում
շատ տարածված էր: Այսպիսով, գալիս ենք այն եզրակացության, որ
ավելորդ 10 սուրաները, սուրաների անվանումների քացակայությունը,
«Ազոսբա» աղավաղված ձևը՝ որպես սուրա, այսբների քանակի անհա-
մապատասխանությունը ևն, Մտեփանոս Լեհացո թարգմանության մեջ

գալիս են յատիներն անհաջող այն քարգմանությունից, որը երկար դարեր որպես բնագիր ծառայել է բազմաթիվ, այդ թվում, ինչպես տեսանք, մահ հայերն քարգմանության համար:

3109 ձեռագիրը հետաքրքիր է նրանով, որ այն մի ժողովածու է, որի առաջին կեսը Ղուրանի քարգմանությունն է, իսկ հաջորդ մասը՝ գանազան «Վերձորսանյան» բնագրեր, որտեղ արտացոլվում են խալմազան աշխարհը և հայ արարական հարաբերությունները մեր պատմիչների ընկալմամբ:

«Վարդապետության Մահմեդի յոթ պատուելի և ընդունելի մահմեդականաց. Չոր ոմն արապ գրեաց» (ԼԶ 231բ): «Տեսիլ Մահմեդի Չոր ինքն հնարեաց և պատմեաց լի առասպելաբանութեամբ» (ԼԶ 246բ): «Շնորհիմարդութիւն բանից Ղուրանին» (ԼԶ 249), «Պատմութիւն Մահմեդի» (ԼԶ 348ա), «Պատմութիւն գաղտնեան Մահմեդին ի հայս եւ զմալն ընդդէմ սրբոյն Մահակայ ըշտունեաց նախկուսոսին» (ԼԶ 413ա) ևն:

Այդպես էին կազմվում մահ միջնադարյան եվրոպական քարգմանությունները, որոնց կցվում էին և՛ «սարակիմսաների կրոնի» հերքումը, և՛ իսլամն արտացոլող զանազան, մեծ մասամբ՝ ոչ զիտական զրվածքներ:

Երևանի Մատենադարանում պահպանված է Ղուրանի մեկ այլ քարգմանություն և՛ 2826 ձեռագիրը, որը XVIII դ. գործ է՝ «Գիրք որ կոչի Ղուրան»: Այն յունի հիշատակարան և քարգմանչին մենք չենք կայողացել անձնավորել:

Թարգմանությունը յունի ցանկ: Սուրաները համարակալված են, սակայն այսօրից առանձնացված չեն: Ամեն մի նոր սուրա ակվում է վերնագրի հայերն քարգմանությունից, այսօրից թվից և նրանց ստեղծման վայրից (Մեքքա-Մեդինա): Այսօրից թիվը միշտ չէ, որ հանդիպում է արարական բնագրի հետ: Ղուրանի այս, կարելի է ասել ավելի հաջողակ քարգմանությունը վերջանում է 104-րդ սուրայով՝ «Յազագս փղաց, որ պարունակ է զիննգ տունս», որ համապատասխանում է Ղուրանի բնագրի 105-րդ սուրային, որ կոչվում է «Փիլ»: Դա կարելի է բացատրել նրանով, որ նշված ձեռագրում առաջին սուրան համարվել է մուտք և ըստ երևույթին հաշվի չի առնվել:

Այս ձեռագրում Ղուրանի քարգմանությունից հետո տեղ է գտել մի շատ հետաքրքիր բնագիր, որ վերաբերում է հայերի իսլամական աշխարհի հետ ունեցած հարաբերություններին և կոչվում է «Պայմանագիր մահմեդի ընդ հայոց»: Դա մի հայտնի փաստաթուղթ է, որը մախատեսում է արտոնություններ հպատակ քրիստոնյաներին՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանին գրված Ն. Մառի մամակից հայտնի է դառնում, որ Մառը հետաքրքրվել է այդ պայմանագրի տեքստով, հատկապես այն ռուսերն քարգմանելու ցանկությամբ:

Կան Ղուրանի նշված քարգմանության կրկնօրինակներ (8056, 2968, 6984), որոնք ուղեկցվում են այդ պայմանագրի քննադրով: Մակայն հայտնի մատենագետ Հ. Ամասյանը հիմազույնը համարում է 6984-ի հիշատակարանը, որն ազդարարում է.

«Փ(առք ամենա) կարողին Հօր (ու Որդոյ) եւ իոզայն սրբոյ: Աւարտեցաւ Ղօրան Մահմատին որ է Համաստան քաղաք, ի բվին Փրկչին Ռ-ՃՁ, իսկ Հայոց թվին Ռ-ՃՄՆ, յունվարի սկիզբն՝ առաջին, ձեռամբ Արիստակէս իրիցոյ Համատանցոյ. ով որ կարոյայ եւ ստոթիւնն տուն առ տուն իմացի, Ա Հայր-մերիւ գմեղատրս յիշեացէ, ամէն»¹⁰:

Այսպիսին է Ղուրանի միջնադարյան մեզ հայտնի քարգմանությունների պատկերը Մատենադարանի հավաքածուում, որից կարելի է եզրակացնել, որ այսօր հայտնաբերվել են երկու տարբեր միջնադարյան քարգմանություններ՝ իրականացված 17 և 18-րդ դարերում:

Դիշտ է, զանազան տեղեկություններ կան այլ հավանական քարգմանությունների մասին, սակայն գրական փաստող՝ քարգմանությունը, դեռևս չի հայտնաբերվել¹¹: Օրինակ՝ պահպանվել է մի հետաքրքիր տեղեկություն Թորգոմ պատրիարք Գուշակյանի հիշողություններից: Պարզվում է, որ Մ.Թաղիադյանը նպատակ է ունեցել զբաղվել Ղուրանի քարգմանությամբ. «Սա (Թաղիադյանը Ա.Կ.), վերջին անգամ Կալկաթայն դէպի Պարսկաստան մեկնած միջոցին, շոգնաւ մտնելէ առաջ, իրեն՝ Պ. Տխմիսրիտայանին երկու յուսի տալով դրկեր է ճտակայ գրավաճառանոց մը, պատուիրելով իրեն համար գնել Գուրանի անգղիերէն քարգմանութիւն մը, ըսելով.- Շոգնաւի երկամսեայ կեանքիս մջ կարելի է, որ զայն քարգմանեմ հայերէնի: Այնպես որ, հաւանական է, որ Մ. Թաղիադեանց կատարած ըլլայ իւրամական ս. գրքին հայերէն քարգմանութիւնը, անշուշտ՝ գրաբար»¹²:

Գ. Տեր-Ակոբյանի մի հոդվածից հայտնի է դառնում, որ նա նույնպես մի ժամանակ զբաղվել է Ղուրանի հայ քարգմանության ձեռագրերով: «...սովետոյ չեմ համարում ասելը, որ իմ հետազոտությունից երևաց, որ Ղուրանի հայերեն կրկին քարգմանություն ունինք», իսկ Կ. Եզյանցը 1887 թ. գրում է. «...գոյ քարգմանութիւն Գուրանին ի հայ լեզու չէ ևս տպագրեալ: Ի մատենադարանս Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի տեսնալ է մեր օրինակ մի ձեռագիր քարգմանութիւն նորա եւ զայլ եւս օրինակ ի կայսերական մատենադարանին Բերլին քաղաքի: Այլ քանզի չունինք զարդիս ի ձեռին զօրինակսն, ոչ կարեմք ասել հաւաստեալ, թէ մի իցէ արդէօք քարգմանութիւն երկոցունցն և միոյ ժամանակի գրութիւն թէ ուրիշ ուրիշ ի միմեանց»¹³:

Բնդինի կայսերական գրադարանի ցուցակն աւարտուցեց, որ դա եղել է մեզ հայտնի 2826 ձեռագրի՝ Ղուրանի այն քարգմանության կրկնօրինակը, որի հեղինակին մենք չենք պարզել: Այն իրականացվել է 19 դ., Կոստամոզմապոլսում¹⁴:

Վերը նշված երկու տարբեր քարգմանությունների ավելի ուշ կրկնօրինակները մենք գտնում ենք աշխարհի տարբեր գրադարաններում¹⁵:

Հայտնի է դառնում, որ Ղուրանի քարգմանությունները ինքնամագատակ չէին, և պատվիրատուները իրենց առջև գաղափարական և քաղաքական նպատակներ էին դնում: Ղուրանի հայերեն քարգմանության ավանդույթները առավելապես ճևարվում են 17-րդ դ., որը հայ ժողովրդի պատմության դրամատիկ շրջաններից մեկն է: Դրանք կրել են ավելի չուտ կրոնական, քառագույնական քնույթ, քան հոգևոր-մշակութային: Թարգմանությունները մեկ անգամ ևս ընդգծում են, որ հայոց մեջ կար խոր և ճանաչողական հետաքրքրություն իսլամական աշխարհի նկատմամբ, այն ընդունվում էր որպես միասնական քաղաքակրթություն, իսկ Ղուրանը՝ դրա «անկյունքար»:

ARMANUSH KOZMOYAN

MEDIEVAL ARMENIAN TRANSLATIONS OF QURAN IN THE MANUSCRIPTS OF THE MATENADARAN

The depository of Yerevan Matenadaran for Mesrop Mashtots contains 17th and 18 th century translations of Quran in the Old Armenian. Numerous copies of those translations are stored in different libraries worldwide.

The manuscripts with numbers 934, 3109 and 2826 are of particular significance. The second part of Manuscript 934, which is not restored, is an autograph of Stepanos Lekhatsi, the translator of Quran, while Manuscript 3109 is found to be its copy: it was translated from Latin.

However, there is another translation of Quran (Manuscript 2826), dated to 18 th century; most likely, it was translated from the Arabic: the author is unknown since the manuscript lacks colophons.

Occasionally, these translations are accompanied by different apocryphal texts depicting relations of the Armenians with the Islamic world.

ՇԱՆՈՋԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Պատմություն Սեբեոսի, աշխատասիրությանը Գ. Վ. Արզաթյանի, Երևան, 1979, էջ 135: Գրիգոր Մագիստրոս, Տաղասացությանը Գրիգորի Մագիստրոսի Պահլավունույ, Վենետիկ, 1868, էջ 99: Գրիգոր Տաբեացի, Գիրք հարցմանց, Երուսաղեմ, 1993, էջ 808: Վերջինս հետաքրքիր քառագման է ստացել Բարգին Կյուլենդյանի ժխտման հայ մատենագրության մեջ՝ աշխատության մեջ, Վիեննա, 1930: Մեծին Վարդանայ Բարձրբերդեույ, Պատմություն Տիգրեական, Մոսկվա, 1881, էջ 92:

2. Тер-Гевонцян А.Н., Армения и Арабский халифат Ереван 1977, էջ 263: Հայ արարական հարաբերությունները միջնադարյան արքայությունում արտացոլված է նաև Ա. Սեբեոյանի ատենախոսության մեջ. Мелконян А., Армения средневековые источники об Арабском халифате. Автореферат канд. дисс. Ереван, 1990:
3. Հմուտ. Պատմություն Առաքել Վարդապետի Դավիթժեղոյ, Ի Վաղարշապատ, 1884, էջ 315: Ն.Ալեքնեան, Ստեփանոս վրդ. Լեհացի, Հանդես ամսօրեայ, 1912, քի I, էջ 62:
4. Ա. Դավիթժեղին իր պատմության մեջ Լեհացու թարգմանություններից 4 զիջք է հիշատակում. «Յուշարս պատմագիրքն...», «Դիոնեսիոսի Արիստագացոյ զիջքն...», «Գլխք պատմաոսաց...», «Բանք ասակատորք...», իսկ Մ. Օրմանյանը (Պեղելով Գ.Աարհամայլամի վրա), ավելացնում է . «Մեղծեմ զատ կը յիշատակուին նաև՝ «Հայկի վարուց», «Քուրաստան աղօրից», «Հրեշտակաբանություն» և «Պատմություն Դուրամի»: Տես Մաղարիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Ազգապատում, Բ, Ս. Էջմիածին, էջ 2896:
5. 934 ձեռագրի երկրորդ՝ այսպես կոչված «Լեհացու ինքնագրի» մասում գրվում է . Ազատրա ճԻԱ, Ազատրա ճԻԲ... ևն:
6. Մարտիր Բ.Սեբեանց, Հայ ձեռագիր Դուրամ մի ի Հնդկես (թարգմ. Ստեփաննոս Վարդապետի Խոջվեղոյ), Բազմավէպ, 1924, էջ 166-169, 204-207: Տես նաև Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Մոսկովյան մատենադարանին ի Վիեննա, Հ. Բ, կազմեց Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1963:
7. E.A.Pezvan "Koran и его мир" СПб. 2001, էջ 356.
8. Հ. Ամասյան, Մանր երկեր, Լու -Անգեղե, 1987, էջ 627-632:
9. Մաղր և իսլազիտության հարցերը, Երևան, 1968, էջ 223:
10. Հ. Ամասյան, Ոչվ. աշխ., էջ 628:
11. Լևոն Միմասյանը նմանապես, իր սեղծ տեղեկության մեջ Դուրամի թարգմանության սկիզբը իսլազի մեջ համարում է 17-րդ դ.։ Տես՝ «Դուրամի հայերեն թարգմանությունը Սպահանում կազմակերպված ցուցահանդեսում», Ալիք, 1997, 7 հոկտեմբերի։ Ի դեպ, 20-րդ դարասկզբի առաջին տպագիր թարգմանությունը Ա.Ամիրխաննանցի կատարմամբ, կողմ (Ավ.Խառնակյան) և դեմ (Մ. Մատնման) կարծիքներով, այնուհանդերձ, հայ պարբերական մամուլում արժանացել է ուշադրության։ Տես՝ Մատենադարան, Ալպոյաննան Զոմեղ, թղթ. 41, վառ. 65-1629, 65-1631. Հորիզոմ, 1910, 22 հոկտեմբերի։
12. Թորգոմ պատրիարք Գուշակեան, Հնդկահայր, Տղատրություններ և տեղեկություններ (պատկերազարդ) Երուսաղեմ, 1941, էջ 164:
13. Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա, 1892, էջ 370-371: Պատմություն Անտոնյան Մեծի Վարդապետի իսլազ. Մ. Պետերբուրգ, 1887, Յատազարան, էջ Ժա:
14. Verzeichniss der Armenischen Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin von Dr. N. Karawianz. Berlin A. Asher, 1888, էջ 78:
15. 934-ի կրկնօրինակը՝ # 575 և # 576, գտնվում է Վիեննայում։ Տես՝ Յուզակ հայերեն ձեռագրաց Մոսկովյան մատենադարանին ի Վիեննա, հ. Բ, կազմ. Հ Ոսկեան, Վիեննա, 1963: Լեհացու թարգմանությունը պահպանված է Նոր Ջուղայի թանգարանի ձեռագրացուցակում (#39): Տես՝ Յուզակ ձեռագրաց

Նոր – Ջուլայի Ս, Ամենախրեյիան վանաց թանգարանի, հ. Բ, կազմ, Լ. Մինասեան, Վիեննա, 1972: Մեկ այլ օրինակ՝ Ձմառի վանքի ձկնազրացուցակում, որն ուղիղվում է հետևյալ եղջատակարանով: «Եւ փոխադրեցաւ ի կրկին օրինակէ բաղդատելով ընդ միմեանս աշխատասիրութեանց ի Հ. Վրթամիստ Երզիւթնիտանց ի Միաբանութենէ Լիբանանեան հարց միանձանց ի յատարելութեան իջրում ի Պարսս, ի Ջուլայ, որ ի Սվահան, յամի Տեառն 1843, 12, փետրաբար: Տես Յուզակ հայերին ձկնազրաց Ձմառի վանքի մատենադարանին, հ. Բ, Ամստրնեան հասարածոյ, կազմեցին Լ. Ալիմեան եւ Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1971, էջ 255:

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՄԱՀԱԿ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԳՈՒՍԱՆ ԵԶՐՈՒՅԹԻ ՓՈՒԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Հին է գոսամ հասկացությունը և իր քառաքամային իմաստով քավակամ մեծ յայնույթ ունի: Այն ծագում է պահպանելուն *gosaen* ձևից: Հայտնի է սանսկրիտով *kasaen, gosa* (ձայն), *gosaena* (քարճրածայն խոսել), զենդերեն *gosa*, պարսկերեն *gos* (ակամօջ) քառերի հետ նրա կապը:

Գոսամը բազմաբովանդակ նրևույթ է և ներառում է վիպասամների, տաղերգուների, հանգերգուների, աշուղների սազանդարների, նաղ առողների և ասացողների:

Գոսամի առաջին հիշատակումները տեսնում ենք Աստվածաշնչում²: Հայոց մեզ քազմիցս հիշատակվում է նաև Խորենացու «Պատմության» մեջ³: Այն շրջամատություն է ունեցել և՛ իրանական և՛ հայկական աշխարհներում, հետևաբար, իր արտացոլումն է գտել նաև էպոսներում:

Գոսամների ինստիտուտը հայ և պարսից էր՝ մշակութային միջավայրում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում, ժամանակի ընթացքում զարգանում և տարափոխվում էր, իրեն շրջապատող կյանքի նոր պատկերմաներով ու անդրադարձով հարստանում:

Այսօր մեզ համար մեծ արժեք ներկայացնող էպիկական ժանրի քազմաթիվ ստեղծագործություններ, քնաքական երգեր, անտոմիներ, դարիքներ, և այլ բանաստեղծական ձևեր դարից դար փոխանցել և հետագա սերունդներին են հասցրել առավելապես գոսամները, որոնց ստեղծագործությունները հետագայում արդեն հայտնի ասացողներից զբառել են Գարեգին Մրվանձտյանը, Մարգիտ Հայկունին, Բազդաստ Խալաթյանը և այլոք:

14-րդ դ. միջնադարյան հայ տաղերգու Կոստանդին երգվկացու հայտնի տաղերից մեկը, սկսվում է «Շահնամնի» հիշատակությամբ.

«Այր մին ... ել կայր ու Շահնամայ ասեր ծայնով. նա եղբայրք խնդրեցին, թէ ի Շահնամայի ծայն մեզ ոտամատը ասայ.

ես շիմեցի զբանջս զայս, ի Շահնամայի ծայն կարդացեր...»⁴:

Սա այն եզակի տեղեկություններից մեկն է, որ մեզ հիմք է տալիս եզրահանգումներ անել շրջիկ գոսամների, նրանց երգացանկի, եղբայ-

րութունների, կրոնական դարսների հետ նրանց կապի և բազմաթիվ այլ խնդիրների մասին: Պարզ է, որ ասացողը գուտան է եղել, իսկ Շահ-մամեի դասքանները հայոց մեջ ավելի, քան տարածված:

Հայտնի է, որ մինչ քրիստոնեության ընդունումը, և, ապա ընդունումից հետո էլ, իր գոտաններով այդի է ընկել Գողթան գավառը, որը համարվում է նրանց բուն հայրենիքը¹:

Նախաքրիստոնեական շրջանում գոյություն են ունեցել գոտանների բազմաթիվ տեսակներ: Օրինակ՝ ողբերգու գոտաններ կամ ողբերգակներ, որոնք հաճախ ստեղծագործել և խաղացել են քաղաքներում, իսկ աղբասացները՝ բաղման ծեսերի ժամանակ: Նրանք կոչվել են մահ ծայնարկու գոտաններ: Մյ. սկսած՝ արգելվել է ծայնարկու գոտանների գործունեությունը, քանի որ քրիստոնեությունը չէր ընդունում բաղման ծեսի քատերականացման երևույթը: Հենց նույն ժամանակաշրջանում ստեղծագործող «արվեստի այլ զատագովները» բազմազանությունից ենթադրում ենք, որ նրանք ազդարակամ տարբեր խավերի էին ծառայում ժողովրդից մինչև ազնվականություն: Մենք չենք տարբերակում դրանց, չնայած, օրինակ, հայտնի է, որ հացկատակները հատուկ ծառայածուներ էին, որ առավելապես իշխանական տներում էին ծառայում: Միմասները, կատակգոտանները, խեղկատակները, հացկատակները, ծաղրածու գոտանները, կարճավորները, վարձակները, որ քեթևարար պարտիկներ էին², մեծ ժողովրդականություն էին վայելում:

Ազատ տեղավախությունների և բազմաթիվ ժողովուրդների հետ լայն շփման պայմաններում մեր գոտանները քնակամաբար մեկուսացած չէին:

Առնչվելով ասորական և հունական քաղաքների միմասների հետ, նրանք կրել են մահ ուժեղ ազդեցություններ: Գ. Գոյանը նշում է, որ մեր թվարկության սահմանագծին նրանք բաժանվել են երկու տեսակի: Մի մասը պանդախներով գոտան անվանումը դարձել է հայկական միմաս, իսկ մյուս մասը՝ պանդախներով հանգներգու հայրենից և պապերից եկող ավանդույթները, ձեռք է բերել վիպասան անվանումը³:

Վիպասանները և գոտանները շրջիկ կյանքով են ապրել: Հենց այդպես էլ կոչվել են՝ «շրջիկ գոտաններ»: Նրանք ծանոթ են եղել ոչ միայն ազգային վիպերգություններին, երգերին, ամսոմիկներին, այլ մահ հարևան ժողովուրդների էպիկական և քնարական ստեղծագործություններին: Բազմաթիվ քեճաներ, մոտիվներ և պերսոնաժներ փոխառվել են հարևան ժողովուրդներից, խորապես մշակվել, յուրացվել, ապա՝ «ազգայնացվել»: Այդ երկարատև խմբումը և յուրացումը հենց այն նոր որակն է, որ կարելի է հայ գոտանական արվեստի ձեռքբերում կոչել: Եթե դրանք վախճանությունը աննշան փոփոխություններ է կրել, և չի պատվաստվել միջավայրին, ապա շուտ էլ մոռացվել է՝ մնալով միայն որպես գոտանի, վիպասանի կամ աշուղի հեղինակային գործ:

Բանահյուսության մեջ մոտացման երևոյթին գուզահեռ ընթացել է նորի ստեղծման գործընթացը, երբ կերպարները, մտիվները և քեմաները հաճախ վերածնվել են այլ անվամբ և այլ համատեքստում: Օրինակ՝ «Ռոստամ Զալ» պատումը 1915 թ. Արտաշես Բարսեղյանը գրի է առել «Նարեկցի» անգրագետ «րոստամչի» Պատուր Պողոսյանից, պարզվում է, որ նա էլ իր հերթին այն վերցրել է հեքիաբասաց, հյուսմ Ռոստա Հարոյից⁶:

Միջմատարյան հայ գուսանների ստեղծագործական երևակայությունը րացատիկ ընդգրկում է և րազմակողմանի: Նրանք արտացոլում են և հեքուսական առասպելներ, և ժամանակակից տիրակալների սխրանքներն ու սոցիալ - պատմական իրադարձությունները: Գուսան - վիպասանները իրենց ստեղծագործություններում րազմաթիվ իրական ու առասպելական պատմություններ են համադրել, ներկայացրել ծիսական - պաշտամունքային, առասպելական պատկերացումներ, որոնք երևան են զալիս արեգակի, ջրի, մեռնող և հառնող աստվածությունների կերպարանքով:

Բազմաթիվ օտար, իրական - պատմական կերպարներ նրանց միջոցով մուտք են գործել մեր ժողովուրդի գրականություն. դրանք են Ալեքսանդր Մակեդոնացին, իրոսրովն ու Շիբիմը և այլք: Այդ ամենի րազում տարրերակները «Շահնամե» էպոսի դասքաններից են: Հատկանշական է, որ «Շահնամեն», «Քյոռողլին» լայն տարածում են ունեցել ինչպես Փոքր Ասիայում, այնպես էլ՝ Միջին Ասիայում: Հայտնի է, որ րուքրական արհեստավարժ երգիչ - օգանները և ներրողագիրներ - մադդահները իրենց խաղացանկում տեղ էին հատկացնում Ֆիրդուստ «Շահնամե»-ին և պարսկալեզու գրականության այլ ստեղծագործություններից վերցված հատվածներին⁷:

Ակատատիրական շրջանում ստեղծագործող գուսանների ու վիպասանների գործունեությունը պետք է րաժանել երկու խմբի. առաջինը՝ ֆեոդալական վերնախաւի գեղագիտական ճաշակը րավարարող գուսաններն ու վիպասաններն էին, իսկ երկրորդը՝ ժողովրդի ստորին խավերի հետ կապված գուսանները, որոնք ներկայացնում են պլեբսին ընդունելի արվեստը: Հարկ է նշել, որ պատմական իրադարձությունները րեկվում էին գուսանների գեղարվեստական մտածողության մեջ և հաճախ այնպիսի փոփոխություններ կրում, որ իրական պատմությունը անճանաչելի էր դառնում: Գա գուսանական արվեստի զարգացման ապացույցն էր, որը որքան րանահյուսական՝ նույնքան էլ գուսանի անհատական ստեղծագործության տարրերով էր հարուստ:

Անանում հեղինակները՝ պահպանելով ժողովրդական հարուստ րանավոր ժառանգությունը, իրենց արվեստը տարածում էին ողջ Հայոց աշխարհի մեջ և փոխանցում հետագա սերունդներին: Օրինակ՝ էպոսը ամեն մի շրջանում տեղայնացվում էր: Աիշտ է, հիմնականում պահպա-

նում էր եականը, սակայն ստանում էր միջավայրի և բնակավայրի լեզուն, կոլորիտը: Օրինակ այդ տարափոխությունների արդյունք է այն, որ Ռուսում Ձալը հայոց պատումներից մեկում դարձել է Մեծի փոքր եղբայրը¹¹:

Դարերի ընթացքում փոխվում էին էպոսի լեզուն և ավանդվելու ձևերը՝ այդ կապակցությամբ Գ. Լևոնյանը գրում է. «Գրաբարի կամ միջնադարի գրական աշխարհիկ լեզուն չի երևում այս վեպերի և հեքիաթների մեջ: Նրանք իրենց հետագայի պատմողների միջոցով ընդունել են գուտ բարբառային լեզու: Բացի դրանից, այս վեպերից յուրաքանչյուրն ունի մի քանի տարբերակ: Տարբեր է լեզվական, և կառույցի, և ժանրի տեսակետից: Սակայն կա մի մնայուն բան, որ նույն վեպի գործող անձինք իրենց բնութագրով մեզ ներկայանում են գրեթե միշտ միատեսակ»¹²:

Դժվար է հստակորեն նշել, թե կոր փլուզվեց գուսանների ինստիտուտը՝ առեղծելով աշուղների, սագանդարների և ողղակի սոսացողների խմբեր, որոնց գործառույթը ավելի սահմանափակ էր և փաստորեն նոր կոննոտացիաներ (connotation) էր ներառում: Գուսանների նոր գործառույթը ենթարկվում էր ժամանակի երամայականին, հարմարվում միջավայրին, սակայն մաս պահպանում իր ավանդույթները:

XVIII դարի կեսերից մինչև XIX դարի 80-ականները ժողովուրդը վիպասաններին ճանաչում էր որպես «մաղղ» (պատմություն) ասող: Նրանք բուրբ և պարսիկ իշխանությունների հետապնդումից ազատ լինելու համար միանում էին զգրարների խմբերին ու շրջում քաղաքներում, գյուղերում և ավաններում՝ որպես զգրար¹³:

Վիպասանները, որ վերածվել էին «մաղղ ասողների» և աշուղների՝ նոր կարգավիճակ ձևեր բերելով, շարունակում էին ավանդել ազգային ու հեթանոսական ավանդապատումները, հեքիաթները, էպոսը: Իրենց պատումներում նրանք հիշատակում էին հայոց հերոսական անցյալը, նրա քաջարի արքաներին ու զոհավարներին: Մեր կարծիքով դա էր իշխող դասակարգի կողմից նրանց նկատմամբ ունեցած հակակրանքի պատճառը: Գզրարների և նրանց հետ շրջող «մաղղ ասողների» մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում Ս. Հայկունին: Նա գրառելով «Սանասոր և Բաղդասար» պատումը, նշում է. «Յարդ ունեցած հետաքրքրությունն է այն եզրակացութեան հասած եմ, որ Սասունաց Դաւիթ և Մեծի դիցազնական վեպը Մոկացի զգրարներ տարածած են հեռու գավառներ, մաս փոքր մասամբ Կուժացի և Ուզմնցի զգրարներ՝ աքա իրենց արհեստը ուր որ ի գործ կը դնեն, անց ևս կը պատմեն Սանասար և Բաղդասար, Դաւիթ և Մեծի մաս այլ և այլ հեքիաթներ, գայուն, ամառ, աշուն Մոքա կը տարածուին Բշերի, Ռավանդա, Սահմուանք, Մուշ, Բուլանդիս, Խլար, Արծկե, Արճեւշ, Ապարդա և այլուր, իսկ ձմեռն ևս կտարածուին ամեն կողմեր, իրաքանչիւր խումբ 5-10-15 հոգի կը լինին:

Այն խումբը առաջի տարին, որ գնդի մեջ զգրաբույժն առած է, բացորդ տարիներն ևս նույն խումբը պիտի անէ. որքէ մի օտար խումբը չի կարող այդ գյուղը մտնել¹⁴:

Գզրարների և նրանց հետ շրջող «մաղլ ասողների» ճանապարհների բառ տարվա եղանակի ձգվել են հյուսիսից – հարավ և արևելքից – արևմուտք: Հասկանալի է, որ նրանց ստեղծագործությունները տարածվում և պահպանվում էին լաբրանի հիշողության մեջ, անշուշտ՝ կրեով բարբառային և տեղային ազդեցություն:

«Սասնա Շոեր» էպոսը՝ պահպանելով իր հիմնական բովանդակությունը, նորանոր շերտեր ու հավելումներ էր ասանում: Ինչպես նշում է Գ. Լևոնյանը. «Շատ դժվար է ասել, թե այս շրջանում բոլորովին նոր վեպեր կամ մաղլներ պատմել են մեր զգրար վիպասանները, բացի այն, որ կրկնել են հին դարերից, բերնից բերան անցնող վեպերը, նոր վարիանտներով ու նոր ազելումներով: Ոչ Սասնա Շոերի, ոչ մանավանդ Ռոստամ Զալի և ուրիշ օտարաճուտ վեպերի հայկական ծննդյան դարը չի կարելի ճշմարտությամբ որոշել»¹⁵:

Ճիշտ է բազմաթիվ պատմական շրջաններից եկող շերտեր իր մեջ կրող էպոսը հարուստ է ժամանակախախտումներով, այնուհանդերձ, «Սասնա Շոերում» հիմնականում արտահայտված է հայոց սլավոնաբան արարական լծի դեմ: «Շահնամն», ճիշտ է, արտացոլում է իրանցիների ներստական պատմությունը վաղնջական ժամանակներից մինչև արարական արշավանքները, սակայն ժողովրդի ընդերքում պահպանված գրույցների, ավանդապատմանների ու պատմական իրադարձությունների գեղարվեստական արձագանքը Ֆիրդուսուս կողմից իմի բերվել և շարադրվել է արարական նվաճումների դեմ պարսից սլավոնների արդյունքում: «Շահնամն» մի ընդլվզում էր բոլոր նվաճողների դեմ, ճիշտ այնպես, ինչպես հայոց «Սասնա Շոերը»:

«Սասնա Շոեր» էպոսի բազմաթիվ պատմումներում հիշատակվում են գուսանները՝ (աշուղները) սպիտակամորուս գուսան, «թուխմորուս» գուսան և «ջահել» գուսան, որոնք ուղարկված էին Խանդուք խաբունի կողմից: Վերջինս լսելով Դավթի սխրամքների մասին, սիրահարվել էր նրան և մի օր պատուհանից տեսնելով գուսաններին, պատվիրել էր գնալ Սասուն և իր գովքը անել Դավթին, փոխարենը առատ վարձատրություն խոստանալով:

Գուսանների մասին հիշատակություններ կան նաև «Շահնամն»-ում: Դրանք իրանական աշխարհում հայտնի Բարպետ (Վարպետ Ս. Պ.) և Սարքել (Սարգիս Ս. Պ.) գուսաններն էին, որոնք ժառայում էին Խոսրով Փարվիզի արքունիքում¹⁶:

Դժվար է ժամանակագրական ստույգ տեղեկություններ գտնել բազմաշերտ էպոսներում, որովհետև դրանք ասանում գուսանների, վիպասանների, օգանների, մաղղահների, սագանդարների, աշուղների և

այլ ժողովրդական երգիչների ու քանաստեղծների կողմից են ստեղծվել: Եթե անգամ «Շահմամեն» ենդինակային գործ է և շարադրված է Ֆիրդուսու կողմից, այնուհամայն «այն մեղադրում է ժողովրդի մեջ ամբաստանված բանավոր և պահպանված գրավոր բազմաթիվ պատմություններ: Ի տարբերություն իրանական աշխարհի, որտեղ հնագույն առասպելները պահպանում էին մոզայեաները, բոզորգաններն (մեծատուններ) ու դեհղան – ավատատերերը, մեր հոգևորականները թշնամամբար էին վերաբերվում ինչպես գուսան – վիպասաններին, այնպես էլ նրանց ստեղծագործություններին:

Հասկանալի է հոգևորականության քաջասական վերաբերմունքը գուսանական աշխարհիկ արվեստի նկատմամբ: Արարական, բարբառական և պարսկական իշխանություններն էլ իրենց հերթին խաչքնդուստում էին հայոց փառասպանմանցյալը վեր հանող պատումների տարածումը և ժողովրդի ռզին կոսիող պատմությունները՝ Երվանդունիների, Արտաշեսյանների, Մամիկոնյանների և այլոց մասին: Նրանց գործունեությունը արքունիքից աստիճանաբար դուրս մղվելով՝ սկսեց առավելապես ժառանգել քաղաքների ու գյուղերի բնակչությանը:

Եթե նախաքրիստոնեական ժամանակներից սկսած գուսանները և վիպասանները, փանդիտի, քնարի, քմբուկի, սրինգի և այլ երաժշտական գործիքների նվագակցությամբ երգում, արտասանում և ցուցադրում էին որոշ հատվածներ «Վիպասանից», «Պարսից պատերազմից», «Տարունի պատերազմից», «Մասնա Ծեղից» և այլ էպիկական ստեղծագործություններից, ապա նրանց արվեստը ժառանգող աշուղները, սագանդարները, ինչպես նաև «մաղղ ասողները» ավելի համեստ էին իրենց և՛ հնարքներով և՛ խաղացանկով: Փոխվել էր նրանց երգացանկը, գործունեության ոլորտը, և հետևաբար նաև լսարանը: Հին վիպասաններին, գուսաններին փոխարինում էին աշուղները, պատմում Աշուղ Ղարիբի, Շահ-Իսմայիլի, Զյոնոօղլու, Զյարամի և Ասղու երգախառն հեքիասքանից կամ սիրավեպերը¹⁷:

Բազմալեզու էր աշուղների երգացանկը: Նրանք երգում էին բարբերեն, պարսկերեն, հայերեն, քարբերեն, ինչպես նաև համեմուն էին իրենց հայերեն երգերը բազմաթիվ օտարամտ շառերով: Բիլինգվալիզմները նրանց ստեղծագործության պրակտիկայում առաջնային դեր ունեին:

«Աշուղ» նզրը նույնպես օտար ծագում ունի: Այն արաբերեն է (աշեղ), որ նշանակում է սիրահար: Եզրույթը իր մեջ ամբողջացնում է ժողովրդական բանաստեղծի, երգչի և երաժշտի միասնությունը: Հաճախ աշուղին անվանում են ասող – ասացող:

Գուսաններից նկող բազմաթիվ պատմություններ ժամանակի ընթացքում բանահավաքների շնորհիվ ամբազովեցին որպես գրավոր գրականություն: Այն հարուստ ժառանգությունը մեզ են հասցրել գուսաննե-

քը, վիպասանները, աշուղները, ասացողները և լավ հիշողությամբ օժտված անհատները:

Պատմական իրադարձությունների քերտմով Հայաստանը բազմիցս քաժանված է եղել հարևան պետությունների միջև, գուրկ պետականությունից, սակայն այդ ամենով հանդերձ, գոսամական ինստիտուտը գործել և անընդմեջ զարգացել է՝ առնչվելով հարևան ժողովուրդների հոգևոր մշակույթի հետ: Մշակութային փոխառնչությունների և շփումների արդյունք են քազմաթիվ ընդհանրությունները, որ առկա են «Սասունցի Դավիթ» և «Շահնամն» էպոսներում, ինչպես նաև էպիկական այլ ստեղծագործություններում և քանակյատության մեջ:

Ցավոք միշտ անհամատեղելի են եղել եկեղեցու և գոսամական ինստիտուտի խաղաղ գոյակցությունը, քանի որ նրանք ներկայացրել են երկու հակադիր սկզբեր՝ կրոնական և աշխարհիկ: Սակայն նրանց միավորում են ազգային գաղափարները՝ լեզվի, հոգեկերտվածքի, պատմական ու մշակութային ժառանգության, քարքերի ու սովորությունների պանդանման ջանքերը:

Գոսամները և վիպասանները իրենց պատմական ուղին անցնելով՝ ունեցել են քազմաթիվ զարգացումներ: Հետագա դարերում նմանապես շարունակել են իրենց գործունեությունը, հետապնդվելով եկեղեցու կողմից.

«Նե՛ն գիմարբուքի յերզերը, և թն հին վիպական – առասպելական յերզերը, բնականաբար ամարզ և խտտելի պլոտի համարվելին հին խստակրոն յեկեղեցականներից. զի դրանք մի կողմից՝ կապված լինելով շվայտ ուրախության և արքեցության հետ՝ մարդկանց հեռացնում էին յեկեղեցու քարոզած ժուժկալության սկզբունքներից, մյուս կողմից՝ կենդանի էին պահում հին հեթանոսությունն իր առասպելներով, սովորություններով ու հավատալիքներով»¹⁸:

Իրականում, գոսամական ինստիտուտը դարեր շարունակ նպաստում էր նվաճված ու մասնատված Հայաստանում ազգային մշակույթի և հոգևոր ժառանգության առանձնահատկությունների պանդանմանը:

Այսպիսով՝ «գոսամ» երևույթը անցնելով հազարամյա ճանապարհ, այսօր մեզ է հասել որպես երգիչ – կատարող և սնում է մեր ազգային նրաժշտությունը: Հետագայում գոսամական ինստիտուտը մասնատվելով՝ իր տեղը զիջել է քաղոսնին, կրկեսին, արհեստավարժ ասմանբողներին, երգիչներին, պարողներին ու պարուհիներին, որոնց արվեստում միշտ գերակշռում է ժողովրդական տարրը:

9. Հմմտ. Կ. Մելիք Օնանջանյան: «Ֆիրդուսի» Ռամաստեղծի ծննդյան հազարամյակին նվիրված ժողովածու, Եր., 1934, էջ 159:
10. Հմմտ. Е.И. Мелеткова, Из истории саггиры и юмора в турской литературе, М., 1972, էջ 39:
11. Հմմտ. Բ. Խաչատրյանց, Իրանի հերոսները հայ ժողովրդի մեջ, Պարիս 1901, էջ 9:
12. Գ. Լևոնյան, նշվ. աշխ., էջ 89:
13. Հմմտ. Գ. Լևոնյան, նշվ. աշխ., էջ 125, 126:
14. Sbu' Էմինյան ազգային ժողովածու, հ. Բ, հավաքեց Ս. Հայկունին, Մոսկվա - Վարդաբազա, 1901, էջ 3-17:
15. Sbu' Գ. Լևոնյան, նշվ. աշխ., էջ 128:
16. Sbu' Фирдоуси, Шахнаме, т. VI, Перевод И. Б. Бату - Лакута и В. Г. Бернса, М., 1989, էջ 481 - 485: Հ. Շ. Մազանդարանին անդրադարձել է այս անձնանուններին: Ըստ նրա Բարբադը՝ Բարբազ, Տահլեբադ, Տահլեբազ և Ֆեյխուզ ձևերով է հայտնի և հնարավոր է, որ պահպանվելու է Bahi (a) եզմն է կարդացվել և ըստի որ մախկիմում՝ պարսից լեզվում թ և փ տառերի միջև տարբերություն չի եղել, ապա մահ վահլաբազ է եկել: Ենթադրվում է, որ այդ պատճառով Բարբազը Շահնամում հնչում է որպես փահլեան: Կարծում ենք դա հենց նույն վարպետ-ն է, որով ամրագրաբար դիմում էին արհեստավարժ գուսաններին: Ինչ վերաբերում է Շահնամի պիտոնամ Սարգիս (Սարքյաշ) գուսանին, ապա ըստ պարսից հետազոտող Մազանդարանի վերջինս տաղանդավոր մի հույն է: Կան մահ ենթադրություններ նրա հայ շինելու վերաբերյալ (Ե. Բերտելս): Երիտասարդ Բարբադի և ծեր Սարգիս միջև մրցակցությունը Խոսրով Փարվեզի արքունիքում ողբերգական վախճան է ունեցել Բարբադի համար: Farhang - e Shahnameh, Persons and Places, Hossein Shahnadi Mazandarani (Bijan), Tehran, 1998, էջ 101:
17. Հմմտ. Գ. Լևոնյան, նշվ. աշխ., էջ 146:
18. Sbu' Մ. Արեղյան, Հին գուսանական ժողովրդական երգեր, Եր., 1931, էջ 177:

ԼՒԼԹ ՄԱՅՐԱՏՅԱՆ

ՄԻՄԻՆ ԳԱՆԵՇՎԱՐ. ՆԱԽԱՀԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀԵՏՀԵՂԱՓՈՒԱԿԱՆ ՖԵՄԻՆԻԶՄ

Միմին Գանեշվարը այդի իրանական գրականության մեծահամբավ արձակագիրներից է, որի թե՛ կյանքն և թե՛ ստեղծագործական գործունեությունը, 20-րդ դարի երկրորդ կեսի Իրանին բնորոշ հասարակական քաղաքական մթնոլորտում ստեղծագործող կին գրողի դերի ուսումնասիրման համար կարևոր էիմք կարող են ծառայել: Գանեշվարը այն ինքնատիպ գրողներից է, որի ստեղծագործություններում մեծ նշանակություն ունեն ինչպես մախաբեղափոխական, այնպես էլ հետհեղափոխական շրջանի գաղափարաքաղաքական էիմմահարցերը:

Արձակագիրը գրական աշխարհ մուտք գործեց 20-րդ դարի կեսերին, երբ երկրի հեղափոխական և քաղաքական շիկացումների մթնոլորտում սկիզբ էր առնում “սոցիալական ուղղվածության” գրական շարժումը¹, որը փոխարինելու էր գալիս դարասկզբին Իրանում մեծ տարածում գտած “պերսիանիզմին” կամ ազգայնական գաղափարական շարժումը²:

Անցյալ դարի 60-70-ականների գրականությունը Իրանում մեծագույն ուժ էր հասարակական գիտակցության զարգացման համար: Այդ տարիներին գրական ստեղծագործությունները, հատկապես գեղարվեստական արձակը, ընկալվում էին մաև որպես սոցիալական բնույթի փաստաթղթեր, որտեղ ուղղակիորեն և քազմակողմանիորեն ներկայացվում են տվյալ հասարակության տնտեսական, պատմական, քաղաքական, հոգեբանական էիմմահարցերը: “Ճշմարիտ գրականություն” ստեղծելու մախապայմաններից էր համարվում գրական տեքստերի մեջ սոցիալական արդարության կենսական տարրերի և մարդկանց ցածր կենսակերպի էիմմախնդիրների արծարծումը:

1960-70 ական քվականների հասարակական-քաղաքական տեղաշարժերը և ընկալումները իրենց դրոշմը դրեցին Միմին Գանեշվարի գեղարվեստական ձեռագրի վրա: Ինչպես այդ տարիների յուրաքանչյուր ազատախոհ, առաջադեմ գրող, Գանեշվարը նույնպես ստանձնեց

“սոցիալական մարզաքեի” դերը՝ ընթերցողների համար կամխատեսելով այն ապագան, որ պետք է գաք:

Դեռևս 1947-ին լույս ընծայվեց Միմին Դանելվարի “Աքեչե իրամուշ” (“Մարած կրակ”) պատմվածքների ժողովածուն: Թեև այն չարժանացավ մեծ ուշադրության, այնուամենայնիվ մնաց արձակի ժանրում պարսիկ կնոջ կողմից կատարված առաջին ստեղծագործական փորձերից մեկը: Երբ երիտասարդ Դանելվարը Թեհրանի համալսարանում պաշտպանում էր պարսկական գրականության վերաբերյալ իր դոկտորական քեզը, նրա զիտական ղեկավար՝ Իրանում առաջին կին համալսարանական պրոֆեսոր, գրականագետ Ֆաթեմե Սայան բարձր գնահատելով հեղինակի առաջին պատմվածքներից մեկը, խորհուրդ տվեց նրան գրականագիտությանը չգրադվել և շարունակել ստեղծագործական ուղին²:

Մինչև 1960 թվականը արձակագիրը հիմնականում զբաղված էր զիտամանկավարժական աշխատանքով: Երկար տարիներ դասավանդելով Թեհրանի համալսարանում, Դանելվարը այդպես էլ չարժանացավ պրոֆեսորի կոչման, ինչին ամեն կերպ խոչընդոտեցին ՄԱԿԿԻ հրահանգներն ու հետապնդումները³:

“Նույնիսկ այն մի քանի ստեղծագործությունները, որ մենք ենք ստեղծել, մեծ նվաճում կարելի է համարել: Թող Միմոնս դը Բովուարը գա ու մի քանի տարով աչքի այն կյանքով, ինչ ես եմ ապրել և եթե նրան հաջողվի մի տող անգամ ստեղծագործել, ես կվիճեմ իմ ամունը”, - համարձակորեն խոստովանում է Դանելվարը իր անցած ստեղծագործական բարդ ու դժվարին ուղղու մասին⁴:

Դանելվարի վաղ շրջանի գեղարվեստական մախասիրությունների ու սկզբունքների, աշխարհայեցողության ճկալորման մեջ մեծ արժեք ունեն ամուսնու՝ Իրանի մեծագույն արձակագիր Ջալալ Ալի Ահմադի գաղափարաքաղաքական դիրքորոշումները: 1982-ին ի հիշատակ վաղամտիկ ամուսնու՝ Դանելվարը հրատարակեց ինքնակենսագրական նյութի հիման վրա գրված “Նորուրե Ջալալ” (“Ջալալի Մայրամուտը”) ինքնատիպ ստեղծագործությունը:

Ս. Դանելվարի մախսահեղափոխական շրջանի ստեղծագործություններում առաջնային տեղ եմ զբաղեցնում կանանց հիմնախնդիրները: Դա է փաստում պարսիկ հայտնի գրաքննադատ, քանաստեղծ Մոհամմադ Ալի Սեֆանդուի 1988-ին լույս ընծայված “Իրականության իմաստավորումը: Քսանյոք պատմվածքներ, ժամանակակից Իրանի քսանյոք գողների կողմից” խոքագրով դարակազմիկ անբաղձիան, որտեղ Միմին Դանելվարը ներկայացված է, որպես արևելյան ավանդապահ կնոջ ծանր վիճակը լուսարանող հեղինակ⁵:

Սակայն, ինչպես նշում է ամերիկացի հետազոտող Ջ. Թալաքովը, մախսահեղափոխական շրջանի պարսիկ կին գրողների ստեղծագոր-

ծությունները չունեն զենդեքային ինքնություն: Կին հեղինակները հավատարիմ մնալով դարավերջին իշխող «սոցիալական ուղղվածություն» գրականության կանոններին՝ կամանց թեման ներկայացրեցին, որպես սոցիալական հիմնախնդիրների անբաժանելի մաս¹: Նախահեղափոխական արձակուրդեռևս գերիշխող էին մնում սոցիալական անարդարությունների զոհ, իրավագուրկ ու ստորացված կամանց «նմանաշ»² կերպարները, որոնք իրենց ավանդական իմաստավորումն են գտել մահ Դանելվարի մախահեղափոխական արձակուրդ: 1961-ին միաժամանակ լույս ընծայվեցին արձակագրի «Շահրե Չուն Բեհեշտ» («Դրախտի մեծ քաղաքը») և «Սուրաթ Խանն» («Խաղատուն») պատմվածքների ժողովածուները:

Իրանական հասարակության խամար հրատապ սոցիալ-քաղաքական, քարոյա-էքիկական, ինչպես մահ կամանց հիմնախնդիրները իրենց զեղարվեստական արժեքորումը ստացան հատկապես Դանելվարի «Խաղատուն» ժողովածույում զետեղված «Բե Զի Սալամ Բեմամ» («Էլ ո՞ւմ բարևեմ»), «Թասադուֆ» («Պատահար»), և «Սուրաթ Խանն» («Խաղատուն») պատմվածքների մեջ:

Ինչպես նշում է եսայտի գրականագետ Ն. Ռահիմիյին, հեղինակի վերջը նշված պատմվածքները համախմբված են խաղատան մետաֆորիկ հասկացության մեջ³: «Պատահար»-ի տմային տևտեստիկն, միայնակ ու լքված կինը «Էլ ո՞ւմ բարևեմ» պատմվածքից, «Խաղատուն» Սև անվանումով հերոսը բանտարկված են իրենց սեփական մետաֆորիկ խաղատների մեջ, որոնց կյանքը պայմանավորված է անվերապակելի պայմանականություններով և չափանիշներով:

«Պատահար» պատմվածքում Դանելվարը մերկացնում է շահական Իրանում ձևավորվող «արևմտականացված և մոդեռն» կնոջ նոր կերպարը: Նադեհն կամ «Նադիան», փորձում էր կերպարամատիոլոգի, մեմանակելով շրջապատում յուրաքանչյուր կնոջ, ով մախղմտում էր «արևմտամետ» կենսակերպը: Կնոջ երազանքը ցանկացած գնով չքեղ մեքենա ունենալն էր, ինչպես հարևանուհի Սադեդին, «ով իր բանկարժեք մեքենան վարելիս կրում էր սև ակնոցներ և սպիտակ ձեռնոցներ»⁴: Նադիան ջանում էր մեքենան կանգնեցնել օտարերկրյա դիվանագիտական ծառայությունների հարևանությամբ, մախղմտելով չիվել միայն արտասահմանցիների հետ, մա ծաղրում էր ավանդաբան կամանց, ովքեր հետևելով կրոնական սովորույթներին՝ դեռևս մախղմտում էին սև յաղթան: Նադիայի ցանկասիրության, պերճաշուք ապրելակերպի տաքերը խափանեց ընտանեկան անդորրը, թողնելով ամուսնում՝ սովորական գրասենյակային մի ծառայողի, պարտքերի ու հոսանքության մեջ: Նադիայի կերպարով Դանելվարը ամբողջացրեց շահական Իրանի «ատաբադեմ կնոջ» խղճը, ով իրականում չէր ընկալում «արևմտյան, մոդեռն, ազատություն» հասկացությունները, ով անտեսում

էր իր ազգային և կրօնական ավանդույթները, ներքուստ մնալով սեփական անլիարժեք բարոյութիւնների զոհ:

Դանել վարի "Քաղաքում" խորագրով հաջորդ պատմվածքը խոսում է հասարակության մեջ խոր արմատներ ունեցող սոցիալական ու հոգեբանական խնդիրների մասին՝ պատկերելով երիտասարդ ու անփորձ դերասանուհու հուսալքված ու անելանելի վիճակը, որն իր կոլեոյթյան պատճառով ստիպւած էր հրաժարուի քաթերական ներկայացումներից: Հերթական երկրպագուներից մեկի հետ ունեցած "թեթև արկածի" պատճառով, դերասանուհին ցամկանում էր սպասել ղեռ շնկված մանկանց, որի համար նույնիսկ գումար չէր կարող հայթայթել: Սակայն նույն քաղոթոնի Սիյահ անունով դրամատուրգը օգնոթյան ձեռք է մեկնում դերասանուհուն, շարունակելու վերջինիս քաթերական արվեստը: "Սիյահ", որը բառացի նշանակում է սև, իրանական ժողովուրդների մտտ տարածված խելամիտ քաթերական կերպար է, որը մաս նույնացվում է Ենքսպիրյան "խելկատակի" հետ¹³:

Հեղինակի ռեալիստական խստաշունչ ոճով գրված այս պատմվածքը նպատակ ուներ շեշտադրելու ապօրինի երեխային ապաստող միայնակ կնոջ նկատմամբ հասարակոթյան մեջ ընդունված բացասական ու անընդունելի վերաբերմունքը, միաժամանակ մաս ընդգծելով՝ ամհատի հոմանիստական մտեցումը ցավագին այդ խնդրին:

Բավական ուշագրալ ճակատագիր ունի Դանել վարի "Էլ ուճ - բարևն" պատմվածքը: Ստեղծագործական երկու վուլերում հեղինակը այն ներկայացրել է տարբեր իմաստային մեկնարանոթյուններով: Պատմվածքի առանցքը "Գիտակցոթյան հոսքի" ոճային նախասիրոթյամբ շարադրված միայնակ ու ծեր կնոջ՝ Քոթեար Սուքանի ճիշտ-դոթյուններն են: Ամուսնուն, աշխատանքը, նույնիսկ սիրելի տնային սարդին կոթքած կինը՝ նայունվելով բացարձակ հուսալքոթյան մեջ, ստիպված էր միակ աղջկան ամուսնացնել բոնարար մեկի հետ, որը հարկադրաբար զրկում էր նրան երկար տարիներ հարագատ մորը տեսակցելու իրավունքից: Այս իրադրոթյունը մեկուսացրել էր Քոթեար Սուքանին համայն աշխարհից ու դարձել էր վերջինիս դատը, աղեկոթուս հեկեկանքների ու հուսահատոթյան պատճառը: Ինչքան էլ տարօրինակ է հնչում, այս ստեղծագործոթյան մեջ, Դանել վարը բոնարար տղամարդու կերպարին փորձում է դրական հնչեղանգներ հաղորդել, կանանց համարելով տղամարդկանց "ու տղամարդկային" արարքների պատասխանատուն¹⁴:

Հեղինակի համոզմամբ, տիրող սոցիալական համակարգն ու անհատական դոթրախտոթյունն են կնոջ միայնակոթյան ու հոռետեսոթյան պատճառը: Ավելի ուշ, հետեղափոխական շրջանում, նոր կանանց հիմնահարցերը զերիշխող դարձան, ֆեմինիստական հիմնախն-

դիրքերը շեշտելու միտումով, Գանեշվարը վերափոխեց պատմվածքի գաղափարական ուղղվածությունը¹⁵:

1969-ին լույս է տեսնում Գանեշվարի «Սավուշոն» վեպը: Կնոջ կողմից սպարակերեն լեզվով առաջին անգամ նրբէ նրատարակված այս վեպը կոչված էր դասվելու սպարակական գրականության գլխազործուցներից շարքին¹⁶: «Սավուշոնը» ասպարեզ բերեց վիպասանուհու գրական դիմանկարի կարևոր գծերը: Վեպը անմախտաղեսկ հաջողություն ունեցավ Իրանում, այն վերահրատարակվեց տասնիննգ անգամ և նրկու տասնամյակ մնաց իրամական գրական աշխարհում, որպես քստտեւելը: Պարսկական գրականության պատմության մեջ սա միակ գիրքն է, որը միայն 1984-ին վաճառվել է 400 000 օրինակով¹⁷: Գիրքը բարգձմաված է մակ աշխարհի բազմաթիվ լեզուներով:

Այդ վեպը իր ժամանակների կենդանի արծազանքն է, Գանեշվարը պատմական հարուստ փաստանյութի վրա նկարագրեց ազատագրական մաքառոմներով լի ժամանակաշրջանի գեղարվեստական պատկերը: Վիպական գործողությունները տեղի են ունենում երկրորդ իսամաշխարհային պատերազմից հետո, Իրանի Ֆարս մահանգում, երբ երկրի մերքին և օտար ռեակցիոն ուժերի դեմ ազատագրական պայքարի եզրը ալիք էր բարձրացել: Վեպի գլխավոր հերոսուհու՝ Ջարիի ցնտամիքը այդ պատմաքաղաքական խճորոմների անմիջական մասնակիցն էր: Հերոսուհու ամուսինը՝ Յուսուֆը, հայրուստ հողատեր էր և ազատագրական շարժման առաջնորդներից, որը իր զինակիցների հետ ժողովրդական խավերին համախմբում էր ընդվզելու օտարերկրյա գաղութարարների լծի դեմ: Յուսուֆը մախատալայի կիճով առեղծված ժողովրդական կերպար է, որն իր մեջ մարմնավորում է դեմոկրատական Իրանի ոգին:

Վեպի սկզբնական հատվածում հերոսուհու համար ամուսնու գաղափարաքաղաքական հայացքները խորք ու անհասկանալի էին: Ջարին մեծ կարոտով էր վերհիշում իր անհոգ մանկության և պատանեկության տարիները: Ի տարբերություն դարասկզբի Իրանի հագաքավոր դեռուտի աղջիկների՝ Ջարին հասակ էր առել ազատախոհ միջավայրում և պահպանել էր իր անհատական անկախությունը անգլիական միսիոներական դպրոցում սովորելու տարիներին: Գլխավոր հերոսուհու միջոցով հեղինակը ասպարեզ է հանում կնոջ ներքին դրաման, նրա մտորումները կամանց միապաղաղ ու աններդաշնակ կյանքի մասին. «Նրի միայն կամայք կատավարեին աշխարը, Կամայք, որոնք կյանք են արարում ու գիտեն վերջինիս արժեքը: Նրանք գիտեն աչաաման, հավերջության, միապաղաղ մարդկային գոյության, ինքնազոհողության արժեքը: Նրի աշխարհը լինը կնոջ ձեռքերում, այնտեղ պատերազմ չէր լինի»¹⁸:

Ժամանակները փոխվում էին և հերոսուհու գաղափարական համոզումները մույսպես: Սովի ու ամուսնաբեռության մատնված էի-

վանդներին ու քանտարկյալներին հաճախակի այցելելու ընթացքում, Ջարին սկսում է գիտակցել ամուսնու և նրա զինակիցների հեղափոխական ծրագրերի իմաստն ու անհրաժեշտությունը: “Մավուշուն” վնասում Գանեշվարը վարպետորեն է ներկայացնում կնոջ հոգևոր կերպարամասավորումը: Թաղաքական խնդիրներից հեռու, փխրուն, հոգատար ու նվիրված մոր կերպարից մինչև հեղափոխական գաղափարներով լի շարժման առաջնորդի, որն ամուսնու մահից հետո որոշում է շարունակել նրա հերոսական ուղին: Հերոսուհու քննորոշ հատկանիշը անճանկան հակասություններից վեր բարձրանալու և ազգային գոյության գաղափարին հավատարմորեն ծառայելու որոշումն է: Եվ այսպես, վիպասանուհին իր “վերամկրտված” հերոսուհու՝ Ջարիի կերպարի միջոցով շարունակում է 1950-ականներին պարսկական արձակում լայն տարածում գտած՝ զինակից, հեղափոխական կնոջ ավանդական թեման, որը ժամանակին իրենց ստեղծագործություններում մեծ վարպետությամբ են իմաստավորել ճանաչված արձակագիրներ՝ Բ. Ալավին և Ա. Սադեղը¹⁶:

Խիստ խորհրդանշական իմաստ ունի “Մավուշուն” վնասի ավարտը: Հերոսաբար մահատակված Յուսուֆի հուղարկավորման արարողությունը Ջարին վերածում է մասսայական ցույցի: Որպես համաժողովրդական ցասման դրոշմորում՝ տասնայակ մարդիկ, զինակիցներ, գաղափարական համախոհներ են այցելում վերջին հրաժեշտը տալու և ողբալու մահատակված հերոսի մահը: Համազգային սգի վերածված այս պահը վիպասանուհին նույնացնում է պարսկական մեծ էպոսի՝ “Շահնամեի” առասպելական հերոս՝ Սիավուշի ամձեղ մահատակման հետ¹⁷: Սիավուշի մահատակման մասին լեգենդները ստեղծվել են նմ ղևեսս վաղ ամցալում: Ազգային սովորույթ համարվող հերոսի հիշատակման օրերը անվանակոչել են “Մավուշուն”, որտեղից և ծագել է Գանեշվարի հանրաճանաչ վնասի խորագիրը¹⁸: “Նահատակության” գաղափարը ղեկելով աշխարհագրագոյության հիմքում, Գանեշվարը պատմական իրականությունը արտահայտող հավաստումներով քացահայտում է Յուսուֆի հերոսական վարքագիծը: Հերոսության և մահատակության փառաբանումը հանդիսանում են “Մավուշուն” վնասի լեզվական համակարգի կոնստիտուտիվ տարրերը:

Ինչպես “Պատահար” պատմվածքում, այնպես էլ “Մավուշուն” վնասում, հատուկ շեշտադրում ունեն հակաարևմտայն տրամադրությունները, որոնք կրում են Ջալալ Ալի Անձադի 1962-ին լայս ընծայված՝ հանրախոչակ “Աարքադեզի” (“Արևմտաբունավորում”) աշխատության գաղափարական հայացքների ազդեցությունը: Ջալալ Ալի Անձադը քննադատում էր շահի միապետական վարչակարգի կողմից որդեգրած արդիականացման արևմտյան մոդելը, որը ընթանում էր աստիճանական մեխանիզացիայով և ուժեղ վերանվանմանով²²:

Վեպոմ արևմտոսոցի իր հակասական իմաստավորումն է՝ գտել անզլիացի հետախույզ Ջինգերի և միսիոներական դպրոցի անզլիացի տնօրենուհու կերպարների մեջ, որոնք հակակրամք ու անվստահություն էին սերմանում տեղաբնիկների մոտ: Անդրդաստնալով դարասկզբին Իրանում բացված արևմտյան միսիոներական դպրոցների խնդիրն, Դանշվարը ընդգծում է միմյանց հակասող երկու կարևոր համագամանք, առաջինը մեամատիս դպրոցների դերն ու Ձյամակությունն էր պարսիկ կամահ կրթության և էմանսիպացիայի տարածման գործում, երկրորդ՝ միսիոներական դպրոցում գործող արևմտականացված մեթոդներն էին, որոնք անտեսում ու ծաղրում էին մահմեդականներին խոր արմատներ ունեցող ազգային ու կրոնական սովորույթները:

“Սավուշուն” վեպի ամենաինքնատիպ ու ուշագրավ կերպարներից է տիկին Ֆորուհին, որի միջոցով վիպասանուհին արտահայտել է իրանական հասարակության մեջ ստեղծագործող կնոջ դրամատիկ ու ոգեբերական ճակատագիրը: Տիկին Ֆորուհին համարվել է կամահ իրավունքների պաշտպան, ժամանկի ազատախոհ, մտավորականներից մեկը, ով հրապարակայնորեն մի կող էր նետել “սև քող”, իր ցամառն ու բողոքի ձայնը բարձրացնելով տիրող կրոնական հետադիմական բացքերի դեմ: Դժբախտաբար, ճրան վիճակված էր կյանքի մնացած տարիները անցկացնել հոգեբուժարանում, որտեղ իր դեղին տետրում համատարբն կարտահանել շարադրել սեփական կյանքի պատմությունը: Հեղտառու մարմնի և գրչի մետաֆորիկ “մերկությունը” հասարակությունը բնորոշեց, որպես հանցանք: Ինքնարտահայտումը վերածվեց ինքնակործանման, շարժումը՝ անշարժության, ձայնը՝ լռության, ներկայությունը՝ բացակայության: Վերջ ի վերջո հերոսուհին դատապարտվեց հոգեկան վտարանդիության, որտեղ սեփական մարմինն ու գրիչը կմնային հավերժ շղթայված: Տիկին Ֆորուհին ապրում էր հոգեբանական երկփեղկվածություն՝ իրական կյանքում չգտնելով իր կերտվածքին հարիր դաշնություն, նա հայտնվում է հոգեբանական խաթարման տիրույթում: Ինչպես մեկնաբանում է Ֆ. Միլանին տիկին Ֆորուհին մարմնավորում է կնոջ ողբերգական ճակատագիրը, ով դրժում է լռությունն ու նրա մեջ փակված մնալու իրողությունը²³: Հեղտուհին բոլոր ճնշված կին գրողների տուրքն էր, ով հիշեցնում էր ընթերցողներին, որ ինքնատարտահայտման գինը մահմեդական հասարակությանն մեջ ստեղծագործող կնոջ համար չափազանց բարձր է:

Դանշվարի “Սավուշուն” վեպը, իր գաղափարական ու բնատիկ ուղղվածությամբ առաջնային տեղ է գրադեցնում մալխահեղափոխական իրանական վիպագրության մեջ: Թեև վեպը ռեալիստական ստեղծագործություն է, նրանում մեջ բերված “երազի, հեքիաթի և առասպելի” պայմանական տարրերը օգնում են լսմբոնելու վեպի փխխփախական-էթիկական և պատմական իմաստը²⁴:

Այսպիսով, իրանական գրականության մեծամեծ արձակագիր Միմին Դանեշվարը իր հասարակական և գրական գործունեությանը հարագատ մնաց “սոցիալական ուղղվածության” գրական շարժմանը և գալիք տասնամյակներում իր լույսը սփռեց հետհեղափոխական պարսկական արձակի զարգացման ուղիներին՝ իր ստեղծագործություններում հատկապես շեշտադրելով կանանց հիմնախնդիրները:

Իրանի իսլամական հեղափոխությունից հետո կանանց գրականությունը ավելի քան նրբևէ քաղաքականացված բնույթ ձևեր բերեց²⁷: Ֆեմինիստական գիտակցությունն ու կանանց հիմնահարցերը գերիշխող դարձան պարսիկ կին հեղինակների ստեղծագործություններում. նույնիսկ ավագ սերնդի այնպիսի ճանաչված գրողներ, ինչպիսիք են Միմին Դանեշվարը և Միմին Բեհրահանին, իրենց ստեղծագործություններում ավելի հաճախ սկսեցին քարճաճայնել կանանց իրավունքների ու նրանց իրավահավասարության խնդիրների մասին:

1987-ին տված իր հարցազրույցներից մեկում Ս. Դանեշվարը հատկանշեց այն փաստը, որ ֆեմինիստ է եղել իր ստեղծագործական գործունեության ողջ ընթացքում²⁸: Հետհեղափոխական իրանական գրականության մեջ ստեղծված ֆեմինիստական խնդիրների դիսկուրսիվ համակարգը համարալորություն ընձեռեց Դանեշվարին պատասխանելու իր էության խորքերում շարունակաբար հոլովվող, մտահոգիչ հարցերին: “Որպես պարսիկ կին, ես տատապել եմ վարչակարգի բռնապետական քաղաքականությունից, արևեք և արևմուտք հասկացությունների չարաչափումից, անդրոցենտրիկ մշակույթի և ավանդաբան համակարգի սահմանափակումներից” այսպիսի քամավեճային շեշտադրումներով է հանդես գալիս հեղինակը, իր “Նամակ ըմբերցողներին”²⁹ աշխատության մեջ:

Կանանց հիմնահարցերը յուրովի մեկնաբանելու միտումով արձակագիրը դիմեց նամականու, ինքնակենսագրության, հուշագրության ակնարկային ժանրաձևերին, որոնք մեծ մասապակաճություն են վայելում հետհեղափոխական իրանական գրականության մեջ³⁰: 1982-ին լույս տեսավ Դանեշվարի վաղամեծիկ ամուսնու՝ Ջալալ Ալե Ահմադի հիշատակին նվիրված “Կորուքե Ջալալ” (“Ջալալի Մայրամուտը”) խոսքագրով ստեղծագործությունը: Ինքնակենսագրական նյութի վրա շարադրված այս գրքի յուրաքանչյուր հատվածում ըմբերցողը քաջահայտում է սիրո, ընտանիքի, ստեղծագործական պրպտումների միջև կանգնած մեկ այլ կնոջ դիմամակար: Դանեշվարը հատկանշում է իրանական անդրոցենտրիկ ընտանեկան համակարգը, որտեղ կինը պարտավոր էր լռելայն տանելու քուրք վիրավորանքներն ու նվաստացումները:

Եթե “Մավուշում” վեպի հերոսուհին կոչված է աջակցելու իր հեղափոխական ամուսնուն և շարունակելու նրա հերոսական ուղղին, ապա “Ջալալի մայրամուտը” ստեղծագործության մեջ կնոջ ձայնը քո-

դազեք՝ է անու՛մ անու՛սնուն, ցուցադրելով քաղաքական ակտիվիստի դիմակի ներքո թաքնված իրական տղամարդու կերպարը²⁹:

Ինչպես «Ջալալի մայրամուտը», այնպես էլ Դանեշվարի շատ այլ հուշագրությունները նմանության եզրեր ունեն 90-ականներին Իրանում մեծ ճամայում գտած Շահին Լամանիի «Փոչքի Դարիչեհա: Գովրեզու քա Լամաբանե Լոնաբամիդան»³⁰ («Պատուհանների հետևում: Երկխոսություն Արտիստների Անուսինների հետ») խորագիրը կրող գրքի հետ, որը Իրանի հայտնի մտավորականների և արվեստի գործիչների կամանց մտորումներն ու անձնական կյանքը լուսարանող ինքնատիպ քննարանի է: Իր բնույթով վիճակարարյց այս աշխատությունը քննադատների շրջանում ունեցավ իր քաջասակյան արձագանքները³¹: Սակայն քննդժեմք, որ հետհիդալիոլական գրականության մեջ մեծ մասալականություն վայելող կին գրողների գրչին պատկանող հուշագրություններն ու ինքնակենսագրական պատումները ունեին մեծ հասարակական նշանակություն և ամբապնդում էին նրանց պայքարը հանում իրավահավասարության: Նմանատիպ ստեղծագործությունները վերափոխում են արվեստի և կամանց հիմնախնդիրների նկատմամբ ունեցած «սոցիալական ուղղվածության» գրական շարժման մեջ գերիշխող տեսակետները:

Ֆեմինիստական գրական շարժման մեջ լայն տարածում գտած ակնարկային ժանրաձևերը մեծ հաջողությամբ հասնդես եկան նաև արդի պարսիկ վտարանդի կին գրողների ստեղծագործությաններում, դրանք իրենց ճանաչողական և քաղաքական նկատառումներով առաջնային տեղ են գրադեցնում արևմտյան գրաքննադատների և ընթերցասերների շրջանակներում:

Կամանց հիմնախնդիրները արտահայտելու նպատակով 1986-ին Դանեշվարը հրատակեց «Էլ ու՛մ քարեվեմ» պատմվածքի վերանշակված տարբերակը³²: Պատմվածքի սկզբնական բովանդակության մեջ վերափոխված մի քանի պարբերությունները վկայակոչում են արձակագրի ֆեմինիստական գաղափարական շեշտադրումները: Պատմվածքի գլխավոր հերոսուհուն՝ ծեր ու լքված Քոքնաթ Սուլթանին, որի միակ դուստրը ամուսնու հարկադրանքով չէր այցելում միայնակ մորը, հուզում է այն դաժան իրականությունը, որտեղ կամայք չեն տնօրինում իրենց ճակատագրին: Անա այն դրվագներից մեկը, որտեղ հազար օրհնանք ու լույս սփռելով դպրոցի տեսչուհու շիրիմին ծեր կինը վերհիշում է նրա իմաստուն ամեն մի արտահայտություն. «Բոլոր լույսերը, որ ճառագում են ձեր շիրիմին, քավարաթ չեն, տեսչուհի, դուք իրավացի էիք, որ կամայք հարյուր անգամ արժանապատիվ են քան տղամարդիկ...»³³:

Ս.Դանեշվարի ստեղծագործական գործունեության հետեղափոխական փառը նշանավորվեց նաև նորարարական վիպագրությամբ³⁴: Այսպիսով, Միմին Դանեշվարի ստեղծագործություններում իրենց իք-

մատիսյ գեղարվեստական արժեքորումը ստացած կամայնց հիմնախնդիրները, հատկանշեցին ֆեմինիստական գաղափարական ընկալումների նշանակությունն ու կարևորությունը արդի իրանական գրականության մեջ:

LILIT SAFRASTYAN

SIMIN DANESHVAR. FROM PREREVOLUTIONARY SOCIAL ISSUES UP TO POSTREVOLUTIONARY FEMINISM

One of the most renowned contemporary Iranian women writers Simin Daneshvar has started to write and publish in the pre-revolutionary era. Her creative years coincide with the sociopolitical events of the early 1960s, which have had substantial effects on her works. Pre-revolutionary social climate, contributed to the formation of Daneshvar's general ideological views. Daneshvar gained tremendous success with her novel "Savushun", published in 1969, the first novel ever written by Iranian women. "Savushun" became a best-seller for over two decades being reprinted fifteen times.

Some of Daneshvar's pre-Revolutionary writings like "The Playhouse", "To Whom Can I Say Hello", and "The Accident" portray the plight of women in Iranian society. In depicting these women *author* places a greater emphasis upon the effects of class and foreign oppression than upon male domination. Daneshvar's women heroes publicize revolutionary political activism, and criticize western cultural infiltration, but in the same time, they overlook the role of patriarchy.

After the Islamic revolution Daneshvar becomes one of the leading female prose writers, who have become influenced and touched by the change of Iran's socio-political structure. In her post-revolutionary works, Daneshvar has abandoned her past forms and themes and has started to write personal stories from a feminist point of view. In her two stories such as "Jalal's Sunset" (1982), a biographical account of her relationship with her late husband Jalal Ale Ahmad, and "To Whom Can I Say Hello?" Daneshvar portrays male dominated, male centered society in which women are depressed.

ՇԱՆՈՅԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. K. Tsalatof, *The Politics of Writing in Iran*, Syracuse, N. Y., 2000, p.69.
2. Ավելի մամբանասն դրա մասին տես՝ K. Tsalatof, *The Politics of Writing in Iran*, Syracuse, New York, 2000, p.19-64.
3. Mohammad R.Ghanoonparvar, *Prophets of Doom: Literature as a Socio-Political Phenomenon in Modern Iran*, Lanham and London, 1984, p. 27.
4. Մինչ Դանեշվարը, իրանական արձակուրդ դեռևս 1945թ. լույս է տեսել պարսիկ հայտնի հասարակական գործիչ՝ Մարիամ Ֆիրուզի "Ավաան վա Ավաան մամ" խորագրով ինքնագենսագրական պատմվածքը, որը մվիրված է Իրանի ցուր իրավագուրջ մայրերին:

5. Farzaneh Milani, *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse, N. Y., 1992, p. 181.
6. *Ibid.*, p.183.
7. *Ibid.*, p.72.
8. Տես՝ Մոհամմադ Ալի Սեփանյու, Բազ Աֆարինեյե Վարդար: Թիքս օ Հաֆթ Դեստե սզ Թիքս օ Հաֆթ Նեվիսանդե Մուսսերե Իրան, Թեհրան, Նեզահ, 1988.
9. K. Talattof., *The Politics of Writing in Iran*, Syracuse, N. Y., 2000, p. 94.
10. Franklin Lewis, Farzin Yandanfar, *In a Voice of Their Own: A Collection of Stories by Iranian Women since The Revolution of 1979*, Costa Mesa, CA, 1996, p. XVII.
11. Naarin Rahimieh, *World Literature in Review: Iran, World Literature Today*, Vol. 64, No.4, 1990, p. 690-91.
12. Simin Daneshvar, *Daneshvar's "Playhouse": A Collection of Stories*. Trans. Maryam Mafi, Washington, D.C., 1989, p.32.
13. K. Talattof., *The Politics of Writing in Iran*, Syracuse, New York, 2000, p.99.
14. Տես վեպի առաջին տարբերակը՝ Սիմին Դանեշվար, Բե Զի Սարան Բոնամ, Ալեֆթա, 2, 1973, էջ 142-51.
15. Տես՝ Սիմին Դանեշվար, Բե Զի Սարան Բոնամ, Թեհրան, 1986, էջ 75-93.
16. Մինչ Սիմին Դանեշվարի "Սափուլուն" վեպի լույս ընծայումը, ֆրանսերեն լեզվով մի շարք պատմական վեպեր է գրել Թեհրանի եռնալսարանի ֆրանսերեն լեզվի և գրականության դասախոս, Ամին Փաքրավանդ:
17. Farzaneh Milani, *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse, New York, 1992, p. 183.
18. Симин Данешвар, *Смерть ради жизни*, Москва, 1975, с. 172.
19. М. Яухачева, *Женщина в персидской прозе*, Ташкент, 1964, с. 86-79.
20. Д. Комиссаров, *О Симин Данешвар и ее романе. - Симин Данешвар, Смерть ради жизни*. Москва, 1975, с. 270.
21. Там же, с. 241.
22. Pedram Partovi, *Authorial Intention and Illocutionary Force in Jalal Ali-I Ahmad's Gharbzadagi*, *Comparative Studies of South Asia, Africa and Middle East*, Vol.XVIII, 2, 1998, p. 73-80.
23. Farzaneh Milani, *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse, New York, 1992, p. 60.
24. Д. Комиссаров, *О Симин Данешвар и ее романе.- Симин Данешвар, Смерть ради жизни*, Москва, 1975, с. 271.
25. Farzaneh Milani, *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse, New York, 1992, p. 234.
26. Տես՝ Նասիր Հաֆթի, Հոնար վա Արարիարի Էլթազ, Թարու, 1987, էջ 66.
27. Simin Daneshvar, *A Letter to Readers*, in *Daneshvar's Playhouse: A Collections of Stories*, trans. Maryam Mafi, Washington, D.C., 1989, p. 154-70.
28. Այլ մասին մամբանասան տես՝ Afsaneh Najmabadi, *Women's Autobiographies in Contemporary Iran*, Cambridge, Mass., 1990.
29. K. Talattof., *The Politics of Writing in Iran*, Syracuse, N. Y., 2000, p.160.

30. Տես՝ Եսիկն Հանամի, Փոշի Դարիչեհա: Գեղքեզու ըս Համասրանի Հոնարմանդան, Թեհրան, 1992.
31. Վերոհիշյալ աշխատության մասին «ստեղծարարական ուղղվածության» գրական շարժման համխտի մի ըսմի զտարմնադատմեր իրենց բացատրական գրախոսականներով հանդես եկան ճանաչված գրական և մշակութային«Ադինե» ամսագրում: տես՝ Նադրե Ջերար Ազ Փոշի Փանջարեհա, Ադինե, 75, 1992, էջ 38.
32. Տես՝ Սիմին Դանեշվար, Բե Ջի Սաղամ Ջոնամ, Թեհրան: Խարազմի, 1986, էջ 75-93.
33. Նույն տեղում, էջ, 82.
34. Sayer Mohammadi, An Interview With Simin Daneshvar. - Iran: Daily Newspaper, February 4 2002.

ԱՇՈՏ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ՄԵԿ ԷՋ 17-րդ դ. ԻՐԱՆԱՀԱՅ ԿԵՐՊԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ. ՆԿԱՐԻՉ ՄԻՆԱՍ

17-րդ դ., Մեֆյան Իրանում հիմնավորված Արևելքի խոշորագույն գաղթօջախի՝ Նոր Ջուղայի բազմառեսն ու հարստագույն կյանքի անքակտելի մասն էր կազմում նրա մշակութային ծածկարգը, որտեղ առանձնակի հնչողությամբ էր հանդես գալիս տեղական գեղարվեստի ու լեզուի և ժամանակակից կերպարվեստի բնագավառը: Ոլորտ, որտեղ ժամանակի քննադատներով հայկական միջնադարյան որմնանկարչության կամոնիկ հիմնավորումները վերախմաստավորվում են հաստոցային գեղանկարչության ու ստանում գաղափարական նոր արժեքավորումներ: Միևնույն ժամանակ, իրանաևսյ գեղարվեստ ակտիվ ներթափանցող եվրոպական մշակութային մտածողությունն ու արտահայտչականության միջոցներն իրենց զգալի ներագրեցությունը կրողներն նորջուղայից արվեստագետների գեղարվեստական ընկալումների ու կողմնորոշումների վրա՝ վերախմաստավորելով ստեղծագործական մտեցումների չափորոշիչները: Իրանաևսյ գեղանկարչության մեջ «ծաղկող», «պատկերահամ» և «մաղաչ» (արևնատավոր-նկարիչ) արտահայտությունները փոխարինվում է «նկարիչ» բառիմաստով, որն հիրավի լիարժեք վերասերվում է իր ժամանակի խոշորագույն արվեստագետներից մեկին՝ նկարիչ Մինասին¹:

Մինասի կենսագրականի վերասերյալ 17-րդ դ. ժամանակագիր-պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին ներկայացնում է առավել սուղ տվյալներ, հիշատակելով, որ Մինասը, Բերիայում (Հալեպ) աշակերտել է մի «...ոմն պատկերահամ» վարդապետի մոտ, որը եղել է «ազգալ Յեանկ» և, որի մոտ Մինասը «...տասա ի մնանե»²: Վերադառնալով Նոր Ջուղա՝ Մինասը զբաղվում է միայն գեղանկարչությամբ. «զործէր զարտեսան իւր զպատկերահամութեամ»³:

Հալեպում ու՞մ մոտ կարող էր սովորել նկարչական շնորհ ունեցող Մինասը:

Հիշարժան է, որ ժամանակի Հալեպը արևելքի խոշորագույն առևտրական կենտրոններից մեկն էր, որտեղ իրենց հիմնավոր տեղն աննին հայ վաճառականները՝ այդ քվում և ցուղայահայերը, որոնք օտի-

րող դիրք մը ունենիմ Հալեպի առեւտրական իրաւաբարակին վրայ... Իրենց դիրքով ու դրամով»⁴։ Միևնույն ժամանակ, Հալեպի ծայր համայնքում զարծում էր խոշոր արհեստավորական միավոր՝ կաշեզործների, ջուլեակազործների, ասեղնագործությանը զբաղվողների, փայտի գեղարվեստական մշակման, մանրանկարչության, ձեռագրային և այլ արհեստների տեր քարձրակարգ մասնագետներով⁵, որոնցից ոմանք անգամ մեքազրավված էին պետական արհեստանոցների աշխատանքներում⁶։ Առևտրա-արհեստավորական այս բազմատես համակարգի և ընդհանրապես տեղի քրիստոնյա համայնքի համակարգում իր որոշակի տեղն էր զբաղեցնում Մելքիթների համայնքը⁷, որոնց մեջ առավել ակնառու էր մեծամասն Մուսավիր նկարիչների ընտանիքը⁸։ Մելքիթների համայնքի կրոնա-գաղափարական ինքնատիպ դրսևորումների առավել արտահայտիչ ոլորտն էր կազմում մելքիթ եկեղեցիների հարդարանքում կիրառվող սքրանկարչական քարձրարվեստ ստեղծագործությունները, որոնց առանձնահատկությունը կայանում էր նրանց բյուզանդական սրբանկարչական կանոնիկ կառուցվածքի և արևելյան (արաբական) մանրանկարչության զարդահորինվածքների յուրօրինակ համակցման մեջ՝ Մուսավիրների տոհմի հիմնադիր Յուսուֆ (Հովսեփ) ալ-Մուսավիրի (7-1667)⁹, տոհմի շատավիղներ Նիմաթուլլայի և նրա որդիներ Անանիայի (Հանանիա) ու Ջիրգիզի (Պայուսի) է եղել և Կերզես-Հովհաննես, Ջորջոս, Շրճոս անվանակոչումներով¹⁰ քարձրարվեստ կատարողականով։ Այս նկարիչների մաս ժամանակի թելադրանքով առկա կլինեն մահ եվրոպական կերպարվեստից փոխառնված որոշակի մոդերնավորման միտումներ։ Ըստ ժամանակային ընդհանրացման, հավանական պետք է համարել, որ մորթուդայեցի Միմասը աշակերտել է Յուսուֆ ալ-Մուսավիրին, որն եղել է բազմակողմանի զարգացած անձնավորություն, տիրապետել է հայերեն լեզվին¹¹, իսկ նրա կաթոլիկ լինելը և բյուզանդական արվեստի կողմնորոշումը հռչակ են պատմագրին նրան անվանել «Ֆեանկ»։

Միմասի մինչ օրս պահպանված աշխատանքներում հստակ արտահայտվում է արևելա-բյուզանդական մոդերնավորման միտումը, սակայն և հայկական մտածողության հստակ դրսևորումներով, որոնք արվեստագետը համակցում է իրանական և մասնաք նվիրույական գեղանկարչական մշակումների հետ՝ ստեղծելով անհատական ոճ։

Միմասի շնորհը փայլել է տարրեր բնագավառներում. հաստոցային նկարչություն, մանրանկարչություն, ձեռագրային նկարազարդումներ «... և զքոց էր ծաղկող, զիմչ և զիքը համըխլէր՝ օսկով և լաջվարդով ծաղկեալ զարդարէր, քանզի զամենայն մասնաւոր արհեստ, որ այսմ նկարակերտ արուեստիս հետևի, զամենայն անթերի զիտերս»¹²։ Նկատում էր թեմատիկ պատկերներ, ստեղծում բնանկարչական աշխատանքներ, զբաղվում տեղի եկեղեցիների հարդարային ներքին ձևավորումներով, կատարում աշխատանքներ հայ մեծահարուստների ապա-

բանքներում. «...մեծամեծքն Ջուղայեցոց տանէին ի ծաղկեալ և ի պատկերագրել գլարկա ապարանից և տանց իրեանց. այսպէս և խօջա Նազարի որդի խօջայ Սահրազն տարեալ ի տուն իւր առ ի զարդարեալ զապարանս իւր ծաղկօք և պատկերօք»¹³: Սահրազի ապարանքի նկարագրադրումները ցնցող տպավորություն են բողմում այստեղ այցի եկած շահ Սեֆու (1629-1642) վրա, որը. «...եսլէր ի ծաղիկս և ի պատկերս՝ զոր նկարեալ կայր տեսանէր զի չքնաղ և զեղասպանծ և յոթ մեամակի կերպագրեալք են ամենքեան. սկսաւ հարցանել քագաւորն ի խօջայ Մարֆրազն վասն նկարիչ վարպետին, թէ ուստի իցէ. և նա (Սահրազ-Ա.Ս.) ասաց. «Ի մերմէ ժողովրդեմնս և ի Հայոց ազգես է... և կրամայեաց քագաւորն կոչել զնա (Միմասիմ-Ա.Ս.) և իբրև եկն՝ հարցեալ քագաւորն տեղեկացաւ ամենայն որպիսութեանցն...»¹⁴: Գնահատելով նկարչի կատարողականը, սակայն և որոշակի թերահավատությամբ նրա վարպետության նկատմամբ «...վասն իրեանց զրոտանաց ծաղու և իրախտեան», շահը փորձում է հայ նկարչի կարողությունները նսնացնել, նրան հանձնարարելով տեղում նկարել իր մախարարներից առավել «...անզեղ և դժպատեհ...» դիմագծեր ունեցող Չրաղ խանին, որը նաև «...առ ի կատակս...սկսաւ թէքմեքել զայս և զքերանն և այլայլել զկերպարանն և շքճճքի կողմէ ի կողմն...»¹⁵: Այս բարվամ իրադրության մեջ Միմասն իրեն դրսևորում է որպես գծանկարի առաջնակարգ վարպետ, կարողանալով ոչ միայն կատարել շահի քմահաճույքը՝ աչքաց նկարելով ներկաներին զվարճացնող Չրաղ խանի դիմանկարը, այլ և նրա կերպարը այնքան «...հար և նման էր համեմատութեամբ, որ ընդ քագաւորին ամենքեան ի համդիսին եղեալքն մեծաւ հիացմամբ զարմացեալք եղեմվասն առաւել նմանութեանն...»¹⁶: Կարճ ժամանակահատվածում նման աշխատանքի իրականացման համար, անխոս, հարկավոր էր ճնարակարի վարպետ ինացություն և բարձրակարգ արհեստավարժություն, որին հիշավի տիրապետել է Միմաղ: Առաքել Դավթիժեցին, հատկապես շեշտադրում է նկարչի կողմից բնորոշին կատարյալ նմանակելու կարողությունը, որը հուշում է Միմասի և՛ պրոֆեսիոնալ զեղանկարչական ունակությունների և՛ մասնավորապես դիմանկարչի ներ մասնագիտացման մասին, որով նա գնահատվում է որպես «...առտել չքնաղ և նմանագիր պատկերահանութեանն՝ յուրից ոմանք աշակերտեալ ուսան ի նմանէ, քայց ոչ որ հաւասարեաց նմա, զի բնական ունեք շնորհս և տեսութիւն մտաց...»¹⁷: Ընդհանրի նրխաասարդի դիմանկարի առաջնակարգ վարպետ լինելու մասին է վկայում և մեկ այլ դիպված, երբ Իրան ժամանած ռուսական դեսպանության կողմից շահ Սեֆում մատուցվում է տախտակաձևային քազե, որին հսկում էր «...ոմն այր, որ...ազգէն և աշխարհէն Ռուսաց»¹⁸: Ըստի ցանկությամբ, պալատական նկարիչ Մահմադ քեկը, որն էր «...ազգաւ Պարսիկ, և զուխս ամենայն պատկերահան և նկարիչ արտեստաւորաց և անուանի ամենայն

ազգս Պարսից...», նկարում է բռնին քաղեպանի հետ, սակայն «...ոչ քստ որակին և անդամոցն համեմատ և մման»¹⁹: Եւոյնը կատարում է Մինասը և «...այնքան համեմատ՝ որ քազատրն ինքն և ամեմայն մախարաքն իր անպատմելի հիացմամբ սքանչացեալք՝ զարմացեալք կային,....քազատրն հրամայեց պարզևս տալ վարպետ Մինասին տասն և երկու բունան դրամ՝ իման՝ և յոտից մինչև զգլուխ խղաք (քանկարծեք հազոտտ-Ա.Ս.)»²⁰ և հաշվատվում է արքունապետական զորախմբում (սակնկալում էր հասուկ նպաստ և անգամ ցմահ թոշակ և ազատում ընդհանուր զինվորական ծառայությունից): Մինասի ստեղծագործական կյանքի այս առաջին քաղեքը պահանջում են և ժամանակագրական ճշտում, որին օգնում է ավստրիական դեսպանության քարտուղար Ադամ Օլեարիտսի զբառումն այն մասին, որ Ռուսաստանում, «Լուզա գետի մոտ, 1636թ. իրենք հանդիպել են Իրան մեկնող ասևորական քարավանի, որի կազմում է եղել ռուս դեսպան Ալեքսեյ Ռոմանյիկովը»²¹ և, որն իր հետ շահի համար տանելիս է եղել ռուսական տափաստանային քաղեքներ և մի քաղեպանի: «Եկարչական մրցույթի» իրադեպի ժամանակը ճշտվում է և այն հանգամանքով, որ իրանական արքունիքի նկարչական արվեստանոցների ղեկավար, մեծանուն նկարիչ Ռեզա Աբբասու մահից հետո (1635թ.), նրան այդ պաշտոնում փոխարինում է Մահմադ քեկը, որը և Մինասի մրցակիցն է վերոհիշյալ մրցույթի ժամանակ: Եկատի ունենալով, որ Առաքել Դավրիժեցին չի նշում Մինասի ծննդյան թիվը կամ տարիքը, մենք կարող ենք վերը հիշատակվածի հիման վրա կատարել Մինասի տարիքի մոտավոր հաշվարկը, եթե ելակետային ընդունենք նրա 16-17 տարեկան լինելը, երբ նա կարող էր մեկնած լինել Հալեպ: Այստեղ նա կարող էր գտնվել ոչ քիչ քան 1 կամ 2 տարի, ըստ որի կարելի է եզրակացնել, որ Մինասը ծնվել է 1617/18թթ.:

Վերը ներկայացվածն ըստ Լուրյան Մինասին քննդրում է որպես երիտասարդ, սակայն և հասուն արվեստագետի՝ դիմանկարի կերպարա-նոցերանակն ժանրի կատարյալ տիրապետողի: Նրա այս կարողությունն առավել ցայտուն է ներկայանում նորջողայեցի մեծահարուստ Վելիջանյանների ընտանիքից Հակոբջան և Ռսկան եղբայրներին ներկայացնող կտավներում (Նոր Ջուղա, Ամեմափրկիչ վանքի քանդաքան), որտեղ ծնկաչոք-սողոթուի դիրքով ներկայացված կերպարներն օժտված են ներքին դիմամիկ «շարժումով» և նրբորեն մոդելավորված դիմագծերով: Միևնույն ժամանակ, այս աշխատանքներում նկատելի է և եվրոպական գեղարվեստից փոխառնված կառուցվածք, որի արտահայտումների գերակշռությունը ստիպում է անգամ Մպառնսի քաղաքապետին, նկարչին տրվող հրամանագրում որոշ հարկերից ազատելու վերաբերյալ, հասուկ նշել, որ Մինասը «...ելրուպական նկարներ նկարող»²²:

Չմայած այն հանգամանքին, որ Մյնասը տեղծագործել է տարբեր ժանրերով և եղել է քաղցնակողմանի մասնագիտացած նկարիչ, այդուհանդերձ ամենաբարձր գնահատանքի է արժանացել մասնավորապես նրա դիմանկարի վարպետ լինելը, որի մասին Առաքել Դավրիժեցին խոսում է ավելի հանգամանալից՝ նշելով, որ «...մարտոց՝ որոց ազգաց և իցէ, թէ Պարսից, թէ Հայոց, թէ Երբայեցոց, թէ Հնդկաց, թէ Ճասնկաց, թէ Ռուսաց, թէ Վրաց, քանզի որում ազգի կերպարամ, որ նկարէր, ամենևին յար և նման նկարէր. նոյնպէս և ի ներգործութիսն և ի կերս մարկան...թէ ի ծիծաղել, թէ բարկանալ, թէ ի տրտմութեան, թէ յսրբեցութեան, թէ յօրանջել, թէ ի խրախուրթեան, թէ ի մարտ պատկերագմի և թէ որ իցէ կրիք նկարելը գեղարարաւես մարտի, որում ազգի և լինէր, ամենևին յար և նման նկարէր»²⁷:

Դիմանկարչական և հաստոցային նկարներից գատ, Մյնասի արվեստը փայլել է նաև որմնանկարչության բնագավառում (լուսօր Սաֆրազի ապարանքի պատերին պահպանված մի քանի բնկորներ): Մյնասին վերագրվող մի քանի աշխատանքների գեղարվեստական առանձնահատկությունների համադրմամբ, կարելի է վստահարար նշել, որ Նոր Զուղայի որսչ ապարանքներում պահպանված ճակատամարտի տեսարաններով բնմատիկ աշխատանքները, քնապատկերներն և նատյուրմորտ տեղծագործությունները ևս պատկանում են Մյնասի վրձնին: Պետք է հստակեցնել, որ հատկապես ապարանքների որմնանկարները, որոնք տեղծվում էին պատվիրատուի մախասիրությունից ելնելով և ունեին տեղծագործման սանձամափակ հնարավորություններ (քելսդրվող բեմատիկան, նկարի համառունը լինելը ներքին ղեկորի նետ, պատի տարածքի շրջանակները, պատի ծեփածոյի վրա նկարելու տեխնիկական որոշակի բարդությունները ևն), չհշտում են Մյնաս նկարչի կատարյալ վարպետության և նյութը զգալու կարողության փաստը: Մյնասն այնքան անվանի էր, որ նրան էին դիմում անգամ սրբալից վերնախավը ներկայացնող անձեր, իրենց ապարանքների հարդարային աշխատանքները կատարելու համար: Այս պարագայում կարելի է եզրակացնել, որ ամենայն հավանականությամբ նկարիչը եղել է կամ պարատական ծաշվածման մեջ (համոտվոր է և պարատին կից նկարչական արվեստանոցում զբաղեցրել է ղեկավար դիրք և եղել է «նաղաշ քաշի» նկարիչների ղեկավար) և կամ մեզ անհայտ պատճառով, նրա գործունեությունը վերանայվել է և Մյնասի կողմից այլ պատվերների կատարումը չի խրախուսվել արքունիքի կողմից: Մասնավորապես այս ճիտքը հաստատող վկայություններից է շահ Աբրահա Ա-ին մերժավոր անձանցից մեկի՝ զորավար Շահվերդի խանի հրամանագիր-ուղերձը Մյնասին, որը լինելով նվաճ մասնավոր անձի կողմից, ըստ էության արտահայտում է արքունիքի (ի դեմս շահի) տեսակետը. «...քանի որ լսեց, որ ժամանակի յայտնի վարպետ Մյնաս նկարիչը, իմ գործից ճեղք է քաշել

և ուրիշների համար է նկարչութիւն անում, եւ այն որ քարեագն վարպետ Ռեզային սովորեցնելուց անփոքր եւ անուշադիր է, պետք է այնպէս չափի, որ նրա համար ամաշտոյութեան ու անպատուութեան պատճառ դառնայ եւ նոյնպէս շատ քանք եւ աշխատանք տամի, որ որեւէ պատճառաբանութիւն լսելի չլինի...»²⁴: Այս գրատումը հետաքրքրական է մի քանի առումներով:

Առաջին. Միմասին հանձնարարովել է ձևավորել մեծատոնիկի դրայակը, որի աշխատանքները մնացել են անավարտ, քանի որ նկարիչը գրադվել է այլ պատվերներով (ինարապոք է հայերի ասարաանքներում կամ որևէ հայկական եկեղեցում): Միևնույն ժամանակ, նկարիչը ումնցել է պարսիկ աչակերտներ, որոնց քվում է եղել արդեն վարպետի համարում ումնցող նկարիչ Ռեզան, որի ուսուցման մեջ Միմասը չի եղել հետևողական: Փաստվում է նաև, որ Միմասը ղեկավարել է պալատին կից նկարչական արվեստանոց կամ դպրոց: Եվ, որ առավել էական է, նրան զգուշացնում են մեծամուն նկարչին ամհարիք պահվածքի համար և յըողարկված ակնարկում անցանկալի հետևանքների մասին:

Որպես նկարիչ, Միմասը չունեք զեղանկարի տեխնիկական իրականացման առանձին նախասիրություններ: Օգտագործում էր ջրային, յուղային և բուսական ներկեր, ածուխ, ոսկեփոշի: Նկարում էր կտավի, քղթի, պղնձյա և փայտյա հատուկ մշակված տախտակների վրա. «...ծիրով պատկեր, և քէ առանց ձիրոյ, և քարտիսի, ի կտակի, ի տախտակի, ի պղնձի, ի յոմն և այլ ինչ կերպիս յոր և սցիտոյանայր»²⁵: Այդուհանդերձ, ինչպես ժամանակի յուրաքանչյուր արվեստագետ, Միմասը շարունակում է մնալ արեհետափորական կառուցվածքում. հմուտ էր «բազում և զանազան արուեստից» և ամզան «եմուտ էր բժշկական արուեստի» ոչ միայն որպես բժշկող, այլև ղեղարույսեր և սպիղանի պատրաստող²⁶:

Միմասի քացարձակ կարողությունների մասին են վկայում և պարսկաչեզո արքունական հրամանագրերի և հայերենով գրատված առևտրական պայմանագրերի մեջ կատարված վկայագրումները, որտեղ Միմասը քնորոշվում է որպես «ժամանակի հոչակավոր վարպետ», «հոչակված քրիստոնյա նկարիչ», «ժամանակի չնաշխարհիկ վարպետ նկարիչ...», և որին «...Ջուղայի համայն նկարիչները...իրենց վարպետն ու մեծը համարելով, չպետք է յիշեալի խօսքից ու յարերիցից դուրս գնան եւ...Միմասին իրենց վարպետը համարելով...խօսքը յարգեն»²⁷: Այս պարագայում հետքքրական է այն հանգամանքը, որ 1639թ. Նոր Ջուղայի նկարչական «ընկերակցության» ղեկավար է հիշատակվում «նկարչապետ Միքայելը» (մեզ անհայտ է նրա ռ՝վ լինելը-Ա.Ս.), սակայն և, որի անվան կողքին նշվում է Միմասը որպես «նկարչապետ»²⁸, որին և անվերապահորեն պետք է ենթարկվելին քոլոր նկարիչները: Հետևաբար փաստվում է, որ նկարչական արվեստանոցի ղեկավարն ումնցել է ասի-

մանավանակ պաշտոնավարություն, որի գործունեությունը ևս վերահսկվել է արվելի լայն արտոնություններով օժտված Մինասի կողմից: Միևնույն ժամանակ, նկատի ունենալով այն իրողությունը, որ մայրաքաղաք Սպահանում և Նոր Ջուղայում ստեղծագործում էին և եվրոպացի նկարիչներ (Ֆրանսիացի, գերմանացի, հոլանդացի, իտալյան, ամբիասցի ևն²⁷), ապա առավել ծանրակշիռ է դառնում Մինասին տրված իրավունքը: Կարելի է եզրակացնել նաև, որ Մինասը հովանավորվել է իրանական արքունիքի կողմից՝ ստանալով գործունեության ամենալայն հնարավորությունները, որի կողմնակի վկայություններից է և վերը հիշատակված պալատական առաջին նկարիչ Մահմադ քեկի մասնավոր ուղերձը Գուդայեցի նկարիչներին, որը ստվայն և հեղուր է որպես հրահանգ. «...Նոր Ջուղայի իայ նկարիչները եւ այլք, քանի որ... վարպետ Մինասին իրենց վարպետն ու մեծն են համարում, պետք է... նրա խօսքից ու պատուելից ոտք դառն չդնեն և հակասակ քան չանեն»²⁸: Ամատարկելի սա ոչ միայն խոսում է Մինասի արքունապատկան գործունեության մասին, այլ և նրա կարողությունների քարձրագույն գնահատականն է, տրված այնուպի կողմից:

Մինասի ստեղծագործականն իր ամբողջության մեջ, արհեստավորությունից հասում արվեստագետ ձևավորվելու փայլուն օրինակ է, որով իրանահայ գեղանկարչության մեջ ներառվեց աշխարհիկ մտածողությամբ կազմավորված արվեստ, նոր շունչ հաղորդելով իրանախայ և մասնավորապես 17-րդ դ. իայ կերպարվեստին:

Նոր Ջուղայի 17-18-րդ դդ. մինչ օրս հասած գեղանկարչական աշխատանքների հեղինակային լինելը չաղկապվում է հատկապես Մինասի անվան հետ: Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ իրանահայ միջավայրի ակտիվ գեղարվեստական կյանքը չէ կարող բավարարվել նրա միանձնյա գործունեությամբ, որի մասին են վկայում «բոլոր իայ նկարիչներին» ուղղված արքունական հրամանագրերը, ինչպես նաև ձեռագրային աղբյուրներն ու մինչ օրս պահպանված որոշ գեղանկարչական աշխատանքների տակ կատարված մի քանի մակրիչների ու «պատկերահաններին» կողմից բողոս ինքնագրերը²⁹:

Այս նկարիչների կողքին քերևս հետաքրքրական է և մեկ այլ Մինաս անունով նկարչի վերաբերյալ հիշատակումը, որը եղել է նորքուդայեցի իայտին Չոհրաբյան տոհմից և, որը «...ինքնին ստանց օրինատոր վարժապետի ուսալ գնկարչութիւն որ քան գնկարիչս Պարսկաստանի ոչ մնայ յետադաս»³⁰: Պարզ է, Մինաս Չոհրաբյանը եղել է ինքնուս նկարիչ, «ստանց օրինատոր վարժապետի ուսալ» և իր ստեղծագործականով արվելի հարել է իրանական արվեստի մոդերնիզացմանը: Թեթև նկարչի այս ինքնատիպ գեղանկարչական ոճը ներկայացնող նկարների պահպանված օրինակների (Ամնափրկիչ վանքի քանդաքան, Մոքիասյանի, Ա.Տիր-Քարսեղյանի և Վեյիջանյանների ապստանքներ ևն) պատմագե-

դարվեստական հետազոտումնասիրությունները կարող են ևս մեկ էջով համարել 17-րդ դ. իրանահայ կերպարվեստի վերաքերյալ մեր պատկերացումները:

Պատմա-գեղարվեստական այս իրողությունների կայքում, առանձնակի հնչելությանը են ներկայանում իրանահայ ստեղծագործողների գործունեությանը վերաքերվող բազմաթույք փաստերը Ռուսաստանում, որտեղ յուրօրինակ տեղ է զբաղում 1671թ. Մոսկվայում ստեղծագործող հայերի հետ «Պեակուցիք» հայ նկարչի մասին հիշատակումը Նոր Զուղայի պատմության հիմնաքար ուսումնասիրող ՀՏեր-Հովհանյանցի³³ կողմից և, որի մասին հիշատակում է նաև ռուս պատմաբան-գրականագետ Ս.Ն. Գլինկան՝ հայ ժողովրդի պատմությանը մվիրված իր ուսումնասիրության մեջ, մշխով «Ποικυρνια» հայ նկարչի մասին³⁴ (ամխոս սա նույն «Պեակուցիք» է անվան ռուսականացված և աղճատված ձևով): Մակայն, բացի այս երկու հիշատակումներից, մեզ չհաջողվեց գտնել «Պեակուցիք» նկարչի ով լինելը պարզաբանող որևէ այլ սկզբնաղբյուր, հիշատակություն, տեղեկություն կամ փաստ: Առավել, մասնագիտական գրականության մեջ, այս նկարչիը նույնացվել է 1666թ. Նոր Զուղայից Մոսկվա ժամանած տաղանդավոր հայ ստեղծագործող Աստվածատուրի (Բոզդյան Մալբանով) անձի հետ³⁵, որին սակայն և կարելի է վերաքերվել մեծագույն քերահավատությանը, ելակետային ունենալով հետևյալ նկատառումները.

- Ռուսական պետական աստյանների գրազիքները արքունիքի քոլոր անցողաբձներին վերաքերվող մատյաններում և մասնավորապես Մոսկվայի Կրեմլի Զինապարտի արվեստանոցների աշխատանքների ցուցակներում արևելյան անունները զբառում էին ռուսականացված և վերածկված տարբերակներով, որը և բացատրում է «Պեակուցիք» հայի անվան անհասկանալի լինելը: Մա մեզ հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ մենք գործ ունենք ոչ թե անձի անվան հետ, այլ դա նկարչի քնուրազումն է.

ա) Անունը կազմված է փոխխոսքայանների ենթարկված պրակ. Paik (փայիք)-«առաքյալ», «ներկայացուցիչ», «տրիանդակ» և արաբ. Seyr (սեյր)-«տղարկել», «տղարկված» բառերի համակցումից: Այսինքն. «տղարկված ներկայացուցիչ» և կամ նույն իմաստով պարակ. Peygosil (փեյգոսիլ) բառը, որը ռուսականացված տարբերակով հնչում է «Պեակուցիք»:

բ) Պրակ. Peykar (փեյքար)-«նկար», «քանդակ», «շինամկար», «ստեղծագործություն» և պրակ. Sar (սար) կամ Ser (սեր) - «զլուխ», «զլխավոց» բառերի համակցման ռուսականացված արտաքերումը, որից և պրակ. «peyk(o)ser»-«պեյք(ո)ցիք»-«Πεακυρι»-«Պեյակ(ո)ցիք»: Այսինքն, Պեակուցիքը եղել է «նկարիչ» «ստեղծագործող», «նկարչի ների զլխավոր»:

*Մինաս, Հակոբյան Վեդիբանյանի ղեկավարությամբ:
Նոր Զուռա, Ամենագիրքի վանքի բանգարան:*

Այս պարագայում քերևս հիշարժան է մի դրվագ 17-րդ դ. հայ-ուսական փոխառնչությունների պատմությունից, որը քերևս կարող է առնչվել այս հայ տեղեկագրքոտի ինքնությունը պարզելուն.

1659թ. հայկական առևտրական Ընկերության կողմից Մուսկվա է ուղարկվում հայ առևտրականների մի խումբ՝ Ընկերության ղեկավար Սահրադ Եահրիմանյանի որդու՝ խոջա Զաքարի գլխավորությամբ, որոնց առաքելության նպատակն էր Իրանից Ռուսաստան և Եվրոպա արտահանվող հում մետաքսի համար մաքսային և վաճառքի զեղչեր ստանալու համար պայմանագիր կնքելը և, որոնց 1660թ. ապրիլի 12-ին (Զատիկի տոնի Ավագ Հինգշաբթի օրը) քննդրվում են պալատում³⁶: Խոջա Զաքարի կողմից Ալեքսեյ Միխայլովիչ Ռոմանով ռուս աքրային մատուցած տարբեր ղեկավարների բժում էր և հռչակվող «Աղանմուղակուտ գահը»³⁷, որի հետ տրվում է պղնձյա քիթուլի վրա կատարված «Խորհրդա-

վոր Ընթրիք» ներկայացնող մի աշխատանք: Սուղ հիշատակության համաձայն, աշխատանքը եղել է իրականացված փորվածքի հնարքով՝ արժնապատման տեխնիկայի կիրառման գումավորմամբ: Նկարը արժանանում է ռուս արքայի առամձմնակի ուշադրությանը մասնավորապես ստեղծագործության տեխնիկական իրականացման առամձմնախակությանը, որը բերևս նորույք էր ռուսական գեղամեկարչության մեջ: Գնահատելով աշխատանքի վարպետ կատարողականը, Ջաքարին առաջարկվում է Մոսկվա ուղարկել այդ նկարի հեղինակին: Վեց տարի անց (1666թ.), Ջաքարը, իր երկրորդ այցի ժամանակ Մոսկվա, ռուսական արքունիքին ներկայացնում է երկու խնդրագրեր, որոնք մասամբ ունեն նույնօրինակ շարադրանք և որտեղ մասնավորապես նշում է, որ ռուսաց արքայի ցանկությանը «պղնձ է քանուցի վերայ (պղնձյա քիթեղի վրա-Ա.Ա.)» նկարողին նրանք չեն բերել Մոսկվա, այլ հրավիրել են մեկ ուրիշին՝ նույն արվեստանոցի վարպետներից, որի «հունարն ամենու վերայ առավել էր» և որի անունն է «քանրի վերան», իսկ ռուսերենով այդ անունը նույնն է ինչ «բուդդան»: Ջաքարը մասնաժամանում է, որ այդ վարպետին համոզել են զալ Մոսկվա և նրան կարող են տրամադրել երկու նկարիչ-աշակերտներ, որոնց մա կտվորեցնի այդ գործը և որից հետո միայն, եթե նրա կատարածից գոն մնան, ապա Ջաքարը կամի ամին ինչ, որ այդ նկարիչը գա Մոսկվա²⁸: Այս խնդրագրերի առաջին հայացքից պարզ շարադրանքը այդուհանդերձ մեզ է ներկայացնում բերևս եակասական մտածումներ, որոնք առժամի են ուշադրության.

ա/ Մոսկվա է ուղարկվել ոչ թե նկարի ամնիջական հեղինակը, այլ Նոր Ջուդայում գործող արվեստանոցում աշխատող ավելի քարճրակարգ վարպետ, որի անունը Թանրի Վերան է (այլ վավերագրերում հիշատակվում է ռուս. Такарейн (Թաքվերեյ) տառադարձմամբ²⁹), որի կարողություններից եթե գոն մնան, ապա նոր միայն Ջաքարը այդ վարպետին կուղարկի նու Մոսկվա: Այսինքն նկարիչը բերվել է փորձնական, պիտի իրեն արդարացնի (այդ դեպքում ինչպե՞ս է «քարճրակարգ վարպետ»), նու վերադառնա Նոր Ջուդա և, եթե ռուսական կողմը գտնի նպատակահարմար, մա նորից նու կգա: Թերևս ամհասկանալի տարբերակ է:

բ/ Նկարչին «Թանրի վերան» անվանելը մեզ հուշել է դիտարկել բառի բացատրության հետևյալ տարբերակը. բառը բուրք. Tanc veren (թանր վերեն-«Աստուռ տված») բառակապակցությունն է, որը հայերեն ներկայացվում է Աստվածատուր, իսկ Ջաքարի զրատած «պղնձ է քանուցի վերայ» արտահայտությունն իր մեջ պարունակում է բառակրկնություն, այսինքն պղնձի վրա նկարված «պղնձամեկար», քանի որ պրակ. tan(a)k (թանուք, քանաք) նշանակում է բարակ պղնձյա քիթեղ, որը այստեղ ներկայացվում է տառավորված ձևով: Այսինքն «Թանրի վերանը» և «քանուցի վրա» բառիմատները նույնն են և նշանակում են «պղնձի

վրա նկարը վարպետ», որոնք և մեր կողմից նույնացվել են «Աստվածատուր» անվան հետ⁴⁰, որի համար ելակետային է հանդիսացել և խոջա Չաքարի ներկայացրած անվան «բուդդան» (ռուս. Богдан-Богом дан-ный-Асտվածատուր) համարժեք բարգմանությունը:

Այդուհանդերձ, որքան էլ այս տարրերակները բժում են հիմնավորված, մնում է անհասկանալի, «Թանրի վերան» նկարչի ո՞վ լինելը և մասնավորապես նրան Իրան ետ տանելն ու նորից Մոսկվա ուղարկելը: Եվ սա այն դեպքում, երբ Աստվածատուրը Մոսկվա ժամանելով նույն 1666թ., ընդունում է ուղղափառություն և նոր միայն ստանում Բոգդան Մալբանովը անունը, անմիջապես ընդունվում է աշխատանքի Կրեմլի Ջինապալատի արվեստանոցում և մնում Ռուսաստանում 37 տարի (մահ. մտ 1703թ.):

Այս իրողության կողքին հիշարժան է Հ.Տեր-Հովհաննյանցի հիշատակումը այն մասին, որ խոջա Չաքարը, 1671թ. փետրվարի 14-ին ռուսական արքունիքին ներկայացրած իր երկրորդ խնդրագրով պնդում է հայ նկարիչ Պեակուցիբին (տես վերը - Ա.Ս.) շտապ նա ուղարկել Պարսկաստան⁴¹ (ցավոք, մեզ յուսջողվեց պարզել «Պեակուցիբին» վերաբերվող հիշատակությունների սկզբնաղբյուրը, առավել ևս, որ 1671թ. Մոսկվայում գտնեղծագործող հայերին վերաբերվող և ոչ մի վավերագրում չի նշվում խոջա Չաքարի այս նույն քվականի այցի և նրա երկու

խնդրագրերի մասին տեղեկություն - Ա.Ս.): Այդուհանդերձ, ընդունելով, որ խոջա Ջաքարը գուցե և եղել է Մոսկվայում, ինչու՞ է պնդում «Պեակոցիք» նկարչին շտապ ետ ուղարկելու համար, առավել ևս, որ այս անձը հայտնի չէ:

Կարելի ընդունել այն տարալեզուները, որ այս տեղեկությանը մկառնիչը քաջածանոթ է խոջա Ջաքարին և նրա խնդրանքով (գուցե՞ և պարտադրմամբ) է հայտնի Մոսկվայում: Այստեղ, զմանատելով այդ Պեակոցիքի բարձրակարգ նկարչական կարողությունները, չեն համաձայնվել նրան ազատել Մոսկվայի Կրեմլի Ջինապալատի արվեստանոցների աշխատանքներից՝ նպատակ ունենալով պզտագործել նրա վարպետությունը: Առավել հավանական է, որ այս վարպետ-նկարիչը եղել է հայտնի Նոր Ջուղայի գեղարվեստական միջավայրում, տեղում ունեցել է բարձր համարում, եղել է ճանաչված և հայ և իրանական միջավայրում, եղել մոտ շահական արքունիքի հետ, համագործակցել է պալատական գեղանկարչական արվեստանոցի հետ և կամ եղել է այդ մույն արվեստանոցների հայտնի դեմքերից և անգամ դեկավարներից: Այս նկարչին է քերվել Մոսկվա կարճ ժամանակով (գուցե գաղտնի իրանական արքունիքից) և, երբ նա այստեղ է մնացել ավելի երկար քան նախատեսված էր, տեղիք է տվել ասիկոսների կամ ստեղծել է անցանկալի լարվածություն Սպասանում և Նոր Ջուղայի հայկական գաղթօջաղում, որի պատ-

ճառով և խոջա Ջաքարը պնդում է նրա անհապաղ վերադարձը: Այս մտքի և վերջ շարադրվածի համադրության հենքի վրա, մենք հնարավոր ենք համարում առաջադրել վարկած, որ Լոր Ջուղայից Մոսկվա է բերվել նկարիչ Մինասը (Պեակուցիրը), մասնավորեցնելով մի քանի նկատառումներով:

ա/ Մոսկվայում է գտնվում քարձրակարգ ունակությունների տեր նկարիչ, որի մասին է վկայում նրա անվան քաղաքությունը. «նկարիչների գլխավոր», «նկարիչների ներկայացուցիչ» ևն:

բ/ Լոր Ջուղայից բերվել է ոչ թե «Խորհրդավոր ընթրիք» նկարի հեղինակը, այլ մեկ ուրիշը (ոմն «Թամրի վերան»), որը եկել է ժամանակավոր և նրա ունակությունները անհայտ են (?), որը դեռևս պետք է ստուգվի և գոհացնի ռուսական արքունիքին և սա այն դեպքում, երբ Ջաքարը հատուկ շնչտում է, որ այդ վարպետի «հունարն ամենու վերայ առավել էր»: Եշամակում է գիտի ով է: Սակայն՝ Ռ՝Վ էր: Ատավել ևս, որ նրան «համոզվե» են Մոսկվա մեկնել (այսինքն մա չի ունեցել այդ հնարավորությունը և կամ չի ցանկացել հեռանալ Լոր Ջուղայից):

գ/ 17-րդ դ. Լոր Ջուղայի ձեռագրային որև հիշատակարան և կամ պատմագրական աղբյուր չի նշում Ատավածատուր նկարչի մասին, որը ևս տարօրինակ է, եթե ընդունում ենք խոջա Ջաքարի պնդումը, որ Մոսկվա ուղարկված վարպետ «Թամրի վերանը» նշել է նկարչական արվեստանոցի հայտնի դեմքերից մեկը, եթե ոչ առաջինը:

Այս իրողություններին եթե հավելենք, որ 1671թ. Մինասը կարող էր լինել 49 կամ 54 տարեկան՝ իր տեղձագործական վերելքի շրջանում և նրա մասին վերջ շարադրված դիտարկումները նրա գեղամկարչական կատարյալ ունակությունների, ստեղծագործական կարողությունների վառ դրսևոյումների վերաբերյալ, ինչպես և նրա կողմից տարբեր նյութերի և մասնավորապես պղնձի վրա նկարելու կարողությունը (աղյու՞ք «Թամրի վերանը» չէ), Լոր Ջուղայում նկարիչների գլխավոր լինելը և ամենակարևորը, իրանական արքունիքի հետ համագործակցությունը և անգամ գործունեության վերահսկողությունը, ապա հասկանալի է դառնում «Պեակուցիր» և «Թամրի վերան» նկարիչների ընդհանրությունները և՛ Ջաքարի անհասցատությունը նրա երկարածամկետ քաղաքայության համար:

Այնուհայտ է, «Պեակուցիր» և «Թամրի վերան» նկարիչը (կամ նկարիչները) Բոզդան Մալքանովը չէ: Այդ դեպքում Ռ՝Վ (կամ ովքե՞ք) է: Ի՞նչո՞ք Մինասը, թե՛.....:

Վարկած, սակայն և դեռևս իբ քաջահայտմանը սպասող, որը կարող է հարստացնել մեր պատկերացումները 17-րդ դ. հայ կերպարվեստի հարստագույն պատմական իրողությունների վերաբերյալ:

A PAGE ON THE HISTORY OF FINE ARTS OF IRANIAN ARMENIANS:
THE PAINTER MINAS

In the XVII-XVIII centuries a considerable period of the Armenian history was closely related to Nor Jugha – the greatest Armenian colony of the Middle East, established in 1604/1605 in Iran. Surrounded by an alien cultural background here the Armenian culture, particularly the fine arts, received their further development. One of the main characteristics of Nor Jugha was the rise of popular painting with Minas as its most prominent representative.

ԾԱՆՈԾԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մ.Մ.Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը 17-18-րդ դդ., Գեղանկարչություն, եր., 1974, էջ 25-32; Ա.Ստեփանյան, Նոր Զուղայի կենցաղային ճշակոյթը, եր., 2000, էջ 84-90 ևն:
 - * «Շուամկ» պատմությանը հավասարազոր վերաբերվում էր ընդհանրապես եվրոպական ներկայից և մասնավորապես կարտիկներին:
2. Առաքել Դավթիսեզի, Գիրք պատմությանց. Աշխատասիրությամբ Լ.Ա.Նամյարյանի, եր., 1990, էջ 324:
3. Անդ:
4. Բարզեն Ա.Արտանից Կարտիկու Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, Պատմություն կարտիկուսաց Կիլիկիոյ (1441-էն մինչև մեր օրերը): Ամբիօթա-Լիբունամ, 1990, էջ 258:
5. Մ.Ղազարյան, Ա.Ստեփանյան, Հայկախի հայ գեղարվեստը, Երևան, 1997:
6. Ղ.Ալիշան, Միսակաև: Տնդազրոթին Միսակաջ աշխարհի, Վեմնոնի, 1893, էջ 412; Մ.Ղազարյան, Ա.Ստեփանյան, Նշվ. աշխ:
7. Մեջիթնեջը, 45 էր. Զարկերոնի Տիեզերական Ժողովից հետո, Երուսաղեմի, Անտիոքի և Եզիպտոսի քրիստոնյաների մի մասի հետ կծերծեման հումական եկեղեցու հետ և կմիավորվան արևելյան կարտիկ կերպարիարդություններից մեջ:
8. Մոսակիթների արվեստը արտիկ ամբողջական ներկայացավ արվեստանք հանրությանը 1969թ. Քիչաբում բացված ցուցանահանդեսի շնորհիվ (մաս 110 աշխատանք). «Сконы Melkites, Exposition le Musee Nicolas Sursock», Beyrouth, 1969:
9. М.М.Казарян, Об одной рукописи XVII в., Текст доклада на IV международном симпозиуме по грузинскому искусству. Тбилиси, 1983.
10. Մ.Մ.Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը..., էջ 128-132; Մ.Մ. Ղազարյան, Ա.Վ. Ստեփանյան, Նշվ. աշխ.:
11. Յուսուֆը որդը նկարների առև բողե է հայիրենով կառասրված արժանազորություններ (Մ.Մ. Ղազարյան, Նշվ. աշխ., էջ 132), որոնք կարող էին ունենալ նմիբատվական նպատակ՝ հաղթական եկեղեցում որվիտ

համար և կամ հայ իսմայելի հետ ակտիվ շփումների արտահայտումներին (Ա.Ստեփանյան, Նոր Ջուղայի..., էջ 96, ծանոթ. N40):

12. Առաքել Դավիթիճեցի, Նշվ. աշխ., էջ 326:
13. Անդ, էջ 324:
14. Անդ:
15. Անդ, 325:
16. Անդ:
17. Անդ, էջ 326:
18. Անդ, էջ 325: Դեպքումնական խմբերի հետ, որպես ընծա, կենդանիներ արարելիք ընդունված ձև էր ռուսական արքայություն: Այսօրինակ ընծաները շատ բազմը էին գնահատվում հատկապես Իրանում, որտեղ միայն սիրիյան բաշումների համար շառիջ վճարում էր 100, 200 և անգամ 1000 ոսկի անս' Գ.Կ. Котошихин, О России в царствование Алексея Михайловича, СПб., 1840, с. 68; М.В. Фехнер, Торговля Русского Государства со странами Востока в XVI веке, М., 1956, с. 60 ևն.
19. Առաքել Դավիթիճեցի, Նշվ. աշխ., էջ 325:
 - «Ինձանք» շառի կողմից մեկ տարվա աշխատավարձի լափեռլ տրվող դրամաչնորին էր, որին բացառիկ դեպքերում արժանանում էին բարձրաստիճան պալատականները և զինվորական զինավարժերը:
20. Անդ, 412:
21. Адам Олуварий. Подробное описание путешествия голштинского посланства в Московию и Персию в 1633, 1636, 1639 годах. М., 1870, с. 436.
22. Լ.Վ.Մինասյան, Մի քանի զրառք փաստաթղթեր ԺԷ. դարի նկարիչ Մինասից, «Բազմավեպ», 1982, N 1-2, էջ 191:
23. Առաքել Դավիթիճեցի, Նշվ. աշխ., էջ 326:
24. Լ.Մինասյան, Նշվ. աշխ., էջ 192:
25. Առաքել Դավիթիճեցի, Նշվ. աշխ., էջ 326:
26. Անդ:
27. Լ.Մինասյան, Նշվ. աշխ., էջ 191-192:
28. Անդ, էջ 191:
29. Ա.Վ.Ստեփանյան, Նշվ. աշխ., էջ 74-83:
30. Լ.Մինասյան, Նշվ. աշխ., էջ 192:
31. Ա.Վ.Ստեփանյան, Նշվ. աշխ., 92-94:
32. Հ.Տեր-Հովհանյանց, Պատմություն Նոր Ջուղայա, որ է Սպահան, Հ. Ա. Նոր Ջուղա, 1880, էջ 154:
33. Անդ, էջ 175:
34. Н.С.Глинка, Обзорение истории Армянскаго народа. От начала бытия его до возрождения области армянской в российской империи. Ч.1, М., 1832 (репринт. Ер., 1990.), с. 238:
35. Մ.Կապարյան, Նշվ. աշխ. էջ 50-97; Ա.Ստեփանյան, Նոր Ջուղայի..., Եր., 2000, էջ 176-189:
36. Հայ-Ռուսական Խաղաղությաննիքը XVII դարում. Փաստաթղթերի ժողովածու, Կազմ. Վ.Ա. Պարսամյան, Վ.Կ.Վոսկանյան, Ս.Ա.Տեր-Ավակիմովա, Երևան, 1953, էջ 22-32:

37. Ա.Վ.Ստեփանյան, Նշվ. աշխ., էջ 164-175:
38. Հայ-Ռուսական հարաբերությունները XVII դարում..., էջ. 41-42.
39. Անթ, էջ, 81-82:
40. Ա.Վ.Ստեփանյան, Նշվ. աշխ., էջ 176:
41. Հ. Տեր-Հովհանյանց, Նշվ. աշխ.:

ՀԱՄԱԿ ԱՏԵՓՈՒՅԱԼ

ՄՏԱՄԻՈՒԼԻ «ԱՐԱՍ» (ARAS YAYINCILIK) ԵՐԿԼԵԶՎՅԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ 2000-2006ԹԹ. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (Գրացուցակի փոխարեն)

«ԱՐԱՍ»-ը գտնվում է Ստամբուլի մականին հայաշատ Պերա հայա-
բնակավայրում, որն այսօր քաղաքի եվրոպական մարտահրավեր-
առաջնության լավագույն օրինակ համարվում է և տարիտարի ամենա-
սիրված վայրերից է: Հայկական, մեկ համական համայնքի մականին,
այսօրյա խառնեղանքային բուրգային փողոցում, երբեմնի (100-ից քիչ տա-
րիներ առաջ) հայկական շքեղագույն հարկարամիմների, խամուքների,
տապարամների, էյտրամների, եկեղեցիների, վաճառատների, մկար-
չատների, բժշկական դպրամաստների, Ժողովրդական հայանի պանդոկի,
ճաշարանների, ծաղիկների փոխարեն «Արաս»-ը 1993 թվականից
հրատարակչական իր կարևոր գործառնությունն է ծափաղել, մտամբ
պահելով այս վայրի հայկական շունչը՝ Սուրբ Եղիշիկի անունով,
«Մարմարա»-ի, «Շամանակ»-ի խմբագրատների, «Մարտագր» գրա-
վանատանցի, տղայի լուսանկարչիչը՝ ճանաչված Արա Գյուլերի կենտ-
րոնի ու արձարանի հետ միասին:

«Արաս»-ը հիմնադրվել է 1993 թվականին: Այդ ժամանակահատվածից ի
վեր բարգձմանը, խմբագրի ու հրատարակչի նմ 70-ից ավել գրքեր հայե-
րեն, յուրերբին: Եվ այս ամենը ոչ թե պատահական, այլ մտածված ու
կշռադասված մարտահրավերային, հրաշալի որակով, մնայուն
արժեքով ու մեկ հոգու բնագրամբով: Հրատարակչության մարտահրավեր
է եղել կամուրջ ծառայանել տարածաշրջանի տարբեր մշակույթների
միջև, ներկայացնել ու փոխանցել մեր մշակութային արժեքները մերկա
ու ազգայն սերունդներին, շարունակել դեռևս Օսմանյան կայսրությու-
նում խոր արձատներ ունեցած արևմտահայ հրատարակչական մշա-
կույթի ավանդույթները, դասնաբով նոր հազարամյակում այդ հայտա-
գույն ժառանգության ներկայացուցիչը համարվողական Ստամբուլում:

«Արաս»-ի մեծագույն արժանիքներից է մեր գրականության հրա-
շալի էջերի հրատարակչությանը բուրբերենով: Բնականորաբ գրանց
գերակշռող մասը հայերենից կատարված բարգձմանություններ են:

Դրանք ուղղված են ոչ միայն թուրքերենով օտար ընթերցող շրջանակներին, այլև հայ ընթերցողներին, որոնց մի մասի համար թուրքերենով կարդալն ավելի սովորական է այսօր: Այս տպագրությունները նպատակ են հետապնդում ծանոթացնել արևմտահայ գրականության հայտնի անուններին ոչ թե մեկ գրքով, այլ նրանց գործերի ժողովածուներով, դրանով իսկ նմարավորություն ընձեռնելով ընթերցողներին հիմնալ ու վայելել այդ հեղինակների գործերի քաղմակդմանի տարբարն ու տարանդը: Այդպիսի հեղինակներից են արևմտահայ իրականության վերջին գյուղագիրներից Հակոբ Մնձուրին (Տեմիրճյան, 1886-1978)¹ և Սկրտիչ Մարկոսյանը (ծն. 1938թ):

Ծնունդով արժտանցի Հ. Մնձուրու «Գիւղը կապրի իմ մէջ» պատմվածքների ժողովածուն (լից քառարանով ու ծանոթագրություններով, 192 էջ), տպագրվել է հայերեն: Մնձուրու, «Կարտի գրականության այս առաքյալի» մյուս երկու ժողովածուները հայերենից կատարված քարգմանություններ են² և շարունակությունն են կազմում նրա մախարը «Արժատան, Եփրատի մյուս ափը» գրքի: Այս երկու գրքերում էլ գերիշխում է երգնկացու երազները իր երկրի, նրա բնության մասին, այնտեղ ապրող տարբեր ազգերի՝ թուրքերի, քրդերի, հույների, լազերի, հայերի կյանքի, սովորույթների, պատմությունների վերհուշը:

Երկրորդ հայտնի անունը, տիգրանակերտցի Սկրտիչ Մարկոսյանը (1938), մեր ժամանակների արևմտահայ գրականության ամենահայտնի դեմքերից է, արժանավոր ժառանգորդը Հակոբ Մնձուրու արվեստի: Հիմնականում թուրքագիր այս գյուղագրի պատմվածքների ժողովածուները լույս են ընծայվել թուրքերենով³, իսկ «Մեր այդ կողմերը» և «Տիգրիսի ափերում» պատմվածքների ժողովածուները՝ հայերեն: Այս գրքերի «հերոսը» 1950-ականների Տիգրանակերտում է իր րոլը երանգներով, հրատարակիչների կարծիքով մահ մի տեսակ «օգորմի» հայաբառի Տիգրանակերտի հայության, սրտամտիկ հիշատակարան ու կարոտակնգ ակնարկ իրենց քաղմաչարչար անցյալին:

«Արաս»-ը հայերենից քարգմանաբար հրատարակվել է մի այլ հայտնի պոետացու, 1913 թվականից ամերիկաբնակ գրողի՝ Համաստեղի (Համբարձում Կելենյան, 1895-1966)⁴ «Աղունիկներս Խարքերդում մնացին» ժողովածուն:

Հայտնի թուրքերեն 2 հրատարակությունների հեղինակը Գրիգոր Ջելիանն է (1926-1999)⁵: Չառայում ծնված գրողը հարազատ երկրի և ընդհանրապես Ամատոլիայի քանանյուտական ժառանգության և մարդկանցից իր լսած պատմություններն է ներկայացնում: Դրանք են՝ «Ջոռահավաքի երգերով ենք մեծացել» («Seferberlik Türkçüleriye Bütünüm») և «Մակատագիրը ծին պայտեց, ընկավ մեր ետևից» («Atın Nalladı Felek Düştü Peşimizde»):

Համաշխարհային լուսանկարչության հայտնի անուններից Արս Գյուլերի (1928) «Քասբեղունն վերջ պիտի ապրինք» ("Babil'den Sonra Yaşayacağız")⁸ պատմվածքների ժողովածուն լույս է ընծայվել և հայերեն քննադատ և բարբերին բարգձմանքայամբ:

Թուրքերեն հրատարակությունները, որոնք անհամեմատ մեծ թիվ են կազմում, միտված են բուրք և բրբախտ շքրանակներին ներկայացնելու արևմտահայ, մեկ սիյուրքահայ գրական հայտնի դեմքերին ու երկերին: Դրանք մեկ ժամանակակից ստամբուլահայ հեղինակների հայերեն գործերի թուրքերեններն են, երբեմն կատարված նույն հեղինակի կողմից: Այդպիսին է Երվանդ Կուպլյանի (1923) «Իր երկիրը կաբուտող խեղճեղինը» ("Memleketini Ozleyen Yengoc"): Անդամ Օզթրի (1927-1984) «Ապրելու սպասումով» ("Yaşamı Beklerken")-ը հեղինակի «Եվ» գրքի բարգձմանքումն է⁹:

Ստամբուլահայ ժամանակակից գրական դեմքերի հրատարակություններից են Բահիթի Քեբապճյանի (1945) «Խոսիր Հայի բեյ, խոսիր» ("Konus Halil Bey Konus") և երկատասարդ հեղինակ Ժակին Չելիքի (1968) երկու գրքերը՝ «Գուլգուլին ավազի ժամացույցում» ("Kum Sastinde Kumkari") ու «Օձի ճանապարհը» ("Yılanın Yolu"):

Մինչ եղեռնյան հեղինակներից բարգձմանքար հրատարակվել են Երվանդ Սրմաքեչյանյանի (1870-1915) «Չկնորսի սերը» ("Balıkcı Sevda")⁸, Գրիգոր Զոհրասի (1861-1915) «Նույնները» ("Öyküler")⁹:

«Արաս»-ի թուրքերեն հրատարակությունների մի պատկանելի մասը Սիյուրքի մեր հռչակավոր, հայագիր ու այլակերտ հայտնի գրողների գործերի ներկայացումներն են: Դրանցից անհնահարուստը Վիլյամ Սաբուրյանի (1908-1981)¹⁰ գործերն են: 5 զիրք՝ 2001-2004 թթ բժականների ընթացքում: Այն է՝ «Ասխլուտները համարձակ են» ("Ödlekler Cesurdur"), «70000 ասորի» ("Yetmiş Bin Süryani"), ("Paris-Fresno Güncesi 1967-68"), «Իմ սիրտը լեռներում է», «Ապրելու ժամանակը» ("Yırbeyim Dağlarda'dır, Yaşamak Vakti") , «Մարդկային կատակերգություն» ("İnsanlık Komedisi"):

Հայերենից թուրքերեն բարգձմանքար լույս է տեսել մեկ սիյուրքահայ անհնահայտնի ու եմայիլ հեղինակներից Վահրամ Մավլանի (1926-1983) «Ամենուր հայ կա» ("Her Yerde Ermeni Var") զիրքը¹¹:

Թուրքերենով հրատարակված վեպերի թվում են Վահան Թոքթվենցի (1889-1937) «Կոքքրած տամ ժառանգները» ("Yitik Evin Vâsileri")¹², Ջավեն Պիպերյանի (1921-1984) 2 գործերը՝ «Հայրս Աչքալե չգնաց» ("Baham Aşkale'ye Gittim") և «Միայնակները» ("Yalnızlar")¹³, Պետեր Նաջարյանի (1940) «Վերջին հայր» ("Son Ermeni"), որ անգլերենից է բարգձմանվել: Դիարբեքիցի հոր ու աղանացի մոր ամերիկարակ որդին եղեռնի, գաղթի պատճառով իր կորցրած ծնողների ու երկրի հետքերն է ուզում գտնել: Գրքի հերոսը՝ Արամը անցածի մասին բարգձմարիվ

հարցեր ունի, որ ամբարվել են իր մեջ ու փորձում է կիսել ընթերցողի հետ: Այս հոգեբանությամբ, ծնողների, հայրենիքի նկատմամբ տանջող պարտքի զգացումով դժվար ապրելու ևս մի ապացույց է՝ Ֆրանսահայ հայտնի լրագրող, գրող, Պատվո լեգեոնի ասպետ Ժան Քննայանի(1944)¹⁴ «Ամհայրենիք»-ը (“Vatansız”), որը շատ շատերի նման եղեռնից մազապործ Մարսել գաղթած իր ծնողների կյանքն է՝ Նրանց մահվանից հետո միայն Ժան Քննայանը քաղաքական պարտք համարեց գրել, հրատարակել քոլորիս մղջավանջային պատմության իր մասնիկը: Հեղինակի ցանկությունն է Ֆրանսերենով ու բուրքերենով հրատարակված այս վեպը առաջիկայում մաս հայերենով լույս ընծայել:

Անց համար շատ կարևոր են հայերեն ու բուրքերեն լեզուներով մաս զնտական աշխատությունների հրատարակությունները՝ լինի հայագիտական, լինի բուրքագիտական: Սա չափազանց պատասխանատու ու ծանր գործ է: Այն ակնկալում է ծայրաստիճան չորք մոտեցում, մասնագետների ընտրություն, անհրաժեշտության դեպքում մաս՝ հայ ու բուրք գիտնականների համագործակցություն: Այս առումով չափազանց օրինակելի ու քաջատիկ հրատարակություն է պոլսահայ հայտնի մատենագետ, բուրքագետ Գևորգ Փամբուկյանի (1923-1996) գործերի հետմանու քառաստորյակը (“İstanbul Yazıları”; “Ermeni Harfleri Türkçe Metinler”; “Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar”; “Biyografileriyle Ermeniler”)¹⁵: Այն հիմնականում ամփոփում է բուրքական պատմագիտական գրականության մեջ Գևորգ Փամբուկյանի բուրքերեն լեզվով հանրագիտարանային, տարբեր հեղինակավոր ամսագրերում հրատարակած աշխատությունները, հոդվածները: Հատորներից մեկը նվիրված է հայատառ բուրքերեն գրականությանը: Հրատարակիչները, խմբագիրները մեծ աշխատանք են կատարել, անգամ ուսումնասիրել նրա անտիպ արխիվները ու լույս ընծայել դրանց մի մասը: Հրատարակությունն իրականացնողների քվում երախտագիտության է արժանի հրատարակիչ, բուրք գիտնական Օսման Բյուքերը: Ինակն, դեռ անելիք չառ կա: Այնուամենայնիվ այսպիսի չորք գիտական ժառանգության հրատարակությունը ոչ միայն ապացույց է Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրության խնդրում բուրքական գիտական շրջանակների մոտ հայկական մատենագիտության ամփոխարինելի նպաստի գնահատությունը, այլև՝ բույլ է տալիս հուսալ նոր, հաջող գիտական ձեռնարկներ: Այս առումով չափազանց օգտակար կլիներ(և հայկական, և բուրքական շահագրգիռ գիտական շրջանակների համար) հայերեն ու հայատառ բուրքերեն ձեռագրերում ամբարված քանկարժեք նյութերի հրատարակությունը: Դրանք Օսմանյան քաղաքներների, վեզիրների, ստանձին կարևորագույն դեպքերի ու դեմքերին նվիրված պատմություններ են: Մի բան, որը չես կարող փոխարինել այլալեզու նյութով: Հանգամանք, ստանց որի երբեք ենարավոր չի լինի գոնե մասամբ լիարժեք Օսմանյան պատ-

մաքյուն ներկայացնել: Գ. Փամբուկչյանի գործերի հրատարակությունը ու նրա նկատմամբ եղած քուրքական շրջանակների մեծ հետաքրքրությունը քույր է տալիս մտածել, որ այնուամենայնիվ քուրք գլխունականների մի խավ կարողանում է սրափ վերաբերվել իրենց երկրի պատմական խնդիրների լուրջ, անկողմնակալ ուսումնասիրությանն ու լուսաբանմանը: Մա վերաբերվում է ոչ միայն պատմության, այլև գրականության խնդիրներին: Մենք նկատի ունենք հայատառ քուրքերենով ծով աշուղական գրականությունը: Խոսքը վերաբերում է հեղինակների եսթոստությանը, մյուսին, արևելյան երասժյուտական ժանրային ձևերի բազմազանությանը, դրանց հայկական ու եվրոպական նուսագրությանը: Նույնը կարելի ասել հայկական դիվաններում պահպանված հայերեն, օսմաներեն, հայատառ քուրքերեն բազմաթիվ վավերագրերին, որոնք հետաքրքրության անշափ մեծ շրջանակ են ներկայացնում: Հարատություն, որը յունի համարժեքը այսօրյա քուրքական իրականության մեջ: Կարծում ենք մեր գիտական որոշ հրատարակությունների քուրքերեն հրատարակությունները ևս կարևոր են Թուրքիայի գիտական, մտավորական քննարկող շրջանակների համար:

Քուրքերենով հրատարակությունների թվում են երվանդ Օտյանի (1869-1926) համբառայտ «Ընկեր Փանջունի» ("Yoldas Pançuni") երգի-ծավալը¹⁵, Արամ Փենիլվանյանի (1917-1979) քանաստեղծությունների «Ազատությունը երկու քայլ այն կողմ չե» ("Özgürlük İki Adım Ötede Degil") ժողովածուն, Հակոբ Արալանյանի (1934) «Անունս Հակոբ, երկիրս՝ Թուրքիա» ("Adım Agop Memleketim Tokat") երկը, 1889թ. Նյու-Յորքում անգլերենով տպագրված հայ բողոքական հեղինակ Գրիգոր Պամաճյանի (1853-?) «Հասարակական և կրոնական կյանքն Արևելքում»¹⁶ ("Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat") աշխատությունը, Վեննաիկի Մսիքարյան միաբանության անդամ, պոռֆեսոր, Խայր Լուսն Ջիքիյանի (1943) «Հայերն ու մոդերնիզմը» ("Ermeniler ve Modernite")¹⁷, Ալամ Անտոնյանի (1879-1951) «Բալկանյան պատերազմը» ("Balkan Savaşı") մեծածավալ գործը¹⁸, Ռոնե Կրուսսի (1895-1952) «Հայերի պատմությունը» (սկզբից մինչև 1071թ. 752 էջ. "Ermenilerin Tarihi") պատմագիտական գործը, Օշիկ Չիլիզլի (1945) խոհա-փիլիսոփայական «Մեր միջի քանդը» ("İçimizdeki Kara Delik") երկը, Օսմանյան կայսրությունում 1863թ «Սահմանադրութիւն Հայոց 1839-1863թթ» ("Osmanlı Devletinde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863") ամերիկահայ պատմաբան Վարդան Արթինյանի (1932-2002) ծավալուն աշխատությունը: Եվրոպայի ամենսիրված քրիստոնյա սյրերից մեկի՝ Մուրթ Վլասի հայկական (Մրվազում ապրած) ծագման (280-316թթ) մասին է Արման Չոխսանյանի (1930) հետազոտությունների ամփոփումը համդիսացող ("Uluslararası Öne Sahip Sivasslı Aziz Vlas") կարևոր ու շատ հետաքրքիր գրքույկը²⁰: Արսեն Ավագյան (1968) «Հայերը և Միություն ու Լուսաշայինությունը»²¹

քաղաքագիտական հետազոտությունը հայկական քաղաքական շրջանակներում և նրանց հետ կապերը: Այս հարցի վերաբերյալ կազմակերպության մասին է («Erméniler ve İttihat ve Terakki»):

Գանաչողական տեսակետից հետաքրքրություն է ներկայացնում Գեղամ Քերտոյանի(1924-1980) «Հայերի դիցարանական պատմությունը» (Mitolojik Ermeni Tarihi) հետազոտական աշխատանքը²¹: Այն Անատոլիայում հայ ժողովրդի ու հայերենի ծագումնաբանության շուրջ վերջին հարյուրամյակում կատարված գիտական հետազոտությունների միջև ակադեմիական կապ անցակացնելու փորձ է: Գեղամ Քերտոյանը հեղինակ է նաև քառգրքի, որին կանդիդատմանք ստորև:

«ԱՐԱՍ»-ը ներկայացնում է նաև ստամբուլահայ նոր սերնդի ծաղրանկարիչներ Օհանի (Հովհաննես Շաշկալ, 1959) «Սև արկղ» («Karakutu») և Աբեք Գրջրի(1978) 2 ժողովածուները՝ «Փոքրամասնությունյան» («Azınlıktan»), «Ես բոլիկ չեմ» («Ben Topik Degilim»): Այս գործերի մեծ մասը տպագրվել են Ստամբուլի բուրքական հայտնի պարբերականներում, հայկական մամուլում:

19-րդ դարի հայտնի երաժիշտ Գառնիկ Կարմիրյանի(1872-1947) «Կյանքը և գործերը» ժողովածուն («Karnik Garmiryen Hayati ve Eserleri», 360 էջ), Շառլ Ազնավուրի(1924) վերջին գիրքը (Charles Aznavour, «Geçmiş Zaman Olur Ki»)²², ինչպես նաև հրատարակչության աշխատակցուհի Թագուհի Թովմասյանի (1952) խոհարարական մեծ մարիկների խոհանոցից «Ձեր սեղանը շին լինի» գիրքը («Sofranız Şen Olsun») մեծ ընդունելություն են գտել:

Մտավորապես սրանք էին բուրքերենով լույս տեսած գրքերը, որոնց արժեքն ու նշանակությունը դժվար է գերազանահասել:

Գալով հայերեն հրատարակչություններին, ապա կարևոր են 10 000 քառ պարունակող Գեղամ Քերտոյան Իշկուլի (1924-1980) «Հայերեն քառգիրք» (2003թ.): Բառարանի առաջին հրատարակչությունը եղել է 1962թ.: Այս հրատարակչությունը խմբագրվել ու ծանոթագրվել է հեղինակի աշակերտներից մեկի՝ Արտաշես Մարկոսյանի կողմից, որը քառգիրքը վերամշակել է, լրացրել է հարյուրավոր բուրքերեն նոր համարժեքներով: 10 000 քառացանկի 6 հազարի հայերեն քառերի դիմաց տրվել են դրանց մոտ 10 000 բուրքերեն նշանակությունները: Անկարելի է չնշել Բառգրքի օգտակարությունը, նրա արժեքը հայերենն ուսումնասիրողների ու քարգմանչական գործով զբաղվողների համար:

Ստամբուլահայ գրական հայտնի անուններից խմբագիր, հրատարակիչ Ռուբեն Մաշոյանի(1928-1999) «Եվ այսպես ապրեցանք» գիրքը(1998թ.), բաղկացած է 1950-ական թվականներից ի վեր գրված պատմվածքներից և իր ժամանակակից 7 հայտնի մշակութային դեմքերի մասին հուշագրություններից:

Երվանդ Կոպելյանի «Կեանքի լուսանցքէն»-ը հեղինակի պատմվածքների հեքրական ժողովածուն է(2003թ.), այսօրվա Ստամբուլի պարզ մաղկանցով, Թագսինի հրատարակով, Էփրայիթս սրճարանով...

Պատմվածք-հուշագրություն է բազմավաստակ գրող, ուսուցիչ Վսեղյան Պարմայանի (1893-1978) «Է՛կ բուրդի կտորներ» մեմուարություն հատորակը (2005թ): Այն ընթերցողին մասնակից է դարձնում հեղինակի ռիտսագնացությանը ծննդավայր, երբեմնի հայաչառ Նիկոմիդիա, Առասրագար, Արմաշ ու այլ կենտրոններ, որ հանդիպում եք ծանր ու անծանոթ շատ նվիրական անունների: Գրքին կից է ընդարձակ բառարան ու շահեկան ծանոթագրություններ:

Հաղեպահայ հայտնի գրող Թորոս Թորամյանը (1928) հեղինակ է ավելի քան 50 գրքերի: «Էսթանապուլահայերը կը կանչեն» (1997թ.) գրքի առաջին մասը հեղինակի 1996թ. Պոլիս այցելության ընթացքում տրված բանախոսություններն ու հուշերն են, իսկ, երկրորդ մասը պոլսահայ գրողներին ու գրական կյանքի անցողյարժին նվիրված Թորամյանի 1995թ. գրված աշխատությունն է:

Կ.Պոլսի հասարակական, առևտրական, մշակութային կյանքում հայ ամիրաների խաղացած դերն անժխտելի է: Արևմտահայությունը շատ պարտական է սուրբանական պալատում ծառայած հայ երևելիներին, որոնց համար քարեգործություններով միմյանց հետ մրցելու խնաստը կայանում էր նրանում, թե ո՞վ ավելի օգտակար կլինեք իր ազգին: Եվ դա ոչ միայն շնորհիվ իրենց հարստությանը, հայրենասիրությանը, այլ նաև սուրբանական պալատում նրանց ունեցած բարի համբավին ու կապերին: Նրանց են պարտական արևմտահայ իրականության մեջ մինչև օրս գործող կրթական, մշակութային, առողջապահական, քարեսիրական շատ ու շատ օջախներ, պատմական հուշարձաններ ու բազմիցս վերանորոգված վանքեր, եկեղեցիներ: Նրանք են կանգնած եղել արևմտահայ իրականությունում լուսավորական շարժման, «Զարթոնքի շրջանի», հայ տպագրական գործի, պարբերական մամուլի, զրահրատարակական գործի, արվեստների, մասնավորապես բառերսի, երաժշտության, ճարտարապետության, գիտության, արհեստների, գյուղատնտեսության, արդյունաբերության, վաճառականության և այլնի զարգացման ճանապարհին որպես լուսարարներ, հովանավորներ: Նրանք մեծազույն ծառայություններ են մատուցել Բ.Ղեանը, նրա արտաքին քաղաքականությանը, որպես դիվանագետներ, բարգմաններ և պալատական պաշտոնյաներ: Նրանց շնորհիվ շատ ու շատ պոլսահայ ու զավատարմակ երիտասարդներ եվրոպայում կրթություն են ստացել, վերադարձել՝ իրենց պարտքը կատարելու հայրենիքում: Այդ երիտասարդներից շատերի գործունեությանը է պայմանավորված եղել շատ ու շատ ճյուղերի զարգացումը Օսմանյան կայսրությունում: Նրանցից շատերը բարձրագույն պարզևների, պաշտոնների ու գիտական աստիճան-

ների են արժանացել մաև Թուրքիայից դուրս, տարրեր երկրներում, տարրեր պետությունների ու քաղաքներին կողմից իրենց երկրին մատուցած ծառայությունների համար: Լրագրող Արա Ալեյմյանի (1908-1976) «Յարդամակի ճամբար» վեպը (2005թ.) նվիրված է Պեզդյան ամիրայի կյանքին, Օսմանյան կայսրության իր ժամանակի պետական ու ազգային մշակույթի դեմքի, մասնավորապես Սուլթան Մահմուդ Բ-ի հետ ունեցած ամիրայի մտերմության շրջանին: Սա գալիս է լրացնելու ամիրայական գերդաստանների մասին Մխիթարյանների հրատարակած հրաշալի նյութերը, առանձին գործերին, Վահան Զարդարյանի «Յիշատակարան»-ում տեղ գտած հայ երևելիների կենսագրություններին, ամիրաներին նվիրված վերջին տարիներին Փարիզում լույս տեսած ֆրանսերեն հրատարակությանը:

Վլյամ Սարոյանի երկրպագուների համար ողակի նվեր էր Պետրոս Զուլյանի (1922-2005) «Դեպի Պիթլա» ստավարածավալ գիրքը (2003թ., 416 էջ, 135 նկարներ), ուր 1964թ. ծննդավայր ուխտագնացության ճանապարհված Սարոյանին ուղեկցող հեղինակը վերաբուսողրել էր ամենը մախ «Մարմարա»-ի մեջ, ապա՝ առանձին գրքով: Իրականություն էր դարձնել համճարեղ գրողի երկար տարիների մեծագույն ու նվիրական, տխրագույն երազը՝ ճամփորդություն դեպի հայրական տուն...

Շափարը քին. Պալլմյանի (1915-1993) «Ուս կենքսան»-ը (2005թ.) «Մարմարա» օրաթերթում 1964-70-ականներին լույս տեսած 57 հոդվածների վերածնակյալ գիրքն է՝ դեպի Արևմտյան Հայաստանի գալատները, հասկապես Անատոլիոյի արևելյան ու հարավային մասերում քահանայական պաշտոնով կատարած իր ճամփորդությունների ամփոփումը: Այս ճամփորդական հուշերը կարևոր են նրանով, որ ամայացած, բուրբացած ու քրտացած մեր քնակավայրերի շարքում ներկայացնում է դեռևս 40 տարիներ առաջ մատուցների նման մնացած, սակայն այսօր շատ ավելի նորացած ու էլի ամայացած հայկական Անատոլիայի հարազատ տեղերը: Այս գիրքը ևս յուրօրինակ տուրք է ծնողներին ու ծննդավայրի նկատմամբ հիշողությունների: Հավելվածի «Յիշողութիւնն էս հատուածներ իօրս կենքի ողիսականն»-ում հեղինակն որդին, քմիչկ Պարզև Պալլմյանը հոր մասին կենսագրական է ներկայացրել, որը կարծես ծաղկելու է քանոնայի գերբզմանի «քարճուսցած» հողաթմբին: Հավելվածի երկրորդ՝ «Ուս անոնք ալ գացին» բաժնից գրքի հերթաների հետագա ճակատագրի մասին է: Հուշեր, նկարներ, հուշեր... Եղևոնի զոհերի երկրորդ, երրորդ ու մաև հետագա սերունդների հոգու պարտքի արտահայտության անթաքույց ապացույցներ:

Ստամբուլի «Բուլիս» մշակութային, քառերակն ամսագրի երկարամյա գլխավոր խմբագիր Հակոբ Այվազը (1911-2006) յուրացանչյուր համարի վերջում ունեք երգիծական փնտրվող մի էջ՝ «Լուցիցա տու-

տո»։ Դրանց թիվը հասավ 280-ի։ Համաձայն գրքայկոմ(2003թ.) տեղ են գտել դրանցից 48-ը։ Ափսոս, որ ստամբուլահայ արվեստի հանրագիտաբանային արժեքի այս ամսագիրը հեղինակի զատաճայլ լինելու պատճառով անդարձ փակվեց։

Ստամբուլի մասին պատմության ամենահայտնի հեղինակը եղել է Հակոբ Սիրունին (Ուլույան, 1890-1973)։ «Գարեգին պատրիարք Խաչատուրեան» մեմագրությունը (2003թ.) մախապես լույս է տեսել Մայր Աթոռի «Էջմիածին» ամսագրում։ Ուշագրավ այս մեմագրությունը «ԱԼԱՍ»-ի հրատարակիչ սամերի կողմից երախտագիտության ու եավատարմության տուրք է արմաշակամ իրենց հիմնադրին՝ Գարեգին պատրիարք Խաչատուրյանի հիշատակին, մրա ձեռակերտը համդիացող Դպրեանքի 50-ամյակին։ Աշխատությունը հագեցած է կարևոր ժամոքագրություններով, Գարեգին պատրիարքի կյանքի ու գրական վաստակի մասին նոր տեղեկություններով։ Հակոբ Սիրունու մատկան 30-ամյակին ու «Նարեկ»-ի հագարամյակին գուգաղխաղ այս մեմագրության մեց ամվափվում է մաև «Նարեկ»-ի սիրունիական սցանչելի մի վերլուծությունը։

Վաղուց ժամանակն է Կ.Պոլսո պատրիարքների լիարժեք ցուցակների, նրանց մասին աշխատությունների կագմակերպումը, հրատարակությունը։ Այն կարևոր մի մասն է ոչ միայն հայ եկեղեցու, այլև՝ արևմտահայության պատմության, շատ ու շատ հարցերի պատասխանները, քացատրություններն ակնկաղո երևույթ՝ իր ժամանակային ու մարդկային քաղա առանձնահատկություններով համդերծ։

Հուշագրության ժամրին է պատկանում «Օրագրութիւն տարկատագի» գիրքը՝ նրուսաղեմի Հայուց պատրիարք Թորգոմ Արք.Մամուկյանի(1919) սարկավագության ու արեղայության շրջանի մաև պատմական արժեք ներկայացնող անցուդարծերով հարուստ շրջանի պատմությունները, գրի առնված 20-ամյա շրջամում։ Պատմական, ուսուցողական, իմաստասիրական ցուքերով, իրենից հետաքրքրիղ աղբյուր են ներկայացնում այդ ժամանակի շատ իրաղարծություններ։

«Արաս»-ը հրատարակել ու շարունակում է քամաստեղծական ժողովածուների հրատարակությունները։ Այդ հեղինակներից են Սարգիս Քեչյանը (Ջանգու, 1917-2004) իր «Ջարմանալի աշխարհ»-ով (2003թ.)։ 1940-ականներին, հետպատերազմյան շրջամում պոլսահայ մի խումք երիտասարդ մտակորակամներ, ինչպիսին՝ Ա.Շավարշը, Հայկագուն Գալուստյանը, Ավետիս Ալեքսանյանը, Ջավին Պիպեղյանը, Ռուբեն Մաշոյանը, Խաչիկ Ամիրյանը և ուրիշներ պոլսահայ գրական նոր շարծման հիմքերում էին, հրատարկելով մաև մի շարք նոր պարքերաթիրքեր։ Այս շարծումը կասեցվեց քաղաքական դժվարին ժամանակների պատճառով։ Այս կարևոր շրջանը կարծես թե սկեց աղտոտմալ մեր ժամանակներում։ Ահա ֆրանսահայ (մախկին պոլսահայ) հայունի քա-

մատերի, խմբագիր, հրատարակագիր Ս.Ք. Զամբուի այս գիրքն իր արձակ էջերով, մամակներով լույս է սփռում արևմտահայ մեր գրականության համեմատաբար աղոտ այս էջերի վրա, քանկազին մատնեցնել փրկում մոռացության մատնվելու ճանապարհին:

Հայտնի սրտաբան Կարո Կարապետյանը (Անե, 1922-2001) «Իլլումն ժամանակի» բանաստեղծական ստվաթ հատորով(2002թ.) գալիս է լրացնելու չափածո իր 5 հատորների, հոգեբանական երկու վեպերի ու պատմվածքների շարքը: Եւ 1988 թվականից Հայաստանի գրողների միության անդամ է և իր գրական գործունեությամբ մույմբան հայտնի է որքան բժիշկ:

«Եթե կը սիրեք բանաստեղծությունը, պետք չէ անծանոթ մնաք Ներսես Վանականի բանաստեղծություններուն, ուր պիտի գտնեք թե ազգային, թե համահայդկային և թե կրոնական լարերը կոտր կոտրքի: Ներսես սյրագան եկեղեցաշին գործունեության կողքին իր գրականությամբ ալ կը ծառայի հայ մշակույթի հարստացման», գրում է «ԱՐԱՍ»-ը Ներսես Արք. Պողոպալյանի (Ներսես Վանական, 1937) «Յոյսի անտես թնւերով» ժողովածուի տպագրության առթիվ, ուր մեկտեղվել են հայ հոգևոր հայտնի գործչի ազգային ու հոգևոր զգացումների արտահայտությունները:

«Անամուռ երագ» գրքույկը(2000թ.) երիտասարդ բանաստեղծուհի Վերնիան Զիֆիտղուի(1975) անդրամիկ ժողովածուն է, որ 50 բանաստեղծություններ է ամփոփում: Ապացույց, որ պղտահայ գրական կյանքը մեր ծիղեր է տալիս:

Ի պատիվ «Արաս»-ի, չեն մոռացվում նաև մանուկները: Դրանք են «Ոգնիկ» (2005թ.), «Պարտեզ»(2003թ.) գրքույկները, բուլղարահայ մանկավարժ Անահիտ Օշական-Ոսկերչյանի «Ոսկի պտուկը» (1999թ.) և «Հպարտ չղջիկը» (2002թ.) գրքույկները, հայաստանաբնակ գրող Սերգեյ Վարդանյանի մանկական պատմվածքներն ամփոփող «Արեւածաղիկը» ժողովածուն, որն արևմտահայերենի է վերածել Մաքրուհի Հակոբյանը: Հրատարակիչները կազմում և տպագրում են գրելավարժության մեծ մարկներ, իսկ ամենափոքրիկների համար՝ ներկելու արժանի այբուբենի ծանոթությամբ:

Հիմնականում այսպիսին է «Արաս» երկնեզվյա հրատարակչատան տքմաջամ, հայրենասիրությամբ առեցում աշխատանքի արգասիքը: Բոլորովին էլ անամյ ու խաղաղ, ընդգծված շահույթաբեր չի այն մթնոլորտը, ուր գործում են նրանք: Բազմաթիվ թարգմանիչների ներգրավում, կարևոր գործերի հրատարակում, մեր գրողների ներկայացում, հարգանքի տուրք-հրատարակություններ անցյալի գրողների հիշատակի ու նրանց գործերի մկատմամբ, կարևոր համագործակցության օրինակներ Ստամբուլի թուրք և մյուս մտավորական, հեղինակների, հրատարակիչների հետ:

«Արաս»-ն արդեն արժանացել է «այստուհան դեպի հայ գրականություն» հորջորջմանը, որը լավագույն գնահատական է նրա առարկայական, բարի հիշատակ հիմնադիրների՝ գրող Ալբրտի Մարկոսյանի ու նրա աշակերտների: Ամենայն բարիք ու նոր հաջողություններ հրատարակչության տնօրինությանը, տնօրինուհի Փայլինն Քալմասյանին, նրա յուրաքանչյուր մեղվաբան աշխատակցին և յիարկե՛ր ըստ «ԱՐԱՍ» հրատարակչատանը:

HASMIK STEPANYAN

"ARAS" BILINGUAL PUBLISHING HOUSE IN ISTANBUL
(2000-2006)

"ARAS" bilingual publishing house was founded in 1993 in Istanbul. Since then about 70 books have been translated, edited and published in Armenian and Turkish. The purpose of the publishing house was to establish a bridge between various cultures of the region, present and hand down our cultural values to the present and next generations, continue the traditions of West-Armenian publishing culture, the deep roots of which spring yet in the Ottoman Empire, thriving to become in the new millennium the representative of this richest heritage in republican Istanbul.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. 1966թ. երևանում Նշվեց Հ.Մեմորտ ծննդյան 80 ախյակ: Այդ առիթվ 1968թ. երևանում լույս տեսան նրա երկերը՝ «Կապույտ լույս» խորագրով:
2. Հ.Մեմորտ «Արիմա, աղ ու՛ն» ("Arina, Tuzun Var Mi?") և «Բիրլաների դմերը վրակվեցին» ("Kaputun Kirve Kaputun"), "Armutun Fıstı'ın Öte Yarı" գրքեր լույս են տեսել բուրբեղեն՝ Սիլվա Կոլյանյանի և Լուրման Քյուրքչյանի թարգմանությամբ:
3. Թուրքերեն գրքերից «Գյալարմերի բարց» ("Gıyur Mahalleri") ("Կիսրբեղի այս բարցում է ծնվել Ալբրտի Մարկոսյանը), «Անա Մարկոս, ո՞րտեղացի ես» ("Styis Margos Nereisem?"), "Bilencimiz Istanbul'a Kesildi" («Տեսնոք մինչև Մտամբուլ է») գրքերը հիմնականում կենսագրական բնույթի են, ազգագրական հիմնադիր նյութով առիցում:
4. "Güvercinin Harput'ın Kalbin" գիրքը բուրբերեն և թարգմանել Սարգիս Սերոբյանը:
5. Երկում էլ գրված են բուրբերեն:
6. Գիրքը թարգմանել է Սյրվարդ Մախոսյանը:
7. Գիրքը թարգմանել է Կլեմանս Չելյուկը(Ջարսրյան):
8. Գիրքը թարգմանել է Անի Պարոնյանը:
9. Գիրքը թարգմանել է Հերման Արացսը:
10. «Լուրիկոսները համարձակ են» անվերնից բուրբերեն թարգմանել է Հովհաննես Քլլեմարյան: «7000նյութական» թարգմանել են Հովհաննես Քլլեմարյանը և Ալիզ Գյուրեմիրը: «Փարիզ-Ֆրեզո...» թարգմանել է Քերիլ Լյուպոզյուն: անվերնից «Ըմ սիրտը (ամերում է) և «Անրերու ժամանակը» երկու թատերգությունները թարգմանել է Էլյա Էրոզյուն: «Մարտիկան կատակերգություն» թարգմանել է Քերիլ Լյուպոզյուն:
11. Թարգմանել է Կլեմանս Չելիքը (Ջարսրյան):
12. Հայերենից թարգմանել է Լամբա Պեմիթիոզյուն:
13. «Կալուս Ալբրտի չճան»-ը բուրբերենի է թարգմանել Սիրվարդ Մախոսյանը:

14. Գրանցելից բարձրանել է Մայրա Մարիսը:
15. Հայերենից բուրբերենի է բարձրանել Սիրվադե Մախոսյանը:
16. Անգլերենից բարձրանել է Արուս Ծղմազ:
17. Անգլերենից բարձրանել է Արուս Ծղմազ:
18. Հայերենից բարձրանել է Զազին Պիպերյանը:
19. Այս մասին մամբանամ տես մեր հոդվածը «Պատմա-բանասիրական հանդես»-ի 2005թ հ.2-ում, էջ 316:
20. Ֆրանսերենից բարձրանել է Արուսյակ Օգլոբունճուն:
21. Լույս է տեսել 2005թ.: Ռուսերենից ֆրանսերեն բարձրանել էլ յուզմիս Դենիսենկոն, ֆրանսերենից բուրբերեն՝ Մուրադյան Զահանը:
22. Լույս է տեսել 2003թ.: Հայերենից բարձրանա՞րք յոնը կատարել է Մարգիս Մկրտչյանը:
23. Լույս է տեսել 2005թ.: Ֆրանսերենից բարձրանել է Էրիկ Արսլ Արտուրաչը:

ԿԱՐԻՆԵ ԱՎԵՏՅԱՆ

ԱՐԵԱԿ ԱԼՊՈՅԱՑՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՏՐԴԱՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՊԱԼՅԱՆԻՆ

Կեսաբլեայի հայոց հոգևոր առաջնորդ Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանին և նրա գիտական-գրական վաստակը գնահատողներից է պատմաբան, բանասեր և հասարակական գործիչ Ա. Ալպոյաճյանը (1879-1962)¹ :

Ա. Ալպոյաճյանը, որ 1908-10 թվականներին Ա. Փրկիյ Ազգային հիվանդանոցի, «Ընդարձակ օրացույց»ի՝ կազմող-խմբագիրն է եղել, առաջարկել է Պալյանին «Հայ վանորայք»ի հրատարակության պատրաստ հատվածները զետեղել օրացույցի մեջ: Այդ մասին տեղեկանում ենք Պալյանի նամակներից² :

Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանի և իր կրտսեր ժամանակակից ու իսյրենակից Արշակ Ալպոյաճյանի միջև նամակագրություն³ սկսվել է 1905 թվականից, և ըստ պահպանված նամակների ժամանակագրության, շարունակվել մինչև 1913 թվականը⁴: Մաշտոցյան Մատենադարանում Ա. Ալպոյաճյանի թղթերի մեջ քարեքախտաբար պահպանվել են այդ նամակները, ինչպես նաև այլ նյութեր՝ ուղղակի կամ անուղղակի կապված Տրդատ եպիսկոպոս Պալյանի կենսագրության և քաղմածանք գործունեության հետ:

Նամակներից առաջինը ամբողջությամբ պատասխանն է Ա. Կարապետ վանքի վարժարանի ֆրանսերենի ուսուցչի թափուր պաշտոնում ետքմար մեկին գտնելու՝ Տ. Պալյանի խնդրանքին. «...ուրախ կըլլամ եթե շատ ազնիւ, քարի, յարմարող ու համեստ քնաղբյուրեանք գատառացի մէկը գտնէք, որպէս զի կարողանայ կենակցել մեր վարժարանի այժմեայ գատառացի դասատուներու հետ»⁵: Մակայն քեկնածուն, որ Միհրան Հովհաննիսյանն⁶ էր, մի շարք պատճառներով այնքան էլ չէր համապատասխանում առաջադրված պահանջներին, և Պալյանը 1905 թ. հոկտեմբերի 5-ի նամակով տեղեկացնում է, որ ֆրանսերենի ուսուցչի հարցն արդեն լուծված է: Երկու նամակ՝ գրված 1906, 1907 թթ. (թղթ. 52, վավ. 66/97, 66/102) շատ վատ են պահպանված, գրեթե անընթեռնելի են, տեղ տեղ երևում են միայն առանձին բառեր: Հրատարակության պատրաս-

տելու համար յոթ մամակներից ընտրել ենք չորսը, որոնք վերաբերում են Կեսարիայի Ս. Կարապետ վանքի առաջնորդների ցանկին, Կեսարիայի եւ գաղթավայրերի հայկական վանքերին եւ հայերեն հնատիպ գրականությանը:

Ա. Ալադյանյանի ենտաքրքրության շքամակները այդ տարիներին նույնպես հաճախ համընկնում էին առաջնորդի զբաղումներին, եւ այդ ընթացքում առաջացած հարցերին սբատասխաններ գտնելու համար մա դիմել է Տ. Պալյանին:

Կետադրությունը ճշտված-լրացված է: Ընդգծումները հեղինակինն են:

Հրատարակվում են առաջին անգամ:

1.

Կ. Պոլիս, 17/30 Հոկ. 1905

Գերապատիւ Տ. Տրդատ եպս. Պալեան

ի Կեսարիա

Ձեր Գերապատության 5 Հոկ. 1905 քուակիր պատուական գրութիւնը այսօր իսկ ընդունած եմ եւ բովանդակութեանը տեղեկացած:

Արդէն լրագրական հրատարակութիւններ տեղեկացած էի Ս. Կարապետի վանքին վարժարանին ֆրանսերէնի ուսուցիչ մը անուանուած ըլլալը: Առաջիկային ուրիշ առթիւ մը եթէ պատեհութիւնը ներկայանայ դարձեալ սբատրաստ ենք ջանադիր ըլլալու Ձեր Սրբազնութեան հրամանները կատարելու:

Այս առթիւ ներիակեալ կը դրկեմ Ձեր Սրբազնութեան Կեսարիայ Ս. Կարապետի վանքին Առաջնորդներու մեր կազմած ցուցակը, ինչպէս նաեւ Ս. Դամիէլ, Ս. Սարգիս եւ Թումարզայի վանքերուն վանահայրներէն մեզի ծանօթներուն ցանկերը: Անոնց անկատար եւ շատ պակասատար ըլլալը ինձի համար անծանօթ իրողութիւն մը չէ եւ ասիկա շատ քնական բան մըն է, վասն զի ես առիթ չեմ ունեցած տեղական քննութեան, ինչպէս նաեւ մասնատար նպատակ մը չեմ ջրած ինձի համար Կեսարիայ թեմը, այլ ընդհանրապէս բոլոր թեմերու համար ծառայած եմ ինչ որ ինձի հանդիպած է մատենագրական աշխատութեանց կամ ձեռագիրներու յիշատակարանին մէջ:

Այդ աշխատութիւնը հազիւ եօթը տարուան գործ մըն է եւ ինչպէս որ Ձեր Սրբազնութեան ծանօթ է եօթը տարին զայն կատարելագործելու համար շատ անբաւական ժամանակ մըն է: Ինչպէս պիտի տեսնէք այս ցուցակին մէջ օգտուած եմ Ձեր Ձեռագիրներու ցուցակէն: Միայն Կեսարիայ Հայ վանքերու վրայ Ձեր գրածներէն չեմ օգտուած (*Տիպագրողի հրատարակած*)՝ վասն զի իմ յիշատակեալ անուններուն պաշտօնավարութեան քուակամները ճշտուած չեն:

Կը յուսամ թէ Չեր Գերապատուութիւնը մեր ցանկը ստանալէ յետոյ պիտի բարեհաճի աննախանձաբար բարեհաճութիւնը ունենալու մեր պակասները լրացնելու իր հաւաքումներէն, զննգ նրախտապարտ բոլլով:

Նոյնպէս մեծապէս եւ անհոնապէս շնորհակալ եւ կրախտապարտ կըլլամ, եթէ Չեր Սրբազնութիւնը բարեհաճի նաեւ ուրիշ թեմերու համար ալ եթէ որեւէ նշանակեալ ցուցակներ կամ մօթեր ունի իմացնել, միշտ ի մկատի առնելով սա պարագան, թէ այդ սերմերը խոսպան հողի վրայ մետուած սերմեր չպիտի ըլլան եւ պիտի գործածուին աշխնատութեան որչափ որ մեր կարողութիւնը կը մեր:

Կամխառ շնորհակալութիւններով եւ միշտ համակրութեամբ մատչելով ի համբոյր Ս. Աբդոյ մեամ որդիակալան ակնածանօք միշտ

Արշակ Ա. Ալպոյաճեան

Յ. Գ. Յանկը ուչացնելու համար մերողամիտ եղէք, պատճառը պարզապէս մօթերու տեսրակէն դասաորոմամբ ընդօրինակելու աշխատութիւնն է, զոր իբր ժամծրամալի գործ կը ծախանայի ընել:

Նոյն

ՄՄ, Ա. Ալպ. բողոն, քղք. 52, վառ. 66/71, 2 թերթ

2.

Կ. Պօլլիս. 24/8 1906

Գերապատիւ Տ. Տրդատ եպիսկոպոս Պալեան

Առաջնորդ Հայոց Կեսարիոյ

Կեսարիա

Բարձրաշնորհ Տէր.

Հուսկ որեւէմ Բիզանդիոնի 3073 թուին⁸ մեզ կարդացի Չեր Սրբազնութեան Կեսարիոյ առաջնորդաց ցանկը: Անցեալ երկտեմերը ամիսէն ի վեր անհամբեր կը սպասէի Չեր Գերապատու[ու]թեան խոստումի գործադրութեանը, ինչ որ կ'ուշանար: «Վա՛ր է ամազան, քան երբէք» ըստած է եւ ես այս ըսելով տարուան ճը այս յապաղումի խնդիրը միանգամ ընդ միշտ կը վիակեմ, հրատարակելու շնորհը ըրած ջլլալուն համար շնորհակալութիւններս յայտնելով:

Միայն թէ քանի մը նշանակելի կէտեր կան, որոնց վրայ Չեր Սրբազնութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ:

1. Նախ Կեսարիոյ հայ ազգաբնակչութիւնը ԺՏ. դարու կամ անկէ քիչ առաջուան գաղթականութիւն մըն է, որ առաջնորդութիւնն ալ այսքան ուշ սկսած է: Նոյնպէս Ս. Կարապետի վանքը նո՞ր է առելի, քան Ս. Մեղեքիտի վանքը, զոր յիշատակած էիք:

Ասիկա լուսաբանութեան արժանի կէտ մըն է:

Եւ, որչափ որ գիտեմ Անատօլի մէջ Յունական կայսրութեան քաժին եղող երկիրներու մէջ երկու վանք կայ, երկուքն ալ օսմանեան տիրապետութենէն յետոյ շինուած՝ 1. Էնկիւրի եւ 2. Արմաշ, իսկ Ռոմէլի կողմը հայ վանքի մը գոյութիւնը բացարձակապէս անձանօք կը մնայ մեզի:

Երեսուս աշխարհամասին մէջ մինչեւ Լեհաստան երթալու է երկու հայ վանքի հանդիպելու համար:

Հետեւաբար, Չեր Սրբազնութեան ձեռնախառնութեան կը բողոմ այս խնդրոյն լուսարամութիւնը:

Եթէ կան Ռոմէլի կողմը ուրիշ վանքեր ալ, գէթ անունները իմացնելու շնորհը ընէիք:

Մատչելով ի համրոյր Ս. Աբղոյ՝ մնամ Չերոյ Գերապատու(ու) յիշեան խոմարի ծառան

Արշակ Ալպօյաճեան

Հասցէն է՝

Արշակ Ալպօյաճեան

Գամանքօ խան ք. 12

Սրամպօլ

Կ. Պօլիս

ՄՄ., Ա. Ալպ. թողոմ, բոյ. 52 վառ. 66/84, 3 քերք

3.

23 մայիս, 12

Գերապատիւ Տ. Տրդատ եպ. Պալեան

Մամիսա

Նախ Գերապատիւ Սրբազնութեանդ առողջութիւնը հարցնել յետոյ ներկայիս կուգամ տոնապարտաբար խնդրելու Չեր աջակցութիւնը կարենոր գործի մը համար:

Չեր Սրբազնութիւնը իր յօդուածներուն մէջ քէ ի *Քիզանդիոնի*¹¹ եւ քէ ի *Բանասէղի*¹² կրկին անգամ հաւատած է, քէ ունի իր քովը Արզարի Կ. Պօլիս տապազած գիրքերէն մէկ օրինակ, որուն յիշատակարանն ալ հրատարակած է:

Արդ, կը խնդրեմ, որ այդ գիրքին մէկ էջը, կամ անոր լուսանկարը յանձնարարեալ ծրարով իմ հասցէիս խրկելու շնորհը ընէք: Լուսանկարելէ յետոյ անկորուստ կը վերադարձնեմ Չեզի, ապահով կրնաք ըլլալ:

Դարձեալ Չեր Սրբազնութեանէն կը խնդրեմ, որ *Հայ տպագրութեան պատմութեան* մէջ Ջարթանչեանի կողմէ իբր Արզարեան տպագրութեանց նշանադրոշմ ներքիակ նշանը իբրապէս տեսած է՞ք Չեր ձեռքը եղած տպագիր գիրքին վրայ: Այս մասին Չեր լուսարամութեան սպասելով անյապաղ, կամխայայտ շնորհակալութեամբ մնամ Գերապատիւ Սրբազնութեանդ խոմարի ծառայ

4.

Կ. Պոլիս 6/19 Յունիս 1913

Գեորգապատիւ Տ. Տրդատ եպ. Պալեան
Մանիսա

Հ[խնդես] Ամսօրեայի 1897ի Մեպ.ի թիւին մէջ Չեր Մաշտոցներու վրայ գրած յօդուածին մէջ յիշած էք 1676ին ՚ի Մարտիկիա տպուած Մաշտոց մը:

Արդ, զիտէք թէ այս տպագրութիւնը ցար գայրակողութեան եղած է քանասիրական աշխարհին մէջ, վասն զի 1676ին քստ ամենայնի նման տպագրութիւն մ'ալ ՚ի Չմիտնիա կը յիշատակուի (տե՛ն Մատենագիտութիւն, Չարքամելեան էք 400-2, Նոր մատենագիտութիւն, Հ. Դազիկեան, էք 1783-1785, ման Յեղիկի Տիպ ու տատ, Աշխատանք¹³ եւ այլն): Արդ, վիսփաքելի է գիտնալ, թէ ոնիւ տարբերութիւն կա՞յ այս երկու տպագրութեանց միջեւ: Չմիտնիա տպուածը՝ Հ. Դազիկեան եւ Մարտիկիա տպուածն ալ Հ. Չարքամելեան տեսած կը թուին, եւ իրենց մէջ բերած յիշատակարաններն դատելով կատարելապէս նման են իրարու. միայն իմ ուշադրութիւնս գրտեց անոնց դիպքին ու մեծութեան մասին եղած դիտողութիւն մը, որ շատ նշանակելի է: Հ. Դազիկեան զիրքը կը նկարագրէ սապէս. «Դիքք տպագրութեան 8^ր, մեծ լայններս, խոշորագիր, քացի յատարարանէն եւ խորագիրներն՝ որոնք միջակ գրով են. բարձր՝ քաներ ու տեւ. հասարակ տպագրութիւն» Իսկ Թ. Գեորգապատիւն (Տե՛ն Աշխատանք, ք. 100) «Փոքր Մաշտոց» քացատրութիւնը կը գործածէ իր տրամադրութեան տակ գտնուած Մաշտոցին համար եւ յօդուածին շարունակութեան մէջ տեղ մը (Աշխատանք, ք. 103), Արշալոյս Արարատեանի¹⁴ վկայութեան վրայ հիմնուած կը յայտնէ, թէ նոյն տպարանին մէջ «Մեծ Մաշտոց» մ'ալ տպուած է:

Ուրեմն, 1676ին ճրկու Մաշտոց տպուած է ՚ի Չմիտնիա, մին մեծ (Հ. Դազիկեանի տեսածը) եւ միւսը փոքր (Թ. Գեորգապատիւնի տեսածը): Մարտիկիա տպուածը արդեօք փոքրագիր է, թէ՞ մեծագիր, գիտնալ հետաքրքրական է: Արդ, իբր տպագրութեան պատմութեան մեծապէս աշխատած եւ երկար պարտումներով անոր կարգ մը գաղտնիքներուն քափանցած անձնատրութիւն մը կարծեմք կը դատեմ գիտնալ նաեւ Չեր Գեորգապատիւնի կարծիքը: Կը հաստատա՞ք, որ 1676ին Չմիտնիա ալ իր տպարանը ունեցած ըլլայ¹⁵:

Հոս դիտել կուտամ, թէ Մարտիկիայ եւ Չմիտնիայ տպարաններու անդմուտիւնը շատ դիւրին պիտի ըլլար հաստատել, եթէ 1675-76 քուականներուն տպուած Գիրք արտօրենից, Արծնատ համարողութեան, Գիրք վայելուի¹⁶, Գիրք Աշխարհաց¹⁷, Կանոնք զգուշութեանը պահելոյ

գանձն, Նուագարան Երանուհայ¹⁸, Գրքոյկ կարեւոր գործերում¹⁹ յիշատակարաններուն մէջ յիշուած ըլլային Մաշտոցին մէջ յիշուած անձերը, եւ կամ մասնաւանդ 1676էն յետոյ Մարտիկոս տալուած կարծուած զիբքերուն մէջ Սողոմոնը եւ կամ մասնաւանդ Աւետիսը եւ Սկրտիլը եւ այլն, յիշուած ըլլային: Դժբաղտարար ինձի անժամօք է 1677ի Մաղմտսին յիշատակարանը, որ կը յուսամ, թէ կրնայ յուսարանն ալ յանդիլը: Մասնաւանդ հինգ տարուան խորհրդատր լուրիսն մը կայ մեջտեղը 1677էն 1683, որմէ յետոյ դարձեալ ասպարէզ կուգայ Մարտիկոյ տպարանը տպելով *Ակն հոգեկան, Պարտէզ հոգեւոր, եւ Ժամագիրք*²⁰, որոնց յիշատակարաններուն մէջ չեն գիտեր թէ Սողոմոն, Աւետիս եւ այլք կը յիշուին, եւ կը բացատրեն իրենց եինգ տարուան լուրիսնը: Եթէ կը յիշուին, ուրեմն Մարտիկոյն քնտ հետագամ չեն եւ այս տպարանը շարունակուած է, իսկ *Զմիտմիան կեղծիք մըն է*: Սակայն ինչո՞ւ այդ կեղծիքը, ասիկա անժամօք կը մնայ: Եթէ այս մասին հաճիք յուսարանութիւն մը տալ, զիս երախտապարտ պիտի բողոք:

Վերը յիշուած զիբքերէն ոճանց ճակատները կամ մատենագիտութեան²¹ մէջ, սակայն յիշատակարանները լրիւ չեն, այնպէս որ ինձի կարելի չեղաւ վճռական եզրակացութեան գալ:

Հաստատի են, որ այս յանդիլը Չեզ հետաքրքրած է եւ անոր մասին որոշ կարծիք մը կազմած էր: Կրնա՞ք ըսել, թէ Դուք ի՞նչ կը կարծիք այս մասին: Եթէ բարեհաճիք երկտողով մը Չեզ կարծիքը հաղորդել շատ երախտապարտ պիտի բողոք զիս²²:

Մատչելով ի համբոյր ս. Ազոյի՝ մնամ որդիական ակնածամօք
Արշակ Ա. Ալպոյաճեան
ՄԱ, Ա. Ալպ. քողոմ, քղթ. 52, վառ. 66/179, 2 քերք

KARINE AVETYAN

LES LETTRES ARCHAK ALBOYADJIAN TRDAT EVEQUE PALIAN

Dans les archives du Maténadaran de Machtetots conservent sept lettres d'Archak Alboyadjian à Trdat évêque Palian. Nous avons choisi et nous avons préparé quatre lettres à édition, qui concernent des couvents du Césarée et la littérature arménienne incunabile.

Publient pour la première fois.

ՕՍԱՌՁԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այդ կապակցութեամբ տե՛ս նրա «Պատմութիւն եայ Կեաքիոյ» երկիատոր հիմնարար աշխատութեան էջերը՝ 945-56, 976-1030, 1130-50 եւ այլն:
2. Պալլանի գրած վեց մամակները Ա. Ալպոյաճյանին համձնված են տպագրութեան («Էջմիածին» ամսագիր, 2006, Ա):

3. Պատկանված նամակներից Տ. Պալյանի՝ 1905-1908 թթ. և Ա. Ալպոյաճյանի՝ 1905-1913 թթ. ստաֆին չորսն են՝ նամակ-պատասխան, մնացածները կամ չեն պահպանվել, կամ գործն այլ հավաքածուների մաս են կազմում:
4. Ալպոյաճյանի նամակները (քերես պատճենները) զրկված են քարակ բղի վրա, տատերը խուճազած և դժվար ըմբռնելի են:
5. ՄԸ, Ա. Ալպ. քղոսն, քրք. 49, վա. 66/2996, 1 թերթ:
6. Միիրան Հովհաննիսյան (1855-1926), արևմտահայ գրող, եղել է ռուսիչ, վարել տնայական պաշտոններ, զբաղվել է գրական, քաճափարկան ուսումնասիրություններով, հրատարակել է քաճատեղծական մտղովածուներ, ֆրանսերեն-հայերեն, հայ.-ֆրանս. քաճադաններ, աշխատակցել է Փարիզի «Նամասեր», Կ. Պոլսի «Մանիկ» համոհամերին, ունի անողալ աշխատողություն հայ քողոդականողություն ծաղվամ մասին:
7. «Միղզանղիոն» լրագիր, Կ. Պոլս, 1901, հեր 1360, 1375, 1376:
8. Տն՛ս Առաջնողդական յաղողողոթինը Կեսարիոյ Ա. Կարսպետի վամոց, «Միղզանղիոն», 1906, հեր 3073, էջ 1: Հմմտ. լրագված, ըմոդարձակ տարրերակը «Հայ վամոդայր», Ձմյունիյա, 1914, էջ 31-65:
9. Նկատի ունի «Եղեղեցական մեոագիրը Կեսարիոյ վիճակին վանողից, Ա. Եղեղեցեոց և ամհատից սեիական: Գ. Թալառամի Ա. Թողոս կեղեղեղին», հողվածղ տն՛ս «Լոյս», 1906, էջ 143-44:
10. Բնագրում աշխարհի նշանագիրը:
11. «Միղզանղիոն», 1905, քի 2560, էջ 1:
12. «Նամասեր», Փարիզ, 1903, էջ 203-207:
13. «Աշխատանք»՝ Լրագիր հասարակական, տնտեսական, քաղադական: Ձմյունիյա, 1910-1914: Տեր և տնողերն՝ Ա. Թողրանան, 4 էջ:
14. «Աղջաղոյս Արարատնան»՝ օրագիր քաղադական, քաճափարկան և առեսողրական, Ձմյունիյա, 1840-1887: Հրատարակել՝ Ղ. Պաղլազարնան, խմբագիր՝ Ծարողին Սվաննան:
15. Պալյանղ հակված է կարծելու, որ 1676ին Ձմյունիյայում տաղարան չի եղել, այլ միայն 1759ին է հաստատվել տաղարան, որտող մինչև-1762 թ. հրատարակվել է երեղ զեղք, որից հետո մինչև 1834 թ. ակելի քամ յրանասամ տարի որեւ տաղարանի հիշատակողյուն հայտնի չէ: 1835ից արղեն հիմնղում է տաղարան և տաղաղրական գործղ զարղանում է Ձմյունիյայում: Տն՛ս Հայ մանող Ձմիունիոյ մեղ 1676-1850, «Նաշինց», Ձաղադական և գրական օրաթերթ, Ձմիունիյա, 1909-1919, Արատնատղ Հրանտ Մամողրնան, խմբ.՝ Մողրեն Պարրննան: 1911, հեր 688, էջ 1-2:
16. Գրղի լրիղ վերնագիրն է՝ «Գիրղ վայելող և հարկատղ հանողրց», Մարտէ, 1675:
17. Այս վերնագղղ զեղք հրատարակողն է 1668 թվականին և ոչ Մարտելում, այլ Ամստերդամում, Ոսկան Երևանցու տաղարանում: Տն՛ս «Հայ զեղքը 1512-1800 թվականներին» մատնագիողողյուն մեղ, էջ 55:
18. Գրղի լրիղ վերնագիրն է՝ «Նուագղարան Երանտողոյ կուսին Մարիամու», Մարտէ, 1676:
19. Գրղի ստող զ վերնագիրն է՝ «Գրղակ կարեող համաղաղողղրղնան», Մարտէ, 1676:

20. 1683-ին Մարսելում տպագրված գրքերից կրորդը ունի հետևյալ վերնագիրը՝ «Մովսես Խորենացի, Աշխարհացոյց: - Աղոսազիրք: - Համառոտ վիպասանութիւն», այլ ոչ «Ժամագիրք»: Տե՛ս Հայ գրքի մատենագիտություն, հատոր Ա., Հայ գիրքը 1512-1800 թվականներին, Եր., 1988, էջ 88:
21. Նկատի ունի Ա. Դազիլյանի «Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կեանքի» գիրքը, Վենետիկ, 1909:
22. Տարիներ անց Ա. Ալպոյանյանը այս հարցին կրկին ամօրադարձել է «Երկնում սխալներ» հոդվածով (Տե՛ս «Մեջարձակ տարեցոյց Ա. Փրկիչ Ազգային կնիանդամոցի», 1930, էջ 294-305), որտեղ փորձում է պատասխանել իր առաջադրած հարցին՝ բացատրելով այդ հանգամանքը հայերի տպագրական գործունեության դեմ կարգիկ հոգևորականության և չքանսիական կառավարության հարուցած հալածանքներով:

ՔՐԻՍՏԻՆԵ ԿՈՍՏԻԿՅԱՆ

ՊԱՐՄԿԱԼԵԶՈՒ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԸ ՄԱԿՈՒՒ Ս. ԹԱԴԵՈՍ ՎԱՆԹԻ ՄԱՍԻՆ

Մակվի Ս. Թադեոս Առաքյալի (այսուհետև՝ Ս. Թադեի) վանքը, որը հայրոցի է մաս Արտագի վանք և Դարաքիլիսա անուններով, հայոց հնագույն վանքերից է: Նրա պատմության սկզբնաղբյուրներից շատերն են պահպանվել, որոնց հիման վրա ուսումնասիրություններ են կատարել հայ և օտար հետազոտողներ¹:

Քանի որ վանքը դարեր շարունակ գտնվել է իրանական իշխանությունների տիրապետության տակ, նրա պատմության սկզբնաղբյուրների մեջ հատուկ տեղ են զբաղում պարսկալեզու սկզբնաղբյուրները և հատկապես վավերագրերը, որոնք հիմնականում պահպանվել են Երևանի Մատենադարանում և Թավրիզի Հայոց առաջնորդարանի թանգարանում:

Թավրիզի Հայոց առաջնորդարանի թանգարանի վավերագրերից Մակվի Ս. Թադեի վանքին վերաբերող մի շարք վավերագրերի պարակերնն տեքստերը հրատարակվել են Իրանում 1971-72թ. տպագրված «Հուր» ամսագրի համարներում: Այս և մի շարք այլ (քննամենը 18) պարակերնն վավերագրեր ընդգրկվել են Ա. Հախնազարյանի առեմնախառնության մեջ²:

Վանքի պատմությանը վերաբերող Մատենադարանի հրովարտակներից երկուսը հրատարակվել են Հ. Փափազյանի կողմից «Մատենադարանի պարակերնն հրովարտակների» առաջին պրակում³: Այդ հրովարտակներից առաջինը Ադ-Կոյունլու Ռուսթամ փառիչախի 1493թ. հրովարտակն է ուղղված Սարգիս կաթողիկոսին, որով կարգադրում է ներություն չուալ Մակվի Ս. Թադեի վանքի վանահայր Զարարիս վարդապետին: Երկրորդը Սեֆյան շահ Թահմազ Ա-ի 1562թ. հրովարտակն է Մակվի Ս. Թադեի վանքի հանդի սահմանների ու ռոզման կարգի և «Կարիզ, Մահլազան և Կորուղ» գյուղերից գանձվող եկեղեցական տուրքերի մասին:

Քաջի վերոհիշյալ հրովարտակները Երևանի Մատենադարանում պահվում են Ա. Թադեի վանքին վերաբերող չորս 30 պարակերնն վավե-

րագրեր, որոնց ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը կարող է նոր մասնաճանաչելու ու ճշգրտումներով հաստատանել նրա պատմությունը:

Ս. Թաղեի վանքի ընդարձակ քեմի ու վիճակի մեջ ըստ XVIII դարի կաթողիկոսական կոնդակների մտնում էին «Թավրիզը, Մուծանդարը, Տուխտրկանը, Մարաղան, Խոյը, Չորսը, Մակուն և դրանց բոլոր շրջակա գյուղերը⁴, մաև Բաջազեսը, Մահաթը և Միսնդամուն⁵: Վանքին է պատկանել մաև Դարիզ, Մահլազան և Դոլուղ (կամ Կորուղ) գյուղերի⁶ շրջալլըը⁷ գամձելու իրավունքը⁸, որոնց մկատմամբ հավակնություններ է ունեցել մաև Դարաշամբի Մաղարդա (Ստեփանոս Նախավկայի) վանքը: Դարեր շարունակ այս գյուղերը երկու վանքերի վնճի առարկան են եղել⁹: Պահպանվել են մի քանի հրովարտականեր, որոնք հաստատում են այդ գյուղերից շրալլուղ եարկը ստանալու Ս. Թաղեի վանքի իրավունքը¹⁰, ինչպես մաև՝ հրովարտակներ և կաթողիկոսական կոնդակներ, որոնք հաստատում են այդ գյուղերի գտնվելը Ստեփանոս Նախավկայի վանքի քեմի և վիճակի մեջ¹¹:

Վանքն ունեցել է խոշոր կալվածքներ: XX դարի սկզբին Ֆրանգյանը Ս. Թաղեի վանքի վանահոր վկայության հիման վրա բժում է հետևյալ գյուղերը որպես անցյալում Ս. Թաղեի վանքին պատկանող քնակավայրեր՝ «Մըզրա¹², Խմբի-դաշ¹³, Կարաքիլիսա¹⁴, Դիպակ-դաշ¹⁵, Աղուրաղ¹⁶, Կաշարուլի¹⁷, Մոմա-Քուլաղ¹⁸, Աղդաշ¹⁹, Մահլազան²⁰, Կորուղ²¹, Նուշիկ, Քեռերևան²², Չորս²³, Ռահան²⁴»՝ նշելով նրանցից յոթաքանյուրի մատակոր հետավերությունը վանքից²⁵: Սակայն այս գյուղերը, որոնցից շատերը դեռևս 1828թ. դեպի Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցած հայկական տարածքները կազմակերպված արտագաղթի հետևանքով հայերից լրվել են ու այժմ կամ անքմակ են կամ՝ վերաքնակեցված իրանցի քուրքերի կամ քրդերի կողմից, տարրեր ժամանակներում և տարրեր ձևերով կամ տարրեր հարկերի գամձման իրավունքով են պատկանել Ս. Թաղեի վանքին: Վանքի կալվածքների մասին առատ տվյալներ են պահպանվել հայերեն ու պարսկերեն վավերագրերում, ինչպես մաև հայոց ձեռագրերի հիշատակարաններում:

Դեռևս հնագույն ժամանակներից Ս. Թաղեի վանքը իր քամինն (Նակկարե²⁶) է ունեցել Կարաքիլիսա գյուղի քարիզից (ստորգետնյա ջրանցք), որ հաստատված է եղել 6 մասից 3-ի չափով:

Հայկական աղբյուրները սկսած 1656 քվակամից մատնանշում են Վարազմակեղծում Ս. Թաղեի վանքի ընդարձակ կալվածքների գոյության վաստը²⁷: Մատեմադարանի մի շարք կալվածագրերի քովանդակության համաձայն՝ 1663թ. զմվում ու Մակվի Ս. Թաղեի վանքին վակ²⁸ է արվում Յոմբիդաշ գյուղի²⁹ 6 դանգ³⁰ մալը, 1685/1686թթ.՝ Կարաքիլիսա գյուղն անբողջովին³¹: 1680թր. կազմված շար³² արձանագրությամբ հաստատվում է ավելի վաղ շրջանում զմված Նուշիկ (Քեռիշիլիք) գյուղի վակ³³ային պատկանելությունը Թաղեի վանքին³⁴: Հայերեն մի քանի վա-

վերագրեր ևս վկայում են վանքի Նուշիկում ունեցած կալվածքների մասին³⁴։ Նույն շրջանում կազմված մեկ այլ շարքի արձանագրությունը հաստատում է Շուրաք մագրայի³⁵ պատկանելությունը Ս. Թաղեի առաջնորդ Սարգիս վանահորը³⁶։

XVII դարի երկրորդ կեսին Ս. Թաղեի կալվածքների մասին հատուկ հոգ են տանում վանքի Իսահակ Մակվեցի և Սարգիս Կաֆայեցի առաջնորդները։ Նրանց մախտանոմությամբ են գնվում վերը նշված կալվածքների մի մասը, մաս կազմվում համախոսականներ ի հաստատումն վանքին պատկանող կալվածքների։ 1679թ. կազմված հայերեն կալվածագրում քվարկվում ու հաստատվում են վանքի կալվածքները Նուշիկում, Վարազմակերտում ու Մակվում³⁷։ Պարսկալեզու մեկ այլ համախոսական Մակվի, Չորսի, Սալմաստի ու Խոյի մի շարք հեղինակավոր անձանց ու պետական պաշտոնյաների անուններից հաստատում է, որ Մակվի մահալի Յոմրիդաշի Մուհամմադքենդ, Ասրաքիլխայի Քոնդեզքենդ, Ռեյխանլուների Շուրաք և Դիրաքի Շամսիքենդ մագրայեցիները գնված լինելով Ասրաքիլխայի Սարգիս ու Սահակ առաջնորդների կողմից, օրինական կալվածագրերի հիման վրա պատկանում են նրանց³⁸։

Կալվածագրերի հիման վրա հաստատվում են մաս վանքին պատկանող այգիների ու հողային կալվածքների գոյությունը Մակու³⁹ և Խոյ⁴⁰ քաղաքներում, Խոյի շրջանի Դիզա գյուղում⁴¹, «Կոնքովանում»⁴² և այլ վայրերում, որոնց անվանումները չեն նշվում⁴³։

1824 թվականին Ս. Թաղեի վանքի առաջնորդ Բարսեղ եպիսկոպոսը կազմում է վանքի Դեհխաղալանում, Խոյում և Բայազետում ունեցած կալվածքների ցուցակը։ Այդ ցուցակում հստակ նշվում են այդ շրջանում վանքի ենթակառուցության տակ գտնվող ութ հողային տարածքներ Դեհխաղալանում, Խոյ քաղաքում և նրա շրջակա «Քենլի, Յոմբալըխ» վայրերում⁴⁴, ինչպես մաս նախկինում վանքին ենթակա, բայց այդ ժամանակներում արդեն վանքի տնօրինության տակից դուրս եկած կալվածքները Խոյի մոտ գտնվող «Փնուայ և Քենլի» և Չորսի մանանգի «Տիզե» գյուղերում⁴⁵։ Ցուցակից ակնհայտ է դառնում, որ վանքն ունեցել է մեկ տասնյակից ավելի տներ Խոյում ու Բայազետում, որոնք վարձով էին տրվում։

Ասրաքուրքի գյուղից հարկագանձումներ անելու իրավունքը Ս. Թաղեի վանքին է շնորհվում 1814թ. թագաժառանգ Աբաս Միրզայի հրամանագրով⁴⁶ և հետագայում՝ XIX դարում, մի քանի անգամ վերահաստատվում այլ հրովարտակներով⁴⁷։

Ընդհանրապես XIX դարի առաջին կեսում Միմոն արքեպիսկոպոսի առաջնորդության տարիներին Ս. Թաղեի վանքը վերանորոգվում ու քարակարգվում է՝ դառնալով Ասրաքատականի Հայոց առաջնորդարանը⁴⁸։ Ամենայն հավանականությամբ թագաժառանգ Աբաս Միրզան մտադիր էր Ասրաքատականում ստեղծել նոր հոգևոր կենտրոն հայության համար ի հակադրության Էջմիածնի, որը դարձել էր Ռուսաստանի ուժեղ ազդեցութ-

յան ոլորտներից մեկը: Վերամշտոգման ընթացքում, որին լայն օժանդակություն էր ցուցաբերում Առքայատեսականի կատավարիչ քազածառանգ Աբաս Միրզան, վանքի կենտրոնական ու արևմտյան պատերի սև քարերը փոխարինվում են սպիտակով, իսկ նրա գլխավոր մուտքի վերևում սլաքակերտն նասարալիյով արծաճագրվում է քազածառանգի կողմից կատարված այդ կարևոր գործի մասին: Պահպանվել են Աբաս Միրզայի նրամանագրերը՝ հրապարակված Ս. Թաղեի վանքի առնչությամբ, որոնք վկայում են քազածառանգի կողմից ինչպես վանքին ցուցաբերած մշտական օժանդակության⁴⁹, այնպես էլ վանքի քարոքչությունն ուղղված այլ միջոցառումների ու հատուկ հոգածության մասին⁵⁰:

Սույն հողվածի շրջանակներում քարզմանարար կենդկայացվեն Մակվի Ս. Թաղեի վանքի պատմությանը վերաբերող նրեք անտիպ նրովարտակներ:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի թղթապանակ 4-ի վավերագիր 118-ը Սեֆյան շահ Իսմայիլի 1516 թվականի հրովարտակն է՝ հրապարակված Մակվի Ս. Թաղեի վանքի Ղարաքիլիսայի մագրայնի ու նրա եակկարիի մկատմամբ իրավունքների պաշտպանության նպատակով: Ի հաստատումն այս հրովարտակի էր հրապարակվել շահ Թահմազի Ա-ի վերջ նշված հրովարտակը, որն ընդգրկվել է Հ. Փափազյանի կազմած ժողովածուի մեջ որպես վավերագիր 16: Այն ամենայն հավանականությամբ Մատենադարանում տեսցվել է Հ. Փափազյանի կազմած վերջ նշված առաջին պրակի նրատարակությունից ավելի ուշ, քանզի եակատակ դեպքում այն անկասկած կընդգրկվեր ժողովածուի մեջ:

Կաթողիկոսական դիվանի, թրք. 4, վավերագիր 119-ը Սեֆյան շահ Սեֆի Ա-ի 1633 թվականի հրովարտակն է, տրված ի հաստատումն Արտազի վանքին տրված մախոռը շահերի (Իսմայիլ Ա, Թահմասպ Ա և Աբաս Ա⁵¹) վերոհիշյալ հրովարտակներով նշվող իրավունքների: Այս հրովարտակում նշվում է նրա հրապարակման համար Նոր Ջուղայի հայ մեծահարուստ վաճառականներ Խոջա Նազարի և Խոջա Սաֆրագի կողմից արված միջնորդության մասին, մի համգամանք, որ մատնանշում է Սպահանի հայ ազդեցիկ անձանց կարևոր դերը հայոց վանքերի իրավունքների պաշտպանության գործում: Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ Խոջա Նազարի անունը նշվում է նաև շահ Սեֆիի 1629 և 1631 թվականների հրովարտակներում, որոնցից առաջինը հրապարակվել էր Էջմիածինը տարեկան 100 քուման փիլքնշի պարտավորությունից ազատելու⁵², իսկ երկրորդը՝ Ղարաշամրի Ստեփանոս Նախավկայի վանքից գանձվող հարկերի և վանքի վանահայրությունը Պետրոս վարդապետին հանձնելու կապակցությամբ⁵³:

Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի երկու հրովարտակներ տրված են Ս. Թաղեի վանքին Նադիր (1735-1747թթ.) և Իբրահիմ շահերի (1748 - 1749թթ.) անուններից⁵⁴: Այս հրովարտակները հաստա-

տում են Ս. Թադևի վանքի ազատված լինելը հարկերից և հրահանգում տեղական իշխանություններին իրանա-թուրքական սահմանագծին տեղի ունեցող անհանգստությունների ժամանակ վանքի հոգևորականներին անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերել: Այս հրավարտակները, որ հրապարակվել են առաջինը՝ 1743, իսկ երկրորդը՝ 1748 թվականներին, ունեն գրեթե նույն բովանդակությունը. այսինքն՝ Իբրահիմ շահի հրովարտակը հրապարակվել է ի հաստատումն Նադիր շահի հրովարտակի: Սակայն այս վավերագրերից առաջինը շահական հրովարտակի պատճենն է, իսկ երկրորդը՝ քննադրը, որը մեզ է հասել ավելի լավ վիճակում, քան մախորդը: Այս պատճառով ստորև ներկայացնում ենք միայն շահ Իբրահիմի հրովարտակը:

Թարգմանություն

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, բրթ. 4, վավերագիր 118
 քննադիր, մեծ. 19 x 42սմ, գիր՝ շիքաքան - դիվանի
 Հանուն ռդորմած և գթատատ Ալլահի
 Ո՛վ Մահամմադ, ո՛վ Ալի
 Հաղթական Իսմայիլ Բահադուր,
 Մեր խոսքը
 (Շահ Իսմայիլ Ա-ի կնիքը)

Օրերս Կարսպետ վանահայրը տեղեկացրեց, որ Արցալիմի⁵⁵ ռայաքները⁵⁶ հողագործությամբ են զբաղվում Ղարաքիլիսայի մագրայնում, որը իրենց օրինական մուլքն⁵⁷ է, քայք քանրայն⁵⁸ չեն վճարում: Ուստի կարգադրվեց, որպեսզի շար՞ին համապատասխան օրինական քանրայն ... վճարեն խնդրարկոյին: Նմանապես տեղեկացրեց, որ որպես Ղարաքիլիսա մագրայիի հակկարն Արցալիմի գետից նրան հատկացված է եղել վեց մասից երեքը: Մինչդեռ այժմ Արցալիմի հողագործները շար՞ին ու ընդունված կարգին հակատակ խանգարում են հնուց հաստատված ճեղով հակկարնի տնօրինմանը:

Ուստի կարգադրվեց, որպեսզի ըստ շար՞ի էին կարգով նշված մագրայիի հակկարնն հատկացվի և ընթրատություն ու հակատակություն տեղի չունենա: Մակվի ու Չալղլանի⁵⁹ դազիները⁶⁰ պարտավոր են այս կապակցությամբ շար՞ին համապատասխան գործադրել և ոչ մեկին ընթրատանալու հնարավորություն չտալ: Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն և շար՞ի էությանը առաջնորդվեն:

Գրվեց 922 թվականի զի դասդն ամսի 9-ին⁶¹:

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, քոթ. 4, փավերագիր 119,
քնագիր, մեծ. 18 x 40սմ, գիր՝ մասբաալիղ – շիրասքե
Իշխանությունն Ալլահինն է:

Շահ Իսմայիլը, թող արժանանա մա [աստծո] ողորմածությանը
Իմ մեծ սրտայ շահ Թահմասպը, թող իտղը մրա վրա քեթև լինի
Իմ հայր շահը, թող Ալլահը մրա ինզին լուսավորի
[Շահ Սեֆի Ա-ի կնիքը]

Արքայական հրաման եղավ հետևյալի մասին.

Ինչպես քրիստոնյա մեծատուններից լավագույն [Լոր] Ջուղայի
Նոջա Լազարն ու Մաֆրազը տեղեկացրեցին, Ղարաքիլիսա մազլաային,
որի սահմաններն են Անգուրակի լեռնանցքը, Ղրխրուլաղը⁶² և Հունացքի
գերեզման[ոց]ը, որպես մուք իրենց [վանքին] է պատկանում: [Նրանք]
ներկայացրեցին դրախտաբնակ աշխարհակալ Լորին Մեծության պար-
տադիր գործադրության ենթակա փարվանչին⁶³, որ հրապարակվել էր ի
հաստատումն իր մախնիներ մախնին քազավորների հրովարտակների:
Ըստ մրա՝ Արցավին գյուղի գետից նշված մազլայի հակկարեն հաս-
տատված է վեցից երեք մաս[ի] չափով: Եվ [մրանք] խնդրեցին Լորին
արքայական Մեծության ստորագրությունը: Ուստի կարգադրեցինք, որ-
պեսզի այնպես, ինչպես, որ հին ժամանակներից մինչ այժմ հաստատ-
ված ու ընդունված է եղել, նույն կարգով որոշված համարեն. Արցավին և
այլ գյուղերի ուայաքներից ոչ մեկը ապօրինաբար նշված մազլայի հո-
ղային մուքերը մուքը չպետք է գործի, մրանք հատկացված հակկարենի
նկատմամբ հավանություններ ունենա և հին կարգովանող խախտի:
Քանի որ աշխարհակալ միապետի հրամանագրում նշված է, որ հնուց ի
վեր Ղարիզ, Մահլազան և Ղարուղ գյուղերի շրաղըրը պատկանել է Ղա-
րաքիլիսային, ուստի թող Ղարաշամրի ուայաքներն ու քեղխուղաները⁶⁴
ուղնձգություններ չկատարեն և հին օրենքն ու կարգը չխախտեն: Այս-
պիսով անհրաժեշտ է, որպեսզի նույն օրենքին համապատասխան վար-
վեն, մրանք ունեցած և այս կապակցությամբ հրապարակված դրախ-
տաբնակ Ջամշիդի փառքին արժանի Լորին Մեծություն շահի ու երկնա-
յին դրախտում քնակվող բարեբախտ տիրակալի մինչ այժմ գործող
հրամանագրի բովանդակությանը հակառակ չվարվեն: Խոյի և Մակվի
օլթայի⁶⁵ իաքիմներն⁶⁶ ու քիուղաքները⁶⁷ թող գրվածին համապատաս-
խան կարգադրված համարեն և մախնին հրամանագրերի բովանդա-
կությունն ու հին կարգը զանց չառնեն: Եվ այս թող ընդունեն որպես
խիստ կարգադրություն, մրան չհակառակվեն և ամեն տարի նոր հրա-
մանագիր չպահանջեն:

Գրվեց 1042 թվականի ուսջար ամսին⁶⁸:

Մասննադարամ, Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 4, վավերագիր 131
քնագիր, մեծ. 27.7 x 44սմ, գիր՝ մասքատվալ – շիքաքն
[Իբրահիմ շահի կնիքը]
Չկա Աստված բացի Ալլահից
Նրանն է իշխանությունն ու զորությունը

Աղքատական երաման եղավ հետևյալի մասին.

Քրիստոնյա քահանաներից ու վանականներից լավագույն Դա-
րաքիլիսայի Մինաս⁶⁰ խալիֆայի⁶¹ համղեպ ունեցած շահական ողորմա-
ծությամբ ու ամսահման գրաստությամբ [խաչվի առնելով] նրա նվիր-
վածությունն ու ծառայությունները, մաւ. այն, որ ըստ հանգուցյալ մեծ
հորեղոր, թող հողը նրա վրա թեթև լինի, և Իրանի ու Ռումի (Օսմանյան
Թուրքիա) դրախտարմակ միասպետների ոսղամների⁷¹ բովանդակուր-
թան, Դարաքիլիսա գյուղը եղել է հիշյալ վանքի վակֆը, իսկ գյուղի քնա-
կիչները, լինելով նրա սպասավորները, մուաֆ են եղել դիվանի մութա-
վազգեհաքից⁷², Մեր արքայական Մեծությունը նույնպես կարգադրե-
ցիմք նրանց դիվանի⁷³ պալատավորություններից, ինչպիսիք են քիզյան⁷⁴,
այլ մութավազգեհաքն ու սաղեբաքը⁷⁵, ավարիզաքը⁷⁶, չորանքեկին⁷⁷ և
այլն, մուաֆ ու մուսալլամ⁷⁸ ճանաչել, որպեսզի իրենց հարկերը հիշյալ
մուլքերի եկամտոների հետ ծախսեն նշված վանքի ու նրա քնակիչների
վրա: Բացի հիշյալ գյուղից, որտեղ էլ, որ այդ վանքի վակֆային մուլքերը
գտնվելիս լինեն, նույն կարգով մուաֆ ու մուսալլամ հայտարարեցիմք:
Նրևանի աճիվները⁷⁹ թող հիշյալ գյուղի ու նշված վանքի այլ վակֆային
մուլքերի հարկերը իրենց արվաք-ն քամից⁸⁰ հանեն և ոչ մի դիմար չպա-
հանջեն: Սուրհանդակները, ճանապարհների հսկողներն ու հարկահա-
վաքները թող վանքի առևտրական կամ այլ գործերով տարրել կողմերը
գնացող-եկող սևագրուխներին ճանապարհին ու վիլայեթներում⁸¹ չնեղեն:
Քանի որ հիշյալ գյուղը գտնվում է Ռումի ու Քրդստանի սահմանագծի
վրա, և իսմաիլ սվազակներն ու ավարառուները ուսնծգություններով
ենդում են նրանց, ուստի Նրևանի, Խոյի ու Դումբուլի հարխները թող
նրանց ներխուժման ժամանակ [վանքին] անհրաժեշտ օգնություն ցու-
ցաքերեն: Վիլայեթների իսքիմները պետք է թույլ տան, որպեսզի նրանք
միմյանց հետ ըստ իրենց սովորության ու կարգի վարվեն և այս կապակ-
ցությամբ նրանց չնեղեն: Գնացող-եկողներից թող առանց դատական
հիմքի դիմար ու հացահատիկ չպահանջեն ու չանհանգատացնեն: Որ-
տեղ էլ, որ այդ գյուղից ցրվածները լինեն, ոչ որ չպետք է նրանց ետ քե-
րելուն խոչընդոտի, այլ պետք է գաղթեցնի նրանց հին քնակավայրը, որ-
պեսզի [այնտեղ] քնակվեն և հանգիստ գրադվեն հավիտենական պե-
տության հարատևման համար աղոթելով: Այս թող ընդունեն որպես
խիստ կարգադրություն և այն իրենց պալատականությունը համարեն:

Գրվեց 1161 քվականի սրբազան մուհարամ ամսին⁸²:

بسم الله الرحمن الرحيم

يا محمدنا علي

الحكم الله

ابو المظفر اسمعيل بهادر سيوزومين

[مهر]

درین وقت قرابند مرحاسیای معروض داشت که رعایای ارکوین زراعت در
مزرعة فرانکلیسیاه که ملک شرعی متصرف قیة اوست مینمایند و بهرجه
شرعیه بدو تعمیرسانند بنابراین مقرر شد که حسب الشرع بهرجه شرعی --
براقع رسانند و همچنین نمود که حقایبة مزرعة فرانکلیسیا از رودخانه
ارکوین از شش سهم سه سهم یار مقرر بوده و اکنون مزارعیان ارکوین
بظلاقشرع و دستور معهود مزاحم حقایبة قدیم مستمرا انجا میشوند که
بنابراین مقرر شد که بوجه شرح بدستور قدیم حقایبة مزرعة مذکور را
رسانند و تمرد و تخلف نورزند بعهدة قضات ماگوبه و حدود چالدران که
درین باب ایراد شرعی نموده و مجال تمرد احدی ندهند و قدغن دانند و
محض شرع را قدوة دانند.

تحریراً فی ۹ شهر ذی قعدة سنة ۹۲۲.

الملك الله

شاه اسمعیل علیه الرحمة الغفران
 چد بزرگوارم شاه طهماسب طاب ثراه
 شاه بابایم انارالله برهانه

[مهر]

فرمان همایون شد آنکه چون زیاده للصواب المسيحيه خواجه نظر و
 سرافراز جولاهي يعرضي رسانيدند که مزرعة قراکلیسیا محدود محدود
 کندوک انکورک و قرخ بولاغ و مقبرة هتاک از راه ملکیت تعلق بايشان دارد و
 پروانچه مطامعة نواب گیتیستان فردوس مکان که باعضای فرامین مطامعة
 اجناد ماشیه همایون که صادر گشته ابراز نمودند مشتمل برآنکه حقابه
 مزرعة مذکور از رودخانه قریة ارکونین از شش سهم سه سهم مقرر است و
 استدعای امضا نواب همایون کردند بتاییرین مقرر فرمودیم که بدستوری
 که از قدیم الايام الی الآن مقرر و معمول بوده بهماندستور مقرر دانسته
 احدى از رعایا قریة ارکونین و غیر تلک مطلقاً بغير حق و خلاف حساب در
 املاک اراضی محدوده مزرعة مذکور مدخل نساخته پیرامون حقابه مقرر
 ایشان نگردد و از دستور سابق و قاعده قدیم تجاوز ننماید و چون در حکم
 نواب گیتیستانی قید است که از قدیم جوارعلق قریة قریز و مهلزن و قروق
 تعلق بقراکلیسیا داشته کد طهایان و رعایا دره شاملق دران مدخل نساخته از
 قاعده قدیم و دستور سابق تجاوز ننمایند بتاییرین می باید که بهمانقاعده
 عملنموده از مضمون حکم لعلیحضرت شاه جمجاه چنت مکانی و خاقلان
 صاحبقران علیون آشیانی که درین ابواب عز صدور یافته در دست داشته
 باشد و الی غایة معمول بوده باشد تجاوز ننماید حکام و ثیولداران آنکا
 خوبی و مانکو حسبالمسطور مقرر دانسته از مضامین احکام ماشیه و
 دستور قدیم در نگذرنند و درین باب قدغن دانسته از فرموده تخلف نورزند و
 هر ساله حکم مجدد تطهیرند.
 تحریر فی شهر رجب سنة ۱۰۴۲.

Handwritten text in the upper right corner, possibly a title or date.

Main body of handwritten text in a cursive script, covering most of the page.

فرمان همايون شد آنکه بتأمر شفقت شاهانه و مرحمت بهنایت خسروانه در باره زبده القسيسين و الرهبانين مناس خلیفه قراکلیسیا و حسن اخلاص و خدمتگذارى او و نظر بمضامین ارقام نواب فخران مآب هم بزرگوارم طاب ثراه و سلاطین جنت مکیں روم و ایران قریه قراکلیسیا وقف کلیسیای مزبور و سکنه قریه مذکورہست اینکے خدمتہ آنجا می باشند از متوجهات دیوانی معاف می بوده اند نواب همايون ما نیز بدستور ایشان را از تکالیف دیوانی از قبیل جزیه و سایر متوجهات و صابریات و عوارضات و جوہانہیگی و غیره معاف و مسلم فرمودیم کہ متوجهات خود را با منافع املاک مزبور صرف کلیسیا مذکور و ساکنین آن نمایند و سوائ قریه مزبور هرچا کہ املاک وقفی کلیسیای مزبور بوده باشند بهمان دستور معاف و مسلم فرمودیم عمال ایروان متوجهات قریه مزبور و سایر املاک وقفی کلیسیای مذکور را از ایوباجمعی خود وضع نموده دیناری مطالبه ننمایند و چنانچه از سیاهکلاهان کلیسیای مزبور بجهة داد و ستد و سایر امور باطراف و جوانب آمد و شد نمایند چاهاران و مستحقین و راهداران شوارع عرضی راه و ولایات متعرض آنها نشوند و چون قریه مزبور در سرحد روم و کردستانات واقع و اکثر اوقات اوباش و قطاعان طریق دست انداز بآنها کرده مزاحمت میرسانند حکام ایروان و خوئی و دنبلی در حین ورود آنها امداد و اعانت لازم بعمل آورند و حکام ولایات گذارند کہ آنها بیرویه و دستور خود با یکدیگر سلوک کرده درینخصوص متعرض ایشان نشوند و مترددین بدون جبهه دیوانی دیناری و سبه از ایشان مطالبه نکرده مزاحمت نرسانند و در هر جا کہ از متفرقه قریه مزبور بوده باشد احدی در باب کوچاندن مناعت آنها نکرده کوچاندنہ روانه مکان اصلی خود نمایند کہ در مکان قدیم خود سکنی و مرفه الحال بدعای دوام دولت ابد مدت اشتغال نمایند. درینمواد از جوانب قدغن لازم دانسته و در عهده شناسند.

تحریراً فی شهر محرم الحرام سنه ۱۱۶۱

THE PERSIAN DOCUMENTS ON THE MONASTERY OF ST. THADDEUS IN MAKU

The article contains a short review of the present state of the study of Persian historical documents referring to the history of the monastery of St. Thaddeus the Apostle. The information of the Armenian and Persian historical documents represented by the author in the article, state of the belonging of the Mazrayehs of Qarakilisa, Yomridash, Dibak and Reyhanlu Villages in XVII-XVIII centuries to the monastery of St. Thaddeus, also of the existence of some land and other estates of the monastery in other villages and towns of Azerbaijan in Iran. The existence of some estates in Varaknakert and Nushik, now non-existent Armenian villages of Azerbaijan in Iran is evident from the content of several deeds of purchase. The right of the monastery to have the chiraqlig tax from the villages of Qorug, Mahlazan and Krerets, confirmed by some royal decrees was often disputed by the monastery of St. Stepannos Nakhavka and granted to this monastery. The right of having the state taxes of Qarabulki Village was granted to the monastery in 1814 by the decree of crown prince Abbas Mirza and later, in XIX century, confirmed for several times by the decrees of other rulers.

Author presents three unpublished Persian decrees referring to the history of the monastery issued by Safavid shahs Ismayil I in 1516 and Safi I in 1633, shah Ibrahim in 1748 with their Persian texts, Armenian translations and necessary commentaries in the article.

ՃԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Հ. Ոսկյան, Վասպուրական- Վանի վանքերը, Վիեննա, 1942, էջ 457-500; Kleiss W., Das Kloster des Heiligen Thaddäus in Iranisch Aserbaïdjan, Sonderdruck aus Istanbuler Mitteilungen, Tübingen, 1967 և այլն:
2. Das Armenische Thaddäuskloster in Der Provinz West Azerbaïdjan in Iran, (Diploma Ingenieur Armen Haghazarian, Aachen, 1973:
3. Հ. Դ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականքը, պրակ I, էջևան, 1956 վավ. 7, 16:
4. Մ. Մատենադարան, կարողիկոսական դիվան, թղթ. 244, վավ. 254:
5. Մ. Մատենադարան, կարողիկոսական դիվան, թղթ. 243, վավ. 8:
6. Իրաքն ամենայն հավանականությամբ հայոց կարողիկոսների կոնդակներում ժամանակ առ ժամանակ Ս. Ստեփանոս Նախավկայի վանքի քննի ու վիճակի մեջ հիշատակվող «Ղորոխ, Մահբազան և Կերեքց» գյուղերի մասին է (Հ. Ոսկյան, շվ. աշխ., մաս B, էջ 607, 639):
7. Չղրաղլղղ - «Բառացի» գյուղատնտեսության համար», եկեղեցիների համար գանձվող մոմի դրամ» (Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 118):
8. Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 62:
9. Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 62, 93:

10. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 119; Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, վավ. 16; Das Armenische Theoddischkloster in Der Provinz West Azerbaïdjan in Iran, doc. 11:
11. Տե՛ս Մեղիսեղեկի Գառնեցի կաթողիկոսի (1593-1599, 1600-1624), Ալեքսանդր Ա Ջուղայեցի կաթողիկոսի 1712թ. կոնդակները (Հ. Ռակյան, նշվ. աշխ., էջ 607, 639): նաև այլ կոնդակներ՝ ՄՄ, թղթ. 244, վավ. 248, 254, 260 և այլն; նաև չափ Մուքրան Հուսեյնի 1696թ. հրովարտակը (Ք. Կոստիկյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ III, վավ. 58, էջ 136):
12. Աղբյուրներում Սգրա անվանք բնակավայրի մասին որևէ հիշատակության չենք հանդիպել: Ամենայն հավանականությամբ սա մազրաբի քաղաքի աղվարդված ձևն է, որը համոյխանալով հասցահատիկից հողը կամ մայր գյուղին պատկանող գյուղակը նշվում է Ս. Թաղիին պատկանող մյուս գյուղերի հետ, ինչպես օրինակ՝ Դարաքիլիսայի մազրաբի, Թոմրիդաշի մազրաբին և այլն:
13. Յոթրուսաշը կամ Թոմրիդաշը Մակվի մահանգի (չաիրեսյան) Սիլահ Չեչմե գավառի (քախաշ) Բարաջիցի շրջանի (դեհեսյան) գյուղերից է, որ գտնվում է Սիլահ Չեչմեից 26կմ դեպի հյուսիս արևելք (ՃԲԲ ք. 1330. استان آذربایجان. جلد ۴ (فرهنگ جغرافیائی ایران):
14. Դարաքիլիսա գյուղը Ս. Թաղիի վանքին կից գտնվող գյուղն է, որը ներկայումս ժամում է Մակվի մահանգի Սիլահ Չեչմե գավառի Ծաղղղանի շրջանի մեջ, Սիլահ Չեչմեից 15 կմ դեպի հյուսիս-արևելք (ՃԲԲ ք. 1330. استان آذربایجان. جلد ۴ (فرهنگ جغرافیائی ایران):
15. Ամենայն հավանականությամբ խոսքը XX դարում Մակվի մահանգի Սիլահ Չեչմե գավառի Ծաղղղանի շրջանի մեջ ժամող Դիլակ (دیلاک) բնակավայրի մասին է, որը գտնվում է Սիլահ Չեչմեից 20 կմ դեպի հյուսիս արևելք (ՃԲԲ ք. 1330. استان آذربایجان. جلد ۴ (فرهنگ جغرافیائی ایران):
16. Աղբյուրը - գյուղ Մակվա խամությունում: Գտնվում է Մակու քաղաքից 46 կմ հարավ, Կոտուրի ավազանի մի առվակի ափին, քարճրաղիք ու գեղատեսիլ վայրում (Հայաստանի և հարակից շրջանների քառասրան, հ. 1, Երևան, 1986, էջ 166):
17. XX դարում այս գյուղը նշվում է Մակվի մահանգի Սիլահ Չեչմե գավառի Բարաջիցի գյուղերի թվում, Սիլահ Չեչմեից 20 կմ դեպի արևելք (ՃԲԲ ք. 1330. استان آذربایجان. جلد ۴ (فرهنگ جغرافیائی ایران):
18. Սոմարուլաղ (կամ Սոմարուլաղ - سونابلاغ) բնակավայրը XX դարում նշվում է Մակվի Սիլահ Չեչմե գավառի Բարաջիցի շրջանի վարչական տարածքում՝ Սիլահ Չեչմեից 22.5 կմ դեպի հարավ-արևելք (ՃԲԲ ք. 1330. استان آذربایجان. جلد ۴ (فرهنگ جغرافیائی ایران):
19. Աղբյուր, գյուղ Մակվա խամությունում: Գտնվում է Մակու քաղաքից 33 - 34կմ հարավ-արևելք, Ջանգիմարի ավազանի մի գետակի ափին, մեղ հուլտում (Հայաստանի և հարակից շրջանների քառասրան, հ. 1, էջ 170):
20. Մահլազան - գյուղ Իրանի Արդաբիլի մարզպատկանի Խոյ գավառում, Մակուի գավառի անունների մոտ: Անցյալում եղել է մեծ ավան: Հիշատակված է «Ջուղայեցի մեծագրաց»-ում (էջ 189): 1890-ական թթ. ումեր 20-30 տոմս հայ

քնակիչ, XVII դարի մի կիսավեր եկեղեցի և հին գերեզմանատուն: Այստեղի հայ բնակչությունը 1828-29թթ. զարդել է Նախիջևանի գավառը և այժմյան ՀՍՍՀ Սիսիանի շրջանի Մալաթղ գավառը (Հայաստանի և հարակից շրջանների քառադամ, հ. 3, էջ 653):

21. Ղարող – Մակվի խանությունում, Ս. Թաղեի վանքից մոտ 15 կմ հեռավորությամբ (Հայաստանի և հարակից շրջանների քառադամ, հ. 3, էջ 578):
22. Խոսքն ամենայն հավանականությամբ Գոհարամ (կամ Կոհրովան) գյուղի մասն է, որը XX դարում նշվում է Խոյի մահանգի էլզոտի գավառում, Խոյից 5.5 կմ դեպի հյուսիս-արևելք (جغرافیائی ایران، جلد ۴، استان آذربایجان، ۱۳۳۰، ص ۲۲۹، (فرهنگ): Պահպանվել է մահ մի կալվածագիր, ըստ որի 1741 Ս. Թաղեի վանքը գնել է մեկ կտոր այդի Գոհարամ գյուղում (ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 4, վավ. 40):
23. Չորս - Ավան, գյուղաքաղաք, քերդական Իջանի Ատրպատական մահանգում, Խոյի գավառում, Չորս գավառակի կենտրոնը, Խոյ քաղաքից 37 կմ հյուսիս: XIX դարի սկզբներին ուներ 200 տուն պարսիկ և հայ բնակիչ (Հայաստանի և հարակից շրջանների քառադամ, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 271):
24. XX դարում Ռեյհանդու անվամբ բնակավայր է նշվում Մակվի մահանգի Սիյան Չեչն գավառի Չաղջանի շրջանում, Սիյան Չեչնից 9 կմ դեպի հյուսիս արևելք (جغرافیائی ایران، جلد ۴، استان آذربایجان، ۱۳۳۰، ص ۲۲۹، (فرهنگ):
25. Ջրանգեան, Ատրպատական, Թիֆլիս, 1905, էջ 30 - 31:
26. Հակվաթե - «Այսպես էր կոչվում ջրի այն քամինը, որ հատկացվում էր տվյալ հողամասի, հանրի, այգու և, առհասարակ, որևէ ճշակելի տարածության ոռոգման համար» (Հ. Փափազյան, Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները, պրակ I, էջ 111):
27. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 242, վավ. 138, 139, 145; Ժամանակագրություն, ՄՄ, թիվ. 8233, էջ 259:
28. Վակճ – قاج - Բատացի ճշմարկում է «ճանց ամեն», «ամբաստ»: Այսպես էին կոչվում եկեղեցիներին կամ մզկիթներին նվիրված՝ վակճ արված հողերն ու այլ ստացվածքները, որովհետև, նվիրվելով որևէ կրոնական հաստատության, դրանք այլևս ենթակա չէին ոչ մի կարգի օտարման և մնում էին որպես եկեղեցու կամ մզկիթի ճշտական սեփականություն և որպես այդպեսիք ազատվում էին պետական հարկերից (Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 120):
29. Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այստեղծես՝ ՄՄ), Կաթողիկոսական դիվան, քրթ. 4, վավ. 120, 121:
30. Դանգ - دانگ - Կալվածատիրական՝ մուցային գյուղերից ստացվող ամբողջ եկամտաը կամ ռեմտան, որ սովորաբար կոչվում էր «մուց», դեռևս էր որպես մի ամբողջություն և, ծանրության մասը միավոր «միսդադ»-ի մեան քաժամվում էր 6 դանգի: Գյուղերի մուցերը առուծախի էին ենթարկվում ինչպես ամբողջությամբ, որ կոչվում էր «շեշդանգ - شش دانگ» (վեց դանգ), այնպես նաև մի քանի, նրբեմն էլ մեկ, կես կամ քառորդ դանգով, որ անվանվում էր «թասադ» (Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ II, Երևան, 1959, էջ 213):

31. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 127:
32. Շար՝ - شرح - Մուսուլմանական գլխավոր, կրոնական, հոգևոր օրենսդրական-դատական խորհուրդ, որին մասնակցում էին տվյալ վայրի բարձրաստիճան հոգևորականները (Հ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրբակ 1, էջ 117):
33. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 125:
34. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 139, 143:
35. Մազրայե - مزرمه - հացահատիկի հող, գյուղակ, որ պատկանում է մայր գյուղին:
36. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 134:
37. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 139:
38. Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 1ք, վավ. 189:
39. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 144:
40. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 161:
41. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 129:
42. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 40, թղթ. 242, վավ. 159:
43. Կամ այնպեսի հայերին կարվածազրեք, որոնցում նշված չէ կարվածքի գտնվելու վայրը, այլ նշվում է միայն նվիրատուի անունն ու կարվածքի քնույթը. հողային տարածք, տուն կամ այլ անշարժ գույք (տե՛ս ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 242, վավ. 140, 150, 155, 172):
44. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 50, վավ. 492ա, էջ 1:
45. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 50, վավ. 492ա, էջ 2:
46. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 138:
47. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 139, 140, 149; մակ. Das Armenische Thaddäuskloster in Der Provinz West Azerbaidjan im Iran, doc. 14:
48. Ֆրանգեան, նշվ. աշխ., էջ 30:
49. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 137:
50. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 135, 136, 143:
51. Շահ Աբաս Ա-ի անունից 1611թ. հրապարակվել է հրովարտակ, որը վերահաստատում է Դարաքեյիտա մազրայի վանքի կարվածք քննելը, մակ. Դարիզ, Մանդազան, ու Դորուզ գյուղերի յուղղլղի պատկանելությունը Ս. Թաղիի վանքին և արգելում Դարաշանի Մազարդա վանքի հոգևորականների ռոնձգություններից զրա նկատմամբ (Das Armenische Thaddäuskloster in Der Provinz West Azerbaidjan in Iran, Doc. 11, հղում՝ «Հուրթ անազեթ, տետր 3-4, 1971):
52. Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., սրբակ 1, վավ. 19:
53. Նույն տեղում, վավ. 20:
54. ՄՄ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 4, վավ. 41, 131:
55. Արքայվոմ կամ Արքավիմ (ارکویم) անունով մի գյուղ ներկայումս նշվում է Մակվի մարզի (شهرستان) Սիլահ Չեչմեի գավառի (بخش) գյուղերի թվում, Սիլահ Չեչմեից 19 կմ դեպի հարավ-արևմեջ (جلد ۲، استان آذربایجان، ۱۳۳۰ م، ص ۱۵) (فرهنگ جغرافیایی ایران):
56. Ուայաթ - رحمت - Ալեքսանդրյուզներում գործ է սածվում հպատակ և հարկատու ժողովուրդի, հատկապես մտանկյաց, հողագործ գյուղացիության իմաստով:

իսկ խաշնարած քաղաքությունը կոչվում էր «իլյաթ» - ایلخا و և ավելի արտոնյալ
Պճակում էր գտնվում (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ 1, էջ 118):

57. Մուք - موك - սեփականություն, տիրույթ, ժառանգաբաշտ ստացած կամ դրա-
նով գնած ու սեփականություն դարձրած հող կամ այլ անշարժ կալված (Հ.
Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ 1, էջ 115):
58. Բահրեյն - بهرحه - Մյազնես էր կոչվում հողագործ գյուղացիության կողմից
կազմաձևատիրոջն ու պետությանը վճարվող հողաշին տնտեսան, որի
պետությանը հատուցվող մասը կոչվում էր «բահրեյն-ե դիվանին» (دیوان
بهرحه), իսկ կալվածատիրոջը հատուցվողը՝ «բահրեյն-ե մալիքանես» (مالکانه
بهرحه) (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ 1, էջ 106):
59. Զալդրան - վալր (սլոջան) պատմական Ասորպատականում, Արաքս գետի
աջակողմյան Բալլի վտակի խոնավում (Հայաստանի և հարակից շրջանների
քառաքան, ի. 4), որտեղ 1514թ. տեղի ունեցած վճռական ճակատամարտում
Սեփյան Իրանը պարտություն է կրում Օսմանյան զորքերից: Զալդրանը XX
դարում Մակվի մարզի Սիլահ Չեչմե գավառի գյուղական շրջաններից մեկն
էր, որին հյուսիսից սահմանակից էր Ղաթարդարասիմ, հարավից՝ Ավազիկը,
արևելքից՝ Մորմամարաղը և արևմուտքից՝ Բարսաջիքը (ص ۱۳۳, ۱۳۴):
60. Լազի - لاسی - Դատավոր, շար ՚ի դատական ատյանի պետը, որը նշանակ-
վում էր քաղաքատիրոջն հեղեղակալության շարքերից, որը շարժաթի
օրհմբով քննում էր քաղաքացիական ու քրեական գործերը (Հ. Դ.
Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ II, էջ 222):
61. 1516թ. դեկտեմբերի 5-ը:
62. Դըխրուլաղը ներկայումս մտնում է Մակվի մարզի Սիլահ Չեչմե գավառի
Զալդրանի շրջանի մեջ: Գտնվում է 17.5 կմ Սիլահ Չեչմեից դեպի հարավ
արևելք (ص ۱۳۳, ۱۳۴):
63. Փարվանյե - پروانجه - Պաշտոնական գրություն, հրամանագիր, հրովարտակ
(Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ 1, էջ 122):
64. Զյառնուրես - زياره - Մյազնես էին կոչվում գյուղական ավազները: Մակայն
չպետք է հասկանալ միայն գյուղի օգնողավազ-ի, «տառուտների» կամ
տեսիլի իմաստով, մի գյուղում կառող էին լինել մի քանի քյաղխուղաներ,
դրանք փաստորեն գյուղի ավազների կամ «աղասխկալների» (սլարոկ -
տիչսեֆիթ) խորիքից անդամներն էին, որոնք այդ անունը ստացել էին
կրթել գյուղի տառուտեր նրան ժամանակ: Այդ պաշտոնից ազատվելուց
հետո էլ նրանք շարունակում էին կոչվել քյաղխուղաներ ու մասնակցում էին
ավազների խորիքին (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 122):
65. Օլթա - ایل - Հուլային այնպիսի տիրույթներ, որոնք որպես ավառ տրվում
էին քոչվոր ցեղերի պարագլուխներին և քաղաքատիրոջն
զինվորականությանը՝ ամիրներին: Օլթա ստացող ամիրները պարտավոր
էին պահանջված դեպքում որոշյալ քանակությամբ զորք տրամադրել
կենտրոնական իշխանությանը: Օլթայի ամիրները իրավունք ունեին

առանձին դրոշակ ունենալ և հանդիսավոր երբերի ու զորաշարժերի ժամանակ հատուկ բմբուկներով թմբկահարել (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ I, էջ 123):

66. Հաքիմ - حاکم - Գավառապետ, քաղաքացիական դատավոր (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ I, էջ 111):
67. Թիուղար - تيوغار - Այսպես էին կոչվում այն բարձրաստիճան զինվորականները, պետական պաշտոնյաներն ու ամիրները, որոնք ոռնիկի դիմաց ստանում էին շրջանից, գյուղերից կամ առանձին գյուղից զանձվող ամբողջ պետական հարկերի կամ նրանց մի մասի զանձման իրավունքը, որպես «թուղս»: Երկուր թիուղարներն իրենց տրված օրյեկտների քնակյոթյամ նկատմամբ, թիուղարաթոթյան ժամանակաշրջանում հաճախ ունենում էին մաս վարչական ու դատական իրավունք (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ I, էջ 109):
68. 1633 թվականի հունվարի 12 - փետրվարի 11:
69. Մինաս վարդապետը Արտազի վանքի նախկնտա էր օրհնվել էլժիածնում 1741թ. ապրիլին (Շամանակագրություն, ՄՄ, ձեռ. 8233, էջ 78թ): Ամենայն հավանականությամբ այս Մինաս վարդապետին է վերաբերում Ս. Փաղևա Առաքյալի տապանաքարերից հետևյալի գրությունը. «Տապանս սա է եղևիկ Մինաս ամուն վարդապետի , որ յաջորդեաց տանս Մեծին Ներքարդմանց ժամանակի, ծառայ էր սա տեառն Մեծի Զաքարիա վարդապետի ՌՄ» (1751) (Das Armenische Theodiskloster in Der Provinz West Azerbeidjan in Iran, p. 198):
70. Խաղիֆա - خليفة - Իրանում XVI - XIX դարերում խաղիֆա էին անվանում հայոց կարողիկոսներին, համարելով նրանց քրիստոնյաների մարզարի՝ Բրիտտասի հաջորդը: Այդ տիտղոսով մեծարվում էին նաև թեմական առաջնորդները և մուլանիկ վանքերի վանահայրերը (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ II, էջ 220):
71. Ուղում - وقم - Պաշտոնական գրություն, բազավորական հրովարտակ (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ I, էջ 119):
72. Մուքաֆաջջեհաթ - متوجهات - կամ վյոնեսաթ - وجومات - օլյաջի - توجه: Այս անվան տակ հասկացվում էին առեսարակ այն բոլոր հարկերը, որոնք զանձվում էին կանխիկ շղամով: Արքայրմնորոմ հանդիպում է նաև «թավաջջոնեսաթ - توجهات» ձևով (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ I, էջ 121):
73. Դիվան - ديوان - Պետական գործերի առյան կամ զրասենյակ: Հասկացվում էր հատկապես պետության կամ նրա բարձրագույն օրգանի ինաստով (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ I, էջ 108):
74. Ջիզլա - جزية - Ոչ մտառման ուսյաթներից (քրիստոնյաներ և երեաներ) զանձվող զվխահարկ, որ կանխիկ ղղամով զանձվում էր յուրաքանչյուր չափահաս աշխատունակ տղամարդուց: Յուրաքանչյուր գյուղից զանձվող ջիզլան հաշվված էր և ընդհանուր գումարով հարկային մատյաններում զղանցված՝ տվյալ գյուղական համայնքի անունով (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., ստրակ I, էջ 118):
75. Սաղեբյաթ - مساجرات - արտակարգ հարկեր:

76. Ավարիզաթ - *موراضات* - Այս տերմինի տակ հասկացվում էր ռայաթների պարտադիր աշխատանքը գանազան արտակարգ պատահարների ժամանակ: Այս պարտավորությունը ևս շատ հաճախ փոխարինվում էր դրամական տույժով (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 105):
77. Չորանքեկի - *چورانهكي* - Տերմինը առկա է տեղական բյուրրական արտասանությամբ, պարսկական արտասանությամբ պետք է կարդալ «չորանքեկի»: Սա մեծ մասամբ կամխիկ դրամով գանձվող այն հարկն էր, որ գանձվում էր մամբե եղջերավոր անասուններից (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ II, էջ 228):
78. Մուաֆ և Մուսալլամ - *مسلم معاف* - համանիշներ: Հարկերից ազատված, հարկային իմունիտետ վայելող գործածված է ինչպես անասունների, այնպես նաև օրյեկտների վերաբերյալ (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 116):
79. Ամիլ - *امال* - Դրանք այն պաշտոնյաներն էին, որոնք հաշվառման էին ենթարկում բոլոր հարկատու օրյեկտները, չափում ցանցերն ու այգիները, ցուցակագրում բոլոր յափահաս աշխատունակ մարդկանց և ըստ այնմ որոշում, քի աճյալ օրյեկտից որքան հարկ պետք է գանձվի (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 104):
80. Աշվար-ի զամ - *اموال جمع* - Այսպես կամ միայն «զամ» - *جمع* էր կոչվում հարկերի հաշվառման այն ձևը, երբ որևէ հարկատու օրյեկտից կամ առանձին գյուղական համայնքից գանձվող բոլոր պետական հարկերը մանրամասնությամբ հաշվվում էին և առանձին-առանձին հարկային մատյաններում գրանցվելուց հետո ի մի էին բերվում և ի վերջո դրամական արտահայտությամբ արձանագրվում որքան հարկ պետք է վճարի և դրանից որքանը ո՞ր հարկի հաշվից (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 103):
81. Վիլայեթ - *ولایت* - Երկիր, երկրամաս, մահամգ: Աղբյուրներում և վավերագրերում գործածվում է փոփոխակի իմաստով: Երբեմն «վիլայեթ» անվան տակ հասկացվում էր մի ամբողջ երկիր, երբեմն ընդարձակ մահամգ, իսկ երբեմն մույնիսկ մեծ գավառ (Հ. Դ. Փափազյան, նշվ. աշխ., պրակ I, էջ 121):
82. 1748թ. հունվարի 2 - փետրվարի 1:

ՍԱՐԿԵԼ ՄՈՒՐԱԳՅԱԼ

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ՈՒՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԵՎՈՐ ՄԻ ԱԴՐՅՈՒՐ*

«Աղետների յուշագիրը» օրագրության հեղինակ Հայկ Տեր-Աստվածատրյանի և անվանի հայագետ-քարզմանիչ Թադ. Ավդալբեգյանի ծանոթության ու ունեցած շփոթմների վերաբերյալ կենսագրական տեղեկություններ չունենք, քայք մի քանի կողմնակի իրողություններ կարծեք թե հավաստում են այդ: Թադ. Ավդալբեգյանը Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան է ընդունվել 1895թ., իսկ Հ. Տեր-Աստվածատրյանը 1904թ. հրատարակած «Բառարան հայ կենսագրութեանց» գրքի առաջարկում ասում է, որ նման աշխատանք ձեռնարկելու միտքը ինքը հղացել է 1896 թվականից, երբ ուսանում էր հիշյալ ճեմարանում: Երկրորդ պարագան իրենց գործունեության առաջին տարիներին փաստորեն նույնական խորագրեր ունեցող աշխատությունների հրատարակումն է. և հիրավի՝ Հ. Տեր-Աստվածատրյանի «Ճաշատուր Արովյան» /1905, 30 էջ/ և «Միքայել Նալբանդյանց» /1908, 30 էջ/ փոքրածավալ մենագրությունների դիմաց այդ իսկ դեմքերին վերաբերող հետազոտություններ է հրատարակել նաև Թադ. Ավդալբեգյանը՝ «Ճաշատուր Արովյան, գրական-պատմական վերլուծություն» /1913թ./ և «Միքայել Նալբանդյան, գրական-պատմական վերլուծություն» /1913թ./, «Հանգույցի լուծումը Միքայել Նալբանդյանի աշխարհայացքի քննողչման խնդրի շուրջը» /1914թ./:

Դասակից սամերի ընդհանուր հետաքրքրությունները ձևավորվում են նրանց ուսուցիչների մերձնչումներով, իսկ 1894-1899 թվականներին ճեմարանի տեսչությունը վարում էր հայագիտական հրատարակություններով քաջ հայտնի Կարապետ Կոստանյանը, որը Ե. Տեր-Միմասյանի վկայությամբ «խզվել էր այն ժամանակվա պայմաններում մի լավագույն ուսուցչական խումբ, որի անդամներն էին հայտնի գիտնականներ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գարեգին Հովսեփյանը, քանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը, հռչակավոր մանկավարժ Մեղրակ Մամդիմյանը, իսկ նրանք էր Կոմիտասը, Գերմանիայում իր ու-

* Սկիզբը տես «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», XXIII, Երևան 2004, էջ 226-240:

սումն ավարտած Նիկ. Ջալալյանը, Մամուկ Արեղյանը, (վերջին տարում), հրապարակախոս և գրականագետ Միմա Բերբերյանը, մարքեմատիկայի և ֆիզիկայի ուսուցիչ Պետրոս Տիգրանյանը, հմուտ գրաբարագետ Սեր Հայրաբյումանը, պատմության և գեղմաներենի դասատու քանասեր Ստեփան Կանայանը և ուրիշներ»⁴⁴ :

Հայկ Տեր-Աստվածատրյանի հետաքրքրություններն և հմտությունները կերպավորվել են այս միջավայրում և այս նրևելիների հայացքի մերքո, ուստի ստորև բերվող նրա հրապարակումների ցանկը լիովին պատմաառարանված է ու հասկանալի.

1. Ձան-գլխում: 600 տուն յառաջարանով և ծանօթութիւններով, ժողովեց՝ Հայկ Տեր-Աստուածատրեան, Պարիս, 1903, 42 էջ:

2. Բառարան հայ կենսագրութեանց. 1401-1904, պրակ Ա, Թիֆլիս, 1904, 181 էջ:

3. Խրատուր Արովեան, Տիֆլիս, 1905, 30 էջ:

4. Հայ վանատականութիւնը Ռուսիայում. պատմական տեսութիւն վավերաթղթերով, Է-ԺԸ դար, Պարիս, 1906, 54 էջ:

5. Միքայել Նալբանդեանց, Թիֆլիս, 1908, 30 էջ:

6. Նախապատմական կեանք կամ նախնի դարերի մարդը, Թիֆլիս, 1908, 32 էջ:

7. Ուրայտու և հայերի հայրենիքը քարտեզով, Թիֆլիս, 1908, 32 էջ:

8. Համառօտ Հայոց պատմութիւն /3-րդ տպագրութիւն/: Սկզբից մինչև մեր օրերը, Թիֆլիս, 1909, 227 էջ:

9. Դասագիրք նախնաստ /միջազգային/ (եզուի, Թիֆլիս, 1909, 64 էջ:

Չենք կարծում, թե թվարկածով ավարտվում են «Աղէտների յուշագիրը» գրելուց առաջ Հ. Տեր-Աստվածատրյանի ունեցած հրապարակումները, քայքայ նրա պատրաստության ու հետաքրքրությունների շրջանակը պարզելու միանգամայն զոհացուցիչ պատկեր են ներկայացնում: Ամենից առաջ վկայված ենք տեսնում ազգային հին ու նոր պատմությանը, գրականությանը ու քանարվեստով զբաղվելու նրա մղումը, իսկ այդ նշանակում է, թե հուշագրության էջերում եղած նրա գնահատություններն ու ամփոփումները ստակ օրվա անցողաբանից կատարված եզրակացություններ չեն: Հայկ Տեր-Աստվածատրյանը հրաշալի գլխոս, թե իրողության գրառած զարգացումները պատմականորեն ինչ կեցվածքի ու հարաբերակցության ծնունդ են և իրենցով ինչ ապագա են պայմանավորում մայր ժողովրդին: Ի դեպ, դեռ ուսանողական տարիներից մա հետամուտ է դեպքերի ու հանգամանքների, ազգային արժեքների վերլուսակցական գնահատությանը: «... ես առհասարակ ինձ, - գրում է մա «Բառարան հայ կենսագրությանց» առաջարանում, - հեռու եմ պահել

⁴⁴ Երվանդ Տեր-Միմայան, հուշեր իմ կյանքից, Երևան, 2005, էջ 35:

դատողություններից, կուսակցություններից և աշխատել են տալ այն բոլոր մանրամասները, որ այս կամ այն աղբյուրի միջոցով հասել է ինձ» (էջ Ե): Քիչ անց նորից հիշեցնում է. «... կրկնում են, որ ես մտադիր եմ այս գործն շարունակելու առանց կուսակցությունների խարտիչան և ամեն մի գործունյա մարդու համար գրելու այն, ինչ որ ինքն ե» (էջ Զ):

Մեր հեղինակը այդպես կաշոտ էր վարվել և իրոք էլ կեցվածքը չի փոխել մատենագրության պատմության հարցեր արծարծելիս, քայքայողության շարադրության տարիներին գեթ անհնար էր այդ կեցվածքը ամխախտ պահելը: Ենթադրելով կուսակցական մոտեցումների տարբերությունները որոշակի բուլացնում էին միասնականություն պահանջվող վճռականությունը, իսկ օրակարգ եկած խնդիրները ծայրահեղ քախտորոշ էին ցեղասպանություն ապրած ժողովրդի մնացորդացը ինքնակա գոյություն ապահովելու համար: Դեպքերի ընթացքն ըմբռնելու և իր մասնակցությունը բերելու շահագրգռությունը ստիպել է նրան եղած ազգային կուսակցություններից մախընտրելի համարել ժողովրդական ամուս և սկզբունք որդեգրածը, անդամակցել նրան և նույնիսկ որոշ դերակատարություն ունենալ:

Ստորև ներկայացվող դրվագը վերաբերում է Այսրկովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչների միմյանց համդեպ ունեցած վերաբերումներին ու մտայնություններին և ապա՝ բուրքերի հետ վարած բանակցություններում այդ ամենի դրսևորումներին: Հ. Տեր-Աստվածատրյանը վերլուծումների մեջ քավակամ գուսպ է, ուստի հաճախ գերադասում է ժամանակագրի սկզբունքով ներկայացնել իրար հաջորդող դեպքերը, որոնց իմացությունը այսօր մեծապես լրացնում է մեր պատկերացումները շուրջ հարյուրամյա անցյալի վերաբերմամբ: Կարելի է և ավելին ասել՝ երբեմն համոզվում ես, որ այն ժամանակ ձևավորված կողմնորոշումներն ու մտայնությունները էական փոփոխություն չեն կրել և այսօր էլ իրրև գործուն աշխատում են:

7 մարտի

Պատուիրակությունը. Տրապիզոն 14 մարտի (ն. տ. և ըստ հ. տ. 1/III). - «Օսմանեան կայսերական կառավարութեան պատուիրակութիւնը պատիւ ունի յայտարարել, որ իր կառավարութիւնն անկեղծօրէն տրամադիր է քարի հարևանական բարարբերութիւններ հաստատել Անդրկովկասում կազմակերպուող հանրապետութիւնների հետ:

Օսմանեան պատուիրակութիւնը խնդրում է Անդրկովկասեան պատուիրակութեանը՝ ճշգրիտ յայտարարութիւններ անել յիշեալ համարապետութեան երթեան, ձևի, քաղաքական ու վարչական կազմութեան մասին և հարցնում է, թէ այդ վերջինը կատարել է պետութեան կազմութեան համար միջազգային իրաւունքով պահանջուող պայմանները»:

Անդրկովկասի պատուիրակությունը պատասխանել է՝

«Անդրկովկասեան Սէյմի պատուիրակութիւնը պատիռ ունի հետեան յայտարարութիւն անկ' մարտի 14-ին օսմանեան կառավարութեան պատուիրակութեան կողմից արուած հարցումին:

Անդրկովկասի կառավարութեան էութեան, ձևի և քաղաքական վարչական կազմակերպման հարցը հերքի է դրուած՝ նրան լուծելու հեղինակաւոր միակ մարմնի՝ Անդրկովկասեան Սէյմի կողմից, որ տուղծուած է ընտրական ընդհանուր իրաւունքի հիման վրայ ժողովուրդների կամքի ազատ արտայայտութեամբ: Բօլշևիկեան յեղաշրջման բուպից սկսած (27 հոկտ. 1917թ. և. տ.) Անդրկովկասի տերրիտորիայի վրայ դադարեց ռուսական կենդրոնական իշխանութեան գործունէութիւնը և մի նոր անկախ կառավարութիւն յառաջ եկաւ, որ այժմ պատասխանատու է Սէյմի առաջ:

Անդրկովկասի այդ կառավարութիւնը մտաւ միջազգային յարաբերութիւնների շքեամակի մէջ՝ ընդունելով Օսմանեան կառավարութեան առաջարկը նրան հետ հաշտութիւն կնքելու անկախ քանակցութիւններ մղելու մասին:

Յետագայում Սէյմն ու Անդրկովկասեան կառավարութիւնը մի նոր քայլ արին այդ ուղղութեամբ, պատերազմող պետութիւնների արտաքին գործերի միջխաղութիւններին բողոքի հեռագիր ուղղելով Բրեստ-Լիտովսկի հաշտութեան դէմ, Անդրկովկասին վերաբերող մասում առանց իրենց գիտութեան և հաւանութեան կնքուած պայմանագիրը զուրկ համարեցին միջազգային իրաւունքի տեսակէտից որևէ նշանակութիւնից և ոչ-պարտադիր իրենց համար:

Տրասպիզոնի ներկայ հաշտութեան խորհրդակցութիւնը նույնպէս միջազգային իրաւական կեանքի մի ակտ է: Այդ կերպով, Անդրկովկասը փաստօրէն մի պետութիւն է հանդիսանում, թէ իր անկախութեան մասին պետութիւններին պաշտօնական հարողջագրութիւն չէ արել:

Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը մեծ գոնուակութեամբ է մկատում Օսմանեան կառավարութեան անկեղծ մտադրութիւնը՝ Թիւրքիայի և Անդրկովկասի միջև քարի հարկանութեան յարաբերութիւններ հաստատելու մասին և կատարեալ յոյս է յայտնում խորհրդակցութեան ցանկալի արդիւնքի մասին:

Հւսց. - Հացի պակասութիւնն օրէցօր զգալի է դառնում, արդէն քեթքերի մէջ գտւմ են, որ Պարսնաւորման կօմիտէն ազգում է գրուանքան յարմնել 96 կոպ.:

Մարտի 5-ին յայտարարուած է պատերազմական դրութիւն գեներալ Օդիշելիձէի հրամանով:

Գեմ. Օդիշելիձէ. - Խօսում են, որ Էրզրումի գրաստնը հետևանք է գեներալ Օդիշելիձէի դատերի, նա հրաման է արձակել, որ մեր զօրքերը քաշուեն դէպի պետական սահմանները, որով խտուրթեան սեղմեր է ցանկ Էրզրումի գորսմասի մէջ, որը երկսի է քաժանուկ՝ նա քաշուող-

ներ և նա չքաշուողներ, որի հետևանքն նոյն է և Անդրամիկի կեանքի դեմ կատարած մահափորձը: Մյրնիի հայն՝, մենք վրացիների հետ երբէք փխտ եփել չենք կարող ...

Արցախամ. - Մահմեդականները (տեղացիները) գրաւելով Արցախամը, քրդերի հետ միասին մախապատրաստական զործողութիւններ են սկսել Կարսը գրաւելու համար, ուր դիմում են նրանք մեծ մասսաներով: Կարսից յարձակուողների դեմ է ուղարկուել հայ-յունական մի զօրախումբ պատերազմական կատարեալ պատրաստութեամբ:

Բարում և մատառքմիդ. - Սև ծովի մատառքմիդի այն մասը, որ կանգնած էր Բարումի մատանգատում, քոչլեիկ մատատիների տրամադրութեան տակ լինելով, մատատիներն ուզեցել են վաճառել Թիւրքիային, սակայն այդ հասնելով Բարումի կատավարութեան ականջը, 5-ին մարտի առաւօտեան 4-5 ժամին նրանց շրջապատել են և քնդանօթային մարտից յետոյ մի շոգնմառ ծովատոյգ անելով՝ մնացածները գրաւել են և քոչըր մատատիներին ձեռքակալել:

Կարսից հեռագրում են, որ շրջանը լցուած է քուրք-քաթար, քուրք և քուրդ եղբայրներով, որոնց շնորհիւ քոչըր ճամապարհները փակուած են և կտրուած հեռագրաթիւնը, այնպէս որ ոչ մի տեղեկութիւն չկայ շրջանից: Մեղդեհիկում կոխ է տեղի ունեմաւ, իսկ Օլթու դրոթիւնն անյայտ է:

Արցանուցը գրաւուած է թիւրք զօրքերով, քաղաքը պաշտպանող յունական զօրամասը գերի է վերցրած:

Անդրամիկը հրաժարական է ներկայացրել:

Հայաստանի Ապսխալութեան խորհուրդն ամեն տեղ հեռագրել է հետևեալ շրջաբերականը. «Էրզրումը թողնուած է, այդ հանգամանքը քացատական ազդեցութիւն չպետք է գործէ հայրենիքը պաշտպանելու գործի վրայ: Լիովին քաւարար ոյժեր կան գործը շարունակելու և դրոթիւնը կանոնադրելու, ուստի առաջարկում ենք ձեզ՝ կրկնապատիկ նշանով շարունակել աշխատանքը, կատարելապէս համոզուած, որ մեր նպատակը կիրագործուի»:

Կատավարութիւն. - Անդրկովկասեան կատավարութեան մէջ մենչիկիկները ստանում են 5 տեղ, մուսալաքը՝ 4, դաշնակցութիւնը՝ 3 և սօցիալ յեղափոխականները՝ 2, 1-ական պատգամաւոր ունեցող կուսակցութիւններին բոլորովին տեղ չի տրուում:

Ախալցխայի ու Արասքումամի քոչըր ճամապարհները բռնուած են մահմեդական առազակախմբերով, որոնք քալանում են, տկերացնում ամենքին, իսկ պատանող հայերին սպանում:

Դարպազեագի հայերը նոյն դրութեան մէջ են, ամբողջ գաւառը մնացել է մահմեդական առազակախմբերի ձեռքին:

Մէլ. - Մարտի 5-ի միտը պատմական միտու էր և այդտեղ արդէն պարզուեց, որ քոչըր կուսակցութիւնները համարեա միաքերան մեղադ-

րում են մահմեդականներին իբրև երկիրն անաքիսիայի մատնողների, որտեղ և գլխավոր թեր Աղղահանի շրջանում կառարտած անբեռտ-թխմներն են, որից յետոյ քաղաքը գրաւել են ոչ թէ թիրք կամոնաւոր զօրքերը, այլ բուսանպատակ մահմեդականները: Մահմեդական պատգանատրների լրբութիւնն այնտեղ է հասել, որ իրենց կազմակերպած ատազակախմբերի ռ կամոնաւոր անաքիսիայի թեր բողմելով պահանջում են պաշտպանել մահմեդականներին յարձակումներից:

Մարտի 3-ին Թիֆլիսում քացուեցաւ Հայ ժողովրդական կուսակցութեան քաղաքական Ակումբը: Խօսել է Միքայէ Պապաջանեանցը:

8 մարտի

Ընթացմատարայից 6 մարտի հետազրում են. «Փետրուարի 8-ին Եանչազնի շրջանի Չիմար գիւղից Ղարաբաղի կողմը գնացած հայ գինուորները, բռնով 54 հոգի, Չիտրախան գիւղի և Չեզամ գետի միջև գինաբակ են աջուած բոլորը և մորբառում թիրքերի կողմից»:

Հայ-պարսկական յարաբերութիւնները. Թիֆլիսի թիրքերի քաղից վերջերս հայերն սկսեցին գաղթել հայկական քաղերը, որ մեծ անհանգստութիւն է պատճառել քաղի պարսիկ բնակչութեան, ուստի վերջինս դիմել է պարսկական ընդհանուր հիւպատոսիին, որը այդ առիթով տեսնուեցաւ Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Աւետիս Մաքոմեանի հետ: Այ. Մաքոմեանը հաւաստիացրել է Եարիֆ-ուլ-Ղոմլէին, որ հայ ժողովուրդը երբէք չի ամէլ ոչ մի տխուր քայլ, քայց հարկատր է վերջ տալ այն պրովակացիային, որ լայն տեղ է գտնում թէ Ատրպատականում և թէ այստեղ բոլոր ու պարսիկ մասսաների մէջ հայերի դէմ:

Հոգևորականներ - զինուոր. Գրչակ Միքայէ Աստուածատրեանը «Հորիզոն»-ի մէջ առաջարկում է զինուորակոչել ենթարկել հայ հոգևորականներին: Այստեղ ի հարկէ գարձանալու ոչինչ չկայ, եթէ նս ստեղացնեն, որ այդ Մ. Աստուածատրեանը «տէրսէրի տղայ» է:

Ռումանահայեր. - Ռումանիայից դուրս են եկել մօտ 3000 հայ գաղթականներ, որոնցից 7 մարտի Թիֆլիս հասան մօտ 25 հոգի, մնացածները գտնում են Բաբումի և Օղեսայի շրջանում:

Հասարակական հայտերինը Վանում կազմակերպել է ժամանակատր հայկական կառավարութիւն և սկսել է գործել որպէս տեղական իշխանութիւն հայերէն լեզուով: Կուսակցութիւնները համաձայնութեան են եկել, և նախանջի մասին խօսք անգամ չի լինում: Վանի նախանգային կօմիսարն է Կոստանդին Համբարձումեան, Չինուորական գործերի կօմիսար՝ Գրիգոր Բուլղաբացի, Ներքին գործերու՝ Հմայեակ Մամուկեան, Երկրագործութեան՝ Արմենակ Մաքսապետեան, Ելմուային՝ Մամուէլ Մարտպեան, Հանրային խնամատարութեան՝ Հայրապէտ Զովհաննիսեան, բժ. Ն. Ա. Տէր-Թովմասեան՝ Բժշկա-առողջապահութեան,

Պարենատրոման գործերու՝ Զատեն Կորկոտեան, Պօստ-հեռագրական՝ Ս. Զարեան:

Կարատրգանք 6/III գրասել են թիւրքերը:

“Յօրօքձեռնա”. - Այս վրացոց ռուսատառ թերթը, որ յատկապէս վրացի իշխանների և թիւրք-բարարների միացեալ պրատկատոր խմբի բերքն է և հայերի դէմ գրելով էր գրադուած, փակուած է Անդրկ. Կօմիասարխատի հրամանով, որովհետև վերջերս ուղղակի գրել էր, թէ վրացիներին ինչ, որ տաճիկները խլին հայերից Կարսը և թէ նոյնիսկ գրասեն բոլոր հայկական գաւառները, միայն թէ Վրաստանն ստանայ ատօճօճիս և Բարսեմը մնայ վրացիներին:

9 մարտի

Վասպուրականի հայկական կառավարութիւնը կազմուել է ռուս գործերի հեռանալոց յետոյ, և կօմիասարները գործի են անցել արդէն փետրուարի 1-ից: Վանից Իզդիր ճամապարհները բռնուած են քուրդ հրոսակախմբերով:

Մէյմ. 7 փետր. քննում էր Հողային հարցը, և Հողային օրինագիծն ընդունում է միաձայն:

«Աշխատատեղ» - թերթը ժամանակատրասպէս դադարել է հրատարակուելոց խմբագրութեան կարգադրութեամբ, իսկ «Հորիզոնն» այսօրուամից լոյս է տեսնում մեծացրած դիրքով:

Հայ-փախտականները. - Սարիղամիչ են հասել 10000 հայ փախտականներ:

Կարատրգանք. - Մերոնք ետ են իլել թիւրքերից Կարատրգանը:

Հաչատրիւն. - Տրապիզոնից 9-ին մարտի հեռագրում են, որ Թիւրքիան Բրնստ-Լիստովսկի դաշնադրութիւնը համարում է պարտաւորեցուցիչ մաս Անդրկովկասի համար և այդ հոգով էլ խօսում են նրանց պատուիրակները:

Ալէքսանդրապօլից 8 մարտի հեռագրում են, որ Ազգային խորհրդի հեռագրի հիման վրայ գններալ Նազարբէկեանը մարտի 1-ին Ալէքսանդրապօլն ու գաւառը յայտարարել է պատեհագմական դրութեան վրայ. հրամանով բոլոր զինուորական կօմիսները վերացուած են, հասարակական-յեղատիտական հիմնարկութիւններին հրամայուած է յիշատուել զինուորական իշխանութեան կարգադրութիւնների մէջ:

Ախալցխա. - Քաղաքում պաշարողական դրութիւն է յայտարարուած: Քաղաքի շրջանում կոխ է տեղի ունենում քուրքերի և հայ-վրացի միացեալ գործերի միջև: Ածխորի մօտ էլ նոյնն է կատարում:

Գեմ. *Նազարբէկեանը* հեռագրով խնդրում է շուտով գնացքներ ուղարկել Սարիղամիչից դուրս քերելու միլիտատոր կարողութիւնը:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը - Խորհրդի անդամներն իրենց գլխա-
ունենալով Ա. Ասարունեանին 5 մարտի մեկնեց[ին] Ալեքսանդրապոլ, որ-
տեղից 8-ին գնացել են Սարխլամիշ:

Պետադիցորսկում 20 փետրուարի եղել է Հայկական համագումար,
որ բացել է Պ. Ա. Պետրոսեանը, որից յետոյ ընտրվել են նախագահներ
Ասրիբեկեանց, Մտեփանեանց, Քալանթար և Մելիք-Ամիրզադեանց:
Քննուող հարցերն եղել են՝ 1. Ֆինանսական, 2. Զինատեխնիկական, 3.
Պարենատրման, 4. Ընդհանուր գործեր:

Միխայիկ Ալեքսանդրովիչ - Քաղաքումս յամառ լուրեր են
պատում, որ գերմանացիք կայսր են հրատարակել Նիկոլայ Բ-ի եղբայր
Միխայիկ Ալեքսանդրովիչին, որը ուզեցել է հրախրել Սահմանադիր ժո-
ղով, սակայն վերջերս որոշել է հրախրել 4 Պետական դումայի կազմերը,
որպեսզի խորհրդակցեն Ռուսաստանը յայտարարելու կատարելու Սահ-
մանադրական կառուարություն և ընտրելու պատասխանատու մի-
նիստրներ: Ասում են, որ Պետրոզդրադն ու Մոսկուան այդչև նրա իշխա-
նութեան ներքոյ են և հետզհետև գրաւում են նորանոր քաղաքներ:

10 մարտի

Թիբրքիայի մտադրությունը. Ռուստովից 8/III հեռագրում են. «Լոն-
դոնի բերքերը հաղորդում են, որ Թիբրքիան կամենում է գրաւել ամբողջ
Անդրկովկասը: Նա մտաւիր է Վրաստանին տալ անկախություն, իսկ
Անդրկովկասի միւս մասերը միացնել Թիբրքիային»:

Էրզրամի գրաման գլխատըր պատճառն եղած է թէ զօրամասե-
րի և թէ զանազան անհրաժեշտ աշխատանքների անկազմակերպ վիճա-
կը և փոխադրական միջոցների պակասությունը: Բանից դուրս է գալիս,
որ Էրզրումում ապրանքատար ատոժօրիկների սարսափելի պակասու-
թիւն է եղել:

- Լուրեր են պատում, որ Հաշտարսար պատուիրակությունը վերա-
դառնում է Տրապիզոնից, որովհետև անյաջողութեան է հասնիլպել:

- Հայերի մի ստուար բազմություն, որ Արդանուշից գաղթելիս է ե-
ղել Բաքում, գերի է ընկել տեղական աջառաջի ավազակախմբերի ձեռ-
քը, որոնք և գրաւել են Արդահան, Արդուին և Արդանուշը:

11 մարտի

Բայրազը - Փետրուարի 17-ին, 18-ին և 19-ին կատաղի կոխներ
են տնդի ունեցել Բայրազէրում գտնուած ուս զօրքերի և միս կողմից քա-
լայցի քրդերի ու Մակուի բարբերի միացեալ խմբերի հետ: Կոխներում
սպանուած են մօտ 600 զինուոր, մնացածները փախել են:

Գանձակում հայերի դուրքիւնը մնում է վտանգուած, հայերը վա-
խից բարբերի քաղը չեն գնում, միմչդեռ բարբերն անվախ չբոլում են
հայկական քաղում: Պարենատրումը գնում է թուրքերի քաղեր, և հայերը

սովի են ժառանգում ու 13 վագոն մարից I զոռանքս անգամ շեն ստացել: Վայն եկել է մեզ, եթէ Անդրկովկասը Մէյմերով կատարարուի:

Էլքոտոյի կողմը Ջիվինի մօտ հայկական գործարանը ցրուել են քրդական հրոսակախմբերին: Ճարաքորտի մօտ բնակչութիւնը նոյնպէս ընդհարուել է քրդերի հետ և ցր(ու)ել նրանց խմբերը:

Պետրոգրադից Դ. Դ. Դօնակոյից ստացուած է հեռագիր, որի մէջ ի միջի այլոց հաղորդում է, որ Արդահանի, Կարսի և Բաթումի պաշտպանութեան համար ժող. կոմիսարները պատրաստ են օգնութիւն հասցնել Կովկասին: Հեռագիրը տուած է 7/20 մարտի Պետրոգրադից:

- Միքայել Բարաբանեանը, բարձր Բերութիւնը և վրացի Վշապլինի իրրև պատգամաւորներ ղրկուած են Շուշու և Ջանգեզուրի կողմերը տեղական կեանքի ու դրութեան հետ ծանօթանալու և պրտորուած մտքերը խաղաղացնելու համար:

Կարծիք. - Այսօր խօսեցի թիֆլիսի մօքալար Միրիման Դաիդիչ Միրիմանեանի հետ քաղաքական դրութեան մասին: Նա սօցիալիզմի այս ձևով իրագործումը բուռնապէս է համարում: Բօշլեիզմը զերմանական ազնւոտութա էր, բայց նա կարծում է, որ նրանք այնքան առաջ զնացին, որ կարծես նոյնիսկ իրենց ծայրայեղ գաղափարի սրաշտպաններ հանդիսացան:

Հաշտարար պատուիրակութիւն. Տրապիզոնից թիֆլիս եկան երեք անդամներ պատուիրակութեան՝ Յովհաննէս Ճաջազմունի, Հայդարով և Լախիշչվիլի: Պարզում է, որ տաճիկ պատուիրակութիւնը քանակցութիւնների շարունակութեան մէջ հիմնական պայման է դնում Անդրկովկասը շուտով անկախ յայտարարելը, Կարսը, Արդահանը և Բաթումը պահանջում են առանց ալիւայութեան: Այս բոլորը կը զեկուցուի Մէյմին և ապա ստամալով մեր հրահանգներ, պատուիրակները մտրից պէտք է վերադառնան Տրապիզոն քանակցութիւնները շարունակելու:

Կարսից հաղորդում են, որ մեր հետախոյզները հասել են մինչև Ջեօֆրի-քեօյ:

Ալաշկերտում և Ռնուսում եղած ազգաբնակչութիւնը՝ հայերը արդէն առանց վնասների ու մարդակոտորտի քաշուել են դէպի Կարսի և Ալէքսանդրապօլի շրջանները, իսկ զօրքն ու կամատրական զնդերը դեռ մնում են և շեն ուզում մահանջել:

12 մարտի

Կարաուրգան. - Մարտի 10-ին թիւրք կանոնաւոր զօրքերը քնդանօրներով յարձակուել են և ետ են յղել Կարաուրգանը:

Պետրոգրադից հեռագրում են, որ Միխայիլ Ալէքսանդրովիչը քանատարկուած է և արցառի է մատնուելու Պերմի մահանգը: Նոյն վիճակն է ապաստում նաև Ռեմանովների տան միւս անդամներին:

Կատարարություն. - Ե. Պ. Գեղեկօրին արդեն կազմել է միմիատարությունը՝ Ե. Պ. Գեղեկօրին՝ նախագահ կոմիտեարիատի և զինուորական միմիատարության, Ն. Վ. Ռամիշվիլի՝ ներքին գործոց, Ա. Բ. Չիսնկեյի՝ արտաքին գործոց, Խոսենքի՝ երկրագործության, Ա. Ա. Կարոնիկան՝ ֆինանսների, Ուստրելկով՝ ժողովրդական կրթության, Խան-Խոյսկի՝ արդարադատության, Ա. Բ. Խասիսեան՝ պարենատրաման, Ա. Գ. Հաջինկի՝ առևտրի և արդյունաբերության, Վ. Գորչիա՝ ծովային գործոց, Ղ. Տեր-Ղազարեան՝ աշխատանքի, Լ. Բ. Քերարով՝ փոստի և հեռագրատան, Հ. Բ. Օհանջանեան՝ պետական առողջապահության, Բ. Հայդարով՝ պետական վեդաստուգման և Ծովհաննես Բաբազյանի առանց պորտֆելի: Այս բոլոր անձինք տեղ են իրենց համաձայնությունը և 13/III նիստին ցուցակը կներկայացուի Մէյմին ի գիտություն և տեղեկություն: Այս ցուցակով 5 իրի վրացի են (4 էսէր, 1 էսէր), 5 իրի հայ են (4 իրի դաշնակց, 1 իրի էսէր) և 6 իրի բուրք են, որվիստե Մելիք-Ալաանովն էլ նշանակուած է ճանապարհների իսթորդակցության կոմիտար:

13 մարտի

Տրասպիզոնի կոմիտեան. - Առաջին նիստը տեղի է ունեցել մարտի 1-ին (14 մ. տ.), 3 ժամին առանձին յարմարուած քնակարանում, ողջունի ճատերից յետոյ քիչք պատգամաւորները դրել են Անդրկովկասի կառավարության հարցը: Այնուհետև նիստերում եղել են մտքերի փոխանակություններ: Երբ հարցը դիպել է Անատոլիայի և Հայաստանի ժողովուրդների ինքնորոշման, Թիւրքիայ պատգամաւորներն ամենախիստ կերպով բողոքել են այդ բանի դէմ:

Մէյմի այսօրուայ նիստում պէտք է քննուի հաշտարար պատուիրակության զեկուցումն ու նոր տրուելիք յանձնարականները և կառավարության կազմակերպման հարցը:

Տարօրինակ լուր. - Չը զիտեմ որքան հաստատ է այս լուրը, քայց ինձ յաղորդեց տնայինցի Կօլա (Նիկողայոս) Մամուլեանը, որ ծառայում է Հողային կոմիտեում, որ իբր հայերը դեռ մի ամիս առաջ մի առանձին պատգամաւորութիւն են ուղարկել Գեմանացոց Վիլիլմ կայսեր մօտ և խնդրել են նրանից հովանաւորել քիւրքահայերին և կովկասահայերին և իր պրօտեկտօրիատով տալ նրանց հնարաւորութիւն իրենց երկիրը կառավարելու: Ասում է այս աստղը, որ իբր թէ այդ լսել են վրացիները, նեղացել են այդ սեպարատ քայլից, և Ն. Ժորդանիան հարց է դրել անմիջապէս նոյն տեսակ դիմումն անել մեա վրացիների կողմից: Ի հարկէ իմ կարծիքով միակ խելօր և մտածուած ելքը այս է, քայց կայ և ռուսերն մի զեղեցիկ առած՝ "Свежо предание, да верится с трудом" (Ասանդուրիւնը քաղն է և դժուար է հաւատալ): Հաւատալ, որ հայերն այս արել են՝ շատ դժուար է, որովհետև հայերը յովանացած են ռուսական օրինետաղիայով, որից մեզ համելը շատ դժուար է: Եթէ նոյնիակ Վիլիլմը համա-

ճայնուի, այնուամենայնիս նա հազիս թէ կարողանայ մեզ պաշտպանել ոչ միայն բուրքերից, այլև նրանցից «տէքար» վրացիներից: Եթէ այս երկու ազգերից մեզ հետ մէկը կտուէր՝ մենք կը քարոզէինք, բայց ամենքը մեզ վրայ են երկարացնում իրենց ձեռքերը՝ տաճիկ, թաթար, քուրդ, բուրք, աջտասցի, ինգուշ, լեզգիմ, վրացի, իմերէշ, մենգրէշ, գուրիցաի և հազար ու մի շուն ու շան-որդի: Ասացէ՛ք, ամխիհճ մարդիկ, որի հետ կուտենք:

14 մարտի

Գանձակից Մէյմի պատգամաւորութեան մախազահ Գեքասիմ Մախարաձէն հաղորդում է, որ որոշել են 219-րդ գնդի զենքը, որ պահուում էր հայկական բաղում, յամձնել ծահմադրականների Ազգային խորհրդին (ինչպէս ասաց կարգադրել էր Անդրկովկասի կօմիսսարխատը այդ զենքերը պէտք է յամձնուէին քիւրքական դիվիզիային, և հայերը չէին ուզում ստելի լաւ զինել ասանց այն էլ լաւ զինուած բուրքերին, որքան սրանով նրանք տաքսան), իսկ հայերին տալ այն պարեմաւորումը, որ նրանց հասնում է, և չէին տալիս միմչև այժմ: Մարտի 9-ին ընդունուել են պայմանները երկու կողմից:

Սազարից կայարանում բուրքերը 10/III քաղանեցին 1 վագոնից 60 գնդացիոր իրենց լծնտաներով: Այդ պատճառով Թիֆլիսից ուղարկուեցան երկու զրահապատ գնացքներ և զօրամաս, եղել է կոյու և առայժմ ետ է խլուած 25 գնդացիոր:

Մէյմ. 13/III նիստում ընդունուել է նոր կառավարութեան կազմը: Հաշտաբար պատուիրակութեան մախազահ Չխենկելիին տուած են ատանձին արտօնութիւններ իրովսան անելու կարևոր քայլեր հաշտութեան գործում, պնդելով որ հաշտութիւնը պէտք է լինի մախկին սկզբունքներով և պատուաւոր:

Փայտտականներ - Միմչև մարտի 11-ը Իգդիր են հասել 22000 փախստականներ, որոնք եկել են Մանազկերտի, Ալաշկերտի և Ղարաքիլիսի շրջակայքից, դասքիւնը փառ է և սով է սպառնում նրանց:

Թուրքական ամաստուածութեան մուշք - Մարտի 12-ին Երկրային խորհրդի մախազահութեան ներկայացուած է հետևեալ մամակը. «Մոյն մարտի 10-ի երկույեան ժամը 9-ին, պատուաւոր գնացքի Բագլից Թիֆլիս գալու ժամանակ, Գանձակ կայարանում ներս մտան մի քանի բուրքեր, որոնք սկսեցին ստուգել ուղևորների ամցագրերը: Ստուգման ժամանակ գնացքում երևան եկան 3 հայեր, որոնց թուրքերը բռնի ուժով դուրս բերին գնացքից, շմայած հասարակութեան խնդրին և թախամ-ձանքներին, և տեղմուտեղը, ուղևորների այքի ասաց, կայարանի պերսում տապալեցին նրանցից մէկին, 6 հոգի բռնեցին նրա ձեռքերից ու ոտներից, իսկ եօթներորդը սկսեց դաշույնով կտրել նրա կուկորդը: Դժբախտ հայերի աղաղակը ստակալի էր: Ես որ իբր բժիշկ մասնակցել եմ 2 պատե-

քազմների և սովոր են զամազան տեսարանների, կեանքումս նման բան չեն տեսած և չեն ապրած:

Բոլոր ուղևորները (ալիս էին, եեծկալում և խնդրում էին խնայել, քայց առազակներն անողոր մնացին: Նոյն դժբախտ գիշերուայ ժամը 2-ին առելի վառ մի տեսարան տեղի ունեցաւ միևնոյն գնացքում: Գամձակից մի քանի կայարան դէպ, 5 հոգի բուրքեր բռնեցին մի ռուս կնոջ, նրա ամուսնու ներկայութեամբ տախան արտաքնոց և բռնաբարեցին: Երբ ամուսնն և ուղևորները սկսեցին խնդրել, որ բուրքերը հանգիստ բողնեն կնոջը, բուրքերը հանեցին ատրճանակները և ուղղեցին կնոջ ամուսնու և ուղևորների վրա՝ սպառնալով, որ կկրակեն նրանց վրայ, ով որ որևէ բան խնդրէ նրանցից:

Վկաներ - առաջ բժիշկ Անդրկովկասեան 6-րդ հրացանաձիգ գնդի և նոյն գնդի ֆելդշերը, բժիշկ՝ Օ. Կ. Տարակին, ֆելդշեր՝ Վ. Ջախարով:

Այս նամակից յետոյ դու և նա, ընթերցող, հաւատանք, որ Գամձակում Մէյմի պատգամատրութիւնը խաղաղութիւն է նստուածել մարտի 9-ին, իսկ դէպքը տեղի է ունեցել մարտի 10-ին:

15 մարտի

14-ին մարտի Թիֆլիսից մեկնեցին խաղախութեան բանակցութիւններ մղող պատգամատրութեան Թիֆլիս եկած անդամները, որոնք էին Մէյմի գեկուցում տալու, իսկ 13/III Մէյմի վճռի համաձայն Տրասկիզում Ա. Ի. Չխեմկելուն եեռագրով յայտնուած է, որ տրուած են լայն իրաւատրութիւն նաշտութեան պայմաններն առաջ մղելու:

Նուխաւ դէպքերը. - Բազուից Հայոց Ազգ. խորհուրդը 11/III եեռագրում է՝ «Ստացուած է եեռագիր Նուխաւց: Հաւաքած տեղեկութիւնների համաձայն քարտրամէջ եղած հայոց գիւղերի վնասները, բացի այրուած ինքից ու ՚ի բաց առեալ Ջարարքարա գիւղից, հասնում է մինչև 1 1/2 միլիոն բուրքու: Ինչպէս վախատականները, նմանապէս և քաղաքի յջատր դասակարգը խիստ կարիքի մէջ են»:

Ջէյրանի գումրը. 14-ին փետրուարի ցերեկուայ ժամը 1-ին պալատի առաջ եկան զինուորական կարգով ու երաժշտութեամբ Ջէյրանի հուսարների գումրը, Խամասարի զօրամասը և Մարտեան եեսակ գումրը և գնդապետ Սալիբէկովի հրամանատարութեամբ շարուեցան երկու կարգ: Պալատից դուրս եկան Ե. Պ. Գեզէկօրին, Խ. Կարճիկեանը, Ղ. Տէր Ղազարեանը, Յ. Ֆնագզումին և այլք: Իսկոյն երաժշտախումբը նուազեց «Համդիպումը» և «Մեր Հայրենիք»-ը, և զինուորները հրացանները բռնեցին առաջ և ուղղահայեաց: Գեզէկօրին մի ճառով դարձաւ զինուորներին և յիշեցրեց, որ նրանք կոչուած են նախ յեղափոխութեան և ապա հայրենիքի սրաշտաբանութեան համար և համոզուած է, որ այդպէս էլ կը լինի: Խոստացաւ զինուորներին տակ եռագիծ հրացաններ համաձայն խնդրի: Ճատից յետոյ, երկարատև հառուայից յետոյ, երաժշտա-

խումբը նուազեց «Մեր Հայրենիք»-ը և յետոյ կարգով վերադարձան իրենց տեղերը: Սպաների շարքում կան քառականաչափ ուսանելի:

Բոլշևիկների կնքած հաշտութեան պայմանագրի մէջ ասուած է Անդրկովկասի վերաբերեալ հետևեալը.

«Ռուսաստանը գործադրելու է իրենից կախուած ամեն միջոց՝ ապահովելու համար Անատոլիայի արևելեան գաւառների շուտափոյց պարպումը և Թիւրքիայի օրինական վերածնութիւն. Արդախանի, Կարսի և Թարսուի շրջանները պէտք է նմանապէս անյապաղ պարպուին ռուս զօրքերից: Ռուսաստանը պէտք է յիաստուի այդ շրջանների պետական միջազգային իրաւական յարաբերութիւններին, ալ քնակութեան կրողնի նոր կազմ սահմանելու այդ պետութիւնների, մասնաւորապէս Թիւրքիայի համաձայնութեամբ»:

Արդահանի դէպքերը. - Եւրոպայի սկզբներին Արդահանից հետացել է ռուս զարմիզոնը, և բոլոր զինուորական էլիմնարկութիւնների գոյքերը մնացել են անպաշտպան, ուստի շուտապով կազմակերպուել է 50-60 հոգուց պահակ՝ գոյքերի վրայ հսկելու: Մի քանի օրից յետոյ կազմակերպուել է հայկական վաշտ, որը յունուարի 20-ից իր վրայ է վերցրել գարնիզոնի ծառայութիւնը: Այս օրերին տեղական թիւրքերը յայտարարել են, որ իրենք էլ ուզում են զօրանաւ կազմել, որին բոլոր ազգերի ներկայացուցիչները շատ համակրանքով են վերաբերուել և 200 հոգու համար որոշել են հագուստովն պահել: Մինչ փետր. սկիզբը ամեն ինչ խաղաղ էր անցնում: Փետր. 6-ին քաղաքում լուր տարածուեց, որ Փոցխտի շրջանից դէպի Արդահան են շարժում 1500 զինուած թիւրքեր: Այս լուրը փախ առաջորեց, սակայն թիւրքերը խոտաւացան նրանց քաղաք ներս յրդմել, սակայն 7/Ա 5-600 թիւրք զինուած քաղաք մտան, մնացեալները մնացել էին գլխոկում: Սրանք սրահանջեցին զէնքերը և հանգստացան, քայք քաղաքում թողին 250 հոգի, մնացեալները գնացին: Այդ օրերում թաւանուեցան հայ և յոյն զիւղեր: Մարտի 3-ին քաղաքը ցուեց թիւրքերով և նրանց պահանջով՝ որ Արդահանը թիւրքաց քաղաք է, զինաթափ արուեց հայկական վաշտը: Քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը որոշել է թողնել ամեն ինչ և գաղթել, սակայն ո՛չ մի ճանապարհ չկայ, և այս յուպէլիս խեղճերը վտանգի ու սարսափի մէջ են:

Շարուր. - Շարուրի գաւառի մի շարք հայ գլխոկ ունչացուած են և բոլորովին այրուած: Ապաստարան որոնող ազգաբնակչութիւնը տեղաւորվեց Խանլուխեար գլխոկում, որը 11 օր է շրջապատուած է քրդերով և թուրքերով: Փետրուարի 28-ից այնտեղ տեղի են ունենում ուժեղ կոխմեր՝ Մաշադի Ալանկեար Հանգաւի գլխաւորութեամբ: Թուրքերը կտրել են Շարուրի հայերի խմելու ջուրը: Վտանգը սարսափելի է, և եթէ Մէյնը միջոցներ չառնի, բոլորը կմոքթուն: - Մէյնը հողի հարցով է զբաղուած (-~):

Օրինք գրառուած. - 13/III քիւրքերը գրառել են Օրին և առաջ են խաղում:

16 մարտի

Օրինք տաճիկները առաջ են գալիս և նրևի շուտով կճօտենան Կարսին: Կան պնդողներ, որ նրանք շուտով կապաչարեն և Կարսը: Ասողներ կան, Կարսը իր ռազմամթերքով և պարենատրութեամբ կարող է դիմանալ միմիայն վեց ամիս:

Բագուի Հայոց Ազգային խորհարդի ճեղքը հետագրում է բոլոր Ազգային խորհուրդներին, Սէյմին և Անդրկովկ. կոմիսսարիատին, որ Բագում հասարուել են մի քանի հազար հայ զինուորներ (որոնք վերադարձել են Պարսկաստանից), որովհետև Բագու-Թիֆլիս ճամապարհը փակ է: Նժամ զինուած մաստայի ներկայութիւնը վտանգալից է, ուստի խորհուրդը պահանջում է քանակ ճամապարհը, որովհետև որոշ տուեալների հիման վրայ քուրքերը փակել են ճամապարհը՝ քիկոմքում անխիստանքիսն առաջ բերելու և ճակատի պաշտպանութեան գործը խանգարելու նպատակով: - Սէյմը ... չէ՞ որ բոլորք բեզական է ...

«*Աղջորէջան*» քուրք-պարսիկ թերթի ասելով՝ ամբողջ Պարսկաստանը հետզհետեւ լցում է անգլիական զօրքերով, որոնք րաց կերպով դէպի Անդրկովկաս են շարժում:

17 մարտի

Թիւրքերը Սարիդամիչի շրջանով առաջ շարժուելով գրառել էին հայկական գիւղերը, ի միջի այլոց և Բաշքեօյ (Բաշի գիւղ), սակայն մեր առաջագնդերը նրանց դուրս են քշել այնտեղից: Բացի այս, մերոնք գրառել են Քարաշուրդից 7 վ. վրայ եղած Եղուն-Հասան գիւղը:

«*Կարսի*» Օրերս քերքը փակուած է կատալարութեան կողմից:

18 մարտի

Ղ. *Աղայեանի* կինը Նատալիան վախճանուել է ամսոյս 17-ին և այսօր թաղուեցաւ Վերայի գերեզմանատանը:

Զարաթալայից փախչելով՝ Թիֆլիս հասաւ մի պատգամատրութիւն, որը յայտնում է, թէ Զարաթալայի հայկական գաղութը շրջապատուած է տեղական քուրքերով և գտնուում են գերութեան մէջ:

Սուրճալու գաւառում խաղաղութիւն է վերահաստատուած, որովհետև հայերը մաքրագարդեցին բոլոր քուրքական գիւղերը, որոնք նանգիառ չէին տալիս տեղական հայութեան:

Երևանի պարսից հիւպատոսը մի շարք ներկայացուցիչների հետ դիմել է Արամ փաշային և խնդրել Զուլֆա-Երևան նրկաբուղազիծը առնել Հայոց Ազգային խորհրդի պաշտպանութեան տակ:

Վրաց «ՉՖՆԻ յեսպորտիկա» բերքը հատորդում է, որ վրաց կանա-
տրական զօրքի չափերն են մտնում *Վրացի-գործորեանները* (յնա՝
Վրաստանի հայերը), որոնց իբր թէ մերժում են և առաջարկում, որ
մրանք գնան Հայկական գնդերը, և իբր թէ մրանք ասում են թէ մրանք
վրացի են և չեն գնալ: Առակա ուսուցանէ, որ հայերը զարկ Վրաստան
դնուս վրաց քազատորների օրով, իենց սեփական պետութիւն ունեցող մի
երկրի ազգութեան մի մասին կրօնաւիճիս են արել. չը գիտեմ մի այլ
չբքան մրանք քազատորեան ամկումից յետոյ, որ վրացիք Լուսաորչի
հաւատ ընդունին, ուրեմն և դա երևի տեղի է ունեցել սեփական պետու-
թեան օրեջրում: Սա ճիշտ որ վրացական տուտուցութիւն է:

19 մարտի

- Այսօր լուրեր են պտտում, որ անգլիացիները ցամաքապատել են
ամբողջ Պարսկաստանը և թէ դէպի ուր են արշաւելու՝ յայտնի չը: Պատ-
մում են, որ մրանք մօտ 200.000 զինուոր են բերել Պարսկաստան: Այս
լուրի հետ ասում են, որ տեղական բուրջ-քաթարները աչքի առաջ ունե-
ցալով այս համագամանքը, դիմել են Թիւրքիային և խնդրել, որ Թիւրքիան
համաձայնուի հաշտուել քառականհալով 1914 թ. սահմաններով: Մի
ուրիշ աղբիւրից էլ հատորդում են, իբր թէ հաշտութեան կօնֆերենցիան
Տրապիզոնում համաձայնութեան է եկել, որի հիման վրայ Բաթումը յայ-
տարարում է ազատ մականահագիտա, իսկ Կարսն ու Արդահանը դատ-
նում են Թիւրքիոյ սահմակներ: Ողբան ճիշտ են լուրերը, երաշխաստը
չեմ:

- Երկու ամիս է մենք՝ երկաթուղու ծառայողներս ռոճիկներ չենք
ստանում, քառացի կերպով քաղցի ենք դատապարտուած:

20 մարտի

Արշանհեղութեան Բազում. - Բաղարքումս յամառ լուրեր են
պտտում, որ Բազումի բոլշևիկները միանալով Պարսկաստանից Կասպից
ծովի վրայով եկած հայ զինուորների հետ և տեղական դաշնակցական-
ների հետ, սկսել են զարհուրելի կոտորած բուրքերի, որովհետև վերջին-
ներս չեն համաձայնուել զենքը վայր դնել՝ զինաբափ լինել և միջոցներ
ծնօք առնել բամաղու Բազու-Թիֆլիս գիծը, որի վարչով հայերին չեն բող-
նում երբևեկել և սպանում են, գնացքները կողոպտում, կանանց առևան-
գում: Լուրերն ասում են, որ քաղաքում գործում է բոլշևիկների արտիլը-
րիան: Ըստ ոմանց սպանուածների թիւը հասնում է իբր թէ 2000 հոգու:
Ատղներ կան, որ Բազում մարքելուց յետոյ դրանք դիմելու են դէպի
Գանձակ:

Բազումակառ. - Սարխումաիչի կողմնում մերոնց դրութիւնը
մխիթարական է. առայժմ մեր առաջագնդերը հարածում են քիթքական
և քրդական խմբերին, որոնք ներկայումս գտնում են Բարդուսի Չամխի

մտերը: Մինչև Ղարաքիլիսա Ալաշկերտի հովտում քրոջը ու քիւրքեր չկան, որովհետև Բաշազէթից դրկուած զօրամասերն առանց արգելքի անցել են այդ տաշածափինը: Քարաքուրքի մօտ քիւրքաց զօրքը գտնուած է 5 վերստի վրայ և առաջ է խաղում:

Խարկոյի հայերը մի քանի ժողովներ են արել, գրուել են 200 կամար և հաւաքել են 250.000 յուրլի, մաւ, շատ քանկազիմ իրեր և զենքեր: Տեղական հայ հարուստ Քեօսայեանը նուիրաբերել է 115.000 յուրլի:

Հայտարար պատուիրակութեան Թիֆլիսից վերադարձած անդամները 16-ին մարտի հասել են Տրապիզոն: Խաղաղութեան ոչն ու այն այս օրերս կվեքջանայ:

Մաղախօյի քիւրքերից 60 գնդացիոր խելիս գլխավոր դեր խաղացել են մեր լօծեցի քաջերը, որոնք մի շարք բուրքական գնդեր են այրել:

Շամախի. - Շամախիում երբորդ օրէ կոյու տեղի ունի մի կողմից քօլէկի-հայկական քօլիկ և միս կողմից քօրքերի միջև, քազմաքիվ գտնելու կան, հաղոյոյակցութիւնը ընդհատուած է: Բլօկին օգնելու համար Բագուից քօլէկիական զինուորական ոյժ է ուղարկուած:

Կարսում յայտարարուած է պաշարողական դրոքիւն: Կօծնեղանտի հրամանով կանայք և երեխաները պէտք է հեռանան քաղաքից, իսկ տղամարդիկը պարտաւոր են մասնակցել բերդի պաշտպանութեան գործին: Քաղաքում էժամութիւն է տիրում, ալիքը 35 ռ. փուտը, մի գառ 12-15ր., իսկ մեզնում՝ Թիֆլիսում ալիքի փութը 85-120ր. է գնահատուած:

Կրասնավօջսկում Զինուորական և Բանուորական խորհրդի կարգադրութեանը զինաքափ է արուած Հայկական դրոժիման, որ ունէր 75 մօսին և 21.000 փամփուշտ: Այս բոլորը խել են դրոժիմայից և յայտարարել, որ ազգային զօրամասերի կազմակերպումը չեն ընդունում: Այսպէս ամեն մի շուն ու շանորդի ներկայ ոռուական պետութեան մէջ իրեն յայտարարելով կառավարութիւն, ինչ ուզում է՝ անում է...

Հին Նախիջևան. - Մօտ երկու շաբաթ է Նախիջևանի գաւառում կոյուներ են տեղի ունենում, քրքական շարժման գլուխ է կանգնած Շահար Կուլի խանը, որ պարագլուխն է Նախիջևանի քաղաքական գործիչների այն խմբակի, որ ձգտում է ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրայ Նախիջևանը մրացնել Պարսկաստանի հետ:

Թիֆլիս վերադարձաւ Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Աւետիք Անարոնեանը, որ գնացել էր Ալեքսանդրապօլ և Մարիզամիչ:

Նախոց հատորդում են, որ հայ փախստականները սովամահ են լինում:

21 և 22 մարտի

«Խնուսի, Դարբախի և Մանազկերտի շրջանների փախստականները ամբողջովին հասել են Իգդիր (մարտի 18-ին հեռագրում են Իգդիր-

րից), մնացած փախստականների մի մասը յարձակման է ենթարկելով Ղարաքիլիսէի շրջանի Եւասոք գետի քրդերի կողմից, սպանուած է եօրը մարդ: Չմայելով ծանր պայմաններին, գաղթը կատարուել է հանգիստ: Փախստականների հետ եկել են մաս վերադիչեալ շրջանների կօմիտասարիատի բոլոր պաշտօնեաները: Խմուսի շրջանային կօմիտասարիատը Իգդիրում ժամանակատրասպէս վերամտրուել է իր գործունէութիւնը փախստականներին տեղատրեւո համար: Ըստ երևոյթին հարկ կը լինի տեղատրել Սուրմալուի գիւղերում: Աշոտ Խորալէկեան:

Զարգարայա - 18 մարտի քիւրքական դրօշակի համար (?) պատանդ վերցուցին հինգ հօգի, դրանց բուն քանանան և Ստամբուլցեանը: Ժողովուրդը զրկուած է մեծ պատուայ ժամասացութիւնից: Աշակերտները դասադուլ արին, առայժմ դպրոցը փակ է:

Արասբուժանի հայութիւնը ահաբեկուած է տեղական քիւրքերից:

Ալէքսանդրապօլի շրջանի բուրք ազգաբնակչութիւնը վերջերս հետզհետէ սկսել է քաշուել դէպի Թիւրքիա:

Զարայ-օղլու շրջանի բուրքերն էլ սկսել են շարժուել:

Բաղաբարի և Բագուի միջև կոխ է օլշէկիկների և քուրքերի միջև, փետրուարի 24-ին Բագուի կայաքանում Բագուի Բ. Չ. և Ն. պատգամատրների խորհրդի կօմիտէի կարգադրութեամբ ձերբակալուել է Թիֆլիսից եկող մահմեդական դիվիզիայի շտաբը՝ շտաբի պետ գեներալ Տալիչիմսկու գլխատրութեամբ: Մահմեդականները դժգոհութիւն յայտնեցին, ընդունելով, որ այդ քայլը իրենց ինքնորոշման դէմ է: Բագուի միջկուսակցական կօմիտէն մի պատուիրակութեան միջոցով խնդրեց ազատ արձակել դրանց, քայց Բանուր., Ջին. և Նաւատ. պատգ. խորհուրդը համաձայնուեց երաշխատրութեամբ քաց բողմել միայն շտաբի մի մահմեդականին (մնացածներն են ռուսներ, վրացիները և այլն) գեներալ Տալիչիմսկուն, պահանջելով, որ դրա համար երաշխատր լինեն մահմեդական սոցիալիստական կազմակերպութիւնների մերկայացուցիչները: Երաշխատրել են յօրտոր Նարիմանովն և Մ. Գ. Վեզիրով՝ զիջանելով Միջկուսակցականի խնդրին, սակայն գնի. Մ. Տալիչիմսկուն հարցաքննելուց յետոյ Վեզիրովը (սոց.-յեղ.) երաժարուել է պատասխանատու լինել, և ասում են, որ Նարիմանովն էլ («Նումմէթ») ուզում է երաժարուել:

Այժմ ստացուած է հեռագիր, որ Բալաբարիից կոխն անցել է Բագու, և օլշէկիկները մեծ ջարդ են տալիս քուրքերին իրենց բաղերում: Կոխն սկսուել է 18 մարտի, որի համար սկսել է գործել քնդամօթախտմը: Ըստ բաբարներ են գերի վերցուած: Բերդը գտաւ են մատասիները: Երեկոյեան 7 ժամին հաշտութիւն եղաւ այն պայամանով, որ բուրք-բաբարները զէմքերը յամձնեն և երաշխատրել Բագու-Թիֆլիս

*** [Բանուրներ, զինուորներ և մատասիներ]:

երկաթուղու ազատութիւնը: Բայց 19-ին առաւօտից բնդանօրներն սկսեցին գործել, ասում են, որ մինչև որ թուրքերը զենքերը չյանձնեն քաղաքը կքանդեն: Կիչի կայարանի մօտ թուրքերը համելով երկաթգծերը՝ գնացքը խղրտակուել է (N 4 գնացք): Ըստ թուրքեր են սպանուած: Բօլշևիկների կողմ են թողն ազգեր՝ բացի մահմեդականներից: Գնբուած թուրքերին ներս են քչել քառտրոններ և սինեմատօգրաֆներ և այնտեղ են պահում: Բօլշևիկներին օգնում են մասատիները: Տեղական ամբողջ զօրքը բօլշևիկներին հակուեցաւ: Հայերը կօրրեկու են, հայկական պառնակախումբը չի թոյլ տալիս վիրատրել թուրքերին, գերիններին լաւ են պաւում: Պատճառը յայտնի չէ, բայց ասում են, որ հարկատր եղաւ զինաբաւի անել մօտ 70 մտտուլման դիվիզիայի զինտրներին, որոնք ծովով ուր որ գնալու էին՝ նրանք յիամաճայնուեցան, և գործն այս կնրայարանք ստացաւ: Ասում են, որ գլուխ են կանգնած Եսեուսնանը, Ջախարիժէն, Սախարցեղ, առեսաարակ կօծիտուղ: Բօլշևիկներն ունին մի քօռնկիկ, քաղաքը մասամբ տեղ-տեղ միայն կողալաւում է: 20-ին կօխը շարունակում էր: Ան քաղաքից հրացանաճգուրեան ճայներ են լաւում, ինչպէս երևում է Սպիտակ քաղաքում կոխ է: Սարուեջու կողմից կղնկի տեսարան է բացում: 21-ին մարտի բօլշևիկները մահմեդակա-ներին պահանջ դրին՝ յանձնել ամբողջ զենքը, ընդունել և ճանաչել Ժողովրդական Կօծիասարների իշխանութիւնը, ցրուել Դիկայա դիվիզի-ան (Վայրենի զօրախումբը թուրքերի), վերականգնել Բագու-Յիլիլա երկաթուղին և մինչև Պետրօվսկ երթեկութիւնը: Ժամանակամիջոցը տրտամ է մինչև ցերեկուայ 3 ժամը 21/III: Եթէ այս չը կատարեն, կօծի-տէն պատասխանատութիւնը թողնում է մահմեդականների վրայ: Մահմեդականները սարասիելի զգիւած են, ընդդիմանալ չեն կարող: Այրում են մի քանի մեծ տներ թուրքական մասում, շատ տներ են այրու-ած, այս ըուպիս (21/III 12 1/2 ժամին ցերեկուայ) այրում է վերեկ քազաքը թուրքական մասում: Այսօր ֆօրգոններով հուարքում են սպանուածներին, սպանուած են 1000-ից աւելի և աւելի վիրատրներ կան և գերիններ: Թուրք զիւղացիներն ուզում էին քաւիւել քաղաք, սակայն անկարելի է մտնել, որովհետև քաղաքն ամեն կողմից խիտտ մեծ ուժերով ապահովում է: Բօլշևիկները քաւական ուժեղ են, և նրանց օգնութեան են գալու առանձին ոյժեր Կրասնավօղսկից և Աստրախանից:

Մէնք տակը յցրել է, սկսեց քննել այս դէպքերը, սակայն շուտով փակուեց, և նախագահութիւնը պէտք է քննութեան առնի: Ասում են, որ միջոցներ ձեռք կառնեն այդ քանի առաջն առնելու:

Միլիոնից՝ Բերեօզովկայի թուրքահայ գերինները թուով 100 հոգի խնդրում են իրենց ազատել, որ զան կուկլաւ:

Անգլիական զօրքերը Պարսկաստանում. - Ասում են Էնգելի են եկել անգլիական զօրքեր 600 ատօժօրիով: Անգլիական զօրքերը բանել են գնացած ռուս զօրքերի վայրերը և ցարդիլ են Քուչուկ-խանի 5000-նոց

գօրքը, խանը գերի է վերցուած: Ընդհանուր հրամանատարն է գնմ. Հենդերսոնը, որ մերկայումս գտնուած է Բազում: Անգլիացիները պահանջել են Պարսկաստանից ժամանակաորսպէս հնազանդուել իրենց հրամանատարութեան բոլոր հրամաններին:

Ապրիլի 1-ից սուցում է նոր տոմար, այդ օրը նշուելու է 14 ապրիլի:

Հրեաներ, արաբներ և հայեր. - Times քերթն այս վերնագրով մի յօդուածով առաջարկում է այս երեք ազգերին միասնալ որպէսզի առելի շուտով ձեռք բերեն իրենց ազատութիւնը: Այդ առթիւ Լոնդոնում եղել են միփնգներ: Vossische Zeitung-ն էլ ասում է իրր քէ Թիւրքիան ուզում է իրագործել երեական ինքնավարութիւնը: Հաստատացինք:

Պատգամատրութիւն. - 21/III Բազու մեկնեց պատգամատրութիւն (Ս. Տիգրանեան, Մելիք-Եգանեան, Օնիաչվիլի, Մահմուդով և Հայրաբով), որ նպատակ ունի հարքեյու քօշկիկների և քուրքեյի միջև առաջ եկած միջադէպը: Ես կարծում եմ, որ քօշկիկները դրանց դուրս կանեն և չեն էլ ընդունի, ինչպէս չեն ընդունել Սէյմը:

Պատերազմ. - «Մարտիզամիշ, 18/III: Երեկուանից սկսուել է կռիւ Մցնկերսու-Ջարաբուրթի ուղղութեամբ: Այսօր կռիւները շատ յամառ բնայք ունէին, բոլոր զօրամասերի զինուորները կտում էին օրինակելի կերպով: Թշնամին դուրս էր քերել ուժեղ արտիլերիա և գնդացիներ, քայց յաջողութիւն չունեցաւ: Մենք գրաւեցինք Ղօշաքիլխան և Մցնկերսուին իշխող բարձունքները: Ամենի ոգին բարձր է և արի: Ուտքից ու ազդրից վիրատրուած է Դալի-Ղազարը, որին քերին այստեղ: Դալի-Ղազարը մի հերոսական գրոհ տուեց. կամ սաչանուածներ և վիրատրոնք: Դալի-Ղազարը խնդրում է հաղորդել իր բոլոր զինակից ընկերներին, որ նրանք շտապեն մտնել իր քառայլոնը, որին վիճակուած է հայրենիքի ու ազատութեան պաշտպանութեան մեծ պատիւը: *Հրացանն:*

Մարտիզամիշի ուղղութեամբ մենք գրաւեցինք Քիւրքչի, Վարդասպուտ, Ջերմուկ և Ջաքիմ գիւղերը:

Խնուսից ժողովուրդն սկսել է նահանջել 27/II-ից յետոյ, չնայած որ դրութիւնը եղել է լաւ և օրինակելի, քայց *յաքսարաստիկ* հրամանը գնմ. Օղիշիլիձէի ստիպուած են եղել կատարել: Խնուսի պահեստները ոչկչացուած են: Երբ ժողովուրդը զաղքեց, յետոյ քաշուեցան դէպի սանձամ Զար-Պոռհարի, Հանի Էօմարի և Կարմունի մեր գօրքերը: Մօտ 30 կիմ և երեխայ ճանապարհին ցրտահար եղան:

Հայ կամատրներ. - Ռուստովից Թիֆլիս հասան 150 հայ կամատրներ, որոնք հաղորդում են, որ այնտեղ պարէն շատ կայ:

Կարսի շրջանում մինչև Օլթի և Արտախան գործում են ռուսահայասակ քրդերի կազմակերպուած խմբեր, որոնց գլխատարն է տաժամակիթ աշխատանքից փախած յայտնի Արդուլլան: Այս գործը պատասխակամութեան արդիւնք չէ, այլ տաճկական սպաներով վարժուած գօրքեր են, որոնք կապ ունեն Թիւրքիոյ շտաբի հետ: Օլթին քաղանել են, այրել և

քնակիչ քրիստոնեաներին արի քաշել: Այժմ այս բոլորը լազ գլուխ, սակայն իրրև քարոյական սմանկ լուռ է: Կաղզուանի հայութիւնը զեղիբում մնացել է առանց ապաստանի, որովհետև եղած չեղածն կողպտուած է, իսկ տներն այրուած են:

Վան - Փետր. 21-ից գրած մամակով Վանից հաղորդում են հետևեալը. Ձիմուրները ստանում են ամսական 60 ռ. և 1 3/4 ֆ. հաց, 12 մսխալ շաքար, 1/2 ֆունտ միս կամ ձուկ և կալքա, 10-15 մսխալ խղ կամ ձէք, 24-48 մսխալ կրուպսա, թէ 1/2 մսխալ, օճառ ամիսը 1/2 ֆունտ: Փետրուարի 10-ին Վանի հայ սպայական ընթացքն աւարտեցին 25 վասպուրականցի հայ սպաներ, մեծագոյն մասը ուսուցիչներ, որոնք ծառայում են Վանէն-Սաւայի գծի վրայ: Սկսել է երկրորդ սպայական դասընթացը. գնդացրի վրայ վարժուողներ կան, որոնք շուտով պիտի աւարտեն դասընթացը: Նորակազմ Կոմիսարներու խորհուրդը հետևեալ մախանաչիւն է կազմած Վասպուրականի կառավարութեան համար, որ պիտի ներկայացուի Հայաստանի Կոմիսարութեան ի հաստատութիւն՝

Արտաքին գործերու կօմիսար	-	8.800ր.
Ներքին	//	(3) 5.400ր.
Ելևուական	//	- 5.350ր.
Պարենատրման	//	- 2.350ր.
Երկրագործական	//	- 3.450ր.
Խնամակալական	//	- 1.800ր.
Պտտ-հետազոտական	//	- 500ր.
Բժշկա-ատոլոգիական		- 8.500ր.
Ձիմուրական	//	- 405.900ր.

Ընհանուր գումար՝ 476.550ր.

Դրամական ճգնաժամի պատճառով երատարակուած են փոխգրեթ՝ 5, 10, 25, 50 և 100ր.՝ երեք ամսէն վճարելու պայմանով՝ մինչև որ Կովկասի հետ հաղորդակցութիւնը դիւրանայ: Դրանց շրջանատութիւնն սկսելու է 25 փետրուարի: Փոխ-գրեթը (ծոռ) ստորագրուած են մահանգային, զինուորական և ելևուական կօմիսարների կողմից, և արժէքի ընդհանուր գումարը հաւանաբար 170.000 բուրջի կեանի: Ընտրում են զիտական և գաւառական վարչութիւններ, որոնցից յետոյ ընտրուելու են Երջանային վարչութիւնը. սրանք լինելու են կառավարչական և ներքին գործերի: Գիտական և Երջանային վարչութեանց ընտրութիւնը պիտի լինի ողղակի, իսկ գաւառականը՝ երկաստիճան: Քաղաքում ներկայացումներ են տեղի ունենում, խաղացուել են «Մուտ Շգնատը», «Արևելք-

ան արամնարոյժ» և Գոզոյի «Վերաբննիչ» պիէսները: Խաղացողներն են իսլամական և զնդի սիրողները և սիրողների մի ուրիշ խումբ:

SAMVEL MURADYAN

AN IMPORTANT SOURCE OF NEW AND NEWEST
HISTORY OF ARMENIA

Continuing our previous publication we are producing a new part of the *Memories of Hajk Astvatsatryan*. It concerns to the political, economic and military events which took place from March 7 to March 22, in 1918, in Transcaucasus. Its worth to pay a special attention to the politics of Turkey deal to the new formed administrative unions of Caucasus, separated from Russia. It refers to the new anti-Armenian exposures of Azerbaijan, also to the position adopted by Georgia to the Armenian-Turkish relations.

ԲՈԳՂԱՆ ԱՍԼԱՆՈՎԻ ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1764 թվականին կասպիտանի աստիճանով ռուսական զինվորական ծառայության մեջ գտնվող հայազգի Բաղդասար (Բոզդան) Ասլանովը, որը բացի մայրենի հայերենից տիրապետում էր նաև ռուսերեն, պարսկերեն ու փոլոցերեն լեզուներին, Աստրախանի գեներալ-մահանգապետի կողմից երաշխավորվել էր ղեկմանազիտական ու հետախուզական առաքելությամբ կատարելու Աֆղանստան՝ պարզելու Աֆղանստանի հավակնությունները Փոքր Բուխարայի նկատմամբ և սկզբնավորելու նաև ռուս-աֆղանական ղեկմանազիտական փոխհարաբերություններն ու ռազմա-քաղաքական համագործակցության հնարավորությունը՝ անհանգստացած ղեկյի Միջին Ասիա Չինաստանի առաջխաղացմամբ: Չինական կայսր Ցյան Լուոնի գործերը աղյծն 1758 թվականից վերազմելով Ջունգարների իշխանությունը, գրավել էին Յարկենդ, Կաշգար, Ադսու և այլ քաղաքներ: Աֆղանական Մեմեղ շահի և Չինական արքունիքի միջև հարաբերությունների սրման մասին տեղեկությունները Պետերբուրգ էին հասել 1763թ. աշմանը: Բոզդան Ասլանովը պետք է Մեմեղ շահին «մերչնդեր», որպեսզի մանջուրա-չինական գործերի դեմ պատերազմի ժամանակ հարաբերվելու ռուսական սահմանային հրամանատարության հետ, կամ «ձիվայի ու Օրենբուրգի վրայով այստեղ՝ Նորին Կայսերական մեծության արքունիք, ուղաջկեր իր դեսպաններին, որի հետ կարելի լիներ ամեն ինչի մասին համաձայնության գալ»: Բ. Ասլանովին հանձնարարվել էր նաև ռուս-ինդիական առևտրի կազմակերպման համար նպատակադր ուղիների պարզաբանելու խնդիրը:

Բ. Ասլանովը հաջողությամբ է իրականացրել իր առաքելությունը և ռուսական իշխանություններին ներկայացրել իր ճանապարհորդության նկարագրությունը «Գաղտնի տեղեկանք»-ի ձևով, որը լիովին համապատասխանում է ռուսագրական ժամրի ատեղծագործությունների շարքը դասվելու պահանջներին, իսկ նրա հաղորդած տեղեկությունները նոր տվյալներ են ավելացնում ռուս-աֆղանական հարաբերությունների սկզբնավորման և հատկապես աֆղանա-մանջուրական քիչ ուսումնասիրված հարաբերությունների յուսարամման համար:

Բաղդասար (Բոզդան) Ասլանովի մասին վավերագրերում տեղեկություններ են պահպանվել 1754 թվականից սկսած: Նշված թվակա-

նին Բ. Ասլանովի նկատմամբ դատական հայց են հարուցել Աստրախանում բնակվող հնդիկ երկու վաշխառուներ որոնց հետ գործարքի մեջ մտնելով և համատեղ փայտափրական առևտրական ընկերություն ստեղծելով, վերջրած դրամով ապրանքներ գնելով Աստրախանում, Բ. Ասլանովը 1743 թ. մեկնել է Պարսկաստան առևտրական նպատակներով և այնտեղ մնացել մինչև 1748 թ. : Դատական այս գործի առիթով հավաքված տեղեկությունների համաձայն, Բադդասար Ասլանովի հայրը՝ Լևոն Ասլանովը, եղել է հավանաբար Շուշի քաղաքում Ավան հարյուրապետի զորավարներից, որ գտնվել է լեզգիների դեմ կռիվներում²։ Բոզդամ Ասլանովը գերի է ընկել լեզգիների մոտ, ապա փրկագանձել և փոխադրվել Դղար։ Այնտեղ նա տուացել է կապիտանի աստիճան։

1760թ. վերաբերող Սեմատի որոշման մեջ կրկին հիշատակվում է Բադդասար (Բոզդամ) Ասլանովի մասին, որ առնչվում էր փախճանված հնդիկ Սուխանանդի ունեցվածքի ժառանգման խնդրին։ Ըստ արդեն «определенной в Кизлярской шквадрон капитал» Բոզդամ Ասլանովի իշխանություններին հասցեագրած 1757 և 1759 թվականների գրությունների, Սուխանանդի ունեցվածքը պետք է անցներ պետության զանձարան՝ որպես անժառանգ մահացածի, որպեսի կարգ գոյություն ուներ Պարսկաստանում և Թուրքիայում։ Սեմատը նման պահանջը անընդունելի համարելով, դատաբարտում է Բ. Ասլանովի մտեղցումը, իսկ Սուխանանդի ունեցվածքի ժառանգողը հաստատում նրա գործերի հնդիկ կարգադրիչին։ Չմայած Բ. Ասլանովի ակնհայտ իշխանահաճո դիրքորոշման, Սեմատի որոշման մեջ Բ. Ասլանովի մասին եղած մի շարք արտահայտություններից ակնհայտ է, որ իշխանությունների կողմից հավանության չի արժանացել նրա միտումնավոր վերաբերմունքը հնդիկ վաճառականի նկատմամբ։ Իշխանությունների վերաբերմունքը նրա նկատմամբ դարարել է անվերապահ բարեհաճ լինելուց, ուստի միանգամայն օրինաչափ է նաև 1765 թ. ճանապարհորդությունը հաջող ավարտելուց հետո Բ. Ասլանովի կարգավիճակը բարձրացնելու վերաբերյալ Աստրախանի նահանգապետ Բեկետովի կողմից արված միջոցառության մերժումը, որի դրդապատճառները անհայտ էին մնացել նրա գործունեության ուսումնասիրությունը առաջինը ձեռնարկած Թու. Վ. Գանկովսկուն⁴։ Պարզվում է միաժամանակ, որ այնուհետև սրվել են հարաբերությունները նաև Բ. Ասլանովի ու Բեկետովի միջև՝ ընտանեկան հարաբերությունների մակարդակում, որը և պատճառ է դարձել նրա ընտանիքի քայքայման, ուստի և Բ. Ասլանովը սոխյված այդ մասին ընդարձակ զրավոր նկարագրությամբ դիմել ուղղակի կայսրուհուն⁵ և խնդրել, որպեսզի յթույլատրվի իր կնոջ դավանափոխությունն ու իր ունեցվածքի բռնագրավումը։

Բ. Ասլանովի ճանապարհորդության վերաբերյալ նյութեր պահպանվել են Հին վավերագրերի Կենտրոնական Պետական արխիվում⁶,

Քառաստամի Արտաքին քաղաքականության արխիվի «Աֆղանական գործեր 1763-1766 թթ.» ֆոնդում և Մաչուքի անվան Մատենադարանի արխիվային վավերագրերի բաժնում⁷:

Բ. Ալլանովի գործունեության վերաբերյալ դեռևս միակ ուսումնասիրությունը հիմնված է ՌԱԲԱ-ում պահվող վավերագրերի վրա⁸, որտեղ ներկնակը բարձր է գնահատել Բ. Ալլանովի զեկուցագրերի և ճանապարհորդության նկարագրության պատմագիտական արժեքը, սակայն այդ քննադրող մինչև այժմ մնում են անտիպ և ոչ նաստ նայ արևելագիտական ոլորտի գիտնականներին: Բնագրերը ստորև հրատարակվում են ՄՄ արխիվային բաժնում պահվող պատճենների հիման վրա՝ պահպանելով ձեռագրի ուղղագրությունը:

I

Секретная записка: продолжения проезда моего за границей, что тамо присмотрено и разведано мною, значит под сим.

В прошлом 1764-ом году января 11 дня по данному мне секретному наставлению отправился я из Астрахани в путь до Кизляра обще коммерчествующей в Бухары и Хиву компании с директором армянином Васильем Абрамовым, коего поручено мне по ордеру астраханскаго губернатора господина генерал майора и кавалера Никиты Афонасьевича Бекетова по касающимся до него делам с посланным сообщением доставить в Персию в Зинзили к консулу Игумнову и следуя с ним прибыл в Кизляр января 20.

Тамо продолжился за остановкою его Абрамова по партикулярному делу несколько дней, ибо он, будучи в Астрахани запродад потаенно персидским и кизлярским армянам полосное железо и деньги с них взял наперед (почему за люд не известно) с договором получить его в Персии в Сальяне или Гиляне с чего и отправлено [оное на компанейском судне Галиете Санкт Романе, кое в 1763-м году осенью не дошел туда в море разбило, почему они Армяне, не получа железа, домогались возвратить]⁹ от него те деньги и едва по многим спорам между собою окончали на данном от него, Абрамова, письме то железо отдать им в тех же местах, как выше явствует, - и потому отправились из Кизляра 29 января с рекомендацією от тамошняго коменданта г. генерал майора Потапова к пограничным горским владельцам и персидским ханам о препро-

вождении нас с безопасностью, дав к тому из Кизляра в канвой казаков 10 человек, куда я и имел проезд по наставлению под именем купца Пагарбека.

По отъезде из Кизляра чрез три дня прибыл в деревню Тархал к Тарковскому Шамхалу, который, усмотря у меня хорошую лошадь, напросился оною его презентовать, в чем я, чтоб не озлобить и привести его более в знакомство и отказать ему не мог.

Почему от него отправлены с проводником чрез деревни Кумтархан и Буинаки на другой день достигли Хаидацкого владельца Уцмия в деревню Ксекенд. Там уведомились о нем, Уцмие, что он намерение имеет его, Абрамова, захватить за обмен увозом взятой у него пшеницы и за неплатеж ему пошлин рахтар. Опасаясь сего, наняв проводников поехал он, Абрамов, от нас мимо его, Уцмия, другими глухими дорогами в Дербент, а сам я ехал настоящею дорогою, где на учрежденной от Уцмия для него, Абрамова, заставе об нем спрашовав, но отозвался я неизвестием и в Дербент приехав февраля 6 дня подал Кубинскому Фетх Али хану от астраханского губернатора г. генерала майора и кавалера Бекетова и от кизлярского коменданта письма, коротый приняв нас с благосклонностию и на вопрос его объявлено от меня, что я следую в Энзили к консулу Игумнову, куда в то самое время приехал и владелец Уцмий, коему при том же от кизлярского коменданта и письмо о себе подал, но он проговаривал из сердца: для чего я Абрамова провез мимо его тайно другою дорогою, на коем де он имеет не малую свою претензию. Однако я отозвался ему, якобы он, Абрамов, отправлен от меня наперед за некоторым делом, не зная о его на нем взыскания, и прочими пристойными резонами его усложнив и склонил на разобранье.

Будучи в Дербенте известно было о собрании кубинским ханом войска и о приуготовлении провианта идти войною на Шемаху и 17 февраля отправлен я от него, хана, за препровождением трех человек с ним, Абрамовым, до Баки, куда по прибытии по прежнему знакомству принят ханом ласково и поставлен на квартиру, при чем многие бакинские жители просили его, хана, на Василья Абрамова в увозе у них немалого числа товаров, почему хан приказал мне их разобрать и удовольствовать, с чего мною между ними разобранье и учинено,

и некоторые из просителей удовольствованы деньгами, а другие обязались письмами ехать в Энзели, о чем от меня и в посланных к нему губернатору письмах показано.

Марта 1 дня отправились из Баки за препровождением данного из Дербента одного переводчика и полутчиков дербентцев 17 человек, едучи дорогою, видели стоящего заставою с партией Фетх Али ханова двоюродного брата, непослушного ему Ибраим хана, который всех проезжающих грабил и нас спрашивал, какие мы люди; но как от нас ответствовано, что мы российские и едем к консулу, то им мы пропущены без вреда. Но в самый тот случай встретились тут ехавшие из Сальян тамошние персияне с купленною Фетх Али хану лошадью в тысячу рублей, на коих Ибраим хан напал. Вспомогая им, из ехавших со мною персиян некоторые присовокупились к ним и имели между собою стрельбу из ружей и с обеих сторон по два человека и трое лошадь убили и с тем растались.

4 марта прибыв в Сальян, гилынский житель персианин хаджи Макеют приносил мне жалобу на него, Абрамова, о взятии у него товару до 700 рублей для продажи в Дербенте, где продав де его, деньги ему не отдает. Напротив чего Абрамов в оправдание представлял, что те деньги отдал он его родственнику; но на последок по довольном споре обязались письменно разобратся в Энзилях у консула.

Между тем разведано мною, что в стоящем на пути к Энзелям городе Ланкаре¹⁰ тамошний Карехан имеет на него, Абрамова, претензию в увозе у него пшена и ищет за то его захватить, чего опасаясь по прошению Абрамова отправились на киржиме морем и на Караганской пристани за противным ветром стояли 11 дней, но не дождавшись тихости и способности к пути, обратились в Сальяны.

25 марта паки на киржиме купно с своими лошадьми чрез озеро переехали в Ленкару, где того начальника по отъезде к персидскому вежилю Керим хану не было, затем заместнику его брату, бывшему в деревне Кизиль-агачь тамошний старшина о нашем прибытии дал знать и до получения известия отъездом нам воспретил, а по получении от него отшествия и для перевозу к брату его письма, поруча оное мне для доставления до него, 30 числа поехали сухопутно.

Апреля 1 дня по прибытии в местечко Астара от тамошнего начальника Риза-кулы хана и также 3 апреля в местечке

Лумур начальником Шуджа Эддин ханом трактован я был столом и препровождаем от места до места с проводниками и на последок приехал в Энзили 5 апреля, куда дорога лежала от самага Кизляра обыкновенно около моря в виду только от Баки до Сальян продолжается в отдаленности от него степью.

Будучи в Энзилях у консула в праздничный день за обедом вдруг взошел в покой к нам гялянскаго Гедает хана домовый управитель персиянин Ага Рафи и с ним персиян до 50 человек, все с рычагами, и кричали в покоях с суровостию, грозя разломав разбросать в воду, от чего мною и прочими купцами едва они отвращены пристойными увещаниями. А причина сему гвалду состояла следующая: из консульских баранов пасомых тамошними жителями в тот день один по несмотрению пастуха, отлучась от своего стада, забежал в другое обывательское, за коим ходил взять консульской свиты солдат; но пастухами он ему не отдан и отослан с бранью, за что между ними сделалась драка, к чему на помощь с обеих сторон солдаты и персияне присовокупились, куда прибежал и оный Ага Рафи с персиянином Мир Муталибом и вмешались в ту ссору и сам он, Ага Рафи, одного солдата ударил брошенным камнем по боку, за что ему мстили и разбили рожу до крови; однако по множеству персиян консульские солдаты разогнаты, чего всего он, консул, и никто не ведал. По то время, как он, Ага Рафи, злобясь, на сие, пришел с разбоем к ним в покой, о чем он, Ага Рафи, и Мир Муталиб приносили в Лагаджане гялянскому Гедает хану жалобу, который прислал к нему, консулу, нарочнаго своего человека с осведомлением, как оно происходило и если он, Ага Рафи, подлинно так обижен, то б за него как почитаемаго по их магометанскому закону за святаго, тот человек, который его в кровь повредил, был сожжен. Токмо по представлениям моим и консула зинзилинскому Ших Али Исламу, что той драке были начальники сами персияне и он, Ага Рафи, своим азартом и наглостию ему консулу более причинил обиды, яко поверенной от всероссийской стороны персоне, по каким причинам ему и продолжаться тамо весьма опасно и к выезду было приготовлено судно. Оное дело чрез посредство его Ших Али Ислама оставлено, и сами персияне тамошние купцы просили его, консула, о невыезде, о чем и он Ших Али Ислам к Гедает хану писал, чтобы то дело уничтожить, объявляя, что из того последует им великий убы-

ток, потому от него, хана, прислан к консулу нарочный и с ним вышеоглавленные Ага Рафи и Мир Муталиб в праздник пасхи во первых с поздравлением одного, а при том и с прошением о прекращении той ссоры, на что консул снисходя на состояние в тиши наилучшей комерции, все то предоставля и сам намерение о выезде оттуда отложил.

В продолжении мое в Зинзилях разведал я следующее.

1-е. Сказывали тамо, что в лагере персидского векиля Керим хана из первенствующих при нем Тураб хан, секретарь его мирза Назып, домовый управитель Назыр и другие четыре хана с одним евнухом согласились его, Керим хана, убить, но один Керим ханов служитель, уведомясь о сем, донес ему, хану, отчего он, остерегаясь, в одну ночь из обыкновенной спальной ставки своей вымышленно вышел в приготоленную другую ставку, примечал их действия; а те умышленники, не зная о нем, пришли было к той ставке испол[н]ить над ним свое злое намерение; но не нашед его тамо устрасясь от нея, побежали, коих Керим хан велел переловить и по распросам евуха и некоторых из ханов приказал казнить смертию; а Тураб хану и прочим выколол глаза.

2-е. Слух носился тамо о собрании в Туреции войска для отправления под командою вавилонскаго пашы чрез Армению в Грузию к нападению на сопротивляющихся турецкой стороне Мелетинцов; называемых по турецки Башачуг. Якобы от Порты Оттоманской Керим хану объявлена война и командирован в Персию и Грузию особый корпус войска под предводительством семи турецких пашей и к грузинскому царю Ираклию послан от турецкаго двора нарочный курьер с угрозами за вспоможение его против турок мелетинцам; но будто на то от него, Ираклия, ответствовано, что он никакой помощи им не чинит, однако буде турецкий двор намеряется с ним вступить в войну, то он на то готов, и с тем изъяснением отправил в Константинополь четырех человек своих князей. Война же у мелетинцев с турками происходит за непродажу туркам по запрещению нынешняго их царя Соломона христиан, о коем сказывают, что уведав он об одном мелетинце, который продал своего служителя христианина туркам, велел его за то сжечь.

По сим разглашениям по приказу консульскому находящиеся в Энзилях армяне отправили от себя в Арарат к армянс-

кому патриарху с просительным письмом уведомления о турецкой армии нанятого скорохода; но сей не доехав до города Арлевиля нападавшими на него персиянами шахсевенцами прибит и изодрав письмо прогнан назад.

В продолжение ж тамо в одно время при самом консуле переводчик его Шубин в шумстве при многих людех спрашивал меня неведомо с чего, с какою комиссиею и куда я отправлен, в том бы консулу дать знать, проговаривая при том, что он обо мне не ведает, может де я из России и бежал; но я сколько мог оттого ему отказывался пристойностию.

Мая 1 дня отправлен я был от консула без всякой рекомендации в Рязь, где принят им, ага Гедает ханом благосклонно, и при том между разговоров проговорил, якобы на меня у него, хана, есть жалоба о вышеописанной бывшей у консула за барана ссоре, от персиян, на что я ему с своей стороны в опровержение того представлял какия причинены ему, консулу, яко от высочайшаго российского двора знатной персоне от тех персиян озлоблении без ведома его, хана, и тем его к российской стороне приводят в подозрение и в нарушение заключенного между всероссийскою империею и персидским государством вечно мирнаго трактата и соседственной дружбы, также и другие пристойные к сему представлял резоны, что он принял себе за благоугодность и за то благодарил и унял с собою обедать, а по обеде от него вышел в отведенную квартиру.

На другой день по приказу ханскому приходили ко мне в квартиру гилянские старшины с поздравлением приезда, а после паки был я у него, хана, коим спрашиван, куда и зачем я еду, на что от меня ответствовано, якобы я отправлен от астраханскаго губернатора для покупки ему по знаемости моей разных курioзных вещей и намерен для отыскания их ехать далее в Персию; но хан напротив того вызвался, будто переводчик Шубин сказывал ему, что я послан в Мешед к Шагрух шаху, но я на то отозвался, что он разве ему, хану, такую ложь на меня взвел, будучи в не уме, уверяя, что я подлинно еду, как выше значит, только для покупки курioзных вещей и может быть случится по надобности той зезхать и в Мешед, только до Шагрух шаха никакого дела я не имею, с чем уже и отъезжаю и просил его о даче мне переводчика и рекомендации к Казбинскому Мирзе Али и Ислаганскому Эскер ханам, коих по даче от него 5 числа мая действительно в путь до Казбина отп-

равился горами, где понес великую опасность от грабежа персиян.

14 числа мая приехав в Казбин, тамошнему хану рекомендацию Гедает хана о себе подал и принят им ласково при чем разведано:

1-е, что Керим хан в городе Испагани умертвил из своих ханов пять человек за научение находящихся при нем Калмык четырех человек его Керим хана убить, которые с тем взошли было к нему хану в баню с обнаженными саблями; но им против их азартным криком уstraшены и приведены в робость. В таком случае он, отняв у них две сабли, двух из них убил сам, а другие двое ушли, только и они отисканы и в принесении повинной открыли тех ханов, кои их на то склонили.

По присаде в Казбин и Гамадана купеческого каравана уведомяно, что лежащая к Мешеду дорога весьма опасна от трухменцов, которые де недавно схавший купецкий караван разбили, а вавилонский паша согласился с живущими в нем персиянами многим числом находящихся тамо турецких министров и турок всех побить, но те министры проведая о сем прежде самого его, зломышленника на них, убили, и вместо его определили другого пашу; но как сей о побитии за выше-писанный бунт персиян по их желанию не согласился, то и он в сходство первому от них убит.

О посланном от консула Игумнова к Керим хану толмаче Муслюме сказывано, что его чрез Рязь Гедает хан не пропустил и возвратил назад; зачем он отправлен морем в Мизондронь, где взяв с него хан в презент сто рублей к Керим хану ехать дозволил.

Мая 18 отправился я из Казбина с данными от хана проводниками военными людьми персияны и прибыл в Кашан. Там по объявлении себя наипу Абдул-беку разведал, что Керим хан в сорока тысячах войска пошел из Испагани для усмирения бунтующих против его персиян Бахтир, однако того народа старшины не допуская его до себя, принесли ему повинные и за понесенные походом на них убытки подарили ему денег 40000 рублей, катыреи - сем сот и тысячу пятьсот лошадей; тем он удовольствуясь, возвратился.

Живущий в Англии армянин Петрос приезжал оттуда в Испаган к Керим хану с прощением о дозволении производить в Персии англичанам комерцию в Бендер Абасах, где и прежде

она была, на что от него, хана, и дозволение воспоследовало, с чего находящийся тамо английский резидент против одного города на острове при самой морской пристани построил каменную крепость и снабдил ее в оборону артиллериею, в которой и поселилось разных наших людей многое число, и производится великая коммерция, куда и все беглецы отовсюду без всякаго опасения приемлются.

Июня 3 дня отъехал я из Кашани в купеческом караване в Мешед; но 13 дня усмотрели на пути едущих тухменцов веровскую партию 150 человек, кои, разбив деревню, везли с собою ясырей и гнали скот и усмотря нас, половина из них осадил наш караван, а другая осталась при добыче своей и хотя мы от них ограждая товарными кипами, отбивались ружьями часа четыре, при чем они, тухменцы, убили в караване шесть человек и усмотря, что избавиться нам от них невозможно, договорились с ними отдаться им без всякаго мучения людей и как только тухменцы начали в караване людей и товар разбирать, то в самое время выслана была на них из города Наина партия 150 же человек, с коими тухменцы, оставя караван, вступили в бой, между чем я с двумя товарищами бежали на лошадях, но тех товарищей тухменцы нагнав, убили, а я сам ушел и, не зная дороги, ездил по степи три дня и едва нашел одну деревню, где наняв проводника выехал с ним в город Езду и слышал, что тухменцы тое высланную партию разбили и караван наш разграбили, в том числе достался и вес мой экипаж и купленный мною в Энзилях на казенные деньги товар и остались только при мне одна секретная инструкция с прочими записками и золотою персидскою монетою 50 рублей, зашитые на мне в платье.

В городе Езде разведано, что Керим ханов брат Зеки хан, огорчась за выколотие глаз дяде его Ших Али хану, против его взбунтовал и бежал с партией в Кашан и, ограбя тамо жителей, ушел в пограничный к Индии город Хауза и, как тамошняго главного, так и других ханов умертвля, сам в нем усилился владетелем и хотя Керим хан для поиска над ним посылал 4000 человек войска под команду Незер Сия хана, но он от него разбит.

Город Кирмана Дербуня Таги хан, последую тому брату его, также взбунтовал, коего для усмирения Керим хан послал с Амар Гули ханом войска 5000 человек, но сии, имея сраже-

ние, одолеть его, Таги хана, не могли, в таком случае пристал он, Гули хан, к нему, Зеки хану, вообще бунтовать, против коих ходил с войском своим сам уже Керим хан и победа обоих, Амир Гули хана и по нем Дербуни Таги хана умертвил, а брат его Зеки хан по просьбе матери своей с ним Керим ханом помирился и, прибыв к нему, остался в его лагере.

После того еще открылся потаенный умысел его Керима хана умертвить, за что согласники злодейства Фетх Али хан, Азат хан, Мусалон Назир хан, Незер Али хан с прочими умерщвлены.

Июля 1 дня выехал я из Езды случившимися попутчиками и 26 дней по безводной песчаной и каменистой дороге продолжался и едва августа 2 дня приехал в город Табас, состоящий под владением афганского Ахмед шаха, где явился начальнику Али Мердан хану и подал о себе рекомендательное от Таги хана письмо.

Во оную бытность мою он, Агмед шах, прислал к нему, Али Мердан хану, с требованием войска ста тысяч человек, но он от отдачи его отозвался множеством около себя неприятелей тухменцев, курдов и прочих народов, от коих де имеют всегда великое опасение.

5 августа из онаго города выехал за препровождением данных от хана двух тухменцев и четырех афганцев, с коими продолжал путь до Мешеди, токмо с великою от тухменцев опасностию, и дорога была безводная, пустая, каменистая и горная.

Сентября 2 дня прибыл в Мешед, явился тамошнему Фиридон хану, родом из грузин, состоящему в магометанском законе, коему я объявил себя грузинцем и принят им благосклонно, и отведена была мне квартира в доме его.

Тамо я разведал, что пред приездом моим Агмед шах афганский присылал из Кандагара к Шагрух шаху о собрании около Мешеди войска, но он оттого отказал по бывшему тогда замешанию, ибо он, Шагрух шах, имел тогда дело с управителем курдов, имянуемым Чаварханом и другим Аллаверди ханом, прозываемым Джелаир, за противности их ему усмирить, на что и собрано было войска 10.000 человек под командою Фиридон хана, который делал с ними великое сражение и хотя из курдов убито много, однако не окончив победы разошлись; а на последок положили между собою договор: на место Шаг-

рух шаха за его слепотою утвердить шахом большого его сына Надыр мирзу, токмо при мне точно того еще не окончено.

По прошествии сей опасности отправлен я из Мешеди от Фиридон хана за конвоем шести человек до города Ирата¹¹ 8 сентября, куда прибыл чрез пустую степь.

22 числа явился с письмом его, хана, тамошнему начальнику Наджап хану.

Во время пребывания моего во оном городе разведано мною, что в прошедших летах, а когда — точно не упоминают, будто китайский Джонжон и Онбон хан с китайским войском в 300.000 человек ходили во Малую Бухарию и осадили города их Кошкар и Еркенъ и с выходящими из тех городов кошкарцами имели полныя баталии, кои защищали владельцы их два брата Ая ходжа и Гун ходжа и продолжалась осада их года с три, но на последок все они, китайцы, разбиты и те ханы сами убиты и многие взяты в плен.

После того еще китайский другой Джонжон хан приходил к тем же городам в 80.000 человек, но также разбит и сам бежал; но китайцы за те крайне огорчительныя и несчастливныя неудачи, собрав многочисленную армию лет тому с семь, паки послали его же Джонжон хана, о чем уведомясь, те бухарские владельцы два брата, будучи не весьма сильны, посылали от себя с прошением вспоможения в Большую Бухарию, в города Каршу, Шаарисявс, Хажаб, Ташкент, Балъ и прочия тамошня места, но как от них отказано, то они Малой Бухарии владельцы, согласились с киргис-кайсаками и зенгорцами и собрав все свои силы, сколько могли, имели с ними, китайцами, немалое сражение; но по великой силе китайцев разбиты и многие побиты и оставшие разбежались по туркестанским городам, из коих де некоторые зенгорцы ушли и в Россию. В таком случае Малой Бухарии города Кешкер, Эркенъ, Кутан, Ахсубай, Сайрам, Куча, Корхачалиш, Алохтур, Паза и Барколь достались за владению китайцев, и в одном из них, Барколе, по великости его, содержится китайская армия для того, что он граничит с Туркестаниею, и сверх сего от городов Хожанта и Гогона и от кочующих около их киргис-кайсак подвластных тем городам взяты в Китай аманаты; а владельцы Малой Бухарии два брата в пяти или в шести тысячах человек бежали к узбекскому городу Лалабадаш хану, где узнав их хан Султанша лестию приглашал к себе в город для жительства по одно-

законию, на что из них один брат Гун ходжа и согласился и взяв некоторую часть из своей войска, приехал в город и хотя принят сперва благоприятно, но опасаясь их искусства в воинских обращениях, осады и завладения города, побиты, а оставшие разобраны по рукам. В таком случае другой его Ай ходжа с оставшими при нем военными людьми бежал в левую сторону города к индийской стороне, за коим Султан-ша хан ездил в погоню и догнав их в степи в песчаных местах от жаркаго воздуха утомленные на них напал и самого Ай ходжу с прочими убили, а достальных живых с бывшим при них богатством взяли себе в добычу, о чем уведав, Ахмед шах афганский посылал к состоящим в Малой Бухарии китайцам посланника своего Маамат Риза бека для истребования тех убитых владетелей двух сынов, кои ему и отданы и привезены в город Балъх, каковое происхождение точно уверяли во Ирте бывшие на тех баталиях беглые оттуда зенгорцы, кашкарцы и киргиз-кайсаки и сверх их те известии и во всех местах о точности их подтверждены.

По завладении китайцами вышеписанными городами, принадлежащими Малой Бухарии, Агмед шах афганский, покоря себя город Мешед со всеми к нему принадлежащими местами, потом как вознамерился идти с войском в Индию, поручил во управление и оберегательство города Туркестанский Балъх афганскому Али хану и узбекскому Аджи хану с пятьдесят тысяч войска из афганцев, Мешед - Шагрух шаху, а прочие города другим ханам, сам отправился в Кандагар, откуда послал наперед себя в Индию с войском в 60 тысячах человек сердаря Джаан хана, приказав ему, подошед к пограничным индейским городам, нападений не чинить, а ожидать его самого, куда в скорости и сам в сорока тысячах пошел к нему в соединение; но Дж[а]ан хан дошед до первого индейскаго города Мутрама, почитаемаго за дом идолов их, с вышедшими из него индейцами, не ожидая шаха, оказуя свою ревность в службе сделал сражение и сбив их с поля, город взял в добычу и идольския кумирницы раззорил.

Уведомясь о сем, живущие около города индейцы, зовомше Сик, собравшись немалую армию, пришли на освобождение города и напав на него, Дж[а]ан хана, разбили; который принужден был бежать назад, встречу к Агмед шаху; но индейцы, гнався за ним по пути дошли до обоих и самого его,

Агмед шаха, разбили ж, который с великим уроном обратился в Кандагар и, набрав вторичную армию во сте тысячах человек состоящую, в ноябре месяце 1763 года пошел паки в Индию, и что тамо происходит, известия да и его возвращения при мне не было.

Октября 14, наняв я в препровождение двух тухменцев, поехал в город Лавр¹³ и прибыл 22 октября, который граничит с персидской стороны тухменцев, а из онаго с данными мне от Байрам Аги хана проводниками двумя тухменцами отправился до города Чарджу; но на пути тухмены меня одержали по сумнительству, якобы я персиянин и еду их места осматривать и бывшие при мне оружие отобрали. Однако на последок по уверению тех проводников едва освобожден и оружие возвращено, почему и прибыл в город Чарджу 4 ноября, состоящий под владением узбецких татар, у коих еще есть подвластные города Караколь, Анхо, Балх, Кият, Карш, чрез кои проехал до столичнаго города Бухары, куда прибыл чрез степную дорогу и шалый лес 29 генваря сего 1765 года, где видел пленных русских людей более 200 человек и уведомился от них, что они большею частию взяты под Оренбургом киргиз-кайсаками, которые, возвращаясь от Оренбурга с меноваго двора в свои кочевые места всех, кто б им ни попался из русских, захватывают и увезя продают, между коими имеются 4 человека кананир, кои тамо и артиллерию действовали и еще Сызранскаго жителя Ивана Степанова, который взят в плен киргиз-кайсаками назад тому лет с двенадцать с зазимовалаго на Воле в урочище Круглом Сызранскаго купца Кандалаева судна с тремя товарищи и ныне находится у бухарца Мирзаваита аксакала, да двое такие же попались мне в Хиве, да один оренбургскаго купца Якова Иванова Куницына сын оренбургской губернской канцелярии канцелярист сказывал о себе, что он назад тому более года будучи на меножном дворе у купцов в гостях и пошед от них пьяный, заплутался и нашел на одно киргиз-кайсацкое кочевье, кои поймав его, связали и продали в Хиве хивинцу Мурат-баю. Да еще видел тамо астраханскаго жителя Ивана Маркова, коего сын находится здесь в работе на фабрике персиянина Садыка; оной и с ним русский же Григорий Шалимов живут у хивинца Абурахмана, а брат его родной ныне находится в Астрахани хивинец Мамет Сеит. Еще Ивана Хрусталова, Дементья Семенова прозванием Оленок, Илью

Федорова, Ивана Кирилова, кои взяты в плен киргиз-кайсаками в одно время с разбитого на Киргиз-кайсацкой стороне в урочище Прорве судна, и все они, пленные, просили меня со слезами о вырубке их из плена, о чем объявляя предаю в выше-нее рассмотрение.

Февраля 18 выехал из Бухар с караваном в Хиву до города Ургенча и прибыл туда чрез степь марта 28, где и их пленных видел.

Из Хивы отправясь в караване прибыли 16 апреля в Мангышлакскую пристань к Каспийскому морю, куда дорога была безводная и безлесная чрез горы и, ожидая судна, продолжаясь тут мая до 1 дня; а потом на пришедшее морское судно астраханского купца Ефима Бирюкова, сев с прочими купцами, прибыли в Астрахань. Во обращение мое в тех местах приметил я о торгу, что оного в Персии никакого нет, но только хлеба в урожае довольно. До и в Бухарии торг весьма малой.

Капитан Богдан Асланов.

II

Репорт Богдана Асланова Астраханскому губернатору Никите Афанасевичу Бекетову

По 1^ю пункту. Намерения афганского народа, касающагося до Малой Бухарии да и нагайского народа хана Агмедшы, тамо никакого нет, а точно пребывание имеет афганский Агмед шах имянуемый прежде сего Ахмет хан в городе Кандагаре, лежащем между Персиею и Индиею, где и все владение его Афганцев состоит, который сверх того содержит в своей власти завоеванные им персидские города Хорасанской провинции Таббас, Мешед, Калат, Баварт Чабучлю, Амирхан, Мовна, Мужнут, Ширвана, Кочан, Рактан и Чинар. И около афганцев кочующих народов никаких не имеется, и афганцы жительствуют селениями, городами и деревнями. Разстояние от города Кандагара до первого Туркестанского города Балха 50 дней езды, а Малой Бухарии до городов Эркена и Кашкара сколько быть может - неизвестно.

По 2-му. Агаметца хан (котораго, как вышепоказано, там нет) да и оной Ахмед шах афганский владетель никогда к китайскому двору с требованием, чтобы за разорение китайцами бухарских городов Эркена и Кашкара отдать городам во удовольствие завоеванную китайцами зенгорскую землю, никого не посылал и из Киргиз Кайсак на совет к себе и в общество о принятии намерения за утесняемых от китайцев магометан вступиться не призывал и нималого о том известие не слышно.

Затем сообщает о силе этого народа "имеет немалую знатность и силу, коего все окрестные народы опасаются, а они напротив того ни от кого по могуществу своему к опасности не зависят..."

Ахмед шаху не мог сообщить обнадеживание относительно подкрепления против китайцев, потому что в то время он находился в Индии¹³.

"О удобности к возстановлению от персидскаго города Астарабата с Индией торгу сухим и водяным путем мне разведать и приметить было не можно, потому что я по неспособности пути по крайней опасности от тухменцов проезда в него не имел, а следовал, как в реченной записке явствует, другою дорогою, однако сколько можно обстоятельство лежащаго от Астарабата к Индии пути знать, то по неудобности его яко должно ехать туда чрез самыя гористыя и безводныя места, Мешед, Имрат и афганское владение, что составить должавшую и трудную дорогу проезда иметь совсем нельзя и крайне от тухменцов опасно грабежа и пленения. В таком случае коммерции возстановить чрез сие место неспособно".

О делах бывшей коммерческой в Хиву и Бухары Компании директора Армянина Василья Абрамова какие до него касались и мне дошло до сведения, об оном показано в означенной записке.

(NB. На Василья Абрамова отовсюду приходили жалобы, так что привилегии компании были уничтожены и торг сделан свободным).

Сверх всего вышеписаннаго присмотрено мною

1⁴. В Бухарии в жительство мое на гостинном дворе видел я у Хивинцев и у Астраханских татар Ахуна и у других, а как их зовут - не знаю (которые в то время приехали туда из Астрахани) проведенныя ими отсюда показанно ружья, свинец,

сталь и железо, и заметил, что оное они провозят. Свинец разбивают тонкими досками и кладут между сукна в таях и еще его ж и сталь кусками заливают салом в кадках с жареным мясом, которые они употребляют в пищу себе, и в больших таганах и шешлыках, кои делают здесь нарочно из одной стали, а ружья и железо каким образом провозят, прасмотреть и разведать не мог. И егда астраханские татары прикащик Гилянскаго двора жителя Аги Мурзы и Мавлемберди (который ныне приехал в Астрахан, и означенный Ахун, так и прочие, что я, посланный из Астрахани, признали, то боясь о тайно провезенным им товаре здесь мною объявления, просили тамошнего пошлиннаго зборщика и того гостиннаго двора откупщика, из гостиннаго двора меня выехать и на место мое в лавку посадить татарина, приехавшаго туда с товаром, да и сами пришед к моей лавке мне великое ругательство бранными словами, называя меня точно шпионом и хотели донести о сем тамошнему Абул Фезил хану, однако я, претерпевая оное, сносил и нимало о себе знать не дал, тайно же привезенное туда железо продается по тамошнему весу батман бухарский шесть пуд по 16 червонцев пяти рублевых; стали 17 фунтов по 4 червонца, ружья павловской работы - по 5 червонцев, а свинец - фунт на российские деньги рубль тридцать копеек.).

2°. В Хиве приезжающим отсюда купцам армянам и татарам от хивинскаго Мейстера или по хане управителя чинится великое отягощение в сборе пошлин, которую они берут с привозных и покупных товаров с татар равную со своими поданными, а с армян - против того вдвое, и далее Хивы в Бухары с торгом не пропускают, а принуждают товары свои отдавать хивинцам в долг до спуска, и у кого таким образом возьмут, то едва платы получить может половину, а у иных пропадет вовсе и никакого в том удовольствия не делают, а когда Хивинцы привезенные из России товары свои в Бухарах распродадут, то уже в таком случае за великие подарки пропускают в Бухары и тех армян и татар, а в резон тому объявляют, что они Хивинцы из Астрахани в Москву ни за чем не пропускаются, при всей той наглости запрещают к себе и ездить, ибо де они вывозят только от них золото и серебро.

3°. В Мангышлаке тамошние Трухменцы с приходящих к ним отсюда судов за пристань и с выгружающихся на их берег купцов с товарами для переезда до Хивы вымогают великие

подарки, и пошлину всяким товаром и по лакомству и зависти своей что у кого хорошее ни увидят, все просят себе; а ежели кто не даст, то почитая себе за обиду, стараются не только сделать какое злодейство, но и совсем ограбить и умертвить. И нарочно купцов держат на берегу по месяцу и далее, куда по уведомлению собрався тухменцы по тысяче и более, требуют все наглостию презентом, коих видя купечество такие суровые зверские поступки, опасаясь грабежа, принуждены сверх подарков от себя кормить, чего они явно просят, и оттого претерпевают великие убытки и ругательство, говоря и отбивая их зачем де они к ним приезжают, им де никакой нужды в них нет, и на последок договорясь о перевозе до Хивы, поставят сами верблюдам своим цену в семнадцать, да за провоз 6 или 7 червонцев четырех рублевых, и содержание при нем тухменца от купца; а ежели в пути который из верблюдов умрет или заболит, то берут за него и за провоз полную плату, и тем самым делом купцов притесняют и отгоняют. Когда же какое морское судно из Астрахани к пристани подойдет, тогда тухменцы выходят на берег с камнями и оружием и съезжать на берег не допускают до тех пор, пока получают себе по своему желанию презент и потом уже к съезду и торгу допустят.

В бытность же мою тамо сверх купленного мною в Энзидях на казенные деньги товара, для показания пространного своего за границей купечества (под которым званием туда был я отправлен, чтобы не подать о себе сомнения) имел при себе и собственного моего экипажа и товара на 500 рублей, которого чрез продажу желал я более для высочайших Ея Императорского Величества интересов полезное приобрести, а при том и свое состояние в разсуждении имеющагося на мне разных людей долгу при том случае посылки моей поправить, но, как в означенной секретной записке значит, все то тухменцами купно с казенным товаром пограблено, почему принужден я был для получения о тамошнем состоянии известии и в проезд мой на содержание мое занимать в тамошних местах на вексели деньги, и сколько их кого мною занято и на что именно данных мне из казны денег издержано, о том реэстр; а какие в бытность мою в Персии от тамошних командиров посланы были со мною к другим таким же командирам на персидском диалекте рекомендательныя обо мне письма, из коих, по слу-

чаю небытности моей у них, остались у меня четыре письма, оныя в оригинале прилагаю при сем.

И о всем том Вашему превосходительству чрез сие покорнейшие доношу в рассмотрение и прошу означенным занятиям мною для казенной надобности на вексели деньги всего 585 рублей для расплаты моим заимодавцам приказать мне выдать и о том учинить резолюцию.

На подлинном подписано тако:

Капитан Богдан Асланов.
Июля 5 дня 1765 года.

PAVEL CHOBANYAN

BOGDAN ASLANOV'S TRAVELING NOTES

The article deals with the description of Bogdan (Baghdasar) Aslanov's (captain of Russian military service) travel to Persia and Afghanistan in 1764-1765. After his return he presented a report named "Secret Note" to Russian authorities.

In the description we find a lot of interesting information about the political and economical situation in that countries as well as about the diplomatic and military-political relations between China and Afghanistan in the mid of XVIII century.

ՕՍԼՈՎԱԳՐՈՒՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ходжаев Аблат, Взаимоотношения Цинской империи с Джунгарским и Яркендским ханствами (1700-1760), Ташкент, 1989, с. 49-52 (автореф. докт. дисс.).
2. Б. П. Гуревич, Международные отношения в Центральной Азии в XVII-первой половине XIX в., М., 1979, с. 196.
3. "Лев Асланов был персидского города Сигнашского Гарибахтов армянской дворянин и был в военной службе того города у самовладельца Аваза Бабанова воссылашею, и за верное подданство под протекцию блаженныя и вечной славы достойныя памяти государю императору Петру Первому и за оказанныя от России военную службу против лезгинцов и турок с прочими армянскими того города дворяны лезгинцами убит. А он, ответчик, в малодетстве тем лезгинцами взят в полон и имелся в полону в персидском городе Шемахе, о чем значит в данном ему, ответчику, государственной иностранной категи ис канторы указе, с которого он, ответчик, к оному делу объявит копию. И потому, что, он, ответчик, был в полону и оттуда означенным армянским Сергеем на обмен выкуплен, купленным холопом называть и за холопа

признавать немало не подлежит, ибо он, Сергей, ево, ответчика, и на обмен выкупил, и то за одолжение и приятство к нему отца его, ответчика, почему он ево, ответчика, и содержал так, как сына".
Sbu Русско-Индийские отношения в XVIII веке (Сборник документов), Москва, 1965, с. 309.

4. Ю. В. Галковский, Миссия Богдана Асланова в Афганистан в 1764 г., - "Советское востоковедение", 1958, N 2, с. 86.
5. ЦГАДА. Фонд Гос. архива, разряд XVIII, дело 219, л.1-3.
6. ЦГАДА, Именные указы с 1753 по 1766г. по азиатским делам, N130. Sbu vsh' in'cy in'nyy, Фонд Гос. архива, разряд XVIII, дело 219, л.1-3.
7. ՄԱ, Կարողությունների դեմ, րր. 2, վավերագիր 20: Այդ նյութերի անվանումները արձանագրել է Հ. Խաչատրյանը. տես Հ. Ն. Խաչատրյան, Հայ և սոսի ժողովուրդների զինակցությունը քառական բանակի կազմակերպության արշավանքում, Երևան, 1972, էջ 43, 45:
8. АВПР, ф. Афганские дела 1763-1766гг., л. 1.
9. Տիրույթը ջրփած է:
10. Ленкоран.
11. Герат.
12. Надо бы Мавра, т.е. Мерв (ժամ. գրքի).
13. Мы не прочь были помочь Афганцам против Китайцев из опасения их с одной стороны, а с другой потому, что сибирское пограничное начальство доносило Коллегии ин. дел, что китайцы после своих побед сделались очень "высокомерными".

ՌՈՒԹԵՆ ՍԱՆՐԱՍՏՅԱՆ

ԹՈՒՐԸ - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆԻ ԹՈՒՐԱԿԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ (1920թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐ)

1920թ. նոյեմբերը նակատագրական էր Հայաստանի Հանրապետության համար: Հոկտեմբերի 30-ին բուրջական քանակը գրավեց Կարսը՝ կանխորոշելով հայկական կողմի ռազմական պարտությունը բուրջ հայկական պատերազմում: Պայքարի ծանրությունը տեղափոխվեց դիվանագիտական ոլորտ: Մոտ մեկ ամիս տևած լարված բազմակողմանի քանակցությունների արդյունքում դեկտեմբերի 2-ին Ալեքսանդրապոլում ստորագրվեց պայմանագիր Թուրքիայի հետ, որը վավերացրեց Հայաստանի և ռազմական, և դիվանագիտական պարտության արդյունքները:

Վերջին տարիներին հայրենական պատմագիտությունը, ներգրավելով զգալի քանակությամբ մոդ արխիվային և այլ փաստաթղթեր, ռազմական նյութ, լուրջ իմաստ դրեց մեր նորագույն պատմության այդ ողորդական էջի համակողմանի և անաչառ ուսումնասիրման համար:

Սակայն մեզանում դեռևս հիմնականում անհասանելի են մնում բուրջական վավերագրերը: Մոյն հրապարակումը առաջին քայլն է այդ քաջը լրացնելու ուղղությամբ:

Թարգմանաբար ներկայացվում են, մանրամասն ծանոթագրվում ու վերլուծվում են 1920թ. նոյեմբերով թվագրված մի շարք կարևոր վավերագրեր: Դրանք բուրջական պետական և ռազմական քարտեզագույն մարմինների ղեկավարների՝ զինված ուժերի Գլխավոր աշխատակալի պետ և հետազայում Արևմտյան ռազմաճակատի հրամանատար Իսմեթի (Ինյույու), արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ահմեթ Մուհթարի (Մուլառլու) և Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատար Բյազըթ Բարաթբեքի միջև ծածկագրված գրազուրթյան պատասխաններ են, ինչպես նաև Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովի (ԹԱՄԺ) նախագահ Մուսթաֆա Բեմալի (Աքարյուզք) ղեկավար դերը արտացոլող փաստաթղթեր: Ընդգրկվել են նաև Բաքվում գործող Թուրքական Կոմունիստական Կուսակցության (ԹԿԿ) երկու հակամարտող ղեկավարների գաղտնի մամուլները Բեմալին ու Բարաթբեքին: Ըստ էության, այդ նա-

ժակների հեղինակները գործում էին որպես ազգայնական ուժերի գործակալներ:

Վավերագրերը հիմնականում եղել են գաղտնի կամ հույժ գաղտնի, նրանցից մի քանիսը ծածկագրեր են: Այդ համգամանքը հաղորդում է նրանց քացառիկ կարևոր նշանակություն, քանի որ հնարավորություն է տալիս ծանոթանալ Օսմանյան կայսրության փլուտակների վրա ձևավորվող նոր՝ հանքապետական Թուրքիայի «հիմնադիր հայրերի» Հայաստանի նկատմամբ քաղաքականության իրական նպատակներին, մտեցումներին, գնահատականներին, ինչպես նաև նրանց գործելավորին ու կիրառվող հմարքներին: Այս այն դեպքն է, երբ նրանք կարիք չեն ունեցել քաղաքացի շրջահոսում դիվանագիտական արտահայտությունների հետևում, ինչի մեծ վաքպետն են եղել քոլոր ժամանակների բոլոր կառավարիչները, և ձևակերպել են իրենց մտքերը ամենայն հստակությամբ:

Մասնավորապես, վավերագրերը ամհերքելիորեն վկայում են, որ Թուրքիայի գերագույն նպատակը պատերազմի վերջին փուլում եղել է Հայաստանի ոչնչացումը՝ որպես ինքնուրույն գործոնի: Այսպես, համաձայն ԹԱՄԲ-ի կառավարության արտաքին գործերի մախարարի սրաշտոնակատար Սինք Մուհքարի Քարաբեքիրին նոյեմբերի 8-ին ուղարկված ծածկագրում տեղ գտած հստակ ձևակերպման, «քացաքծակ ամհքաժեշտություն է, որ Հայաստանը քաղաքականապես ու նյութապես մեքտեղից վերացվի»³:

Յավոք, հայ քաղաքական ընտրանին ի գորտ չեղավ ժամանակին քացահայտել այդ նպատակադրվածությունը, ինչը և զգալի չափով սրայմանավորեց Հայաստանի սքարությունը նաև դիվանագիտական ձևկատում: Թուրքիայի հետ խաղաղության մասին քանակցություններ վարելու նպատակով կազմված պատվիրակության ղեկավար ու մախլեին վարչապետ և արտգործնախարար՝ Ալեքսանդր Խատիյանը հետագայում իր հուշագրություններում խստտվանում էր. - «...Մեր պատվիրակությունը կը կարծեր, որ բոլորերը կը ցամկաման կենտունակ Հայաստանի մը տեղծումը, որը օգտակար էր իրենց պետական շահերու տեսակետեն, ինչպես որ այդ մասին շարունակ կը հայտարարեին բոլոր պետական գործիչները»⁴:

Վավերագրերը ցույց են տալիս, որ քեմալականների իրական պատկերացումները Թուրքիայի պետական շահի վերաբերյալ տրամագծորեն այլ էին: Նրանց իրական նպատակները պարզելու համար կարևոր նշանակություն ունի Մուքրաֆա Քեմալի ելույթը ԹԱՄԲ-ի 1920թ. նոյեմբերի 18-ի փակ նիստում, որտեղ նա, հիմնվելով Գլխավոր սալայակույտի եզրահանգումների վրա, նշում է, որ Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունները մպատակ ունեին ցամաքային կսպ հատուտել Աղքեբգամի հետ⁵: Այդպեսով, հերքվում է ազելի ուշ, 1927թ.,

նույն Աքաբյուրքի արտասանած հայտնի “Ճառում” ի լուր աշխարհին ծանուցած Հայաստանի դեմ պատերազմի պատճառի “պաշտոնական” մեկնաբանությունը. — “1920թ. աշմանը հայերի կողմից իրականացվող վնասարար գործողությունները դարձան անտանելի: Որոշում ընդունեցինք զմաւ Հայաստանի վրա”⁵:

Լավատեսական թուրք հեղինակները գրում են, որ Հայաստանի դեմ ուսգմական գործողություններ սկսելու ծրագրի հեղինակը հենց Մուսթաֆա Քեմալն էր: Նա դեռևս 1920թ. փետրվարին համզել էր եզրակացութեամբ, թե “կովկասյան պատը” այսինքն՝ Հայաստանը, հետևից պիտի քանդվի⁶: Քեմալականների քացահայտ պահբյուրքիտակնան նպատակները հաստատվում են մակ վերևում աղղեն նշված վավերագրով⁷: Այնուհայտ է, որ այն գաղտնի ծածկագրերը, որոնք ուղարկվում էին Անկարայից արտգործնախարարի պաշտոնակատար Մուսթաբ քեյի ստորագրությամբ, արտահայտում էին առաջին հերթին հենց Մուսթաֆա Քեմալի մտնեցումները ու զմահատականները:

Թուրքական վավերագրերը վկայում են, որ սկսելով պատերազմը թուրք պարագլուխները ունեին ակելի “համեստ” նպատակ՝ ոչնչացնել ոչ թե Հայաստանը, այլ միայն նրա զինված ուժերը: Այդ է փաստում սեպտեմբերի 20-ին Գլխավոր սպայակալուտի պետ Իսնեթ քեյի արձակած հրամանը Հայաստանի դեմ հարձակում ձեռնարկելու վերաբերյալ: Դինելով Արևելյան ուսգմանակատի հրամանատարութեանը նա գրում է. — “Մեր բուն նպատակը հայկական զինված ուժերի ոչնչացումն է”⁸: Հրամանում նշված է, որ այդ փաստաթղթի համար հինք է ծառայել ԹԱՄԺ-ի համապարտասխան որոշումը, որը ստացել է մակ կառավարության հավանությունը⁹:

Մակայն հետագայում, մի քանի ճակատամարտերում պարտության մատնելով հայկական բանակին և տեսնելով, որ Հայաստանը մեկուսացված ու լքված է իր դաշնակիցների կողմից, Թուրքիայի ղեկավարությունը սկսեց փոփոխություններ մտցնել իր ծրագրերի մեջ: Այդ գործընթացը, որը կարելի է համարել թուրք — հայկական պատերազմի առանցքային իրադարձություններից մեկը, տեևց մի քանի օր և առուսջացրեց վեճեր քեմալականների ղեկավար շրջանակներում: Թուրքական աղբյուրները նմարավորություն են տալիս պարզաբանել նրա որոշ մանրամասներ:

Քարաբեքերի հուշերից պարզ է դառնում, որ նա Կարսի գրավման հաջորդ օրը, հոկտեմբերի 31-ին, հեռագրով հայտնում է քեմալականների ուսգմական մախարար Ֆելզի փաշային (Չաքմաթ) իր տարած հաղթանակի մանրամասները, նշելով, մասնավորապես, որ բունագրավված ուսգմավարի քանակը այնքան մեծ է, որ կարող է բավականացնել տասը տարի պատերազմ մղելու համար¹⁰: Ուշագրավ է, որ Քարաբեքերի այդ հեռագիրը ստամալուց երկու օր հետո, նոյեմբերի 2-ին, ԹԱՄԺ-ի կառա-

վարությունը դիմում է Հայաստանի կառավարությանը, առաջարկելով ամհապաղ սկսել քանակցություններ՝ խաղաղության հաստատելու նպատակով¹¹։ Այդ փաստաթուղթը գրված է քավական փափուկ ճեղով, չի պարունակում վերջնազրային բնույթի դրույթներ և, ըստ էության, խաղաղության քանակցություններ սկսելու առաջարկ է։

Քննարկականների կողմից խաղաղության քանակցությունների վերաբերյալ մեծան զգուշավոր առաջարկով Հայաստանին դիմելը վկայում է, որ այդ պահին ճրանք դեռևս լուրջ մտավախություններ ունեին, որ Կարաի գրավումը կարող է հանգեցնել ծանր դիվանագիտական քարոզությունների և այդ պատճառով փորձում էին մեղմել իրենց ուսնձգությունները Հայաստանի տարածքի նկատմամբ։ Ինչպես վկայում է իր հուշագրություններում Իսմիրը, Անկարայի քաղաքական շրջանակները միանշանակ մտեցրում չունեին Հայաստանում Քարաբեքիի քանակի սրընթաց առաջխաղացման նկատմամբ։ Կային գործիչներ, որոնք կարծում էին, թե այդ հաղթարշավը կարող է վնասակար լինել ընդհանուր և վերջնական հարցանակի հասնելու տեսանկյունից¹²։ Այդ նույն օրերին ԹԱՄԺ-ի մի քանի պատգամավորներ նույնիսկ հանդես եկան հարցապնդմամբ, պահանջելով քացատրություններ, թե ինչու՞ կառավարությունը Հայաստանի դեմ պատերազմը ընդլայնում է առանց ԹԱՄԺ-ի թույլտվության¹³։ Այս ամենը վկայում է, որ այդ օրերին քննարկականների ղեկավար շրջանակներում առաջացել էին տարածայնություններ Հայաստանի նկատմամբ հետագա գործողությունների վերաբերյալ։

Սակայն Քարաբեքիին խոց էին մեծան տատանումները։ Նա համոզված էր, որ պլետի շարունակել առաջխաղացումը դեպի Հայաստանի տարածքի խորքերը, դեպի Ալեքսանդրապոլ, և միայն դրանից հետո սկսել խաղաղության քանակցությունները։ Այդ պատճառով նա որոշում է սկսել գործել ինքնուրույն, անտեսելով կառավարության դիրքորոշումը։ Նոյեմբերի 3-ին, բողնելով Կարսում միայն հազար հոգիանոց զինված ջոկատ, որը կազմված էր նախորդին Սամսունից ծամամած «կամավորներներից», որոնք շտապել էին միամալ կանոնավոր քանակին քարանելու նպատակով, Քարաբեքիը իր հրամանատարության տակ գտնվող քանակի առավել մարտունակ զորամիավորումներով սկսում է առաջխաղացումը դեպի Ալեքսանդրապոլ՝ այդ կարևորագույն քաղաքը նույնպես գրավելու նպատակով¹⁴։

Միաժամանակ, դեռևս փտտաի չլինելով, թե կարող է միայնակ շարունակել պարտության մատնել հայկական քանակի մահանջող ստորաբաժանումներին, Քարաբեքիը ուղերձով դիմում է խորհրդային 11-րդ քանակի հրամանատարությանը¹⁵։ Այդ մամակը առաջին հերթին քաղաքական բնույթի փաստաթուղթ է, որտեղ նույնիսկ թույլ է տրված իրականության կուպիտ խեղաթյուրում. Քարաբեքիը փորձելով համոզել ռուսներին, որ Հայաստանը ազրեստր պետություն է, որ քննարկականները

պատերազմը նրա դեմ զուտ ինքնապաշտպանական գործողություն է. պնդում է, թե հայերը սեպտեմբերի 24 - ին սկսած "ընդհանուր հարձակման" արդյունքում "զավթել են Լրզրումը", ինչը չէր համապատասխանում իրականությանը¹⁶։ Սակայն ուղերձի բուն նպատակը շատ ավելի կոնկրետ էր. առաջարկվում էր "դաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանին" օժանդակություն ցույց տալ Թուրքիային և "վճռական միջոցներ" ձեռնարկելով՝ վերջ տալ "դաշնակցների տիրապետությանը"¹⁷։ Փաստորեն, սա առաջարկ էր ռուսներին անհապաղ նոր ռազմաճակատ քացել Հայաստանի դեմ։ Ռուսական կողմի պատասխանի մասին տվյալներ չկան։

Քարաքեթիդը չէր սխալվում, հայկական զորքերը դեռ չէին կորցրել իրենց մարտունակությունը։ Արդեն հաջորդ օրը Քրզդուախչախի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում հայկական բանակը կատաղի դիմադրություն ցույց տվեց և զգալի կորստներ պատճառեց հակառակորդին։ Միայն երեկոյան այն կազմակերպված լքեց դիրքերը և մահանջեց¹⁸։

Քարաքեթիդի առաջխաղացումը մախապես չէր համաձայնեցված Անկարայի հետ. ինչպես ինքն է նշում իր հուշագրություններում, Ալեքսանդրապոլի վրա հարձակման մասին "ես տեղակա սպանեցի (ընդգծումը մերն է, Ռ. Ս.) Գլխավոր սպայակույրի հրամանատարությանը"¹⁹։ Թերևս, նա համոզված չէր, որ ներկա վնասում կատարությունը կարտոնի նրա հետագա հարձակվողական գործողությունները։

Անկարայի կատարության զգուշավոր դիրքորոշման պատճառը արտաքին գործոնն էր։ Ըստ էության, քեմալականների ղեկավարները հաշվի էին առնում երեք երկրների դիրքորոշումը՝ Մեծ Բրիտանիային, Խորհրդային Ռուսաստանին և Վրաստանինը։ Նրանցից ամենակարևորը, ամտարակույս, երկուսն էին՝ Մեծ Բրիտանիան և Խորհրդային Ռուսաստանը։ Սակայն դեռևս վերջնականապես պարզված չէր մեկ Վրաստանի դիրքորոշումը։ Կատարական շրջանակներում կար մտավախություն, որ վրացիները, օգտվելով իրադրությունից, կարող են զավթել փաստացի անպաշտման մնացած Կարսը։ Մամսվանը, ինչպես վկայում է իր հուշերում Քարաքեթիդը, նոյեմբերի 3-ին նա ստացել էր Արշահանում տեղակայված վրացական բանակի հրամանատարի վերջնագրային քնույրի ուղերձը, որտեղ ընդգծվում էր, որ եթե բուրքերը դարս գան Կարսից և անցնեն վրացիների մախանշած գիծը, ապա վերջիններիս կհարձակվեն նրանց վրա²⁰։

Հաշվի առնելով վերևում նշված հանգամանքները, Գլխավոր սպայակույրը, ստանալով Քարաքեթիդի փառայի գեկույցը Ալեքսանդրապոլի գրավումը մախապատրաստելու վերաբերյալ, հրամայում է. "Այդ գործողությունը վտանգավոր է։ Վրացիների հարձակումը Կարսի վրա չի կարելի քացանդ։ Այդ պատճառով պիտի անհապաղ վերադառնալ

Կարս²¹: Քարաքերքիը անհամաձայնություն է հայտնում Գլխավոր սպայակույտի այդ հրամանի հետ, չի ենթարկվում նրան և շարունակում է առաջ շարժվել Ալեքսանդրապոլի ուղղությամբ: Նրա պատասխանը հետևյալն էր. «Դիշտ չեմ համարում բողմելով հետապնդվող և արդեն պարտված թշնամու՝ հնարավոր նոր թշնամու գործողությունները խոչընդոտելու նպատակով մահանջել Կարս: Եթե վրացիները իսկապես այդպիսի մի գործողություն ձեռնարկեն, ապա ես հայերին մեկ հարված ևս հասցնելուց հետո կվերադառնամ վրացիներին և թիկունքից հարվածելով՝ նրանց նույնպես պարտության կմատնեմ: Առաջխաղացումը շարունակում եմ»²²:

Ծածկագրերի վերը նշված փոխանակումը Անկարայի ու Քարաքերքի միջև տեղի է ունեցել նոյեմբերի 5-ին: Արդյունքում, բուրջակամ զորքերը, չենթարկվելով Գլխավոր սպայակույտի հրամանին, նույն օրվա երեկոյան դիրքեր գրադեցրեցին Ալեքսանդրապոլից դեպի արևմուտք գտնվող քարձուռնքների վրա և այդպիսով ամմիջակամ վտանգ ստեղծեցին քաղաքի համար: Հաջորդ օրվա առավոտյան Քարաքերքիը ստացավ Հայաստանի կառավարության առաջարկը զինադադար հաստատելու մասին, որը ուղարկվել էր դեռևս նոյեմբերի 3-ին: Քարաքերքիը այն փոխանցեց իր ղեկավարությանը և չափափակ նրանից համապատասխան ցուցումներին, ամհապաղ ներկայացրեց հայկական կողմին վերջնագրային բնույթի մի շարք պահանջներ: Հաջորդ օրը, նոյեմբերի 7-ին, հայկական կողմը, ընդունելով վերջնագրի պայմանները, Ալեքսանդրապոլը հանձնեց թուրքերին²³: Այսպիսով, Քարաքերքի ինքնագլխա գործողությունները պսակվեցին ամնախաղեպ հաջողությամբ: Պատերազմը, փաստորեն, ավարտված էր:

Քարաքերքի այդ հաջողությունը, փաստորեն, արագացրեց կառավարության և Գլխավոր սպայակույտի կողմից Հայաստանի հետ պատերազմում Թուրքիայի վերջնական նպատակների վերաձևակերպման գործընթացը: Այն խտացված ձևով արտահայտվեց զինադադարի վերաբերյալ հայկական կողմին ուղղված երկու վերջնագրերի տեքստերում²⁴: Առաջինը, թվագրված նոյեմբերի 6-ով, պարունակում էր ավելի մեղմ պահանջներ, քան թե երկրորդը, որը ներկայացվել էր ընդամենը երկու օր անց՝ նոյեմբերի 8-ին: Նրանցից առաջինը արդյունք էր Քարաքերքիի «ինքնագործունեության», որի համար, ամենայն հավանակամությամբ, հիմք էր ծառայել արդեն հիշատակված Անկարայի կառավարության նոյեմբերի 2-ի համեմատաբար ավելի մեղմ պահանջներ ներկայացնող նոտան, իսկ երկրորդը գրված էր քեմալական շարժման պարագլուխների կողմից կատարված իրադրության վերագնահատումներից հետո: Նրա համար հիմք էր ծառայել ԹԱՄԻ-ի կառավարության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ահմեթ Մուքթարի նոյեմբերի 8-ով թվագրված հույժ գաղտնի ծածկագիրը, որի հասցևատերը

Քարաքեթիքն էր²⁵: Այստեղ մանրամասն ներկայացված են այդ վերագ-
նահատումների արդյունքում վերջնական ձևակերպում առաջած մտևե-
ցումները, իլպես նաև բացատրված են դրանց շարժանքները:

Ուսանելի է համեմատել այդ ժածկագրված փաստաթուղթը նույն
օրվա ընթացքում և նույն դեկաֆտ գործչի կողմից ստորագրված մեկ
այլ պաշտոնական փաստաթղթի հետ՝ Հայաստանի արտաքին գործերի
նախարարությանը ուղարկված և Թուրքիայի կողմից առաջարկվող խա-
ղաղության ընդհանուր պայմանները պարունակող մամակի հետ. այ-
սինքն դիվանագիտական քնույթի վավերագրի, որը նախատեսված էր
“արտաքին օգտագործման” համար²⁶:

Այսպես, օրինակ, եթե առաջինը շեշտում էր, որ Հայաստանը որ-
պես ինքնուրույն գործուս պիտի ոչնչացվի, ապա երկրորդում խոսված էր
այն մասին, որ Թուրքիան ամեն ինչ կանի, որ օգնի Հայաստանին
սննդամթերքով և կաջակցի նրա տնտեսության զարգացմանը: Հայաս-
տանի կառավարությանը ուղղված մամակում նշվում էր, թե “թուրք –
հայկական սահմանի որոշումը պիտի լինի պարզ վիճակագրության ու
հանրաքվեի հարց”²⁷, իսկ ժածկագիրը բազաառում էր դիվանագիտա-
կան հնարքներից հեռու փաշային, որ այդ առաջարկի նպատակը
“քիտուս է սահմանի որոշմանը խաչընդդեմ ձգտումից”...

Հեմվելով Անկարայից առաջված նոր ցուցումների վրա Քարաքե-
թիքը և ներկայացրեց չափազանց ծանր պայմաններ պարունակող երկ-
րորդ վերջնագիրը:

Հաղթանակը Հայաստանի դեմ պատերազմում արդյունք էր նաև
քեմալականների լավ մտածված ու ճկուն դիվանագիտության: Սովորա-
բար, մեզանում ընդունված է դատել թուրքական դիվանագիտության
մասին հեմվելով նրա ձեռք բերած արդյունքների վրա: Սույն կրապարա-
կումը հնարավորություն է տալիս ծանոթանալու այն մտեցումներին ու
դատողություններին, որոնցից քիսել են թուրքերի գործողությունները դի-
վանագիտական բատերաքեմում: Այդ առումով հետաքրքրություն է ներ-
կայացնում Հավելվածում գետնդված և նույնպես Մուհթարի ստորագ-
րությունը կրող վավերագիրը, որտեղ ներկայացված են Անկարայի կա-
ռավարության կողմից նշակված և Հայաստանի հետ առնչվող հարցերի
չբացանակներում բուլեիկյան Ռուսաստանի նկատմամբ կիրառված դի-
վանագիտական մարտավարության մի շարք կարևոր դրույքների ու
գործելակերպի բացատրությունները²⁸:

Այսպես, Քարաքեթիք փաշայից պահանջվում է, որ նա ռուսների
հետ քննարկումներում լինի “վափուկ” և չմտառա, որ Խորհրդային
Ռուսաստանը քեմալական Թուրքիայի միակ դաշնակիցն է: Միաժամա-
նակ Մուհթար քեյը նրան բացատրում է, թե ինչպես պիտի օգտագործել
ռուս բուլեիկների վախը անգլիացիներից՝ համոզելով նրանց, որ եթե
Վանը և Բիթլիսը անցնեն հայերի հսկողության տակ, ապա այդ “մեծա-

պես կոմեդացնի անգլիացիների դիրքերը Արևելքում»²⁰։ Որքան էլ զարմանալի կարող է թվալ, այս պարզունակ «աշխարհաքաղաքական» փաստարկները հասնում էին իրենց նպատակին...

Ուշագրավ է Քեմալի հրամանը պարտնակող սոյն հոգվածի Հավելվածի թիվ 7 փաստաթուղթը, որի բուն իմաստը հնարավոր է ընթրնել միայն ծանոթ լինելով նրա մախապատմության հետ²¹։ Սկսած 1920թ. ամռանից և մասնավանդ հայ – թուրքական պատերազմի սկզբնական փուլում քեմալականների ձեռք բերած հաջողություններից հետո Անկարայի և Լոնդոնի միջև ի հայտ էին եկել որոշ ընդհանուր եզրեր²² և սկիզբ էր դրվել զաղտնի շփումների դիվանագիտությանը²³, իսկ մինչ այդ Անկարայի սերտ հարաբերությունները Մոսկվայի հետ սկսել էին որոշ չափով սառել և շփումները ընդունել էին անկանոն քնույր։ Թուրքական աղբյուրները նշում են, թե քեմալականները կարողացան միշտ զմայտանալ այդ նոր ձևավորվող իրադրությունը և ճարպկորեն օգտվել դրանից։ Հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ հոկտեմբերի 21-ին Կ.-Պոլսում անգլիացիների հավանությանը իշխանության էր եկել հիմնականում Մուսթաֆա Քեմալի կողմնակիցներից կազմված նոր կառավարություն, որը ցանկություն էր հայտնել պատվիրակություն ուղարկել Անկարա և բանակցություններ սկսել ազգայնականների կառավարության հետ, նրանք ռուսների մտտ ստեղծեցին այն կարծիքը, որ այդ կառավարությունը, կատարելով անգլիացիների առաջադրանքը, պիտի ձգտի «Անատոլիայի շարժումը քաշել անգլիացիների կողմը, նրան կտրելով բուլղարիայից ու իսլամական աշխարհներից»²⁴։ Քեմալականների այդ քայլը հասավ իր նպատակին. բուլղարները սկսեցին ավելի «մրթամկատորեն» հարաբերվել իրենց դաշնակցի հետ և դրսևորեցին ավելի մեծ պատրաստակամություն գնալ զիջումների²⁵։ Միաժամանակ, ԹԱՄԺ-ի կառավարությունը ցանց չէր խնայում զաղտնի շփումների միջոցով և խաղաղկելով բուլղարիայի Ռուսաստանի հետ իր դաշնակցային հարաբերությունների փաստը համաձայնության եզրեր շոշափել անգլիացիների հետ²⁶։ Թուրք հետազոտող Սալահի Մոնյեը, հենվելով անգլիական արխիվային փաստաթղթերի վրա, գրում է, թե 1920թ. օգոստոսի կեսերից սկսած, այսինքն Սերի դաշնագրի ստորագրումից անմիջապես հետո, Մուսթաֆա Քեմալը իր զաղտնի ներկայացուցիչների միջոցով փորձ է արել համաձայնության գալ անգլիացիների հետ, նույնիսկ խոստամալով նրանց հրամանատարության տակ դնել Քարաբեքիրի Կովկասյան բանակը և օգոստոսի 1-ին այն բուլղարների դեմ²⁷։ Ելնեք, որ Քեմալը փորձում էր ներազդել անգլիացիների վրա նաև Իտալիայի միջոցով, որի ներկայացուցիչների հետ նույնպես հաստատել էր զաղտնի կապեր։ 1920թ. սեպտեմբեր – հոկտեմբեր ամիսներին դրանք իրականացվում էին Քեմալի ոչ պաշտոնական ներկայացուցչի միջոցով²⁸։ Մակայն նոյեմբերին նա ուղարկեց Հոմ իր պաշտոնական ներկայացուցիչն՝ ներքին գործերի մախապա-

րին: Սուրբանական կառավարության դեպպանորդը Հռոմում Ֆեբրուհ բեյը հայտնում էր Կ.-Պոլիս, որ այդ այցին իտալական կառավարական շրջանակների կողմից տրվում մեծ նշանակություն⁴⁵: Այդպիսով, ասպա- հովվեց առավել քարեմպաստ դիվանագիտական մթնոլորտ Հայաստա- նի դեմ պատերազմում Թուրքիայի տեսակյունից ռազմավարական նշանակության նպատակների հասնելու համար: Օգտագործելով այդ հանգամանքը քեմալականները, մասնավորապես, հրաժարվեցին հայ - բուրջական բանակցություններում Ռուսաստանի մթնոլորտությունից, ին- յի համաձայնությունը մրանք նախորդ տվել էին⁴⁶: Սակայն երբ պարզ դարձավ, որ Ռուսաստանը ավելի վճռական դիրքորոշում է որդեգրել և զորք է մոցնում Հայաստան, անմիջական շփման մեջ մտնելով Քարս- բեքի բանակի հետ, այդ հնարքը ժամանակավորապես կորցրեց իր նշանակությունը և մայիսի սկսեց դիտարկվել որ վտանգավոր հետևանքներով իր: Այդ պայմաններում և հետևեց Հավելվածի թիվ 7 վավերագրում տեղ գտած Մուսթաֆա Քեմալի կարող հրամանը՝ բոլոր հնարավոր միջոցներով հերքել լուրերը անգլիացիների հետ համագոր- ծակցելու մասին:

Այդ շրջանում ակտիվ գործունեություն էր ծավալել Մուսթաֆա Մուվիհին, որը 1920թ. մայիսին քնակություն հաստատելով Բաքվում, կարդացել էր դառնալ բուրջական կոմունիստական շարժման հեղինա- կավոր առաջնորդ⁴⁷: Նա միանգամայն կխում էր քեմալականների մո- տեցումները Հայաստանի նկատմամբ⁴⁸: Մեր կողմից քարզմամբար ներկայացվող մրա նամակը Մուսթաֆա Քեմալին (վավերագիր թիվ 8) վկայում է, որ ԹԿԿ-ն Մուսթաֆա Մուրիի դեկավարությամբ իրականում գործում էր որպես քեմալականների ռազմական գործողությունները Հա- յաստանի դեմ սատարող քարոզչական, լրահավաք և հետախուզական կառույց: Միաժամանակ, մա միջնորդի դեր էր առանձնել Բաքվում գտնվող ռուս լուչկիկների դեկավարների և քեմալականների ներկայա- ցուցիչների միջև: Մասնավորապես, ինչպես նրանում է Մուսթաֆա Քեմա- լին հղած մրա նամակից, Մուսթաֆա Մուվիհին ոչ միայն կազմակերպել էր Բաքու ժամանած ԹԱԲԻ-ի կառավարության ներկայացուցիչ Սեմ- դուհ Շեքերի հանդիպումը Բ. Մուսալինի հետ, այլ նաև հնարավորություն էր առաջել ներկա լինել մրանց գլույցին⁴⁹:

Քարսբեքի վաղեմի ընկերոջ՝ այդ շրջանում Արևմտյան ռազ- մաճակատի հրամանատար Իսմեթ բեյի անձնական նամակը (վավերա- գիր թիվ 6) նեսաքքիք է առաջին հերթին մրանով, որ պարզորոշ ցույց է տալիս, որ հաղթանակը Հայաստանի նկատմամբ, դուռ Երբյան, փրկեց Օսմանյան կայսրության իշխանությունների դեմ ապստամբած ազգայ- նականներին⁵⁰:

Բնութագրելով հայ-բուրջական պատերազմի ժամանակ Քարս- բեքի գործունեությունը պետի հաշվի առնել այն հանգամանքը, որ նա,

ըստ էության, խաղում էր երկակի խաղ. ցուցադրելով հավատարմություն Մուսթաֆա Ջեմալին, մա միաժամանակ չէր խզում իր կապերը այդ շրջանում ակտիվ գործունեություն ծավալած երիտթուրքերի պարագլուխներից՝ տխրահույսակ էնվերի փաշայի հետ⁴⁴ և նույնիսկ որոշ դեպքերում գործում էր համաձայն վերջինիս ցուցումների⁴⁵։ Էնվերը իր հերթին ամեն կերպ աջակցում էր Քարաբեքիրին։ Մասնավորապես, իր դեկավարությանը Քարվում ստեղծված «Թուրքական կոմունիստական կուսակցության» հիմնադիրներից հայտնի երիտթուրք գործիչ Ֆուսթ Սաքիրը⁴⁶ (Աղաջըք) գործում էր որպես Քարաբեքիրի «կապակոր պաշտոնյա» և ուղարկում էր նրան զեկուցագրեր։ Դրանցից մեկը, որտեղ անդրադարձ կա հայ-թուրքական պատերազմին, քարզամարտը զետեղված է սույն հոդվածի Հավելվածում, որպես թիվ 5 վավերագիր⁴⁷։

Ներկայացվող վավերագրերի մեծ մասը վերցված է Հայաստանի դեմ պատերազմելու նպատակով ստեղծված Արևելյան ռազմաճակատի երամամատար՝ Ջյազըմ Քարաբեքիր փաշայի գրչին պատկանող գրքերից⁴⁸։ Նրա դեկավարած բանակը, որին միացել էին բազմաթիվ զինված ավազակախմբեր, մերս խուժեց Հայաստան, ամենուրեք տարածելով մահ ու ավերածություն։ Այդ «հերոսությունների» համար Քարաբեքիրին շնորհվեց *Ֆեդիթի* (զենեղալ-լեյտենանտի) զինվորական կոչում⁴⁹, իսկ պատերազմի ավարտից հետո մա պարգևատրվեց «Կամաչ և կարճիք ժապավեններով Անկախության մեդալով»⁵⁰ և մտավ հանրապետական Թուրքիայի պաշտոնական պատմության տարեգրության մեջ որպես «Արևելքի նվաճող»⁵¹։ Իր անկախ հայացքներով այդի ընկնող թուրք պատմաբան Ջեմալ Քուքալը ժամանակին Քարեբեքիրի գործունեությանը տվել է ավելի իրական գնահատական, բնութագրելով այն որպես «Հայաստանի ոչնչացում»⁵²։

Սակայն այդ փաստով թուրք փաշան չգոհացավ իր պետության կողմից ստացած պարգևներով։ Նա որոշեց ուսումնասիրել իր իսկ կողմից սրի քաշած ժողովրդի պատմությունը և բացատրել նրան, թե մա «որտեղից է եկել և ուր է գնում»⁵³։ Իմքնավատահարար հայտարարելով, որ ծանոթ է հայերի մասին գոյություն ունեցող համալրա ողջ գրականությանը⁵⁴, Քարաբեքիրը հանգեց մի «եզրակացության», որը նույնիսկ հայերի նկատմամբ թուրքական վերնախավի ամենատարրեր ներկայացուցիչների կողմից տասնամյակների ընթացքում արտահայտված տեսակետների շրջանակում այդի է ընկնում բացառիկ ցինիզմով։ Պատմության խորքերը «թափանցած» թուրք փաշան պարզելով, որ «գոյություն ունեն ավազույցներ հայերի» թուրքական ծագում ունենալու մասին⁵⁵, պահանջեց. «Հայերը պիտի ամեն հեռուկալը մամուլով նրանք պիտի սեր տարածեն թուրքի նկատմամբ...»⁵⁶։

Չխորանալով Ջյազըմ Քարաբեքիր փաշայի քաղաքական հայացքների ու գործունեության մանրամասների մեջ ճշեք միայն, որ նրա

հարաբերությունները Մուսրաֆա Քեմալի հետ սկսած ազգայնական շարժման տարիներին լարված են եղել, քանի որ Քարաբեքիրը համարել է, որ Քեմալը մահմադեում է իր որոշիչ դերը Հայաստանի նկատմամբ ձեռք բերած հաղթանակում, իսկ վերջինս էլ իր հերթին խանդով է վերաբերվել Քարաբեքիրի փառքին ու հեղինակությանը⁵⁷։ 1926թ. Քարաբեքիրը նույնիսկ մեղադրվել է Քեմալի դեմ մահապատժի մախապատրաստող երիտթուրքերի հետ համագործակցելու մեջ ու ձերբակալվել է⁵⁸։

Այդ ամենի պատճառով Քարաբեքիրի հեղինակած հինգ տասնյակ գրքերից չատերը, մասնավորապես նրանք, որտեղ խոսվում է Հայաստանի դեմ պատերազմի և հետագա իրադարձությունների մասին, արգելվել են և հրատարակվել են միայն նրա մահից հետո։ Այսպես օրինակ, 1933թ. տպագրության պատրաստված “Մեր անկախության պատերազմի հիմքերը” խորագիրը կրող նրա հուշագրությունների գրքի բոլոր օրինակները արտակարգ լիազորություններով օժտված Անկախության դատարանի որոշմամբ տպարանից բռնագրավվել և ոչնչացվել են⁵⁹։ Խուզարկվել է նաև Քարաբեքիրի տունը և բռնագրավվել է նրա ամենական արխիվի զգալի մասը, սակայն ձեռագրերը և վավերագրերի քննարկերը չեն հայտնաբերվել⁶⁰։ Արխիվի փրկված մասը սկսվել է հրատարակվել միայն Աթաթյուրքի ու Քարաբեքիրի մահից հետո։ Այդ հրատարակումներից առանձնանում է “Մեր անկախության պատերազմը” հուշագրությունների նսկայածագալ (1171 էջանոց) գիրքը, որը հրատարակել են նրա դատարիքը։ Նրանք առաջարկում են նշում են, որ ձեռագիրը տպագրվում է նույնությամբ, առանց տառ անգամ փոխելու⁶¹։ Գիրքը լույս տեսավ 1960թ. հունիսին, երբ երկիրը դեռ չէր հասցրել համադարձվել մալխիսին տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջումից հետո⁶²։ Թերևս, այդ համզամանքը նպաստեց Հայաստանի նկատմամբ բուրքական քաղաքականության հրական նպատակները քացանայտող վավերագրերի երևան գալուն⁶³։

Հետագայում լույս տեսան Քարաբեքիրի հեղինակած մի շարք գրքեր ևս։ Դրանցից ներկա հրատարակման տեսանկյունից օգտակար էր նրա այն աշխատությունը, որտեղ առաջին անգամ բուրքական պատմագրության մեջ հաշտուտ և նոր աղբյուրագիտական հենքի հիմքի վրա քացանայտվում էր երիտթուրքական կուսակցության նշանակալից դերը քեմալական շարժման մեջ⁶⁴։ Քարաբեքիրի դուստրերը, որոնք հրատարակչներն են նաև այս հատորի, հատուկ ընդգծում են, որ իրենք նրա բողած ձեռագրիցը հրատարակում են նույնությամբ, “ոչ մի քառ չավելացնելով և ոչ մի քառ դուրս չբողնելով”⁶⁵։ Ըստ էության, նրանց այդ մոտեցումը, ինքավորության տվից գիտական շքջանատության մեջ դնել բուրք – հայական պատերազմի հետ անմիջականորեն առնչվող քաղմաքիվ բուրքական արխիվային վավերագրեր։

Օգտագործել ենք մաս թուրքիայում լույս տեսած մի շարք այլ հրապարակումներ, մասնավորապես, Մուսթաֆա Քեմալի կողմից ստորագրված վավերագրերը կամ նրա խորհրդարանական ելույթները պարունակող ժողովածուները⁶⁶: Այդ հրապարակումները կարևորվում են նրանով, որ հնարավորություն են ընձեռում ծանոթանալ ազգայնական շարժման առաջնորդի մտեցումները արտացոլող այնպիսի վավերագրերի հետ, որոնք տեղ չեն գտել իր իսկ կողմից խմանքով ընտրված և պաշտոնական պատմագրության կողմից կանոնականացված «Ճառում»⁶⁷: Մասնավորապես, այստեղ հրապարակված չէ թեկուզ մեկ փաստաթուղթ, որը կվերաբերվեր թուրք – հայկական պատերազմին⁶⁸: Մինչդեռ, ինչպես իրավացիորեն նշում է մեր կողմից օգտագործված ժողովածուներից մեկի հրատարակիչը, այնտեղ տեղ գտած վավերագրերը «Աբաբյուրքիմ ճամաչել ցամկացողների համար կարևոր և հավաստի աղբյուր են»⁶⁹:

Կարծում ենք, քաղգմանարար ներկայացվող վավերագրերը պատկերացում են տալիս այն լայնածավալ ու քաղմաքնույթ գործունեության վերաբերյալ, որ ծավալել էին քեմալականները թուրք – հայկական պատերազմի եզրափակիչ փուլի ընթացքում: Նրանք օգնում են ավելի հստակ և առարկայական դարձնել մեր ընկալումները Հայաստանի նկատմամբ թուրքիայի կողմից մշակված և իրականացված ծավալապաշտական քաղաքականության առանձին դրսևորումների վերաբերյալ, ինչպես մաս հնարավորություն են տալիս հասկանալ թուրքական վերնախավի մտածելակերպի որոշ առանձնահատկություններ:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԹՈՒՐԶԱԿԱՆ ՎԱՎԵՐՎՈՐՆԵՐ

1

Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Մուիթար բեյի⁷⁰ ծածկագիրը Արևելյան ռազմաճակատի հրամատար Քյազզմ Բարաբքիբ փաշային
(8 նոյեմբերի 1920թ.)⁷¹

Անկարա

8/11/1336

Արևելյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը

Կասկած չկա, որ Հայաստանի գլխադատարի առաջարկը այս պահին, երբ մա մեկուսացված է և արևմտյան, և արևելյան աշխարհներից, նպատակ ունի խուսափել վրա հասնող աղետից: Ուժեղամալում պես Հայաստանը, բնականաբար, կաշխատի իրականացնել Մեր պայմանագրով իր վրա դրված Արևելքի հետ մեր կապը կտրելու պարտականությունը, ինչպես մաս հույների հետ համատեղ կխաթարի մեր կյանքն

ու գարգացումը: Ամենարին է, որ Հայաստանը, որը գտնվում է մեծ մահ-
մեղակամ շրջանակի կենտրոնում, այդ դաժան ժանդարմի պարտակա-
նությունից սրտի համոզվածությամբ հրաժարվի և որպիսի իր բախտը լիովին
կապել թուրքիայի և իսլամականության հետ: Այդ պատճառով, քաղաք-
ձակ անհրաժեշտություն է, որ Հայաստանը քաղաքականապես ու նյու-
թապես մեջտեղից վերացվի: Դրա հետ մեկտեղ, քանի որ այդ նպատակի
իրականացումը կախված է մեր հզորության ընձեռած հնարավորու-
թյունից և ընդհանուր քաղաքական իրադրության բարենպաստությունից,
ապա անհրաժեշտ է վերևում նշված կարևոր նախապայմանների ծանա-
ծայնեցված նախապատրաստում: Դրանից բխում է, որ քննարկման ա-
ռարկա չի կարող լինել հայերի հետ պարզ մի զինադադարի ծանածայ-
նության արդյունքում մեր հետ քաշվելը: Հայերին փոխանցվող զինադա-
դարի հիմնադրույթները պիտի ուղղված լինեն ոչ թե Հայաստանից դուրս
գալուն, այլ հայերին մոլորեցնելուն և եվրոպայի նկատմամբ խաղաղա-
սեք երևալուն: Սակայն իրականում նրանց արդյունքը պիտի լինի մեր
նպատակի աստիճանաբար նախապատրաստման ու հասունացման
համար անհրաժեշտ նախապայմանների ստեղծումը:

Երկրայումս քաղաքձակ անհրաժեշտություն է գորացրել հայկա-
կան բանակը և բռնազրավել նրա զենքը՝ այդպիսով հնարավորություն
չտալով, որ վերականգնվի նրա ռազմական կառույցը: Երկաթուղիները
հսկողության տակ պահելու և մահմեդական ազգաբնակչության իրա-
վունքները պաշտպանելու պատրվակով անհրաժեշտ է մեր ռազմական
հսկողությունը հաստատել Հայաստանի ողջ տարածքի վրա և այդպի-
սով մեր ձեռքում պահել թուրքիան Աղոթեցանիս կապող թուր ճանա-
պարհները: Վերջ նշված այդ նպատակը պիտի իրականացնել թողարկ-
ված ու փափուկ ձևով՝ ինչպես խաղաղության պայմանագրի տեքստում,
այնպես էլ նրանից բխող գործողություններում՝ հայերի այքներում մշտա-
պես խաղաղասեք երևալու պայմանով:

Հայկական կառավարությանը հանձնելու նպատակով այսօր Չեզ
ուղարկված զինադադարի պայմանների⁷² առաջին կետով սահմանի վե-
րաբերյալ համրաքվիի սկզբունքի ընդունումը բխում է Հայաստանի հետ
սահմանների վերջնական որոշմանը խաչըդրտելու ձգտումից: Կարող
եք ժամանակավորապես ընդունել Բրեստ Լիտովսկի սահմանի գիծը,
քանի որ նպատակ է դրված այդ հարցում հայերի ձեռքից նախ և առաջ
սահմանի վերաբերյալ գրավոր առաջարկ ստանալ և այդպիսով խոչըն-
դունել բանակցությունների փակուղի մտնելուն: Սակայն անհրաժեշտ է
հարատև միջամտության համար հող նախապատրաստել՝ սահմանի
մյուս կողմում մնացող մահմեդական վաքրամասնության իրավունքները
պաշտպանելու պատրվակով: Պիտի պայմանագրի մեջ մտցնել կետեր,
որոնք կապահովեն հնարավորինս աղսգ թշնամու ձեռքից զենքի բռնազ-
րավումը և նրա բանակի գորացրումը: Անհրաժեշտ է հատուկ ջանքեր

գործադրել քայլ առ քայլ տարածաշրջանի բուրքերին զինելու և ազգային զինված ուժեր ստեղծելու ուղղությամբ: Նրանք պիտի կապեն միմյանց հետ Արևելքն ու Արևմուտքը և դարձնեն Աղբյուրանը ինքնուրույն բուրքական պետություն:

Կառավարության իրական նպատակը պարունակող այս հրահանգը գաղտնի է: Այն նախատեսված է միայն Չեզ համար:

Խնդրում ենք գրավոր հայտնել այս գաղտնագրի լրիվ վերծանման մասին:

Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար
Մանթ Մուխթար

2

Մուսթաֆա Քեմալի ելույթը Թուրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովում Էրզրումի պատգամավոր Իսմայիլ բեյի⁷³ և իր ընկերների Հայաստանի հետ խաղաղության պայմանների վերաբերյալ գրավոր հարցապնդման և արտաքին գործերի փոխնախարար Մուխթար բեյի պատասխանի կապակցությամբ
(18 նոյեմբերի 1920թ.)⁷⁴

Մուսթաֆա Քեմալ փշ.⁷⁵ (Անկարա). – Ուզում եմ հիշեցնել մի կետի մասին և Ժողովին ծանոթացնել ռազմական խնդիրներին վերաբերող տեղեկություններին, որոնք ես ստացել եմ ռազմական գերատեսչությունից: Ի-Ֆլպես նշում է մեծապատիվ պարոնը⁷⁶, հայերը ընդունել են մախապես առաջարկված զինադադարի պայմանները: Այդ զինադադարի պայմանների հիմքում դրված են եղել երկու հիմնարար դրույթ: Առաջինը, զենք բռնագրավել հայկական քանակից: Երկրորդը, ելնելով գոյություն ունեցող իրադրությունից ստեղծել չեզոք գոտի այն գծի միջև, մինչև որը կնահանջի հայկական քանակը, և այն սահմանի միջև, որը մենք հետագայում պիտի պաշտպանենք: Մակայն դրանից հետո վերսկսվեցին ռազմական գործողությունները: Նախկին զիծը շատ առաջ տարանք: Նախկինում գտնված դիրքերից մեր զորքերը առաջ ընթացան ոչ միայն արևելյան ուղղությամբ, այլ նաև կենտրոնից, ներառյալ Շաքախից, դեպի հարավ: Այդ պատճառով, զինադադարի մասին համաձայնության այն մասը, որը վերաբերում էր սահմաններին, ինսրկե, ենթարկվեց փոփոխությունների: Դրա վերաբերյալ մեր Գլխավոր սպայակույտը հանդես եկավ մի քանի նոր առաջարկներով: Նրանցից մեծ մասի մեջ առանձնապես կարևոր դրույթներ չկան. այս մեկը նոր գծից մի քիչ ավելի արևմուտք է, այն մյուսը՝ մի քիչ ավելի առաջ է: Մակայն այնտեղ նոր տեսակետ էլ է պաշտպանվում: Այն հետևյալն է. հարավից Աղբյուրան տամոզ ճանապարհները պիտի լինեն լիովին անվտանգ: Միս այս-

այնի առաջարկ ունի Գլխավոր սպայակույտը, պարունայք: Ձինվորականները ճիշտ ժամանակին հանդես եկան իրենց առաջարկով:

3

Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Մուխբար քեյի
ժամկավորը Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային
(20-21 նոյեմբերի 1920թ.)⁷⁷

Անկարա
20-21/11/1336

Արևելյան ոսպմանակատի հրամատար Նորին Գեյրազանցուք-
յուն
Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային

Ի պատասխան 13/11/1336⁷⁸ հեռագրի⁷⁹

1...

2 - Տարածվել են լուրեր, թե Արևելյան ոսպմանակատու մեր հաղթանակների անվեքքամալի շարահի հետևանքով հայկական լրագրերը սօդ սև շրջանակներով են լույս տեսել, իսկ մահմեդականները չափազանց ուրախ ու խանդավառ են: Եվրոպայի հետ շփումների պակասը և կապի դժվարությունը խաչընդոտում են Կովկասի իրադարձությունների արձագանքի մասին ավելի լիարժեք տեղեկություններ տրամադրում: Այստեղ հասած ամենավերջին եվրոպական լրագրերը թվագրված են հոկտեմբերի 20-ով և նրանց մեջ այդ թեմայի վերաբերյալ մանրամասներ չկան:

3 - Ռուսական խորհրդային կառավարությանը...⁸¹, որ մեր հարձակման պատճառներն էին. նայելի կողմից իրագործվող կոտորածները, դաշնակների հրաժարումը մեզ հետ խաղաղություն կնքելուց, ինչպես նաև, նրանց ցանկությունը որպես անգլիական իմպերիալիզմի գործիք՝ մեր արևելյան վիշայեքները լիովին զրավել և կապ հաստատել Իրաքում գտնվող անգլիական զորքերի հետ... .. Հնարավոր չեղավ պարզել, թե՞ արդյոք այդ հարցերին նվիրված համապատասխան հեռագիրը հասել է Մոսկվայում մեր ներկայացուցիչ Քեքիր Սամիին⁸², հայրենի չեն նաև Ռուսաստանի կառավարության կարծիքը և մտեցումները այդ խնդիրների վերաբերյալ: Օգտվելով այս առիթից մեկ անգամ ևս կարևորությամբ խնդրում են ամեն զնով ապահովել Ռուսաստանի հետ հուսալի հեռագրային կամ ռադիո կապ:

4 - Հաշվի առնելով բարեկամության մասին պայմանագրի նախատեսված ստորագրումը, ինչպես նաև մեր հարաբերությունների առանձնահատկությունները, խնդրում են, որ երբ կապ կհաստատվի ռուսական զորքերի հետ, Ձեզ նրանցից հեռու չսպասեք: Պիտի հաշվի առնել, որ երկու ազգերը համատեղ պայքարում են համաշխարհային իմպերիալիզմի

դեմ, և Ռուսաստանը միակ մեծ տերությունն է, որը մեզ ճանաչել է, մեզ հետ հարաբերություններ է հաստատել և կարող է մեզ օգնել, թեև մեզ և անհշամ:

Երև ընճարկվի Չեզ հայտնի Վանի, Բիթլիսի խնդիրը⁸³, ապա այդ հարցում վարվեք փափուկ, քացատրեք, որ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի տեսանկյունից այն անընդունելի է և քաղաքական առումով անիրականաբար: Բացատրեք մեզ, որ Անկարայի կառավարության կազմավորման նպատակը Ազգային Ռիստի կողմից ճանաչված սահմանների շրջանակում քաղաքականապես ու տնտեսապես լիովին անկախ Թուրքիայի ստեղծումն է, և երև նա այդ ծրագրի շրջանակներից դուրս գա, ապա ժողովուրդը լիովին կկորցնի խանդավառությունը, մեկ անգամ ևս կհիսաբարակվի և իշխանությունը կանցնի Ստամբուլին: Այդ դեպքում անգլիացիները Չեքոսլովակիային⁸⁴ ապրդագամ դարձնելու միջոցով կտիրեն ամբողջ խալիֆայության ժողովրդին, այդ բվում նաև Անատոլիային, ինչը Ռուսաստանի բույլեկներին համար և Կովկասում, և Ասիայում չափազանց անբարենպաստ հետևանքներ կունենա:

Ելկորդը երբ ակնհայտ դառնա, որ Վան, Բիթլիս մտած հայերը կարող են Իրաքում գտնվող անգլիացիների հետ հեշտությամբ միանալ, ապա դա մեծապես կուժեղացնի անգլիացիների դիրքերը Արևելքում: Լոնդոնի խորհրդարանում Իրաքի մանդատի հարցի ընճարկումների ժամանակ նախկին վարչապետ Աքովիթը արդեն իսկ հայտարարել է, թե Մոսուլը պաշտպանել կարողանալու համար անհրաժեշտ է հասնել Սև ծով և երև հայերին բույլ տրվի իջնել այդքան դեպի հարավ, ապա անգլիական իմպերիալիզմի համար այդ շատ մեծ ծառայություն կլինի: Կարծում եմ, այդ անհրաժեշտ է քացատրել...⁸⁵ Մյուս կողմից, խնդում եմ, որ ամեն պատեհ առիթով զգացնել տաք, որ Անկարայի կառավարությունը նախապատրաստվում է իրականացնել մեր երկրի համար անհրաժեշտ արդիական սոցիալական քարեմոտոզումներ ու հեղափոխություն, ինչը օտարների միջամտությունը կդարձնի անհնարին:

Պարոն, խնդում եմ Գյումրիում⁸⁶ հայերի վերաբերյալ մեր դիրքորոշումը ներկայացնել համաձայն նվատիս կողմից շարադրածի:

Արուաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար
Ամեթ Սուխար⁸⁷

4

ԹԱՄԺ-ի նախագահ

Մուսրաֆա Քեմալի ցուցումը խաղաղության պատվիրակներ
մեծապատիվ պարոններ Համիթին⁸⁸ ու Կեզաթիին⁸⁹

(23 նոյեմբերի 1920թ.)⁹⁰

23 նոյեմբերի 1920թ.

Հայերի հետ մեր բանակցություններում ոչ մի այլ կողմի միջամտությունն ու միջնորդությունը քննարկման առարկա չլինել չեն կարող: Մասնավորաբար, կարող եք հայտարարել, որ ամբողջումն է նրանց միջնորդությունը, ովքեր կցանկանան ներկայացնել հայերին և նրանց պաշտպանելու նպատակով կուզենան խտուճել գործին: Հստակ է, որ մենք դյուզն անգամ չենք հրաժարվի մեր իրավունքներից: Արագորժմախարարության կողմից Նորին գերագանցություն Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային համապատասխան տեղեկությունները արդեն ուղարկվել են, պարոմայք:

ԹԱՄԺ-ի նախագահ
Մուսթաֆա Քեմալ

5

Կապավոր պաշտոնյա դոկտոր Ֆուաթ Սաքիթ բեյի⁵⁴
նամակը Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային
(25 նոյեմբերի 1920թ.)⁵²

Քարու

25 նոյեմբերի 1920

Նորին Գերագանցություն Քյազըմ Քարաբեքիր փաշային

...

Բոլորը ձգտում են օգտու ըստիկ հարձակվողական գործողությունից⁵⁴: Դաշնակները ու հայ ազգայնականները, ինչպես նաև մահմեդական կապիտալիստները տարածում են լուրեր, թե թուրքերը միացել են անգլիացիների հետ, հարձակվել են քուլիկների վրա և նրանց մեջտեղից վերացնելուց հետո սլախի այդպիսով վերահաստատեն Թուրքիայի անկախությունը: Այդ լուրերի միջոցով մահմեդական հաջուստները ձգտում են պահպանել իրենց ձեռքից գնացող հարստությունները: Իսկ հայերի նպատակն է սրել թուրքերի և քուլիկների հարաբերությունները և թուրքերին միայնակ թողնել: Ես համոզված եմ, որ Մուփեհիմ նույնպես մեծ վարպետությամբ օգտվեց դրանից⁵⁵: Թուրքերի առաջխաղացումը կասկածելի ներկայացնելու համար նա առիթը բաց չբռնեց և աշխատեց հավատացնել տալ, որ եթե ինքը չլինի, ապա ազգայնամուլ ինսուրեկալիստ, պանիսլամիստ Թուրքիայում տեղի կունենան բազմաթիվ արկածախնդրություններ: Այդ միջոցով նա ձգտեց ամրապնդել իր խարխուլված դիրքերը: Ինձ ծանոթ շրջանակներում, համոզվելով իմ ծանոթների հետ ես հայտարարում եմ, որ այդ ամենից է, որ թուրքերը նրանց ինսուրեկալիստական ու կապիտալիստական Եվրոպայի հետ չեն մերժենա: Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ իրենց գոյությունը պահպանելու համար նրանց դեկավրենները կարող են դրոշ շեղումներ քալլ տալ, ապա նրանցից, որոնք արդեն պարզաբանել են իրենց հայացքները, չի կարելի սպասել, որ նրանք մարդասպանների հետ միանալով, դուրս կգան հեղափոխության

դին: Անհավանական է մտնել, որ մրամք, ովքեր արդեն ազատվել են ստրկակատիրական իշխանությունից՝ անօրինական համաձայնության կզան մրա հետ, այդպիսով իրենց դնելով հավերժական տնտեսական ստրկության մեջ:

Ես ասում էի, որ եթե մույնիսկ ղեկավարների մոտ այդպիսի հակում առաջանա, ապա Թուրքիայի ժողովուրդը արդեն շատ ետևում է քողել այն ժամանակը, երբ ականջակից էր լինում ամեն ատածին: Նա այժմ ումի այնպիսի մի իշխանություն, որը ի գոյու է իրականացման ճանապարհ հարթել ժողովրդի ճակատագրի և ցանկությունների համար:

Դրա հետ մեկտեղ, ռուսական հեղափոխական շրջանակներում բուրժրերի մկատմամբ մեծ կասկած գոյություն ունի: Հանդուրած եմ, որ այն անտեղի է և որ մուտակա ապագայում իր անիմն լինելը ակնհայտ կդառնա: Անհրաժեշտ է այդ կասկածը ժամանակին վերացնել և քախտախնդիրների խարդաղանքներին տեղ չտալ...⁹⁶

Դեկտոր
Ֆուաթ Սարիբ

6

Իսմեր քեյի մամակը Զյազըմ Բարաբեքիթ փաշային
(28 նոյեմբերի 1920թ.)⁹⁷

Միքելի եղբայրս, իմ շատ սիրելի եղբայր Զյազըմ օրան:

Այսօր Սաֆիեթը⁹⁸ գալիս է: Ֆուաթ փաշային⁹⁹ հետ միասին ձեզ մոտ կլինեն: Ինչքա՛ն երջանիկ են մրամք: Ի՛նչ մեծ երջանկություն է քեզ հետ տեսնվելը: Օնս կարող պատկերացնել, թե ինչքա՛ն եմ կաշտել, ինչքա՛ն եմ ուզում տեսնել քեզ: Այժմ իմ ամենամեծ ցանկությունն է կողքիդ մնալու համար մի տաս – տասնինգ օրով արձակուրդ ստանալ: Սակայն մեքկայումս դա անհնարին պատրանք է...

Արևելյան գործողությունը¹⁰⁰ մեզ և մեր գործը վերակենդանացրեց: Այնքան ծանր դրության մեջ էինք, այնքան մեղված էինք, որ քացարձակ անհրաժեշտություն էր դարձել մի օրանցք բացել, որ իրադրությունը կարողանար շունչ քաշել: Այլահի ռդրմությանը այն բացեցիր դու՝ արժանի հաջողությանը ու համակարգվածությանը: Նախախնամության ու ճակատագրի կողմից քեզ վերապահված է մեր ազգին ու պատմությանը ավելի մեծ ծառայություններ մատուցել: Այլահը քեզ նվիրաբերեց մեր ազգին: Հատկապես Մուսթաֆա Բեմալը լի պատկերացում, թե ի՞նչ կարելի է անել, որ հնարավոր լինի ցույց տալ և արտահայտել իր շնորհակալությունը: Թողրը մույն դրության մեջ են¹⁰¹:

Դրա հետ մեկտեղ, Արևելքը մի նյութարանոյք փուլի մեջ է մտել: Երև հնարավոր լինի այսպիսով մի արդյունքի հասնել, ապա փրկության ճանապարհը իրապես բացված կլինի: Ինչպես և ինչ ձևով այդ տեղի կունենա՝ դա այստեղ քննարկելի չարժե, քանի որ գործը առաջ է շարժվում:

Արևմուտքում մեր դրությամբ ծանր է, Քյազըմ: Այնամիտքի պակաս, անիշխանություն, ինտրիգներ, ամենակարևորը, իհարկե, զինամքերըն է....¹⁰²

Իմնք¹⁰³

7

Ազգային Մեծ Ժողովի մախազահ Մուսթաֆա Քեմալի հեռագիրը
Արևելյան ճակատի հրամանատարությանը
(30 նոյեմբերի 1920թ.)¹⁰⁴

Արևելյան ճակատի հրամանատարությանը

Անկարա, 30 նոյեմբերի 1920թ.

Քաջվում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Մեմդուհ Շելքեր բեյին
Թիֆլիսում Թուրքիայի ներկայացուցիչ Քյազըմ բեյին¹⁰⁵

Ինչպես պարզ է դառնում տարբեր տեղերից եկող լուրերից, անգլիացիները դիմում են բոլոր միջոցներին՝ բուլշևիկներին և մեր, ինչպես մահ իսլամական երկրների միջև, հարաբերությունները խաթարելու մպատակով: Նրանք հույս ունեն, որ երբ այդ նրանց հաջողվի, նրանք երկու հասարակություններին կարող են առանձին առանձին ճնշել: Այդ մպատակով տարածվող ասեկոսներին թվում է այն, որ անգլիացիների կողմից Աղբրեջանը մեզ համձմելու փոխարեն մենք Կովկասում բուլշևիկների դեմ ճակատ կստեղծենք, դրա նման էլի մի քանի խաբեյություններ են շրջամատվում: Դուք իրավասու և պարտավոր եք ձեր տրամադրության տակ զտնվող բոլոր միջոցներով ամհապաղ և հստակորեն հերքել այդ տեսակ բոլոր ասեկոսները:

Անգլիացիների, ֆրանսիացիների կամ էլ իտալացիների կողմից ուղղակի կամ Մտամբուլում նրանց կողմից իշխանության բերված կառավարության կողմից մեզ խաղաղության առաջարկ չի արվել:

Մուսթաֆա Քեմալ

8

Թուրքական Կոմունիստական Կուսակցության Կենտրոնական վարչության մախազահ Մուսթաֆա Մուփիիի մամակը

Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահ Մուսաֆա Քեմալին
(1920թ. նոյեմբեր¹⁰⁶,¹⁰⁷)

Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահ Նորին Գեղազանցություն
Մուսաֆա Քեմալ փաշային

Բաքու

1...¹⁰⁸

2. Արևելյան ռազմաճակատում ապստամբ բանակների հաջող հարձակումը¹⁰⁹ այստեղ լավ տպավորություն է առաջացրել: Քանի որ Չեզանից վերջին ժամանակներին ոչ մի լուր կամ կապավոր այստեղ չի եսել, ապա իրադրությունը ուսումնասիրելու և ավելի հաստատուն հարաբերություններ հաստատելու նպատակով ընկեր Մոլիվանիի ղեկավարությամբ ձեր կողմնից մի պատվիրակություն է ուղարկվել:

Այդ հարձակման ընթացքում հայկական աանմաններից ներա չափից ավելի խորանալը հասարակական կարծիքի մեջ որոշ կասկածներ է առաջացրել, որոնք մեր կողմից տարածված հաղորդագրությունների միջոցով փարատվել են: Մեր կողմից նշվել է, որ այդ հարձակումը վնաս չի պատճառի հայ քանվորին ու գյուղացուն և որ նրա նպատակն է պատժել դաշնակցական կատավարությանը, որը լինելով Անտանտի գործակալը, չի խորշել կատարել ռազմաքիվ խաբեություններ ու ռճրագործություններ:

Ըստ ամենայնի, մեր այդ հաղորդագրությունները հանրային կարծիքը դրական է ընկալել, քանի որ այս անգամ չկար քարոզչություն բուրքերի քայքայությունների մասին, ինչպես նման դեպքերում սովորաբար լինում էր անցյալում: Նույնիսկ հայ կոմունիստները մամուլում հանդես եկան որպես բուրքական հարձակման կողմնակիցներ և շարունակում են սպագրել լուրեր, որոնք Անատոլիայի ապստամբների ներկայացնում են որպես աղբյուրացի կողմ:

Ամեն դեպքում, կարծում ենք, ավելորդ չէ նշել, որ հնարավորություն չտրվեց օգտագործել "հայկական կոտորածը" որպես միջոց Ռուսաստանի և Եվրոպայի պոլիտարների կարծիքը Անատոլիական շարժման դեմ ուղղելու և մեզ խաբեքս որակելու համար:

3. Վրանգելի անհաջողության և Անատոլիայի կողմից Արևմտյան ու Արևելյան ճակատների կայունացման հետևանքով վերջին օրերին ուժեղացել է փոսնգը, որ Անգլիան դաշնակցային հարաբերությունների մեջ կնտմի ԱՄԺ-ի¹¹⁰ կատավարության հետ: Այդպիսի միությունը կհանգեցնի Անատոլիայի ապստամբների մինչև այժմ ձեռք բերածի կորուստին: Միաժամանակ անգլիացիների պատճառով Անատոլիան կզրկվի Մուխոններից ուղարկվելիք նյութական ու քաղոյական ամեն տեսակ օգնությունից: Այդ պատճառով կարծում ենք, որ մենք չէինք պիտիվել, երբ

ասել էինք, թե ապստամբները ձգտում են ունենալ Ռուսաստանի հետ ավելի ուժեղ ու գործուն հարաբերություններ:

4. Նախապես արդեն հայտնել էինք, որ մեր կուսակցության կողմից Անատոլիական շարժմանը օգնելու նպատակով կազմվել է Թուրքական Կարմիր Գունդ: Այն սրանից մտատարապես երեք շաբաթ առաջ Կենտրոնական կոմիտեի անդամ ընկեր Մեմմեր Էմինի¹¹ հրամանատարության մերքո Նախիջևանի վրայով ուղարկվեց Քյազլմ Քարաբեքիր փաշայի տրամադրության տակ: Սակայն այդ ժամանակ Արևելյան ռազմաճակատի հարձակման անցնելու և դաշնակցների կողմից Նախիջևանի ճանապարհը փակելու պատճառով հնարավոր չեղավ զինվորներին հասցնել Անատոլիա: Մեր գումդը անցում կատարեց Քերյուսեղից¹² մինչև Արվաշայ և ավարտեց այն հաջողությամբ՝ նակատակորդի ուժերին պատճառելով մեծ վնաս: Մեր զինվորների կորուստները կազմեցին 11 սպանված և մինչև 20 թեթև վիրավոր: Քամի որ ներկայումս իշխում է ձմեռը, ապա այդ պատճառով մեր զինվորները քաշվեցին հանգստի դեպի Ադրամ¹³: Բոլոր անհրաժեշտ միջոցները կձեռնարկվեն նրանց Դելիջանի¹⁴ վրայով ուղարկելու նպատակով:

5. Աղբյուրաբանում ԱՄԺ-ի ներկայացուցիչ Մեմդուհ Ենվերթ քեյի¹⁵ Բաբու ժամանելուն պես մեր կողմից որոշվեցին նրա պատրասկանությունների հաջող կատարման համար անհրաժեշտ միջոցները և մա ծանոթացվեց հայտնի հեղափոխական գործիչների հետ, մասնավորապես, Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի անդամ ընկեր Ստալինի հետ, որը վերջին օրերին գտնվում է այստեղ:

Եմբաղդում ենք, որ ընկեր Ստալինի հետ մինչև երկու ժամ տևած այդ զրույցի արդյունքները Մեմդուհ Ենվերթ քեյի կողմից Ծեզ ներկայացվել են: Մենք գտնում ենք, որ անհրաժեշտ է դրան մի երկու - երեք կետ ևս հավելել:

Ընկեր Ստալինը առաջին հերթին նշեց, որ Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը Անատոլիայի ազգային ապստամբական շարժումը ղիտարկում է որպես կարևոր պատմական մի իրադարձություն, որը պիտի օրինակ ծառայի և որին պիտի հետևեն Արևելքի բոլոր ազգերը: Այդ շարժման ուժեղացման համար Ռուսաստանը պատրաստ է զենալ ամեն տեսակի զինադրությունների: Դրանից հետո նա բացատրեց, որ մեծ չափով չօգնելու պատճառը այն է, որ իրականում միայն վերջերս է հաջողվել Անատոլիայի հետ հուսալի կապ հաստատել: Մյուս կողմից, խուսակցություններն այն մասին, որ Անատոլիական շարժումն սկսելուց հետո Կարմիր բանակը մնացել է չեզոք, չեն համապատասխանում իրականությանը: Նա նայտնեց, որ արդեն այսօր Նախիջևանի զրավմանը մասնակցում են կարևոր ուժեր, իսկ Դրվանում ռազմական գործողություններն ավարտվելուն պես Կովկասյան ուղղությամբ կնդվի առաջին պլան:

Ընկեր Ստալինը խոսեց նաև երբորդ կարևոր հարցի մասին:

Էնվեր փաշայի և իր ընկերների լավ ընդունելությունը Ռուսաստանում պայմանավորված է նրանց աշխատանքով ի օգուտ ապստամբ Անատոլիայի: Նրանց տրվում է նյութական օգնություն: Արդյո՞ք կա հնարավորություն, որ նրանք փորձեն առաջացնել ներքին ապստամբություններ և քայքայեն Անատոլիայի ռազմաճակատը: Մոմդուհ Շեվքեթ քեյը պատասխանեց, որ օգնությունը Էնվեր փաշային և իր ընկերներին կարելի է շարունակել և պարզաբանեց դրա պատճառները:

Այստեղ վաղուց ի վեր կոմունիստի անվան տակ գործող դ-ր Յուսեփ քեյը¹¹⁶, որն իրականում ոչ մի կապ չունի կոմունիզմի հետ և որի հարաբերությունները մեր կազմակերպության հետ խզված են, աշխատում է Անատոլիայի շարժումը ներկայացնել որպես անկազմակերպ¹¹⁷ մի շարժում, որին հատուկ է միայն ազգայնականությունը: Վերոհիշյալ այդ անձնավորությունը, հենվելով սրանից մի քանի ամիս առաջ Բեքիր Սամի քեյի կողմից հայտնած տեղեկատվության վրա, հայտարարեց, թե ինքը Անատոլիայի ԱՄԺ-ի ղեսպանն է Ռուսաստանում և մի կնիք պատրաստել տալով՝ Ադրբեջանի կառավարությունից պահանջեց չորս միլիոն ռուբլի, այդպիսով ստեղծելով տգեղ մի իրադրություն:

Կարծում ենք, որ այն անձնավորությունը, որը պիտի ներկայացնի [Թուրքիան - Ռ. Ս.] Ռուսաստանի խորհրդային կառավարության առջև, պիտի ընտրված լինի ապստամբական շարժման մեջ դիրք ձեռք բերած գործում հեղափախականների թվից:

7...¹¹⁸

ԹԿԿ Կենտրոնական կոմիտե
Նախագահ՝ Մուսթաֆա Մուվիհի
Զարառուղար՝ Էրհեմ Նեմաթ¹¹⁹

RUBEN SAFRASYAN

TURKISH DOCUMENTS FROM THE PERIOD OF
TURKISH-ARMENIAN WAR
(NOVEMBER 1920).

For the first time in Armenian historiography, the present article is examining the Turkish documents from the last period of Turkish-Armenian war. Article deals mainly with the confidential and decrypted documents, which were intended to use only in the internal circulation. The authors of documents were the leading representatives of emerging kemalist political elite, including Mustafa Kemal himself. The thoughtfully analyses of documents allows author to come to conclusion that the final goal of kemalist Turkey during this war was the elimination of Armenia as an independent political factor in South Caucasus.

As addition to the article, there are attached the texts of eight translated into Armenian documents with the detailed commentary.

1. *Երկանց Մարզայան, Դավադիր զորքարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա. Երևան, 1995: Է. Ա. Ջոհրարյան, 1920թ. քուրք – հայկական պատերազմը և տերությունները. Երևան, 1997: Գաբուսո Գալստյան, Հայաստանը և Մեծ Տերությունները 1917 – 1923թթ. Երևան, 1999: Լճնդրոշ Առաքելյան, Հայաստանի բաժանումը 1920 թվականին. Երևան, 2002:*
2. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, Şark Cephesi Kumandanlığına, Ankara, 8/11/1336. - *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 – 1960, s. 901.*
3. *Այ. Առաքելյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը. Արևիկ, 1930, էջ. 263:*
4. Տես այդ մասին. [Ատաթրեկ], Erzurum Mebusu İsmail Beyle Rûfekasının, Ermenistan Sulh Şerhii Hakkında İstizah Tahriri ve Hariciye Vekâleti Vekili Muhtar Beyin Cevabı Münasebetiyle Sözlere. - [Ատաթրեկ] Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları. Yayına Hazırlayan: *Kâzım Öztürk. Ankara, 1990, s. 322.*
5. *Kemal Atatürk. Nutuk. Cilt: II, 1920 – 1927. İstanbul, 1961, s. 486.*
6. Տես այդ մասին քեմալական պաշտոնական պատմագրության հիմնադրումներից մեկի հետևյալ աշխատությունը. *Tevfik Bekirioğlu, Atatürk Anadolu'da (1919 - 1921). Ankara, 1959, s. 19.*
7. Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, Şark Cephesi Kumandanlığına, Ankara, 8/11/1336. - *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 – 1960, s. 901.*
8. Այդ ուղղությամբ փաստաթուղթը առանց կրճատումների հրատարակել է իր հուշագրություններում Իսմայիլը: Տես. *İsmet İnönü, Hatıralar: 1. Kitap. Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek. Ankara, 1985, s. 222.*
9. *Ibid.*
10. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 – 1960, s. 898.*
11. Տեքստը տես. *Այ. Առաքելյան, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Արևիկ, 1930, էջ. 245 - 246:*
12. *İsmet İnönü, Hatıralar: 1. Kitap. Yayına Hazırlayan: Sabahattin Selek. Ankara, 1985, s. 222.*
13. *Siyasi Kurgunluklar: 15 Gün Gizli Tutulan Görev. – Tercüman, 04. 05. 1993.*
14. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 – 1960, s. 899.*
15. Տեքստը տես. Телеграмма начальника штаба 11-ой Красной армии Пугачева в Президиум Совет РСФСР с изложением турецкой версии событий в Армении, предоставленной кемалистским командованием Восточного фронта. - Геносид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Документы и комментарий. Том 2. Часть 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментариев Ю. А. Барсегов. Москва, 2003, с. 218 – 219. Հայերեն այդ փաստաթուղթը հատվածաբար հրատարակել է Է. Ջոհրարյանը. Տես. Է. Ա. Ջոհրարյան, 1920թ. քուրք – հայկական պատերազմը և տերությունները. Երևան, 1997, էջ. 287:

16. Տես *Բարաբերթի քաղաքի տնտեսում*, Телеграмма начальника штаба 11-ой Красной армии Пугачева в Революсовет РСФСР с наложением турецкой версии событий в Армени, предоставленной кемалистским командованием Восточного фронта. - Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Том 2. Часть 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментариев Ю. А. Барсегов. Москва, 2003, с. 218.
17. *Արթուրյանն ըստ է. Ա. Ջոնայան*, 1920թ. թուրք – հայկական պատերազմը և տնտեսությունները, Երևան, 1997, էջ. 287:
18. *Նույն տեղում*, էջ. 273 - 274:
19. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 899.
20. *Ibid.*
21. *Ibid.*
22. *Ibid.*
23. *Ibid.*
24. *Վերջնագրերի տեքստերը տես. Արմեն Վառչյան, Հայաստանի համրապետություն*, Երևան, 1993, էջ. 511 – 513:
25. Hâriciye Vekili *Ahmet Muhtar, Şark Cephesi Kumandanlığına*, Ankara, 8/11/1336. - *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 901.
26. *Տեքստը տես. Sulh Şartlarımız*, Ankara, 8/11/1920. - *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 900.
27. *Ibid.*
28. Hâriciye Vekili *Ahmet Muhtar, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine*, Ankara, 20 - 21/11/1336. - *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 905 - 906.
29. *Ibid.*, s. 906.
30. *Mustafa Kemal, Doğu Cephesi Komutanlığı'na*, Ankara, 30 Kasım 1920. - Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları. Yayınlayan: *Mustafa Onar*. C. II, Ankara, 1995, s. 210-211.
31. *Մանրամասն այդ մասին տես հետևյալ ժամագրությունում. Ազատի Լապիպեան, Բրիտանիա և Հայկական Հարցը 1915 – 1923*, Պիլյուս, 1994:
32. *Salahi R. Soyyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasetimiz* (Nisan 1920 – Mart 1921). – *Belleiten*, Ocak 1981, Cilt: XLV/1, Sayı: 177, s. 359 – 360.
33. Համաձայն թուրք հետազոտող Է. Յելլայի այդ նպատակն էր հետազոտելով ԹԱՄԺ-ի կառավարության արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար Ահմեթ Մուհրաբի հեղտեղների 22-ի մամակը Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոմիսար Գ. Օլչերիմին: Տես. *Erel Telliol, Sovyetlerle ilişkiler. – Türk dış politikası: Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar*. Editör: *Baskan Onan*. (Cilt I: 1919 - 1980). İstanbul, 2002, s. 170. Այստեղ Ահմեթ Մուհրաբի պաշտոնը սխալմամբ նշված է որպես "արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար":
34. Այդ առումով հատկանշական է Ի. Ստալինի հետագիրը Վ. Լենինին, որտեղ նա խորհուրդ է տալիս ձեզզել պայմանագրի ստորագրումը Հայաստանի հետ, քանի որ այն կարող է վանել քեմալականներին և կղերի նրանց

- համաձայնության գալ անգլիացիների հետ: ՏՆս. Телеграмма И. Сталина В. Ленину, Баку, 5 ноября 1920г. - Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Том 2. Часть 1. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментариев Ю. А. Борсегод. Москва, 2003, с. 216.
35. ՏՆս այդ մասին. *İlhan Uzgel, Ömer Kârikuloğlu, İngiltere ile İlişkiler. - Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar. Editör: Başkan Öron. (Cilt I: 1919 - 1980). İstanbul, 2002, s. 141 - 142.*
36. ՏՆս այդ մասին. *Solahi R. Soyuel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde Batı Siyasamız (Nisan 1920 - Mart 1921). - Belleten, Ocak 1981, Cilt: XLV/1, Sa: 177, s. 359 - 360.*
37. *Ibid., s. 356 - 357.*
38. ՏՆս այդ փաստաթղթը. *Maslahatgüzar Ferruh Bey'den Hâfıcıye Nâzırı Safa Bey'e, Roma, 24 Kasım 1920. - Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR. SYS, 2607/6_17, Osmanlı İmparatorluğu Büyükelçiliği, 118/73 numaraya ek. - <http://www.devletarsivleri.gov.tr/vayin/osmanli/belgelerleataaturk/065.htm>*
39. TBMM Başkanı *Mustafa Kemal*, Barış Delegeleri Hamit ve Necati Beyefendilere, 23 Kasım 1920. - Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları. Yayınlayan: *Mustafa Önar. C. II, Ankara, 1995, s. 207.*
40. Մարաֆա Մուսիհիի համարվում էր "Մսուլվայի մարդը": ՏՆս այդ մասին, օրինակ. *Doğan Arıcaoğlu, Millî Kurtuluş Tarihi 1836'den 1995'e. İstanbul, 1976, s. 621 - 624.*
41. ՏՆս. *Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908 - 1925. 3. Baskı. Ankara - İstanbul, 1978, s. 228.*
42. TKP Merkez Heyeti Reisi: *Mustafa Suphi*, Kâlibi: *Ethem Nejar, B. M. M. Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine, Bakû [7 Kasım 1920]. - Mete Tunçay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908 - 1925. 3. Baskı. Ankara - İstanbul, 1978, s. 231 - 233.*
43. *İzmet, 28/Teşrinisani/1336. - Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 - 1960, s. 903.*
44. Այդ շրջանում Քարաբեկերի և Էնկերի միջև իրխամակըած բազմաթիվ նամակները զետեղված են Քարաբեկերի զրբերից մեկում. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı. İstanbul, 1967.*
45. ՏՆս այդ մասին. *Murat Çulcu, Spektülasif Marjinal Tarih Tezleri. 6. Baskı. İstanbul, 2000, s. 281 - 282.*
46. ՏՆս այդ մասին. *Doğan Arıcaoğlu, Millî Kurtuluş Tarihi 1836'den 1995'e. İstanbul, 1976, s.487.*
47. Doktor *Faâd Sabit*, Kâzım Karabekir Paşa Hazretlerine, Bakû, 25 Teşrinisani 1920. - *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı. İstanbul, 1967, s. 78 - 80.*
48. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 - 1960 և Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı. İstanbul, 1967.*
49. *Muhammed Erat, Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermeniler Üzerine Harekâtı (1920). - Kafkas Araştırmaları, II, 1996, s. 102.*

50. Şu. *Muhammed Erat, Halide Yılmaz, Kâzım Karabekir'in Hayatı ve Çanakkale Savaşlarındaki Rolü*. - T.C Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği, 4: Çanakkale Savaşı Semineri, 2003, s. 17.
51. Şu. *Şerafettin Turan, Türk Devrim Tarihi II: Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*. İstanbul, 1992, s. 202.
52. Şu. *Şu'nun qrdh'n պատկանող հետևյալ հետազոտությունը. Cemal Katay, Karabekir Ermenistan'ı Nasıl Yok Etti? İstanbul, 1956.*
53. *Քաղաքերիը 1946թ., երբ հերթական անգամ արդիականացել էր Հայկական հարցը, ավարտեց հայերին նվիրված իր գրքի ճնշակիցը, որը այդպես էլ վերնագրված էր. "Հայերը դռանեղ"ց են եկել, ու"ր են գնում": Այն լույս տեսավ տասնամյակների անց "Հայկական դուայե" խորագրի միջոց: Տես. *Kâzım Karabekir, Ermeni Dosyası*. Yayına Hazırlayan Prof. Faruk Özerengin. İstanbul, 1994.*
54. *Kâzım Karabekir, Ermeni Dosyası*. Yayına Hazırlayan Prof. Faruk Özerengin. İstanbul, 1994, s. 29.
55. *Ibid.*, s. 40.
56. *Ibid.*, s. 42.
57. *Մուսաֆա Քեմալի և Քյազըմ Քաղաքերիի փոխադարձությունների պատմության վերջինիս մանրամասն մեկնաբանությունը տես. [Kâzım Karabekir], Kâzım Karabekir Anlatıyor*. Yayına Hazırlayan Uğur Mırmırcı, Beşinci Basım. İstanbul, 1990.
58. Հետազոտյում մա կանգնի է դաստասանի ատրև և արդարացվել է: Տես այդ մասին. *Erik Jan Zürcher, The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905 – 1926*. Leiden, 1984, p. 152 -154.
59. Տես այդ մասին. *Feridun Kandırmacı, Kâzım Karabekir'in Yakılan Hatıraları* Mesefesinin İçyüzü. İstanbul, 1964, s. 90 – 115.
60. Տես այդ մասին. *Faruk Özerengin, Sunuş - Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizin* Esasları. İstanbul, 1992, s. 5.
61. Տես այդ մասին. *Hoyat Fevziyeşin, Emel Özerengin, Timsal Ayasbeyoşin, Önsöz. - Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 – 1960, s. VI.
62. Տես այդ մասին *Erik Jan Zürcher, Young Turk Memoirs as a Historical Source: Kazım Karabekir's İstiklâl Harbimiz*. - Middle Eastern Studies Vol. 22, No. 4, October 1986, p. 565.
63. Ուշագրավ է, որ գրքի հրատարակումից մի քանի ամիս անց բարբառական իրավաստան ծանախարզը սրափվեց և սկսեց հետազոտելից հրատարակելին, սակայն արդեն ուշ էր: Տես. *Ibid.*, p. 565 – 566.
64. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*. İstanbul, 1967.
65. *Merhum General Karabekir Kızları, Önsöz. - Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı*. İstanbul, 1967, s. III.
66. *[Atatürk] Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*. Yayına Hazırlayan: *Kâzım Öztürk*. Ankara, 1990; *[Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*. C. II. Yayınlayan: *Mustafa Onar*. Ankara, 1995,

67. *Kemal Atatürk, Nutuk*. Cilt: I - III. İstanbul, 1961. Սեր պատմարանների կողմից օգտագործվել է այդ գրքի առաջին հրատարակության ռուսերեն թարգմանությունը. *Мустафа Кемаль, Путь к власти Турция. 1919 - 1927. Т. 1 - 4. Москва, 1929 - 1934.*
68. Մուսթաֆա Քեմալի «Ճանճ» երբորդ հաստորը, որը վերնագրված է «Փաստաբլթքեր», պարունակում է 299 պաշտոնական վավերագրեր: Տես. *Kemal Atatürk, Nutuk*. Cilt: III: *Vesikalar*. İstanbul, 1961.
69. *Kâzım Öztürk, İkinci Baskının Öncüsü*. - [*Atatürk*] *Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*. Yayına Hazırlayan: *Kâzım Öztürk*. Ankara, 1990, s. III.
70. Ահմեթ Մուհթարը, հետագայում ընդունել է Մուլլաօղլու ազգանունը (1870-1934): Դիվանագետ, փոխարտգործնախարար, 1920 - 1921 թթ. հաճախակի փոխարինում էր երկարատև արտասահմանյան գործուղումներում զտնվող քննադական թուրքիայի առաջին արտգործնախարար Բեքիր Սամիկին: Եղել է Օսմանյան կայսրության դեսպանը Հունաստանում, Ուկրաինայում, համրապետության տարիներին զբաղեցրել է դեսպանի պաշտոններ Մոսկվայում և Վաշինգտոնում: Բազմիցս քննարկել է թուրքիայի Ազգային Սեմ ժողովի պատգամավոր:
71. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 - 1960, s. 901. Փաստաբլթրը հայերին ամբողջությամբ տալագրվում է առաջին անգամ: Նրա առումնին հատվածների հայերեն թարգմանությունը ժամանակին տալագրել է Ե. Ղ. Սարգսյանը: Տես. *Երվանդ Սարգսյան, Հայադայություն*. - Հայաստանի աշխատավորուհի, 1991, N. 3, էջ. 1 - 2 և *Երվանդ Սարգսյան, Դավադրը գործադր. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա*. Երևան, 1995, էջ. 170 - 171: Այդ երկու թարգմանությունների զգալիորեն տարբերվում են մեկը մյուսից և չիղվում են քննարկից: Փաստաբլթքին անդրադարձել է մաև Վահագմ Տատրյանը, տալագրելով նրա մեկ հատվածի անգլիերեն թարգմանությունը, տես. *Vahakn N. Dadrian, The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. Oxford, 1995, p. 358.
72. Ի նկատի ունի Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը փոխանցվածք փաստաառուրը:
73. Հետագայում ընդունել է Արսրան ազգանունը:
74. *Atatürk'ün T.B.M.M. Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*. Yayına Hazırlayan: *Kâzım Öztürk*. Ankara, 1990, s. 321 - 322. Փաստաբլթրը հայերեն տալագրվում է առաջին անգամ:
75. փաշա:
76. Թերևս, ի նկատի ունի արտաքին գործերի փոխնախարար Մուհթար քեյին:
77. Հրատարակված է *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 - 1960, s. 905 - 906. Փաստաբլթրը հայերեն տալագրվում է առաջին անգամ:
78. 1920թ. նոյնների 13:
79. Զարարելից իր հուշագրություններում այդ վավերագիրը չի հրատարակել:
80. Մածկագրի առաջին կետում քնտրագրվում են Կ.Պոլսի սուլթանական կառավարության գործառնության հետ առնչվող որոշ խնդիրներ: Այդ հատվածը չենք թարգմանել:

81. Հետագի թուրքերին տեղափոխում այս տեղում դրված է քաղաքացիական, ամենայն հավանականությամբ, քաղց հնարավոր չի եղել ընթերցել կամ վերծանել՝ այդ տարիներին ինտելեկտուալ կապը անհուսալի էր: Նախադասության իմաստը հուշում է, որ այստեղ պետի լինելը "հայտնել ենք" կամ մեկ այլ նույնիմաստ արտահայտություն:
82. Քեյֆի Սամի (հետագայում ընդունել է Քունդուկ ազգանունը), (1865 – 1933, որով տեղեկություններով՝ 1932): Օսմանյան կայսրության և հանրապետական թուրքիայի քաղաքական գործիչ, դիվանագետ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին դեկլարար պաշտոններ է զբաղեցրել օսմանյան կառավարման ծածկարգում: Քեմալականների առաջին և երկրորդ կառավարություններում զբաղեցրել է արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը (1920 – 1921թթ), դեկլարար է այդ կառավարության ատաքին պատվիրակությունը Մոսկվա (1920թ. հուլիս – սեպտեմբեր): Նրա դերը Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեջ դեռևս վերջնականապես պարզաբանված չէ, քանի որ առկա են իրարամերձ վկայություններ: Տես, օրինակ, Ա. Ամունյան, Մեծ ոճից: Հայկական վերջին կոտորածները և Ցախաթ փաշա: Երևան, 1990, էջ. 31 և British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals. By Varlık Feghalyan. La Verne, 1991, p. 325:
83. Ի մկատի ունի խորհրդային կառավարության առաջարկը հանձնել Վանը, Բիթլիսը և Մուշը Հայաստանին:
84. Ֆերիթ փաշա, դամաթ՝ սուլթանական ընտանիքի ներկայացուցիչ (1853 – 1923): Օսմանյան պետական գործիչ, հինգ անգամ զբաղեցրել է ստորագրամի (կառավարության նախագահի) պաշտոնը: Դեկլարար է թուրքական պատվիրակությունը Մեքոն և ստորագրել է Ալեքի սաշմազիրը:
85. Այդպես է թուրքերին տեղափոխում: Ըստ ամենայնի, վավերագրի այդ հատվածը հրատարակի համար եղել է անընթեռնելի:
86. Ի մկատի ունի քանակությունները Ալեքսանդրապոլում:
87. Բնութագրելով այս և հաջորդ փաստաթուղթը Քարաբեքիրը գրում է. "Արևելյան գործողության ընթացքում Անկարայի հետ տեղի է ունեցել մահ որոշ նամակափոխանակություն ընդհանուր իրադրության վերաբերյալ." – Տես. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbinde*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 904: Ուշագրավ է, որ իր պատասխան ծածկագրում Քարաբեքիրը հայտնել է իր մտածումները Ամենք Մուրաբի նամակի միայն այն կետերի վերաբերյալ, որոնք առնչվում էին Կ. Պոլսի սուլթանական կառավարության գործունեության հետ, անտեսելով Հայաստանի դեմ պատերազմի մասին կետերը: Այդ պատճառով Քարաբեքիրի վերևում նշված ծածկագիրը սույն հրատարակման մեջ չենք ներգրավել: Տեքստը տես. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbinde*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 906 – 907.
88. Համիթ քեյլ (հետագայում ընդունել է Քափալլ ազգանունը) այդ շրջանում եղել է Էրզրոմի վախ (մահամզապետ): Հայտնի է եղել "Խեղազար Համիթ" մականունով: Ստորագրել է ի քիս այլոց Ալեքսանդրապոլի 1920թ. պայմանագիրը: Համարվում է Մուսթաֆա Սուֆիիի սպանության կազմակերպիչներից:
89. Մյուսիման Նեջաթի քեյ, հետագայում ընդունել է Գյումերի ազգանունը (1890 – 1944), քեմալական շարժման մասնակից, կրթական և

- իրատարակական ոլորտների գործիչ: ԹԱՄԺ-ի պատգամավոր է եղել Էրզրումից, այդի է ընկել իր հանձնախյակական նյութներով ու հարցազննողամներով: Ստորագրել է ի թիվս այլոց 1920թ. պայմանագիրը: Հետագայում դատավանդել է բուլղերեն լեզու և «Պոլսի Գաղաթիյո հայկական վարժարանում: Հեղինակել է հուշագրությունների ոչ ծավալուն զրքրյւլ. *Sâleyman Necari Gâsneri, Hatıra Defteri. İstanbul, 1999.*
90. Տպագրված է. [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları. C. II, Yayınlayan: *Mustafa Onar. Ankara, 1995, s. 207.* Փաստաթուղթը հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:
91. Դոկտոր Ֆուաթ Սաթիթ, հետագայում ընդունել է Ալաջըր ազգամունց: Երիտրուրդական կուսակցության գործիչ, պատրիարքատական շարժման ակտիվ մասնակից, «Թյուրական օրախոս» ժայրահեղական կազմակերպության հիմնադիրներից ու ղեկավարներից, տես այդ մասին, մասնավորապես, *Türk Zafer Tunesya, Türkiye'de Siyasal Partiler. Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, 1908 – 1918. Genişletilmiş İkinci Baskı. İstanbul, 1988, s. 432.* Եղել է հայոց ցեղասպանությունն իրականացրած «Թեշքիլատ-ը Սահանսի» («Հատուկ կազմակերպության») անդամ, տես այդ մասին. *Abdullah Muradoğlu, Teşkilat-ı Mahsusâ. – Yeni Şafak, 23. 11. 2005.* Ազգայնական շարժման առաջնորդն էլ եղի սթուրքերի կողմից հիմնադրված ԹԿԿ ղեկավարներից, իսանդես է եկել կապավորի ղեկում էնկերականների, քեմալականների և ռուս բուլեիկների միջև: Երա կյանքի ու գործունեության մասին տես. *Ali Bircici, Dr. Fuat Sabit. – Türk Yurdu, 1999. Sayı. 139-141, s. 45 – 58.*
92. Տպագրված է. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimizde Enver Paşa ve İttihât Terâkki Erkânı. İstanbul, 1967, s. 78 – 80.* Փաստաթուղթը հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:
93. Նամակի առաջին մասում նկարագրվում է Մուսթաֆա Մուսկիի գործունեությունը Թարվում: Այդ հատվածը թարգմանված լի:
94. Ի նկատի ռնի Թուրքիայի հարձակումը Հայաստանի վրա և Կարսի զլավումը:
95. Ի նկատի ռնի Թուրքիայի հարձակումը Հայաստանի վրա:
96. Նամակի մնացած հատվածը, որը անյություն լունի թուրք-հայկական պատերազմի հետ, թարգմանված լի:
97. Հաստարակված է. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz. İstanbul, 1959 – 1960, s. 903.* Գրված է էսքիչեհիրից: Փաստաթուղթը հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:
98. Գեղազետ Մաֆիթ քեյ, հետագայում ընդունել է Արցղան ազգամունց (1888 – 1947): Օսմանյան կայսրության ու հանրապետական Թուրքիայի ռազմական ու պետական գործիչ, ղեկամազետ: 1920թ. նոյեմբերի 14-ին նշանակվել է Ալի Ֆուաթի՝ Մուսկվա նեկնող ղեկավարության կցորդ:
99. Ալի Ֆուաթ վաչա, հետագայում ընդունել է Ջեքեսայ ազգամունց (1883 – 1968): Օսմանյան կայսրության ու հանրապետական Թուրքիայի ռազմական ու պետական ղեկավար գործիչ, ղեկամազետ: 1920թ. նոյեմբերի 21-ին նշանակվել է քեմալական Թուրքիայի առաջին ղեկավանց Խորեղային Ռասաստանում, 1921թ. ստորագրել է Մուսկվայի ռուս-թուրքական

պայմանագիրը: Յուրջ-ուսական բանակցությունների վերաբերյալ հրատարակել է հուշագրությունների գիրք: Տես. *Ali Faat Cebesoy, Moskova Hatıraları* (21/11/1920 – 2/6/1922). İstanbul, 1955.

100. Ի նկատի ունի պատերազմը Հայաստանի դեմ:
101. Ինչպես երևում է մեղքում բերված Ջարաքեքիի մեկնարանություններից, նրան չէին զեհացրել Մուսաֆա Ջեմալի և այլոց պաշտոնական շնորհավորանքները:
102. Ջարաքեքիի հրատարակած տեքստը սբանով ավարտվում է:
103. Այս նամակի մասին Ջարաքեքիից իր հուշերում գրում է. "... Մուսաֆա Ջեմալ ու Ֆեվզի փաշանաներից, ինչպես նաև այլոց կողմից ստացած պաշտոնական շնորհավորանքներից ինձ համար ավելի մեծ արժեք ունեին Իսմիր բեյի նամակը և հեռագիրը, քանի որ Արևելյան ռազմաճակատի դերը Անկախության պատերազմում և նրա նշանակությունը մեր ազգային գործի համար նա տեղադրել էր մեր պատմության շրջանակների մեջ". Տես. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 902 – 903: Իսմիրի այդ ծածկագրված հեռագիրը գրված է 1920թ. դեկտեմբերի 9-ին և այդ պատճառով չի մերժարվում սույն հրատարակման մեջ: Տեքստը տես. *Kâzım Karabekir, İstiklâl Harbimiz*. İstanbul, 1959 – 1960, s. 903.
104. [Atatürk], Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazmaları, C. II. Yayınlayan: *Mustafa Önar*. Ankara, 1995, s. 210-211. Փաստաթուղթը հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:
105. Զյազըմ բեյ, հետազայում ընդունել է Դիլիք ազգանունը (1880 - 1941): Արևեստաղարծ զինվորական, հանրապետական շրջանում՝ պետական գործիչ: Մաս է կազմել Մուսաֆա Ջեմալի մեթաձոր շրջապատի:
106. Ամիշը որոշված է թուրք հրատարակչի կողմից:
107. *Meşe Tanrıçay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908 – 1925*. 3. Baskı. Ankara – İstanbul, 1978, s. 231 – 233. Փաստաթուղթը հայերեն տպագրվում է առաջին անգամ:
108. Նամակի սկզբնական հատվածը, որտեղ խոսվում է Յուրջիայում կոմունիստական գերծռնության հմաթավորությունների մասին, յնք թարգմանել:
109. Նկատի ունի ազգայնականների զննված ուժերի Արևելյան ռազմաճակատը, որի հրամանատարն էր Ջարաքեքիից:
110. ԱՄԺ՝ [Թուրքիայի] Ազգային Մեծ Ժողով:
111. Թուրքական առյուծները նշում են, որ ԹԿԿ այդ գործիչը գտնվել է Էնվերի ազդեցության տակ և հետագայում քեմալականներին մատնել է էրզրում ժամանած Մուսաֆա Սուրեիին, այդպիսով փրկելով իր կյանքը: Տես այդ մասին. *Meşe Tanrıçay, Türkiye'de Sol Akımlar 1908 – 1925*. 3. Baskı. Ankara – İstanbul, 1978, s. 215 – 216.
112. Հայերեն՝ Գորիս
113. Թիբև, պետի լինի Աղբամ:
114. Հայերեն՝ Դիլիքան:
115. Մեղդուհ Շելքեթ, հետազայում ընդունել է Էսնմդալ ազգանունը (1883 - 1952): Երիտրուսական "Միություն և առաջադիմություն" կոմիտեի և քեմալական Հանրապետական-ժողովրդական կոտակության ղեկավար

զործիչ, դիվանագետ, արձակագիր: 1920-1924թթ. եղել է Անկարայի կառավարության դեսպանորդը Բաքվում: Մեղակից է Հայոց ցեղասպանության ռեզզործության, ինչի մասին 1919թ. մշտի է բուրբակա՞ն թագմական արտակարգ առյամի դատավճիռներից մեկում: *Sbu. Osmar Seifin Kocadansozlu, Imihat – Terraki'nin Sorgulanmasi ve Yargilanmasi: Meclis-i Mebusan Tabkikat, Teşkilat-ı Mahsusa, Ermeni Tehcirin İcyüzü, Divan-ı Hâeb-ı Örfi Muhakemesi. İstanbul, 1998, a. 521.*

116. Խոսքը վերևում հիշատակված դոկտոր Շուսթր Մալիթի (Ալաջըր) մասին է:
 117. Թուրքերին տեքստում օգտագործված է "չոբան" (çoban) բառը, որը տվյալ դեպքում ումի "կոպիտ", "անտաշ" իմաստները:
 118. Ալալախն է թուրքերին տեքստում, վեցերորդ կետը բացակայում է:
 119. Էրինն Նեմաթը (1887 - 1921) երիտթուրքերի իշխանության շրջանում մասնակցել է պամթյուրքիստական շարժմանը, հետագայում ակտիվորեն մերգրակվել է կոմունիստական շարժման մեջ և Մուսթաֆա Մուսիիի հետ պամվել է Ջեմալի ու Բարսեղիի եքամանով:

ԱՁԱՏ ԲՈՋՈՅԱՆ

ՆԵՐԴՐՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ

Aram Mardrossian, *Le livre des canons Arméniens (Kanonagirk' Hayots)* de Yovhannēs Awjēc'i: Էկլիզիա, droit et socinetn en Arménie du IVe au VIIIe siècle, Lovanii, In aedibus Peeters, 2004, XX+711 p. (Corpus scriptorum christianorum orientaliūm, vol. 606, subsidia tomus 116).

Արամ Մարտիրոսյան, Հովհաննես Օճնեցու հայկական կանոնների գիրքը (Կանոնագիրք Հայոց). Եկեղեցին, իրավունքը և հասարակությունը Դ - Ը դարերի Հայաստանում, Լուվեն, 2004, Ի + 711 էջ:

Հայկական կանոնագիտական գրականությունը վերջին տարիներին համեմատաբար ինտերմիտենտ էր մնում հայագիտության մյուս մարզերից: Յավոք, դասական կանոնագիտությունը արդեն չուրջ իմաստն տարի իր հետևորդները չունին հայաստանյան Հայագիտության մեջ: Ուրախալի է, որ ներկա աշխատանքով հայագիտության ասպարեզ է իջնում կարող մի հայագետ, որն ունի դասական իրավաբանության մասնագիտական կրթություն: Ներկա աշխատանքը 2002 թ. իբրև դոկտորական ավարտաճառ պաշտպանության է ներկայացվել Փարիզ X-Նանտեո համալսարան և համեմատողական անդամներ պրոֆեսորներ Ժան-Պիեռ Պոլի (դեկավար), Ժան-Պիեռ Մահեի (համադեկավար), Էրիկ Բառնազելի, Ժոզեֆ Մելեզ Մողոցեակո և Իվ Սասիեի ներկայությամբ ստացել հայցված կոչումը: Հեղինակը աշխատանքի գրման գործում արժևորում է նաև պրոֆեսորներ Նինա Գարսայանի և Մոֆի Լաֆոնի արժեքավոր խորհուրդները: Հեղինակն ընդգծում է գրքի սրբագրման գործում Ազնես Ուզունյանի և Ֆրանսուազ Պոնտ-Բուրնեզի կատարած դերը: Վերջապես արժևորում է պրոֆեսոր Բեռնար Բուլիի դերակատարությունը գրքի հրատարակությունը գիտական շրջանակներում մեծ ճանաչում ունեցող Corpus scriptorum christianorum orientaliūm շարքում հրատարակելու գործում:

Գիրքը բացվում է ճանաչված հայագետ Ժան-Պիեռ Մահեյի և Փարիզ X-Նանտոն համալսարանի իրավունքի սրտմտքյան պրոֆեսոր Ժան-Պիեռ Պոլիի առաջաբաններով, ապա ներկայացվում է տրամալիտերացիայի և հասարակումների Revue des études Arméniennes-ում ընդունված համակարգը: Բուն աշխատանքը սկսվում է Ներածությամբ (էջ 1-40), և բաղկացած է երկու մասից. ա) Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Շահապիվանի ժողով. Ծագում (էջ 41-251), ք) Շահապիվանի ժողովից մինչև Կանոնագիրք (էջ 253-493), Եզրակացությունից (էջ 495-500), երկու քննադատական ակնարկներից (Excursus). ա) Շահապիվանի ժողովածուն (էջ 501-532), ք) Հովհաննես Մայրոսագոմեցու ժողովածուն (էջ 533-625), մատենագիտությունից (էջ 627-692), հավելվածներից (էջ 693-701), երկու քարտեզից (էջ 702-705) և բովանդակության ցանկից: Գիրքը մի ձև է Յովհան Իմաստասեր Օձնեցու հիշատակին:

Իմաստասերի անդամ Ժ.-Պ. Մահեյն իր առաջաբանում ընդգծում է Հայոց սրտմտքյունը ընկալելու տեսանկյունից քննված իրավունքի դերը, անդրադառնում է հայ և արևմտյան վաղ միջնադարյան հասարակությունների կառուցվածքային տարբերություններին, խոսում է Հայաստանում Քաղկեդոնի ժողովից առաջ և հետո քրիստոնեության խաղացած դերի մասին՝ բարձր գնահատելով Արամ Մարտիրոսյանի քննադատական-իրավագիտական հետազոտությունը: Պրոֆեսոր Ժ.-Պ. Պոլին իր առաջաբանում անդրադառնում է ելին աշխարհի վշակոյթներում բանավոր և գրավոր իրավունքների խաղացած դերին, հոռմեսական գրավոր և արևելքի «բարբառայտական» իրավունքների հարաբերակցությանը, ազգային համախմբան գործում կանոնական իրավունքի և պետության տեղը զբաղեցրած եկեղեցու խաղացած դերին՝ արժևորելով Ա. Մարտիրոսյանի աշխատանքն իրրև իրավական նորմերի և մտածողության մի նոր ու ինքնատիպ, երբեմն հակասական աշխարհի քացանայտում:

Ներածության մեջ երակետ ունենալով Կանոնագրքի հիշատակարանում Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսի ձգտումը ի մի քերելու հայոց կանոնական իրավունքի հուշարձանները, Ա. Մարտիրոսյանն անդրադառնում է վաղ միջնադարյան Հայաստանի իրավունքը և հասարակական կառույցը բնորոշող հիմնական հասկացություններին (synode-ժողով, կանոնական իրավունք, արքեպ, գերդաստան, իշխան-մախարաք, ազատ, ռամիկ-չինական, գավառ և այլն), ընդգծում է եկեղեցական կազմակերպության դերը ազգային միասնականության պահպանման գործում: Հեղինակն այնուհետև մի հայացք է նետում Դ-Ը դարերի Հայաստանի վարչական և քաղաքական բաժանումներին, հայագիտական գրականության և սկզբնադարյուններում կիրառված աշխարհագրական անվանակարգին (նուննկլատուրա), ընդգծելով Հայաստանի քացառիկ դերը արևմտյան (Հռոմի և Բյուզանդիայի) և արևելյան (Իրան և Արաբական խալիֆաթ) քաղաքակրթությունների խաչասնման ասպարեզում:

Այստեղ ներկայացվում են նաև դարաշրջանի պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրները (Մովսես Խորենացի, Ագաթանգեղոս, Կորյուն, Փավստոս Բուզանդ, Նղիշե, Ղազար Փարպեցի, Գիյր Թրքոց) հիմնվելով վեբքին տարիների հայագիտական գրականության ըմբռնումների վրա: Այստեղ հիմնական նշանաձողերով հեղինակն անդրադառնում է Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելու ծանցամանքներին ու նրա պատմությանը, առաջին տեղեկբարձողովների հանդեպ Հայոց եկեղեցու բռնած դիրքին, որը հարաբերակցում է Բյուզանդական կայսրության և Իրանի քաղաքական հակամարտությանը բուն Հայաստանում ստեղծված հակադիր (հունամետ և պարսկամետ) քաղաքական կուսակցությունների գոյության հետ: Հայոց եկեղեցու վերջնական հակաքաղկեդոնական դիրքորոշումը հեղինակը կապում է Աբրահամ Աղրաբանեցի կաթողիկոսի գործունեության հետ, որի գահակալությունից մինչև Հովհաննես Օձնեցի, համարում է եկեղեցական բախումների դարաշրջան (Ըջ 19-20), կայունության դարաշրջան համարելով Կոնստանդուպոլսի տարիները: Անդրադառնալով Հովհաննես Մայրազոմեցու գործունեությանը, միանշանակորեն այն համարում է հերձվածողական (հուլիանիստական), և հետևելով Ժ.-Պ. Մահեյին, կարծում է, որ նա իր երկերը (նշանակալի մասով կանոնական) տարածել է ուղղափառ հեղինակների անունով: Եզրից մինչև Հովհաննես Օձնեցու գահակալման դարաշրջանը համարելով բյուզանդական եկեղեցու հետ վերամիավորման շրջան, Այսամ Մարտիրոսյանն անդրադառնում է եկեղեցական միության երկուստեք փոքրմերին: Հայ իրականության մեջ կանոնական իրավունքի ծնունդը կապելով 311 թ. Տրդատ Մեծի կողմից քրիստոնեության ընդունումն հետ, ըստ նրա, կրակապաշտությունից քրիստոնեության անցումով, հին սովորությանին իրավունքը հետզհետե փոխարինվում է գրավոր կանոնական իրավունքով, ինչպես որ գրադաշտական տաճարների տեղում կառուցվում են քրիստոնեական սրբավայրեր:

Հայոց եկեղեցին մինչև 373 թ. կապվեց կապաղավկյան եկեղեցու հետ, նրա միջոցով մասնակցելով Տիեզերական եկեղեցու ժողովներին և ծանոթանալով կանոնական հուշարձաններին, սկսելով կամաց-կամաց հեռանալ ազգային սովորությանին իրավունքի նորմերից: Իրավունքի այս երկու տեսակի միաձուլումով, 444 թ. Ըստնապիվանում սկիզբն է դրվում հայ կանոնական իրավունքի առաջին հուշարձանի: Հովհաննես Մայրազոմեցու գործունեության հետ է կապում Հայոց կանոնական իրավունքի քննկրատական ուղղվածությունը, որի ամբողջականացումն ապագայում է Հովհաննես Օձնեցու գործունեությանը: Հարկ է նշել, որ այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում կանոնական մտքի զարգացման մասին չկան հստակ սկզբնաղբյուրներ և հետագոտողները ստիպված են իրենց տեսությունները կառուցել անուղղակիորեն խմբի հետ կապվող սկզբնաղբյուրների վրա: Այս առումով Հայոց կանոնագրքի գաղափա-

քական հիմքի կապումը Հովհաննես Մայրագոծեցու գործունեության հետ, դեռևս կարիք ունի ապացուցման: Բազմակողմանի ապացուցման կարիք ունի մաև Հովհաննես Մայրագոծեցու դավանաբանական հավատամքի (կրեդո) պարզաբանումը, խնդիր, որի համակողմանի քննարկման կարիքն է զգում հայագիտությունը: Պահպանված մատենագրական երկերը, դրանց հեղինակային պատկանելության խնդիրների հետ կապված հարցերը դեռևս թույլ չեն տալիս հայտարարություններ կատարել: Պահանջվում է պատմաաստվածաբանական համակողմանի քննություն, Հայոց եկեղեցու անցած ճամապարհի վերահիմաստավորում:

Կանոնական իրավունքի ձևավորման խնդրին անդրադառնալիս, հեղինակը քացատրում է սովորութայինից կանոնական իրավունքին անցման, «սարենք» և «կանոն» տերմինների միջնադարյան նշանակության խնդիրներին: Ըստ մրա «սարենքը» Հայաստանում մինչև ԺԲ դարը մնում էր քանավոր, թեպետ դեռևս հելլենիստական դարաշրջանում Հայոց թագավորներն իրենց հրամանագրերն արձանագրում էին քարերի վրա հունարեն կամ արամեերեն: Մինչև Դ դարը հեղինակն հմարավոր է համարում մուսլիսկ Սասանյան դատաստանագրքի օգտագործումը, սակայն մինչև ԺԱ դարը քացատրում է գրավոր իրավունքի գոյությունը Հայաստանում (ԼԳ 29, 31): Միայն ԺԲ դարից սկսած, Ներսես Լամբրուցացու փանքերով շրջանառության մեջ են դրվում իսրայելի ժողովուրդների գրավոր իրավական հուշարձանների հայերեն թարգմանությունները, իսկ դրանից քիչ առաջ ստեղծվում է Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, որն իր նշանակալի մասով Կանոնագիրք Հայոցի սահմանումների վերահաստատումն է, որոնք ուղեկցվում են թագավորի կողմից:

Հեղինակը հետևելով Ժ.-Պ.Մահեյին առանձնացնում է սովորութային իրավունքի ձևավորման հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնց մեջ ընդգծում է Աստվածաշնչի, ազգագրության կողմից հետազոտվող տեղական սովորութային նորմերի, Բյուզանդական իրավունքի գրավոր հուշարձանների, հրովարտակի քնույթ ունեցող վիճակի արձանագրությունների դերը: Հետազոտվող դարաշրջանի համար հեղինակը իրավունքի հուշարձանները բաժանում է երկու տեսակի. հոգևորականության շրջանակներով սահմանափակվող գրավոր կանոնական իրավունք և ավելի ընդհանուր նշանակության ունեցող բանավոր սովորութային իրավունք: Վաղ միջնադարյան քրիստոնեական հասարակության համար Աքամ Մարտիրոսյանը այս երկությունը զարմանալի չի համարում (ԼԳ 31), ընդգծելով «օրենք»ի նշանակությունը իբրև կրոնի Մործավորարևելյան քրիստոնեական եկեղեցիների մոտեցումը, որ պահպանվում է «Կենսարհինը կենսարհին» ավետարանական սկզբունքը, բաժանելով հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունները: Այնուամենայնիվ, Հայաստանում կանոնական իրավունքը հակում ունի գրադեցմելու քաղաքացիական իրավունքի տեղը: Ինարկն այս խնդրի շուրջ հեղինակի մոտեցումը մեր հե-

տազոտությունների հետամկարներ է բացում հայագիտության համար, սակայն հարցադրման իր դրվածքով հիշեցնում է արևմտասկյուրական մտղեք, որի հավաստիությունը պարզելու համար դեռևս պետք է նյութեր հավաքել, ապացուցել հայկական և արևմտյան մտղեքների նույնականությունը: Հեղինակն այնուհետև անդրադառնում է Կանոնագիրք Հայոցի հրատարակություններին և հետազոտություններին (էջ 32-40), առանձնակի շեշտելով Վազգեն Հակոբյանի հսկայական վաստակը:

Գրքի առաջին մասն ամփամփած է «Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Շահապխլանի ժողով. Մագում», ուր անդրադառնում է Հայոց կանոնական իրավունքի ձևավորման խնդիրներին, իր ասելիքը ներկայացնելով հետևյալ գլուխներում (1.«Հին մարդուց նոր մարդ», 2.«Փառանգականության դեմ պայքարող եկեղեցի», 3.«Մակատամարտերը», 4.«Մակատամարտերի միջոցները. Իրավունք»): Շահապխլանի ժողովի հիմնական խնդիրը համարելով Հովսեփ Հոլովցեցու կաթողիկոսական ընտրությունը, որով ամբողջացվում էր Հայոց եկեղեցու միջրասպետական կառույցը ի հակադրություն սբաթական վտանգի, հեղինակն անդրադառնում է Տիեզերական եկեղեցու այն հիմնական կանոնախմբերին (Անտիոքյան, Նիկիական, Առաքելական և այլն), որոնք հիմք են դարձել այդ ժողովի որոշումների համար, դրանց մեջ ընդգծելով անտիոքյան կանոնական ժողովածուի դերը: Անտիոքի կանոնախմբը ասելով հեղինակը մկատի ունի Տիեզերական եկեղեցու տեղական ժողովների կանոնախմբերի այն ժողովածուն, ուր հավաքված են եղել Անկյուրիայի, Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի, Լավողիկիայի, Սարդիկեի տեղական ժողովների կանոնախմբերը: Այս ժողովածուի պատմաաղբյուրագիտական ջննդությունը կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ հայկական կանոնական գրքերի հետագա հետազոտության համար, որը լայն ճանապարհ է բացում Բրիտանյա Արևելքի Կանոնագրքերի համեմատական ուսումնասիրության տեսանկյունից:

«Հին մարդուց նոր մարդ» գլխում հեղինակն անդրադառնում է մագղեականության հայկական տարրերակից քրիստոնեությանն անցման, հին կրոնից նորին՝ ունեցվածքի փոխանցման խնդիրներին: Հեղինակը պաշտպանում է այն տեսակետը, որ Տրյատոն ու Գրիգոր Լուսավորիչը ռւնչացմելուց հետո բռնազրկվում էին հեթանոսական հիմնական տաճարների ունեցվածքը, մալ ծառայության կոչելով հին կրոնի քրմերին (էջ 46-47): Այս դրույթն ապացուցման կարիք ունի: Պիտի չմտանալ, որ բազմաթիվ հեթանոսական սրբարամներ կանգուն են մնացել քրիստոնեության ընդունումից հետո էլ, դրա լավագույն ապացույցներն են Գառնու տաճարը և Ս.Լ.Կմիթածին տաճարի բնի տակ պահպանված ատրուշանը: Ունեցվածքի անցման խնդիրներին անդրադառնալիս պետք է ճշտել անցման ձևերը: Հեղինակի ուշադրությունն ենք հրավիրում այն համզամանցի վրա, որ քրիստոնեության առաջին շրջանում

յորաքանչյուր նախարարական տուն ունեւր իր դրան եպիսկոպոսոս-
 յունը և պատահական չէ, որ Գրիգորին ձեռնադրելու համար մթան Կե-
 սարկա եւ ուղեկցում Հայոց աշխարհի հիմնական նախարարական
 տներն առաջին դեմքերը: Հանգամանք, որը բոլր է տալիս մտածել, որ
 մթանք էին հեքանտական սրբավայրերի կործանման նախաձեռնողնե-
 րը: Ա.Մարտիրոսյանն անդրադառնում է վաղ միջնադարյան Հայաս-
 տանում հողատիրութեան և ունեցվածքի ձևերը բնորոշող եզրերին և
 հասկացութուններին (դաստակերտ, սահման, գետին, գանձ, հող երդոյ,
 ազադակ տեղի, տասաներդ, պտուղ), եկեղեցու տնտեսական, հոգեխ-
 ման (զոդեանց, արկանոց, աղքատանոց, այրեանոց, որբանոց, իխանդա-
 նոց և այլն) և իրավական կարողութուններին, եկեղեցու քարեգործու-
 յան և քարեկեցութեան հիմք հանդիսացող ֆինանսական և հարկային
 աղբյուրներին, համեմատելով երբեմն զբաղաչառական և քրիստոնեա-
 կան որոշ զուգահեռ եզրեր (ջատագով, մոզպետ, դատավոր, քոյմ և
 այլն), եկեղեցական ժառանգական հողատիրութեան (նայրեմիքի*) ձև-
 վորման հիմնական աղբյուրներին: Հեղինակը եզրակացնում է, որ Հա-
 յաստանում քրիստոնեութեան մուտքի հետք սկզբից հոգևոր դասը ձեռք է
 բերում հասարակութեան մեջ որոշակի արտոնութուններ (նարկային և
 դասային), որոնք ավելի են ամրապնդվում դարերի ընթացքում, հատկա-
 պես Արշակունեաց հարստութեան անկումից (428) հետո:

Ա.Մարտիրոսյանն անդրադառնում է նաև վաղ Միջնադարյան
 Հայաստանում եկեղեցական հողատիրութեան տիրապետման և կառու-
 վարման ձևերին, կաթողիկոս-պատրիարքի գլխավորութեամբ նվիրապե-
 տական համակարգի ինքնազլխութեամբ, եկեղեցական որչ կազմակեր-
 պութեան ընդհանուր (ոչ մասնակի) սեփականութեան խնդրին, այդ ար-
 տոնութեան նա վերջման համար Պապ բազավորի բախած անպտուղ
 քանքերին (էջ 58), հոգևորական-աշխատակալութեան և կրտսեր հոգևորա-
 կանութեան «բաժն»ին, եկեղեցուն տրվող տուրքերին, եկեղեցական ու-
 նեցվածքի օգտագործման ու կաթողիկոսի կողմից վերահսկման խնդր-
 անքին (էջ 60):

Խոսելով Հայաստանում քրիստոնեացման երկու ճանապարհնե-
 րի և դրա հետ կապված մշակութային խնդիրների մասին, հեղինակն
 անդրադառնում է Գ-Ե դարերի Հայոց եկեղեցու պատմութեան հիմ-
 նախադրանքներին (էջ 60-69), փորձելով ընկալելի դարձնել եկեղեցու պատ-
 մութեան վերջին տարիների հետազոտութունների (Գ.Վինկլեր, Ն.Գար-
 սոյան, Մ. վան Էսթրուկ, Ժ.-Պ.Մահե ևն.) արդյունքները: Քննարկման
 ենթակա հիմնական հարցերն են քրիստոնեութեան ընդունման աստրա-
 կան և հունական ճանապարհները, հոռմեական և պարսկական ազդե-
 ցութեան գոտիները Հայաստանի քաղաքական և կրոնական կյանքում,
 Հայաստանում գրերի գյուտի և մշակութային կյանքի աշխուժացման
 ազդակները, կամոնական դրոշումների և բառապաշարի հարաբերակ-

ցությունը, խնդիրներ, որոնք քննարկման հյուք են դարձել Շահապիվանի ժողովում: Այդ խնդիրներին մեջ հեղինակն առանձնացնում է Ամուսնության և հույարկավորության խնդիրները:

«Ինչպես են ամուսնացնում» բաժնում հեղինակն ընդգծում է, որ Շահապիվանի ժողովի կանոնների մեկ երրորդը վերաբերում է ամուսնական փոխհարաբերություններին: Այդ երևույթը տարօրինակ չէ, քանի որ ամուսնական խնդիրներին անդրադառնում է և՛ Ավետարանները, և՛ Կաթողիկե թղթերը, ինչպես նաև սովորության իրավունքը, քանի որ ամուսնացնողը քրիստոնեական հասարակության հիմնաքարերից է: Անդրադառնալով Շահապիվանի է կանոնին, որ քննարկվում են առևանգումից հետո ամուսնության կարգավորման, պատժաչափերի կարգավորման և դատական պատասխանատվության հարցերին (էջ 72-73), խմամախտության, «վարձանքի», «օժիտի», ամուսնության վավերականության խնդիրներին (էջ 74-76), եկեղեցական պատկի, ամուսնության պրացանան, կուսության, նշանելու խնդիրներին (էջ 76-78):

Բաժնի հաջորդ մասը վերաբերում է ամուսնական արգելքներին: Անդրադառնալով հին Հայաստանում քաղմակության խնդիրներին, հեղինակը ցույց է տալիս, որ այն վերացել է քրիստոնեության ընդունումից հետո և չի պահպանվել մույնիսկ կանոնական արգելքի տեսքով, թեպետ Արչակ Բ-ի ժամանակներում, մույնիսկ է դարձում քաղմակության հետքեր է մկատում (էջ 79-81, 86): Հեղինակն անդրադառնում է նաև եկեղեցական հնագույն կանոններում արգելված մոտիկ արյունակցության դեպքում ամուսնության, չորրորդ պորտի անհասության, ոչ քրիստոնեայի հետ ամուսնության խնդիրներին (էջ 83-86):

Ամուսնության խզման հետ կապված հարցերը քննարկելիս, Ա.Մարտիրոսյանը քննարկում է սկզբնաղբյուրներում օգտագործված ողջ բառապաշարը (թղթն և կնաթող, արձակեմ, ելանեմ, հանցեմ, կնահան, ելանեմ, մեկնեմ բաժանեմ, հրաժարեմ), գույզերի բաժանման պատճառներին և կարգին, բաժանումից հետո ունեցվածքի տնօրինման սկզբունքներին, որոնց նշանակալի մասը ըստ հետազոտողի քիտում է սովորության իրավունքից: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է նաև անբարոյականության, քահանայի կնոջից բաժանման և այրույղ խնդիրներին: Հեղինակը քննարկում է նաև կրկնամուսնության խնդիրը, ճշում սահմանափակումները, ընդգծում, որ այն արգելված է քահանաների և երեցկնոջ համար, կրկին անգամ հավատելով, որ սովորության և կանոնական իրավունքի նորմերը շատ դեպքերում միասնաբար են հանդես գալիս: Շահապիվանի ժողովը անհաշտ պայքար է ծավալում նման մնացուկների դեմ:

Երրորդ բաժինը նվիրված է մահացածի բաղելու խնդիրներին, որ քննարկվում են սկզբնաղբյուրներում վկայված բաղման սովորությունները, որոնք դարձել են կանոնական կարգավորման առարկա: Կանոնա-

կան իրավունքով արգելվում էր լացն ու կոծը մահացածի վրա, ներկայացվում են անդրաշխարհի մասին հայկական հեթանոսական պատկերացումները (արախեզ և այլն):

Առաջին մասի երկրորդ գլուխն անվանված է «Ժառանգության համար պայքարող եկեղեցի», ուր հեղինակն անդրադառնում է եկեղեցական կազմակերպության երկու հակադիր ճևերին (միապետականություն և ժողովականություն), որոնց խառնուրդը ըստ մրա ծնել է այսօրվա եկեղեցական կառույցը: Տրյատ Մեծի ժամանակներից Հայոց եկեղեցին ձևավորվում է իր պատրիարքի շուրջը ստեղծելով մվիրապետական կառույց, ամրացնելով այն եկեղեցական ժողովների որոշումներով: Այդ է պատճառը, որ գլխի առաջին բաժինը հեղինակը նվիրել է եկեղեցու կառուցվածքին, օրինակներ բերելով Գ-Գ դարերի կարբազնյան եկեղեցու պատմությունից, որն ի տարբերություն Հայոց եկեղեցու ժողովական դրությունից է անցել միապետականությանը, հետզհետե ամրապնդելով Կարբազնի եպիսկոպոսի իշխանությունը: Ա.Մարտիրոսյանը անդրադառնում է Հայոց կարողիկոսական իշխանության ձևավորման ակունքներին (Թաղեռանց մինչև Գրիգոր Լուսավորիչ), մա ենթադրում է, որ երկրի մոզպետի հիմնական պարտականություններն անցել են եկեղեցու առաջնորդին: Այնուհետև, քննարկում է մինչև Եանապիվանի ժողովը սկզբնադրյալներում վկայված Հայոց կարողիկոսի անվանումներին (գլխավոր եպիսկոպոս, կարողիկոս, քահանայապետ, եպիսկոպոսապետ, հայրապետ և այլն): Հեղինակն անդրադառնում է մեկ եպիսկոպոսական իշխանության սահմաններին, քննարկում է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից հաստատված եպիսկոպոսական արժանների թիվը (12 թ՞ 400), տրամաբանական լուծում համարելով շուրջ 20 եպիսկոպոսական արժանների հաստատումը Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, նախարարական տներին և եպիսկոպոսական արժանների հարաբերակցությանը, աշխարհի և զավառի եպիսկոպոս հասկացություններին: Քննարկում է քրեպիսկոպոսի աստիճանի հետ կապված խնդիրները, նույնություն է տեսնում կանոններում (հատկապես Եանապիվան-16) հիշատակված առաջնորդ և քրեպիսկոպոս տերմինների միջև (էջ 114), անդրադառնում է երեց, քահանա, սարկավազապետ, սարկավազ տեմիմների գործածությանը, ամուսնացած (նույնիսկ եպիսկոպոս) և կուսակրոն հոգևորականության խնդիրներին, կրոսեք պաշտոնետյանը (կես սարկավազ, սարկավագուհի, դպիր և այլն):

Հեղինակն անդրադառնում է եկեղեցական մվիրապետությանը հատուկ խնդիրների լուծման կոչեղիալ և անհատական (solitaire), ճգնական և վարդապետական սկզբունքներին: Ժողովների տարբեր տեսակներ կային հոռոնական կայսրությունում, Տիեզերականից մինչև զավառային և տեղական, որոնց անդամները հիմնականում եպիսկոպոսներ էին: Հայոց եկեղեցին ևս երապիրում է տեղական քազմաթիվ ժողովներ

(Աշտիշատ, Շահապիվան, Արտաշատ ևն.), որոնց մասնակցում էին աշխարհականներ և հոգևորականներ (էջ 125): Ա.Մարտիրոսիանը փորձում է կապ տեսնել վերջին երկու ժողովների և արշակունյաց շրջանի քազափորական խորհրդի հետ (էջ 126): Եկեղեցու անցած անհատական ճանապարհը բնորոշող հաստատություն համարելով ճգնաժամից, վարդապետի աստիճանը, որի կրողը հետևում էր աշխարհից դեպի վանք կամ անապատ: Շահապիվանի կանոնախմբի 16-18 հոդվածներում վարդապետ տերմինի օգտագործումը Ա.Մարտիրոսյանը վերագրում է Հովհաննես Մայրագոմեցու հավելումին, վարդապետ քառը կապելով պարսկական «վարձ» արմատի հետ: Վարդապետի (ուսուցիչ, կանոնագետ) շուրջ հավաքվում էին նրա աշակերտները: Թեպետ այս մոտեցումները նորովի են ներկայացնում խնդիրը, այնուամենայնիվ պահանջվում են նոր փաստաթղթեր, վարդապետի ինստիտուտի առաջացման խնդիրը լուսաբանելու համար:

Հաջորդ քաժինն անվանված է «Կղերականության հաստատումը»: Հեղինակն անդրադառնում է վաղ միջնադարյան Հայաստանի հասարակական կառուցվածքին, և դրա մեջ քրմաց դասի տեղին: Անդրադառնալով Շահապիվան-16-ին, և այս ժողովում և դրանից առաջ կաթողիկոսի ընտրության սկզբունքին: Այստեղ արժանագրված է այն սկզբունքը, ըստ որի առանց երկրի գլխավոր եպիսկոպոսի համաձայնության որևէ մեկը չի կարող եպիսկոպոս ձեռնադրվել (էջ 151-154): Այս խնդրի լուսաբանումը ևս պահանջում սկզբնադրյալների լիակատար հաշվառում: Միանշանակորեն կարելի է ասել, որ հարցի քննարկումն առանց Բրիտանյա Արևելքի մյուս եկեղեցիների պատմական փորձի հաշվառման չի կարող գոհացուցիչ լինել:

Երրորդ գլուխն անվանված է «Պայքարը»: Հետևելով Ժ.-Պ.Մահեիին, հեղինակն Հայոց եկեղեցու մղած պայքարի երկու ուղղություն է մատնանշում. ա) Ընդդեմ հեթանոսության, և բ) Ընդդեմ Ասորիքից եկող դասական «երկարճակության»: Հեթանոսության վերապրուկները ըստ նրա շարունակում են կենցաղավարել կյանքի զանազան քնազավառնելում (ամուսնություն և քաղում, կախարհություն և դյուբում ևն.): Այդ մտահոգությամբ են գրվել Շահապիվանի ժողովի մի շարք որոշումները (կան 8-10): Ի մի քերելով խնդրի շուրջ ատկա հայագիտական ողջ գրականությունը, հեղինակն անդրադառնում է հեթանոսական վերապրուկների մասին պատմող հիմնական սկզբնադրյալներին և եզրերին (գալիկապ, յուտոք, չարակն, հարցուկ, քախտ, ճակատագիր, վիճակ ևն.), քննարկման նյութ դարձնելով Շահապիվանի ժողովի որոշումների համապատասխան կանոնները (էջ 166-173), ուր եթե ըստ Եղիշեի և Փարպեցու քարկոծման են դաստապարտվում, սաբա ըստ այդ ժողովի կանոնական որոշումների՝ դրամական տուգանքի կամ մարմնական պատժի (ծեծի):

Նույն գլխի երկրորդ բաժինը նվիրված է մանատակների մատնքների պաշտամունքին, որ հեղինակն անդրադառնում է Հայաստանում քրիստոնեության առաջին սրբերի հիշատակին կանգնեցված մատուռներին, մախարքիստոնեական Հայաստանում բազակորական ընտանիքի մախնիների պաշտամունքին վերաբերող տեղեկություններին, քննարկելով «նիառք», «բաջ» և այլ տերմիններ: Այնուհետև անդրադառնում է Շահասլիվան 17 կամոնին, որը վերաբերում է սպիակուպունների կողմից վկայաբանների սրբացման կարգին (եջ 185-186), Հայոց տոնական տարվա ձևավորմանը վերաբերող սկզբնաղբյուրներին (187):

Գլխի երրորդ բաժինը նվիրված է Շահասլիվան-18-20 կամոններին՝ հերձվածների (ճատկապեա բորբոխտնրի, մծղնաբյան) դեմ պայքարին (190-214): Պետք է այստեղ շեշտել, որ գնոստիկական այդ հերձվածներից շատերը անխզելիորեն կապված են Եզիպտոսից սկիզբ առած անապատական շարժումների հետ, որոնց մասին ակնարկում է Ղազար Փարպեցին: Փորձելով զանազանել և աբուս աղանդ և հերձված տերմինների նշանակությունը, հեղինակը ճշտում է Եզնիկ Կողբացու տեղը նմանատիպ գրականության ասեղծման գործում:

Առաջին մասի չորրորդ գլուխը անվանված է «Պայքարի միջոցները, Իրավունքը», որ հեղինակն անդրադառնում է արդարադատության իրականացման հայկական եղանակներին, «ալրէնք» և «ամաղըն» հասկացությունների, արդարատությունը իրականացնող սիստեմի մասին վկայություններին (դպիր, դատավոր, գործակալ ևն.): Վիճում է Հայաստանյան հայագիտության մեջ տարածված այն տեսակետի դեմ, ըստ որի Արշակունի բազավորները նաև երկրի գլխավոր դատավորներն էին: Հետևելով Ն. Գարսեյանին, մա կարծում է, որ Արշակունիները լինելով առաջինը հավատարմների մեջ, չէին կառուցում մասնաբաժնային ողջ Հայաստանի տարածքում, այլ միայն իրենց հայրենիքում (եջ 219-220):

Անդրադառնալով եկեղեցական դատատեսանի կառուցվածքին, առանձնացնում է հոգևոր դատարանի կառուցվածքը: Եկեղեցական բարձրագույն դատարանի գոյությունը շարունակությունն է համարում զրադաշտական հոգևոր դատարանի, որի գլուխ կանգնած է եղել մոզպետը: Խոսվում է տարրեք իրավասությունեք ունեցող դատավորների, միջնորդ դատարանի, հոգևոր դատարանի պաշտոնեության մասին (223-225): Անդրադառնում է հոգևոր դատարանի իրավասությունների ոլորտներին (225-230), դատարանի աշխատանքի արարողակարգին (230-234):

Այս գլխի երկրորդ բաժնում անդրադառնում է Հայոց եկեղեցական իրավունքում, մասնավորապես Շահասլիվանի ժողովի կամոններում առկա մարմնական պատիժների տեսակներին (դրամական, զլերի հատում, աղվեսաղորշմ, քարկռծել, ևն.) (234-245), հոգևոր-եկեղեցական պատիժ-

ներ (ճգովել, քամաղոցի, կապել քանիվ, ևն.) (245-251): Այնուամենայնիվ հեղինակը պատասխան չի տալիս այն հարցին, թե մարմնական և դրամական պատիժների քափանցումն եկեղեցական իրավագիտության մեջ որքանով էր հարիք կանոնագիտական մտքի զարգացման միտումների:

Գրքի երկրորդ մասը անվանված է «Հանապիխանի ժողովից մինչև կանոնագիրք. բարեփոխումներ և առաջընթաց»: Այս փուլում, մինչև է դարը տեղծվում են երկրորդ միկիական կանոնները, սակայն հեղինակը այս շրջանի հայոց կանոնական իրավունքի մեծագույն կարգավորիչ է համարում Յովհաննես Մայրազոմեցուն, որը է դարի երկրորդ կեսում, հուլիանական ոգով վերախմբազրում է ողջ կանոնագիրքը: Իր վարկածի զարգացման համար Արամ Մարտիրոսյանը հիմնվում է Ժ.-Գարիտի և Մ.վան Էսքրուկի տեսակետների վրա, արձանագրելով, որ Յովհաննես Օձնեցին իր կանոնագիրքը հիմնել է այս խմբագրված տարբերակի վրա:

Այս մասի մաշտապատրաստական գլուխը հեղինակն անվանել է «Երկու Հովհաննեսները. անուղղելի վարդապետը և ոսկեմորուս փիլիսոփան», ուր անդրադառնում է այս երկու գործիչների կանոնական քաղաքականության ուղղվածությանը: Մայրազոմեցու կերպարը առանձնացնելով, Ա. Մարտիրոսյանը անդրադառնում է նրա անձնավորությանն ու դավանաբանական դիրքորոշմանը, հիմնվելով վերջին տարիների հայագիտական գրականության վրա (Քենդեղյան, Մահե, վան Էսքրուկ ևն.): Անդրադառնում է Մայրավանեցի, Մայրազոմեցի և Մանդակունի Հովհաննեսների հետ կապված և բանասիրության մեջ արծարծված խնդիրներին: Հետևելով Ժ.Գարիտին, Ժ.-Պ.Մահեյին, նա Հովհաննես Մայրազոմեցուն համարում է եկեղեցական ազգայնականության դրոշակակիր, որը կանոնական իրավունքը ծառայեցրել է «Մի քննություն» բանաձևին, հետևելով հուլիանական բանաձևին: Այս տեսությունը հիմնված է ենթադրությունների մի շարքի վրա, որոնք հիմնված են տարաբնույթ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների վրա և պահանջում է ավելի հետևողական հետազոտություն: Հայոց դավանաբանության ստեղծումը կապելով Հովհաննես Մայրազոմեցու անվան հետ, այն նույնացնում է հուլիանականության հետ, քանի որ տեղեկություն է պահպանվել, որ նրա աշակերտ Սարգիսը բարձրանել է Հուլիանոս Հայկառնացու երկերը: Այս վկայությունը բավական ծաղկեցրած մամբամասնելով վերապատմում է վրացի հեղինակ Արսեն Մավաբացին: Հիմնվելով Ստեփանոս Տարնացու և նրան հետևող հեղինակների տեղեկությունների վրա նրան է վերագրվում «Ժրաստ վարուց», «Հատատարմատ» և «Նոնմակ» ժողովածուները: Փորձում է զուգահեռներ գտնել Հովհաննես Մանդակունու վերագրված կանոնների և այսպես կոչված «Ժրաստ վարուցի միջև» (էջ 260-263): Ա.Մարտիրոսյանը կարծում է, որ Հովհաննես Օձնեցու ձեռքին եղել է Հովհաննես Մայրազոմեցու կազմած 23 կանոնախմ-

րից բաղկացած ժողովածուն: Հետևելով Մահեյին, Ա.Մարտիրոսյանը Մայրագոմեցու ոսմունքը համարում է ծայրահեղ միաբնակ (էջ 266): Հարցն այժմ ուղղակիորեն է դրված հայագիտության առջև և պահանջում է քաղնակողմանի քննարկում, խնդրի նկատմամբ ամբողջական քրթապահանկի (դոսիսի) ստեղծում, քանի որ խնդիրն ունի ոչ միայն հայագիտական կտրվածք:

Գլխի երկրորդ քաժիկը վերնագրված է «Հովհաննես Օձնեցու եկեղեցական քաղաքականության կովաններին» մեկը. Կանոնագիրը Հայոց» (էջ 268-288): Այստեղ հեղինակը չորս էիմնական փուլերի է բաժանում Իմաստասեր կաթողիկոսի գործունեությունը. ա) աքաբների հետ փոխհամաձայնեցման կայացում, բ) 717 թ. Դվինի ժողովով հայոց եկեղեցու ծնաի միասնականացում, գ) այդ ժողովի ընթացքում հաստատել Հայոց եկեղեցու կանոնական ժողովածուն և դ) Մանազկերտի ժողովով հաստատել և միասնականացնել Հայոց եկեղեցու դավանաբանությունը: Բարձրագված հարցերի մեջ հայագիտական գրականության մեջ թեմական է Դվինի ժողովի խնդիրը, որի մասին սկզբնաղբյուրները որևէ վկայություն չեն հաղորդում: Ըստ Ա.Մարտիրոսյանի, Յովհաննես Իմաստասերը սահմանել է մի այնպիսի դավանաբանական բանաձև, որը միջին տեղ է զբաղեցնում Մեկերտս Անտիոքացու և Հուլիանոս Հայիկառնացու քրիտոսաբանական ուսմունքների միջև. մարմինը ապական էր մինչև միավորումը (էջ 271): Այս դավանաբանությունը համատեղման եզրեր ուներ և Քաղկեդոնի, և հակաթիկ եկեղեցու դավանաբանության հետ, որը թույլ էր տալիս եկեղեցական միություն կնքել վերջիններին հետ: Հեղինակը այս հողի վրա է տեսնում Կանոնագիրը Հայոցի ճակատումը, ուր միաձուլված են Հովհաննես Մայրագոմեցու կազմած կանոնագրքի 23 կանոնախմբերը և այսպես կոչված Դվինի ժողովի (719 թ.) կանոնները, ուր (նկատի ունի Ատենաբանությունը) հաստատվում են Հայոց եկեղեցու ծիսական ինքնատիպության հիմքերը: Ըստ հեղինակի, այդ մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ եզր կաթողիկոսը երբեք նզովված չի եղել Հայոց եկեղեցու կողմից: Կանոնագրքի Անամիա Եիրակացու օգտագործած տաքերբակի մասին, որը չունի Մայրագոմեցու հավելումները (էջ 276): Կարիճի 645 թ. ժողովի կանոնախումբը չի մտել Օձնեցու ժողովածու, քանի որ այն զբված է քաղկեդոնականության հիմքի վրա (էջ 278): Խոսվում է Օձնեցու ժողովածույի հակաքաղկեդոնական քնույթի մասին (էջ 278-280), տրվում է Կանոնագրքի տեխնիկական քնուրպագիրը բյուզանդական կանոնագրքերի համեմատության հենքի վրա (էջ 281-288):

Գրքի երկրորդ մասի ամենաընդարձակ գլուխն անվանված է «Հուլիանիստական եկեղեցի. Հովհաննես Մայրագոմեցու երազը» (էջ 289-): Այս գլուխը բաղկացած է երեք մասից, ուր հեղինակն անըրադատում է Եսահայիվանի ժողովի որոշումներին և եկեղեցու կառուցվածքին, Հայոց եկեղեցու վանականացմանն ու կրոնական վիճակին, հուլիանիս-

տական հասարակությանն ու կանոնական և սովորութային իրավունքի միաձուլմանը:

Առաջին բաժինը նվիրվում է Ե-Ը դարերի եկեղեցու կառուցվածքին, ուր հերիցական անդրադառնում է կաթողիկոսական իշխանությանն ու եկեղեցական խորհրդին, որոնք ձևավորվում են գուգահեռաբար: Արձանագրվում է, որ դեռևս կաթողիկոսի իրավասությունները իրավունքում չեն ստանում իրենց գրավոր ձևավորումը: Ե դարից վկայված է հայրապետ եզրը (Կանոնագիրք Հայոց, Նիկիայի ժողովի կանոններ, Սահակ կաթողիկոսի և Դվինի ժողովի կանոնախմբ), որը ուղեկցվում է քահանայապետ (Հովհ.Մայրազոմեցի) և գլխավոր եպիսկոպոս (Շահապիվան) կոչումներով: Կաթողիկոս տերմինը շրջանառության մեջ է մտնում Ձ դարում (Դվին Ա և Բ ժողովներ), քննելու Մայրազոմեցին Շահապիվանի ժողովի կանոններում այդ տերմինով մեծաբուն է Սահակ Պարթևին, եզրն օգտագործում է Մևանտսի կանոնախմբում, նրան անվանում է օրենսդիր: Կաթողիկոսին տրվում է մայրաքաղաքի եպիսկոպոս անվանումը, քանի որ մետրոպոլիտի ինստիտուտը հայտնվում է Հայաստանում միայն է դարի սկզբում: Զննության է ենթարկում գլխավոր, եպիսկոպոսապետ եզրերը, որոնք օգտագործվում են Կ-ում: Ա.Մարտիրոսյանը հավաստում է, որ արքեպիսկոպոս անվանումը քաղաքայում է Կ-ի էյմնական ժողովածոյում (ԼԳ 292): Հայոց եկեղեցում միապետական սկզբունքը միաձուլված է խորհրդակցական (կոլեգիալ) սկզբունքի հետ: Վերջին սկզբունքով ընտրված կաթողիկոսը կայացնում է ինքնուրույն որոշումներ, ճշմանկում է եպիսկոպոսներ (ԼԳ 292-3): Հայոց եկեղեցական ժողովների մեծամասնությունն ունի խստը կառուցվածք, քչերն են միայն քաղկացած եղել միայն կղերականներից (ԼԳ 294-295): Նրկոտրդ կարգի ժողովներից հիշատակում է նաև Թեոդոսուպոլիս-Կարինում Մորիկ կայսեր հրավիրած ժողովը, որին ըստ բյուզանդական իրավունքի մասնակցել են միայն հոգևորականներ: Փորձում է դատակարգել ժողովները ըստ տեսակների (ԼԳ 296-297):

Ապա անդրադառնում է եպիսկոպոսական կորպուսին և նրանց կարգավիճակին (ԼԳ 297-315): Հեռուելով Ռ. Հեվսենին (Ռ. Ադոնց, Բ. Հարությունյան), Պարսկահայաստանի եպիսկոպոսների թիվը համարում է այնքան, որքան որ վկայված են Ռ-Ը դարերի ժողովների փաստաթղթերում (չորրորդ 24-28): Զննարկում է «լիճակ», «աշխարհ», «գաւառ», «իշխանութիւն», «սահման» (ԼԳ 298-299) և այլ եզրերի օգտագործման շրջանակները, եպիսկոպոսի իրավասությունների սահմանները և ենթակա հաստատությունները. վանք, անապատ, դպրոց, տկարանոց (ԼԳ 300-304): Անդրադառնում է զանցանքների համար եպիսկոպոսներին տրվող պատիժներին (ԼԳ 304-305), եպիսկոպոսական իշխանության դեմ ուղղվածություններին (ԼԳ 306-307), նրա ենթակայության տակ զանվող քորեպիսկոպոսի, առաջնորդի, տեսչի, վեդակացուի, ռատիկանի պաշտոններին:

րին (էջ 307-310), Հայոց եկեղեցու ինն աստիճան ունեցող արխուպագոս-
յան մվիրապետական կառույցին (էջ 310-312), որի առաջին վկայություն-
ը պահպանված է Արրահամ Աղրաբանեցու մոտ: Ա.Մարտիրոսյանը
անդրադառնում է վիճակներում տեղի ունեցող ժողովներին, դրանց հրա-
վիրման պարբերականությանն ու կարգին (էջ 312-315):

Հեղինակն անդրադառնում է մեկ Կանոնագրերում հիշատակվող
քահանայ երեց, մախարթո, զխազուր եզրերին, սարկավազի յնասխառու-
տին և նրանց իրավասություններին (էջ 316-319): Այնուհետև խոսում է ե-
կեղեցական ուխտի ավելի ցածր պաշտոնների՝ դպիր, ուխտի մանկունք,
ուխտականք, գրակարդաց, կշտամքից, սաղմուսասաց, ժառանգավոր,
եղյամնացուցանել, դոնապան, ջահղնկալ, կաքզ, աստիճան, պաշտոն,
սարկավագուհի և այլ եզրերի մասին, փորձում է որոշել նրանց իրավա-
սությունների սահմանները (էջ 319-327): Եզրակացնում է, որ քաղաքա-
կան և զինվորական իշխանությունների թուլացման հետ միկտեղ ուժե-
ղանում էր կաթողիկոսական իշխանությունը (էջ 328):

Հաջորդ հատվածում հեղինակն անդրադառնում է մվիրապետա-
կան կառույցի կառավարման, վերահսկման և պատիժների հիմնական
սկզբունքներին, որի հիմքերը դրվելով Շահապխվանի :ԺԶ: կանոնում
Հովհաննես Մայրազունեցու կողմից կատարված հավելումներով խորա-
ցել են Նիկիայի (:Ժ-), Գրիգոր Լուսավորչի (:ԻԶ:) կանոնախմբերում, ուր
նպակուպոսներին ընտրելու և պատժելու ամենաբարձր իրավասություն-
ներով է օժտվել կաթողիկոսը և գուգանեռաբար նախկուպոսական ժողո-
վը (էջ 328-335), իսկ նպակուպոսները իրավասություններ են ստանում
ավելի ցածր պաշտոնյաների ընտրության, ձեռնադրման և դեկավար-
ման գործում (էջ 335-336): Այնուհետև անդրադառնում է հիշատակված
սկզբունքների ներդրման գործում հուլիանական Հովհաննես Մայրազու-
նեցու վաստակին, Հայոց կանոնական իրավունքի տեսական սկզբունք-
ների ձևավորման գործում նրա ներդրմանը (էջ 337-345): Այստեղ դեռևս -
պետք է ապացուցել, որ Կանոնագրքի հավելումներն ունեն հուլիանիա-
տական ուղղվածություն, իսկ Հովհաննես Մայրազունեցին էլ հանդիսա-
նում է այդ գաղափարախոսության կրողը: Նման տեսակետներ հայա-
զիտության մեջ եղել են, սկսած Գաբրիելյանից, սակայն Կանոնագիրք
Հայոցի ստեղծման առաջին փուլը կապվել է Հովհաննես Մանդակունու
գործունեության հետ, որը նրբեք հուլիանական չէր կարող լինել: Հեղի-
նակն այնուհետև անդրադառնում է հոգևորականության ընտրության
կանոնների գործնական կիրառությանը, ձեռնադրության ծեսին, ձեռ-
նադրել, օժանել, ընտրել, կարգ եզրերի քննությանը (էջ 345-353): Տրույի
ժողովի լույսի տակ դիտում է Շահապխվանի, Մայրազունեցու և Օձնեցու
գործի բարենորոգչական մեծ նշանակությունը մասնավորապես հոգևոր աս-
պարեզում ժառանգականության մեթոդման և սինոնականության հալած-
ման տեսանկյունից (էջ 353-355):

Գլխի երկրորդ բաժինը նվիրված է Հայոց եկեղեցու «կղերականացմանը», որի մեծագույն փառազօլ է համարում Հովհաննես Մայրազունցուն: Հոգևոր կյանքի զարթոնքի տեսանկյունից անդրադառնում է Ե-Ջ դդ. ամապատանաժողովունից վամակամության անցման խնդիրներին, տերմինաբանությանը (էջ 356-361), Հովհաննես Մայրազունցու կողմից կանոնների միջոցով կղերականության կամ հոգևոր կյանքի վամակամացման, ամուսնացյալ և կուսակրոն քահանաների զործունեության համակարգման խնդիրներին, նրանց քնակության վայրերի մասին խոսող աղբյուրների և եզրերի (կուսաստան, տանտիկին, երեցեղայր, միայնակեաց, սյունակեաց, մոնոզոնություն, կոյս) քննությանը, հիվանդանոցներում և ուրկանոցներում ապրելու սովորույթին (էջ 361-368): Հեղինակն անդադառնում է նաև վարդապետի ինստիտուտին, որը համարում է հուլիանիստական եկեղեցական քաղաքականության կրող և Ե-Ը դարերում այդ ինստիտուտի զարգացումը քննում է ԿՀ-ի քարզմանական և ինքնուրույն կանոնախմբերի վկայակոչումների հիմքի վրա (էջ 368-374): Այստեղ Ա.Մարտիրոսյանը քննարկում է վարդապետի ինստիտուտի անցած ուղին. ուսուցչից մինչև հավատի կանոնակարգչի աստիճանի հաստատումը: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է եկեղեցու «վամակամացման» գնին, ուր խոսվում է ԿՀ-ում արծանագրված վամակամության ստացած պարտադիր եկանոնների (ընծայ, մատաղեմիք, սլոտո, երախայրիք, մուտք, հաս ևն.) (էջ 374-381), սիրո սեղանի (հաց պատարագի, ազալի, մատաղ, մատուն) (էջ 381-390), տասնորդի (390-392), անշարժ և շարժական գույքի նվիրատվությունների (էջ 392-394), եկեղեցու հարկային արտոնությունների (էջ 394-400) մասին:

Գլխի երրորդ բաժինն անվանված է «Միակ արդարադատությունը եկեղեցականն է», ուր անդրադառնում է կանոնական իրավունքը քաղաքացիականի վերածելու Մայրազունցու միտմանը: Ըստ հեղինակի՝ եկեղեցական արդարադատության ընդլայնված լինելը վկայված է 607 թ. եկեղեցական ժողովի վավերագրում, որի իրավական հիմքերը փորձում է մատնացույց անել ԿՀ-ի քաղաքացիական հանցագործություններին վերաբերող կանոններում (էջ 400-417): Հետևելով ԿՀ-ում պատժական իրավունքի զարգացմանը, եկեղեցական դատարանի պատիժների տեսակներին, դատական որոշումներ կայացնելու և մեղքի «ճանաչման» զործում վարդապետի կարգավիճակին, դատարանում երդման դերին, կախարդանքներին, մեղքը ապացուցելու ճանապարհին չարչարանքի դերին (էջ 418-441):

Երկրորդ մասի երկրորդ գլուխը անվանվում է «Եկեղեցու թշնամիների փոխակերպումը» (էջ 442-493): Այս գլխի առաջին բաժնում խոսվում է Հայաստանում ծայր առած հերձվածողական շարժումների (մոլորություն, պավլիկյանություն, քոնդակեցիներ) մասին և դրանց դեմ պայքարող կանոնները (էջ 443-448): Քննվում են «աղանդ», «եկեղ-

ծուած», «թերահավատ» եզրերը և հիշատակվում են դրանց դեմ պայքարի դաժան միջոցներն ըստ կանոնական իրավունքի (Էջ 449-454): Գլխի հաջորդ բաժինը վերաբերում է «անհաստատելիության անհաղթությունը»: ավանդական սովորությունների դեմ պայքարին (455-463): Այստեղ խոսվում է ճահատակների մատուցների պաշտամունքի, (միայն եպիսկոպոսի կողմից) սրբացման, թաղման կարգի մասին, որը պատկերապաշտություն էր դիտվում մաքրամաքուր «միաբնակ» Հովհաննես Մայրազոմեցու կուսակիցների կողմից (Էջ 455-462): Հեղինակն անդրադառնում է կախարդության, դյուբանքի տարբեր ձևերը բնութագրող տերմիններին (թով, գրարանք, ջատուկ, հարցուկ, հատահմայություն ևն), ուրազությունը և այդ հանցանքների պատժման կանոններին (Էջ 463-469): Այստեղ խոսվում է նաև ԿՀ այն կանոնների մասին, ուր խոսվում է «արգելված ամուսնությունների» մասին (Էջ 471-), համարելով այս բանաձևումները խոթք հայոց սովորությանին իրավունքին (հարսնախոսություն, անչափահասություն, առևանգություն ևն.), որոնց դեմ պատերազմ է հայտարարել Հայոց եկեղեցին Հովհաննես Մայրազոմեցու նախածեռնությամբ, դրել է բազմաթիվ (տոմարական, ազգակցական մերժավորություն, հերձուածող ևն.) արգելքներ: Անդրադառնում է Հայաստանում ժառանգական կարգի փլուզմանը, հերձվածողների հետ ամուսնական արգելքներին, ամուսնալուծության կանոնական խնդիրներին (անպտղություն, մարմնական հիվանդություն, ամուսնական դավաճանություն) և կարգին, կրկնամուսնության խնդիրներին (Էջ 479-490): Ա.Մարտիրոսյանը քննարկում է ԿՀ-ում թաղման ծեսին վերաբերող խնդիրները (լաց ու կոծ, ողբ), ներկայացնում հեթանոսական սովորությունների դեմ ծավալված պայքարը (Էջ 490-493):

Գրքի հիմնական հարցադրումները ներկայացված են ամփոփման մեջ, ուր հեղինակը ի մի է բերում գրքի այդ բովանդակությունը (Էջ 495-500):

Գրքի վերջում դրված են երկու մեծ հավելվածներ. ա. Ըահապիվանի ժողովածուն և բ. Հովհաննես Մայրազոմեցու ժողովածուն: Գլխացից առաջինում հեղինակը փորձում է վերականգնել այն կանոնական ժողովածուն, որը շրջանառության մեջ էր Ըահապիվանի ժողովի նախորդակին և կարևոր դեր է կատարել հայոց կանոնագրքի ստեղծման պատմության մեջ (Էջ 501-503): Ըահապիվանի ժողովին հայտնի ժողովածուն բաժանելով երեք տիպի կանոնախմբերի (Անտիոքիան հավաքածու, Առաքելների փայտապետություն և Ըահապիվանի կանոններ), մեկ առ մեկ անդրադառնում է այդ կանոնախմբերին: Անդրադառնում է Ըահապիվանի կանոնախմբի վերնագրերի բազմազանությանը, «Հայոց կանոններ» վերնագիրը համարելով ամենապատճառաբանվածը: Անցնելով կանոնախմբի նախաբանին, հետևում է Ն.Ալեկյանի քննադատական հետազոտությանը, որը այն համարում է ավելի ուշ ժամանակի

խմբագրություն և արձամագրելով Կաթողիկոս, Մեսրոպյ տերմինի օգտագործման անհնարինությունը Ե դարում և Ս.Սահակի տեսիլքի, Վարդան Մամիկոնյանի, աշխարհիկ, հոգևոր պաշտոնետիրյան ինչատակություն վրա ներածության խմբագրումը վերագրում է Հովհաննես Մայրազոմեցուն: Մյուսժամանակ քերում է ՄՄ-659 մատյանի ներածության համապատասխան հատվածը, որը համարում է ավելի մախնակյան, համեմատելով Արուսաշատի ժողովի մասնակիցների ցանկերի հետ, որը քերում են Եղիշեն և Փարպեցին (էջ 504-507): Հավաստում է, որ Գրիգոր Լուսավորչի և Սահակ Պարթևի կանոնախմբերը մտել են ԿՀ, իսկ Ներսես Մեծի կանոնախմբերը ըստ ՎՀակոբյանի մտել է ավելի ուշ (էջ 507), իսկ Մաչուցյան վերաբերող կանոնները տեղ են գտել միայն ԿՀ-ի Բ խմբագրությունում: Անցնելով Շահապիվանի ժողովի կանոններին, մատնագրույացնում է, որ դրանց մեծամասնությունը վերախմբագրվել և վերադասավորվել են Հովհաննես Մայրազոմեցու կողմից: Այնուհետև անդրադառնալով Ներսես Մեծի հրավիրած Աշտիշատի ժողովին (էջ 509-510), կարծում, որ այն Բյուզանդարանի հեղինակի (Փավստոս Բուզանդ) մտասևեռման և Շահապիվանի ժողովի հեղափոխական որոշումները օրինակամանցնելու փորձ է:

Այնուհետև Ա.Մարտիրոսյանն անցնում է «Նիկիական կանոնների» կամ այսպես կոչված «Ամտիոքի ժողովածուի» պատմաքառասյուրական քննությանը (էջ 510-529): Անդրադառնում է Նիկիայի ժողովին Արիտակեսի մասնակցության և այնտեղ հաստատված կանոնների Հայաստան քերման խնդրին (էջ 510-513): Շույց է տալիս, որ Նիկիայի ժողովի կանոններ ասելիս, ժամանակակիցները մկատի են ունեցել կանոնախմբերի այն ամբողջությունը, որն ընդգրկում է Տիեզերական եկեղեցու 350 թ. ընդունած կանոնախմբերի ժողովածուն, որն այլ մատենագրություններում ստացել է նաև «Ամտիոքյան հավաքածու» անունը և ընդգրկում է Անկիուրիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Ամտիոքի, Լառդիկիայի կանոնախմբերը, որոնց մուտքը Հայաստան հետևելով Կոբրունին քվագրում է 435/6 թ., ընդգծելով մախնակյան քարգմանության համար ատրոսկան ճանապարհը (էջ 513-524): Ստացվում է, որ Ատովածաշունչը և Կանոնագիրքը հայոց մատենագրություն են մտել գրեթե նույն ճանապարհով: Այդ ժողովածուն գոյություն չունի այսօր հունարեն և պահպանվել է միայն հայերեն քարգմանությանը, Հովհաննես Մայրազոմեցու լրացումներով: ԿՀ-ի հետօժենցիական ժողովածոյում պահպանված «Երկրորդ Նիկիական կանոնախմբը» Ա.Մարտիրոսյանը համարում է «Ամտիոքյան հավաքածուի» մախնակյան քարգմանության օրինակը, ուր չեն քերված միայն իրենց ակտուալությունը կորցրած կանոնները (էջ 524-529):

Գլխի երրորդ բաժնում Ա.Մարտիրոսյանն անդրադառնում է «Առաքելական կանոնախմբերին», դրանց քարգմանության լեզվի, քվակա-

նք, ծագման խնդիրներին, որոնք վեճի առարկա են դարձել մասնագետների կողմից (էջ 529-532):

Գրքի երկրորդ հավելվածը վերաբերում է Հովհաննես Մայրազոմեցու Ժողովածոյին, նրա կազմի մեջ մտնող կանոնախմբերի պատմաբանասիրական քննությանը (էջ 533-625): Այստեղ Ա.Մարտիրոսյանը առանձին առանձին անդրադառնում է Եանասիկվանի ժողովից Հովհաննես Մայրազոմեցուն հայտնի Նիկիական կանոնների (կամ Անտիոքյան հավաքածու) կանոնախմբերին, որոնք մտել են Հովհաննես Օձնեցու կազմած (719 թ.) ԿՀ-ի քնագիր, որը ցավոք մեզ չի հասել: Վերջին ժողովածոյի մասին ըստ նրա պատկերացում ենք կազմում մի ձեռագրով, որը մեզ հասել է 1098 թ. մի ընդօրինակությամբ, որն էլ հրատարակել է Վազգեն Հակոբյանը: Այս ժողովածոյի կանոնախմբերի մի մասը Հովհաննես Օձնեցին վերցրել է հուլյանական աստվածաբան Հովհաննես Մայրազոմեցու կանոնական ժողովածոյից և դարձրել ԿՀ-ի անբաժանելի մասը: Հետևաբար վերցված կանոնախմբերի վրա Ա.Մարտիրոսյանը տեսնում է Հովհաննես Մայրազոմեցու խմբագրության հետքերը: Անդրադառնալով Նիկիական կանոնների ժողովածոյին, հեղինակն այն համեմատելով Նիկիական կանոնների (կամ Անտիոքյան հավաքածոյի) պահպանված հունարեն ժողովածոյի հետ, որը մեզ է հասել 500/501 թ., գալիս է այն ենթադրության, որ հայերեն ժողովածուն միջին տեղ է զբաղեցնում 435 թ. Հայաստան քերված և հիշատակված քնագրի միջև (էջ 534, ծան.6): Հովհաննես Մայրազոմեցին մախ ժողովածուն հարմարեցրել է Հայաստանի պայմաններին, ավելացնելով կանոններ, որոնք խոչը են հունարեն ժողովածոյին, հունարեն ժողովածոյում պահպանված քազմամաթիվ կանոններ, որոնք չեն համապատասխանում Հայաստանի միջավայրին, դուրս են բողմված, վերջապես կանոնների քնագրեր են մտնված Աստվածաշնչային քազմաթիվ հղումներ, որոնք չկան հունարեն քնագրում: Վերջին համզամանքը սխտի նկատել, ժամանակին նկատել են Գաթրոյանը, Տաշյանն ու Ալեքսյանը, վերագրելով հավելումները Հովհաննես Մանդակունու: Այնուհետև Ա.Մարտիրոսյանն անդրադառնում է այդ ժողովածոյի մեջ մտնող առանձին կանոնախմբերին:

Անտիոքյան հավաքածոյի մեջ մտած կանոնախմբերից հիմնականը Նիկիայի ժողովի կանոնախումբն է, որը ենթարկվել է Մայրազոմեցու քծախնդիր խմբագրմանը (էջ 535-): Կանոնախմբի ներածության հայերեն տարբերակը քազմական ընդարձակ է և չի կրկնում հունարեն քնագիրը: Ա.Մարտիրոսյանին քծախտ հայտնի է Հովհաննես Օձնեցու հավաստիացումը, որ ինքը կանոնախմբերը օժտել է ներածությամբ, դրանցից շատերի վրա նշմարում է Մայրազոմեցու խմբագրության կնիքը: Այս ենթադրությունը նրան հիմք է տվել ենթադրելու, որ Մայրազոմեցին ներածություններ է գրել որոշ կանոնախմբերի համար, իսկ Օձնեցին վերախմբագրել է դրանք: Կոստանդին կայսեր նամակը սարքված է Փիլոն

Տիրակազու քարգմանած Սոկրատ Սցուրաստիկոսի «Եկեղեցական պատմություն»-ից, սակայն ավելի մոտ է հունարեն քննազդին, որն էլ բույլ է տվել Ա.Մարտիրոսյանին ենթադրելու, որ այդ շարադրանքի հեղինակ կարող է լինել Հովհաննես Մայրազոմեցին: Նամակին հաջորդում է Նիկիայի ժողովի հավատո հանգանակը, որը հայ մատենագրության մեջ ունի մի քանի խմբագրություն: Այս հավատո հանգանակին հաջորդում է ժողովի մասնակիցների և ժողովում նգովքի արժանացած հերժվածողների ցանկերը, վերջապես ժողովի 20 կանոնները: Այս նույն մանրամասնությամբ Ա.Մարտիրոսյանը անդրադառնում է Անկյուրիայի (եջ 540-541), Նեոկեսարիայի (եջ 541-542), Գամգրայի (եջ 543-553), Անտիոքի (եջ 553-555), Լատիկիայի (եջ 555-557) ժողովների կանոնագիրք մտած կանոնախմբերին, հաշվի առնելով այդ խնդիրների շուրջ հայագիտության մեջ արժարժված մտեցումները:

Կանոնխմբերի երկրորդ խումբը «Առաջեկական կանոններ»-ն են (եջ 557-): Դրանք հայերեն քննազդում ունեն «Վարդապետության առաքելականք» անունը, որը ծագում է ասորերեն քննազդից: Կան նաև մայր քննազդից տարբեր մտեցումներ, օրինակ եթև ասորերեն քննազդում Մուկի և ողջ Սիջազետքի առաքյալ է համարվում 72 առաքյալներից Այդին, ապա հայկական քննազդում Եղեսիայի, Մծրինի, Սիջազետքի և Հայաստանի առաքյալը Թադեոսն է, որը դասվում է 12 առաքյալների շարքին: Կանոնախումբը կապվում է Եղեսիայի քաղաքական դպիր Լարտրմայի անվան հետ: Այդ քննազդը Հայաստանում շրջանառության մեջ է եղել սկսած Ե դարի սկզբից, սակայն Մայրազոմեցին ազգային ավանդությունների և սեփական վարդապետության շահերից ելնելով կատարել է քաղցածր խմբագրումներ (եջ 558-562):

Երկրորդ քաժմում խոսվում է Հովհաննես Մայրազոմեցու կազմած կանոնախմբերի մասին:

Այս մեծարժեք աշխատությունը մեծ ավանդ է ԿԷ-ի հետազոտման ճանապարհին: Իհարկե, արժարժված պատմաքաղաքագիտական խնդիրներից շատերը արահամցում են նոր մտեցումներ: Նման հետազոտություն հնարավոր կլինի կատարել ապագայում, երբ կկազմվի ԿԷ-ի գիտաքննական քննազդը և հաշվի կառնվեն նաև բոլոր կանոնագիտական քննազդերն ու ձեռագրերը: Գրախոսված աշխատանքը անկասկած մեծ ներդրում է Հայոց կանոնագիտական մտքի ռուսմնասիրության ճանապարհին: Ցանկանամք հեղինակին նոր ստեղծագործական հաջողություններ, իսկ հայագիտությանը՝ արժարժված հարցերի ավելի խորը վերլուծություններ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԳ ՊԱՍ ԱՐԵԻԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՏԻՏՈՒՏ – 35

Հովհաննիսյան Նիկոլայ
 Բուֆորթից մինչև Խաղաղ օվկիանոս (Մտորումներ ՀՀ ՊԱՍ Արևելագիտության
 ինստիտուտի 35-ամյակի առթիվ)..... 5

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆ

Թաջուրդյան Վահան
 Իսլամը և նրա գաղափարական-քաղաքական շրջադարձերը մահմեդական
 պետությունների քաղաքականության մեջ և միջազգային հարաբերություննե-
 րում 26

Իսկանդարյան Գոհար
 Իրանի Իսլամական հանրապետության միջուկային ծրագիրը և նրա շուրջ ծա-
 վալիղ իրադարձությունները..... 55

Հարությունյան Աղավնի
 ԱՄՆ-ի լիբանանյան քաղաքականության որոշ ասպեկտների շուրջ (1982-1984
 թթ.)..... 67

Հարությունյան Լիլիթ
 1980-ականների վերջին և 1990-ականների սկզբին լիբանանյան աջ ուժերի ճա-
 կատում հակասությունների սրման հարցի շուրջ..... 83

Հարությունյան Կարեն
 Պաղեստինյան էիմամախեդի ջրային ասպեկտը..... 93

Հովհաննիսյան Անուշ
 Թուրքիայի հանրապետության կազմալուծումը և “Նոր պատմական կոնցեպցիա-
 յի” ձևալուծումը (1920-1930-ական թթ.)..... 104

Մախյան Բենիամին
 Արևազիայի կարգավիճակի հարցը Վրաստանի հանրապետության վարչական
 համակարգի մեջ (մարտ 1919թ. - փետրվար 1921թ.)..... 116

Մամվելյան Կարինե
 ԱԼԿ-ի մասնակցությունը Իրաքում օրինաստեղծ գործընթացներին 2005 թվա-
 կանին..... 134

Մախարյան Մնացական, Բաղդասարյան Մուրեն
 Չինաստանի Լինբոկոսիկ անվտանգության գործունը միջազգային գործընթա-
 ցների համատեղատում 156

Տեր-Մարտոսյան «Լաճրամ»

Ներքնաթիվ էրբայանի յարարական քննելը և «Ազգային փրկության» կուսակցության գործունեությունը մուրրիայում 177

ՉԻՆ ԵՎ ԱՒՏԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ԴԱՏԱՌԹՅՈՒՆ**Ժամկետյան Հարություն**

Սամարացիների ժամանակոր մամակների հազվագյուտ օրինակներ 192

Հարությունյան Նիկողայ

Նոր դիտարկումներ ուրարտական անպազրկում 197

Մաթևոսյան Արթուր

Ջրիստոմնական հոգևոր կյանքն ըստ 5-րդ դարի հայ եկեղեցու հայրերի 207

Մանասեղյան Ռուբեն

Միջին մ. ք. ա. 49-48 թթ.-ի հոմոնա-սաբթևական հարաբերություններում և Արտավազ II-ի դիքերը շումը 223

Մովսիսյան Արտակ

Գրային մշակույթի վիճակը Հայաստանում (IV դար) 228

Չալանի Կառլենն

Հայ մտավորականության կողմից կատարված քարգմանությունների դերը քուրդ մոլոկրդի մշակութային կյանքում (19-րդ դարի երկրորդ կեսին) 239

Քոչյան Արամ

Արիացիները Պալսխուվայում 247

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՍԵՎՈՒՅՑ**Խամոյան Մարգիմ**

Բառակապակցության տեսության շուրջ (ըստ քրդերեն լեզվի նյութի) 259

Խաչիկյան Մարգարիտ

Կերպի/ժամանակի ձևավորումը շումերերենում, էլամերենում, իտալերենում և ուրարտեցեզենում 273

Կոզմոյան Արմանուշ

Ղուրանի միջնադարյան ձեռագիր քարգմանությունների խնդրի շուրջ (Մատենադարանի հավաքածուից) 284

Պետրոսյան Սահակ

Դիտարկումներ գոսամ եզրույթի փոխակերպության վերաբերյալ 293

Մաքրաստյան Լիլիթ

Միմին Դամեշվար. Նախահեղափոխական սոցիալական հիմնահարցերից մինչև հետհեղափոխական ֆեմինիզմ 302

Մտեփանյան Ալուտ

Մեկ էջ 17-րդ դ. իրանահայ կերպարվեստի պատմությունից. նկարիչ Մինաս 314

Մտեփանյան Համիկ

Ստամբուլի «ԱՐԱՍ» (ARAS YAYINCILIK) երկլեզվյա կատարակցությունը և նրա 2000-2006թթ. հրատարակությունները. (Գրացուցակի փոխարեն) 330

ԳՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Ավետյան Կարինե	
Արշակ Ալադյանյանի մամակները Տրդատ եպս. Պալյանին	342
Կոստիկյան Քրիստինե	
Պարսկալեզու վավերագրերը Մակեոի Ա. Թադևոս վանքի մասին	351
Մորադյան Մամվել	
Հայոց նոր և նորագույն պատմության կարևոր մի աղբյուր	371
Չոբանյան Պավել	
Բողոքան Աստվուլի ուղեգրությունը	392
Մաֆրաստյան Ռուբեն	
Թուրք - հայկական պատերազմի շրջանի թուրքական վավերագրեր (1920թ. նոյեմբեր).....	412

ԳՐԱՆՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Բողոքան Ազատ	
Ներքոտմ Հայոց կանոնական իրավունքի ուսումնասիրության քննադատում	443

СОДЕРЖАНИЕ

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ НАН РА – 35

Оганесян Николай

От Босфора до Тихого Океана (Размышления по поводу 35-летия
Института востоковедения НАН РА) 5

НОВАЯ И НОВЕЙШАЯ ИСТОРИЯ

Байбуртин Ваан

Ислам и его политико-идеологические проявления в политике мусульманских стран и в международных отношениях 26

Исхандария Гоар

Ядерная программа Исламской Республики Иран и события, развивающиеся вокруг нее 55

Арутюнян Агванн

О некоторых аспектах политики США по отношению Ливана (1982-1984 гг.) 67

Арутюнян Лилиг

К вопросу об обострении противоречий на фронте ливанских правых сил в конце 80-ых в начале 90-ых гг. 83

Арутюнян Карен

Водный аспект палестинской проблемы 93

Оганесян Ануш

Становление Турецкой Республики и выработка "новой исторической концепции" (1920-1930-ые гг. XX в.) 104

Маякян Бенямин

Вопрос статуса Абхазии в административной системе Республики Грузия (март 1919г. – февраль 1921г.) 116

Самвелян Каринэ

Участие ООН в законодательческих процессах в Ираке в 2005 году ... 134

Сафарян Мишакаан, Багдасарян Сурен

Фактор энергетической безопасности Китая в контексте международных отношений 156

Тер-Матевосян Ваграм

Восхождение Неджметтина Эрбакана на политическую арену и деятельность партии "Национального спасения" в Турции 177

ДРЕВНЯЯ И СРЕДНЕВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ

Жамкотян Арутюн	
Редкие образцы частных писем самаритян	192
Арутюнян Николай	
Новые наблюдения в урартских надписях	197
Матевосян Артур	
Христианская духовная жизнь согласно отцам армянской церкви 5-го века	207
Манасерян Рубен	
Сирия в римско-парфянских отношениях в 49–48 гг. до н.э. и позиция Артавазда II	223
Мовсисян Артак	
Состояние письменной культуры в Армении в IV веке	228
Чачяни Карлене	
Роль переводов армянской интеллигенции в культурной жизни курдского народа (во II-ой половине XIX века)	239
Косян Арам	
Арийцы в Паххуве	247

ФИЛОЛОГИЯ И КУЛЬТУРА

Хамоян Максим	
К теории словосочетания (на материале курдского языка)	259
Хачикян Маргарит	
К формированию вида/времени в шумерском, эламском, хурритском и урартском языках	273
Козмоян Армануш	
К проблеме средневековых рукописных переводов Корана (в собраниях Матенадарана)	284
Петросян Свак	
Заметки о трансформации термина "Гусан"	293
Сафрастян Лилит	
Симони Данешвар: от дореволюционной социальной проблематики до постреволюционного феминизма	302
Степанян Ашот	
Из истории изобразительного искусства 17 века армян Ирана. Художник Минас	314
Степанян Асмик	
Стамбульское двуязычное издательство "АРАС" (ARAS YAYINCILIK) и его издания за 2000–2006 гг.	330

ПУБЛИКАЦИИ

Аветян Карине	
Письма Аршака Алבודжяна епископу Трдату Пальяну.....	342
Костикян Кристине	
Персидские документы о монастыре Са. Фадея в Маку.....	351
Мурадян Самвел	
Важный источник по новой и новейшей истории Армении.....	371
Чобанян Павел	
Путешествие Богдана Асламова.....	392
Сафрастьян Рубен	
Турецкие документы периода армяно-турецкой войны (ноябрь 1920 г.)..	412

РЕЦЕНЗИЯ

Бозоян Азат	
Вклад в сфере изучения армянского канонического права.....	443

CONTENTS

INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES OF THE NAS RA – 35

Hovhannisyan Nikolay From Bosphorus to Pacific Ocean (A Meditation on the Occasion of the 35 th Anniversary of the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Sciences of Armenia).....	5
--	---

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

Balbourtian Vahan Islam and Its Ideological-Political Reflections in Politics of Muslim States and Present-Day International Relations.....	26
Iskandaryan Gohar The Nuclear Programme of the Islamic Republic of Iran and the Situation concerning it	55
Harutyunian Aghavni On Some Aspects of USA Lebanese Policy (1982-1984)	67
Harutyunyan Lilit On the Deepening of Contradictions in "Lebanese Right Forces Front" in the Late 1980's and in the Early 1990's.....	83
Harutyunyan Karen The Water Dimension of the Palestinian Problem.....	93
Hovhannisyan Anush The foundation of Turkish Republic and the Emergence of "New Historical Conception" (the 20-30s of the 20 th Century)	104
Mailyan Benjamin The Question about Status of Abkhazia in Administrative System of Georgia (March 1919 – February 1921)	116
Samvelyan Karine The Participation of the United Nations in Law-Building Process in Iraq in 2005	134
Safaryan Mnatsakan and Baghdasarian Suren The Factor of Energy Security under the Current International Developments: China's Case	156
Ter-Matevosyan Vahram The Political Ascent of Necmetin Erbakan and the Performance of the National Salvation Party in Turkey.....	177

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Jamgotchyan Harutun	
Rare Specimen of the Samaritans' Private Letters	192
Harouthiounyan Nicolay	
New Observations on Urartian Lexicography	197
Matevosyan Arthur	
The Christian Spiritual Life According to the Armenian Church Fathers of the V Century.....	207
Movsisyan Artak	
The Situation of Writing Culture of Armenia in the IV Century	223
Manaseryan Ruben	
Syria in the Roman-Parthian Relations in 49-48 B.C. and the attitude of Artavasdes II	228
Chachani Karlene	
The Role of Translations by the Armenian Intellectuals in the Development of the Kurdish Culture (Second Half of XIX Century).....	239
Kosyan Aram	
Aryans in Pahuwa.....	247

PHILOLOGY AND CULTURE

Khamoyan Maxim	
On Theory of Word Combination (on the Material of Kurdish Language).....	259
Khachikyan Margarit	
On the Formation of Aspects/Tenses in Sumerian, Elamite, Hurrian and Urartian.....	273
Kozmoyan Armanush	
Medieval Armenian Translations of Quran in the Manuscripts of the Matenadaran	284
Petrosyan Sahak	
On the Transformation of the Term "Gousan"	293
Safrastyan Lilit	
Simin Daneshvar. From Prerevolutionary Social Issues up to Postrevolutionary Feminizm.....	302
Stepanyan Ashot	
A Page on the History of Fine Arts of Iranian Armenians: the Painter Minas.....	314
Stepanyan Hasmik	
"Aras" Bilingual Publishing House in Istanbul (2000-2006)	330

PUBLICATIONS

Avetyan Karine	
Les Lettres Archak Alboyudjian Trdat Eveque Palian.....	342
Kostikyan Kristine	
The Persian Documents on the Monastery of St. Thaddeus in Maku.....	351
Muradyan Samvel	
An Important Source of New and Newest History of Armenia.....	371
Chobanyan Pavel	
Bogdan Aslanov's Traveling Notes.....	392
Safrastyan Ruben	
Turkish Documents From the Period of Turkish-Armenian War (November 1920).....	412

REVIEW

Bozoyan Azat	
A Contribution in the Armenian Canon Law Studies	443

«ԱՐՄԵՆ ԵՎ ԲԵՐՍԱԲԵ ԳԵՐԵՆԵՄԱՆ ՀԻՄՆԱԳՐԱՄԻ» (ԱՐՆ)
 ԳՐԵԶԻԴԵՆՏ ԱՐՄԵՆ ԳԵՐԵՆԵՄԱՆԻ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԻ
 ՀՀ ԳԱՍ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՍԾ
 ԳՐՔԵՐԸ

LIST OF PUBLICATIONS OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL
 STUDIES, NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF ARMENIA,
 SPONSORED BY THE PRESIDENT OF "ARMEN AND BERSABE
 FOUNDATION", USA ARSEN V. JEREJIAN

1. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Դիվանագիտություն, Երևան, 1997:
 Hovhannisyan Nikolay, Diplomacy, Yerevan, 1997.
2. Քոսյան Արամ, Խեթական տեքստերի և Ախիսիյական (Տրոյական
 պատերազմը), Եր., 1997:
 Kossian Aram, The Hittite Empire Akhiyawa, Yerevan, 1997.
3. Մովսիսյան Արտակ, Վանի քաղաքագրության (Բիայնիլի, Ուրարտու,
 Արարատ) մեհենագրությունը, Երևան, 1997:
 Movsisyan Artak, The Hieroglyphic Script of Van Kingdom (Biainili,
 Urartu, Ararat), Yerevan, 1998.
4. Դազարյան Մանյա, Ստեփանյան Աշոտ, Հայեպի Հայոց գեղարվես-
 տը, Եր., 1997: Ghazarian Mania, Stepanian Ashot, The Armenian Fine
 Arts of Aleppo, Yerevan., 1997.
5. Երիտասարդ Արևելագետների Համրապետական 18-րդ գիտական
 նստաչքան. Չեկոցումների քննարկ, Երևան, 1997:
 XVIII Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan,
 1997.
6. Երիտասարդ Արևելագետների Համրապետական 19-րդ գիտական
 նստաչքան. Չեկոցումների քննարկ, Երևան, 1998:
 XIX Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan,
 1998.
7. Չաքրյան Հակոբ, Գարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հա-
 րաբերությունների ծամառնքառում, Երևան, 1998:
 Chakryan Hakob, The Karabakh Conflict in the Context of Armenian-
 Turkish Relations, Yerevan, 1998.
8. Քոսյան Արամ, Տուն թորգոմայ (ստասպել և իրականություն),
 Երևան., 1998:

Kossian Aram, The "House of Torgom", Yerevan, 1998.

9. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVII, Երևան, 1998:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XVII, Yerevan, 1998.
10. Դազանջյան Ռեմ, Բոլշևիկները և երիտարքերը, Երևան, 1998:
Ghazandjian Rem, Bolsheviks and the Young Turks, Yerevan, 1998.
11. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XVIII, Երևան, 1998:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XVIII, Yerevan, 1999.
12. Ջուլյան Արամ, XII դարի մերձավորարևելյան ճգնաժամը և հայկական լեռնաշխարհը, Երևան, 1999:
The XII Century B. C. Near Eastern Crisis and the Armenian Highland, Yerevan, 1999.
13. Գալուստյան Հայկազուն, Հանրապետական Թուրքիայի կառավարության քաղաքականությունը Արևելյան վիլայեթներում (1920-1960 թվականներ), Երևան, 1999:
Galustyan Haykazoun, The Policy of the Government of Republican Turkey in the Eastern Provinces (1920-1960's), Yerevan, 1999.
14. Փոլադյան Արշակ, Գրդիքը Աբբասյան խալիֆայության ժամանակաշրջանում (X-XI դդ.), Երևան, 1999:
Poladian Arshak, The Kurds in the Period of Abbasid Caliphate (X-XI Centuries), Yerevan, 1999.
15. Կարապետյան Ռուբեն, Սիրիա-ամերիկյան հարաբերությունները և խաղաղության գործընթացը Արաբական Արևելքում, Երևան, 1999:
Karapetian Rouben, Syrian-American Relations and the Peace Process in the Arab East (1989-1996), Yerevan, 1999.
16. Hovhannisyán Nikolay, The Karabakh Problem. Factors, Criteria, Variants of Solution, Yerevan, 1999.
17. Աճառյան Հրաչյա, Հայոց դերը Օսմանյան կայսրության մեջ, Եր., 1999:
Acharyan Hrachiya, The Role of Armenians in the Ottoman Empire, Yerevan, 1999.
18. Ethnoregional Policy of Armenia and Georgia (Collective of authors from Armenia and Georgia), Yerevan, 1999.
19. Երիտասարդ Արևելագետների Համրապետական 20-րդ գիտական նստաշրջան. Զեկուցումների թեզեր, Եր., 1999:
XX Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 1999.
20. Փափազյան Ավետիս, Ժամանակագրություն, Հայկական հարցը և մեծ եղեռնը (1987-2000), Երևան, 2000:

Papazyan Avetis, *Chronology. The Armenian Question and the Genocide (1876-2000)*, Yerevan, 2000.

21. Hovhannisyany Nikolay, *Formation of the Transcaucasian-Middle Eastern Geopolitical Region*, Yerevan, 2000.
22. Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, Ճշմարտացի պատմություն, քարգանձությունը բնագրից, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Զ.Պ. Կոստիկյանի, Երևան, 2000:
Mirza Yusuf Nersesov, *A Truthful History, Translation, Introduction and Commentaries by K.P. Kostikyan*, Yerevan, 2000.
23. Կարապետյան Ռուբեն, Միջիս-ամերիկյան հարաբերությունները (1967-1996), Երևան, 2000:
Karapetian Rouben, *Syrian-American Relations (1967-1996)*, Yerevan, 2000.
24. Ստեփանյան Աշոտ, Նոր Ջուլայի կենցաղային մշակույթը, Երևան 2000:
Stepanyan Ashot, *The Everyday Culture of New Joulfa*, Yerevan, 2000.
25. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XIX, Երևան, 2000:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XIX, Yerevan, 2000.
26. Երիտասարդ Արևելագետների Համրապետական 22-րդ գիտական նստաշրջան. Ձեկուցումների թեզեր, Եր., 2000:
XXII Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2000.
27. Арутюнян Николай, Корпус урартских клинообразных надписей, Ереван, 2001. Haroutiounyan Nicolay, *Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions*, Yerevan, 2001.
28. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XX, Երևան, 2001:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XX, Yerevan., 2001.
29. Բաղդասարյան Սուրեն, Թուրքիայի քաղաքական համակարգը 1920-1930-ական թվականներին, Երևան, 2001:
Baghdasaryan Suren, *The Political System of Turkey in 1920-1930's*, Yerevan, 2001.
30. Արևելք, Երևան, 2001:
Orient, Yerevan, 2001.
31. Ալադեմիկոս Մարի Բրոսե, Երևան, 2002:
The Academician M. Brosset, Yerevan, 2002.
32. Մերձավոր Արևելք, Երևան, 2002:
The Middle East, Yerevan, 2002.

33. Орбелі Иосиф, Том II, Курдско-русский словарь, Ереван, 2002.
Orbeli J. A., Kurdish-Russian Dictionary, Yerevan, 2002.
34. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:
Hovhannisyán Nikolay, The Armenian Genocide in the Conceptual System of Genocidology, Yerevan, 2002.
35. Hovhannisyán Nikolay, The Armenian Genocide, Armenocide: Causes, Commission, Consequences, Yerevan, 2002.
36. Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXI, Երևան, 2002:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXI, Yerevan., 2002.
37. Երիտասարդ Արևելագետների Համրապետական 24-րդ գիտական նստաշրջան. Զեկուցումների թեզեր, Երևան, 2003:
XXIV Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2003.
38. Փաշայան Արաքս, Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպությունը. նպատակները, գործունեությունը, դիրքորոշումը դաքարապետյան հակամարտության նկատմամբ, Երևան, 2003:
Pashayan Araks, Organization of the Islamic Conference. Objectives, Activity, Position Towards the Kharabakh Conflict, Yerevan, 2003.
39. Սերժավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXII, Երևան, 2003:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXII, Yerevan, 2003.
40. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Արաբական երկրների պատմություն, Հ. I. Արաբները VII դարից մինչև 1517թ., Երևան, 2003:
Hovhannisyán Nikolay, History of the Arab Countries, Vol. I, The Arabs from VII Century to 1517, Yerevan, 2003.
41. Նիկոլայ Հովհաննիսյանի տպագիր աշխատությունների մատենագիտություն, Երևան, 2003:
Bibliography of the Nikolay Hovhannisyán's Published Works, Yerevan, 2003.
42. Երիտասարդ Արևելագետների Համրապետական 25-րդ գիտական նստաշրջան. Զեկուցումների թեզեր, Երևան, 2004:
XXV Conference of Young Orientalists of Armenia, Theses, Yerevan, 2004.
43. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Իրան. Այսպուլսահ Խոմեյնիի դաքարապետը, Երևան, 2004:

- Hovhannisyan Nikolay, Iran. The Ayatollah Khomeini's Epoch, Yerevan, 2004.
44. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIII, Երևան, 2004:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXIII, Yerevan, 2004.
45. Մարտիմ Խամոյանի տպագիր աշխատությունների մատենագիտություն, Երևան, 2004.
Bibliography of the Maxim Kharmoyan's Published Works, Yerevan, 2004.
46. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Արաբական երկրների պատմություն, Հ. II, Արաբները օսմանյան տիրապետության ժամանակաշրջանում (1516-1918թթ.), Երևան, 2004.
Hovhannisyan Nikolay, History of the Arab Countries, vol. II, The Arabs Under the Ottoman Domination (1516-1918), Yerevan, 2004.
47. Թույյան Արամ, Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունները (ըստ խեթական տեքստերի), Երևան, 2004:
Kossian Aram, The Toponyms of the Armenian Highland (According to Hittite Cuneiform Texts), Yerevan, 2004.
48. Hovhannisyan Nikolay, The Karabakh Problem. The Thorny Road to Freedom and Independence, Yerevan, 2004.
49. Մերձավոր Արևելք, II, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ: Հողվածների ժողովածու, Երևան, 2005:
Near East, II. History. Policy. Culture, Yerevan 2005.
50. Hovhannisyan Nikolay, Arab Historiography on the Armenian Genocide, Yerevan, 2005.
51. Բայբուրդյան Վահան, Իրանի պատմություն. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, Երևան, 2005:
Bayburdyan Vahan, History of Iran. From the Ancient Times to Our Days, Yerevan, 2005.
52. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Երևան, 2005:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXIV, Yerevan, 2005.
53. Մերձավոր Արևելք, III, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ: Հողվածների ժողովածու, Երևան, 2006:
Near East, III. History. Policy. Culture, Yerevan, 2006.
54. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Արաբական երկրների պատմություն, Հ. III, Անկախության և ինքնիշխանության դարաշրջան (1918-2005 թթ.), Երևան, 2006.

Hovhannisyan Nikolay, *History of the Arab Countries*, vol. III. The Epoch of Independence and Sovereignty (1918-2005), Yerevan, 2006.

55. Արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակչություններ (1960-2006). Մեմուարություններ, ժողովածուներ: Մատենագիտություն, Երևան, 2006:
Publications of the Institute of Oriental Studies (1960-2006), Monographs, Collections of Works. Bibliography, Yerevan, 2006.
56. Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXV, Երևան, 2006:
The Countries and Peoples of the Near and Middle East, XXV, Yerevan, 2006.

ՄԵՐՉԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐ

XXV

Հրատարակչության տնօրեն՝ Է.Ա. Մկրտչյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ա.Ա. Բաղդասարյան
Գանակարգ, ծնավորող՝ Գ.Ա. Գաբրիելյան

Տպագրությունը՝ օձեռք: Ձևերը՝ օձեռք: Դափքը՝ 60x84/16:
Ծավալը՝ 30 մամ.: Տպաքանակը՝ 300: Գրել՝ պայմանագրային

Տպագրված է • Ծանցակ-87 • հրատարակչության տպարանում,
Գ/1, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28,
ֆաքս՝ (+37410) 23-25-45, էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am

ՄԵՐՉՈՒՄԻ ԱՆՄԵՏԻՄ

ՄԵՆՇԻՆՆԵՐ

ԵՐՄՈՒՆԵՐ

ԵՎ

ԺԵՆՈՒՄԻՆԵՐՆԵՐ

XXV

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՑԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՅԳՍԹԻՆ ԸՆԿՐՆԱԴԱ
ԱՐԾՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՈՒ 26

ՄԵՐԶԱՎՈՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ
ԵՐԿՐՆԵՐ ԵՎ ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐ

XXV

ԸՆԴՀԱՆՈՒՄ ԳՐԱՐԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ ԵՎ ԲԵՐՈՒՄԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՄ ԳՐԱՐԻ - ԸՄՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2006